

LEKSYKON
AKSJOLOGICZNY
Słowian i ich sąsiadów

Tom 1
DOM

LEKSYKON
AKSJOLOGICZNY
Słowian i ich sąsiadów

INSTYTUT SLAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK
INSTYTUT FILOLOGII POLSKIEJ UNIWERSYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
KOMISJA ETNOLINGWISTYCZNA PRZY MIĘDZYNARODOWYM KOMITECIE SLAWISTÓW

LEKSYKON AKSJOLOGICZNY SŁOWIAN I ICH SĄSIADÓW

pod redakcją Jerzego Bartmińskiego

1

DOM

Redakcja
Jerzy Bartmiński
Iwona Bielińska-Gardziel
Beata Żywicka

2

EUROPA

Redakcja
Wojciech Chlebda

3

PRACA

Redakcja
Jerzy Bartmiński
Małgorzata Brzozowska
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

4

WOLNOŚĆ

Redakcja
Maciej Abramowicz
Jerzy Bartmiński

5

HONOR

Redakcja
Dejan Ajdaczić
Petar Sotirov

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

KONWERSATORIUM

LEKSYKON AKSJOLOGICZNY Słowian i ich sąsiadów

pod redakcją Jerzego Bartmińskiego

1 DOM

Redakcja
Jerzy Bartmiński
Iwona Bielińska-Gardziel
Beata Żywicka

Lublin 2015

Recenzent tomu: Stanisław Gajda (Opole)

Recenzenci poszczególnych artykułów:

Dejan Ajdačić (Kijów-Belgrad), Bogusław Bierwiazzonek (Częstochowa),

Maciej Czerwiński (Kraków), Aloyzas Gudavičius (Szawle),

Galina Jaworska (Kijów), Irina Lappo (Lublin),

Petar Sotirov (Lublin), Svetlana Tolstaja (Moskwa),

Aleksy Yudin (Gent), Jörg Zinken (Mannheim)

Redakcja językowa: Beata Żywicka

Skład: Katarzyna Mikołajka

Projekt okładki i stron tytułowych: Robert Kryński

Wydanie tomu sfinansował Instytut Filologii Polskiej UMCS.

© Copyright by Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015

ISBN 978-83-7784-758-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

20-031 Lublin, ul. Radziszewskiego 11,

tel. 81 537 53 04

www.wydawnictwo.umcs.lublin.pl

e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.umcs.lublin.pl

Dział Handlowy: tel./fax 81 537 53 02

Księgarnia internetowa: www.wydawnictwo.umcs.eu

e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

Drukarnia

Elpil

Artyleryjska 11

08-110 Siedlce

SPIS TREŚCI

<i>Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?</i> (Jerzy Bartmiński)	7
DOM – koncept uniwersalny i specyficzny kulturowo (Jerzy Bartmiński) . . .	15
* * *	
Концепт ДОМ в греческой лингвокультуре (Христина Г. Марку)	35
Koncept DOMU (<i>NAMAİ</i>) w języku i kulturze litewskiej (Kristina Rutkovska) .	61
* * *	
Polski językowo-kulturowy obraz DOMU i jego profile (Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel)	89
Český pojem <i>DOMOV</i> ve světle jazykových, empirických a textových dat (Irena Vaňková).	123
Rosyjski językowo-kulturowy obraz DOMU (Ludmiła L. Fiodorowa, Dorota Pazio-Wlazłowska)	149
DOM w języku białoruskim (Jadwiga Kozłowska-Doda)	177
Koncept DOM w etnolekcie łemkowskim (Małgorzata Misiak)	207
* * *	
Концептът ДОМ в българската езикова картина на света (Мария Китанова)	237
DOM w języku serbskim (Stana Ristić, Ivana Lazić-Konjik)	263
Hrvatska jezična slika DOMA danas (Amir Kapetanović)	291
* * *	
DOM (<i>HAUS</i> i <i>HEIM</i>) w języku niemieckim (Monika Grzeszczak)	311
Językowo-kulturowy obraz DOMU (<i>HOME</i>) we współczesnym angielskim brytyjskim (Joanna Popielska-Grzybowska, Jo B. Harper)	343
DOM <i>à la française</i> : w poszukiwaniu pojęcia bazowego (Elżbieta Skibińska, Aline Viviani)	373
<i>CASA</i> – portugalski dom (Zuzanna Bułat Silva)	401

* * *

<i>NYUMBA</i> – DOM w języku i kulturze suahili (Iwona Kraska-Szlenk)	433
DOM koczowników saharyjskich w świetle opozycji DOM : ŚWIAT (Marta Jackowska-Uwadizu)	449
DOM w opozycji do buszu i świata. Perspektywa kulturowa pojęcia <i>GIDA</i> w języku hausa (Nina Pawlak)	469
Leksem <i>IE</i> DOM w językowo-kulturowej tradycji Japonii (Katarzyna Wyszpolska)	481

* * *

Bibliografia zbiorcza (Beata Żywicka)	491
Noty o autorach	503

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*

Jerzy Bartmiński

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – którego pierwsze zeszyty poświęcone DOMOWI, EUROPIE, PRACY, HONOROWI i WOLNOŚCI oddajemy w ręce Czytelników – jest próbą paralelnego opisania świata wartości słowiańskich na szerszym tle porównawczym. Tytuł *Leksykonu* jest poniekąd umowny, bo chodzi o wartości podzielane nie tylko przez poszczególne narody słowiańskie, ale też przez ich bliższych i dalszych (niekiedy bardzo dalekich) sąsiadów.

Wartości stanowią rdzeń każdej kultury, a ich rozpoznanie i określenie stosunku do nich jest warunkiem definiowania własnej tożsamości zarówno przez indywidualne jednostki, jak całe zbiorowości. Problem wartości rodzi jednak wiele pytań: Co jest wartością i dla kogo? Czy istnieje kanon wartości uniwersalnych? Kanon wartości ważnych i konstytutywnych dla kultury europejskiej (z nasuwającymi się pojęciami wolności i równości, godności, praw człowieka)? Wartości ważnych dla kultur narodowych, jak ojczyzna, patriotyzm, demokracja i tolerancja – ale czy dla wszystkich kultur narodowych jednakowo? Konceptualizowane są wartości bytowe: życie, zdrowie, praca, kariera, pieniądze – ale czy niezależnie od czasu i szerokości geograficznej? W jakim stopniu w dzisiejszym świecie pozostają wciąż istotne pojęcia rodziny, małżeństwa, dziecka? Promotorka badań aksjologicznych w lingwistyce polskiej, Jadwiga Puzynina, zwraca uwagę na to, że wartości „docierają do nas jako treści wyrażen należących do języka“ i w związku z tym mogą łatwo podlegać manipulacjom¹. Nasz *Leksykon* powinien pomóc w zapobieganiu manipulacjom znaczeniami nazw wartości.

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

¹ Jadwiga Puzynina, *Kłopoty z nazwami wartości (i wartościami)*, „Etnolingwistyka” 26, 2014, s. 7.

Zespół autorski skupił uwagę na kilku wartościach wybranych z dużego ich zespołu², licząc się z realnymi możliwościami wykonawczymi, limitowanymi przez środki uzyskane na ograniczony czas³. Wybrano na początek pięć haseł: DOM i EUROPE, bo niezależnie od politycznych i aksjologicznych wyborów mówimy o Europie jako „wspólnym domu”, w którym mieszkamy i w którym chcielibyśmy czuć się „u siebie”; PRACĘ, bo zwłaszcza w dobie szerzącego się bezrobocia stanowi ona przedmiot szczególnego zainteresowania; WOLNOŚĆ, bo jest sztandarową wartością naszej części świata⁴; HONOR, bo sięga źródeł kultury europejskiej, antycznej Grecji, a bliska mu GODNOŚĆ jest wpisana do *Powszechnej deklaracji praw człowieka* uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w 1948 roku. We wszystkich przypadkach wydało się rzeczą interesującą sprawdzić, w jakim stopniu pojęcia te są podobnie, a w jakim specyficznie pojmowane w ramach poszczególnych kultur narodowych. Myślą przewodnią *Leksykonu* jest szukanie „jedności w różnorodności”.

Zainteresowanie wartościami i ich rolą w kulturach narodowych owocuje dziś wieloma wydawnictwami, zarówno w Polsce⁵, jak na Zachodzie⁶

---

² Wstępne projekty przewidywały objęcie badaniami porównawczymi znacznie większej liczby haseł, zob. J. Bartmiński, *Kakie cennosti učastvujuť v formirovanii jazykovej kartiny mira Slavian?* [w:] *Etnolingvistička proučavanja srpskog i drugih slovenskih jezika. U čast akademika Svetlane Tolstoj*, red. Ljubinko Radenković, Beograd 2009, s. 59–70; tenże tekst w wersji rozwiniętej pt. *Jaké hodnoty spoluuťvářejí jazykový obraz světa Slovanů?* „Slovo a Slovesnot”, 71, Praha, 2010, s. 329–339 oraz w wersji polskiej pt. *Jakie wartości współtworzą językowy obraz świata Słowian?* w książce *Polskie wartości w europejskiej aksjoserze*, Lublin 2014, s. 21–28.

³ Praca nad *Leksykonem* była częściowo wspierana przez grant NPRH nr 2/H12/81/2012 pt. *Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych*, pod kier. J. Bartmińskiego (współwykonawcy: Iwona Bielińska-Gardziel i Wojciech Chlebda) przyznany Instytutowi Sławistyki PAN w Warszawie na lata 2012–2015.

⁴ Nieprzypadkowo pierwszy tom serii opracowań mających zawierać charakterystykę tzw. polskich miejsc pamięci poświęcono właśnie wolności; zob.: *Polskie miejsca pamięci. Dzieje toposu wolności*, red. S. Bednarek, B. Korzeniewski, Warszawa 2014.

⁵ By wymienić takie publikacje, jak: Renata Grzegorzczakowa i Krystyna Waszakowa (red.) *Studia z semantyki porównawczej* cz. I–II, Warszawa 2000–2003; Anna Duszak i Nina Pawlak (red.), *Anatomia gniewu. Emocje negatywne w językach i kulturach świata*, Warszawa 2003; Stanisław Dubisz, Jerzy Porayski-Pomsta, Elżbieta Sękowska (red.), *Język – Polityka – Społeczeństwo. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2004; Małgorzata Marcjanik (red.), *Grzeczność nasza i obca*, Warszawa 2005, *Grzeczność na krańcach świata*, Warszawa 2007 i *Jak zwracają się do siebie Europejczycy?* Warszawa 2013. Szczególnie bliskie idei *Leksykonu* są prace Anny Wierzbickiej, zwłaszcza tom *Understanding Cultures Through Their Key Words. English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press, 1997 (wersja polska pt. *Słowa kluczowe. Różne języki – różne kultury*. Przekład Izabela Duraj-Nowosielska, Warszawa 2007).

⁶ Przykładem brytyjska seria prezentująca kluczowe pojęcia nauk społecznych wydawana pod nazwą *Key Concepts* (po polsku nakładem warszawskiego Wydawnictwa Sic! ukazały się m.in. tomy *Nacjonalizm, Władza, Demokracja, Etniczność, Prawa człowieka, Lud, Bieda, Liberalizm*,

i Wschodzie Europy⁷. Pomysł naszego *Leksykonu* sięga swoimi początkami lat 90. ubiegłego wieku, kiedy opracowano zbiorowo pojęcie OJCZYŹNY w dwunastu językach europejskich⁸, ale w wersji aktualnie realizowanej powstał jako fragment opolskiego programu „komparacji” języków słowiańskich po roku 1945, który przedstawił Stanisław Gajda⁹, a którego wstępny zarys dali w swoich referatach Wojciech Chlebda¹⁰ i Jerzy Bartmiński¹¹, rozwijając go w kolejnych publikacjach¹².

Specyfiką naszego opracowania, jego cechą wyróżniającą jest – po pierwsze – operowanie uzgodnionym systemem narzędzi pojęciowych i wynegocjowaną w toku wielu posiedzeń wspólną terminologią; po drugie – oparcie opisów na porównywalnym zestawie źródeł, po trzecie – przyjęcie podobnych sposobów definiowania znaczeń. Wszystko to razem tworzy wspólną płaszczyznę teoretyczną i metodologiczną (*tertium comparationis*), co paralelnym opisom ma zapewnić porównywalność.

Wartości opisujemy jako „koncepty kulturowe”, czyli pojęcia aksjologicznie nacechowane i wyposażone w swoiste kulturowo konotacje. Różniamy LEKSEMY jako jednostki planu wyrażania z jednej strony – z dru-

---

Kultura, Zdrowie, Sprawiedliwość i inne), niemiecki wielo-tomowy słownik pojęć historycznych pod red. Otto Brunnera, Wenera Conzego, Reinharta Kosellecka: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart 1972–1997; Bettina Bock, Rosemarie Lühr (red.) *Normen und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa*, Frankfurt am Main 2007; Jerzy Bartmiński, Rosemarie Lühr (red.) *Europa und seine Werte*, Frankfurt am Main 2009.

⁷ Por. moskiewska seria *Logičeskij analiz jazyka* pod red. Niny Arutjunowej wydawana przez Instytut Językoznawstwa RAN; tomy *Slavjanskaja konceptosfera v sopostavitel'nom osveščennii. Leksikon*, pod red. Jewgienija Stefanskiego, Samara 2011 i *Evoljucija cennostej v jazykah i kul'turach* pod red. Iriny Sedakowej, Moskwa 2011, *Kategorija ocenki i sistema cennostej v jazyke i kulture* pod red. Swietłany Tołstojowej (Moskwa 2015) i in.

⁸ Tom pt. *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* ukazał się w roku 1993 w Lublinie pod redakcją J. Bartmińskiego.

⁹ Stanisław Gajda (red.), *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*, Opole 2000.

¹⁰ Wojciech Chlebda, *Płaszczyzny oglądu językowego obrazu świata w opisie semantycznym języka*, [w:] Gajda (red.), 2000, s. 163–178.

¹¹ Jerzy Bartmiński, *Językowy obraz Polaków w okresie przemian*, [w:] Gajda 2000, s. 179–195.

¹² Jerzy Bartmiński, *Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 40, 2005, s. 259–280; Jerzy Bartmiński, Wojciech Chlebda, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 20, 2008, s. 11–27; Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Wojciech Chlebda, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A”*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 21, 2009, s. 341–342.

giej zaś strony znaczenia, pojęcia, koncepty i idee jako elementy planu treści. Odpowiednio do tego stosujemy konwencje graficzne: leksemę zapisujemy *kursywą*, pojęcia i koncepty – KAPITALIKAMI, znaczenia podajemy w ‘łapkach’.

Analizy i opisy postanowiliśmy oprzeć na trojakiemu typowi danych. Pierwsze (S) czerpane są ze źródeł systemowych (w tym słownikowych), drugie (A) – ze źródeł „wywołanych”, tj. uzyskanych metodą badań ankietowych, trzecie (T) – z tekstów czerpanych z korpusów narodowych oraz z wysokonakładowej prasy, dobranej wedle reprezentatywnych opcji politycznych i światopoglądowych (łącznie bazę materiałową określamy skrótem S-A-T). Założyliśmy też, że porównanie skupi się na tym, co w poszczególnych językach uchodzi za wspólne (potoczna, standardowa odmiana języka), a koncepcje indywidualne (skądinąd zawsze godne uwagi) będą przywoływane tylko wyjątkowo. Ankiety były przeprowadzane w porównywalnych 100-osobowych grupach studentów¹³ (równoważąc reprezentację kobiet i mężczyzn, przedstawiciele kierunków humanistycznych i ścisłych), którym zadawano jedno wspólne pytanie, za przykładem lubelskiej ankiety ASA¹⁴, *Co według ciebie stanowi o istocie prawdziwego X-a?*

Wprowadzenie w pytaniu modyfikatora „prawdziwy” miało służyć ukierunkowaniu odpowiedzi na stronę wyobrażeniową („Jak postrzegasz i konceptualizujesz X-a?”), a nie stronę przedmiotową („Jaki jest X?”), chodziło bowiem o uzyskanie zróżnicowanych narodowo charakterystyk subiektywnych stereotypów Europy, domu, honoru itd., a nie opisów encyklopedycznych. Encyklopedyczne definicje Europy, domu, pracy, wolności, honoru, w różnych językach z natury rzeczy muszą być podobne, jeśli nie identyczne, bo muszą odnosić się – w przypadku Europy – do obiektywnych cech kontynentu, w przypadku pozostałych pojęć – cech uznanych za istotne i typowe. Modyfikator „prawdziwy” przedstawia perspektywę na widzenie podmiotowe, na to, co jest ważne dla osoby odpowiadającej na pytania¹⁵. Wyniki ankiety są w artykułach przywoływane tylko w wersji syntetycznej, ich dokładniejsze omówienie Czy-

¹³ Nawiązano w tym punkcie do porównawczych badań amerykańskich Katza i Braly’ego oraz niemieckich Sodhiego i Bergiusa, które także opierały się na 100-osobowych reprezentacjach studentów różnych narodowości, zob. Uta Quasthoff, *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main 1973, s. 30–49.

¹⁴ Zob. informacje o ASA (ankiecie słownika aksjologicznego) w artykułach J. Bartmińskiego i Małgorzaty Brzozowskiej w tomie JWP 2006, s. 8–62.

¹⁵ Szersze omówienie różnic między obrazami przedmiotu „typowego” i „prawdziwego” w artykule Bartmińskiego 2001, *Operatory „typowy” i „prawdziwy” w strukturze semantycznej tekstu*, „Prace Filologiczne”, 46, s. 41–47; „typowy” – ‘taki, jaki jest (w sensie statystycznym)’, „prawdziwy” – ‘taki, jaki jest, i (zdaniem mówiącego) być powinien’.

telnik znajdzie w osobnym tomie *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, pod red. Iwony Bielińskiej-Gardziel, Małgorzaty Brzozowskiej i Beaty Żywickiej (w druku).

Założeniem autorów hasel było więc nie tyle definiowanie samych pojęć w sensie logicznym, ile zdiagnozowanie specyficznego rozumienia określonych wartości przez użytkowników poszczególnych języków. Dlatego jako narzędzie eksplikacji znaczeń przyjęto subiektywistyczną koncepcję „definicji kognitywnej”, której celem jest nie tyle zobiektywizowany opis znaczenia słów, ile uchwycenie tego, jak mówiący rozumieją znaczenia słów¹⁶. Stąd też odwoływanie się nie tylko do definicji leksykograficznych podawanych w słownikach językowych (z zasady pretendujących do obiektywizmu), lecz także do osobistych wypowiedzi użytkowników, do tekstów wywołanych metodą ankietową. Ponieważ uwzględnienie sposobów rozumienia słów przez mówiących prowadzi nieuchronnie do ujawnienia różnic, postanowiono systematycznie uzupełniać podstawowe eksplikacje o opisy różnych typowych sposobów profilowania bazowych wyobrażeń¹⁷. Znanie z gramatyki kognitywnej pojęcie profilowania¹⁸ zastosowano w zmodyfikowanej wersji wypracowanej na użytek profilowania pojęć¹⁹.

Opracowania *Leksykonu* podjął się międzynarodowy zespół językoznawców z wszystkich bez mała krajów słowiańskich i niektórych pozasłowiańskich, skupionych w ramach konwersatorium EUROJOS. Konwersatorium utworzone z inicjatywy piszącego te słowa w ramach OBTA UW w roku 2001, zostało w latach 2009–2015 afiliowane w Instytucie Sławistyki PAN w Warszawie, a wspierane było przez Instytut Filologii Polskiej UMCS w Lublinie i Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Opolskiego. W latach 2012–2015 udało się na wsparcie prowadzonych prac uzyskać wspomniany grant NPRH.

---

¹⁶ Wedle autora koncepcji założeniem definicji kognitywnej jest „zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. z utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania”. (J. Bartmiński *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 1988, s. 169).

¹⁷ Zob. Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, *Kognitivnoje opredelenie, profilirovanie ponjatij i sub"ektnaja interpretacija mira*, [w:] *Kognitivnaja lingvistika konca XX veka. Materialy Meždunarodnoj Naučnoj Konferencii 7–9 oktjabrja 1997 v treh častjah*. I. Minsk 1997, s. 4–8.

¹⁸ Por. Ronald Langacker, *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*, Kraków 2009, s. 100 i nast.

¹⁹ Por. tom *Profilowanie pojęć*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1993, oraz S. Niebrzegowska-Bartmińska, *O profilowaniu językowego obrazu świata*, „Poradnik Językowy”, 1, 2015, s. 30–44.

Opracowanie *Leksykonu* zostało poprzedzone cyklem roboczych spotkań²⁰, których owocem była seria publikacji ogłaszanych na łamach rocznika „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” (tomy 20–26 z lat 2008–2015)²¹ i w ramach lubelskiej „czerwonej serii” pod zbiorczym tytułem *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*²². Publikowano zarówno szkice dotyczące problemów teoretycznych i metodologicznych²³, jak i analizy wybranych konceptów – poza pięcioma wymienionymi także takich, jak: RÓWNOŚĆ, DEMOKRACJA, NARÓD, RODZINA; DOBROĆ, PRAWOŚĆ i ODWA-GA; RADOŚĆ, KARIERA, PAMIĘĆ, ZDROWIE i CHOROBA; WINA i KARA, ŚWIĘTO i ŚWIĘTOWANIE; por. także dyskusje na temat opozycji SWÓJ – OBCY (w tomie 20. „Etnolingwistyki”) i na temat wartości tworzących „duszę” Europy (w tomie 23. „Etnolingwistyki”).

Pozostaje otwartym pytanie, w jakiej mierze opisy są porównywalne i jakie dalsze perspektywy „komparacji” otwierają? Profesor Swietłana Tołstojowa, podsumowując spotkanie w roku 2012, postulowała kontynuowanie badań w kierunku ujęć bardziej syntetycznych i proponowała opracowanie zgroma-

---

²⁰ Zob. Iwona Bielińska-Gardziel, *O pracach konwersatorium EUROJOS*, „Etnolingwistyka”, 21, 2009, s. 343–345; Anna Niderla, *Konferencja EUROJOS-IV na temat etnolingwistycznych badań nad interakcją i tekstem*, „Etnolingwistyka”, 22, 2010, s. 254–255; Iwona Bielińska-Gardziel, *Konferencja EUROJOS-V*, „Etnolingwistyka”, 23, 2011, s. 285–290; *O pracach konwersatorium EUROJOS (czerwiec 2013 – marzec 2014)*, „Etnolingwistyka”, 26, 2014, s. 228–230.

²¹ Zob. zwłaszcza artykuły Renaty Grzegorzycykowej, *Punkty dyskusyjne w rozumieniu pojęcia językowego obrazu świata – widziane z perspektywy badań porównawczych*, „Etnolingwistyka”, 21, 2009, s. 15–29; *Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych: problem inwariantu pojęciowego*, „Etnolingwistyka”, 23, 2011, s. 217–225; Jadwigi Puzyniny, *Z problemów opisu językowego obrazu świata – pytania i wątpliwości*, „Etnolingwistyka”, 22, 2010, s. 39–51; Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Wojciech Chlebda, *Punkty sporne i bezsporne w programie EUROJOS: Odpowiedź na pytania i wątpliwości Profesor Jadwigi Puzyniny*, „Etnolingwistyka”, 23, 2011, s. 227–233.

²² Wydano trzy tomy zbiorowe: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* 1, red. M. Abramowicz, J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, Lublin 2012; *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* 2. *Wokół europejskiej aksjosphery*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014; *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin 2014.

²³ Por. zwłaszcza S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* (w tomie *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin 2014, s. 71–102); Nina Gryshkova, *Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych*, [w:] *ibidem*, s. 21–50.

dzonych materiałów w kategoriach ściśle lingwistycznych, tj. odniesienie ich do systemu językowego²⁴. Na obecnym etapie pracy projektowanie takich ujęć i wypracowanie nowych perspektyw porównawczych pozostawiamy redaktorom, autorom haseł i Czytelnikom. Nic też nie stoi na przeszkodzie, by listę haseł rozszerzyć i paralelne opisy semantyczne kontynuować.

Leksykon jest adresowany do wszystkich, zainteresowanych problematyką wartości, ich rangą i rolą w dyskursie publicznym, w skali zarówno narodowej, jak i ponadnarodowej. Nasza publikacja ma przyczynić się do lepszego rozumienia się ludzi mówiących różnymi językami, ma pomóc im we wzajemnym zbliżeniu. Wyróżnianymi adresatami *Leksykonu* są młodzi adepci studiów językowych i antropologicznych, którzy mają szczególne predyspozycje i zobowiązanie, by wpływać na niwelowanie barier w komunikacji międzykulturowej.

---

²⁴ W tomie: Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (red.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 2. Wokół europejskiej aksjofery*, Lublin, 2014, s. 262–265.

DOM – koncept uniwersalny i specyficzny kulturowo*

Jerzy Bartmiński

1. Pierwszy tom *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* poświęcony DOMOWI przynosi paralelne opisy sposobu pojmowania tego konceptu¹ w 18 językach europejskich i niektórych pozaeuropejskich. Znalazły się w nim artykuły dotyczące języków słowiańskich (polski i czeski, rosyjski, białoruski i łemkowski, a z południowych – bułgarski, serbski i chorwacki) i niesłowiańskich – w tym zarówno sąsiadów Słowian – bliskich (litewski), jak dalszych (grecki, angielski, francuski i portugalski). Języki najstarsze – grecki i litewski – wysunięto na początek. Dołączono także artykuły poświęcone językowi japońskiemu i trzem językom afrykańskim: suahili, tamaszek i hausa; spojrzenie z daleka na dom słowiański i europejski to najlepszy sposób, by uniknąć europejskiego etnocentryzmu.

Artykuły zostały napisane przez zespół językoznawców z 10 krajów: z Polski i Czech, z Białorusi, Rosji i Bułgarii, Serbii i Chorwacji, z Litwy, a także Anglii i Francji. W latach 2009–2015 członkowie zespołu w większości byli uczestnikami międzynarodowego konwersatorium EUROJOS i w toku szeregu spotkań dokonali pewnych uzgodnień teoretycznych i metodologicznych. Chodziło o to, jak opisywać koncepty kulturowe i wartości, o których przyjęło się sądzić, że ich opisać i dobrze definiować się nie da. Zespół autorski tego stanowiska nie podzielił i podjął stosowną próbę. O ogólnych założeniach ca-

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

¹ Terminu „koncept” używam w znaczeniu ‘pojęcie nacechowane wartościująco i wyposażone w historycznie określone konotacje językowe i kulturowe’, a więc jako ekwiwalentu używanego zwykle (w pracach lubelskich) terminu „stereotyp”; więcej o terminologii używanej w zespole zob. Gryshkova, 2014.

tego *Leksykonu* była mowa w szkicu wstępnym²; podano w nim najważniejsze informacje o zasadach doboru materiału, sposobach analizy i przyjętej nowej metodzie definiowania pojęć. W tym miejscu wypada skomentować tytułowy koncept i zaprezentować wstępnie zawartość zeszytu.

Przypomnę jednak krótko, że po pierwsze – rekonstrukcje konceptu DOM przeprowadzono w oparciu o teorię językowego obrazu świata, stosując metodologię i podstawowe narzędzia pojęciowe wypracowane w toku prac wspomnianego konwersatorium EUROJOS, a bazujące na niektórych wcześniejszych propozycjach etnolingwistów lubelskich. Po drugie – uzgodniono podstawy materiałowe analiz. Opisy językowo-kulturowego obrazu DOMU w różnych językach postanowiono oprzeć na podobnej podstawie materiałowej, mianowicie na trzech typach danych: systemowych (definicjach słownikowych, frazematyce, metaforyzacji nazw domu, etymologii, derywatach), ankietowych i tekstowych (dane czerpane z korpusów to w istocie dane tekstowe), w skrócie S-A-T. Badania ankietowe przeprowadzono w latach 2014–2015 w nawiązaniu do modelu ASA (zob. o tym JWP 2006). Po trzecie – uzgodniono w dużym, choć nie absolutnym stopniu (bo nie udało się zbudować wspólnego „glosariusza”) rozumienie kluczowych terminów, takich jak: leksem, pojęcie i koncept, definicja leksykograficzna i definicja kognitywna, profil i profilowanie itd.³

2. Wybór DOMU jako pierwszego hasła do *Leksykonu aksjologicznego* tłumaczy się jego wyjątkową pozycję we wszystkich językach i kulturach. Jurij Łotman umieszcza *dom* – obok *drogi* i *chleba* – wśród słów-kluczy każdej kultury⁴. Dom ma dla człowieka fundamentalną wartość bytową jako miejsce schronienia i zarazem wartość społeczno-kulturową, jako „gniazdo rodzinne” i szkoła życia. W systemach mitologicznych jest pojmowany jako centrum i obraz całego kosmosu, *imago mundi*⁵, także analogon ludzkiego ciała⁶, czemu towarzyszy przekonanie, że „ciało używa duszy schronienia”⁷. „W swoim domu każdy czuje się, jakby się znajdował w środku świata” – napisał historyk religii⁸. W *Mitologii słowiańskiej* czytamy: „Dom – w kulturze tradycyjnej to centrum najważniejszych wartości życiowych, połączenie szczęścia, dobrobytu, harmonii rodzinnej, wspólnota nie tylko żywych, ale

² *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*

³ Por. Gryshkova, 2014, s. 38–46; Niebrzegowska-Bartmińska, 2014, s. 74–78.

⁴ Łotman, 1978, s. 46.

⁵ Eliade, 1988, s. 32; Kopaliński, 1990, s. 69; Chevalier, Gheerbrant, 1969, t. 3, s. 172; Heiniz-Mohr, 1991, s. 137.

⁶ Cirlot, 2012, s. 112.

⁷ Herder *Leksykon symboli* 1992, s. 32; idea ciała jako mieszkania duszy tkwi korzeniami w *Biblii* (Hi 4,19; 2 Kor 5,1).

⁸ Lurker, 1989, s. 42.

i przodków”⁹. Dlatego budowanie domu jest traktowane jako powtórzenie stwarzania świata, z towarzyszącymi rytuałami wyboru miejsca, *zakładzin* i *zasiedlin*, stanowienia granic¹⁰. Według Gastona Bachelarda dom rodzinny, zaspokajając potrzebę osobistego bezpieczeństwa i intymności, równocześnie w marzeniach, snach i wspomnieniach łączy człowieka mentalnie i emocjonalnie z całym światem¹¹. Rozwijając tę koncepcję francuski etnolingwista, James Underhill, stwierdza: „Dom to dynamiczna interakcja świata zewnętrznego, ale postrzeganego od wewnątrz, ze światem wewnętrznym postrzegającego, który włącza ów zewnętrzny świat w to, co odnajduje w sobie”¹².

W książce *Dom. Krótka historia idei* Witold Rybczyński podsumował doświadczenie domu w kulturze zachodniej Europy (holenderskiej, francuskiej, angielskiej) i podkreślił, że wartością nadrzędną domu mieszczańskiego jest komfort, na który „składa się wiele czynników – wygoda, przydatność, nieskrępowanie, przyjemność, swojskość, intymność i prywatność – które się sumują”¹³. Głębszy sens egzystencjalny – osobisty, ale też społeczny i kulturowy – przypisał domowi Waclaw Havel, czeski pisarz i filozof, którego słowa mogłyby stanowić motto naszego opracowania:

Dla każdego człowieka dom (czes. domov) – jest jednym z głównych doświadczeń egzystencjalnych. To, co człowiek uważa za swój dom (w filozoficznym sensie tego słowa) można porównać do układu koncentrycznych kręgów, w których centrum stoi nasze własne „ja”. Mój dom – to miejsce, w którym żyję w określonym czasie, do którego przywykłem, i które – jeśli tak można powiedzieć – objąłem własną niewidzialną otoczką (pamiętam, że nawet cela więzienna była dla mnie swego rodzaju domem, i zawsze czulem dyskomfort, kiedy mnie nagle przenoszono do innej celi: nawet jeśli była taka sama jak poprzednia, a nawet lepsza, to odnosiłem się do niej początkowo jak do obcej i wrogiej, czulem się w niej pozbawionym korzeni, jakbym był w obcym otoczeniu, i potrzebowałem czasu, żeby się w nim urządzić, przywyknąć, oswoić i pozbyć żalu za poprzednim miejscem).

Mój dom (domov) to ten budynek (dům), w którym żyję, zamieszkały punkt lub miasto, w którym się urodziłem lub aktualnie żyję, dom (domov) dla mnie to i moja rodzina, świat moich przyjaciół, przestrzeń społeczna i duchowa, w której istnieję, mój zawód i miejsce pracy. Mój dom (domov) – to oczywiście kraj, w którym mieszkam, język, którym mówię, atmosfera duchowa mojego kraju przekazywana przez język, którego się tu używa. Czeski język, czeskie specyficzne pojmowanie świata, czeskie doświadczenie historyczne, czeskie warianty bohaterstwa i tchórzostwa, czeski humor – wszystko to są nieodłączne składowe mojego rozumienia domu (domov). W ten sposób domem (domov) dla mnie jest i moja czeskość, tj. przynależność do tego oto narodu i nie znam żadnych powodów, dla których nie miałbym uznać za swoją i tej warstwy składającej się na mój

⁹ Toporkov, 1995, s. 168.

¹⁰ Kowalski, 1998, s. 84–89.

¹¹ Bachelard, 1975.

¹² Underhill, 2014, s. 88.

¹³ Rybczyński, 1986/2015, s. 331.

dom (domov). Jest ona dla mnie tak naturalna i oczywista, jak np. i ta, którą określam jako świadomość tego, że jestem mężczyzną. Prócz tego moim domem (domov) jest też Europa i moje poczucie, że jestem Europejczykiem, i nasza planeta, jej współczesna cywilizacja, i nawet cały świat. Ale to nie wszystko: moim domem (domov) jest dla mnie jest także moje wykształcenie, wychowanie, nawyki, środowisko, w którym żyję i które uważam za swoje; jeśli bym należał do jakiejś partii, to bezwarunkowo także ona byłaby dla mnie moim domem (domov). (cytat za: Vaňková 2012, s. 61, tłum. J. B.).

Również bardzo osobisty stosunek do DOMU prezentują autorzy ze środkowoschodniej Europy, którzy opisując dom białoruski (Kozłowska-Doda) i litewski (Rutkovska), odnotowują nawet jego personifikacje, przypisywanie mu cech istoty żywej. Nie sprawdziła się komunistyczna próba oderwania domu od rodziny i prywatności, przekształcenia domu w tzw. *komunalkę*, raczej zaowocowała „wewnętrzna emigracja” na *dacze*, do oazy prywatności (Fiodorowa, Pazio-Wlazłowska). Idea domu okazała się atrakcyjna nawet dla polityków, sięgnął po nią pierwszy sekretarz KC KPZR Michaił Gorbaczow, który wystąpił w roku 1987 z inicjatywą budowy „wspólnego europejskiego domu”¹⁴. Ideę tę pozytywnie po latach komentował papież Benedykt XVI¹⁵. Jest godne uwagi, że idea ta znalazła jak dotąd najsilniejszy oddźwięk w Polsce, została jednak zinterpretowana w innym duchu. Filozof i teolog, Józef Tischner, pisał:

Europa ma być ‘wspólnym domem Europejczyków’. Metafora ‘wspólnego domu’ jest metaforą wolności. Oznacza ona, że nowa europejska wolność ma być podobna do tej, jaką człowiek ma we własnym domu, gdzie czuje się ‘sobą u siebie’¹⁶.

3. W zamierzeniu pomysłodawców *Leksykonu* paralelne opisy konceptu DOM mają pokazywać, co jest wspólne różnym językom i kulturom, ale też wydobywać cechy dla poszczególnych języków specyficzne. Intencją nadrzędną całego *Leksykonu* jest szukanie jedności w różnorodności. W przypadku domu nie chodzi przy tym bynajmniej tylko o aspekt architektoniczny domu – o wy-

¹⁴ Koncepcję „wspólnego europejskiego domu” Michaił Gorbaczow ogłosił publicznie w czasie swojej wizyty w Czechosłowacji w 1987. Miała kontekst polityczny, głosiła budowę wspólnej przestrzeni europejskiej, pozbawionej konfrontacji, przy jednoczesnym zachowaniu różnic ustrojowych, zakładała stopniowe wypieranie wpływów USA z Europy. Koncepcję tę poparł kanclerz Niemiec Helmut Kohl, powołując się na słowa Charles’a de Gaulle’a o *Europie od Atlantyku po Ural*.

¹⁵ „Europa to więcej niż kontynent. To dom! Zaś wolność znajduje swój najgłębszy sens w byciu duchową ojczyzną. Zachowując pełne poszanowanie dla rozróżnienia między sferą polityki i religii, które rzeczywiście zabezpiecza wolność obywateli do wyrażania wiary religijnej i zgodnego z nią życia – pragnę podkreślić niezastępowalną rolę chrześcijaństwa dla kształtowania sumień każdego pokolenia oraz krzewienia głębokiego konsensusu etycznego, który służy każdej osobie, która ten kontynent nazywa „domem”! (*Duchową ojczyzną Europy i Czech jest chrześcijaństwo* – homilia papieża Benedykta XVI, „Nasz Dziennik” 2009, nr 227).

¹⁶ Tischner, 1998.

gląd budynków mieszkalnych, ich kształt zewnętrzny, rozkład pomieszczeń itd., o stronę „technologiczną” mieszkania, chodzi przede wszystkim o aspekt kulturowy, o mentalne wyobrażenia domu, rozumienie jego roli w życiu człowieka, więc o „ideę” domu traktowaną w ścisłym powiązaniu ze sposobami jej językowego ujmowania i wyrażania.

Pytanie pierwsze i najbardziej konkretne brzmi: Co w istocie znaczą różne narodowe nazwy DOMU – grec. *oikos*, litew. *namai* i *namas*; pol. i ros. *dom*, brus. *chata*, łemk. *chyża*, czes. *dům* i *domov*, bułg. *kyšča*, serb. i chorw. *kuća*; franc. *maison*, port. i hiszp. *casa*, ang. *home* itd.? Czy za tymi różnymi leksemami stoi to samo pojęcie? Na ile podobne jest wartościowanie domu i jego różnych funkcji, na ile różnicujący wpływ na rozumienie domu ma kontekst – historyczny, kulturowy, językowy? Krótko mówiąc – czy mamy do czynienia z taką samą konceptualizacją „tego samego” denotowanego obiektu?

Powiedzmy otwarcie: jednakowego denotowanego obiektu nie ma. Są bardzo różne obiekty, czy precyzyjniej: różnorodne odniesienia do nich. Zbiorowi denotatów można jednak przyporządkować – jak twierdzi Renata Grzegorzczkova – pewien wspólny konstrukt pojęciowy o takiej mniej więcej (wedle tej badaczki) treści: ‘miejsce (pomieszczenie), które ludzie zrobili w celu bezpiecznego przebywania w nim (zwłaszcza w nocy w czasie snu, w okresie wychowywania potomstwa’¹⁷. Przyjmujemy, że taki „inwariant”, czy (jak wolimy mówić) „wyobrażenie bazowe”, da się w zebranych różnojęzycznym materiale odnaleźć i że obserwowaną różnorodność jego werbalizacji można interpretować jako wynik działania na tym globalnym konstrukcie pojęciowym przez wprowadzanie konkretnych charakterystyk, które uszczegółwiają jego ramowy sens, modyfikują go, a także dokonują jego różnokierunkowego usieciowienia. I takie skonkretyzowane językowo-kulturowe obrazy DOMU w poszczególnych językach prezentujemy w tym tomie.

Jeśli szukamy odpowiedniości między nazwami domu w różnych językach, stajemy przed ogromnymi trudnościami, bo nazwy wydają się nieprzystawalne do siebie, nieprzekładalne. Pokazywała to wielokrotnie w swoich pracach Anna Wierzbicka, na przykład porównując pozornie ekwiwalentne różnojęzyczne słowa, takie jak pol. *ojczyzna*, ros. *rodina* i niem. *Heimat*; polska *wolność* i łac. *libertas*, ang. *freedom*, ros. *svoboda*; czy ros. *duša* i ang. *soul* i *mind*¹⁸. „W języku francuskim nie ma bezpośredniego tłumaczeniowego odpowiednika ang. *home*, pojęcie DOMU jest kształtowane w sposób inny od angielskiego” stwierdza Underhill¹⁹. Do podobnego wniosku prowadzi konfrontacja prawie każdego języka z każ-

¹⁷ Grzegorzczkova, 2011, s. 224.

¹⁸ Wierzbicka, 1999; 1997/2007.

¹⁹ Underhill, 2014, s. 94.

dym w granicach naszego *Leksykonu*. Czy zatem komparacja skazana jest na niepowodzenie? Nie. Program szukania jedności w różnorodności może się udać pod warunkiem uzgodnienia poziomu ogólności opisu i znalezienia właściwego *tertium comparationis*.

4. Rzućmy okiem na **definicje leksykograficzne** DOMU w różnych językach, wykorzystując dane, jakie przytaczają autorzy artykułów w tym tomie. Okazuje się, że po pierwsze – wszystkie nazwy DOMU są polisemiczne, po drugie – liczba przypisywanych im znaczeń jest bardzo różna (od 2 do 27)²⁰, po trzecie – definicje mają wiele cech wspólnych, potwierdzających tezę o istnieniu wspólnego semantycznego jądra, mimo występowania znaczących, godnych uwagi, różnic.

Polskiemu *domowi* przypisuje się zwykle 6 znaczeń ('budynek mieszkalny', 'pomieszczenie mieszkalne', 'rodzina i domownicy', 'gospodarstwo domowe', książ. 'ród lub dynastia', urząd. 'instytucja'), podobnie jest objaśniany czeski *dům* i rosyjski *dom*, a zbliżoną semantykę ma litew. *namai*. W językach południowosłowiańskich podobne definicje mamy w języku bułgarskim i chorwackim, nieco większą szczegółowość w serbskim²¹. W języku nowogreckim (według Marku) nazwa DOMU *oikoç* ma 4 znaczenia zbliżone do słowiańskich.

W językach zachodnioeuropejskich wyróżnia się więcej znaczeń nazw DOMU niż w językach środkowo- i wschodnioeuropejskich.

Francuski leksem *maison* ma w słownikach współczesnych 8 znaczeń, niemiecki *Haus* ma w słowniku braci Grimm 12 znaczeń głównych, w przewadze zbieżnych z językiem hiszpańskim (notuje dodatkowo znaczenie 'obszar nieba'); a angielskie słowo *home* (w użyciu rzeczownikowym) ma aż 13 znaczeń. Są to wg LDCE (za: Popielska-Grzybowska, Harper): 'miejsce zamieszkania', 'miejsce, z którego się pochodzi', 'miejsce, w którym mieszka rodzina oraz sama rodzina (*family*)', 'ojczyzna', 'własność, którą można nabyć lub sprzedać', 'hospicjum', 'schronisko dla bezdomnych ludzi', 'schronisko dla bezdomnych zwierząt', 'miejsce, w którym coś zostało po raz pierwszy odkryte lub zrobione', 'w sporcie, w grach: miejsce, do którego trzeba dotrzeć, by zdobyć punkt', 'Urząd MSW', 'hrabstwa wokół Londynu', 'nazwisko'.

Rekordową ilość znaczeń, bo aż 27, wyróżnia dla portugalskiego leksemu *casa* *Współczesny słownik języka portugalskiego* z roku (2001): 'jakiegokolwiek rodzaj struktury przeznaczonej do mieszkania', 'posiadłość ziemna', 'wolnostojący dom, często z ogrodem' 'instytucja handlowa', 'przedsiębiorstwo', 'grupa osób, które tworzą rodzinę albo mieszkają razem', (dużą literą) 'rodzina

²⁰ Ogromna rozpiętość liczby wyodrębnianych znaczeń wynika tyleż z rzeczywistego zróżnicowania materii, co z przyjmowania przez autorów słowników różnych zasad analizy semantycznej i założonej różnej szczegółowości opisu.

²¹ Zob. definicje w artykułach odpowiednio: Marii Kitanovej, Amira Kapetanovića oraz Stany Ristić i Ivany Lazić-Konjik w tym tomie.

królewska lub szlachecka’ i 13 innych, m.in. ‘zbiór mebli i innych przedmiotów, które są potrzebne w domu’, ‘wszystkie wydatki domowe rodziny, szczególnie te związane z czynszem, wodą, prądem, telefonem’, ‘miejsce schronienia zwierząt’, ‘dziurka na guzik’, ‘każda z dwunastu sfer, na które astrologowie dzielą niebo’, (w sporcie) ‘boisko należące do klubu sportowego’ i in.

Rzućmy jeszcze okiem na definicje nazw DOMU w językach pozaeuropejskich. W suahili wyraz *nyumba* znaczy tyle co ‘dom mieszkalny’, ‘mieszkanie w bloku’, ‘schronienie dla rodziny’, ‘wspólnota rodzinna’, ale też ‘żona’; także ‘pomieszczenie dla zwierzęcia’ (Kraska-Szlenk). W języku saharyjskich Tuaregów pojęcie DOMU jest oddawane leksemami *ehen* i *aghiwan*, z których pierwszy odnosi się do ‘namiotu’, ale oznacza także ‘małżeństwo’ i ‘żonę’, drugi oznacza dosłownie ‘skupisko namiotów’ i ‘wielką rodzinę’ (Jackowska-Uwadizu). W języku hausa nazwa domu *gida* oznacza i ‘wiejski dom’, i ‘pomieszczenie mieszkalne w zabudowie miejskiej’, i ‘wspólnotę rodzinną, rodzinę, domowników’, a w nowszych czasach także ‘kraj’ i ‘ojczyznę’ (Pawlak). Na koniec – język japoński, w którym mamy coś jeszcze innego, bo japońska nazwa DOMU – *ie* – łączy znaczenie ‘budynku przeznaczonego do mieszkania ludzi’ i ‘mieszkania’, ze znaczeniem ‘rodu’, tj. ‘wspólnoty pokoleniowej, grupy związanej pochodzeniem od wspólnych przodków’, a także (co już jest specyfiką tego języka) znaczeniem ‘szkoły rzemiosła’ (Wyszpolska).

Istotne jest to, że we wszystkich przytoczonych definicjach DOMU powtarza się pewien ciąg semantyczny: od konkretnego do abstraktu, polegający na tym, że na początek eksplikacji wysuwany jest ‘budynek mieszkalny’, potem uogólnione znaczenie ‘pomieszczenie mieszkalne’, w kolejności ‘rodzina i domownicy’ i uogólnione ‘gospodarstwo domowe’, dalej ‘ród lub dynastia’, na koniec ‘instytucja’. W tym ciągu najistotniejsze, wspólne właściwie wszystkim językom, są trzy składniki semantyczne: ‘budynek’, ‘rodzina’ i ‘instytucja’, z których niewątpliwie najważniejsze są dwa: ‘budynek’ i ‘rodzina’ (instytucja jest późniejsza, wtórna). Oba odnoszą się do dwóch zasadniczych wymiarów DOMU, fizycznego i społecznego.

5. Postawmy teraz zasadnicze pytanie: co łączy te wymiary, **przestrzenny i ludzki**? Na czym polega więź między miejscem i człowiekiem? Jaki klucz pojęciowy wyjaśnia naturę tego powiązania? Odpowiedź jest prosta. W budynku rodzina *mieszka*. *Porodica stanuje / živi u zgradi* ‘rodzina mieszka w budynku’ – podsumowuje swoje wywody o serbskim DOMU Stana Ristić. Pojęcie *mieszkania* jest dla idei DOMU kluczowe.

W tym miejscu wypada zwrócić uwagę na mylącą dwuznaczność tego słowa w języku polskim: *mieszkanie* ma dziś sens przedmiotowy: ‘miejsca, gdzie się mieszka’, ale pierwsze znaczenie tego rzeczownika odczasownikowego było zdarzeniowe, ściślej mówiąc czynnościowe – ‘to, że się mieszka’. Dokonana

zmiana – od zdarzenia ku przedmiotowi – jest jak najbardziej normalna, ma charakter systemowy, bo jest poświadczona wieloma przykładami, takimi jak *spanie, jedzenie, budowanie* itp., które do pierwotnego znaczenia czynnościowego: ‘tego, że się śpi, je, buduje’ także dołączyły przedmiotowe znaczenia ‘miejsca, gdzie się śpi’, ‘tego, co się je’, ‘tego, co zostało zbudowane’ itp. Te dwa znaczenia *mieszkania* możemy dla jasności odróżnić za pomocą subskryptu, zapisać jako *mieszkanie*₁ ‘zamieszkiwanie’ (czynność) i *mieszkanie*₂ ‘miejsce, gdzie się zamieszkuje’ (przedmiot). Kluczowa dla semantyki DOMU **kategoria zamieszkiwania** ma status pojęciowy, tzn. stoi ponad poziomem leksykalnym (na poziomie leksykalnym może być oddawana leksemami *mieszkać, zamieszkiwać, przebywać, żyć* itp., o czym dalej).

*Mieszkanie*₁, będąc kategorią zdarzeniową, a nie przedmiotową, jest równocześnie kategorią **funkcjonalną**. Na funkcjonalne rozumienie mieszkania kładą nacisk antropologowie kultury:

Rozpatrywanie mieszkania jako samej przestrzeni fizycznej – stwierdza jeden z autorów tomu studiów o mieszkaniu – nie ma większego sensu. Przedmiotem interpretacji można uczynić natomiast jego zamieszkiwanie, co pozwoli ujmować jego znaczenie dla kogoś: ‘przestrzeń czyjaś; z kimś wewnątrz’. [...] Wnętrza, struktura przestrzenna mieszkania pozbawione swoich ‘fundatorów’ nic nie znaczą. Pozostają jedynie przypadkowymi konfiguracjami materii. (Brosz 2007: 75).

Nie układ przedmiotów w przestrzeni jest tym, co stanowi o istocie mieszkań, ale swoisty genius loci. Warstwa materialna okazuje się jedynie rodzajem palimpsestu, na którym zostają zapisane kolejne wpływy i konstrukty kultury. [Mieszkanie to] i przestrzeń zamieszkiwana, i jej zamieszkiwanie, i kulturowe wzory zagospodarowywania, oswojania tej przestrzeni. (Woroniecka 2007: 16 i 13).

Idźmy tym tropem dalej. Odwołanie się do walencji czasownika *mieszkać*²² pozwala odtworzyć podstawowy model pojęciowy leżący u podłoża koncepcji DOMU. Model ten stanowi konfigurację kilku faset²³, tworzących uporządkowaną całość (*gestalt*)²⁴:

{[PODMIOT] + [ZDARZENIE] + [LOCUM] + [FUNKCJA]}.

Uogólniając: fundamentalny komponent [ZDARZENIE] oddawany predykatem *mieszkać* otwiera miejsce dla podmiotu mieszkającego, dla przestrzeni zamieszkiwanej i dla funkcji, jaką spełnia przestrzeń w relacji do podmiotu. Ktoś *mieszka* gdzieś i tu zaspokaja swoje potrzeby. Podmioty i miejsca mogą być różne, funkcje są takie same. Proponowany model ma charakter substytu-

²² Taką koncepcję przedstawił już Bartmiński, 2009, s. 158–159.

²³ Termin „fasety” jest zaczerpnięty z informacji naukowej w znaczeniu ‘podkategorii semantycznej’, jest znaczeniowo bliski „aspektowi”, „wymiarowi” i Langackerowskiej „domenie”, wygodny ze względu na znaczną elastyczność i pojemność znaczeniową.

²⁴ Terminu „gestalt” używam w takim sensie jak kognitywiści, por. Lakoff, Johnson, 1980/1988, s. 96.

cyjny i stanowi bazę dla możliwych transformacji²⁵. Model ten stanowi wspólny mianownik koncepcji DOMU w różnych językach.

6. Na konstytutywny charakter semantycznej fasety [ZDARZENIE] wskazują zarówno dane systemowe, jak ankietowe i tekstowe. Rozważmy, jaka jest natura zdarzenia określonego jako ‘zamieszkiwanie’? Co właściwie znaczą słowa *mieszkać*, *zamieszkiwać* i ich synonimy, którymi w języku polskim są: *żyć*, *być*, *przebywać*, *siedzieć*; w rosyjskim: *žit’*, w białoruskim *жыць*, *існаваць*, *пражываць*, *знаходзіцца*, *сядзець*, *сяліцца*; w serbskim *stanovati*, *živeti*, *boraviti*, *prebivati*, *iznajmiti* ‘wynająć’, *privremeno stanovati* ‘mieszkać czasowo’ itd.

Możemy czasownikowi *mieszkać* przypisać następujące komponenty semantyczne:

1. ‘znajdować się gdzieś długo / stale’,
2. ‘u siebie, w miejscu oswojonym’,
3. ‘w oddzieleniu od otoczenia i zamknięciu’;
4. ‘po to, żeby zaspokajać potrzeby’ takie, jak:
  - snu i odpoczynku;
  - ochrony od zimna;
  - poczucia bezpieczeństwa;
  - bycia z innymi ludźmi, w tym zwłaszcza opieki nad dziećmi (pielęgnowania, wychowania);
  - zwykle też: zaspokajania głodu;
  - zwykle też: ‘higieny osobistej (mycia się / kąpieli; wydalania);
  - zwykle też: przekazywania wzorów kulturowych: mowy, wierzeń i przekonań, norm i wartości;
  - niekiedy także: nauki zawodu; wykonywania pracy zarobkowej.

7. Sięgnijmy teraz do badań **etymologów**. Uważa się bowiem, że informacje „relevantne etnolingwistycznie”, tj. przybliżające sposób konceptualizacji świata, można znaleźć w dociekaniach etymologicznych, ustalających semantyczną motywację nazwy, jej podstawę onomazjologiczną. Jest to możliwe w przypadku nazw mających „wewnętrzzną formę”, takich, jak *lepianka*, *kamienica*, *mrówkowiec* itp., które są formacjami słowotwórczymi.

Co przynoszą badania etymologiczne w przypadku różnojęzycznych nazw DOMU? Z faktu, że franc. *maison* pochodzi od łac. *mansio* ‘miejsce pobytu’; hiszpańska i portugalska *casa* od łacińskiego *casa* ‘chata’, ‘szałas’, ‘dom wiejski’; ang. *home* od staronordyckiego *heimr* ‘rezydencja’, ‘świat’ – nie wynika zbyt wiele dla poznania sposobu konceptualizacji DOMU. Już ciekawsza jest

²⁵ O tym więcej w: Bartmiński, 2009, s. 157–158.

serbska i chorwacka *kuća*, która wywodzi się od nazwy *kąta* (co koresponduje z polskimi frazeologizmami *mieszkać kątem u kogoś*; *mieć własny kąt*).

Ciekawie przedstawiają się nazwy afrykańskie DOMU. W suahili słowo *nyumba* ‘dom’ pochodzi od czasownika *umba* ‘lepić z gliny’ (Kraska-Szlenk), jest więc odpowiednikiem pol. *lepiarki*, ma wyrazistą fizykalną podstawę onomazjologiczną. W czadyjskim języku hausa nazwa DOMU *gida* jest wywodzona od rdzenia o znaczeniu ‘odpoczywać’, więc DOM to po prostu ‘miejsce odpoczynku’ – nazwa eksponuje aspekt funkcjonalny (Pawlak).

Najbardziej interesujący jest ogólnosłowiański **dom**. Z ustaleń etymologów²⁶ wiemy, że leksem *dom* jest starym, praindoeuropejskim wyrazem, poświadczonym m.in. w łac. *domus*, w grec. *dómos*, w stind. *dámah*, i urobionym od rdzenia **dom-* / **dem-*, który pozostawał w związku z czasownikiem gr. *demo* ‘buduję’ (stąd gr. *dēmiourgós* ‘budowniczy’). Dom ma w swoim pierwotnym, ukrytym znaczeniu składnik semantyczny ‘budowanie’. W języku staropolskim *budowanie* łączyło znaczenie ‘czynności budowania’ ze znaczeniem ‘wytworu budowania, budynku’²⁷. *Budowanie* jako zdarzenie implikuje istnienie budowniczego, podmiotu, który jest sprawcą, a co najmniej uczestnikiem zdarzenia. W przypadku budowania domu jest nim człowiek, ludzie, grupa ludzi, rodzina, mężczyzna, głównie ze względu na ochronę dzieci. Antropologiczne tło takiego zdarzeniowego rozumienia DOMU zarysował filozof, który pisał: „Dom jest owocem sztuki dialogu. Najpierw jest to dialog mężczyzny i kobiety, potem dialog budowniczych” (Tischner 1985: 135)²⁸. W tym kontekście warto przypomnieć, że ten element semantyczny – budowanie, tworzenie – jest do dziś obecny w języku angielskim, w którym – jak piszą Popielska-Grzybowska i Harper – „bardzo ważne jest odnawianie/ <tworzenie> DOMU: *doing up the home, DIY*” (*Do-It-Yourself* ‘zrób to sam’). Podobną ideę wyraża współczesne popularne powiedzenie rosyjskie: *Человек должен за свою жизнь построить дом, посадить дерево, вырастить сына*; w Polsce (i w Europie) mówi się tak o „prawdziwym mężczyźnie”. W kulturze litewskiej na specjalną nazwę *namakuris* zasłużył osobnik, który zainicjował powstanie domu.

Z perspektywy współczesnej ważne jest, kto zbudował dom, ale ważniejsze, po co i dla kogo. Wróćmy więc do relacji [PODMIOT] – [LOCUM]. Istotną war-

²⁶ Brückner, 1927/1970; Sławski, 1952–1956; Vasmer, 1950–1958; Pokorny, 1959–1969; Ivanov, Gamkrelidze, 1984, s.741–743; Boryś, 2005.

²⁷ SW pod hasłem *budowanie* wydziela osobne, wtórne znaczenie ‘budynku’, ilustrowane cytatami ze Skargi: *Trzęsieniem ziemi wielkie budowania upadły* i Wujka: *Bóg to tak piękne świata budowanie dla nas stworzył. Wiele budowania pospolitego postawił*.

²⁸ Zdaniem Martina Heideggera zamieszkiwanie, tzn. bycie na Ziemi, jest wcześniejsze niż budowanie czyli wznoszenie budowli, bo „tylko wtedy, gdy jesteśmy zdolni do mieszkania, możemy budować”, Heidegger, 1977, s. 333.

tość dla rozumienia idei domu ma zespolenie na bazie [WYDARZENIA] w jedną pojęciową całość tych dwóch kategorii, czyli ‘budynku’ i ‘rodziny’. Wprawdzie Émile Benveniste w swoim dziele o instytucjach indoeuropejskich, analizując gruntownie relacje między łaciną, greką i sanskrytem odróżniał i rozdzielał te kategorie, wyrazowi łac. *domus* przypisywał znaczenie ‘Haus-Familie’, a gr. *dómos* – znaczenie ‘Haus-Gebäude’²⁹, jednak Ivanov i Gamkrelidze za Pokornym bardziej przekonująco przyjmują, że praindeoeuropejski rdzeń **dom-* od początku miał znaczenie kompleksowe, miejsca i wspólnoty ludzkiej³⁰. Na rzecz ich stanowiska warto przytoczyć argument, że łączenie w pojęciu DOMU w jeden kompleks wymiaru fizycznego i społeczno-kulturowego – z wyróżnieniem aspektu społecznego, jako najważniejszego – nie jest przypadkiem odosobnionym, przeciwnie, jest poświadczane z różnych źródeł historycznych i współczesnych. Z historii można przywołać stare hebrajskie słowo *bana*, które równocześnie „wyraża ideę budowania domu i zakładania rodziny”³¹; ogólnie w Biblii: „Budować dom – to znaczy nie tylko wznosić jego mury; to znaczy stworzyć rodzinę, zrodzić potomstwo, przekazać mu pouczenia religijne i przykłady cnót”³².

Z danych współczesnych można wskazać przykłady: z suahili, w którym to języku wyraz „*nyumba* w swoim podstawowym znaczeniu łączy aspekt fizyczny domu jako budynku (pomieszczenia) oraz jego aspekt funkcjonalny – zapewnienia człowiekowi (rodzinie) schronienia przed światem zewnętrznym” – jak pisze Kraska-Szlenk; z języka Tuaregów, w którym leksem *ehen* używany jest w znaczeniu ‘namiot’, ‘dom, pokój, pomieszczenie mieszkalne’, a równocześnie „ten sam rdzeń *hn*, występujący w słowie *ehen*, oznacza też ‘parę małżeńską lub samą żonę’ – stwierdza Jackowska-Uwadizu; z języka hausa, w którym *gida* „to termin podstawowy dla pojęcia DOMU, interpretowanego zarówno w jego wymiarze fizycznym (‘miejsce zamieszkania’), jak i społecznym (‘rodzina, domownicy’)” – twierdzi Nina Pawlak. Podobnie jest w języku japońskim, w którym słowo *ie* oznacza i budynek przeznaczony do mieszkania, i rodzinę wielopokoleniową, ród – jak podaje Wyspolska.

²⁹ „Gr. *dómos* ‘Gebäude, Haus’ ist also von lat. *domus* zu unterscheiden, welches nicht das Gebäude, sondern das ‘Zuhause’ als gesellschaftliche Einheit bezeichnet, die sich im *dominus* verkörpert”, Benveniste, 1993, s. 230. Znaczenie ‘wspólnoty rodzinnej, grupy społecznej’ pierwotnie miało gr. *oikos*, które dopiero z czasem przyjęło także znaczenie ‘budynku’.

³⁰ „Обščейиндоевропейскај лексема **tom-* в значеннн ‘дом’, ‘строенне’ обозначаёт элементарнују социал’нују едннцу индоевропейскнх племен, котораја предполлагаёт об’еднненне н соvmестное прожнванне лјудеј, свјазаннх опрелеленнмн родствєннмн узамн”; Ivanov, Gamkrelidze, 1984, s. 741.

³¹ Léon-Dufour, 1981, s. 224.

³² Léon-Dufour (red.), 1985.

8. Kto, jaki [ПОДМИОТ] zamieszkuje w domu?

A. Mówiąc DOM, ma się zwykle na myśli grupę osób, prototypowo – **rodzinę**. Tak jest we wszystkich narodowych rekonstrukcjach konceptu DOM. Idea **domu rodzinnego** jest utrwalona we frazeologizmach, kolokacjach i przysłowiach, poświadczona wynikami badań ankietowych; obecna w badanych tekstach. Polskie sfrazeologizowane wyrażenia *dom rodzinny* i *dom ojczysty* (to drugie w uogólnionym, podniosłym znaczeniu ‘ojczyzny’) mają odpowiedniki we wszystkich językach słowiańskich: czes. *otcovský dům*; brus. *родны дом*; ros. *отчий дом, родительский дом, родной дом*; łemk. *родинний дім, рідний дім, рідна хыжа*; bułg. *роден дом*; serb. *rodni dom, porodični* ‘rodzinny’ *dom / kuća*; także w litewskim *šeimos namas* ‘dom rodziny’, *gimtasis namas* ‘ojczysty dom’. W językach zachodnich wyrażenie to nie jest tak silnie eksponowane.

B. Wyróżnianym „podmiotem” DOMU jest **kobieta** (w tym ujawnia się poniekąd męski punkt widzenia), co (przykładowo) wyrażają przysłowia: litewskie – *Bez kobiety dom jest pusty*; serbskie – *Na ženi kuća stoji*; czy portugalskie – *A casa sem mulher é corpo sem alma* ‘dom bez kobiety jest jak ciało bez duszy’. Nie jest to tylko rozumienie europejskie – jeszcze bardziej wyraziste przykłady utożsamiania pojęcia DOMU z kobietą znajdujemy u plemion saharyjskich; w suahili wyróżniana jest żona; w języku tym nazwa domu *nyumba* jest nadawana nie tylko kobiecie i żonie, ale wręcz **narządom rodnym** kobiety: *nyumba ya uzazi* ‘macica’ (dosłownie ‘dom rodzenia’). W polskiej koncepcji DOMU wyróżniana jest **matka**, w profilu patriotycznym – Matka-Polka. Odpowiednio do roli kobiety-matki, wśród mieszkańców DOMU są eksponowane **dzieci**: litewskie przysłowie głosi: *Dom bez dzieci jak dzwon bez serca*. **Mężczyzna** jest wyróżniany w tradycyjnym domu patriarchalnym jako *pan domu*, łac. *dominus*; serb. *domaćin* (też: *domaćica*); czes. *pán domu* (też: *paní domu*); ros. *глава дома, хозяин*, bo wedle przysłowia *Без хозяина дом – сирота* (kobieta *хозяйка* jest wartościowana dodatnio, *домохозяйка* traktowana lekceważąco).

C. DOM jest oparciem dla **indywidualnego człowieka**, który – jak mówi litewski autor – „stoi sam przed światem nago, bez mienia, bez rodziny i bierze od świata tyle, ile potrafi, a wtedy wbija w ziemię kołek i tworzy swoje prawdziwe domowe ognisko” (Rutkovska). Podstawą idei DOMU jest potrzeba bycia sobą „u siebie”, potrzeba oswojenia bliskiego otoczenia i doświadczenie osobistego „komfortu” (Rybczyński), ale i głębszego egzystencjalnego zakorzenienia (Wacław Havel). Taki indywidualizujący sposób traktowania domu jest silnie akcentowany w koncepcji francuskiej i angielskiej. Na przeciwnym do indywidualizacji biegunie znajduje się koncepcja *komunalki* z czasów intensywnej komunizacji kultury rosyjskiej (Fiodorowa, Pazio-Wlazłowska).

W rozumieniu młodzieży francuskiej DOM (*maison*) może być tworzony też przez **niespokrewnionych rówieśników** (Skibińska, Viviand).

D. **Instytucje publiczne** aspirujące do miana DOMU są obficie notowane w słownikach zarówno francuskich, jak białoruskich (ale nieobecne w potocznych konceptualizacjach domu w obu tych językach); a bliska instytucjonalizacji jest praktyka łączenia DOMU z wyróżnionymi profesjami, co jest pozostałością komunistycznej koncepcji organizacji życia społecznego, por. ros. *дом художника, писателей, композиторов, журналиста, пионеров* itd.

E. **Zwierzęta udomowione i domowe**. Trudno jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, na ile DOM jest miejscem dla zamieszkiwania także zwierząt, nie tylko ludzi. Bo z jednej strony obserwujemy silną tendencję do odróżniania nazw pomieszczeń przeznaczonych dla ludzi, od pomieszczeń przeznaczonych dla oswojonych („udomowionych”) zwierząt; jest to zróżnicowanie silnie utrwalone w systemach leksykalnych poszczególnych języków, por. pol. *stajnia* – dla koni, *obora* – dla krów, *chlew* – dla świń, *klatka* dla ptaków, *psia buda*, *staw* itd., brus. *хлеў, свінарнік (свінушнік), куратнік, кароўнік, канюшня, стайня, аўчарня, будка* itd.; nazwanie mieszkania człowieka nazwą pomieszczenia dla zwierząt – takimi jak: pol. *stajnia, chlew, obora, nora, klatka*; serbskie *svinjac* ‘chlew’; czeskie *bouda, stáj, chlév, klec*; bułgarskie *дупка, бърлога і кочина* – jest odbierane jako wyrazista deprecjacja; wyjątkiem jest tu tylko pozytywna ewaluacja wyrażenia *gniazdo rodzinne* (serbskie *гнездо*, czeskie *hnízdo*), w którym rodzą się dzieci jak pisklęta i z którego *wyfruują* w świat jak dorosłe ptaki.

Z drugiej strony jednak dopuszcza się możliwości przebywania / zamieszkiwania razem w domu ludzi i niektórych zwierząt jako domowych pupili; wyróżnioną kategorią *zwierząt domowych* są pies i kot. W suahili zrównywanie pomieszczeń dla ludzi i zwierząt owocuje „mówienie[m] o pomieszczeniach przeznaczonych dla zwierząt za pomocą nazw domu człowieka”: słowo *nyumba* ‘dom’ wchodzi w połączenia *nyumba ya kuku* ‘kurnik’, dosłownie: ‘dom kur’; *nyumba ya kondoo* ‘owczarnia’, dosłownie: ‘dom owiec’; *nyumba ya mbayu* ‘gniazdo jaskółki’, dosłownie: ‘dom jaskółki’ (Kraska-Szlenk).

F. Osobnym problemem są **duchy domowe**, opiekuńcze i złośliwe, o których obszernie informują sławistyczne prace etnografów i folklorystów³³, ale o których w zebranych artykułach głucho. Wynikałoby z tego, że wiara w duchy domowe należy już całkowicie do przeszłości, co nie jest jednak bezdyskusyjną prawdą, bo jej ślady zachowały się w języku i w kulturze. Rzymskie *lary* i *penaty* pozostały np. w polszczyźnie jako frazeologiczne skamieliny, znikło stp. *uboże*, odpowiednik wschodniego *domowika*, *kłobuk* jest znany tylko z bajek Warmii i Mazur. Ale zapożyczony do polszczyzny z białoruskiego złośliwy

³³ Zob. artykuł *duhi domasnie* Winogradowej i Lewkijewskiej, 1999.

domowy *chochlik* funkcjonuje w znaczeniu ‘omyłki drukarskiej’, a również zapożyczony (z niemieckiego) domowy *skrzat* jest żartobliwym określeniem ‘małego dziecka’. Wprawdzie zapomniano już zupełnie o *domowych wężach*, ale cała wschodnia Słowiańszczyzna pamięta o *domowiku*, *domowoju* (hasło *domovoj* z objaśnieniem ‘duszek domowy, chochlik’ jest odnotowane w *Wielkim słowniku rosyjsko-polskim PWN* z roku 2004), a cała zachodnia Słowiańszczyzna pamięta i mówi o *krasnoludkach* (znana jest bajka M. Konopnickiej *O krasnoludkach i sierotce Marysi*; dziś *krasnalami* na wzór niemiecki zdobi się w Polsce ogrody, we Wrocławiu ulice miasta). Temat duchów domowych czeka na pełniejsze opracowanie.

9. Faseta [MIEJSCE] i jej leksykalne wypełnienie jest w poszczególnych artykułach naszego opracowania prezentowana szczegółowo i na wiele sposobów. Warto w tej skrótowej prezentacji zawartości temu DOM zwrócić uwagę na ważne zróżnicowanie, obecne w niektórych językach słowiańskich i zachodnich, mianowicie na to, że **wymiar przestrzenny (fizykalny)** DOMU bywa wyraziście kontrastowany z **podmiotowym**. Tak jest w języku czeskim: *dům* i *domov*, co dobitnie pokazał cytowany Waclaw Havel i co obszernie udokumentowała w swoim artykule Irena Vaňková:

[...] významu ruského či polského lexému dom odpovídají dva české výrazy: *dům* a *domov*. **Dům** označuje v primárním významu konkrétním, tj. obytnou budovu (*dům postavený z kamene, panelový dům, rodný dům*), zatímco **domov** se vztahuje k abstraktu zahrnujícímu několik sémantických poloh a spojenému především s bydlením a místem trvalého pobytu (*domem či bytem*) nebo s rodištěm (*místem původu*); odkazuje jednak (*prototypově*) k rodině a k lidem, kteří společně bydlí, jednak k rodnému místu, ať už je *dům* (*a rodina*), nebo *rodný kraj* či *rodná země*. (Artykuł w tym tomie)

Podobne rozróżnienie znajdujemy w języku serbskim: *kuća* i *dom* (można *kupiti / prodati kuću*, ale nie *kupiti / prodati dom*, Ristić) i chorwackim: *kuća* i *dom* (można mówić o *kamenoj* lub *drvenoj kući*, ale nie o *kamenom* lub *drvenom domu*, Kapetanović). Jest to rozróżnienie znane też w języku angielskim: *house* i *home* oraz w niemieckim: *Haus* i *heim* (Grzeszczak).

Do przestrzennego, fizycznego wymiaru DOMU, jego wyglądu, struktury, materiałów, z których może być budowany itd. odnosi się bogate słownictwo, obficie cytowane w artykułach i tam odpowiednio sklasyfikowane; podawane są liczne partonimy (zob. dalej o metaforyzacji części domu) i endonimy, wchodzące w skład licznej frazematyki i frazeologii. Nie będziemy ich w tym miejscu zestawiać i porównywać, pozostawiając to aktywności Czytelnika. Ważną rolę w konceptualizacji DOMU jako miejsca zamieszkiwania odgrywają sprzęty domowe, zwłaszcza stół i łóżko, także naczynia, jak rosyjski *samowar*, angielskie *filizanki* do herbaty itd., oraz święte obrazy w domach słowiańskich, co jest obficie poświadczane w tekstach, ale co nie zostało w artykułach naszego tomu pokazane.

10. Faseta [WARTOŚCI] – aksjologia domu

We wszystkich językach eksponowana jest relewantna dla aksjologicznego usytuowania DOMU opozycja swój / obcy, bliski / daleki, wewnętrzny / zewnętrzny, której bardziej wymienną postacią jest przeciwstawienie domu i świata. DOM znajduje się po stronie tego, co swoje (swojskie), bliskie i wewnętrzne, co nadaje mu wysoce pozytywne wartościowanie.

Wartości domu tkwią w syndromach, określanych formułami takimi, jak „rodzinna atmosfera” i „gniazdo rodzinne” (przynależnymi do domeny psychospołecznej) czy „bezpiecznej przystani” i „własnego kąta” (przynależnymi do domeny bytowej). Kontestowanie syndromu „gniazda rodzinnego” jest cechą współczesnego dyskursu feministycznego (a w każdym razie jego najbardziej radykalnej odmiany).

11. Metaforyka DOMU

Pojęcie DOMU we wszystkich badanych językach podlega procesowi metaforyzacji. Godne uwagi są dwa przeciwstawne kierunki metaforycznego rozszerzania podstawowych nazw domu w różnych językach.

A. Pierwsze rozszerzenie polega na przeniesieniu nazwy domu na najbliższą **okolicę, na kraj i ojczyznę** narodową. Tak jest w wielu językach europejskich, szczególnie w języku czeskim, bo hymn narodowy zaczyna się od słów *Kde domov můj?* Ale też polskim, serbskim, portugalskim, angielskim. Nie ma takiej konotacji franc. *maison*. Podobny proces metaforyzacji w kierunku ojczyzny narodowej odbywa się aktualnie w języku hausa (Pawlak).

B. Nazywanie domem **Europy** (*wspólny dom europejski* – wiązany przez Gorbaczowa z ideą bezpieczeństwa – ale mający słabe poświadczenie w języku rosyjskim – przez Tischnera z ideą wolności), częste w polskim dyskursie proeuropejskim i edukacyjnym, nie znajduje żadnego poświadczenia w językach zachodnich: francuskim, angielskim, niemieckim).

C. Nazywanie domem całego świata, **kosmosu**, wywodzi się z głębokiej przeszłości³⁴, jest znane Biblii, obecne w kulturze polskiej (zwłaszcza ludowej), także w rosyjskiej (*Нашу общую дом – Земля*).

D. Odwrotny kierunek metaforyzacji: zwężenie pojęcia DOMU do niektórych jego składowych elementów fizykalnych (na zasadzie pars pro toto). Najczęściej metaforyzowane części domu, którym przypisuje się szczególną rolę w zaspokajaniu potrzeb jego mieszkańców, to **dach**, chroniący przed opadami; **ściany** – dające ochronę i bezpieczeństwo; **próg i drzwi** – ustanawiające granicę między przestrzenią swoją i nieswoją (obcą), **piec** (i *ognisko domowe*) zapewniający potrzebę ciepła; także **okna**, które funkcjonują jak oczy w ciele

³⁴ Według Eliadego, 1988, s. 32.

człowieka (słowiańska nazwa *okno* jest urobiona od *oka*), zapewniając dostęp do światła słonecznego i zewnętrznego świata. Ta funkcjonalna interpretacja części DOMU wprowadza perspektywę osobową, integruje rzeczy i ludzi, kategorie fizykalne podporządkowuje wartościom ludzkim.

E. **Ciało człowieka jako dom.** Metaforyczne utożsamienie indywidualnego człowieka (części jego ciała) z domem zna język portugalski (*casa com escritos*, dosłownie: dom do wynajęcia to ‘wdowa’), język litewski (przysł. *Galva – patarimą namas* ‘głowa – dom porad’), polski (fraz. *nie mieć wszystkich w domu* ‘mieć źle w głowie’), a także tradycja antyczna (biblijna). W języku litewskim DOM bywa antropomorfizowany (Rutkowska).

12. Kulturowe narracje o domu

W europejskiej przestrzeni komunikacyjnej funkcjonuje cały repertuar „narratywów”³⁵, przekazujących pewne typowe prawdy i powtarzalne scenariusze zachowań związanych z DOMEM. Modelują one w szczególności praktyki budowania domu, ruch *do/od domu*, bycie *doma / w domu*, opuszczanie, wychodzenie (też wypędzanie) z domu.

Budowanie domu jest traktowane jako wyczyn nobilitujący budowniczego (język litewski ma nawet specjalny wyraz *namakuris* nazywający ‘kogoś, kto zbudował dom’). Wydawane są poradniki dla chętnych do budowania, dzieciom proponuje się gry w budowanie domu.

Motyw opuszczania domu i pójścia w świat odgrywa wybitną rolę w kulturowej tradycji europejskiej od *Odysei* i biblijnej opowieści o synu marnotrawnym poczynając. Jest obecny w folklorze, w podstawowym gatunku folkloru, jakim jest bajka (typowa fabuła opisana przez Władimira Proppa w *Morfologii bajki* rozpoczyna się od opuszczenia domu przez bohatera). Odejście ze swojego domu w obcy świat jest warunkiem dojrzewania bohatera.

Motyw powrotu do domu. W bajkach i narracjach bohater wraca po latach doświadczonej, mądrzejszym, przynosi „świat” do domu.

Typowe motywy, utarte scenariusze, skrypty kulturowe, „narratywy” składają się na „gramatykę narracji” o domu. Funkcjonuje w narracjach DOMU też obraz ANTY-DOMU, stawia się pytanie, kiedy dom przestaje być domem?

13. Profile DOMU

W tym zakresie autorom tomu DOM nie udało się jeszcze osiągnąć porozumienia, ani co do sposobu rozumienia samego pojęcia profilowania, ani tym bardziej jeśli idzie o rozpoznanie rzeczywistych profili konceptu DOM funk-

³⁵ Używam tego terminu w znaczeniu proponowanym przez Irinę Sandomirską, 1999, s. 51–68.

cjonujących na poziomie oficjalnych dyskursów w poszczególnych językach narodowych. Nie jest to zaskakująca, zważywszy z jednej strony podmiotowy (zależny od podmiotu profilującego) charakter profilowania, a z drugiej – znaczną także elastyczność jeśli idzie o sposoby operacjonalizacji koncepcji profilowania przez badaczy.

W polskim dyskursie publicznym wyróżniono profile DOMU przez odniesienie ich do dyskursów aksjologicznych i ideologicznych:

- materialny (nastawiony na aspekt fizyczny domu, bez uwzględnienia jego „ideologii”);
- wspólnotowy – DOM jako „gniazdo rodzinne” (chrześcijański? katolicki? patriarchalny?);
- „dom polski” – dom i rodzina jako twierdza narodowej tożsamości (z matką-Polką w roli głównej);
- lewicowy (dom i rodzina podporządkowane społeczności);
- feministyczny („dom-klatka”, kobieta-matka i żona jako „kura domowa”, niezgoda na „przemoc domową”);
- dom „ruchomy”: emigrancki (poczucie oderwania od ojczyzny, nostalgia), nomadyczny (odrzućcie ideę stabilnego domu);
- liberalny (dom otwarty);
- religijny: DOM w niebie u Boga Ojca.

14. Przesłanie końcowe

Przyjmując podobną bazę materiałową opisów i zakładając wspólną podstawę teoretyczną i metodyczną, otworzyliśmy drogę do otwartej, wielokierunkowej komparacji: możemy porównywać każdy język z każdym, ukierunkowywać perspektywę oglądu i śledzić podobieństwa i różnice. W takich działaniach mogą uczestniczyć wszyscy, zarówno autorzy artykułów, jak też zainteresowani Czytelnicy.

Bibliografia

- Bachelard Gaston, 1975, *Wyobrażenia poetycka*, Warszawa.
- Bartmiński Jerzy, 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London, Equinox.
- Benveniste Émil, 1993, *Indoeuropäische Institutionen. Wortschatz, Geschichte, Funktionen*. Frankfurt am Main.
- Boryś Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brosz Maciej, 2007, *(Za)mieszka(iw)anie. Przestrzeń konstruowana*, [w:] *Co znaczy mieszkać. Szkice antropologiczne*, red. Grażyna Woroniecka, Warszawa, s. 73–87.
- Brückner Aleksander, 1927/1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Chevalier Jean, Gheerbrant Alain, 1969, *Dictionnaire des symboles*, t. 3, s. 172.
- Cirlot Juan, 2012, *Słownik symboli*, Kraków.

- Eliade Mircea, 1988, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1, Warszawa.
- Gryshkova Nina, 2014, *Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych*, [w:] *WJOSS* 3, s. 21–50.
- Grzegorzczkova Renata, 2011, *Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 23, s. 217–225.
- Heidegger Martin, 1977, *Budować, mieszkać, myśleć*, Warszawa.
- Heinz-Mohr Gerd, 1991, *Lexikon der Symbole*, Freiburg (wyd. 5).
- Herder, *Leksykon symboli*, oprac. Marianne Oesterreicher-Mollwo, przeł. Jerzy Prokopiuk, 1992, Warszawa.
- Ivanov Vjačeslav, Gamkrelidze Tamaz, 1984, *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy. Rekonstrukcija i istoriko-tipologičeskij analiz prajazyka i protokol' tury*, Tbilisi.
- JWP – *Język, wartości, polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Opracował zespół w składzie: Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Małgorzata Brzozowska, Irina Lappo, Urszula Majer-Baranowska, Beata Żywicka, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006, Wyd. UMCS.
- Kopaliński Władysław, 1990, *Słownik symboli*, Warszawa.
- Kowalski Piotr, 1998, *Leksykon Znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa.
- Johnson Mark, Lakoff George, 1980/1988, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.
- Léon-Dufour Xavier (red.), 1985, *Słownik teologii biblijnej*, Poznań-Warszawa (wyd. 3.).
- Léon-Dufour Xavier, 1981, *Słownik Nowego Testamentu*, Poznań.
- Lurker Manfred, 1989, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań.
- Lotman Jurij, 1978, *Lalki w systemie kultury*, „Teksty”, 6.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów”*, [w:] *WJOSS* 3, s. 71–102.
- Pokorny Julius, 1959–1969, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern.
- Quasthoff Uta, 1973, *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main.
- Rybczyński Witold, 1986/2015, *Dom. Krótka historia idei*, Kraków.
- Sandomirskaja Irina, 1999, *Rodina, Otečestvo, Otčizna v diskusivnyh praktikah sovremennogo russkogo jazyka. Opyt analiza kul'turnoj idiomy*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 11, s. 51–68.
- Sławski Franciszek, 1952–1956, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, A–J, Kraków.
- Tischner Józef, 1998, *Przestrzeń jako projekt wolności*, [w:] *Europa. Fundamenty jedności*, red. Aniela Dylus, Warszawa.
- Toporkov Andrej, 1995, *Dom*, [w:] *Slavjanskaja mifologija*, Moskwa, s. 168.
- Underhill James, 2014, *Thumacząc home i homeland. Od poetyki do polityki*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 26, s. 87–105.
- Vaňková Irena, 2012, *DŮM i DOMOV v češskoj jazykovej kartine mira*, [w:] *WJOSS* 1, s. 47–68.
- Vasmer Max, 1950–1958, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.

- Vinogradova Ljudmila, Levkievskaja Elena, *Duhi domašnie*, [w:] *Slavjanskie drevnosti. Ėtnolingvističeskij slovar'* pod obščej red. N. I. Tolstogo, t. 2, Moskva 1999, s. 153–155.
- Wierzbicka Anna, 1999, *Język, umysł, kultura*. Wybór prac pod red. Jerzego Bartmińskiego, Warszawa.
- Wierzbicka Anna, 1997/2007, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Warszawa.
- Woroniecka Grażyna (red.), 2007, *Co znaczy mieszkać. Szkice antropologiczne*. Warszawa.
- Woroniecka Grażyna, 2007, *Wstęp*, [w:] *Co znaczy mieszkać. Szkice antropologiczne*, red. Grażyna Woroniecka, Warszawa, s. 13–27.

Концепт ДОМ в греческой лингвокультуре*

Христина Г. Марку

Językowo-kulturowy obraz greckiego DOMU autorka analizuje na podstawie danych leksykograficznych, tekstowych i ankietowych. Śledzi tysiącletni rozwój historyczny pojęcia i pokazuje interesujące zmiany semantyczne i wymiennosc nominacji. W języku starogreckim w znaczeniu ‘dom, mieszkanie’ używano leksemu *δῶμος*, który z czasem został wyparty przez słowa *οἶκος*, *οικία*, dziś zachowane w języku nowogreckim jedynie w oficjalnej odmianie stylu literackiego. Od 2 wieku n.e. w języku średniogreckim zaczyna pojawiać się leksem *σπίτι* i stopniowo wypiera wcześniejsze leksemy *οἶκος* i *οικία*. W słowniku języka nowogreckiego odnotowano następujące znaczenia *σπίτι*: ‘budynek mieszkalny, przestrzeń mieszkalna’; ‘ludzie, którzy wspólnie mieszkają, rodzina’; ‘życie rodzinne, stan cywilny’; ‘gospodarstwo domowe i czynności z nim związane’. Zestawiono synonimy leksemu *σπίτι*, hiponimy określające konkretny typ i rodzaj domostwa; przeciwstawienia, partonimy, derywaty, kolokacje, znaczenia metaforyczne.

W tekstach DOM jest interpretowany zwykle w aspekcie kulturowym, społecznym i funkcjonalnym. Badanie ankietowe pokazały, że DOM jest kojarzony przede wszystkim za rodziną i z wartościami emocjonalnymi: miłość, ciepło, przytulność, szczęście, także bezpieczeństwem i ochroną, z własną przestrzenią prywatną. Współcześnie w odróżnieniu od tradycyjnych wyobrażeń pojęcie DOMU nie wiąże się nieodłącznie z własnością, nie zawsze też utożsamiane jest z pojęciem rodziny.

1. Введение

Предметом анализа в настоящем исследовании является концепт ДОМ – универсальное понятие ключевого значения в человеческих культурах (Невская 1981, 1982; Стоянова 2012). Дом относится к базовым понятиям,

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

определяемым элементарным опытом человека и представляющим центром общепринятой системы ценностей (Bartmiński 2007: 167). Именно эти эмоциональные, моральные и социальные ценности и нормы определяют основные культурные пресуппозиции о доме. Как предел между частным и публичным бытием человека, как его внутреннее и внешнее жизненное пространство, как материальный объект и функция, концепт дом представляет собой специфически устойчивый и культурно-значимый ключ для раскодирования этноменталитета и культурных феноменов (Китанова 2009; Стоянова 2012).

Тема дома – одна из регулярно повторяющихся в поэтическом дискурсе выдающихся новогреческих поэтов. Дом – отечество, предмет ностальгии, родная Итака, куда человека тянет непреодолимое стремление возвратиться – некоторые из поэтической измерений дома. Специфика репрезентации дома в новогреческой поэзии – это появление моря как обязательного компонента при реализации концепта дом (у нобелистов О. Элитиса, Г. Сефериса):

[1] *Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική.
το σπίτι φτωχικό στις αμμουδιές του Ομήρου...*

[Мне был дан греческий язык
и лачуга на гомеровских берегах]. [О. Элитис *Достойно есть*, пер.]

Покинутый *Дом возле моря* (Το σπίτι κοντά στη θάλασσα), потерянный родительский дом на берегу моря – это единственный топос, который можно назвать Родиной, определяющий элемент идентичности. Для Г. Сефериса дом связан с мотивами родины и изгнания, дома и бездомья:

[2] *Τὰ σπίτια πὸ ἐίχα μου τὰ πῆραν. Ἔτυχε
νά' ναι τὰ χρόνια δίσεχτα πόλεμοι χαλασμοὶ ζενιτεροί...*

[Те дома что были моими у меня отняли. Годы
прошедшие были немилосердны; бедствия, войны, изгнание ...] . [*Дом возле моря*, пер. И. Ковалевой]

Для К. Паламаса родной дом, хотя и потерянный – это единственная пристань и константная величина по дороге человеческой жизни.

[3] *«Τὸ σπίτι, ἄς τοῦ νοθέψανε τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα·
καὶ ἀνόθευτο καὶ ἀχάλαστο, καὶ μὲ προσμένει ἀκόμα.»*

„Мой дом, хотя исказили его формы и цвета;
неискаженный и неповрежденный, продолжает ждать меня”.
[*Дом, в котором я родился*, пер. мой, Х. М].

В поэзии Янниса Рицоса концепт дом реализуется в значении „фамильная память и принадлежность”. У каждого дома свои мертвые, своими мертвыми дом продолжает жить.

[4] Τοῦτο τὸ σπίτι, παρ' ὅλους τοὺς νεκροὺς του, δὲν ἐννοεῖ νὰ πεθάνει.
Ἐπιμένει νὰ ζῆ μὲ τοὺς νεκροὺς του
νὰ ζῆ ἀπ' τοὺς νεκροὺς του

[Этот дом, несмотря на всех его мертвецов,
не имеет никакого намерения умирать,
он настаивает на том, чтобы жить с его мертвецами,
чтобы жить за счет его мертвецов...]. [*Мертвый дом*, пер. С. Ильинской]

Идея дома в поэтическом сознании К. Кавафиса отражен в стихотворении *Дом с огородом* (Σπίτι με Κήπον). Дом у Кавафиса во многом приближается к традиционному культурному стереотипу дома:

[5] Ἦθελα νὰ ἔχω ἓνα σπίτι ἐξοχικό
μ' ἓναν πολὺ μεγάλο κήπο — ὄχι τόσο
για τα λουλούδια, για τα δένδρα, και τες πρασινάδες
(βέβαια νὰ βρίσκονται κι αυτά· εἶν' ευμορφότατα)
ἀλλά για νὰ ἔχω ζῶα. Α νὰ ἔχω ζῶα!

[Я хочу иметь дом за городом,
с очень большим садом – не только
с цветами, деревьями и травами,
(конечно, и они прекрасны),
Я хочу иметь животных. Ах, иметь животных!] [К. Кавафис *Дом с огородом*,
пер. С. Ильинской]

2. Состояние исследований в современной греческой науке

В греческой науке концепт дом не попадал до сих пор в фокус научного внимания в этнолингвистическом или лингвокультурном аспекте. Как объект материальной культуры дом-жилище находится в центре внимания археологии, архитектуры и этнографии, но языковой материал в них носит вспомогательный характер и рассматривается фрагментарно. Среди работ этнографического характера классической по значению считается студия Георгиоса Мегаса (см. Μέγας 1949). В последнее время дому-семье посвящены социологические исследования, рассматривающие проблемы идентичности, глобальные изменения в статусе семьи.

Κωνσταντῖνος Σπ. Παλαϊωάννου. Το ελληνικό παραδοσιακό σπίτι. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, 2003.

Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα. Η οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα. Θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικά δεδομένα. Πεδίο, 2012.

Δημήτριος Γεώργας. Η ελληνική οικογένεια. Παρελθόν, παρόν και μέλλον. <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/family/f5.pdf>

Αλεξιάκης, Ε. Π., Οικογένεια, In: *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα: Οι Νεότεροι Χρόνοι*, ΕΑΠ, Πάτρα, 2002.

Αλεξάκης Ε. Π., Μάνη: Γένη και οικογένεια, Τροχαλία, Αθήνα, 1998.

Αλεξάκης Ε. Π., *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα – Βαλκάνια, Δωδώνη, Αθήνα 2001.*

3. Концепт ДОМ в свете лексикографических данных

Прежде чем приступить к рассмотрению лексикографических данных, необходимо обратить внимание на характерную для греческого языка оппозицию народный/книжный уровень¹. Этот факт приводит к необходимости анализировать синонимический ряд: *σπίτι, οίκος, οικία, κατοικία*. Интересно будет провести анализ концепта в диахронии, сделать наблюдения над „вертикальными” механизмами изменений (Яворская 2013: 46), проследить семантическое развитие отдельных лексем, которое привело к сожительству стилистических синонимов в современном языке. Изменчивую сущность языковой концептуализации действительности можно обхватить термином „внутриязыковой вариативности” (Яворская 2013: 46). Проблема внутриязыковой вариативности предполагает обращение к механизмам концептуальных изменений под влиянием социокультурных факторов. Концепт ДОМ, поскольку является точкой пересечения культурных кодов, поддается диахронической изменчивости. Необходимо установить соответствия между изменениями на уровне концептов и характером этих изменений в средствах их вербальной репрезентации (на лексикально-семантическом и лексикально-грамматическом уровне (Яворская 2013: 47).

Тысячелетний исторический развой понятия ДОМ показывает интересные семантические движения и взаимозамещения номинативных единиц.

3.1. В древнегреческом языке со значением ‘дом, жилище’ первоначально употребляется лексема *δόμος*², которую впоследствии выталкивают слова *οίκος, οικία*. Между этими двумя лексемами существует семантическая дифференциация: *οικία* используется для обозначения покрытого пространства жилища, постройки, здания; людей, живущих под общим кровом и связанных родственными отношениями; семьи происхождения (по данным *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*).

Лексема *οίκος* имеет более широкое значение: в текстах древнегреческих писателей употреблялась со значением жилища, но и родного места,

¹ Более подробно по вопросу о разграничении, определении и прагматических значений оппозиции ‘литературное/народное’ см. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Φλιάτουρας 2003).

² *δόμος* (от глаг. *δέμω*) – лат. *domus*, жилище, дом, семья; часть жилища, комната, помещение (*Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσας*, σ. 280). Срв. сложные слова *οικοδομώ* (*οίκος + δομέω*) (*строить*), *οικοδομή* (*стройка*), *πολεοδομία* (*градоустройство*) и т.д.

родины³. Часто означает и имущество вообще, все движимое и недвижимое имущество собственника, но и другие виды зданий, связанных с человеческой деятельностью (божия обитель, храм). Параллельно со значением ‘семья’ как совокупность людей, сожительствующих в общем доме, между которыми существуют родственные связи, означает и *патρία*⁴ (фамилия), воспринимаемую в широком смысле. Г. Бабиньотис отмечает, что употребление этих двух лексем постепенно генерализируется, постепенно начиная покрывать и семантическое поле *γένη, φυλαί, πόλις* (род, племя, город) (Μπαμπινιώτης, Ετυμολογικό λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας).

В новогреческом языке лексемы *οίκος, οικία, κατοικία* сохраняют свое употребление единственно в книжно-официальном стиле, в пользу повсеместно установившегося слова *σπίτι*: *οικία* – с более тесным значением ‘дом, жилище’, преимущественно в материальном аспекте; *οίκος*: 1. ‘дом, жилище: *οίκος του Θεού, ναός, εκκλησία*’; 2. ‘аристократический род, фамилия, династия, феодальное владение’; 3. ‘институция, организация общественной пользы: *οίκος του ναύτη* (дом моряка)’; 4. ‘предприятие, профессиональная деятельность: *οίκος μόδας* (дом моды), *εκδοτικός οίκος* (издательский дом)’.

Наивысшую частотность показывает как компонент устойчивых именных фраз (сложных названий) типа *οίκος ευγηρίας* (старческий дом), *εκδοτικός οίκος* (издательский дом), *οίκος μόδας* (дом моды), *οίκος αξιολόγησης* (Рейтинговое агентство), *οίκος ανοχής* (публичный дом), *οίκος υψηλής ραπτικής* (Haute Couture, высокая мода), *Λευκός Οίκος* (Белый Дом) – представляющие преимущественно кальки французского или английского происхождения. С предыдущих стадий развития языка сохранены небольшое число устойчивых предложных выражений: *κατ’οίκον* – домашний, который проводится дома (*περιορισμός / μαθήματα κατ’οίκον* – домашний арест, домашние уроки); *τα του οίκου του* – домашние, частные вопросы; *τα εν οίκω μη εν δήμω* – не выставляй напоказ свои личные, частные проблемы.

3.2. Самый частотный современный языковой коррелят понятия ДОМ в новогреческом языке – это лексема *σπίτι*, которая начинает появляться со II-го в. н.э. в средневековом (византийском) греческом и постепенной экспансией вытесняет более ранние лексемы *οίκος* и *οικία* (см. Ετυμολογικό λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας).

σπίτι – средневек. *σπίτιν* < *οσπίτιν* с выпадением начального безударного

³ Расширение содержания понятия *дома* до понятия *родины* является универсалией, известной и другим языкам (см. Pawlak 2010).

⁴ *патρία* [patriá]: предки, генеалогическое дерево со стороны отца; способ первобытной социальной организации, в широком смысле семья (или социальная группа), члены которой связаны исключительно по линии отца (AKNE).

гласного в формах с опр. артиклем < эллинист. *ὄσπιτιον*, лат. *hospit(ium)* от индоевр. корня *ghostis- со значением ‘комната для гостей’ (срв. *hospital*, *hotel* и т.д.).

В Словаре средневековой греческой народной книжности (Εμ. Κριαράς, Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας) лексема *σπίτι* представлена 23 различными значениями⁵, которые можно группировать приблизительно следующим образом: 1. ‘постоянное или временное жилье человека или животного или отдельная его часть, помещение’; 2. ‘постройка, здание, помещение, выполняющее различные функции, связанные с деятельностью человека’; 3. ‘хозяйство, имущество’; 4. ‘семья, происхождение, племя, род, родина’; 5. ‘место, город, территория’.

3.3. Семантическое содержание современной лексемы *σπίτι* значительно редуцировано по сравнению со средневековым. Даны, черпанные из двух самых престижных словарей новогреческого языка, показывают следующие значения: 1. ‘здание, подходяще оформленное и используемое для жилья’; 2. ‘жилище как самостоятельное здание или как часть здания’; 3. ‘интерьер жилища, домохозяйство’; 4. ‘деятельности, связанные с жизнью семьи, способ жизни’; 5. ‘лица, которые живут вместе и принадлежат к одной и той же семье’; 6. ‘род, династия’; 7. ‘родное место, происхождение’ (ΛΚΝΕ).

В Словаре новогреческого языка (Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας Γ. Μπαμπινιώτη) лексема *σπίτι* фигурирует со значениями: 1. ‘жилое здание, строение, жилое пространство человека’; 2. ‘люди, которые живут вместе, связанные родственными отношениями, династия, семья, фамилия, хозяйство’; 3. ‘семейная жизнь, семейное положение (ανοίγω σπίτι/σπιτικό – женюсь, создаю семью, букв. открываю дом)’; 4. ‘домашнее хозяйство и деятельности, связанные с ним (*δουλειές του σπιτιού* – работа по дому)’.

3.4. Синонимы

В представленном в словарях синонимическом ряду вместе с лексемой *σπίτι* находим две основные синонимические лексемы: *οἶκος*, *οικία* (см.

⁵ Жилой дом; любой тип жилого здания; Лагерь, походный дом, временное убежище; Палат, дворец; Логово животного, гнездо; Часть, помещение дома: комната, тронный зал, царские апартаменты, пол дома; Семья, фамилия; Отчий дом, в котором кто-нибудь родился, родная семья; Хозяин дома; Видная семья, знатное происхождение; Царский дом, династия: царский двор, царство, королевство; Этнос, племя; Родина; Хозяйство; Имущество; Дом со всеми хозяйственными постройками; Монастырь; Храм; Постоялый двор, комнаты для гостей; Ноев ковчег; Подвал, склад; Магазин, пекарня; Публичный дом; обжитое пространство (страна, царство). Место, территория; Административный центр; Город (Константинополь).

Λεξικό συνωνύμων-αντωνύμων της Νέας Ελληνικής γλώσσας). Синонимы *ενδιαίτημα* (книж.) и *κατοικία* представляют дом преимущественно как жилище, обитаемое пространство. Слово *κατοικία* является наследием древнегреческого языка и употребляется сегодня исключительно со значением внутреннего пространства, используемого как места обитания, постройки, здания, в котором кто-нибудь живет, в противовес довольно более широкому содержанию лексемы *σπίτι* со значением: постройка, интерьер, семья, которая в нем живет, все деятельности, связанные с жизнью семьи.

На основе метонимического переноса как синонимы лексемы *σπίτι* употребляются еще *εστία*⁶ (очаг, печь – организующий центр дома, символ духовного и материального единства живущих в доме людей, связанных родственными отношениями, источник жизни). Очаг, как и дом, выступает носителем идеи рода, его силы, воплощение жизненной и социальной модели.

Часто в качестве синонима дома употребляется *στέγη* (кров, крыша, см. также *άστεγος* – букв. тот, кто остался без крова, бездомный)⁷. На базе метонимии часто вместо слова *στέγη* выступает *κεραμίδι* (черепица).

Синонимная лексема *νοικοκυριό* связана преимущественно с материальным содержанием, с предметным наполнением дома, с предметами быта, мебелью и оборудованием.

Среди номинаций со значением *σπίτι* выделяются три стилистически маркированные синонима турецко-персидского происхождения, употребляемые исключительно в ежедневном бытовом дискурсе, имеющие эмоционально-оценочное значение: *κονάκι* (нар., от тур. *konak*), как и *γιατάκι* (нар., от тур. *yatak* – логово, убежище) – дом как убежище, как личное и защищенное пространство, противопоставленное остальному миру, общему и чужому; *τσαρδί* (нар., от тур. *çardak*) – пренебр. колыба, дом, непретенциозное жилище.

В лексеме *σπιτικό* представлены логико-предметная информация и культурно-конотативное содержание.

3.5. Гипонимы (виды домов)

В настоящее время в литературном языке слово '*σπίτι*' обозначает родовое понятие. Ассоциируется в языковом сознании прежде всего

⁶ В древнегреческой мифологии Гестия (Εστία) – богиня домашнего очага и огня.

⁷ Срв. также в славянских языках *родной кров*, *родна стряха*, *dach nad glową* – то же самое, что отчий дом, защита, жилище, приют. См. еще фразеологизм «остаться без крова».

с сооружением из камня, либо из кирпича – *μονοκατοικία* (особняк) – и соотносится с лексемами *πολυκατοικία* (жилой блок), *διαμέρισμα* (квартира).

Кроме общих наименований типов жилых построек, существуют также и конкретные. Существуют лексемы территориально и регионально закрепленные: *πέτρινα πυργόσπιτα* (каменные дома-башни) на Мани в Пелопоннесе, *πύργος* (башня).

Синонимические лексемы специализируют отдельные семантические стороны понятия ДОМ: материальные, социальные, функциональные и культурные. Понятие дома как „обитаемого пространство, места обитания” представлено номинативными единицами, определяющими конкретный тип и вид жилища: *μέγαρο* (дворец), *καλύβι* (колыба), *παλάτι* (палат), *βίλα* (вилла, дача), *εξοχικό* (дача, загородный дом), *διαμέρισμα* (квартира), *μονοκατοικία* (особняк), *πολυκατοικία* (жилой дом), *αρχοντικό*, *πέτρινο* (каменный дом). Слова могут различать разновидности одной реалии 1) по местоположению: по локативному признаку отличаются названия: *ορεινό σπίτι* (горный дом), *εξοχικό σπίτι* (дом в пригороде, вилла, дача), *παραθαλάσσιο* (приморский дом), *αγροτικό σπίτι*, *αγροτόσπιτο* (коттедж, усадьба); 2) по функции: а) для жилья: *διαμέρισμα*, б) для отдыха, постройка для лета: *βίλα* (вилла, дача), *εξοχικό* (дача, загородный дом); 3) по собственности: *μονοκατοικία* (особняк), *πολυκατοικία* (жилой дом), *ιδιόκτητο* (собственный), *ενοικιαζόμενο* (в аренду); 4) по ‘строительному материалу’, из которого построено жилье. Здесь наблюдаются такие лексемы как: *ξύλινο σπίτι* (деревянный дом), *πέτρινο σπίτι* (каменный дом), *γυάλινο σπίτι* (стеклянный дом).

Качественно-характеризующие признаки выражены лексемами, в значениях которых актуализируются оппозиции: бедный / богатый, примитивный / современный: *μέγαρο* (дворец), *σπιταρόνα* (домище, богатый большой дом), *καλύβι* (колыба), *παλάτι* (палат), *αρχοντικό σπίτι* (богатый особняк), *πύργος* (замок), *παράγκα* (барак, примитивное живье). *φτωχικό* (бедный дом)⁸.

В отдельных наименованиях реализуется семантический признак ‘соотношение частей жилища’, который актуализирует:

‘количество комнат’ – *υκαρσονιέρα* (гарсоньера), *δύαρι* (двухкомнатная квартира), *τριάρι* (трехкомнатная квартира).

В других случаях актуализируется признак ‘количество этажей’: *μονώροφο*, *δίωροφο*, *τριώροφο*, *τετραώροφο* (дом двухэтажный, трехэтажный и т.д.)

⁸ Употребляется в выражениях типа: Περάστε στο φτωχικό μας! (Проходите в наш бедный дом) как выражение скромности.

3.6. Семантические оппозиции понятия дом

В концепте ДОМ реализуются архетипические человеческие представления и антиномии: при помощи дома субъект определяет свое жизненное пространство и фиксирует свое бытие в мире (Шляков 2014: 219–223). С появлением жилища в традиционном социуме мир приобретает определенную пространственную организацию, валидную и в наши дни. Дом является своеобразной точкой отсчета в пространственной модели мира. „С одной стороны, дом принадлежит человеку, олицетворяя вещный мир человека. С другой стороны, дом связывает человека с внешним миром, являясь в определенном смысле репликой внешнего мира, уменьшенной до размеров человека” (Цивьян 1978: 65).

Дом воспринимается как центр семейного освоенного пространства, которое противопоставляется чужому (Китанова 2010: 131). Дом противопоставлен внешнему миру, являясь таким образом исходной точкой освоения пространства человеком. Закодирует освоенное пространство, което может сужаться и расширяться в зависимости от рамок и степени расширения или сужения двух сторон оппозиции *свой / чужой* (срв. символичные значения порога катю своеобразной границы между своим и чужим миром, отраженные в ряду магических и ритуальных действия, связанных с представлениями о защитных функциях дома)⁹ (Стоянова 2012: 206).

В пространстве дома реализуется ряд архетипических представлений человека, представлены антиномии сверху / снизу, внутри / снаружи, открыто / закрыто, вертикально / горизонтально (см. и Стоянова 2012: 205).

На основе оппозиции *свой / чужой* развивается и вторичная оппозиция знакомый / незнакомый: *οικείος*: 1. (книж.) собственный, принадлежащий тому, о котором идет речь: *οικεία βουλήσει* (по собственной воле), *εκουσίως*, *οικειοθελώς* (добровольно), *οι οικείοι* (тесная семейная среда, близкие люди), *εξ οικείων τα βέλη* (удар сзади, от своих). 2. тесно связанный с чем-нибудь, с кем-нибудь, дружеский, фамилиарный, знакомый: *οικεία γλώσσα/λέξη* (знакомый язык, слово), *οικείο πρόσωπο* (знакомое лицо, свой человек).

Пределы дома – это границы собственного жизненного пространства человека: личного, интимного и недоступного, следовательно безопасного и защищенного. Наблюдается семантическое развитие левой стороны оппозиции ‘свой’ в ‘дружеский, безопасный, защищенный, безвредный’ – *οικολογικός* (экологический) и т.д.

---

⁹ С. В. Климова называет семь основных архетипических функций дома: жизнеобеспечивающая и спасительная, защитная, нормативно-этическая, социально-консолидирующая и смыслообразующая, идентификационная, исцеляющая и обновляющая (восстанавливающая), эстетически-умиротворяющая и сберегающая.

Дом оказал существенное влияние на формировании оппозиции ‘внутренний / внешний’. „Поскольку дом образует самостоятельное замкнутое пространство (объем) в пространстве, он начинает восприниматься сам как внутренность пространства. На лексическом уровне это отражается, в частности, в том, что оппозиция внутри / снаружи заменяется оппозицией дома / снаружи” (Цивьян 1978: 74). Общее пространственное противопоставление ‘своего’ ‘чужому’ выступает в разных частных оппозициях, основной из которых является противопоставление между домом и не домом. Таким образом *σπίτι* означает *μέσα* ‘внутри’ – закрытое пространство, личное пространство, в отличие от *έξω* ‘снаружи’ – открытое пространство, улица, неличное, чужое пространство:

Να κάτσω σπίτι η να βγω έξω [Остаться дома или выйти погулять?]

Как личное, собственное пространство, дом противопоставлен чаще всего улице ‘*δρόμος*’: *έμεινα στο δρόμο* [остался на улице, без дома, лишился дома].

В повседневной жизни дом является одним из ориентиров в макропространстве города, поселка: *στο σπίτι – έξω, στη δουλειά (дома – на улице, на работе)*. *Η μητέρα μου δε δουλεύει, κάθεται σπίτι*. [Моя мама не работает, сидит дома].

Дом противопоставлен также школе: *σπίτι vs. σχολείο: Όταν το ένα αδερφάκι πάει σχολείο και το άλλο μένει σπίτι*. [Старший ребенок ходит в школу, а младший остается дома].

Дом является оппозитом публичного пространства, противопоставлен карьере, общественному поприщу: *στέλνω κάποιον σπίτι του*, букв. ‘послать кого-нибудь домой’ означает выгнать, лишить карьеры, престижа, общественного измерения.

[6] *Υπογράμμισε πως είχε δυο επιλογές ή να πάει σπίτι της και να κλείσει οριστικά το κεφάλαιο της πολιτικής ή να συνεχίσει μέσα από μια δυναμική πολιτική ενότητα*. [13.01.2015, Ελληνικό καφενείο blog].

[Он подчеркнул, что у него были два варианта, или идти домой и окончательно закрыть главу политики, или продолжить с помощью динамического политического единства].

3.7. Партонимы

Внешняя структура дома: *σκεπή, στέγη* (крыша)¹⁰, *όροφοι* (этажи), *παράθυρα* (окна), *πόρτες* (двери), *κατώφλι* (порог), *τοιχος* (стена), *σκάλα* (лестница), *οροφή, ταβάνι* (потолок), *πάτωμα* (пол), *γωνία* (угол).

¹⁰ Уже было подчеркнуто, что кров и дом являются почти синонимами: „Родной кров” – то же самое, что „отчий дом”.

Окно и дверь связаны с рядом семантических оппозиций и метафоризациями, актуальными в современной лингвокультуре: *ανοίγω το σπίτι μου* (открываю свой дом для гостей), *κατεβάζω τα στόρια* (опускать жалюзи, т.е. не общаюсь с внешним миром), *χτυπάω το κεφάλι μου στον τοίχο* (ударять головой об стену) и т.д.

Порог также значим с семиотической точки зрения, это та часть дома, которая в традиционных представлениях является символической границей между домом и внешним миром, между „своим” и „чужим” пространством. В современных стереотипах действий и поведения греков продолжают присутствовать архетипические представления о функциях порога в традиционном доме: *περνάω το κατώφλι* (перешагивать, переступить порог), *το κατώφλι της συνείδησης* (порог сознания) и т.д.

Двор с цветниками, газонами, бассейном и огородом за домом – это совсем нередкая картина современного греческого дома в деревнях, небольших городах и пригородах.

Один из важнейших элементов культуры Средиземноморья – особый ритуал еды в кругу семьи и друзей: это объясняет факт, что среди внутренних помещений дома центральными, основными по значению для его функционирования являются *κουζίνα* (кухня) и *τραπέζα* (столовая). На кухне осуществляется приготовление еды руками, с любовью, кухня связана с особым таинством и волшебством, принимает черты символа настоящего дома¹¹.

Неслучайно детские воспоминания о семейных ужинах сопровождают людей во всей его жизни как основной компонент ностальгических настроений – в качестве иллюстрации приведем отрывок из поэмы Янниса Рицоса *Мертвый дом*:

[7] *Στρώνουν το τραπέζι. Μας φωνάζουν.
Κατεβαίνουμε όλοι την εσωτερική σκάλα.
Καθόμαστε στο τραπέζι και τρώμε, ακούγοντας έξω στην αυλή
τα μικρά γαβγίσματα των σκυλιών και τη φωνή του επιστάτη.
Τόσον απλή λοιπόν είναι η ζωή. Τόσο όμορφη.
[Накрывают на стол. Скликают детей.
Мы спускаемся по внутренней лестнице,
садимся за ужин и слушаем, как во дворе*

¹¹ У Рицоса Я. описание детских впечатлений от кухни дома: „... мы были маленькими и слушали их за дверью, не смея нарушить запрет и проскользнуть на кухню, где столько незнакомых предметов и волшебные запахи перца, чеснока, сельдерея, томатов, и другие, более хитрые, таинственного происхождения”; (Я. Рицос – *Мертвый дом*, пер. С. Ильинской). Срв. еще особенно популярный фильм George Corraface „Πολίτικη κουζίνα” (Константинопольская кухня): поэма об искусстве и волшебстве еды.

скулят собаки, распоряжается управляющий.

Какая простая жизнь. Какая красивая]. [пер. С. Ильинской]

Один из основных признаков „анти-дома” – это отсутствие символа семейного стола и сплоченной семьи вокруг него, отмирание традиционного способа жизни, связанного с совместным проживанием, с ритуалами совместного приготовления и принятия пищи за общим столом.

[8] *Ο καθένας στην οικογένεια αλλού, ο τέντζερης αδειανός και «πάρε μια κότα» ή «μια πίτσα» με λίγη ρωσική, συνοδεύει τη διάλυση της επιθυμίας να προσφέρεις αλλά και να λειτουργείς μαζί του, να συνδυάζεις τη γεύση με την απόλαυση της συνύπαρξης. Τα ελληνικά σπίτια διαλύονται συνεχώς και τα ταχυφαγεία απλώς εκφράζουν αυτό το σύμπτωμα.* [Μακεδονία, 5.2.2006]

[Каждый член семьи в другом месте, кастрюля пустая, „возьму цыпленок” или „купи пиццу” и немного салата, сопровождает распад желания отдавать, но и жить вместе с ним, сочетать вкус с удовольствием сожительства. Греческий дом разрушается постоянно и фаст-фуды просто выражают симптомы].

Кроме кухни (κουζίνα) и столовой (τραπεζαρία), в доме должны существовать еще несколько помещений: σαλόνι (гостиная), κρεβατοκάμαρα, υπνοδωμάτιο (спальня), μπάνιο, λουτρό (ванная), αποθήκη (склад), υπόγειο (подвал). Необходимы еще предметы домашнего быта, мебель, белье и т.д. В качестве иллюстративного примера приведем снова отрывок из поэмы Я. Рицоса „Мертвый дом”, где подробно описывает все предметное содержание дома: вещи очерчивают конкретные контуры дома, границу жилища, его внутреннее пространство, определяют жизнь его обитателей.

[9] *Τα μεγάλα έπιπλα τα κλείσαμε στο κάτω πάτωμα,
το ίδιο και τα βαριά χαλιά και τα βελούδινα ή μεταξωτά παραπετάσματα,
τραπεζομάντιλα, κεντητά πετσετάκια, κρύσταλλα, σερβίτσια,
μεγάλους δίσκους ασημένιους που καθρέφτιζαν άλλοτε
ολόκληρο το πλατύ πρόσωπο της φιλοξενίας,
κουβέρτες και μεταξωτά παπλώματα κι ασπρόρουχα,
μάλλινα ρούχα, τσάντες, πανωφόρια,
δικά μας και μαζί των πεθαμένων —όλα ανάκατα...*

[Крупную мебель мы заперли в нижних комнатах, там же – ковры, шторы из шелка и бархата, скатерти, вышитые салфетки, сервизы, хрусталь, большие подносы из серебра – некогда в них целиком отражался круглый счастливый лик семейного гостеприимства, одеяла, покрывала из шелка, белье, теплые вещи, сумки, пальто наши и наших умерших – все вместе...]. [пер. С. Ильинской]

3.8. Лексические производные

В новогреческом языке слово *σπίτι* показывает ряд производных лексем – прилагательных, существительных и глаголов:

σπιτικός – домашний;

σπιτώνω, σπίτωμα – предоставляю кому-нибудь дом, обеспечиваю кров;

σπιτονοικοκύρης, σπιτονοικοκυρά – домохозяин (см. также стилистические синонимы *οικοδεσπότης, οικοδέσποινα*, производные от лексемы *οίκος* – древнегр. *οἶκων δεσπότης*);

σπιτόγατος – букв. домашний кот, человек, который любит сидеть дома;

σπιταρόνα – домище, большой, богатый дом;

σπιτικό – люди, живущие под общим кровом, семья, функциональные расходы дома и семьи, домашнее хозяйство.

Впечатляющую продуктивность показывает синоним *οίκος*, появившийся как составная часть номинаций, связанных со социальной макроструктурой. Корень *-οικο* (ико-, еко-) является компонентом большого числа дериватов, в основе которых лежит идея более тесной или более широкой жизненной среды человека и отношение к ней: (*οικονομία*, от стрг. *οἰκονομία*, управление домом, домохозяйство), экология (*οικολογία*), экозащита (*οικοπροστασία*), экоэнергия (*οικοενέργεια*) и т.д.

3.9. В большом числе **коллокаций и устойчивых сочетаний** различной степени устойчивости активизируются отдельные семантические аспекты лексемы *σπίτι*.

Дом может быть воспринят и представлен как функция, как предназначение или как культурная единица: *οικογενειακό σπίτι* (семейный дом), *πατρικό σπίτι* (отчий дом), *κολόνα του σπιτιού* (букв. колонна дома, глава семьи) *εργασία στο σπίτι* (работа на дому), *στοιχειωμένο σπίτι* (дом с привидениями).

Отдельные культурные представления и стереотипы закодированы в ряду фразем: *είναι από καλό σπίτι* (букв. быть из доброго дома), *κορίτσι για σπίτι* (букв. ‘девушка для дома’, подходящая, созданная для семьи).

Устойчивые сочетания на базе метафорического представления открытия и закрытия собственного пространства эксплицируют стороны социального аспекта дома: *ανοίγω το σπίτι μου, έχω το σπίτι μου ανοιχτό* (букв. открываю свой дом, иметь свой дом открытым) – принимать людей, гостей у себя в доме, быть социально общительным и активным.

έκλεισε το σπίτι μου / μου έκλεισαν το σπίτι – букв. ‘закрыли мой дом’, в случае смерти, бедствия, несчастья.

4. Метафорические расширения ДОМА

Дом – это личное убежище, в котором протекает жизнь человека: сакральное микропространство, каким является и человеческое тело

(Алексова 2005: 81). М. Елиаде отмечает, что в архаических культурах ставится знак равенства между Космосом, Домом и Телом (Елиаде 1995: 149, цит. по Алексова 2005: 81).

С точки зрения референции, мир осваивается человеком „от себя”, по направлению от ближайшего пространства к тому, что существует вне его сознания и его личности: „осваивается все более обширное пространство, черты первоначального „своего” мира распространяются на все более далекие пространства, а затем, когда физическое освоение за дальностью пространства становится невозможным, освоение продолжается мысленно, путем переноса, экстраполяции уже известных параметров на более отдаленные расстояния” (Степанов 1994: 11).

Румынский этнолог Йон Гиною (Гиною 1992: 73, цит. по Алексова 2005: 79) говорит о разных измерениях домов–убежищ человека, в зависимости от степени расширения „своего пространства”. В таком смысле отдельные собственные пространства человека можно представить как русские матрешки, где каждое содержит внутри себя другое, более тесное, и вместе с тем принадлежит более широкому освоенному пространству (село, двор, дом, тело, плацента). Дом является частью системы Человек – Дом – Город – Родина – Мир, представляя своеобразную модель Вселенной, приспособленную к размерам и потребностям человека.

Человеческое тело – дом,местилище и убежище души. Говоря о внутреннем мире, либо о том, что внутри некая субстанция – душа, человек отождествляет себя с домом, и наоборот, называет части дома именами человеческого тела (Алексова 2005: 82):

[10] *Το σώμα είναι το κέλυφος που δρα σαν το σπίτι της ψυχής.*
[Тело оболочка, которая является домом для души].

Дом как метафора исходного домена используется, когда речь идет о родине, о государстве, об Европе и Европейской общности, о планете Земля, о всем мире:

[11] *Ο Έλληνας πρωθυπουργός έθεσε ως στόχο να «γίνει η Ευρώπη ένα σπίτι πιο άνετο για όλους μας».*

[Премьер-министр Греции поставил целью „превратить Европу в более комфортный для всех нас дом”]. [Αυγή, 20.02.2015]

[12] *Γιατί αυτή η Ευρώπη δεν μπορεί να είναι το κοινό μας σπίτι... – Потому что эта [Европа не может быть нашим общим домом...].* [<http://insideneews.gr> 13.02.2015]

[13] *Το Σπίτι μας – ο Πλανήτης Γη.*
[Наш дом – планета Земля].

Метафоризация дома нередко используется и в повседневной языковой практике, где очень часто наблюдается расширение личной сферы дома до границ школы, университета, министерского кабинета, даже футбольной команды:

[14] *Το υπουργείο είναι το σπίτι μου, αναγκάζομαι να το αφήσω κι αυτό μου προκαλεί ανάμικτα συναισθήματα.*

[http://www.newsit.gr/default.php?pname=Article&art_id=301672&catid=9, 10.06.2014]

[Министерство мой дом, я должен уйти и это порождает во мне смешанные чувства].

[15] *Ο Παναθηναϊκός είναι το σπίτι μου.* [<http://www.onsports.gr/>, 10.02.2014]

[Панатинаикос – мой дом].

5. ДОМ в свете текстовых данных

5.1. ДОМ в текстах-клише (пословицы и поговорки)

В греческой традиционной культуре и в фольклорных текстах концепт ДОМ интерпретируется обычно в культурном, социальном и функциональном аспекте:

[16] *Η ομόνοια χτίζει σπίτι κι η διχόνοια το γκρεμίζει.*

[Согласие строит дом, а разногласие его разрушает].

[17] *Όποιος κατηγορεί το σπίτι του πέφτει και τον πλακώνει.*

[Кто осуждает свой дом, рушится на него и давит его].

[18] *Όποιος πουλά το σπίτι του γελούν τα κεραμίδια.*

[Кто продает свой дом, над ним и плитки смеются].

[19] *Στο σπίτι του κι ο χωριάτης βασιλιάς.*

[В своем доме и крестьянин царь].

[20] *Το μικρό σπίτι θέλει μεγάλη καρδιά μας.*

[Тесный дом требует широкого сердца].

[21] *Καλύτερα καλύβα όπου γελούν, παρά παλάτι όπου κλαίνε.*

[Лучше колыба в которой смеются, чем палат, где плачут].

[22] *Πουθενά δεν είναι σαν στο σπίτι σου!*

[Нигде не чувствуешь себя так хорошо, как дома!]

[23] *Ένα μικρό δικό μου σπίτι είναι καλύτερο από ένα μεγάλο ξένο.*

[Лучше маленький дом, но свой, чем большой, но чужой].

Основные функции, внешний облик, уют и комфорт традиционного, но и современного греческого дома связаны с центральной ролей **домохозяйки**. Представление о настоящем доме предполагает присутствие женщины и женской руки в доме:

[24] *Έχεις γυναίκα με μυαλό, έχεις στο σπίτι θησαυρό.*
[Жена с умом – сокровище дома].

[25] *Το θηλυκό πουλί φτιάχνει τη φωλιά.*
[Женская птица лепит гнездо].

[26] *Σπίτι χωρίς γυναίκα, εκκλησιά χωρίς παπά.*
[Дом без жены – церковь без попа].

5.2. Интерпретации концепта ДОМ в современных публицистических текстах

Анализ проводится на материале функционирования концепта в современных медийных текстах. Используем Корпус новогреческих текстов (Σώμα Νέων Ελληνικών Κειμένων), который содержит современные журналистские тексты двух греческих ежедневников – газеты „Τα Νέα” и „Μακεδονία”.

5.2.1. Дом – функциональное пространство, место, где живет человек, местообитание

Первое место в публицистических текстах занимает представление функционального аспекта дома. Настоящий дом должен быть просторным, теплым, чистым, удобным, в нем люди выполняют обычные ежедневные деятельности: готовят еду, обедают или ужинают, принимают гостей, отдыхают, спят.

Профилированное таким образом, понятие дома появляется обычно в контекстах наряду с другими элементами домашнего хозяйства, оборудования дома, вещами, имуществом:

[27] *Το 19% αδυνατεί να θερμάνει το σπίτι του, διότι κλείνει το διακόπτη της κεντρικής θέρμανσης για να καίει λιγότερο πετρέλαιο ή ρεύμα.* [Μακεδονία, 04.01.2006]

[19% населения не в состоянии отапливать свой дом, поскольку выключает центральное отопление, чтобы потреблять меньше нефти или электричества].

[28] *Με μικρότερα ποσοστά εκπτώσεων θα πωλούνται τα αξεσουάρ, τα είδη σπιτιού, τα λευκά είδη και τα ηλεκτρικά και τα ηλεκτρονικά είδη.* [Τα Νέα, 11.01.2003]

[Со скидкой будут продаваться аксессуары, товары для дома, постельное белье, электрические и электронные товары].

[29] *Διότι άλλη διάθεση έχουμε στο σπίτι μας, στη γνώριμή μας κουζίνα όπου θα πιούμε το καθημερινό μας κρασί και άλλη όταν δεχόμαστε στο φωταγωγημένο καθιστικό ή όταν γιορτάζουμε με δείπνο στο ακριβό ρεστοράν.* [Μακεδονία]

[Потому-что у нас другое настроение дома, в знакомой кухне, где можем выпить повседневную чашку вина и совсем другое, когда принимаем гостей в ярко освещенной гостиной или когда празднуем, ужиная в дорогом ресторане].

[30] ... *δεν έχει καταλάβει, πως χιλιάδες συνάνθρωποί μας δεν έχουν σπίτι να κοιμηθούν.*
 [То Прώτο Θέμα, 22.05.2014]
 [Не понял, что тысячи людей не имеют дома, чтобы спать].

5.2.2. Физические характеристики дома (строение, предназначенное для жилья, здание, строение)

Понимание дома как здания, как предмет чисто материального кода, занимает второе место по частотности употребления в газетных репортажах и новостях.

[31] *Στην περιοχή που άνοιξε η τρύπα προχθές το πρωί μετέβησαν συνεργεία μηχανικών για να ελέγξουν προληπτικά τα σπίτια για τυχόν ρωγμές.* [Τα Νέα]
 [В районе где открылось отверстие вчера утром пошли инженерные группы, чтобы проверить наличие трещин].

[32] *Δύο νεκροί, 40 κατεστραμμένα σπίτια και εκατοντάδες χιλιάδες στρέμματα δάσους καμένα είναι ο τραγικός απολογισμός του πύρινου διήμερου.* [Τα Νέα]
 [Двое погибших, 40 разрушенных домов и тысячи гектаров сожженных лесов – трагический счет двух огненных дней].

Традиционная картина одноэтажного дома с двором, печью и хозяйственными постройками при нем, в общем принадлежит уже прошлому:

[33] *Ελάχιστα, κυρίως τα παλιά σπίτια, έχουν στην άκρη της αυλής τους τον φούρνο, που θεωρείται μουσειακό είδος.* [Μακεδονία]
 [Немногие, в основном старые дома, имеют во дворе печь, считающаяся уже музейным экспонатом].

5.2.3. Социальный аспект: дом – семья, социальное ядро, отношения между членами семьи

Универсальный характер имеет тесная связь между понятиями ДОМ и СЕМЬЯ (см. Bielińska-Gardziel 2009: 121–137; Klimiuk 2010: 162; Китанова 2009). В новогреческом языке преобладающая часть значений лексемы ‘*σπίτι*’ непосредственно отправляют к базовому концепту ‘семья’. Против развитому на синекдохической базе значению лексемы *σπίτι* как *οικογένεια* (семья), употребляемой с начала XX века вместо более раннего слова *φамиλία*, представлен синонимический ряд: *γένος* (род), *τζάκι* (очаг), *σόνι* (от тур. *soy* – широкая семья, родственники), *οίκος* (дом), *γενιά* (род, поколение).

Οικογένεια (от старогр. *οικογενής* < *οἶκος* + *γίγνομαι*: первоначальное значение роб, который родился в доме владельца, а не купленный):
 1. ‘лица, связанные между собой родственными отношениями, которые

обычно живут в общем жилище»; 2. ‘семьи с общим происхождением, род, династия’.

Концептуализация лексемы *σπίτι* като ‘семья’ представлено в ряду устойчивых словосъчетаний: *είναι από σπίτι* (происходит); *ανοίγω σπίτι* (букв. открываю дом, женюсь, создаю семью); *φεύγω από το σπίτι* (бросить дом, семью); *διώχνω από το σπίτι* (выгнать из дома, из семьи); *κλείνω το σπίτι (κάποιου)* (букв. закрываю дом (семью) кого-нибудь); *τα βάρη του σπιτιού* (букв. домашнее бремя, семейные обязанности); *κολόνα του σπιτιού* (букв. колонна дома, глава семьи).

Чрезвычайно показательным в этом отношении является следующий пример, где явно называется основное культурное содержание понятия греческого дома, противопоставляя материальный аспект социальному, символическому и семиотическому:

[34] *Γίνεται από αυτά αντιληπτό ότι το ελληνικό „σπίτι“, παρά το γεγονός ότι έχει προέλθει μετά από εξειδικευμένες τεχνικές μελέτες και εργασίες, με τη μόνιμη τοποθέτηση αδρανών υλικών επί εδάφους διαμορφωθέντων καταλλήλως, δεν αποτελεί στη συνείδηση του Έλληνα μια δομική απλώς κατασκευή, αλλά το ΣΥΜΒΟΛΟ της ενότητας και της συνέχειας της Ελληνικής Οικογένειας.* [<http://alampasis.blogspot.gr/2014/03/blog-post.html>, 4.03.2014]

[Становится ясным, что греческий „дом“, несмотря на то, что создается после специализированных технических исследований и работ, при помощи инертных материалов, размещенных на подходяще оформленном грунте, в сознании грека не является просто строительной конструкцией, но СИМВОЛОМ единства и преемственности греческой семьи].

Публицистические тексты и обыденная бытовая речь изобильствуют примерами, в которых дом и семья употребляются синонимически:

[35] *Καταστρέφει οικογένειες! Κλείνει σπίτια! Στερεί την προοπτική των νέων ανθρώπων και στέλνει στον τάφο πρόωρα τους συνταξιούχους!* [То Прώτο Θέμα 04.03.2014]

[(Он – кризис) уничтожает семьи! Разрушает дома! Лишает перспективы молодых людей и преждевременно отправляет в могилу пенсионеров].

[36] *[...] ένα τραγικό συμβάν που έντυσε ένα σπίτι στα μαύρα...* . [<http://www.elora.gr/portal/ellada/3881>, 29.04.2014]

[Трагическое несчастье, которое одело в траур дом].

5.2.4. Социальный аспект: дом – школа

Дом, вместе со школой, представляют собой социальные институты, которые должны выполнять функции убежища, обеспечивать безопасность и защиту от опасностей:

[37] *Μακριά από το σπίτι ή το σχολείο – τα μοναδικά καταφύγια – ελλοχεύει κάθε λογής κίνδυνος.* [Τα Νέα, 04.01.2003]

[Далеко от дома или школы – единственные убежища – таятся всякие опасности].

Традиционный дом в религиозном дискурсе – крепость христианской морали, обеспечивающая продолжение христианских традиций. Одна из более актуальных тем нашей современности, которая начинает повторяться регулярно – это беспокойство о том, что дом уже недостаточно изолирован от опасностей, уже не в состоянии выполнять своей основной защитной функции:

[38] *Το Ισλάμ... έχει καταφέρει να «εισβάλλει» στα σπίτια μας, μέσα από την μικρή οθόνη, σε μία εποχή που ο Χριστιανισμός διώκεται!* [Ελεύθερη ώρα, 25.07.2014]

[Ислам успел вторгнуться в наши дома через маленький экран, в эпохе, когда Христианство преследуется].

5.2.5. Дом в культурном аспекте (экспликация системы ценностей)

Дом – семья и основное социальное ядро тесно связан с культурной памятью, с традицией и образом жизни: представление о роде и родине меняется, когда меняются культурные элементы, содержащиеся в стереотипическом понимании дома.

[39] *Κάθε σπίτι που διαλύεται εθνικά ως σαβουάρ και μνήμη παρελθόντος εκφράζει και την κοινωνική φυλλορροή, τη μετατροπή της χώρας μας σε κάτι άλλο.* [Μακεδονία, 05.02.2006]

[Когда дом разрушается как традиционный образ жизни и память прошлого, это выражает и социальное отмирание, превращение страны в что-то другое].

Основные эмоциональные ценности, имплицитно заложенные в понятии дома: уют, спокойствие, счастье:

[40] *... ένα μεγάλο και άνετο αγροτόσπιτο περιστοιχισμένο από γάτες, σκύλους, άλογα, αγελάδες, όλα αυτά που οι Μελβέινη ονόμαζαν «το σπίτι μας» – και δεν εννοούσαν τίποτα άλλο από έναν επίγειο παράδεισο που μύριζε σπιτική μαρμελάδα και θαλασσινή.* [Τα Νέα, 15.02.2003]

[...большой и удобный дом в окружении кошек, собак, лошадей, коров – все то, что Мальвейни называли „наш дом“ – и не имели в виду ничего больше, кроме земного рая, пахнущего домашним вареньем и уютом].

6. Концепт дом в свете анкетных данных

Рассмотрим данные анкетирования, проведенного в 2014–2015 гг. среди студентов Департамента Языка, Филологии и Культуры Причерноморских стран Университета имени Демокрита. В анкетировании участвовало 105 студентов. Анкета состояла из письменного ответа на вопрос: *Что*

такое настоящий ДОМ? Ответы были спонтанными и не допускали использования дополнительных источников. Кроме ответа на вопрос, участники отмечали единственно свой пол: мужчина или женщина, с целью не упустить евентуальных гендерных различий в понимании данного концепта.

Анализ ответов на заданный вопрос показывает понимание ДОМА среди анкетированных студентов прежде всего как СЕМЬИ. Семья как основной элемент ДОМА преобладает в ответах на анкету, независимо от пола респондента. Получено 99 ответов (99,29%, обозначенные в диаграмме буквой А), в которых присутствует СЕМЬЯ как неотъемлемый элемент и аналог ДОМА. Интересным является факт, что на вопрос *Что значит для Вас слово οίκος?* ответы не связываются с семьей, приобретая более широкие социальные аспекты. В противоположность слову *σπίτι*, понимание слова *οίκος* лишено эмоциональных параметров:

[41] *Οίκος είναι χώρος όπου βρίσκεσαι πάλι με συνανθρώπους, αλλά το περιβάλλον του δε σε γεμίζει ζεστασιά και ηρεμία.*

[Пространство, где встречаешься с людьми, но обстановка не наполняет тебя теплом и спокойствием]. [анкета]

[42] *Σπίτι σημαίνει οικογενειακή εστία.*

[Дом значит семейный очаг]. [анкета]

[43] *Οικείο, ζεστό περιβάλλον με μαζεμένη όλη την οικογένεια.*

[Знакомая, теплая обстановка, где собирается вся семья].

[44] *Το μέρος που μαζεύεται η οικογένεια, η βάση σου στην πόλη»*

Место, где собирается семья, своя база в городе. [анкета]

[45] *Ωραία οικογενειακή ατμόσφαιρα, γεμάτη όμορφες στιγμές.*

[Приятная семейная атмосфера, полная приятных моментов]. [анкета]

[46] *Το σπίτι έχει να κάνει κυρίως με τους ανθρώπους που το κατοικούν, με την οικογένεια.*

[Дом в основном связан с людьми, проживающими в нем]. [анкета]

Это прежде всего понимание ДОМА как связанного с такими **эмоциональными ценностями** как: *αγάπη* (любовь), *ζεστασιά* (теплота), *θαλπωρή* (уют), *ευτυχία* (счастье) (60 ответов, 57%).

[47] *Για μένα η λέξη σπίτι σημαίνει Αγάπη, Οικογένεια, Ασφάλεια, Εμπιστοσύνη, Ευτυχία.* [анкета]

[Для меня слово дом значит Любовь, Семья, Безопасность, Доверие, Счастье].

[48] *Η λέξη σπίτι σημαίνει ζεστή αγκαλιά, οικογένεια, ασφάλεια, ψυχική χαλάρωση.* [анкета]

Идея **безопасности и защищенности**, которые ДОМ обеспечивает людям, понимание ДОМА как пристань и убежище является одна из преобладающих в ответах на анкету (в 36 ответах, 34%).

[49] *Καταφύγιο από την πραγματικότητα.* [анкета]

[Убежище от действительности. Противопоставляется реальности, чужому пространству].

[50] *Είναι μέρος που μπορώ να εκφραστώ και να νιώθω ηρεμία και ασφάλεια.* [анкета]

[Это место, где я могу выразить себя и чувствовать себя спокойно и безопасно].

ДОМ как пространство, в котором человек обретает покой безопасности, чувствует себя приятно, обеспечивает ему **спокойствие, возможность отдыха, удобство, удовлетворяет его нужды** в комфорте (в 33-х из ответов, 32%). Ключевыми являются слова *ηρεμία, θαλπωρή, ξεγνοιασιά, άνεση* (спокойствие, уют, отдых, удобство):

[51] *Τόπος όπου νιώθω ο εαυτός μου, νιώθω άνετα.* [анкета]

[Место, где я чувствую себя комфортно].

[52] *Μέρος όπου ζεις με τους δικούς σου ανθρώπους, νιώθεις άνετα και όμορφα.*

[анкета]

[Место, где вы живете с близкими людьми, чувствуете себя комфортно и приятно].

[53] *Το σπίτι είναι το μέρος που ηρεμούμε.* [анкета]

[Дом, это место, где мы чувствуем спокойствие].

Понимание ДОМА как **собственное, личное пространство**, где можем убежать от проблем, оградиться от внешнего мира.

[54] *Τόπος όπου νιώθω ο εαυτός μου.* [анкета]

[Место, где я чувствую себя].

Параллельно, однако, с приятной атмосферой, ДОМ связан с **социальными ценностями и с отношениями** с остальными людьми. В трех ответах слово *σπίτι* связывается со словами *φίλοι* и *επισκέπτες* (друзья, гости).

[55] *Το σπίτι είναι το μέρος όπου φέρνεις αυτούς που αγαπάς.* [анкета]

[Дом – место, куда приводите тех, кого любите].

Немногих текстах ответов (5) появляется **Мать** как существенный компонент настоящего ДОМА:

[56] *Συνδέω το σπίτι με κάτι ζεστό σε συνδυασμό με την μητρική αγάπη.* [анкета]

[Для меня дом связан с чем-то теплым, в сочетании с материнской любовью].

В представлении трех (3) респондентов **семейный стол** является обязательным одного ДОМА:

[57] *οικογένεια μαζεμένη στο τραπέζι με το ζεστό φαγητό της μαμάς.* [анкета]
[Вся семья за столом, вкусная мамина еда].

Домашняя еда, с любовью приготовленная мамой, тоже является одним из характерных элементов, составляющих многоизмерность представления о ДОМЕ: *σπιτικό φαγητό, φαγητό μαμάς* получены в двенадцати (12) ответах

Только в шести ответах (5,6%) на первом месте представлены **физические** измерения дома, дом-здание: функциональное пространство, место для обитания:

[58] *Σπίτι είναι το μέρος όπου μένουμε.* [анкета]
[Дом, это место, где мы живем].

В трех из полученных ответах концепт ДОМ связывается не с отчим домом, а с квартирой, которую студент снимает на время своей учебы:

[59] *Το διαμέρισμα που νοικιάζω.* [анкета]
[Квартира, которую снимаю].

[60] *Το κτίριο, όπου μένουν άνθρωποι.* [анкета]
[Здание, в котором живут люди].

В трех текстах находим уточнение, что под домом понимаем внутреннее пространство:

[61] *Σπίτι είναι λέξη που δίνει έμφαση στο εσωτερικό του χώρου.* [анкета]
[Дом – это слово, которое подчеркивает внутреннее пространство, интерьер].

В четырех только текстах студентов упоминается и **эстетический аспект** ДОМА:

[62] *Όμορφο σπιτικό, όμορφη αυλή, όμορφο οικογενειακό δωμάτιο.* [анкета]
[Красиво обставленный дом, красивый двор, красивая семейная комната].

Социальный аспект, понимание дома как место, где человек становится человеком, вводя его в пространство регулирующей морали, в систему человеческих ценностей, как социальное ядро и основной фактор социализации личности – понятия *κοινωνική αποδοχή* и *ανατροφή* (принятие, признание и воспитание):

[63] *Φορέας κοινωνικοποίησης.* [анкета]
[Место начальной социализации личности]

[64] *Εκεί που διαμορφώνουμε τον χαρακτήρα μας.* [анкета]
[Место, где мы формируем свой характер].

7. Реконструкция разных профилей греческого дома

Концепт ДОМ в новогреческом языке реализуется в нескольких основных измерениях:

1. Во-первых, как гиперкатегория – обжитое пространство, место, где живут люди.
2. Функциональное измерение: место, обеспечивающее людям защиту от атмосферных условий, где спят, отдыхают, готовят еду.
3. Социальное измерение: дом – семья, люди, живущие одной семьёй, место, где воспитываются дети.
4. Психологическое измерение: место внутренней свободы, место, где люди чувствуют себя приятно, пристань, убежище от проблем, где их любят.
5. Физическое измерение: здание, часть здания, отдельные помещения, интерьер, предметы, необходимые человеку.
6. Аксиологическое измерение: ДОМ – добро, без ДОМА – плохо, зло.

В плане диахронии концептуализация дома показывает как константные, так и изменчивые показатели. В настоящее время семиотический статус вещей резко снизился. Дом, очаг утратил свой сакральный статус, понятие дома сужается до понятия ‘интерьер’, ‘удобство’, ‘комфорт’. Таким образом, дом все больше переходит в разряд материальной культуры, уступая место концепту “семейный уют”.

Наблюдается движение представлений о доме от антропологического фактора к материальному: от дома со значением населяющих его людей через представление о быту и хозяйству, к значению здания, закрытого пространства, где скрываются люди, имущество, жизнь (Стоянова 2012: 204). В валидной в настоящее время концептуальной схеме, отраженной как в современном публичном дискурсе, так и в анкете, репрезентация дома как пространство обитания уравнивается его представлением как социальный и культурный топос. Конечно, концепт дома трансформируется в зависимости от социокультурного контекста: в противовес традиционным представлениям, сегодня дом не связывается обязательно с собственностью, не всегда отождествляется с понятием семьи. Все больше репрезентирует личное, интимное пространство (*Мой дом моя крепость*). В современных условиях глобального ценностного кризиса схема одного настолько аксиологически значимого концепта, каким является ДОМ, не мог бы остаться константным.

Библиография (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Алексова Василка, 2005, *Езикови свидетелства за значенията на дома в представите на румънския народ. 10 години специалност Балканистика*, София, сс. 79–86.

- Китанова Мария, 2009, Материалы к словорю болгарских терминов родства. *Категория родства в языке и культуре*, Москва, сс. 279–303.
- Шляков Алексей, 2014, *Нарратив дома в пространстве культуры оседлости и номадности*, „Вестник Кемеровского государственного университета”, № 2 (58), т. 2, 2014, сс. 219–223.
- Μέγας Γεώργιος, 1949, *Η Ελληνική οικία, ιστορική αυτής εξέλιξις και σχέσεις προς την οικοδομίαν των λαών της Βαλκανικής*. Αθήναι 1949. Σειρά εκδόσεων του Υπουργείου ανοικοδομήσεως.

Словари

- Μπαμπινιώτης Γιώργος, 2008, Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας. Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Μπαμπινιώτης Γιώργος, 2009, Ετυμολογικό λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας. Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Μπαμπινιώτης Γιώργος, 2011, Λεξικό συνωνύμων-αντωνύμων της Νέας Ελληνικής γλώσσας. Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Σταματάκου Ιωαννη, 2006 (1972), Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσας. Αθήνα, Εκδόσεις Δεδεμάδη.
- ΛΚΝΕ – Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 2002, Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη Κριαράς Εμ, Επιτομή λεξικού της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους γραμματείας. http://www.greeklanguage.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/index.html
- Liddell Henry, Scott Robert, Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα, εκδ. Πελεκάνος 2007. http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddell_scott/index.html

The concept of ΣΠΙΤΙ ‘HOME’ in the Greek linguistic worldview

The author analyzes the linguistic and cultural picture of the Greek ΣΠΙΤΙ ‘home’ on the basis of lexicographic, textual and questionnaire data. She traces a thousand years of historical development of the concept, showing interesting semantic changes and changeability of nominations. In Ancient Greek, the meaning ‘house, dwelling’ was expressed by the lexeme δόμος, which, with time, was gradually supplanted by the words οίκος and οικία. These in Modern Greek survive only in the official variant of literary style. Starting from the 2nd century AD, the lexeme σπίτι began to appear in Middle Greek to gradually replace the earlier lexemes οίκος and οικία. A dictionary of Modern Greek records the following meanings of σπίτι: ‘a dwelling house, living space’, ‘people who live together, a family’, ‘family life, marital status’, ‘household and household activities’. The present article lists the synonyms of the lexeme σπίτι, its hyponyms (which describe particular types of dwelling places), antonyms, meronyms, derivatives, collocations, and metaphorical meanings.

In texts, ΣΠΙΤΙ is usually interpreted from a cultural, social and functional perspective. The survey shows that it is primarily associated with family and emotional values such as love, warmth, cosiness, happiness, safety and protection, as well as with one's own private space. Today, in contrast to traditional notions, the concept of ΣΠΙΤΙ is not inseparably related to ownership and is not necessarily identified with the concept of family.

Koncept DOMU (*NAMAI*) w języku i kulturze litewskiej*

Kristina Rutkovska

Litewski obraz DOMU jest głęboko zanurzony w tradycji ludowej – ideałem jest dom wiejski, w którym spędziliśmy dzieciństwo. Na określenie DOMU używa się w języku litewskim wyrażen *namas* lp. – w słownikach określany lakonicznie jako budynek – i *namai* pl., na oznaczenie szerszej przestrzeni i przebywającej razem rodziny. Autorka omawia określenia synonimiczne (i quasi-synonimiczne), antonimy (akcentuje opozycję swojskości i obcości), derywaty, kolokacje. Referuje wyniki ankiety, w której pojawiają się oznaki mitologizacji DOMU jako raju na ziemi, z motywem powrotu do domu. Przysłowia stoją na straży patriarchalnych relacji w rodzinie, zarysowują syndromy domu-twierdzy. Teksty publicystyczne wprowadzają syndrom domu kosmopolitycznego, otwartego na świat.

Cechy litewskiego bazowego wyobrażenia DOMU omówiono wedle podstawowych aspektów semantycznych: społecznego, psychospołecznego (sakralizacja domu), psychicznego, fizykalnego i funkcjonalnego (dom jako schronienie przed obcym światem, którego się boimy). Wyodrębniono dwa profile litewskiego domu: profil wiejski, romantyczny, oparty na trwałym związku z rodziną; profil inteligencki, europejski, lokowany wszędzie tam, gdzie jest człowiek.

1. Wstęp

Całe terytorium Litwy od czasów najdawniejszych jest dzielone na części etnograficzne, związane ze swoistym typem kultury, sposobem bycia i nawet cechami charakteru mieszkańców tych terenów. Żywe to jest do dziś w świadomości każdego Litwina. Każdy z regionów ma jeszcze dobrze zachowane gwarowe odmiany języka, co znajduje wyraz również w nazwach, przypisywanych

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

zróznicowanym historycznie typom zabudowań. Mimo że znane i powszechnie używane na całym obszarze Litwy jest określenie *namas* ‘dom’, jednak tereny etnograficznej Żmudzi dla określenia domu wiejskiego używają wyrazu *troba*, wschodnia część Auksztoty – *pirkia*, a zachodnia jej część – *gryčia*. Na Suwalszczyźnie zachowane są aż trzy nazwy – *grinčia*, *pirkčia* i *stuba* (Butkevičius 1958: 157, LEB 1964: 216, Kačinskaitė ir kt. 2008: 12). Prawdopodobnie ten wiejski dom wyglądał niegdyś tak, jak go opisał w XIX w. wybitny litewski pisarz, etnograf i historyk Simonas Daukantas (Szymon Dowkont):

[1] *Pirmasis jų (žemaičių) trobesys tose giriose vadinos „nams”, arba „namas”, „namaitis” [...]. Tas trobesys, kurį šiandien dar daugioj vietoj gal regėti, buvo pailguotinas ketvirtainis, be lubų, i pietus su skliautais, kuriuose netoli čiukuro buvo trys langeliai, rąste išpjauti, vienas aukščiau, o du žemiau per du rąstu, platumo kaip balandis galėjo įlėkti, nuo vanago vejamas, ir dūmai išrūkti.* [Daukantas 1976: 429–430]

[Pierwszy ich (Żmudzinów) dom w tych lasach miał nazwę *nams*, albo *namas*, *namaitis* [...]. Ten dom, który dotychczas jeszcze wszędzie można zobaczyć, miał kształt wydłużonego prostokąta, był bez sufitu, miał szczyty od strony południowej, w których były trzy okienka wycięte w balach, jedno wyżej, a dwa niżej o dwa bale, szerokości takiej, żeby gołąb mógł przelecieć, umykając przed jastrzębiem, i dym mógł wydostać się na zewnątrz].

Dom stanowił od czasów najdawniejszych wartość największą, w przeciągu wieków zmieniały się jego formy, sposoby budowania, dotychczas jednak niezmienny pozostał stosunek do domu:

[2] *Visų trobesių kompleksas su juos supančiais medžiais, tvoromis, vaismedžių sodais vadintas „sodyba“, senoviškiau – „sėdyba“. Tai vieta, kur šeima yra įsikūrusi, kur gyvena, dirba, augina vaikus. Lietuviui jo sodyba buvo tarsi pasaulio centras. Visais istorijos laikais lietuvis šventai saugojo savo tėvų, senelių ir prosenelių gyventą vietą, namus. Tai buvo jo Tėviškė. [...] jo tvirtovė ir šventovė. [...] Lietuviui namų sąvoka buvo daugiausiai reikšmė. Meilė namams liudijo ir mūsų protėvių rūpinimąsi ne tik sodybos grožiu, bet ir joje gyvenančios šeimos santykių darna: dora šeima – tai iš tikrųjų gražūs, geri namai.* [Vyšniauskaitė 1999: 7]

[Wszystkie zabudowania z otaczającymi je drzewami, płotami, sadami nosiły nazwę *sodyba* (zagroda), a jeszcze dawniej – *sėdyba*. To jest miejsce, gdzie rodzina jest zadomowiona, mieszka, pracuje, chowa dzieci. Zagroda (*sodyba*) dla Litwina stanowiła centrum świata. We wszystkich czasach Litwini święcie chronili miejsce, gdzie mieszkali ich rodzice, dziadkowie i pradziadkowie, ich dom. To była ich Ojczyzna. [...] ich twierdza i świątynia. [...] Pojęcie domu dla Litwina jest wieloznaczne. Miłość, którą darzono dom, polegała nie tylko na pieczy o jego piękny wygląd, ale też na trosce o stosunki między mieszkającymi w nim ludźmi: zgodna rodzina – to tak naprawdę piękny, dobry dom].

Litewski obraz domu jest jeszcze dzisiaj głęboko zanurzony w dyskursie ludowym – ideałem jest wiejski dom, w którym spędziliśmy dzieciństwo. W literaturoznawstwie litewskim istnieje nawet pojęcie „literatura wiejska”, która obrazuje życie na wsi. W związku z tym opis litewskiego domu nie jest

możliwy bez uwzględnienia dyskursu etnograficznego (przynajmniej w zakresie paremiiów i ludowych klisz językowych).

Litwin jest związany ze wsią bardziej, niż ktokolwiek inny. Dokumentem życia wsi jest 20-tomowy *Lietuvių kalbos žodynas* (LKŽ) – *Słownik języka litewskiego*, w którym jest zawarte słownictwo historyczne, gwarowe i nieco skromniej – współczesne. Mamy w nim pięknie udokumentowaną ludową wizję świata, obraz wartości, zawarty w języku i przez język na nas oddziaływający. Podobnie jak archaiczny jest język litewski, tak archaiczny jest stosunek do domu. Jeszcze jedną cechą leksyki, zawartej w LKŽ jest wielokulturowość, wyrażająca się w wielowarstwowym słownictwie pochodzenia obcego – pruskim, niemieckim, polskim, białoruskim, rosyjskim. Wyrazy te są używane w potocznej, gwarowej odmianie języka, wchodzą w utarte zwroty i wyrażenia, są odbiciem historii narodu, kształtującej światopogląd etniczny.

2. Stan badań

Badania etnolingwistyczne nad litewską wizją domu nie były dotychczas prowadzone. Niektóre elementy opisu zawierają prace Birut Jasiūnaitė (2010: 29–54), poświęcone analizie frazeologii gwarowej na tle kultury ludowej; opisała ona „dom diabła”, istoty mitologicznej mającej swoje konkretne bytowe lokum (dom, zagroda, kościół). Książka A. Vyšniauskaitė (1999) omawia kulturową wartość domu, z wykorzystaniem materiału językowego (różnych nazw domu, frazeologii) oraz folklorystycznego (zagadki, wierzenia, przysłowia). Prace typowo językoznawcze analizują słownictwo związane z domem (Stunžinas 2005, 2011a, 2011b). Najliczniej są reprezentowane opracowania etnograficzne i folklorystyczne, które dotyczą budowy domu (Statkevičius 1990, Butkevičius 1958, 1971), obrzędowości związanej z domem (Klimka 2011, 2012), mitologii domu w ujęciu semiotycznym (Vaitkevičienė 2002). Został opracowany obraz domu w poezji (Speičytė 2003) i w pieśniach ludowych (Gaudiešiūtė 2007; Martinaitis 2000).

3. Dane systemowe

3.1. Definicja

W języku litewskim występują dwie gramatyczne formy na określenie domu: *namas* lp. i *namai* pl., obydwie wyrazy są wieloznaczne. Inaczej się przedstawiają definicje w LKŽ (*Słowniku języka litewskiego*) oraz w DLKŽ (*Słowniku współczesnego języka litewskiego*).

Namas wg LKŽ to 1. ‘pomieszczenie mieszkalne’; 2. ‘gospodarstwo, zagroda’; 3. ‘rodzina, ludzie mieszkający razem’; 4. ‘chlew’; 5. ‘nieduże, osobne pomieszczenie z kuchnią na lato’; 6. ‘sień’. Według DLKŽ ‘pomieszczenie mieszkalne’.

Namai wg LKŽ to 1. ‘pomieszczenie mieszkalne’; 2. ‘stałe miejsce zamieszkania’; 3. ‘gospodarstwo, zagroda’; 4. ‘rodzina, ludzie mieszkający razem’;

5. ‘instytucja państwowa; budynek tej instytucji’; 6. ‘skorupa mięczaków’; 7. ‘placenta’. Według DLKŽ: 1. ‘pomieszczenie mieszkalne’; 2. ‘miejsce zamieszkania’; 3. ‘gospodarstwo, zagroda’; 4. ‘rodzina, ludzie mieszkający razem’; 5. ‘instytucja państwowa’.

Z przedstawionych definicji w LKŽ 1941–2002 i DLKŽ 2006 wynika, że obecnie następuje specyfikacja znaczenia wyrazu *namas*, który jest wiązany tylko z pomieszczeniem przeznaczonym do mieszkania. Natomiast wyraz *namai* zachowuje aż pięć znaczeń, chociaż występuje tu również zawężenie znaczenia (znaczenia archaiczne i gwarowe zostały wycofane z definicji). Wyraźnie zaznaczone w definicjach są aspekty: fizyczny – pomieszczenie mieszkalne i *szersza* przestrzeń, w składzie której są też inne zabudowania, socjalny – *stale* przebywająca *razem* rodzina, funkcjonalny – dom, służący nie tylko domownikom, ale też mający przeznaczenie społeczne, do którego odnoszą się jądrowe znaczenia DOMU.

3.2. Etymologia

Wojciech Smoczyński uzasadnia związek litewskich wyrazów *namai* ‘dom, gniazdo rodzinne wraz z jego mieszkańcami’, też ‘obora’ oraz *namas* ‘budynek mieszkalny’ z indoeur. **dom-o-*, przez asymilację d-m > n-m; por. gr. *δóμος* ‘dom, domostwo, siedziba, kryjówka’. Zdaniem autora związek z **dom-o-* potwierdzają też inne formacje litewskie. Stary loc. sg. *namiẽ* (obecnie przysłówek; por. łac. *domĩ*) występuje w archaicznej formacji *namiẽ-ga-s* ‘domownik’, dosłownie ‘biegający po domu’. Równoległy rdzeń *-u-* (łac. *domus* i starosłow. *domъ, -u*) potwierdza formacja *namũ-darbis* ‘pracownik domowy’, też wyraz *namũn-aĩtis* ‘syn gospodarza’, który ma związek z *namũnas ‘gospodarz’, por. *namũnai* pl. ‘domownicy’. Tę postać można wiązać z formą col. sg. *namuo ≥ *namũ, podobne formy wedyjskie *dámũ-nas* ‘pan domu, posiadacz’ z loc. *damũ, por. łac. *domũ*, obok *domĩ* (Smoczyński 1982, 224–225; 2007, 416).

3.3. Synonimy, hiponimy, endonimy

DOM jako pojęcie ogólne ma bardzo rozbudowaną sieć leksykalnych synonimów, quasi-synonimów i hiponimów. Są to w większej części wyrazy gwarowe, rozpowszechnione na określonych terenach Litwy, często oznaczające różne **typy domów**. Robertas Stunžinas zgromadził 225 terminów, które są ludowymi określeniami domu lub jego części. Wyrazy wybierał ze słowników gwarowych, atlasów języka litewskiego oraz LKŽ – trzecią część tych leksemów stanowią wyrazy zapożyczone. R. Stunžinas analizuje definicje domu i wyciąga wnioski, że najczęściej utrwalane są w nich i wartość domu i jego jakość, nieco rzadziej sposoby wykonania, czas budowy (stary–nowy dom),

wielkość (mały–duży dom). Nazwy oznaczające części domu są motywowane zazwyczaj przeznaczeniem i miejscem położenia tych pomieszczeń (Stunžinas 2011, 146–152).

Najbardziej rozpowszechnione synonimiczne nazwy domu można wiązać z kilkoma podstawowymi rdzeniami, które mają dużą ilość wariantów fonetycznych i morfologicznych. Wyrazy te są wieloznaczne, oznaczają zazwyczaj całościowo wiejski dom i jego części. Są to nazwy związane z kilkoma przejrzystymi semantycznie rdzeniami: *gyv-* ‘żyć’: *gyvenimas*; *but-* ‘być, przebywać’: *butas*. Częste są określenia szczegółowo nazywające pomieszczenia, których związek z domem jest wtórny: *pirk-*, *pirt-* (w przybliżeniu ‘łaźnia; suszarnia lnu’): *pirkia*; *trob-* (semantycznie ‘mały domek, szałas z gałęzi postawiony w polu’): *troba*; *šlaj-* (związany ze znaczeniem ‘pas leśny’; ‘krzywy, ukośny’): *šlajus*; *dub-* (związane ze znaczeniem ‘suszarnia lnu; zagłębienie; dziupla; dolina’): *duba*. Czasami nazwa jest kojarzona z wykonywanymi w domu zajęciami lub jego położeniem: *apseigos* (związane z *apieigos* ‘dogłądanie domu i dobytku’), *prieš-* (związany ze znaczeniem ‘naprzeciw’): *priešinė*.

Wśród zapożyczeń można wymienić następujące nazwy: *grinyčia*, *gryčia* (z brus. *грыдунца*), *rūmas* (por. niem. *Raum*), *bakūžė* (niem. dial. *Backhus*), *budavonė* (pol. *budowanie*), *budinkas* (pol. *budynek*, brus. *будынак*), *istuba* (niem. *Stube*, łot. *istaba*, *istuba*), *ūta* (niem. *Hütte*). Spotykane są też formacje hybrydalne, z formantami litewskimi lub derywaty od dwu podstaw: *gryčiotė* ‘zdrobniale o domu’, *šeimynstubė* ‘rodzinny dom’, co świadczy o zadomowieniu się zapożyczonej leksyki w języku litewskim, przydaniu jej „rodzimych” konotacji.

Można mówić o różnych typach domów i odpowiednio o nazwach każdego z typów: dom gliniany, gdzie obok nazw litewskich występuje jedna nazwa słowiańska: *molinalė* dosł. ‘glinianka’, *plūktinis* dosł. ‘zbity z gliny’, *lepenka* (pol. *lepianka*); dom murowany ma różne nazwy, w tym dwie słowiańskie: *kaminyčia* (pol. *kamienica*), *mūras* (pol. *mur*; niem. dial. *mur*) i dwie hybrydalne: *mūrinė*, *akmenyčia* (*akmuo* ‘kamień’ + *-yčia*); dom „dymowy” określony za pomocą dwóch wyrazów litewskich: *pakurtrobė*, *rūkynė* (rdzenie *kur-*, *rūk-* mają związek z ‘kurzyć, palić’; ‘dym’).

Na określenie marnego, starego domu używa się 10 litewskich określeń synonimicznych: *laužas* (por. też znaczenia: ‘drwa złożone na ognisko, ognisko’; ‘coś zwalonego’; ‘legowisko niedźwiedzia’), *laužynas* (też znaczenia: ‘miejsce w lesie, gdzie jest dużo chrustu’; ‘ognisko’; ‘legowisko niedźwiedzia’; ‘zaniedbany człowiek’); *lūšna*; *numpalaikiai* (*palaikis* ‘stary, zużyty’); *pašiūrė* (też ‘szopa’); *pirtis* (też ‘łaźnia’); *sentrobė* (*senas* ‘stary’, *troba* ‘dom’), *trobapalaikė*, *trobėsikė*, *trobėlšė*; *landa* (też ‘nora’). W tym znaczeniu z konotacją ujemną występują też zapożyczenia: *gryčia* (brus. *грыдунца*), *balaganas* (ros.

балаган), *kalupka* (pol. *chałupa*), *kamurka* (pol. *komórka*, ros. *каморка*), *bakūžė* (niem. dial. *backhus*), *būda* (pol., brus. *buda*). Można wymienić też sporo formacji hybrydalnych, uzupełnionych o dodatkowe konotacje negatywne, np. *gryčpalaikė* (*palaikis* ‘stary, zużyty’), *šunbūdė* (*šuns* ‘psi’).

Przy tworzeniu nazw domu występują przesunięcia metaforyczne, kiedy stosowane są nazwy określające przedmioty związane ze światem zwierząt; nazwy te zazwyczaj są polisemiczne i służą zarówno do określenia domu, jak też ojczyzny, rodziny: *gūžta* ‘miejsce, gdzie ptaki odkładają jaja; gniazdo; dom’; *lizdas* ‘gniazdo; dom; ojcowizna; rodzina’. Podkreślane tu jest szaczone przeznaczenie domu – bycia miejscem zakładania rodziny, ewentualnie miejscem, do którego się powraca na podobieństwo ptakom.

Można obserwować również zjawisko metonimii, kiedy ma miejsce przeniesienie nazwy z części domu na jego całość: *kampas* ‘kąć; kraj; mieszkanie; dom’; *pašalys* ‘miejsce przy brzegu; brzeg; kraj; dom’; *kertė* ‘kąć; szaczone miejsce przy stole w rogu domu; dom’; *pastogė* ‘poddasze; strzecha; dom’; *slenkstis* ‘próg; dom’. Są to nazwy, występujące też w tekstach kliszowanych. W opisach etnograficznych często podkreślana jest funkcja sakralna tych części domu (*kampas*, *kertė*, *slenkstis*), co wiąże się z podniesieniem wartości domu, zaakcentowaniem jego doniosłego znaczenia w życiu domowników.

LKŽ podaje też dużą liczbę wyrazów, używanych na określenie miejsca zamieszkania, zagrody. Są to formacje pochodne od wyrazu *būti* ‘być’: *būklė*, *buveinė*, *būstas*, *būtinė*, *būtuvė*, *buvainė*, *būvas*, *buveinė*, *buveinė*, *buvykla*, *buvynė*, *būvis*, *nuobūta*; też wyrazy pochodne od czasowników *sėdėti* ‘siedzieć’, *stovėti* ‘stać’, *statyti* ‘stawić; budować’: *sėdėtuvės*, *sėdynė*; *stovimoji*, *stoviamoji*, *pastatas* ‘budynek’, *statinys* ‘coś postawionego (np. snopy, żerdzie); budynek’. W znaczeniu miejsca zamieszkania (tylko pośrednio domu) używane są też wyrazy: *giminė* ‘rodzina; dom’; *tėviškė*, *tėvynė*, *tėvynystà* ‘ojczyzna, ojcowizna; dom’; *vieta* ‘miejsce; miejsce zamieszkania’. Przeniesienie nazwy *giminė* ‘rodzina’ na określenie domu akcentuje jego przeznaczenie bycia miejscem przebywania rodziny, natomiast określenie mianem ojczyzny – *tėvynė* – metaforycznie poszerza zasięg jego odniesienia.

Zachowane są też wyrazy oznaczające miejsce koło domu, któremu w kulturze litewskiej, jak już była o tym mowa we wstępie, przypisuje się dużą rolę: *panamė*, *apynamė*, *prienamė* (przedrostki w formacjach mają znaczenie ‘miejsce dookoła, obok domu’). Sfery te zazwyczaj są otaczane szczególną opieką, ich istnienie zakłada dobrobyt, świadczy o pięknie domu.

Zarysowane w definicji i znaczeniu pierwotnym (wynikającym z etymologii) bazowe syndromy DOMU uzyskują swoje znaczenia dodatkowe poprzez przytoczone określenia synonimiczne (quasi-synonimiczne); wyłaniają się też nowe, bazowe dla rozumienia pojęcia DOMU aspekty semantyczne. Dowiadu-

jemy się, że dom jako budynek (fizykalna strona domu) może być budowany z różnych materiałów, mieć różną formę, wielkość i jakość. Jego jakość jest bardzo ważna, zależy od wielkości, kształtu, czasu zbudowania; marny, lichy i zaniedbany dom jest porównywany do miejsca przebywania zwierząt (*laužas, landa, šunbūda*). Pozytywny stosunek do domu ubogiego podnoszą określenia zdrobniałe i pieszczotliwe. Przestrzeń domu jest ważna i znacząca, sięga poza jego progi (*panamė, apynamė*); dom może znajdować się w oddaleniu od innych domów, w polu lub lesie (*troba, šlajus*). Dom pełni różne funkcje – wykonuje się tu różne prace gospodarcze (*apseigos, pirkia*). Jednak jego głównym przeznaczeniem jest bycie nie tylko miejscem stałego przebywania, „życia” rodziny (*gyvenimas*), ale i miejscem bardzo ważnym rytualnie (*kertė, kampas*), do którego się stale wraca (*lizdas*) i które jest naszą ojczyzną (*tėviškė*). Wyłania się tu bazowy syndrom domu jako centrum sakralnego, początku świata, z którym utrzymuje się związek na przeciągu całego życia lub nawet całych pokoleń.

3.4. **Opposita**

W *Słowniku antonimów* (AŽ 2003) wyodrębnia się następujące pary antonimiczne, oparte na utartych zestawieniach wyrazowych w obrębie dłuższych ciągów:

namai ‘miejsce zamieszkania osób żywych’ <—> *kapai* ‘miejsce pochówku zmarłych; grób’: *Kur gyvenu – ten namai, kur numirsiu – ten kapai*. [Tam, gdzie mieszkam jest mój dom, a gdzie umrę będzie mój grób];

namai ‘miejsce, gdzie się mieszka i modli’ <—> *lindynė* ‘marny, zazwyczaj nieprzyzwoitego charakteru zajazd; kryjówka’: *Mano namai vadinsis maldos namais visoms tautoms, o jūs pavertėte juos plėšikų lindynė*. [Mój dom będzie się nazywał domem modlitwy dla ludzi różnych narodowości, a wy zamieniliście go w zajazd / kryjówkę dla zbójców];

namai ‘miejsce zamieszkania’ <—> *pasaulis* ‘cały glob ziemski; świat’;

namai ‘miejsce, gdzie się mieszka’ <—> *svečiai* ‘miejsce, gdzie się jedzie w gościnę’: *Namuose nebūk svečias, o svečiuose – gaspadorius*. [W domu nie bądź gościem, a w gościnie – gospodarzem].

Podobne zestawienia podkreślają wyłonione już wcześniej funkcje domu jako miejsca stałego przebywania człowieka, uzupełniając je o takie niuansy, jak potrzebę odmawiania modlitwy w domu (to już nie pogańska interpretacja sakralności domu). Zarysowują też opozycję swojskości i obcości, bowiem świat (*pasaulis*) i gościna (*svečiai*) są sferami przeciwstawianymi domowi (*namai*), które akcentują osobistą i stałą wartość domu, jego przyjazny człowiekowi charakter i podkreślają obcy, niekomfortowy (może też wrogi) charakter świata. Uobecnia się tu motyw domu swojego, będącego własnością prywatną, który jest potwierdzony i uzupełniony też poprzez innego typu dane językowe.

3.5. Derywaty

Sieć derywatów, związanych z różnymi nazwami domu, prezentuje się bardzo różnorodnie. Najbardziej rozbudowane łańcuchy derywatów stanowią: zdrobnienia od wyrazów podstawowych; wyrazy oznaczające mieszkańców domu lub osoby mające jakiś związek z domem; wyrazy służące do wyrażania ruchu w stronę domu lub przebywania w nim (formacje przysłówkowe); wyrazy oznaczające funkcje pełnione przez dom; pojedyncze derywaty niosące znaczące charakterystyki domu w sferze ich konotacji kulturowych.

Zdrobnienia od wyrazów podstawowych prezentują się bardzo licznie i mają konotacje pozytywne: *namunėlis, namužė, namulytėliai, namužytužiai, nameliai, namučiai; lūšnelė, trobelė, pirkelė, kiūtelė*. Derywaty z sufiksami deminutywnymi czasami oznaczają też mały, ubogi dom: *nameliūkštis, namiūkštis; trobelšė, lūžtikė*. Mają one jednak nacechowanie pozytywne, wyrażają przywiązanie emocjonalne mieszkańców nawet do takiego domku.

Wyrazy oznaczające mieszkańców domu lub osoby mające jakiś związek z domem utworzone od podstawy *namas* stanowią również grupę bardzo liczną, oznaczają zazwyczaj członka rodziny, domownika: *namiškis, namýkštis, namiėtis, namýnas, namiegas* ‘domownik’; też derywaty przymiotnikowe o podobnym znaczeniu: *namýkščias* adj., *namýkštis, -ė* adj., *naminykštis, -ė* adj. ‘domowy; domownik’. Wyrazy te oznaczają również osobę, która pilnuje domu, stróża: *namsargas, namsargis*. Spośród derywatów od tematu *nam-* występują derywaty, mające skomplikowaną strukturę semantyczną i ukazujące różnorodne funkcje, wykonywane przez osobę związaną z domem: *naminiňkas (-inỹkas)* ‘członek rodziny; domownik; właściciel domu; gospodarz; posiadający gospodarstwo; pilnujący domu, stróż; ktoś, kto się stał współwłaścicielem przez ożenek’. Wyrazy derywowane mogą mieć konotacje negatywne lub pieśczołliwe, kiedy oznaczają osoby, lubiące przebywać w domu: *nameišis, namisėda, namũkas*. Skomplikowaną strukturę semantyczną, wyrażającą relacje domownika z domem mają dwa derywaty: *išnamis* ‘kto wynosi wszystko z domu (tajemnice domowe); człowiek niemający domu; mieszkający kątem u kogoś’ i nieco węższy zakres semantyczny posiadające derywaty: *įnamis* ‘człowiek niemający domu, wynajmujący dom, mieszkanie’; *inbuvis* ‘ts’ lub współcześnie najszerzej używany wyraz mający najbardziej klarowną strukturę semantyczną – *benamis* ‘bezdomy’. Fakt nieposiadania domu jest uwydatniany poprzez istnienie formacji czasownikowych lub rzeczowników odczasownikowych od tych podstaw, np. *įnamiauti* ‘być bez domu’, *įnamiavimas* ‘bezdomyść’; *benamiškumas* ‘bezdomyść’.

Często nazwy mieszkańców domów lichych, biednych są wieloznaczne – określają nie tylko mieszkańca domu, ale też chłopca bezrolnego i mają raczej konotacje negatywne: *trobelninkas; grytelninkas, pirtelninkas*, w odróżnieniu

od tych, którzy posiadają dużo ziemi: *cielanamis*, ‘posiadający całą włokę ziemi’, lub duży dom: *didžianamis* ‘posiadający duży dom’.

Najważniejsze osoby w domu – gospodarz lub jego dzieci – też mają nazwy pochodne od wyrazu *dom*; wyrazy te są pochodzenia gwarowego i dziś już prawie nieużywane: *nampatis* ‘gospodarz’, *namūnaitis* ‘syn gospodarza’, *namunaitė* ‘córka gospodarza’. Na specjalną nazwę zasłużył też osobnik, który zainicjował powstanie domu: *namakuris* ‘ten, który stworzył (!) dom’.

Grupę szczególną w języku litewskim tworzą wyrazy nazywające ruch w stronę domu lub przebywanie w nim. Wyrazy te są derywatami od podstawy *nam-* (jej rozszerzeń deminutywnych) i morfemu: *link-* ‘do domu, w kierunku domu’: *namelio*; *namelių*, *naminai*, *namytužiu*, *namol*, *namolėlin*, *namolėlio*, *namolink*, *namolinkui*, *namoliučio*, *namučion*, *namučio*, *namoliuko*, *namonais*; *namie* ‘w domu’: *namiele*; *namielio*; *namielios*; *namiepi*; *namopri*, *namiesa*.

Liczne są w języku litewskim wyrazy oznaczające różne funkcje domu. Większa część wyrazów ma nacechowanie potoczne, jednak derywaty te mają swoje polskie odpowiedniki w postaci frazemów dwuwyrazowych, więc należą one w istocie do odmiany oficjalnej języka: *aptieknamis* ‘dom apteczny; apteka’, *arbatnamis* neol. ‘dom herbaty; herbaciarnia’, *kavnamis* neol. ‘dom kawy; kawiarnia’, *auklėtnamis* neol. ‘dom poprawczy’, *beprotnamis* ‘dom wariatów; szpital psychiatryczny’, *dievnamis* ‘boży dom; dom modlitewny’, *maldnamis* ‘dom modlitewny’, *elgetnamis* ‘dom dla bezdomnych; przytułek’, *nakvynnamis* ‘dom noclegowy; noclegownia’, *kekšnamis* ‘dom publiczny’, *kultūrnamis* ‘dom kultury’, *sargybnamis* ‘dom służby ochrony pogranicza’.

Na uwagę zasługują też pojedyncze derywaty niosące wyrazistą konotację kulturową. Są to wyrazy, oznaczające proces stawania się częścią domu: *namėti* ‘stawać się domowym; zadamawiać się’; *sunamėti* ‘przyzwyczaić się do domu, zadamować się’, lub nawet negatywne zjawiska zdrowotne, łączące wszystkich domowników: *savanamė* ‘choroba przekazywana z pokolenia na pokolenie wszystkim domownikom; choroba dziedziczna’. Warto uwzględnić też dwa derywaty, podkreślające wagę posiadania domu lub bycia jednym z domowników – czasownikowe: *namauti* ‘stać gdzieś mieszkać; być domownikiem’; przymiotnikowe: *namingas* ‘posiadający dom’, rzeczownikowe: *namykštystė* ‘gospodarstwo domowe, sprawy domowe’.

Zakładając, że derywaty przejmują pewne podstawowe znaczenia desygnatu i je uwydatniają, jednocześnie wartościując (Bartmiński 1984), można wyodrębnić kilka takich mocniej zarysowanych wątków semantycznych, uzupełniających bazowe pojęcia DOMU. Ujawnia się tu stosunek emocjonalny do domu, który niewątpliwie jest postrzegany pozytywnie i darzony miłością, co znajduje wyraz w derywatach o charakterze pieszczotliwym i zdrobniałym (por. *namunėlis*, *namulyteliai*); podobnie są też traktowane domy ubogie.

Dom jest miejscem, w którym chętnie przebywamy lub z którym odczuwamy stałą więź, bo do niego podążamy (przysłowki mają też charakter zdrobnień: formacja *namytužių* z podwojonym formantem zdrobniałym), domowników łączą zarówno pozytywne przeżycia (*namauti, namykštystė*), jak i negatywne (*savanamė*). Domownik jest osobą ważną, pełni on odpowiedzialne funkcje w domu (*namininkas*); negatywnie jest postrzegany osobnik, który go zdradza lub nie posiada domu (*išnamis, benamis*); człowiek jest oceniany ze względu na to, jaki dom posiada (*pirtelnikas, didžianamis*). Akceptowana jest też określona gradacja rodzinna – gospodarz jest w domu najważniejszy, jest jego władcą, bogiem (*nampatis*, wyraz o tej samej strukturze, co i *viešpatis, viešpast* ‘władca; bóg; gospodarz’), powagą i w związku z tym odpowiedzialnością za dom są obciążone też jego dzieci (*namūnaitis, namūnaitė*). A zatem człowiek jest podstawą domu, a dom dla niego – wartością najwyższą. Inne przeznaczenie ma dom, w którym brak jego domowników, nie służy jako miejsce stałego przebywania i może pełnić funkcje akceptowane przez społeczeństwo, służące do gromadzenia ludzi chętnie przebywających pod jego dachem (*arbatnamis, dievnamis, kulturnamis*) lub służyć do odizolowania negatywnie postrzeganych kategorii osób, przymusowego zamykania w nim (*kekšnamis, elgetnamis, beprotnamis*). Wartość domu polega więc na tym, że jest on stałym miejscem przebywania człowieka, który go kocha i chce w nim być. Stosunek do domu określa samego człowieka, ma on stałe zobowiązania wobec domu. Bazowe syndromy domu są uzupełniane o cechy dodatkowe; wyłania się tu jeszcze jeden aspekt, polegający na uwydatnieniu wartości samego człowieka poprzez jego relacje z domem. Dom więc ma wpływ na człowieka, kształtuje jego osobowość.

3.6. Kolokacje, frazeologizmy

Kolokacje dla wyrazu *dom* zostały wybrane ze słowników współczesnego języka litewskiego (DLKŽ, BLKŽ) oraz z korpusu tekstów (DLKT). Określają cechy fizyczne domu i funkcje przez niego pełnione. Poprzez swoje „zachowanie” kontekstowe dom uzyskuje pozytywne lub negatywne wartościowanie.

Bardzo rozbudowaną grupę stanowią wyrazy określające fizyczne cechy domu i otoczenia, w którym on się znajduje. Przytoczymy więc tylko niektóre z nich: *medinis, mūrinis namas* ‘drewniany, ceglany dom’, *namas su baltomis langynėmis* ‘dom z białymi okiennicami’, *namas su gonkelėmis* ‘dom z ganeczkiem’, *namų stogas* ‘dach domu’, *naujas namas* ‘nowy dom’, *senasis namas* ‘stary dom’, *pakrypęs namas* ‘pochylony dom’, *sugedęs namas* ‘uszkodzony dom’, *sugrius namas* ‘dom, który się wali’, *statyti namus* ‘budować dom’, *namas ir klėtis* ‘dom i obora’, *svirnas, namas ir sodas* ‘spichlerz, dom i sad’, *namas ir tvartas* ‘dom i chlew’, *stačiakampis namas*

‘prostokątny dom’, *ne namas o sandėlis* ‘nie dom a skład’; *namas prie ežero* ‘dom nad jeziorem’.

Dom jest przeznaczony do spełniania ważnych funkcji życiowych – można w nim mieszkać, odpoczywać, przygotowywać jedzenie, pracować: *gyvenamas namas* ‘dom mieszkalny’, *namas – tai prieglauda* ‘dom – to przytułek’, *namas pigus ir sveikas gyventi* ‘dom tani i zdrowy dla mieszkańców’, *namas kaimo turizmui* ‘dom dla agroturystyki’, *namų darbai* ‘prace domowe’, *namų pramonė* ‘przemysł domowy’, *namų ruoša* ‘porządki domowe’, *dirbti namie* ‘pracować w domu’.

Współczesny dom jest już przeznaczony dla jednej rodziny, jest ekonomiczny, mobilny: *individualus, namas vienai šeimai* ‘indywidualny, dla jednej rodziny’, *mobilus namas* ‘mobilny dom’, *funkcionalus namas* ‘funkcjonalny dom’, *energetiškai pasyvus* ‘energetycznie pasywny’, *rekonstruotas namas* ‘rekonstruowany dom’, *ateities namas* ‘dom przyszłości’.

Domowi nadawane są cechy ludzkie, przez co podkreśla się jego związek z człowiekiem – dom może się cieszyć, śmiać, myśleć, czuć, żyć, obserwować coś, zawinić wobec kogoś, być samotnym, zdrowym itd.: *namas sveikas* ‘dom zdrowy’, *vienišas namas* ‘dom samotny’, *negeras namas* ‘nieдобry dom’, *plikas namas* ‘goły dom’, *garsusis namas* ‘słynny dom’, *prisilėgti namai* ‘przygnębiony dom’, *namai susiglaudžia* ‘dom się kurczy’, *namas nebuvo kaltas* ‘dom nie był winien’, *sujudo namas* ‘dom poruszył się’, *namas tupėjo* ‘dom siedział’, *namas atgyja* ‘dom ożywa’, *namas sergėjo žingsnius* ‘dom obserwował kroki’, *namas kaltas* ‘dom winien’, *namas nejuto* ‘dom nie czuł’, *namas judrus* ‘dom ruchliwy’, *namas patvirtino, kad jis to vertas* ‘dom potwierdził, że jest tego wart’, *namas tarnauja kelioms kartoms* ‘dom służy kilku pokoleniom’, *namas suvargęs* ‘dom zmęczony’, *namas pranoks lūkesčius* ‘dom prześcignie oczekiwania’, *namas daro įspūdį* ‘dom robi wrażenie’, *namas negali apseiti be žmonių* ‘dom nie może się obejść bez ludzi’, *namas viską atlaikys* ‘dom wytrzyma wszystko’, *namas laikosi* ‘dom trzyma się’.

Największą wartość ma dom, będący własnością prywatną; pozytywnie oceniany jest również dom zamieszkały przez ludzi, którzy o niego dbają i chętnie do niego wracają: *savo namai* ‘swój dom’, *nuosavas namas* ‘własny dom’, *mano namai* ‘mój dom’, *tėvų namai* ‘dom rodziców’, *mūsų namas* ‘nasz dom’, *mudviejų namas* ‘twój i mój dom’, *šeimos namas* ‘dom rodziny’, *vai-kistės namas* ‘dom dzieciństwa’, *gimtasis namas* ‘ojczysty dom’, *šeimininkų namas* ‘dom gospodarzy’, *patėvio namas* ‘dom ojczyma’, *apgyventas namas* ‘zamieszkały dom’, *namas pilnas žmonių* ‘dom pełen ludzi’, *turtingas namas* ‘bogaty dom’, *įkeistas namas* ‘zastawiony dom’, *namas eina iš ranku į rankas* ‘dom przechodzi z rąk do rąk’, *priziūrimas namas* ‘zadbany dom’, *turėti namus* ‘mieć dom’, *grįžti namo* ‘wrócić do domu’, *eiti namo* ‘iść do domu’.

Wartościowanie negatywne otrzymuje dom wówczas, kiedy należy do osób nam nieprzyjaznych, lub kiedy opuszczamy go. Wyłania się również obraz domu opuszczonego, domu-widma: *tuščias namas* ‘pusty dom’, *nuskurdęs namas vaiduoklis* ‘zubożały dom-widmo’; *išėiti iš namų* ‘wyjść z domu’, *pragerti namučius* ‘prześcić domeczek’.

Przywiązanie człowieka do domu wyrażają liczne określenia wartościujące – postrzega się jego bajkowe piękno, jest on tworzony, a nie budowany, darzymy go miłością i zapada nam w serce: *gražus namai* ‘piękny dom’, *jaukus namas* ‘przytulny dom’, *šviesus namas* ‘jasny dom’, *pasaka ne namas* ‘bajka nie dom’, *nuostabaus grožio namai* ‘niezwykłego piękna’, *puikus namas* ‘piękny, wspaniały dom’, *gražiausias namas* ‘najpiękniejszy dom’, *namas kaip dvaras* ‘dom jak dwór’, *didžiulis namas* ‘ogromny dom’, *namas kris širdin* ‘dom zapada w serce’, *namas atsiras iš meilės* ‘dom powstanie z miłości’, *namas ypatingas* ‘dom szczególny’, *namas vertas milijono* ‘dom warty milion’, *užburtas namas* ‘zaczarowany dom’, *namas sukurtas* ‘dom stworzony’, *nutapytas namas* ‘dom namalowany’. Ale mamy też: *nelemtas namas* ‘nieszczęśny dom’, *nebe namas* ‘nie dom’, *svetimas namas* ‘obcy dom’.

Frazeologizmy z wyrazem *namai / namas* w kilku słownikach frazeologicznych (FŽ; PŽ) określają negatywnie osobę lubiącą przebywać w domu: *naminis šuo* ‘dosł. domowy pies’, *namų kuolas* ‘dosł. kołek / pal domowy’; ale osobę najważniejszą w domu wartościuje się pozytywnie: *namų / gyvenimo raktas* ‘dosł. klucz do domu / życia’, *namų zomkas* ‘dosł. zamek domu’, *namų ranka* ‘dosł. ręka domu’. Ludzie mieszkający w jednym domu zazwyczaj mieszkają zgodnie: *vieno namo* ‘żyjący zgodnie; mający jednakowe upodobania’. Jedno wyrażenie odnosi się do honoru: *namų šlovė* ‘honor domu’, który może zostać naruszony, stąd *namų liga* ‘niehonor, hańba dla rodziny; bieda’. Bardzo niebezpieczny jest też będący domownikiem osobnik wrogi: *namų vagis* ‘złodziej domowy’.

Z analizy kolokacji wyłania się konkretny obraz domu **będącego budynkiem**, postrzegane są takie jego części jak dach, ganek, okiennice; znajduje się on zazwyczaj **wśród innych pomieszczeń w zagrodzie**, jest **blisko przyrody** i nadal **ma wpływ na relacje przebywających w nim osób**. Aspekty fizyczny, lokacyjny i socjalny są uzupełniane o nowe treści, poddawane silniejszemu wartościowaniu – pozytywnie postrzegany jest dom będący czyjąś własnością i wykazujący cechy właściciela. Dom **buduje człowiek dla siebie i domowników z miłością i dba o jego honor**.

3.7. Synonimy, derywaty i kolokacje w słownikach dwu- lub wielojęzycznych

Ważnym materiałem, wykorzystywanym przy rekonstrukcji językowego obrazu świata są słowniki dwujęzyczne. Wojciech Chlebda zakłada, że słownik w ogóle jest składnikiem dyskursu społecznego i ma ambicję objęcia całego *uniwersum* pojęciowego danej wspólnoty językowo-kulturowej. Im mniejszy jest słownik, tym silniej funkcja reprezentacji danego środowiska jest przypisywana każdej jednostce hasłowej (Chlebda 2010: 202, 204). Przytoczymy przykłady obrazowania domu polsko-litewskiego, pochodzące z kilku XIX-wiecznych rękopiśmiennych słowników, gdzie zawarty jest materiał językowy polski i litewski¹. Hasła związane z domem w słownikach dwujęzycznych są dość rozbudowane. Dobór słownictwa w ilustracjach pokazuje najważniejsze, aktualne dla ówczesnego człowieka cechy domu. Wyłania się tu aspekt fizyczny – użyte określenia dla **różnych domów**, socjalny – wymienione **najważniejsze osoby mieszkające w domu** i funkcjonalny – **różnorodne przeznaczenie domu**. Widoczne jest też wartościowanie – pozytywnie postrzegany jest dom własny i poprawne relacje między domownikami; krytycznie oceniają leksykografowie **zamykanie się człowieka na świat** i jego wady psychiczne.

¹ Słownik polsko-łacińsko-litewski D. Paszkiewiczza (Poška, t. I, 181–182) zawiera taką dokumentację dla wyrazu *dom*: dom – lit. *numay, buta, troba, stuba*. Dom, domowstwo, pomieszczenie – lit. *numay, givėnimaľ*. Dom, drewniany – lit. *butas medinis, ysz medžia*; murowany – lit. *murinis*; ceglany – lit. *plitinis*; kamienny – lit. *akmeninis*; kamienica – lit. *akminicia*; zamek – lit. *gintuwe*; pałac – lit. *paloćius*; adject. nędzny, lichey – lit. *palaykis, sugruwes*; synon. chata, chałupa – lit. *troba, trobesis*; kuczka, buda – lit. *pyrtele, kieziele, lindini, trobele*; lepianka z gliny – lit. *molini*. Dom Boży, kościół – lit. *Numay Dieva, baźnićze, baźniczie*. Dom rodu, rodzinny – (brak odpowiednika). Dom książęcy, królewski, cesarski, – lit. *Numay Kunigayksztiney, Karalyney, Ciesoriney*. Dom wariatów – lit. *numay pusgalviu, netykieliu, pusdulkiu, pasiutieliu*; deriv. domek, domeczek – lit. *trobeli, trobeliki*; domownik – lit. *nuomininkas*; domowy – *numinis*; domowo, po domowemu – *numiszky*; adverb. przydomek – lit. *prinumis*.

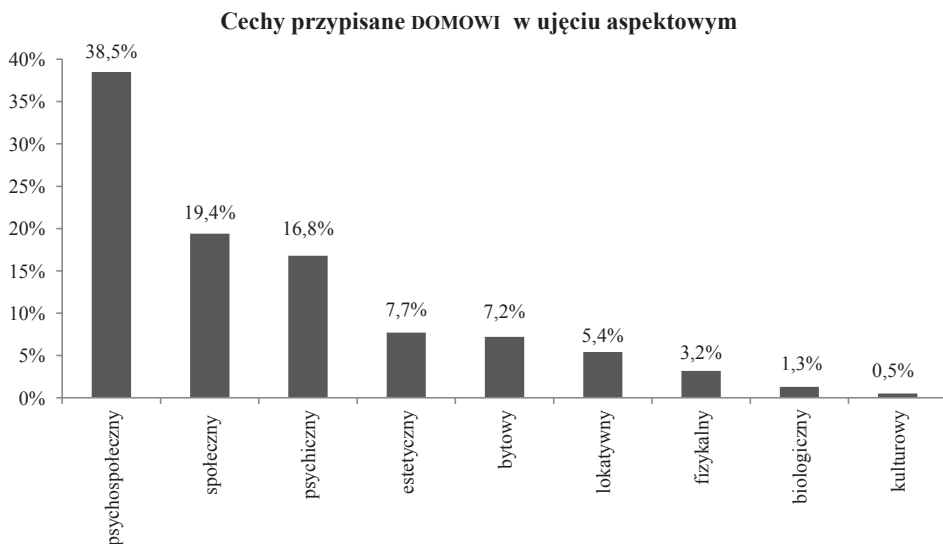
Rękopiśmienny *Łotewsko-litewsko-polski słownik* A. Juszkiewiczza (Juška, t. I, s. 262) zawiera dokumentację mniej rozbudowaną: *nams, numas, namaj* – dom; *namenjks, namininkas, ukninkas* – obywatel (kto własny dom ma); *naminikis, namiškis* – domowy (sługa).

Rękopiśmienny *Słownik litewsko-polski* K. Daukszy podaje następujące wyrazy żmudzkie z tłumaczeniem na polski (Daukša, s. 48): *namas* – kamienica, Im. *namaj* – dom; *namiksztis* – domowy; *naminikas, namnikas* – domownik, gospodarz; *naminikca, namnikca* – gospodyni; *naminikstca* – gospodarstwo; *namo* – do domu; *namie* – w domu.

Polsko-litewski słownik Z. Iwińskiego (Ivinskis, s. 49), wydany drukiem w 2010 roku nie zawiera rozbudowanych kolokacji, podaje jednak kilka ciekawych derywatów, objaśniając je dużą ilością wyrazów bliskoznacznych: om – *namaj*; do domu – *namon*; w domu – *namie*; dom poprawy – *patajsos namai*; domak – *namie auges, nebūvieli*; domator – *damatūras, mūlkis, mūksza, auges o ne brendes*; domek – *namelej*; domowy – *naminis*, domowa wojna – *karione tarp safes* [wojna/waśnie między domownikami]; domorosły – *namieaugis*; domownik – *namiszkis*; domówstwo – *namiszkej, namun draugyste*.

4. Dane ankietowe

Badania ankietowe zostały przeprowadzone wśród studentów Uniwersytetu Wileńskiego, zgodnie z wymaganiami programu EUROJOS-u. Jak wynika z analizy², „prawdziwy” dom jest przez respondentów charakteryzowany przede wszystkim w aspekcie psychospołecznym (społecznym, psychicznym), znacznie słabiej w aspekcie estetycznym, bytowym, lokatycznym i fizycznym. Najmniej określić należy do aspektu biologicznego i kulturowego. Układ procentowy według aspektów przedstawia poniższy wykres:

Wykres 1. Cechy przypisywane litewskiemu DOMOWI w ujęciu aspektowym

Użycie w pytaniu określenia *prawdziwy dom* (*tikrieji namai/namas*) prowadziło do zdecydowanej idealizacji domu przez ankietowanych. W odpowiedziach studentów faktycznie nie występują cechy negatywne domu, a wręcz odwrotnie – pojawiają się cechy mitologizacji (*rojus žemėje* [raj na ziemi]; *burbulas, kuris iškelia tave į dangų* [balon, który wznosi cię na niebo]). Najczęściej spotykany jest motyw powrotu do domu, który jest **kryjówką przed światem** z jego problemami. Dużą wartość dla współczesnej młodzieży ma nadal **rodzina, dzieciństwo**, z którą się kojarzy sfera bez troski; człowiek potrzebuje wracać do początku, do stanu bycia sobą, miłości. Jednocześnie silna

² Szczegółowe omówienie wyników ankiety zob. artykuł Kristiny Rutkovskiej pt. *Litewski obraz DOMU w świetle danych ankietowych* w tomie pt. *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, pod red. Iwony Bielińskiej-Gardziel, Małgorzaty Brzozowskiej i Beaty Żywickiej (w druku).

jest nieco inna więź z rodziną, która faktycznie jest domem i łączy w sobie cechy **bezpieczeństwa, radości, zgody, wsparcia**. Dom jest postrzegany zmysłowo: przedmioty, otoczenie, chociaż fizykarność domu jest związana z innym leksemem: *namas*. Tylko marginalnie zauważalne są sfery lokalizacji domu wszędzie, bez względu na miejsce, są to następujące sfery wyobrażone: ojczyzna, kraj, miasto, miasteczko, wieś lub nawet każde miejsce, gdzie człowiek obecnie przebywa. Wyłania się stopniowo obraz domu **kosmopolitycznego, europejskiego**.

5. Dane tekstowe

5.1. Przysłowia

Większa część tekstów została wybrana z elektronicznej bazy przysłów *aruodai.lt*. Uwzględnione zostały też źródła drukowane (Grigas 1987, 2000; Lebedys 1956) ogółem przeanalizowano ponad 200 paremiów. Warstwa przysłów jest w zasadzie pochodzenia ludowego, nie zostały zapisane przysłowia pochodzące z tekstów literackich. W przysłowiaach pojawiają się bazowe syndromy litewskiego domu, przedstawiające wizję tradycyjną, poniekąd archaiczną i będące w opozycji do wizji współczesnej.

Dom litewski jest postrzegany jako twierdza, stoi on na straży rodziny i dobrobytu, też wartości moralnych człowieka. Wyraźnie zarysowana jest opozycja DOM : ŚWIAT, gdzie świat pełni funkcję sfery niebezpiecznej i wrogiej dla człowieka, chociaż równocześnie uczącej go zaradności i zmuszającej do doskonalenia się. Dom jest miejscem, w którym człowiek czuje się najlepiej; wartościowanie jest tu wyrażane poprzez użycie superlatywów od wyrazu „dobrze” oraz przeciwstawienie domu i świata:

[3] *Mano namai – mano tvirtovė*. [Mój dom moją twierdzą].

[4] *Visur gerai, namie geriausia*. [Wszędzie dobrze, a w domu najlepiej].

[5] *Gerai kaip namie po kelionės*. [Dobrze jak w domu po podróży].

[6] *Gerai negerai – svetur ne namai*. [(W domu) dobrze czy źle, ale nie ma domu na obczyźnie].

Najlepszy jednak jest swój dom. Przeciwstawiany on jest pałacowi, a porównywany do komórki, zwykłego (ubogiego, ciasnego, niskiego) wiejskiego domu. Ten swój dom ma różne nazwy (*gryčia, pirkia, stuba, gūžta*), często używane są zdrobnienia (*namučiai, nameliai*). W swoim domu dobrze się czuje nawet pies. Niebezpieczny i nieprzyjazny dla człowieka jest dom obcy, zwłaszcza należący do osób, które w kulturze ludowej stoją na straży określonych relacji rodzinnych (*uošvis* ‘teść’, *sūnus* ‘syn’); obcy dom jest też porównywany do piekła (*pragarai*). W określeniu pozytywnego stosunku do domu pomagają też przedmioty domowe, pełniące ważną funkcję rytualną (*šluota*

‘miotła’, *kačerga* ‘pogrzebacz’). W taki sposób są określane sfery przyjazne dla człowieka i wrogie. Oto niektóre wybrane przykłady:

- [7] *Kiekvienam savi nameliai artūs*. [Każdemu (człowiekowi) swój domek jest miły].
 [8] *Geriau į savo bakūžę susirietus, nekaip į svetimus rūmus stačiom eiti*. [Lepiej wejść do swojej komórki schylonym, niż do cudzego pałacu wyprostowanym].
 [9] *Nors ir prasta gryčia, bet sava*. [Choć i prosta izba, ale swoja].
 [10] *Kad ir negraži stuba, bet gerai, kad sava*. [Choć i brzydka chata, ale swoja].
 [11] *Namuose ir šuva ponas*. [W domu i pies jest panem].
 [12] *Savo namuos ir kačerga gaspadinė*. [W swoim domu i pogrzebacz/koczerga jest gospodynią].
 [13] *Namie nors ir po šluota*. [W domu choć i pod miotłą].
 [14] *Žento namai uošvio nešildo*. [Dom zięcia teścia nie grzeje].
 [15] *Sūnaus namai ne visada tėvą šildo*. [Dom syna nie zawsze ojca grzeje].
 [16] *Svetimi namai – pragarai*. [Cudzy dom – to piekło].

Dom jest miejscem zamieszkania rodziny, która stanowi jego podstawę, dzięki niej on spełnia swoje przeznaczenie. Role domowników są podzielone – najważniejsze funkcje w domu pełni gospodarz, który jest jego ojcem (podobnie jak rodziny), podczas gdy gospodyni jest odpowiedzialna za porządek i prace domowe, bez niej dom jest pusty; naruszenie funkcji jest oceniane negatywnie. W domu koniecznie powinny być dzieci, które są jego sercem; z dziećmi i pracą są związane podstawowe obowiązki kobiety:

- [17] *Kaip našlaitis be tėvų, taip namai be gaspadoriaus*.
 [Jak sierota bez rodziców, tak dom bez gospodarza].
 [18] *Šulinys be svirties kaip namai be šeimininko*.
 [Studnia bez zórawia jak dom bez gospodarza].
 [19] *Gaspadorium namas laikosi, gspadine – tvarkosi*.
 [Na gospodarzu dom się trzyma, a na gospodyni – porządek (w nim)].
 [20] *Šeimininkė iš namų žingsnį, o namai nuo šeimininkės dešimt*.
 [Gospodyni z domu na krok, a dom od niej na dziesięć].
 [21] *Blogi namai, kur vištos gaidžiais gieda*.
 [Źle się dzieje w domu, w którym kury pieją jak koguty].
 [22] *Netikėk kumele ant kelio, pačia – namie*.
 [Nie polegaj na klaczy w drodze, a na kobiecie – w domu].
 [23] *Be moteriškės tušti namai*. [Bez kobiety dom jest pusty].
 [24] *Namai be vaikų – it varpai be širdies*. [Dom bez dzieci jak dzwon bez serca].
 [25] *Kurti namai be šunų, akli langai be vaikų*.
 [Głuchy dom bez psa, a okna ślepe bez dzieci].
 [26] *Namas kišt, ožys rišt, ugnelė surausyt*.
 [Dość. Oporządzić dom, kozła przywiązać, ogień rozniecić].

W domu człowiek może być sobą, może nie ukrywać złych emocji; w stosunku do świata musi jednak „zachować twarz”:

[27] *Sviete šilkas, namie vilkas.* [W świetle jedwab, w domu wilk].

[28] *Svečiuose angelėlis, o namie – ragana.* [W świetle anioleczek, a w domu wiedźma].

[29] *Pas kitą - angelas, o namie – velnias.* [U obcych – anioł, w domu – diabeł].

Naturalną częścią ludowej wizji domu są też spory, kłótnie i zgryzoty:

[30] *Kožni namai su gyvate.* [Każdy dom ma (swoją) żmiję].

[31] *Nėr tu namų, kur nesibartų niekas.* [Nie ma tego domu, gdzie się nikt nie kłóci].

[32] *Nėra namų be kirmėlės.* [Nie ma domu bez robaka].

[33] *Nėra to namelio, kad nebūtų kryželio.* [Nie ma domku bez krzyżyka].

[34] *Namų barniai ir kregždę iš lizdo išvaro.*

[Domowe kłótnie i jaskółkę z gniazda przepędzą].

Stałe przebywanie w domu może być przeżywane jako ograniczenie, a nawet więzienie, krępujące kontakt człowieka ze światem:

[35] *Sėdi namie kaip sena teta.* [Siedzi w domu jak stara ciocia].

[36] *Kam kalėjimas, jai namai.* [Komu więzienie, a dla niej dom].

Dom jest miejscem, gdzie człowiek je i jedzenie domowe smakuje mu najbardziej. Wręcz dom (ojczyzna) jest tam, gdzie jest jedzenie (chleb), stanowiący podstawę życia:

[37] *Kur duona, ten ir namai (ten ir kraštas).* [Gdzie chleb, tam i dom (tam i kraj)].

[38] *Namie batviniai gardžiau, negu svečiuos pyragas.*

[W domu boćwitna smaczniejsza niż w gościnie bułka].

[39] *Geriau namie kartu negu pas kitą saldu.* [Lepiej w domu gorzkie niż u innych słodkie].

Mądra głowa jest porównywana do kompletnego domu, natomiast określone braki intelektualne człowieka są postrzegane jako braki jakichś części w domu:

[40] *Galva – patarimų namas.* [Głowa – dom porad].

[41] *Tau ne visi namie.* [Nie wszystko masz w domu].

[42] *Trūksta vieno balkio.* [Brak jednej belki].

Budowa nadającego się do mieszkania domu jest trudna i uciążliwa, musi on być postawiony na mocnej podstawie, potrzeba na to czasami całego życia; zbudowany dom wymaga stałej opieki. Ważne są poszczególne części domu, a zwłaszcza ściany, okna, okiennice, świadczące o jego sile, pięknie i otwarciu na świat.

[43] *Namas pastatyt – tai ne kepurė pakelt.* [Dom zbudować – to nie czapki uchylić].

[44] *Kad pamato nebus, tai namas greit supus.*

[Jeżeli nie będzie (dobrego) fundamentu, to dom szybko zniszczy].

[45] *Netaisysi stogo – supus, neparemsi namų – sugrius.*

[Nie będziesz naprawiał dachu – zniszczy, nie podeprzesz domu – upadnie].

[46] *Namie ir sienos padeda*. [W domu i ściany pomagają].

[47] *Žmogus be mokslo kaip namai be langų*. [Człowiek bez nauki jak dom bez okien].

[48] *Baužas namas be langenyčių*. [Biedny dom bez okiennic].

Dom jest czymś stałym i trwałym, stabilnym. Ukazują to przysłowia, używane w funkcji powiedzonek dla gości, którzy się spieszą do domu. Dom ma swój zapach, charakterystyczny tylko domowi i tylko z domem kojarzony.

[49] *Namai – ne paukštis, nenulėks*. [Dom – nie ptak, nie odleci].

[50] *Namai – ne kiškis, nepabėgs*. [Dom – nie zając, nie ucieknie].

[51] *Namai ne blinai dengti: varnos nesules, katės nesuės*.

[Dom nie blinami kryty: wrony go nie zdziobią, koty nie zjedzą].

[52] *Namai namais ir kvėpia*. [Dom domem i pachnie].

Wyraźnie zarysowane w przysłowiach są dwa aspekty – społeczny i psychologiczny. Dom **jest twierdzą, stanowi on przestrzeń przyjazną dla człowieka**, jego siła polega na uporządkowanych relacjach rodzinnych i właściwej postawie wobec świata, który stanowi przestrzeń nieprzyjazną, a nawet wroga. Człowiek nie powinien na długo opuszczać domu, bo tylko w domu może być sobą, chociaż z drugiej strony zamykanie się przed światem może mu szkodzić – dom może wówczas stać się więzieniem. Litewskie przysłowia **ostrzegają człowieka przed obcym światem** i stoją na straży patriarchalnych relacji w rodzinie.

5.2. Teksty publicystyczne

Wyodrębnione zostały fragmenty tekstów z prasy (gazet i czasopism), portali internetowych, artykułów o charakterze popularnonaukowym. Ogółem przeanalizowano ponad 300 cytatów. Ze względu na ograniczone ramy artykułu przedstawione tu zostaną tylko wybrane przykłady, które uzupełniają nową treścią omówione wyżej charakterystyki bazowe lub potwierdzają aktualność sygnalizowanego wartościowania.

Charakterystyki domu wyłaniające się z analizowanych tekstów publicystycznych korespondują z wypowiedziami studentów, pozyskanymi drogą ankietową; dotyczą zasad regulujących życie człowieka i jego relacje z innymi, o czym też jest mowa w przysłowiach. Dom stale jest rozumiany jako miejsce stabilne, do którego się wraca, które jest schronieniem przed światem i darzy nas ciepłem, pokojem, miłością. Centralne miejsce w rozumieniu domu zajmuje rodzina, domownicy, pusty i martwy jest dom, który opuszczają dzieci, wybywające do różnych miejsc na świecie, często do innego domu. Dom nadal pozostaje centrum świata, od wartości wiązanych z domem zależy całe życie, dom daje nam siły witalne i kształtuje osobowość. Bardzo ważne pozostają nadal relacje z domownikami, którzy są sobie równi, dom jest więc czymś idealnym, naszym małym niebem:

[53] *Namai – vieta, kur praleidžiame nemažai laiko, sugrižtame po dienos darbų, ilsimės ir norime jaustis saugūs.*

[Dom – to miejsce, gdzie spędzamy dużo czasu, wracamy po dniu pracy i chcemy czuć się bezpiecznie]. [<http://pasmama.tv3.lt/>]

[54] *Nes kas gi iš tiesų yra namai? Juk ne vieta ir ne sienos, ir ne baldai. Tavo namai ten, kur yra žmogus, kurį myli.*

[Czym tak naprawdę jest dom? Przecież nie miejsce i nie ściany, i nie meble. Twój dom jest tam, gdzie jest człowiek, którego kochasz]. [<http://www.manonamai.lt/>]

[55] *Mano namai – Tauragirė. Joje semiuosi gyvenimo džiaugsmo, čia randu gyvenimo prasmę.*

[Mój dom – Tauraginė. W niej czerpię radość życia, tutaj odnajduję jego sens]. [Hobby, 1996]

[56] *Tikri namai - tvirti, šeimyniški, kur gyveno kelios kartos, kur viskas patikima, nugludinta ir sušildyta giminės rankų. Tai tarsi pasaulio centras, atrama.*

[Prawdziwy dom – trwałe, rodzinny, gdzie mieszało kilka pokoleń, gdzie wszystko budzi zaufanie, wszystko jest zrobione i ogrzane rękoma domowników. Jest to swoiste centrum świata, (stanowiące) oparcie]. [Moteris su lauko gėlėmis: knyga apie Nijolę Miliauskaitę, 2003].

[57] *Nuo to, kokie mūsų namai, priklauso visas mūsų gyvenimas.* [Całe nasze życie zależy od tego, jaki jest nasz dom]. [Vakarinės naujienos, 1997]

[58] *Negaliu tiksliai pasakyti, kokie namai turėtų būti. Juk namai visada vieninteliai, jų „pasigaminti“ pats negali. Galbūt namai turėtų būti tokia vieta, kur galėčiau atsipūsti, įgyti jėgų, sustiprėti, užsimiršti.*

[Nie mogę dokładnie określić, jaki powinien być dom. Dom zawsze jest tym jedynym, jego „zrobić“ sam nie możesz. Być może dom jest tym miejscem, gdzie mógłbym odpocząć, nabrać sił, wzmocnić się, zapomnieć się]. [Moksleivis 1995]

[59] *Kas žmogaus būstas - menkutė trobelė ar prabangi pilis - buvo ir bus vadinamas bendriniumi žodžiu „namai“. Juk sakome, rodydami į savo būstą: „Čia mano namai!“ Tiesa, kad žmogui neturėti namų taip pat skaudu, kaip ir neturėti tėvų ar tėvynės.*

[Jakiekolwiek miejsce zamieszkania – mała chatka czy wystawny zamek – (ludzie) nazywali i nazywać będą ogólnym wyrazem „dom“. Przecież mówimy wskazując na swoje mieszkanie: „Tu jest mój dom“. Prawdą jest, że człowiek, który nie posiada domu, udczuwa to tak samo boleśnie, jak to, że nie posiada rodziców i ojczyzny]. [Kauno diena 2000]

[60] *Liūdni grįžome namo ir pasijutome, kad esame našlaičiai be namų, nes namai, tai ne butas, kur apsigyveni, bet – draugas, žmona, motina, visa tai, su kuo gyveni.*

[Smutni wróciliśmy do domu i poczuliśmy się jak sieroty bez domu, bo dom, to nie mieszkanie, w którym mieszkasz, lecz przyjaciel, żona, matka, wszyscy, z którymi mieszkasz]. [Gyvenimas drauge su draugu: atsiminimų metmenys apie jaunystės draugą ir žmoną Ona Kazanskienę-Borutienę, 1999]

[61] *Kai užauga, išeina vaikai, ištuštėja namai.*

[Kiedy dzieci dorastają i opuszczają dom, staje się on pusty]. (<http://archyvas.vz.lt/>)

[62] *Čia - ne mano namai. Mano namai ten, kur jaučiuosi saugiai, manęs negali nuskriausti. Mano namai - Luka. Mano namai - aš pats. Mano namai ten, kur plaka širdis.*

[Tu nie jest mój dom. Mój dom jest tam, gdzie czuję się bezpiecznie, gdzie nikt nie może mnie skrzywdzić. Mój dom – Luka. Mój dom – ja sam. Mój dom tam, gdzie bije serce]. [Upokšnis: moksleivių kūrybos almanachas, 2003]

[63] *Namai yra vieta, kurioje susipina žmogaus praeitis, ateitis, kelionės, daiktai.*

[Dom jest miejscem, w którym przeplatają się przeszłość i przyszłość człowieka, podróże, przedmioty]. [Verslo žinios, 2006]

[64] *Gamta, kultūra - tai mūsų ir kūno, ir dvasios namai.*

[Przyroda, kultura – jest to dom naszego ciała i duszy]. [Lietuvos aidas, 1997]

[65] *Nereikia kariauti, šeimos židinys – namai – ne mūsų laukas. Nors juose kartėlio daugiausia, bet ir laimės daugiausia. Visur kitur esi svetimas, tik namuose – savas. Tebūnie namai – mažas mūsų dangus!*

[Nie trzeba walczyć, ognisko rodzinne – dom – to nie pole walki. Najwięcej w nim goryczy, ale i szczęścia najwięcej. Wszędzie jesteś obcym człowiekiem, tylko w domu jesteś swoim. Niech żyje dom – nasze małe niebo!] [<http://www.mignalina.lt/>]

[66] *Kurti namus – tai nebūtinai statyti namą. Kad namas virstų namais, kartais reikia visai nedaug: matyti ir girdėti, kuo ir kaip gyvena namiškiei. Laikyti savo sūnų – nors jam tik penkeri – sau lygiu. Paklausti, ko jis nori.*

[Tworzyć dom – to niekoniecznie go budować. Żeby dom stał się domem czasami potrzeba tylko widzieć i słyszeć to, czym żyją jego mieszkańcy. Traktować swojego syna, który ma tylko pięć lat, jak równego sobie. Zapytać, czego on chce]. [<http://www.mignalina.lt/>]

[67] *Todėl namai pirmiausia yra žmogiškiosios prasmės skleidimosi vieta, kur asmuo gali jaustis saugus, laukiamas, mylimas, gerbiamas, kur juo tikima, pasitikima, kur ir jis pats gali realizuoti savo poreikį rūpintis, globoti, mylėti.*

[Dom jest przede wszystkim miejscem kształtowania się podstaw człowieczeństwa, gdzie każda osoba może czuć się bezpiecznie, gdzie na nią ktoś czeka, kocha ją, szanuje, wierzy w nią, darzy zaufaniem, gdzie i ona sama może realizować swoje potrzeby, dbać o kogoś, opiekować się kimś, kochać]. [<http://www.tekstai.lt/>]

[68] *Namai turi savo kvapą: Ne tiek dėl savęs, kiek dėl savo vaiko. Kad kuo ilgiau jam namai kvėpėtų manimi.*

[Dom ma swój zapach: Nie tylko dla siebie, ale przede wszystkim dla dziecka. Żeby długo czuł on mój zapach, który by mu się kojarzył z domem]. [<http://www.tekstai.lt/>]

[69] *Vieta, kur tikrai galiu būti savimi, atsipalaiduoti iki giliausių sielos kertelių.*

[Miejsce, gdzie rzeczywiście mogę być sobą, poczuć luz aż do samej głębi duszy]. [<http://www.asirpsichologija.lt/>]

Dobrze udokumentowane w tekstach jest też inne spojrzenie na dom. Współczesny dom jest już nieco inny, podkreśla się jego aspekt bytowy; mimo że kojarzy się nadal z ogniskiem domowym, jest to miejsce, gdzie się zaspokajają codzienne potrzeby, przechowuje się dobytek. Dom jest częścią otoczenia, jest podatny innych i modę. Taki dom może nie mieć „twarzy”, czyli nie przypominać człowieka (*beveidžiai namai*), może być porównany do przedmiotu – jachtu lub dziurawej łodzi. Prawdziwy dom jest wszędzie, gdzie jest człowiek, nie musi on być związany z konkretnym miejscem. Pojawia się też pojęcie *drugiego domu* (*antri namai*), substytutu domu, w którym człowiek pełni jakieś funkcje społeczne, czy prywatne i może czuć się dobrze. Dom współczesny jest też domem otwartym, mogą tam przebywać goście:

[70] *R. Mykolaitytės namai – atviri svečiams: „Manau, susikūriau jaukius ir šiltus namus, tad juose mėgsta apsilankyti ir draugai. Nesu naminis žmogus, esu labai socialiai ir mėgstu vakarus leisti mieste, tad namai yra vieta, į kurią gera grįžti”.*

[Dom R. Mykolaitytė jest otwarty dla gości: „Myślę, że stworzyłam przytulny i ciepły dom, dlatego lubią go odwiedzać też przyjaciele. Nie jestem domatorką, jestem człowiekiem społecznym i lubię wieczory spędzać na mieście, dlatego dom jest miejscem, do którego dobrze jest wrócić”]. [<http://www.manonamai.lt/>]

[71] *Kad ir kaip archajiškai skambėtų, man namai – vis dar židinio, ugniakuro vieta. Tik ugniakuras šiais laikais kitoks – tai buities, valgio gaminimo, sukaupto namų turto laikymo vieta. Tai stuburas, prie kurio mes metai po metų lipdome tai, ką vadiname namų aplinka.*

[Zabrzmiało to archaicznie, ale dla mnie dom – to ciągle miejsce, gdzie jest ognisko domowe. Tylko ognisko obecnie jest inne – miejsce, związane z bytem, przygotowywanym jedzeniem, przechowywanym nagromadzonym majątkiem. Jest to rdzeń, do którego dołączamy stale to, co nazywamy domowym otoczeniem]. [<http://www.asirpsichologija.lt/>]

[72] *Manau, kad kiekvieno žmogaus gyvenime būna tarpsnis, kai jis neprisirišęs: stovi prieš pasaulį apsinuoginęs, be turto, be šeimos ir pasiima iš jo tiek, kiek sugeba, o tada įkyla į žemę kuolelę ir įkuria savo tikrąjį namų židinį.*

[Myślę, że w życiu każdego człowieka jest okres, kiedy nie jest on niczym związany – stoi sam przed światem nago, bez mienia, bez rodziny i bierze od świata tyle, ile potrafi, a wtedy wbija w ziemię kołek i tworzy swoje prawdziwe domowe ognisko]. [<http://www.asirpsichologija.lt/>]

[73] *Žmogus lipdo savo aplinką lyg apsiuvos lerva – prisiderina prie aplinkos, apsaugo save ir praturtina. Tik mūsų prigimtis nėra atsiskyrėliška, todėl socialinis kontekstas ir draugų elgesys skatina mus statyti, pirkti, eikvoti energiją, kad būtume lygūs su kitais.*

[Człowiek lepi swoje otoczenie niby larwa swój kokon – dopasowuje się do środowiska, chroni siebie i wzbogaca. Jako że nie jesteśmy pustelnikami, dlatego kontekst społeczny i zachowanie przyjaciół zmusza nas do budowania, kupowania, trwonienia energii, żebyśmy byli w stanie im dorównać]. [<http://www.asirpsichologija.lt/>]

[74] *Dažnam lietuviui namai asocijuojasi su nuosavybe, tad kol jų neįsigyja, tol ir namų nejaučia. [...] Aš manau, kad nuosavybės jausmas reikalingas pasitikėjimui savimi sustiprinti.*

[Często dla Litwina dom kojarzy się z własnością, dlatego dopóki jej nie posiada, nie odczuwa, że posiada dom. [...] Jestem zdania, że uczucie posiadania (domu) na własność jest niezbędne po to, żeby wzmocnić pewność siebie]. [<http://www.asirpsichologija.lt/>]

[75] *Važiuoji šiandien per Lietuvą ir matai: dygsta gyvenamieji namai, brangūs, puošnūs, įmantrūs ir tokie beveidžiai.*

[Jadąc przez Litwę widzisz – rosną domy mieszkalne, drogie, piękne, zmyślne i takie bez twarzy]. [Lietuvos aidas, 1996]

[76] *Namai, kuriuose gera būti, privalo būti harmoningi. Jie įsilieja į šeimą, papildo asmenybes, tokie namai iš tiesų yra jaukūs. Tačiau man bene svarbiausia, kad namai būtų švarūs, erdvūs. Nors, tiesą pasakius, kartais ir maži buteliai, kuriuose daug įvairių daiktų, gali būti jaukūs.*

[Dom, w którym jest dobrze być, powinien być harmonijny. On stanowi rodzinę, uzupełnia osobowość, taki dom naprawdę jest przytulny. Jednak dla mnie rzeczą naj-

ważniejszą jest, żeby dom był czysty, przestronny. Chociaż czasami i małe mieszkanie, w których jest dużo różnych rzeczy, mogą być przytulne]. [<http://mieste.delfi.lt/>]

Takim sposobem, z analizy tekstów wynikają dwie nieco odmienne wizje domu – nadal jest on **twierdzą, chroniącą przed światem** i miejscem darzonym żywym uczuciem, kojarzonym z pozytywnymi wartościami. A jednocześnie wyłania się syndrom **domu materialnego, kosmopolitycznego, otwierającego szeroko drzwi na świat**, domu, który jest przeznaczony do zamieszkiwania, ale jest pozbawiony emocji (lub je kontrolujący), zależny od mody, domu, który może być wszędzie.

6. Syntetyczna definicja kognitywna

Wykorzystane różnorodne źródła dla rekonstrukcji językowo-kulturowej wizji litewskiego DOMU ukazują genezę pojęcia, odzwierciedlają też jego stan obecny. Podejmując próbę opisu holistycznego, wskazane powyżej podstawowe charakterystyki konceptualne ujmujemy od strony aspektów semantycznych, wypełniając je krótką treścią i dążąc do wyłonienia cech jądrowych i peryferyjnych oraz wykrycia podstawowych profili pojęcia litewskiego DOMU.

Cechy bazowe litewskiego wyobrażenia DOMU koncentrują się wokół kilku podstawowych aspektów semantycznych. Najbardziej wyraziste są aspekty następujące – społeczny, psychospołeczny, psychiczny, fizyczny i funkcjonalny. Nieco mniej obciążone są aspekty bytowe i lokatowy.

Aspekt społeczny jest zarysowany już w definicji słownikowej, stanowi, że jednym z głównych składników znaczenia wyrazu *namai* jest ‘mieszkająca razem rodzina’. Podkreślają związek domu z rodziną liczne synonimy, jednocześnie wnosząc dodatkowe konotacje: pojęcie stałości związku rodziny z domem (*lizdas* ‘gniazdo’), bycia dla rodziny miejscem najważniejszym, prapoczątkiem (*tėviškė* ‘ojczyzna; ojcowizna’). Użycie derywatów od wyrazu *namai* do określenia członków rodziny, którzy pełnią różne funkcje w domu i których położenie socjalne jest określane poprzez ich relacje z domem (*didžnamis* ‘posiadający duży dom’, *įnamis* ‘niemający domu’), których łączą złe i dobre przeżycia (*savanamė* ‘choroba genetyczna’, *namų liga* ‘hańba; bieda’); podkreślana jest spajająca i kształtująca funkcja domu wobec człowieka, akcentuje się też wartość prywatną domu. Podobne cechy są najmocniej utrwalone w części systemowej konceptu DOM. Z danych ankietowych wynika, że dom jest również ważny ze względu na mieszkającą tam rodzinę, teksty współczesne natomiast preferują dom otwarty na świat, który niekoniecznie musi być tam, gdzie mieszka rodzina, chociaż ceni się rodzinę dającą poczucie bezpieczeństwa, której członkowie mają równe prawa.

Aspekt psychospołeczny dominuje w tekstach wywołanych ankietowo – współczesna młodzież uczuciowo jest związana z rodziną, a przez to również z domem. Sakralizacja domu ujawnia się w części systemowej – domowi przypisuje się ważne funkcje rytualne i darzy głębokim uczuciem. Dopiero teksty współczesne pozbawiają go tej aureoli – nie negują wagi ciepła ogniska domowego, ale propagują też kontrolowany emocjonalnie stosunek do domu, gdzie człowiek z przyjemnością spędza czas w towarzystwie miłych mu osób, niekoniecznie należących do rodziny. Chociaż relacje między domownikami nadal są ważne, preferowane są tolerancja i partnerstwo, co daje komfort emocjonalny.

Aspekt psychiczny nieobecny jest w określeniach słownikowych, jednak jest stale obecny w rozważaniach człowieka o domu. To, że człowiek czuje się w domu dobrze, że może tu być sobą, zachować swoją osobowość, wspominać przeżyte chwile (razem z rodziną), towarzyszy wszystkim opisom domu, dobitniej natomiast jest przedstawione w materiałach ankietowych, gdzie jest jednym z dominujących motywów. Nawet teksty współczesne, które preferują kontrolowane emocjonalne stosunki z domem, nie unikają demonstracji więzi uczuciowych.

Aspekt funkcjonalny domu wiąże się zarówno z archaicznym jego znaczeniem (bycia miejscem zamieszkania rodziny), jak i ostatnim, najprawdopodobniej najpóźniej wyłonionym znaczeniem bycia siedzibą jakiejś instytucji. Dom jako miejsce stałego zamieszkania człowieka (rodziny) spełnia tę funkcję potencjalnie, nawet zanim ktoś w nim zamieszka (*apgyventas namas* ‘zamieszkała dom’; *tuščias namas* ‘pusty dom’). Dom jest schronieniem przed obcym światem, którego się boimy, co potwierdzają liczne przysłowia, wypowiedzi ankietowe studentów i teksty współczesne. Dom może być miejscem pobytu stałego (*buveinė, gyvenimas*), co potwierdzają dane systemowe, i tymczasowego, czego świadectwem są współczesne kolokacje (*kekšnamis, kultrnamis*) oraz materiał tekstowy, wprowadzający pojęcie domu zastępczego.

Aspekt fizyczny. W słownikach dom (*namai*) jest określany lakonicznie jako budynek; do określenia budynku zachowany został dotychczas odrębny wyraz *namas*. Zaznaczone zostało już w definicji, że częścią fizycznie rozumianego domu jest również teren wokół domu, zagroda, co potwierdzają również derywaty (*apynamė*) lub kolokacje (*namų aplinka*). Dane systemowe ukazują różnorodne domy, zbudowane z różnych materiałów (murowany, drewniany, gliniany), pięknie zdobione lub marne, duże i małe. Współczesne teksty określają dom jako przestronny, jasny, wypełniony światłem, wygodny do życia, funkcjonalny. Mocne fundamenty domu, zaznaczone w przysłowiach ludowych, znajdują wyraz w ankietach i tekstach na sposób współczesny – Litwin nadal chce budować mocny i stabilny dom, zaopatrzone we wszystkie

niezbędne modernistyczne innowacje. Dom przez to może tracić osobowość i być domem „bez twarzy” (*beveidis*).

Aspekt bytowy domu jest mniej niż inne wyeksponowany, dane systemowe potwierdzają, że jest on wiązany w określonych pracami, wykonywanymi niegdys w domu (*pirkia; apieigos; namų ranka; namų darbai*) oraz z jedzeniem (przysłowia). Dane ankietowe postrzegają dom jako miejsce smacznego posiłków, odpoczynku oraz bliskich człowiekowi przedmiotów. Mocniej zaznaczony jest aspekt bytowy w tekstach współczesnych – dom ma służyć do zaspokajania codziennych potrzeb, człowiek przechowuje tam swoje rzeczy, pracuje.

Aspekt lokatwywny, charakteryzujący miejsce położenia domu za miastem, blisko przyrody pozostaje niezmienny, podobną wizję ma również współczesny użytkownik domu. Nowe ujęcie przedstawia niewielką liczbę ankietowanych, lokalizując dom wszędzie, bez wskazania konkretnego otoczenia.

7. Profile litewskiego DOMU

Na podstawie dokonanej analizy można wysnuć wniosek, że funkcjonują dwa profile litewskiego DOMU.

Po pierwsze, profil tworzony z punktu widzenia prostego człowieka, związanego ze wsią, pochodzącego ze wsi. Dom jest dla niego miejscem zamieszkania rodziny, stanowi jej podstawę. Zamieszkująca dom rodzina musi spełniać określone warunki współżycia w domu – darzyć się zaufaniem, współczuć, wspierać się, pomagać sobie wzajemnie. Rodzinę łączą wspólne wspomnienia, tradycje i obyczaje. Związek z domem musi być trwały, człowiek powinien do domu wracać, dbać o niego i domowników. Opuszczenie domu na dłużej prowadzi do utraty poczucia bezpieczeństwa. Dom powinien być jasny, przytulny, ciepły, oferować smaczne domowe jedzenie, mieć swój niepowtarzalny zapach, wydawać dźwięki. W domu koniecznie musi ktoś na Ciebie czekać, tam możesz odpocząć, wykonywać przyjemne czynności, nawet pracować. Musi on być położony na wsi lub za miastem, na łonie natury, otoczony lasem lub sadem, w którym może być altanka. Jest to **typowo wiejska wizja domu, oparta na trwałym związku z rodziną, romantyczna**.

Drugi profil odpowiada światopoglądowi współczesnego inteligenta, który może być związany z wsią, jednak jest otwarty na świat, ma ambicje stworzenia domu wszędzie, gdzie się znajdzie, preferuje współczesne wartości europejskie. Dom dla niego nadal pozostaje miejscem zamieszkania rodziców i dziadków, do tego domu chce wracać, ale na krótko, chce też mieć świadomość, że taki dom istnieje na ziemi. Nie odczuwa natomiast silnej więzi z nim. Chce budować własny dom, w którym zamieszka z kochającymi się i wspierającymi nawzajem bliskimi sobie ludźmi; ma to być dom dla jednej rodziny. O ten dom należy dbać, bo on kształtuje osobowość, ma wpływ na całe nasze życie. Wyłania

się więc profil **domu europejskiego**, ulokowanego wszędzie tam, gdzie jest człowiek, **stojącego jednak na straży relacji rodzinnych**, zasad szacunku i poszanowania, równych praw dla wszystkich jego mieszkańców.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Brigita Speičytė, 2003, „*Sieloj kaip namie*“, *Moteris su lauko gėlėmis. Knyga apie Nijolę Miliauskaitę*, sudarė ir parengė Gražina Ramoškaitė-Gedienė, Vilnius, s. 189–194.
- Butkevičius Izidorius, 1958, *Tradiciniai lietuvių valstiečių gyvenamieji namai*, [w:] *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 1, Vilnius, s. 157–173.
- Butkevičius Izidorius, 1971, *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*, Vilnius.
- Daukantas Simonas, 1976, *Raštai*, t. 1, Vilnius.
- Gaudiešiūtė Vaidė, 2007, *Namas – kaip pasaulio centras*, „Žemaičių žemė”, 3, s. 49–55.
- Grigas Kazimieras, 2000, *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, t. 1, Vilnius.
- Grigas Kazimieras, 1987, *Patarlių paralelės*, Vilnius.
- Jasiūnaitė Birutė, 2010, „*Velnio kėdė*”. *Mitologinių personažų aplinka frazeologijoje: namai, sodyba, bažnyčia*, [w:] Birutė Jasiūnaitė, *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*, Vilnius, s. 29–54.
- Kačinskaitė Indrė, Baltrušaitis Vytautas, Žumbakienė Gražina, 2008, *Suvalkijos (Sūduvos) tradicinė kaimo architektūra*, Vilnius.
- Klimka Libertas, 2011, *Lietuvio namai: statybos papročiai ir mitologemos*, [w:] *Inveniens quaero*, Vilnius, s. 721–745.
- Klimka Libertas, 2012, *Namučiai*, „Archiforma”, 1–2, s. 49–57.
- Martinaitis Marcelijus, 2000, *Namai ir kelionė piršlybų bei šeimos dainose*, „Gimtas žodis”, 7, s. 26–32; „Gimtas žodis”, 8, s. 18–23.
- Smoczyński Wojciech, 1982, *Indoeuropejskie podstawy słownictwa bałtyckiego*, ABS, XIV, s. 224–225.
- Smoczyński Wojciech, 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Vilnius.
- Statkevičius Vladas, 1990, *Statybos papročiai Šilalės rajone. Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1988 ir 1989 metais*, Vilnius.
- Stunžinas Robertas, 2011a, *Statybos liaudies terminai: disertacija*, Vilnius.
- Stunžinas Robertas, 2005, *Statybos terminijos sinonimija*, „Terminologija”, 12, s. 7–26.
- Stunžinas Robertas, 2011b, *Gyvenamojo namo ir pagrindinių jo dalių rūšiniai liaudies terminai*, „Terminologija”, 18, s. 142–153.
- Vaitkevičienė Daiva, 2002, *Namų laimė*, „Liaudies kultūra”, 4 (85), s. 5–21.

Wykaz skrótów

- AŽ – Irena Armanytė, 2003, *Antonimų žodynas*, Vilnius: LKI.
- BLKŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* – <http://blkz.lki.lt>
- Daukša – *Wyrazy wyjęte z rękopiśmiennego słownika litewskiego na polski Kazimierza Krzysztofa Daukszy nauczyciela parafialnej szkoły w Birzach*. Rkp. [1836–1844].
- DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tesktynas* – <http://tekstynas.vdu.lt>

- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, šeštas (trečias elektroninis) leidimas, vyr. red. Stasys Keinys, 2006; internetinė versija, 2011 – dz.lki.lt
- Ivinskis – *Laurino Ivinskio lenkų-lietuvių kalbų žodynas*, parengė Ona Kažukauskaitė, Vilnius 2010.
- Juška – Antanas Juška, *Latvių-lietuvių-lenkų kalbų žodynas*, t. 1 (A-O). Rkp. [1975]. Lebedys Jurgis, 1956, Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: priežodžiai, patarlės, mįslės, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius.
- LEB 1964 – *Lietuvių etnografijos bruožai*, red. Angelė Vyšniauskaitė, Vilnius.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20, 1941–2002; Elektroninis variantas 2005, vyr. red. Gertrūda Naktinienė. – lkz.lt
- Poška – *Słownik języka litewskiego, polskiego i łacińskiego przez Dionizego Paszkiewicza, Żmujdzina, 1825–1830*, t. 1–2. Rkp.
- „Vakarinės naujienos” (dziennik)
- „Moksleivis” (miesiečznik)
- „Kauno diena” (dziennik)
- „Verslo žinios” (miesiečznik)
- „Lietuvos aidas” (dziennik)
- „Šiaurės Atėnai” (tygodnik)
- <http://archyvas.vz.lt>
- <http://www.mignalina.lt>
- <http://www.manonamai.lt>
- <http://www.asirpsichologija.lt>
- <http://mieste.delfi.lt>
- <http://pasmama.tv3.lt>
- <http://www.manonamai.lt>
- <http://www.bernardinai.lt>
- <http://www.tekstai.lt>

NAMAS ‘house’ and NAMAI ‘home’ in the Lithuanian language and culture

The Lithuanian picture of HOUSE / HOME is deeply rooted in folk tradition – the ideal home is the rural home of a person’s childhood. In Lithuanian, there are two expressions that are used to designate the concept, the singular *namas* – which dictionaries tersely define as a building – and the plural *namai*, which stands for a broader space and a family staying together. The author discusses synonyms (and quasi-synonyms), antonyms (accenting the opposition between familiarity and strangeness), derivatives and collocations of these words. She reports the results of a questionnaire, which show that *NAMAS / NAMAI* is often mythicised as a paradise on earth, with the important motif of returning home. Proverbs keep guard over patriarchal relations in the family and portray home as a stronghold. Journalistic texts introduce the concept of a cosmopolitan home, open to the world.

The features of the Lithuanian base picture of *NAMAS* / *NAMAI* are discussed according to the basic semantic aspects: social, psychosocial (sacralisation of home), mental, physical and functional (home as a shelter protecting individuals from the strange world they fear). Two profiles of the Lithuanian home are identified in the study: a romantic rustic profile grounded in the lasting relationship with the family, and a European, intelligentsia profile located wherever there are (any) people.

Polski językowo-kulturowy obraz DOMU i jego profile*

Jerzy Bartmiński
Iwona Bielińska-Gardziel

Celem autorów jest odtworzenie potocznej konceptualizacji DOMU przez użytkowników standardowej polszczyzny, w oparciu o zasady definicji kognitywnej. Podstawą materiałową owej rekonstrukcji stały się trzy rodzaje źródeł (wzajemnie się dopełniających): słowniki języka polskiego (S), badania ankietowe (A) i teksty (zróżnicowane gatunkowo i stylowo), zaczerpnięte z prasy oraz Korpusu Języka Polskiego PWN. Autorzy traktują pojęcie DOMU jako kompleksowy konstrukt mentalny („gestalt”), obejmujący zarówno aspekty fizyczne (budynek, pomieszczenie), społeczne (rodzina, ludzie), jak i wymiar funkcjonalny oraz kulturowy (aksjologiczny). Ich zdaniem kluczem do semantyki kulturowej DOMU jest idea *zamieszkiwania*, pozwalająca zdefiniować pojęcie DOMU za pomocą formuły opartej na walencji czasownika *mieszkać*. We współczesnym polskim dyskursie publicznym autorzy wyróżniają następujące profile bazowego wyobrażenia DOMU: (1) „materialny” (fizyczny) profil DOMU jako budynku; (2) profil wspólnotowy DOMU *rodzinnego*; (3) profil patriotyczny: *dom polski*; (4) feministyczny profil DOMU jako więzienia kobiet; (5) dom „ruchomy” oraz (6) profil metafizyczny: *DOM Boga Ojca*.

1. Wprowadzenie

W polskim kanonie aksjologicznym dom jest stawiany obok takich wartości, jak rodzina, miłość i przyjaźń, wyżej niż wolność, zdrowie i praca¹. Mówi się nie tylko o pojęciu czy koncepcji domu, ale też o domu jako „idei” (Siciński 1992, Rybczyński 2015). Na liście frekwencyjnej słownictwa polskiego leksem *dom* zajmuje wysoką, 134. pozycję, tuż po takich wyrazach, jak *człowiek*,

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

¹ Zob. Bartmiński, Grzeszczak, 2014, s. 35.

*dziecko, życie, kraj, świat*². Jest więc dom jednym z najważniejszych polskich słów-kluczy, w rozumieniu upowszechnionym przez Annę Wierzbicką (1997), choć równocześnie – niezależnie od tego – jest zaliczany do symboli uniwersalnych (Vaňková 2012: 47).

W kulturze polskiej funkcjonuje (ściślej: funkcjonowało do niedawna) specyficzne pojęcie „domu polskiego” jako „twierdzy narodowej tożsamości”, ukształtowane w XIX wieku w okresie braku niepodległego państwa, kiedy dom i rodzina były ostoją narodowych obyczajów, miały bronić przed falą germanizacji i rusyfikacji. W piśmiennictwie polskich XIX-wiecznych emigrantów pojawił się motyw utraty domu-ojczyzny, który we współczesnym dyskursie powraca w kontekście bezdomności i w postaci wizji domu „nomadycznego”. Filozof stwierdza, że „Pojęcia domu rodzinnego, rodzinnego miasta czy wsi, rodziny kilkupokoleniowej, raptownie znikają, a razem z nimi pojęcie dzieciństwa; ponieważ jesteśmy wszędzie, nie jesteśmy nigdzie”³.

Istnieje jednak zespół charakterystyk domu wspólny dla wszystkich dyskursów, stylów i gatunków mowy, przynależny do „wspólnej bazy kulturowej” (w rozumieniu van Dijka 2003), niezależny od opcji aksjologicznych i politycznych, obecny w języku potocznym, standardowym, i temu poświęcimy uwagę w pierwszej części naszego opracowania. W części drugiej wrócimy do różnych kulturowych wariantów (profilu) bazowego wyobrażenia domu.

W aktualnym dyskursie publicznym gorące dyskusje i spory ideologiczne wywołuje wizja zakłócania „miru domowego” (w związku z ratyfikacją w roku 2014. przez Sejm RP ustawy o przeciwdziałaniu przemocy), podobnie jak dyskusje dotyczące tzw. nieodpłatnej pracy kobiet, tj. pracy wykonywanej w domu, na rzecz rodziny. Swoistym głosem w tej społecznej dyskusji są także filmy oraz seriale, cieszące się dużą popularnością, eksponujące obrazy domów rodzinnych, wielopokoleniowych i ich mieszkańców o zróżnicowanym statusie społecznym, realizujących odmienne, choć często jednak dość tradycyjne, style życia, z którymi widzowie niejednokrotnie się utożsamiają (m.in. „Ranczo”, „Klan”, „Siedlisko”, „Dom nad rozlewiskiem”⁴ czy „Dom”⁵).

² SFPW 1990, s. 802.

³ Kołakowski 1990, s. 38.

⁴ Serial w reżyserii Adka Drabińskiego, emitowany w TVP1 od października 2009, będący ekranizacją książki Małgorzaty Kalicińskiej, przedstawia uroki domu z dala od miasta, na łonie natury.

⁵ Serial w reżyserii Jana Łomnickiego emitowany w l. 1980–2000, opowiadający o losach mieszkańców kamienicy przy ulicy Złotej 25 w Warszawie; dom potraktowany symbolicznie, jest pryzmatem, przez który pokazano harmonijne współzycie mieszkańców wielkomiejskiej kamienicy komunalnej o różnym statusie zawodowym – tworzących wspólnotę quasi-rodzinną, żyjących w domowej, rodzinnej atmosferze.

Literatura⁶ i współczesny film obrazowi sielskiego domu rodzinnego przeciwstawiają obraz „domu złego”; pokazując domy patologiczne, dysfunkcyjne⁷ – obraz domu jako miejsca bezpiecznego i ciepłego demaskują filmy „Dom zły” (2009) czy „Pod mocnym aniołem” Wojciecha Smarzowskiego, pokazujące dom jako miejsce zbrodni oraz degeneracji człowieka; należą tu także „Pręgi” Magdaleny Piekorz (2004) oparte na powieści Wojciecha Kuczoka „Gnój”.

2. Uwagi o stanie badań

Tradycyjny wiejski dom w kontekście kultury ludowej opisali etnolodzy Danuta i Zbigniew Benedyktowiczowie w książce *Dom w tradycji ludowej* (1992). Znaczący wkład w poznanie społecznych uwarunkowań polskiego domu wnieśli socjologowie piszący w tomie *Dom we współczesnej Polsce* pod red. Pawła Łukasiewicza i Andrzeja Sicińskiego (1992); oraz literaturoznawcy – autorzy książki *Obraz domu w kulturach słowiańskich* pod red. Teresy Dąbek-Wirgowej i Andrzeja Z. Makowskiego (1997). Anna Legeżyńska w książce *Dom i poetycka bezdomność w liryce współczesnej* (1996) dokonała subtelnej analizy poetyckiego rozumienia bezdomności. Szczególnie inspirujące dla etnolingwistycznej analizy konceptu domu są szkice antropologów *Co znaczy mieszkać* pod red. Grażyny Woronieckiej (2007)⁸. Dla rekonstrukcji językowo-kulturowego konceptu domu szczególnie przydatne są prace opublikowane w tomie *Dom w języku, literaturze i kulturze* pod red. Grażyny Sawickiej (1997)⁹; książka Elżbiety Sękowskiej *Dom* (wydana w serii: *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, 2002), a zwłaszcza studium Beaty Żywickiej w jej rozprawie *Miejsca i wartości* (2007), oparte na podobnych podstawach materiałowych i podobnej metodologii, jak przyjęta w naszym opracowaniu. W niniejszym opracowaniu nawiązujemy też do własnych prac, w których koncept domu był wiązany z nadrzędną ideą zamieszkiwania (Bartmiński 1997, 2009: 149–161, Bartmiński, Bielińska-Gardziel 2012)¹⁰.

⁶ Por. obrazy domu toksycznego (tyrania matki w *Cudzoziemce* Marii Kuncewiczowej), rozwiązanego (w *Tangu* Sławomira Mrożka), patologicznego (sadyzm ojca w *Gnoju* Wojciecha Kuczoka).

⁷ Poniekąd nawiązując do XVIII–XX-wiecznej krytyki życia w dworku szlacheckim (Ignacy Krasicki, Stanisław Brzozowski, Witold Gombrowicz).

⁸ Z opracowań słowiańskich szczególnie dla nas znaczące okazały się prace A. Bajburina 1983, A. Toporkowa 1995, A. Płotnikowej 1997, bliska nam metodologicznie książka S. Nikitiny i J. Kukuszki 2000; rozprawy G. Jaworskiej 2004 i I. Vaňkovej 2012.

⁹ Zwłaszcza artykuły M. Zaško-Zielińskiej o zmianach znaczenia leksemu *dom*, G. Habrajskiej i M. Świącickiej o profilowaniu pojęcia domu, A. Legeżyńskiej o literackich figurach domu w poezji współczesnej, I. Iwasiów o narracyjnym pojmowaniu domu.

¹⁰ Obszerny raport ze stanu polskich badań humanistycznych nad domem przedstawiła A. Kościuk 2015.

3. Podstawa materiałowa opisu DOMU

Rekonstrukcję polskiego konceptu dom opieramy – zgodnie z założeniami programu EUROJOS – na danych systemowych, ankietowych i tekstowych (S-A-T). Uwzględniamy wszystkie najważniejsze słowniki języka polskiego. Badania ankietowe typu ASA¹¹ przeprowadzono trzykrotnie: w latach 1990, 2000 i 2010, ich wyniki podamy w skrócie, budując definicję kognitywną¹².

Jeśli idzie o dane tekstowe, zgodnie z założeniem programu EUROJOS wyróżniamy przysłowia, zawierające tzw. „mądrość ludową”, wspólnotową (korzystamy z NKPP pod red. Krzyżanowskiego) oraz wybieramy (losowo, częściowo też uznaniowo) 300 kontekstów – po połowie z „demonstracyjnej” wersji Korpusu Języka Polskiego¹³ (150 cytatów) oraz z artykułów w prasie reprezentującej różne orientacje ideowe (150 cytatów)¹⁴.

4. Słownikowe definicje leksemu *dom*¹⁵

W słownikach języka polskiego leksem *dom* jest traktowany jako wieloznaczny. Najbardziej dopracowany pod względem semantycznym i respektujący w najwyższym stopniu potoczną intuicję językową *Inny słownik języka polskiego* pod red. Mirosława Bańki (2000), przypisuje domowi 6 znaczeń, z których podstawowe, najbardziej dla nas interesujące, oznakowane cyfrą /1/ jest przedstawione szczegółowo z wydzieleniem kilku „podznaczeń” zdefiniowanych następująco:

- 1.1. ‘budynek, w którym się mieszka lub pracuje’;
- 1.2. ‘mieszkanie lub pomieszczenie, w którym się mieszka’;
- 1.3. ‘rodzina i ludzie, z którymi się mieszka’;
- 1.4. ‘wszelkie sprawy związane z życiem rodziny’;

¹¹ Zob. tom JWP 2006; pytanie ankiety brzmiało: „Co według ciebie stanowi o istocie prawdziwego domu?”

¹² Pełne dane na temat badań ankietowych domu w latach 1990 i 2000 zob. w tomie JWP 2006, s.163–167; dane na temat ankiety z roku 2010 zob. w tomie pt. *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych* pod red. I. Bielińskiej-Gardziel, M. Brzozowskiej i B. Żywickiej (red.), w druku.

¹³ Demonstracyjna wersja korpusu (dostępna bezpłatnie) zawiera 7,5 mln słów.

¹⁴ Uwzględniamy różnogatunkowe teksty prasowe, reprezentujące środowiska: liberalno-demokratyczne („Gazeta Wyborcza”), prawicowo-konserwatywne („Rzeczpospolita”, „Gazeta Polska”), katolickie („Gość Niedzielny”, „Tygodnik Powszechny”), narodowo-katolickie („Nasz Dziennik”), lewicowe („Przegląd”, „Krytyka Polityczna”) i feministyczne („Wysokie Obcasy” – dodatek do „Gazety Wyborczej”, „Zadra”).

¹⁵ W pełnych artykułach słownikowych znajdujemy poza wąsko traktowanymi definicjami wiele dalszych szczegółowych informacji dotyczących rozumienia hasłowych wyrażen. Są one w słownikach podawane osobno jako utarte połączenia i przykłady użyc kontekstowych; my włączamy je do szerzej traktowanej kognitywnej definicji, zgodnie z założeniami badań nad JOS.

1.5. ‘ród lub dynastia’;

1.6. ‘miejsce, z którego ktoś pochodzi’.

Redaktorzy ISJP umieszczają po definicji także obszerne zestawienie utartych kolokacji, które zebrane razem w osobny blok zostały opatrzone kolejnym numerem /2/¹⁶.

Od przytoczonego podstawowego znaczenia wyrazu *domu* i kolokacji odziera się w ISJP użycia specjalne czworakiego typu: /3/ ‘Dom jako instytucja społeczna, handlowa lub usługowa, zajmująca zazwyczaj osobny budynek’, np. *dom wycieczkowy*, *dom rencisty*, *Dom Maklerski Banku PKO BP*; *Dom dziecka*. *Dom starców*. *Dom akademicki*. *Dom kultury*. *Dom towarowy*. *Dom publiczny*. *Dom poprawczy*. /4/ Dom wariatów. /5/ *Biały Dom* ‘siedziba prezydenta Stanów Zjednoczonych w Waszyngtonie’. /6/ *Dom Boży* ‘kościół’.

Analiza semantyczna całego hasła *dom* w ISJP nasuwa dwie uwagi. Po pierwsze: w istocie wydzielone numerycznie (pod)znaczenia 1.1 – 1.6 nie są rozłączne, przeciwnie, są wywodliwe jedne z drugich (‘mieszkanie’ i ‘miejsce’ od ‘budynku’, ‘ród’ i ‘sprawy’ od ‘rodziny’). Po drugie – ISJP nie daje odpowiedzi na pytanie o wspólny mianownik wszystkich wyróżnionych (pod) znaczeń, nie wprowadza w definicjach jednoznacznego *genus proximum*, które odniosłoby wyróżnione (pod)znaczenia do jednej kategorii nadrzędnej. Operuje się kilkoma kategoriami ogólniejszymi: *budynek*, *pomieszczenie*, *ludzie*, *sprawy*, *instytucja* – lub unika wprowadzania wspólnej kategorii zbiorczej. Czy to znaczy, że kategorii takiej nie ma? W jej poszukiwaniu niewiele pomaga sięgnięcie do innych słowników polszczyzny, w których – jak pokazały szczegółowe ustalenia – semantyka domu jest także daleka od jednoznaczności, definicje znacznie się różnią, a liczba znaczeń przypisywanych domowi dochodzi nawet do 13. Beata Żywicka w swoim podsumowaniu analiz słownikowych najwyżej stawia kategorię przestrzenną, pisze: „Na podstawie danych wydobytych ze źródeł leksykograficznych można zaobserwować eksponowanie podstawowego modelu domu, jako „miejsca [...] służącego przede wszystkim do mieszkania,

¹⁶ Został on poprzedzony informacją, że „Słowo dom jest używane w następujących wyrażeniach: 2.1 Jeśli kobieta nazywa się jakoś z domu, to ma takie nazwisko panięskie. [...]. 2.2 Jeśli ktoś jest bogaty z domu, to ma bogatych rodziców. [...]. 2.3 Jeśli czujemy się gdzieś jak w domu lub jak u siebie w domu, to czujemy się tam swobodnie, wygodnie i pewnie. [...]. 2.4 Ubranie na po domu to ubranie przeznaczone do noszenia w domu [...]. 2.5 Mówimy „jestem w domu” lub „jesteśmy w domu”, jeśli udało się nam znaleźć rozwiązanie jakiegoś problemu lub zorientować się w sytuacji. Wyrażenia potoczne. 2.6. Mówimy: „Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej” mając na myśli to, że ludzie najlepiej czują się we własnym domu”. Równocześnie przytoczony 6-punktowy opis semantyki domu zostaje na koniec artykułu hasłowego w ISJP uzupełniony o zestaw kilku frazeologizmów: być gościem w domu: zob. gość; czynić (pełnić) honory domu: zob. honor; dom otwarty: zob. otwarty; głowa domu: zob. głowa; gospodarz domu: zob. gospodarz; pan domu: zob. pan; pani domu: zob. pani; przyjaciel domu: zob. przyjaciel; psa by z domu nie wygnał: zob. *pies*.

mającego swoich mieszkańców, którzy tworzą rodzinę.” (Żywicka 2007: 42–43). Naszym zdaniem wspólnego mianownika dla wszystkich definicji domu należy szukać nie w płaszczyźnie leksykalnej, lecz w sferze pojęciowej, a poszukiwania takie wskazują jednoznacznie na rangę aspektu funkcjonalnego (bytowego i psychospołecznego), a nie przestrzennego w konceptualizacji DOMU.

5. „Prawdziwy” DOM w świetle danych ankietowych

W ankiecie otwartej z 2010. roku respondenci odpowiadali na jedno pytanie „Co według Ciebie stanowi o istocie prawdziwego domu?” Ankietowanym pozostawiono wybór co do rozumienia modyfikatora *prawdziwy*¹⁷. Pytanie zadano (prawie) 100-osobowej grupie respondentów (studentom lubelskich uczelni wyższych, wśród których mniej więcej po połowie byli kobiety i mężczyźni, z kierunków humanistycznych i ścisłych). Uzyskano w ten sposób zespół 1198. wywołanych wyrażen (W) o domu, z których – po połączeniu wyrażen bliskoznacznych – wydobyto 219 uogólniających „deskryptorów” (D) i ustalono, do jakich aspektów się odnoszą (A – psychospołeczny, B – bytowy, S – społeczny). Zdaniem ankietowanych o istocie „prawdziwego” domu decyduje miłość, ciepło rodzinne oraz poczucie bezpieczeństwa. Podkreślano, że dom tworzy rodzina, której członkowie darzą się wzajemnym wsparciem i zrozumieniem. Dom był kojarzony z miejscem, w którym spędza się wspólnie czas, chętnie się wraca i gdzie panuje miła atmosfera – wzajemnego szacunku i zaufania¹⁸.

Ten wyidealizowany obraz domu pozostaje w zgodzie z wynikami, jakie na podobnie postawione pytanie od dwóch innych grup studenckich uzyskała B. Żywicka w tomie JWP 2006: 163–167 oraz szczegółowiej w swojej książce: Żywicka 2007: 47–58). Zarówno w 2010. roku jak wcześniej (w latach 1990 i 2000), młodzi ludzie opisywali „prawdziwy” dom przede wszystkim w dwóch aspektach: społecznym i psychospołecznym, postrzegając go przede wszystkim jako wspólnotę osób zamieszkujących go (rodzinę), zapewniającą bezpieczeństwo i podkreślając znaczenie więzi uczuciowych; rzadko eksponowali w obrazie domu cechy fizyczne i bytowe: dom jako budynek, części domu i mieszkania.

¹⁷ W potocznym rozumieniu przymiotnik *prawdziwy* łączy dwa znaczenia ‘taki jaki jest’ i ‘taki, jaki być powinien’, które w definicjach naukowych (np. w SJP Dor) są rozdzielane (o tym szerzej Bartmiński 1994).

¹⁸ W artykule przywołujemy jedynie najczęściej podawane odpowiedzi, wyniki wspomnianej ankiety zostały szczegółowo omówione przez I. Bielińską-Gardziel w osobnym tomie *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, pod red. I. Bielińskiej-Gardziel, M. Brzozowskiej i B. Żywickiej (w druku).

6. W poszukiwaniu kategorii nadrzędnej:

dom – mieszkanie – zamieszkiwanie

Wróćmy do ważnego pytania o semantyczną kategorię nadrzędną *domu* w języku polskim (hiperonim). W słownikach ogólnych odsyła się, definiując dom, do trzech pojęć traktowanych jako nadrzędne i określanych słowami *budynek*, *mieszkanie* i *rodzinę* (w kolejności też *gospodarstwo domowe*, *ród* i *instytucję*, które jednak jako semantycznie wywodliwe z trzech pierwszych, możemy w tym kontekście pominąć). Pouczające jest też sięgnięcie do słowników synonimów. Starszy SWB Skorupki (wyd. V, 1971), pod hasłem *dom* umieszcza tylko: *pielesze*, *ognisko domowe*, *gniazdo rodzinne*, *dach rodzinny*, *strzecha rodzinna*, *ojczysta strzecha*, *własny kąt*, *lary i penaty*; *siedziba*, *siedlisko*, *rezydencja*, *przybytek*; *miejsce pobytu*, *zamieszkania* – w ogóle nie odnotowuje związku *domu* i mieszkania z rodziną. Nowszy *Słownik synonimów*¹⁹ podporządkowuje leksem *dom* trzem pojęciom ogólniejszym, które odpowiadają trzem sposobom kategoryzacji *domu* w słownikach ogólnych: *budynkowi* (razem z takimi wyrazami jak *gmach*, *kamienica*, *blok*, *wieżowiec*, *biurowiec*, *galerowiec*, *mrówkowiec*, *korytarzowiec*)²⁰, *mieszkanii* (razem z *siedzibą*, *siedliskiem*, *dachem nad głową*, *własnym kątem*, *czterema kątami*), *rodzinie* (razem z *ogniskiem domowym* i *pieleszami domowymi*). Traktując łącznie dane słowników ogólnych i słowników synonimów, otrzymujemy ważną informację o postrzeganiu domu w różnych aspektach: fizycznym (dotyczącym miejsca przeznaczonego do zamieszkiwania, jego wyglądu, rozmiarów itp.), społecznym (dotyczącym tego, kto w tym miejscu się znajduje, mieszka, z wyeksponowaniem *rodziny*) i funkcjonalnym (jakie potrzeby człowieka są w tym miejscu zaspokajane).

Jednak wskazywane trzy kategorie interpretacyjne – *budynek*, *rodzina*, *mieszkanie* – nie są równorzędne. Jądro semantyki DOMU stanowi idea *mieszkania* w podstawowym znaczeniu ‘zamieszkiwania’, tj. przebywania w jakimś oswojonym miejscu, por.:

[1] *Niegdyś w dworzech szlacheckich i chłopskich izbach stały obok siebie kołyski i trumny. Dziś z dawnego domu pozostało tylko mieszkanie - usunięto bowiem z niego dwa najważniejsze zdarzenia egzystencjalne.* [Twórczość, nr 254 /1997; KJP]

Mieszkanie to rzeczownik odczasownikowy, którego sens pierwotny jest czynnościowy (‘to, że się mieszka’), dopiero wtórnie przedmiotowy ‘miejsca,

¹⁹ DGT 1993.

²⁰ Niektóre wyrażenia notowane w *Słowniku* DGT jako „synonimy” domu to w istocie hiponimy, tj. nazwy rodzajów domu.

gdzie się mieszka²¹. Dwa znaczenia *mieszkania* możemy odróżnić w zapisie: *mieszkanie1* – ‘zamieszkiwanie’ (czynność), *mieszkanie2* – ‘miejsce, gdzie się mieszka’ (przedmiot). Kluczową wartość ma stwierdzenie, że dominująca kategoria ‘zamieszkiwania’ ma status pojęciowy, stoi niejako ponad poziomem leksykalnym i jest kategorią funkcjonalną, a nie lokalistyczną.

Idąc tropem składni semantycznej (predykatowo-argumentowej), możemy precyzyjnie wyeksplikować sens pojęcia domu za pomocą formuły opartej na walencji czasownika *mieszkać*²². Zapytajmy więc najpierw o znaczenie samego *mieszkania*, a w kolejności o implikowane fasety i wariantywne konkretyzacje tych faset.

6. Co znaczy *mieszkać*?

Według SJP Dor (t. 3, 1963) *mieszkać* to ‘przebywać gdzie stale lub czasowo; zajmować jakiś lokal, jakieś miejsce jako główne miejsce pobytu; mieć mieszkanie, zamieszkiwać’, przen. ‘być gdzieś obecnym; gościć’. ISJP precyzuje bliżej funkcję zamieszkiwania: ‘jeśli mieszkamy w jakimś domu lub mieszkaniu, to nocujemy w nim, jemy i odpoczywamy, zwykle razem z rodziną’²³.

Rekonstruując pełne znaczenie (rozumienie) *mieszkania1* (‘zamieszkiwania’) na podstawie danych słownikowych i tekstowych (z uwzględnieniem tekstów wywołanych metodą ankietową), możemy czasownikowi *mieszkać* przypisać następujące komponenty:

6.1. ‘znajdować się gdzieś długo’

Ten elementarny składnik jest przekazywany takimi słowami: *znajduje się, jest, jest obecny, przebywa, żyje, siedzi; spędza czas*:

[2] *Jestem bardzo rodzinny, lubię spędzać czas w domu. Bardziej mnie to bawi niż szwędanie się po klubach.* [Rz, 22 XII/2001; KJP]

Znaczenie *bycia, przebywania w domu* jest utrwalone systemowo w deriwatach od *domu*: *domownik* ‘stały mieszkaniec domu’, *domator* ‘człowiek,

²¹ Analogicznie do formacji takich, jak *spanie, jedzenie, budowanie*, które do znaczenia ‘tego, że się śpi, je, buduje dołączyły przedmiotowe znaczenia ‘miejsca, gdzie się śpi’, ‘tego, co się je’, ‘tego, co zostało zbudowane’ itp.

²² Taką propozycję interpretacyjną pojęcia domu przedstawił J. Bartmiński 2009, s. 158–159, a w kolejności, w nieco rozwiniętej formie, w artykule J. Bartmińskiego, I. Bielińskiej-Gardziel 2012, s. 21 i nast.; więcej o tym we wstępie pt. *Dom – koncept uniwersalny i specyficzny kulturowo* w tym tomie.

²³ Kolejne znaczenia podane w ISJP to: 2. ‘jeśli mieszkamy w jakimś kraju, mieście, przy jakiejś ulicy itp., to mamy tam swój dom, w którym mieszkamy’. 3. ‘jeśli mieszkamy gdzieś przez jakiś czas, zwykle krótki, to śpimy tam i odpoczywamy’. 4. ‘mówimy, że coś, np. jakaś myśl lub jakieś uczucie mieszka w kimś albo w czymś sercu, jeśli jest w nim stale obecne’.

który lubi przebywać w domu’, *domatorstwo* ‘zamiłowanie do życia domowego’; znaczenie to wchodzi też do znaczenia słów takich, jak *zadomowić się* ‘poczuć się dobrze w jakimś miejscu i pozostać tam na dłużej lub na stałe’ i *udomowić* ‘oswoić; przyzwyczaić dzikie zwierzę do życia wśród ludzi’. Długość *przebywania* jest też wyrażana przez (łączone z *domem*) czasowniki trwałe i wielokrotne: *zamieszkiwać, zatrzymywać się, zostawać; stacjonować, rezydować, gnieździć się*.

6.2. ‘w oddzieleniu od otoczenia i zamknięciu’

*Mieszkanie*₁ – *zamieszkiwanie* implikuje kategorię miejsca wydzielonego z szerszej przestrzeni. Domowa przestrzeń ma granice wewnętrzne (*drzwi, próg, ściany*) i zewnętrzne (*plot, ogrodzenie, brama*), por.:

[3] *Poszedł w stronę swego domu. Przed furtką przystanął. W domu okna były otwarte, a w jadalni paliła się lampa nad stołem, który matka nakrywała obrusem w czerwonej kratę.* [Zofia Żurakowska, *Jutro niedziela*, 1995 (1928); KJP]

[4] [...] niski, niepozorny domeczek parterowy, w szeregu przylegających do siebie różnorodnych chałupek i kamieniczek, składających się na jedną stronę ulicy Kościuszki. Ten babciny był ostatni, pamiętała dokładnie, że ulica kończyła się właśnie babcinym ogródkiem. (...) Nic się nie zmieniło (...) tabliczka na pierwszych drzwiach po prawej stronie korytarzyka – mosiężna, z wyrytym rondówką nazwiskiem. (...) Stali w niskim, bielonym korytarzyku, wiodącym na przestrzał przez budynek, u końca były otwarte drzwi z pomalowanych desek, a w ich obramowaniu (...) pstrzył się kolorowymi daliami ogródek babci. (...) Kiedy zapukał energicznie do drzwi z tabliczką „Marta Jedwabińska” – najpierw usłyszeli człapanie (...) i wreszcie szczepek żelaznego zamka. Na progu stał szary, prądkowany kot. [Małgorzata Musierowicz, *Dziecko piątku*, s. 45–46]

Przekraczanie granic domu – wchodzenie i wychodzenie – jest zrytualizowane i ma bogatą frazeologię: *przekroczyć gościnne progi / zaprosić do domu, przyjmą kogoś pod dach*, ale też *wyrzucić kogoś za drzwi*, itp. Przekraczanie progu domu odbywa się na zaproszenie gospodarza, na zachętę z jego strony. Przysłowie: *Gość w dom, Bóg w dom*, sankcjonuje wymóg gościnności, ale też zakłada istnienie granicy. Tradycja wymaga, by gość wchodzący do domu wypowiedział rytualną formułę: *Pokój temu domowi*. Ktoś nieproszony nie ma prawa przekroczyć progu, por.:

[5] *Nie przyszedłem w gości – powiedział Kościejny do Semena Wasylczuka, gdy ten wskazał mu krzesło. Stał w progu.* [Andrzej Stasiuk, *Opowieści galicyjskie*, 1995; KJP]

6.3. ‘u siebie’

*Mieszkać*₁ (*zamieszkiwać*) gdzieś to czuć się tu *u siebie*, być w miejscu *oswojonym*; w tym momencie DOM wpisuje się w ogólnokulturową opozycję swój / obcy:

[6] *Jestem u siebie wtedy, gdy nic, co mnie otacza, nie jest mi obce, jest „oswojone”*. [Józef Tischner, *Świat ludzkiej nadziei*, wyd. 1994; KJP]

Leksem *dom* jest zwykle w tekstach używany z zaimkami dzierżawczymi *mój, twój, swój*, co w pierwszej kolejności oznacza przynależność w sensie prawa własności, ale kiedy mówi się o *swoim* czy *moim* domu, zwykle chodzi o subiektywne poczucie przynależności, o osobiste emocjonalne przywiązanie do danego miejsca²⁴ (oczywiście jedno nie wyklucza drugiego):

[7] *Muszę mieć miejsce, do którego wracam z pełnym zaufaniem, że do mnie należy. To poczucie towarzyszyło mi nawet w czasach, gdy za cały dom mieliśmy kawalerkę*. [Rz, 23 XII 2000; KJP]

[8] *Człowiek dom nosi z sobą. Jak ślimak. Gdziekolwiek przycupnie, choćby na dzień, dom musi być z nim. Bo człowiek ma potrzebę domu. Nawet ci, którzy śpią w tekturowych pudłach. Oni też mają dom*. [Krystyna Boglar, *Zobaczysz, że pewnego dnia...*, 1996; KJP]

Bycie u siebie jest kontrastowane z byciem *u ludzi, poza domem, w gościach, w hotelu*, np. w przysłowiu *Doma jak chcesz, u ludzi, jak przystoi* (swoboda, na jaką można sobie pozwolić we własnym domu, nie jest wskazana w przypadku gościnnej wizyty, podczas której wypada zachować się według przyjętych norm i zasad uznawanych za kulturalne). Znaczenie bycia w *swoim domu* jest silnie utrwalone w wyrażeniu przyimkowym *po domowemu*: urządzić coś *po domowemu* ‘wedle własnego upodobania, po swojemu’; ubrać *po domowemu* ‘swobodnie, na luzie’. Fraza. *czuć się jak w domu* znaczy ‘czuć się jak u siebie’. Fraza: *jestem w domu* znaczy tyle, co ‘odnalazłem się w przejściowo trudnej sytuacji, ale odzyskuję osobistą kontrolę nad nią’.

Znaczenie bycia *u siebie* znajduje odzwierciedlenie w zróżnicowaniu *stroju domowego* i *stroju wyjściowego*; *domowy strój* to *podomka* i *ciapy, szlafrok, fartuszek*, też poniekąd *ubranie robocze*, od niedawna także *dresy* (które z nazwy stroju sportowego przechodzą do kategorii ‘ubrania *na po domu*’).

Poczucie ‘bycia u siebie’ leży u podłoża **metaforycznych rozszerzeń** semantyki *domu* na okolicę i kraj, ojczyznę narodową, Polskę, Europę i świat, także na sfery abstrakcyjne, jak język, sztuka, religia.

Znakiem rozszerzania zakresu pojęcia domu na najbliższe **otoczenie** są formuły z przymiotnikiem *domowy*, typu *góry moje domowe* (Żeromski, *Puszcza jodłowa*), *domowe drzewa* (Mickiewicz, *Pan Tadeusz*); *Niemnie, domowa rzeka moja!* (Mickiewicz, *Do Niemna*).

²⁴ Relacja określana przez zaimek *swój* może być stopniowalna, podobnie jak obcość i inność, bo można coś *oswoić* czy *przyswoić* w różnym stopniu, podobnie jak można odczuwać różny stopień obcości, *wyobcowania*.

Jako DOM jest stale traktowana **ojczyzna narodowa**. W ankietowych badaniach nad rozumieniem pojęcia ojczyzny przez studentów ponad jedna trzecia respondentów była skłonna spontanicznie użyć słowa *dom* dla zilustrowania swojego rozumienia pojęcia ojczyzny; jeden z respondentów powiedział:

[9] *Synonimem dla ojczyzny jest dom (tylko taki większy). Być w ojczyźnie znaczy być u siebie, być w swoim domu.* [Agnieszka Kloskowska 1993, s. 50]

Domem jest regularnie nazywana **Polska**, w poezji patriotycznej, np. w wierszu Władysława Broniewskiego z roku 1939: *Kiedy przyjdą podpalić twój dom, ten, w którym mieszkasz, Polskę [...]* (Broniewski, *Bagnet na broń*, 1939), także w dyskursie politycznym; Aleksander Kwaśniewski w wyborach prezydenckich w roku 2005 użył (z dobrym skutkiem) sloganu: *Dom wszystkich Polaków - Polska!*

Domem współczesnych Polaków staje się **Europa**, choć jest to wciąż postulat głównie środowisk proeuropejskich. Józef Tischner pisał:

[10] *Europa ma być 'wspólnym domem Europejczyków'. Metafora 'wspólnego domu' jest metaforą wolności. Oznacza ona, że nowa europejska wolność ma być podobna do tej, jaką człowiek ma we własnym domu, gdzie czuje się 'sobą u siebie'.* [Tischner, *Przestrzeń jako projekt wolności*, w: *Europa. Fundamenty jedności*, red. Aniela Dylus, Warszawa 1998]

Dłuższą tradycję ma rozszerzanie pojęcia domu na cały **świat**. Koncepcja świata jako domu jest wciąż obecna w polskiej kulturze ludowej, w której dom utożsamia się z kosmosem: cały świat był domem człowieka, niebo – dachem tego domu. W „świecie udomowionym” ziemia jest traktowana jak matka²⁵. Konieczność ograniczenia bycia *u siebie* do własnego domu (po upadku Polski jako niepodległego państwa) Kazimierz Brodziński (wspominający czasy wolności w okresie I Rzeczypospolitej) uznał za życiową klęskę:

[11] *Każdy stary przestań na tem: świat był domem, dziś dom światem.* [Do starych, 1821]

Domem bywa metaforycznie nazywany także **język ojczysty**. Metafora języka jako domu – czyli przestrzeni własnej, najbardziej intymnej – pojawiła się w Polsce w historycznym momencie po upadku własnego państwa i szukania w kulturze i języku podstawy dla zachowania poczucia narodowej wspólnoty²⁶:

²⁵ Wedle Biblii „człowiek wyszedł z ziemi, od niej otrzymał swoje imię Adam (ziemia w języku hebrajskim = *adama*), ona go żywi, jest jego domem i ojczyzną. Człowiek na ziemi jest <u siebie>” – jak pisze Filipiak, 1993, s. 31. Według Eliadego kosmologiczna koncepcja świata jako domu wywodzi się z czasów neolitu.

²⁶ Vaňková I. metaforę języka ojczystego jako domu wpisuje w czeską koncepcję „ojczyzny językowej” i umieszcza na tle szerszego kompleksu, łączącego matkę, rodzinę, dzieciństwo i ojczyznę (Vaňková 2008).

[12] *Kto nie może już domu wśród płomieni bronić,
Winien przynajmniej reszty szacowne ochronić,
Te reszty nam szacowne pozostały w mowie,
którą nasi waleczni mówili przodkowie.*
[Cyprian Godebski (1765–1809), *Na odjazd J. Niemcewicza*]

Domem jako przestrzenią najbardziej intymną, swoją własną, w przenośnym sensie może być **sztuka, religia, Kościół**. Dla pianisty, który – jak Piotr Anderszewski – przemierza świat, wożąc z sobą – fortepian, domem jest **muzyka**; artysta-muzyk ma dom w muzyce – jak pisze Dariusz Czaja:

[13] *Anderszewski udowadnia ponad wszelką wątpliwość, że w muzyce można zamieszkać, choć dom to szczególnie, bo bez fundamentów, podmurówki, ścian i dachu. Dom ruchomy, bo z czasu i zwiewnej materii uczyniony. Ale nie mniej przez to realny.* [Czaja, *Nzaki szczególne. Antropologia jako ćwiczenie duchowe 2013*, s. 391]

Dla teologa ks. Józefa Tischnera domem była religia i Kościół:

[14] [...] *dla Tischnera religia to jest dom. W kącie może być brudno, pod powałką pajęczyny, w kominie sadza, na stole brudy – ale to jest dom – realny, własny dom. Natomiast Leszek [Kolakowski, JB i IBG] niesie ideę domu. A idea ze swej natury musi być czysta. Kto ma ideę domu z pajęczynami, sadzą, brudami?* [Adam Michnik, w: A. Michnik, J. Tischner, J. Żakowski, *Między Panem a Plebanem*, 1995; KJP]

[15] [...] *miejsce mojej wiary jest w domu, który się nazywa Kościołem? Nie mam co do tego cienia wątpliwości! Bo ja wiary nie nabyłem. Ja ją wyssałem, nawdychałem. To jest mój dom do tego stopnia, że nawet gotów jestem wyrzucać za drzwi.* [Józef Tischner, w: A. Michnik, J. Tischner, J. Żakowski, *Między Panem a Plebanem*, 1995; KJP]

7. Kto jest u siebie – aspekt podmiotowy domu

Dom jest miejscem dla bliskich sobie ludzi²⁷, przede wszystkim dla **rodziny** z dziećmi. Tego się uczą dzieci już w I klasie:

[16] *Dom to nie tylko budynek,
Dom to mama, tata i ja.
To moja babcia i mały brat.
To Tropik – piesek.
I koty dwa.
To gwar wesoły.
I serca dar.*

²⁷ W polszczyźnie ostro kontrastuje się pomieszczenia przeznaczone dla ludzi, z pomieszczeniami dla zwierząt: *stajnia* – dla koni, *obora* – dla krów, *chlew* – dla świń, *klatka* – dla ptaków, *staw* dla ryb itd. Nazwanie mieszkania *stajnią*, *oborą* lub *chlewem* jest odbierane jako wysoce obraźliwe, podobnie jak nazwanie domu *klatką*.

[*Nasz elementarz – podręcznik do szkoły podstawowej*, M. Lorek, L. Wollman, kl. I, cz. 1, MEN, Warszawa 2014]

Postrzeżenie domu w ścisłym związku z ludźmi bliskimi, *swoimi*, poświadczają *Słownik antonimów*²⁸, który opozycję społeczną *dom* <=> *obcy ludzie* notuje na pierwszym miejscu.

Związek domu z rodziną utrwala frazeologizm *dom rodzinny* i cytowane wyżej jego metaforyczne synonimy: *gniazdo rodzinne*, *domowe pielesze*, *dach rodzinny*, *strzecha rodzinna*, *ojczyzna strzecha*; a także używana na określenie kobiet zameężnych formuła typu „Kowalska, z domu Jarosz”. W ankietach na pytanie o „prawdziwy” dom na pierwszych miejscach notowano odpowiedzi „tworzy go rodzina i jej członkowie” i „jest pełen rodzinnego ciepła” (9–14% odpowiedzi w ASA 1990, 2000 i 2010). W naszym mini-korpusie na 300 wybranych tekstów dom z rodziną był łączony w 153. przypadkach, czyli w 51% przykładów.

Co do innych niż rodzina mieszkańców domu: wyróżnione podtypy to *dom dziecka*, *starców*, *zakonny*, *studencki* – to domy nietypowe, marginalne, bo podmioty nie są „u siebie”, przebywają w „domach”, ale są to miejsca pobytu niezapewniające poczucia bycia u siebie na stałe, czyli zdomowienia. Jeszcze mniej wspólnego z prawdziwym domem mają instytucje (słusznie w ISJP odróżnione od domu mieszkalnego), takie jak *Dom Książki*, *dom kultury*, *dom handlowy*, *dom towarowy* itp. Najmniej wspólnego z „prawdziwym” domem ma *dom publiczny*.

Dom rodzinny jest miejscem atrakcyjnym, do którego się chętnie wraca, za którym się tęskni. Tak opisywali swoje rozumienie domu ankietowani w ASA 1990, 2000 i 2010:

[17] [DOM to] *miejsce, do którego zawsze można powrócić; miejsce, do którego wraca się z radością; do którego chce się wracać po trudach codzienności*. [ASA 90 (17x), ASA 2000 (11x), ASA 2010 (9x)]

[18] *Nawet gdy po latach dzieci jak ptaki wyfruwają z gniazda, np. wyjeżdżając gdzieś na studia czy do pracy, mając rodzinę – mają dom. Ogromne znaczenie ma świadomość, że jest gdzieś ten dom, do którego zawsze można wrócić, by w nim po prostu pobyc, spytać rodziców o radę, ogrzać się w ciepłe domowe ognisko*. [NDz, *Rodzina* pierwszym miejscem wychowania, nr 21/2006]

[19] *Na łędzie pozostała jak zawsze uniwersalna i nieoceniona babcia, która podtrzymuje domowe ognisko; może kiedyś zleci tu cała rodzina, niczym ptaki do gniazda, by odetchnąć trochę atmosferą prawdziwego domu*. [„Morze” nr 10 /1961; KJP]

²⁸ DGT 1993.

Osobą, której w najwyższym stopniu przypisuje się udział w tworzeniu domu, jest **kobieta**, w rolach gospodyni, kochanki i matki:

Ludowe przysłowie głosi, że:

[20] *Gospodyni dobra trzy węgly domu utrzymuje, a gospodarz czwarty.* [NKPP gospodyni 16]

Jest postrzegana jako kreatorka atmosfery domu:

[21] *Dom bez kobiety jest pusty. Jeżeli oboje małżonkowie pracują, to przez wiele godzin dziennie nic się w nim nie dzieje. To kobieta tworzy atmosferę domu i nad nią czuwa. To ona jest kapłanką domowego ogniska. Mówi się nawet o zaniedbanym domu, że brakuje w nim kobiecej ręki. W roli gospodyni kobieta jest niezastąpiona.* [Bronisław Jakubowski, *Pochwała pracy w domu*, NDz nr 120/2010]

W domu – gnieździe rodzinnym uprzywilejowaną pozycję zajmuje **matka**, por.:

[22] *Kiedy mówię „dom”, widzę matkę, pochyloną nad szyciem lub przynoszącą ziółka dla któregoś z nas. Dom to dla mnie nie jakiś lokal, ale człowiek: matka.* [Eugenia Kobylińska-Masiejewska, *Masia*, Warszawa 1971, s. 162]

W przedstawieniu poetyckim to kochająca kobieta, jak ziemia, daje mężczyźnie poczucie zadomowienia:

[23] *Mężczyzna obok kobiety
Bezdomny przed chwilą
Zimna w nim otchłań rozpadła się nagle
Poczuł swoje miejsce w zagłębieniu ziemi.*

[Teresa Ferenc, *Kobieta i mężczyzna*, „Akcent” nr 50, 1992, s. 182]

8. Aspekt funkcjonalny DOMU – zaspokajanie potrzeb

Zamieszkiwanie (bycie – długo – w oddzieleniu od otoczenia – u siebie) ma służyć zaspokajaniu elementarnych potrzeb, które w języku dzieci są wyrażane żartobliwą formułą: *papu, kaku, lulu*; w grę wchodzi jednak także bardziej rozwinięte potrzeby psychospołeczne i praktyczne²⁹. Można wyszczególnić następujące funkcje domu, polegające na zaspokajaniu potrzeb:

8.1. poczucia bezpieczeństwa

[24] *Chciałam mieć dom, w którym jest mama, tata, dziecko, jest i miejsce dla dalszej rodziny – cioć, wujków. ... zaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa jest oprócz innych po-*

²⁹ PSWP Zgólkowej podaje aż 50 przykładów utartych kolokacji, które precyzują, o jakie i czyje potrzeby chodzi.

trzeb fizjologicznych podstawą zdrowia psychicznego i fizycznego. Właśnie – nie potrzeba szczęścia, ale bezpieczeństwa. Świadomość, że ktoś się za mną wstawi, ktoś pomoże, ktoś wesprze. [WO, list do red., nr 15 /2000]

[25] *Coupe klasy S Mercedesa daje kierowcy wspaniałe poczucie bezpieczeństwa: bezpieczniej można się czuć tylko na kanapie we własnym domu.* [„Motomagazyn”, nr 5/1996; KJP]

Także respondenci ASA akcentowali poczucie bezpieczeństwa (*atmosfera bezpieczeństwa; ostoja bezpieczeństwa; miejsce, w którym czujemy się bezpiecznie*)³⁰.

8.2. ochrony od zimna

Wyrażają to s frazeologizowane synonimy domu: *ognisko domowe; ciepło domowego ogniska.*

8.3. snu i odpoczynku

[26] *Skończył służbę w dyspozytorni i pojechał do domu, żeby się przespać, bo wieczorem znowu miał dyżur.* [Michał Bielecki, *Siostra komandosa*, 1997; KJP]

Również w odpowiedziach respondentów dom postrzegano jako miejsce odpoczynku: *miejsce odpoczynku po dniu pracy; wypoczynek* itp.

8.4. bycia razem z bliskimi, z dziećmi (ich pielęgnowania i wychowania) i z rodziną

Tę funkcję domu najlepiej określa s frazeologizowane wyrażenie *dom rodzinny* oraz metafora *gniazda rodzinnego* i *domowych pieleszy*.

[27] *Jego opowieści, stare rodzinne dokumenty i pamiątki powodowały, że tradycje rodziny były żywe i ważne nawet dla najmłodszych - wnuków. Był prawdziwym „Pater familiae”. U Niego zasięgaliśmy porad i radziliśmy się w ważnych, życiowych sprawach. Dom rodzinny był czymś stałym w naszym życiu.* [„GW Stołeczna”, nr 2, 4 I 2000]

8.5. (zwykle) zaspokajania głodu

Ceni się *domowe obiady, domowe jadło, domowe ciasta* – bo uchodzą za lepsze od *sklepowych*:

[28] *Pani sobie spróbuje, taki domowy wyrób to jest zawsze zdrowy. Domowa konfiturka. A w dzisiejszych [czasach] to jest gratka.* [Rozmowa o zdrowiu, o jedzeniu, o rodzinie; 2001; KJP]

³⁰ ASA 90 (21x), ASA 2000 (22x), ASA 2010 (16x).

Dla ankietowanych ASA jedną z atrakcji domu jest *domowe jedzenie, dobry obiad, wspólne spożywanie posiłków; dom pachnie chlebem*.

8.6. (zwykle) higieny osobistej (mycia się / kąpieli, wydalania)

[29] *Ani się umyć, ani się wysrać! Co za dom – myślałem smętnie*. [Roman Antoszewski, *Kariera na trzy karpie morskie*, Warszawa 2000, s. 323]

8.7. (zwykle) przekazywania wzorów kulturowych – mowy, wierzeń i przekonań, norm i wartości

[30] *Wielodzietny dom Lubańskich jest namiastką społeczeństwa. Uczy solidarności i świadomości, że człowiek nie jest sam na świecie. – Duża rodzina wyrabia charakter – twierdzi pani Małgorzata*. [Matki rekordzistki, „Przekrój” nr 22/2003]

[31] *To w domu każdy uczy się elementarnych zasad życia z drugim człowiekiem. ... Zaczynjmy w domu, bo z domu wychodzi się w świat!* [WO, list do red., nr 18 /2000]

W domu mówi się językiem domowym, familijnym³¹.

8.8. (niekiedy) wykonywania pracy zarobkowej

W tradycji życia rodzinnego zajęcia domowe (gotowanie i sprzątanie – będące domeną kobiet) nie były traktowane jako praca. Zarówno na wsi jak w mieście za „normalną” uważano (i uważa się często do dziś) sytuację, że do pracy się *chodzi / idzie*, wychodząc z domu. Utarte wyrażenie *praca chałupnicza* i leksem *chałupnictwo* oznaczają specjalny rodzaj pracy: produkcyjnej, wykonywanej w domu. *Praca chałupnicza* bywa rezerwowana dla osób znajdujących się w szczególnej sytuacji, dla niepełnosprawnych i dla matek, opiekujących się niemowlętami, por:

[32] *Komputerowe chałupnictwo. Pięćset osób niewidomych i niepełnosprawnych ruchowo znajdzie zatrudnienie u siebie w domu. Będą opracowywać katalogi biblioteczne, tworzyć bazy danych dla archiwów, urzędów wojewódzkich i izb skarbowych*. [Rz, 11 VIII 2001]

[33] *Chałupnictwo bowiem, wbrew powszechnemu przekonaniu, to nie tylko składanie długopisów. W ten sposób można także wykonywać niemal wszystkie zadania, które mogą być przedmiotem umowy o dzieło, a więc np. tworzyć bazy komputerowe, przeprowadzać tłumaczenia językowe, analizy ekonomiczne itp.* [Izabela Rakowska-Boroń, Rz 28 XI 2008]

Chałupnictwo jest jednak w Polsce postrzegane jako praca niepełnowartościowa i bywa deprecjonowane:

³¹ Por. Zborowski, 1919; Handke, 2008, s. 75–133.

[34] *Polskie narciarstwo na szczęście też już jest w innym miejscu, sukcesy Małysza przeprowadziły je od chałupnictwa do profesjonalizmu. Reprezentacja z garstki zapaleńców startujących za pieniądze rodziny i sąsiadów rozrosła się do kilku kadr.* [Paweł Wilkowicz, Rz 21 XI 2011]

9. Aspekt lokatyczny domu: miejsce do zamieszkiwania

Miejsca zamieszkiwania są w języku polskim specyfikowane na wiele sposobów, w zależności od fizycznych cech budynków, ich kształtów architektonicznych i czynników społecznych.

9.1. Cechy fizyczne domów

Wyróżnia się szereg rodzajów DOMU – od prototypowego wolnostojącego domu, domku jednorodzinnego, chałupy po mieszkanie w bloku, które wyglądem, kształtem, wymiarami odbiega od typowego wyobrażenia budynku mieszkalnego: *Dom parterowy, wielopiętrowy. Dom narożny, frontowy; niski, wysoki, zrzurowany dom. Dom drewniany, z cegły; kamienica; blok, wieżowiec, biurowiec, galerowiec, mrówkowiec, korytarzowiec.* Do aspektu przestrzennie-fizycznego odnoszą się frazemy: *zbudować, postawić dom; rozebrać, zburzyć dom; sprzedaż, wynajem, ubezpieczenie domu.*

9.2. Typy społeczne domów

Szczegółowe nazwy domów są w polskiej tradycji różnicowane i charakteryzowane pod względem statusu społecznego ich mieszkańców. W nazewnictwie domów znalazł odbicie podział społeczeństwa na dawne klasy i współczesne grupy społeczne. W *chałupach* mieszkali chłopci, w *czworakach* fornale, w *dworach* panowie, w *pałacach* magnaci. Górnicy mieszkali (mieszkają) w *familokach*, mieszczanie w *kamienicach*, robotnicy w *blokach*; studenci mieszkają w *akademikach*, turyści *zatrzymują się w hotelach i zajazdach*; rodzina polska marzy o *domku jednorodzinnym* (nb. który w ostatnich latach swoim wystrojem coraz częściej nawiązuje do tradycyjnego szlacheckiego *dworku*, koniecznie z kolumnami).

9.3. Części domu (partonimy)

Dom jest dzielony na części, którym przypisuje się szczególną rolę w zaspokajaniu potrzeb jego mieszkańców. Ochronę przed opadami zapewnia **dach**; bezpieczeństwo i potrzebę ciepła – **ściany** i **piec**; oddzielenie od otoczenia i wyznaczeniu granic między tym, co w środku i tym, co na zewnątrz – **ściany**, **próg** i **drzwi**; dostęp do światła słonecznego i zewnętrznego świata zapewniają **okna**, które funkcjonują jak oczy w ciele człowieka (nazwa *okno* jest urobiona od *oka*). Funkcjonalne nastawienie integruje rzeczy i przedmioty,

narzuca rzeczom perspektywę osobową, wręcz podporządkowuje kategorie fizykalne wartościom ludzkim. To sprzężenie pozwala nazwom części domu przyjmować sensy przenośne: *dach, próg, cztery ściany, piec* i *zapiecek* stają się symbolami bezpieczeństwa, intymności, zacisza.

Zasada funkcjonalna rządzi też podziałem pomieszczeń domowych i składem wyposażenia. Dom składa się z pomieszczeń o konkretnym przeznaczeniu, ze względu na hierarchie potrzeb (jedzenia i snu) pozycję najważniejszą zajmuje **kuchnia i pokój** (*pokój sypialny, sypialnia*), a ze sprzętów **stół i łóżko**. W ankietach w dalszej kolejności wymienia się **łazienkę i ubikację** (Być 1993). Kolejność ta odpowiada hierarchii funkcji domu: jeść – spać – załatwiać potrzeby higieniczne i fizjologiczne (wydalać).

Pomieszczenia sanitarne (ubikacja, łazienka) były w tradycji polskiej wstydliwie ukrywane, ubikacja była wyłączana z mieszkania, wręcz językowo tabuizowana. W okresie staropolskim funkcjonował *wychód*, z czasem pojawił się *wychodek*:

[35] Do dziś istniejący *wychodek* to stary *wychód* [...]. Nowoczesny język towarzyski nawet to zdrobnienie uznał za nieprzyjemne, uciekał się do *ustępu, ubikacji* i innych, aż stanął na *klozecie* (choćby nie wodnym). [Kazimierz Nitsch, za: SJP Dor IX, 1967]

Później weszła w użycie także *wygódka*:

[36] *Kuchnia była mała* [...], *ale za to była osobna wygódka w mieszkaniu, nie trzeba było wychodzić na podwórze*. [Irena Krzywicka, *Bunt Kamila Martena*, 1948, za: SJP Dor X, 1968]

W XX-leciu międzywojennym pojawiła się przejściowo *sławojka* ‘wiejski drewniany ustęp podwórzowy’³². Łazienka i *ubikacja* (*ustęp, klozet, wuce* ‘WC = *water closet*’) ze spluczką stały się podstawowym wyposażeniem dopiero domu współczesnego zarówno w mieście, jak na wsi.

Odniesienia do części domu prawie nie pojawiają się w samych definicjach słownikowych, są natomiast bogato reprezentowane w podawanej w słownikach frazematyce (zob. dalej).

9.4. Sprzęty domowe i wyposażenie mieszkania

Na obraz domu składają się znajdujące się w domu niezbędne do życia (zamieszkiwania) sprzęty domowe i przedmioty domowego użytku: stół – wokół którego gromadzi się rodzina na wspólne posiłki i rozmowy; łóżko, krzesła; naczynia, ubrania, „wystrój” (ozdoby, dekoracje). W badaniach ankietowych

³² Nazwa została urobiona od nazwiska Sławoja-Składkowskiego, premiera ostatniego rządu sanacyjnego w Polsce.

(w roku 1993) wymieniano telewizor (zwłaszcza dla robotników, ale dziś też na wsi) oraz przedmioty kultowe (krzyż, obrazy święte)³³, sporadycznie – książki. Przedmioty kultowe były i są w Polsce częścią domów tradycyjnych, chłopskich i robotniczych, biblioteki były częścią domów mieszczańskich, ziemiańskich i arystokratycznych.

Wyposażenie domu podlega zróżnicowaniu odpowiednio do upodobań mieszkańców i ich rozumienia funkcji mieszkania:

[37] *Na pukanie nie odpowiadał nikt, choć z głębi mieszkania dochodziły stłumione, dalekie głosy. Po ostrożnym naciśnięciu klamki stwierdziła, że drzwi są otwarte. Ostrożnie wsunęła głowę do środka. Zapach świeżego ciasta drożdżowego (...) wybiegł jej na powitanie, zanim jeszcze zdołała cokolwiek dojrzeć w mrocznym wnętrzu. Znajdowała się w długim, ciemnym korytarzu ze ścianą książek po lewej stronie i kilkorgiem drzwi po prawej. Jedne z nich, te w głębi, były otwarte i rozjaśniały dal korytarza ciepło żółtą plamą dziennego światła. Minęła stolik z telefonem i zamglone lustro, minęła regały, do ostatnich granic wypchane zakurzone księgozbiorem (...), wreszcie dotarła do przejścia w prawo. Była tam wielka kuchnia wypełniona słońcem, z solidnym kredensem i z dużym stołem.* [Małgorzata Musierowicz, *Zaba*, s. 65]

Różnorodność środowiskowa, chronologiczna, regionalna itd. zarówno wyglądu jak wyposażenia domu jest obficie poświadczona w tekstach.

10. Aspekt kulturowy: DOM jako wartość – wartościowanie DOMU

W przysłowiach eksponowana jest opozycja aksjologiczna *dom* <=> *świat* (zob. Bartmiński 1997), w której dom jest wartościowany wysoce pozytywnie: *Chwalmy świat, ale ostańmy doma* (NKPP świat 3). *Komu w domu dobrze, niechaj się po świecie nie włóczy* (NKPP dom 40). Popularne powiedzenie: *Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej* (NKPP dom 84) opiera się na przekonaniu, że żadne pozadomowe miejsca, nawet jeśli czujemy się w nich dobrze i chętnie w nich przebywamy, nie są w stanie zastąpić domu.

Ale wartościowanie domu nie jest jednoznacznie pozytywne.

Frazeologizm *wyrwać się z domu na świat* sugeruje przeciwstawienie takie, że *dom* ogranicza wolność człowieka, a *świat* pole wolności otwiera. Jest to doświadczenie zwykle ludzi młodych, nastolatków, także kobiet zmęczonych pracą domową (o czym dalej).

³³ W latach 80. i 90. ub. wieku zaczęto w mieszkaniach w Polsce zawieszać obraz papieża Jana Pawła II.

11. Kiedy dom przestaje być domem?

Opisy domu zrujnowanego, domu, który traci swoje funkcje, nie nadaje się do zamieszkiwania, skupiają się zwykle na jego wyglądzie, wydobywają szczegóły o funkcji symbolicznej, np.:

[38] *Dom był zniszczony. Zacieki na ścianach (okna były bez szyb, z wyjątkiem okien kuchennych) i odarty tynk sprawiały, że pokoje były mroczne nawet w pogodny dzień. Brakowało drzwi między izbami. Na wpół rozebrane piece albo co najmniej z wyrwanymi rusztami niedwuznacznie już przypominały ruinę.* [Sławomir Mrozek, *Opowiadania 1974–1979*, 1979; KJP]

[39] *Pomieszczenie zajmowane przez Marka przypominało dom po przejściu tajfunu. Z rozprutej poduszki wysypywało się pierze, fruując po wnętrzu niczym świeży śnieg. Koce, łóżko i kulawy stolik przewracane, sweter ciśnięty w kąt i rozbebeszony do cna plecak dopełniały obrazu zniszczenia.* [Krystyna Boglar, *Zobaczysz, że pewnego dnia...*, 1996; KJP]

Wartością domu jest codzienność tych, którzy go zamieszkują, odpoczynek, zabawa, przytulność; to ona wypełnia przestrzeń sprawiając, że dom „żyje”. W domu każdy ma swoje wydzielone miejsce, z którym się utożsamia (*pokój, własne łóżko*) i za którym tęskni, gdy jest daleko, por.:

[40] *Powódź zabrała ich dom, ulubioną huśtawkę i zjeżdżalnię..., ostatni raz wszyscy spali we własnych łóżkach w domu przy ul. Bosmańskiej. Dziś rodzina mieszka w wynajętym domu w suchej, lewobrzeżnej części miasta. – Nie chcemy pokazywać dzieciom, jak wygląda teraz nasz dom, choć one bardzo za nim tęsknią. Ciągłe pytają, kiedy wrócimy. 13-letnia córka kiedyś się rozplakała, mówiąc, że chce do swojego pokoju i łóżka.* [Agnieszka Drabikowska, *Rodzina Czerepaków tęskni za suchym domem*, GW – Kielce, 8 VII 2010]

Dom przestaje być domem również wtedy, gdy brak w atmosfery rodzinnej, oczekiwania na powroty, brak wzajemnej życzliwości łączącej domowników, por.:

[41] *Czasami od pracującej żony mąż słyszy gorzkie wyrzuty, że włóczy się po mieście zamiast wracać do domu. Może jednak powstać pytanie: do czego miałby pędzić? Do pustych i brudnych naczyń w zlewie? Do pustki i chłodu ziejących ze wszystkich kątów? Do czterech ścian, w których nikt na niego nie czeka, bo zziąjana żona dopiero jedzie do domu?* [B. Jakubowski, *Pochwała pracy w domu*, NDz nr 120/2010]

Od wyglądu domu i atmosfery domowej ważniejsza jest prywatność, czyli poczucie bycia panem „u siebie”.

Z sytuacją ponownego zasiedlenia / zamieszkania przestrzeni domowej jako własnej mamy do czynienia we wspomnieniach Zbigniewa Lubienieckiego, który po przybyciu na Ziemię Odzyskane szuka miejsca dla siebie i swoich bliskich – znajduje opuszczony, opustoszały i obcy ponemiecki dom, który stopniowo „oswaja”, czyniąc go własnym, dostosowując do swoich potrzeb. Meblując

zdobycznymi sprzętami, z czasem nadaje domowi nową tożsamość, znamiona udomowienia i swojskości – dzięki czemu wnętrze zyskuje intymność i prywatność:

[42] *Łażę po pustych, na wół zrujnowanych domach. Chodzą inni, chodzę i ja. Każdy wywleka graty, jakieś garnki, puste słoiki. (...) Łażę od domu do domu w poszukiwaniu mieszkania. Na wielu z nich, zabitych na glucho, wiszą kartki: „Zajęte bez Polaka”, „Tu jusz mieszkajom Polaki”. Wreszcie i ja znajduję pusty pokoik z kuchnią. Przybijam do drzwi sakramentalne: „Zajęte przez Polaka”. Mieszkanie mieści się na drugim piętrze budynku przy ulicy Osóbki-Morawskiego. Jest małe, ale komfortowe – w porównaniu z naszą sybirską „komnatą”. (...) Wyszukuję w pustych domach i gruzach jakieś graty, z których staram się skompletować coś, co można by uznać za umeblowanie. Zostaję „u siebie” na noc. Będę spał na starym leżaku znalezionym na strychu. Kilka dni potrwa, zanim doprowadzę mieszkanie do jakiego bądź porządku. [Zbigniew Lubieniecki, *Łowca*, Warszawa 2014, s. 117]*

Przeciwieństwem pustki jest bliski człowiek, tylko on sprawia, że dom jest szczęśliwy:

[43] *Nie mam teraz czasu dla ciebie,
nie widziała cię długo matka
jeszcze trochę poczekaj dorośnij,
opowiemy ci o tych wypadkach. [...]
Więc się nie smuć i czekaj cierpliwie
aż powrócisz w nasze objęcia,
w naszym domu, który nie istniał,
bo w nim brak było prawdziwego szczęścia.*
[Krzysztof Kasprzyk, *Piosenka dla córki*, 1980; wg <http://www.rojmiasto.pl/wiadomosci/Dwie-slynnne-corki-Solidarnosci>]

11. Podsumowanie. Syntetyczna definicja kognitywna³⁴ DOMU w polszczyźnie

DOM to kompleksowy konstrukt mentalny („gestalt”). Mentalny obraz DOMU obejmuje wymiar psychospołeczny, funkcjonalny, przestrzenny i kulturowy (aksjologiczny).

Koncept DOMU obejmuje: (1) miejsce (*budynek, domek jednorodzinny, chałupa, dworek, pomieszczenie, kawalerka...*), w którym (2) ktoś (*rodzina, „swoi”, bliscy*, połączeni bliskimi relacjami we wspólnotę, w której dominującą pozycję ma kobieta-matka i dzieci); 3) mieszka, tzn. przebywa długo/stale (4) w oddzieleniu od otoczenia, w przestrzeni prywatnej, nie publicznej; (5) z poczuciem bycia *u siebie*, w miejscu *oswojonym*, gdzie czuje się swobodnie, *na luzie*, może ubierać się *po domowemu*; (6) zaspokajają najważniejsze

³⁴ Zgodnie z postulatem, jaki przedstawiła Niebrzegowska-Bartmińska (2014).

zyciowe potrzeby, w tym zwłaszcza takie, jak: (6a) potrzeba bezpieczeństwa, (6b) ochrony od zimna (*ciepło domowego ogniska*), (6c) snu i odpoczynku, (6d) bycia z bliskimi, z dziećmi; (zwykle) też: (6e) jedzenia, (6f) (zwykle:) higieny osobistej; (7) zwykle: przekazywania młodszemu pokoleniu wzorów kulturowych: mowy, wierzeń i przekonań, tradycyjnych norm i wartości; (8) (niekiedy:) wykonywania pracy zarobkowej.

12. Profilowanie DOMU

Zarysowany przez nas językowo-kulturowy obraz domu w polszczyźnie jest wyobrażeniem zbiorczym, które w komunikacji społecznej, w dyskursie, pojawia się w wielu wariantach, i nawet jest tak, że te warianty są rzeczywistością bardziej bezpośrednio doświadczaną³⁵. W tej części naszego opracowania omówimy sposób funkcjonowania tego zbiorczego wyobrażenia we współczesnym polskim dyskursie publicznym. Wykorzystamy koncepcję profilowania pojęć w rozumieniu przyjętym w środowisku lubelskim³⁶. Według definicji tego pojęcia: „Profil, będąc wyspecyfikowanym wariantem wyobrażenia bazowego, jest zawsze rezultatem czyjegoś widzenia świata – widzenia w sensie postrzegania z określonego punktu widzenia, widzenia uwarunkowanego bądź to wielowymiarowością i złożonością samego przedmiotu, bądź to wiedzą podmiotu, zajmowanym stanowiskiem, poglądami, intencjami komunikacyjnymi. Takie subiektywnie sprofilowane widzenie przedmiotu jest jego podmiotową wizją”³⁷.

Chodzi więc o określoną „ideę” domu, w sensie podobnym do sugerowanej w książce Witolda Rybczyńskiego *Dom. Krótka historia idei* (2015)³⁸.

Jakie profile mentalne, kulturowe DOMU funkcjonują w polskiej kulturze i mają swoje językowe eksponenty? Jakie wyróżnione wcześniej wymiary DOMU (fizyczny, społeczny, kulturowy) są „podświetlane”, jakie ukrywane? Jak dzieli się „prace domowe”, jak postrzega się rolę kobiety w domu, jej zadania, pozycję i „kondycję”? Jakie wzory kulturowe są (chce się, żeby by-

³⁵ Przyjmujemy konwencję mówienia, która zakłada, że kulturowe konkretyzacje opierają się na bazowym modelu i są generowane za pomocą operacji tekstotwórczych: substytuowania, parafrazowania i derywacji; szerzej o tym zob. Bartmiński, 2009, s. 157–158.

³⁶ Bartmiński, Niebrzegowska, 1998, s. 211–224.

³⁷ Niebrzegowska-Bartmińska, 2015, s. 41.

³⁸ Tematem książki Rybczyńskiego nie jest konkretna rzeczywistość domu, lecz idea. Autor mówi o domu jako specyficznym połączeniu stylu architektonicznego, rozwiązań technicznych i czynników kulturowych. Dom nie jest tylko budynkiem czy obiektem, lecz miejscem życia mieszkańców, siedliskiem, a jego podstawową funkcją jest zapewnienie intymności i prywatności mieszkańcom. W przeszłości dom stanowił także miejsce pracy i ośrodek życia społecznego, a kiedy (od XVII wieku) doszło do podziału przestrzeni na strefę prywatną i publiczną, kobiecie – twierdzi autor – przypisano wszelkie sprawy domowe, mężczyznom – polityczne i gospodarcze, nastąpiła swoista feminizacja sfery rodzinnej i ukształtowało się pojęcie domu rodzinnego.

ły) przekazywane dzieciom? Jak to wszystko rzutuje na wygląd przestrzenny DOMU (wydzielanie części domu, wystrój, umeblowanie)?

Opinia, że „tradycyjne wartości domowo-rodzinne, niezagrożone z zewnątrz, zaczynają w jakiejś mierze się rozkładać i wraz z postępującą erozją całego życia społecznego w Polsce następuje erozja domu jako wartości”³⁹, jest naszym zdaniem zbyt ogólnym uogólnieniem. Rzecz w tym, że na poziomie dyskursu publicznego nie ma jednego sposobu prezentacji i wartościowania DOMU, podobnie jak nie ma jednego rozumienia OJCZYZNY, LUDU, RÓWNOŚCI itd. W zależności od opcji aksjologicznych pojęcia te podlegają wariantywnemu profilowaniu. W przypadku DOMU istotnie mówi się o rozkładzie i erozji:

[44] *Oseski półroczne idą do żłobka, dwulatki idą do przedszkola, pięciolatki – do szkoły. Jak najdalej od mamy i taty, którzy są zajęci, zapracowani: firma, zakupy w supermarkecie, remont w domu, aerobik, impreza. Dzieci nie znają smaku płatków owsianych, kaszy manny, klopsików, domowego ciasta, wspólnego wieczoru przy lekturze „Kubusia Puchatka”. Nie ma już dzieciństwa, jest dorosłe-dziecinne życie wśród surowych pań ze żłobka, wychowawczyń przedszkolnych, nauczycielek, oschłych pielęgniarek w szpitalach.* [Rz 14 X 2000] –

ale dominuje wizja pozytywna, przedstawiana w różnych konwencjach modalnych: jako realna, jako pożądana, postulowana, traktowana z nostalgią, też oczywiście z dystansem krytycznym, także pobłażaniem, ironią, niechęcią, nawet obrzydzeniem.

Wyróżnić można następujące profile polskiego DOMU obecne we współczesnym dyskursie publicznym:

(1) Profil materialny (fizyczny) domu jako budynku

Kiedy używa się w języku polskim słowa *dom* myśli się w pierwszej kolejności o budynku mającym ściany i dach, drzwi i okna, dymiący komin, w otoczeniu kwiaty, drzewo, ścieżka, nad domem słońce. Tak zwykle rysują dom polskie dzieci⁴⁰, nawet jeśli mieszkają w miejskich blokach. Kreowany jest obraz DOMU w jego wymiarze fizycznym, zewnętrznym, wizualnym:

[45] *Dom był trzypiętrowy; miał parę żelaznych balkonów i każde piętro zbudowane w innym stylu. Za to w architekturze bramy panował tylko jeden motyw, mianowicie: wachlarz.* [Bolesław Prus, *Lalka*, r. XII, s. 266]

[46] *Dzięki kredytom Towarzystwa Kredytowego w Łodzi powstawały zarówno piękne domy secesyjne na Piotrkowskiej, jak biedadomy dla robotników tamtejszych fabryk. Dla przybyszów ze wsi, szukających pracy w fabrykach, mieszkania nawet w takich domach*

³⁹ Siciński, Łukasiewicz, *Nasz dom...* PK 33/34, 1989.

⁴⁰ Zob. <http://www.ofeminin.pl/rozwój-i-zdrowie-dziecka/jak-rozumieć-dziecięce-rysunki>.

były niemalże luksusem w porównaniu z warunkami, w jakich żyli wcześniej. [Stefan Bratkowski, *Budujemy czynszówki*, „Angora” nr 30/29 VII 2012, s. 23–24]

Taki materialny dom się *buduje, kupuje, sprzedaje, tynkuje, remontuje, wynajmuje* itd., mówi się o jego wartości rynkowej i cenie. O jego zaletach decyduje rozkład pomieszczeń, technologie i materiały zastosowane podczas budowy, atrakcyjność usytuowania w otoczeniu, funkcjonalność.

[47] *Kupno domu kilku-, a zwłaszcza kilkudziesięcioletniego, niesie ze sobą spore ryzyko. Jak i co sprawdzać kupując dom? Na co zwracać uwagę? Czego się wystrzeżać? Dziś o przeglądzie instalacji, fundamentów oraz ścian. Dla domu zwłaszcza drewnianego (z bali, drewnianych prefabrykatów, kanadyjczyka), ale nie tylko, bo także murowanego z drewnianą więźbą poddasza czy drewnianymi elementami wykończenia, zagrożeniem są też szkodniki drewna.* [I. Kulagowski, *Własny, przestronny, z ogródkiem*, „Gazeta Dom – Białystok” nr 247, 21 października 2009]

[48] *W naszym życiu, w zależności od etapu, mamy inne potrzeby mieszkaniowe. Ale wciąż panuje u nas przekonanie, że dom powinien być zbudowany z długowiecznych materiałów, a najlepiej, jeżeli będzie mógł służyć następnym pokoleniom. I dobrze, bo w pewnym sensie dom powinien stać się opoką, czymś, co daje poczucie bezpieczeństwa. Z drugiej jednak strony często okazuje się, że dzieci wyjeżdżają na studia, dziadkowie odchodzą i para 50-latków zostaje sama w dwupiętrowym domu – zauważa architekt.(...) Tanie, szybkie do złożenia papierowe domy mogłyby być świetną alternatywą dla studenckich kawalerek (...) Papierowe domy można też wykorzystać podczas imprez masowych, np. mistrzostw świata, olimpiad czy Europejskiej Stolicy Kultury. Zamiast budować wioski olimpijskie i nowe centra handlowe, które pustoszeją po imprezie, jak w Soczi, lepiej postawić budynki, które nadają się później do recyklingu. A jeśli jakiś inwestor wycofa się z budowy albo pozostawi pusty szkielet bez okien i drzwi, można uzupełnić przestrzeń za pomocą papierowych komponentów i stworzyć tymczasowe domy dla potrzebujących.* [J. Dzikowska, *Zamiast szklanych – papierowe domy*, GW – Wrocław, nr 69 styczeń 2015]

Taki dom może być własnością nawet pojedynczego człowieka, który lubi samotność.

Ten profil odzwierciedla punkt widzenia nabywcy i właściciela domu, przedsiębiorcy, inwestora, zarządcy, ajenta.

(2) Profil wspólnotowy DOMU *rodzinnego*

Koncepcja DOMU rodzinnego ma wymiar ogólnoludzki, ale w polskiej kulturze jest osadzona wyjątkowo mocno, ze względu na wysoką pozycję rodziny na drabinie polskich wartości⁴¹. Obecność wymiaru społecznego, rodzinnego, znajduje poświadczenie już w leksyce i frazeologii, w mówieniu o *domu rodzinnym, gnieździe rodzinnym, rodzinnej strzesze, o domowych pieleszach*. Na pytanie ankietowe

⁴¹ Por. Bielińska-Gardziel, 2009, s. 45.

„Co stanowi o istocie prawdziwego domu?” prawie połowa respondentów na pierwszych pozycjach umieszczała odpowiedź „miłość” (43 na 100), „rodzinne ciepło” (41), „rodzina” (40) – łącznie 41% odpowiedzi („budynek” otrzymał 13 wskazań na 100). Wymiar społeczny domu jest obecny w reklamie, która korzysta ze stereotypów najszerzej w społeczeństwie akceptowanych. Społeczno-rodzinny wymiar DOMU pojawia się w połowie ze zbadanych przez nas 300. cytatów o domu, wybranych w Korpusu JP i prasy współczesnej; chętniej eksponuje go publicystyka konserwatywna i prawicowa („Nasz Dziennik”), ale nie tylko⁴².

Wybitną rolę w tym profilu pełni **kobieta, żona** [zob. 21].

W szczególności zaś **kobieta-matka**:

[49] *Dom... Oczywiście bywali – a są i teraz – ludzie, którzy mieszkali własne domy, wille, kamienice. Ale domem ludzi szarych, niezamożnych, którzy się przenoszą z mieszkania do mieszkania, jest matka. Gdzie ona stanie nogą, tam wyrasta Dom. [...] Kiedy mówię „dom”, widzę matkę, pochyloną nad szyciem lub przynoszącą ziółka dla kogoś z nas. Dom to dla mnie nie jakiś lokal, ale człowiek: matka.* [Eugenia Kobylińska-Masiejewska, *Masia*, Warszawa 1971, s. 160–162]

[50] *Dom to dom, synku. Matkę ma się tylko jedną.* [Krystyna Boglar, *Zobaczysz, że pewnego dnia...*, 1996]

Dom rodzinny to też dom **wielopokoleniowy**, z babcią i dziadkiem:

[51] *Z kim tak naprawdę siada w Wigilię do stołu rodzina składająca się z rodziców i dziecka? Czy są przy stole tylko we troje? Może tam być cały tłum – mówią psychologowie – rodzice, ich przedwcześnie zmarłe rodzeństwo, ciotki, babcie, dziadkowie, a nawet pradziadkowie* [A. Szarłat, *Dom, który nosimy w sobie*, „Rzeczpospolita” 24 XII 2005]

Dom rodzinny jest czymś więcej niż tylko mieszkaniem:

[52] *Brak mieszkań jest oczywistością, która tragicznie może zaważyć na losach rodziny, ale wiele rodzin ma mieszkania – nie mając domu.* [Maria Hernasowa, *Pasierbowie...* „Tygodnik Powszechny” 1988, nr 43]

⁴² Idea domu rodzinnego jest prezentowana w tekstach XIX- i XX-wiecznych powieści, by wymienić przykładowo *Rodzinę Połanieckich* Henryka Sienkiewicza, *Chłopów* Władysława Reymonta, *Szczenięce lata* Melchiora Wańkowicza, *Dolinę Issy* Czesława Miłosza, *Konopielkę* Edwarda Redlińskiego, *Widnokrąg* Wiesława Myślińskiego. Można w polskiej literaturze pięknej znaleźć i wyidealizowane wyobrażenie domu rodzinnego jako „centrum wszechświata”, którego sercem jest matka (*Dom rodzinny* Józefa Barana, *Matka odchodzi* Tadeusza Różewicza), i domu – zacisza, gdzie każdy czuje się dobrze (*Noce i dnie* Marii Dąbrowskiej), i domu – „nieskażonej <krainy dobra>” (*Powrót* Tadeusza Różewicza), i domu jako „skarbnicy pamiątek i miejsca kształtowania się osobowości człowieka” (*Prawiek i inne czasy* Olgi Tokarczuk); korzystamy tu z wybranych formuł w *Słowniku motywów literackich* dla liceum (krakowskiego wydawnictwa „Greg”, b.r.w.), gdzie zestawiono motywy domu z 62. utworów literackich.

Atrakcją domu rodzinnego jest **domowe jadlo**:

[53] *To są dobre kluchy. Po prostu pyszne. Jak domowe, zupełnie jak domowe.* [Rozmowa o zdrowiu, o jedzeniu, o rodzinie; 2001; KJP]

Do domu rodzinnego chętnie się wraca:

[54] *Natolscy, Natolscy. Jedna z nielicznych rodzin, która utrzymywała jeszcze miłość rodzinną w granicach zorganizowanego domu. Wszyscy śmieli się z Natolskich: jacyż oni przestarzali, jacyż ograniczeni i zaślepieni. Tkwią w przesądach przedwojennych i nie dostrzegają zmienionych warunków życia: życia ulicy. Czymże więcej jest dom jak przechowalnia ciała? Na cóż robić z niego świątynię? Och, Natolscy, nie umiecie iść z duchem czasu. Tak, Natolscy byli przestarzali, nie ulega żadnej wątpliwości. Ale właśnie ta przestarzałość przyciągała nas do nich. Śmiejemy się z Natolskich, ale, zziębnięci chłodem ulicy, biegniemy do nich co wieczór; by choć chwilę ogrzać się przy lampie, która rzuca krąg światła.* [Stanisław Dygat, *Jeziro Bodeńskie*, 1946; KJP]

Profil domu rodzinnego, eksponujący aspekt wspólnotowy, powstaje z perspektywy członka rodziny wspominającego swój dom z sentymentem. Jest to profil starannie podtrzymywany zwłaszcza (choć nie tylko) przez środowiska konserwatywne, dla których dom urasta do rangi symbolu. Jednak taki jednoznacznie pozytywny obraz domu rodzinnego w ostatnich latach się zmienia. Dom rodzinny zaczęto pokazywać również jako miejsce dyskryminacji kobiet i przemocy domowej; batalię publicystyczną o równouprawnienie kobiet i przeciw przemocy w życiu domowym rozpoczął nurt feministyczny (o czym dalej).

(3) Profil patriotyczny: *dom polski*

Profil określony mianem *domu polskiego* – w odróżnieniu np. od *domu skandynawskiego*⁴³ – ma charakter jawnie ideologiczny⁴⁴. Jest tworzony z punktu widzenia Polaka-patrioty, członka narodu pozbawionego wolności, człowieka, który wedle formuły Mickiewicza „szczęścia w domu nie znalazł, bo go nie było w ojczyźnie”. Życie domowe i rodzinne jest traktowane jako integralny fragment życia narodu. W *polskim* domu przechowuje się pamięć o historii rodzinnej i zarazem narodowej, żyje ona we wspomnieniach powstań, walki o wolność kraju, w symbolicznych przedmiotach. Strażniczką tradycji patriotycznej jest *Matka-Polka* (tytuł wiersza Mickiewicza), która wychowuje młode pokolenie w duchu obowiązków wobec ojczyzny.

⁴³ Por. w Internecie pod *Procyon – nowoczesne domy skandynawskie*: „Dom skandynawski to dobra inwestycja w jakość i design. To niebanalne, przestrzenne wnętrza. Idealne dla osób, które cenią nowoczesne wzornictwo i minimalizm. Architekci firmy Procyon wiedzą, jak ważny jest komfort i wygoda mieszkania”.

⁴⁴ Znakomity opis tego profilu domu dał Jan Prokop (1992).

[55] *A w domu [...] matka opowiadała o wielkim królu chłopów, o Jagielle, Sobieskim, jak to przechrztywszy cesarza wsa podkręcał [...], o księdzu Kordeckim, o Kozietulskim, o Naczelniku w sukmanie i tych co żywią, i bronią, o Księżciu, któremu Bóg powierzył honor Polaków. Śpiewała Rotę i Wiliję, Pierwszą Brygadę i Wierzbę płaczące.* [A. Sieradzka-Ozaist, nauczycielka w Szkole Życia, lat 45, zam. w Opolu, wypowiedź w ankiecie, 19 VI 1989, Kartoteka SA]

Idealizowany obraz domu polskiego jest w istocie obrazem **szlacheckiego dworku**, którego prototypem stało się Soplicowo z Mickiewiczowskiego *Pana Tadeusza*, przedstawione jako miejsce idealne, „kraj lat dzieciennych”, mała ojczyzna, wzór życia rodzinnego i narodowego zarazem.

(4) Profil feministyczny domu jako więzienia kobiet

DOM w tym typie dyskursu określa się jako *więzienie, klatkę, pułapkę*. Kobiety są przedstawiane jako zakładniczki tradycyjnych wartości, poddane *patriarchalnemu zniewoleniu*, wykorzystywane przez mężów, obciążone rozeniem dzieci i opieką nad nimi, żyjące w *kieracie domowym*:

[56] *Twój dom to klatka, klatka,
a ja się duszę w nim.
Kobieta, żona, matka -
to nie jest do mnie rym.
Bo we mnie drzemie tygrysyca,
gdy czegoś chcę, to chcę,
nie, to nie anioł, nie dziewica...
na strzepy konwenanse rwę! [...]
Mnie byle co dziś nie zachwyca,
ja żądam, ja żądam krwi!*

[Agnieszka Osiecka, *Bo we mnie drzemie tygrysyca*, dostęp: www.youtube.com/watch?v=jMaBLGWwbrE]

[57] *Wirus patriarchy wydaje się fruwać w powietrzu. Nawet kilkuletnie dzieci [...] są nim zarażone. Ujawnia się, gdy dzieci radykalnej feministki krzykiem, prośbą i płaczem przywołują ją do podjęcia tradycyjnej roli karmicielki, opiekunki i kapłanki domowego ogniska* [W. Eichelberger, *Po co kobietom feminizm?* WO nr 9/1999]

Odrzucany jest model domu tradycyjnego jako dyskryminujący kobiety, ironicznie traktowany jest wzorzec „Matki-Polki”.

[58] *Weźmy na przykład taką współczesną matkę-polkę, ta to poświęca się cały czas. Wszystko by zadowolić swego męża, by dogodzić swoim dzieciom. Pracuje, bo przecież żyć trzeba na wysokim poziomie, dzieci muszą jechać na przyzwoite wakacje. Po pracy biegnie na zakupy, potem pędem do domu by przygotować obiad, a potem zmywanie, pranie, sprzątanie. Pomoże jeszcze dzieciom w lekcjach i skarpetki zaceruje.* [I. Kowalczyk, *Kocham kobiety, uwielbiam mężczyzn*, WO, nr 1/1999]

Ofiarność kobiet na rzecz domu jest krytykowana, kojarzona z marnowaniem szans na indywidualny rozwój:

[59] *Kobieta, która zamknęła się tylko w świecie domu, dzieci i piaskownicy, jest ograniczona. Może to dobrze (dla dzieci i dla mężczyzn potrzebujących gosposi i opiekuńki do dzieci), ale dla kogoś, kogo interesuje, co się dzieje poza placem zabaw, kobieta taka jest nudna jak flaki z olejem.* [Kinga Dunin, *Kant w piaskownicy*, WO nr 30 /1999]

Dom jest traktowany jako więzienie, gdzie żony i matki wykonują nieodpłatnie niedoceniane **prace domowe**: gotowanie, pranie, sprzątanie. Podnoszony jest problem **przemocy** w rodzinie, która kilkakrotnie częściej dotyka kobiety. Profil powstaje z punktu widzenia środowisk feministycznych, wspieranych przez kręgi lewicowe i liberalne. W dyskusji nad ratyfikowaniem przez Polskę konwencji antyprzemocowej⁴⁵ posłanka PiS Beata Szydło powiedziała dla prawicowego pisma *Frona.pl*:

[60] *Podpisując konwencję przemocową Bronisław Komorowski wychodzi jednoznacznie naprzeciw środowiskom lewackim, które próbują wprowadzać do Polski ideologię gender. Bronisław Komorowski zadeklarował teraz jasno, po jakiej opowiada się stronie. Tytuł konwencji „O zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej” brzmi pięknie, jednak dokument ten nie ma nic wspólnego z przeciwdziałaniem przemocy ani z ochroną rodziny. Jest uderzeniem w rodzinę, w tradycję i w religię, jeśli próbuje się wskazywać, że to właśnie tradycyjne role kobiety i mężczyzny są zagrożeniem.*

(5) Dom ruchomy

Koncepcja domu ruchomego ma korzenie w kulturowym micie wygnania z raju i w poczuciu bezdomności egzystencjalnej, ale też w świadomości wykorzenienia z ojczyzny, właściwego XIX-wiecznym emigrantom. Poetycko została wyartykułowana przez Cypriana Norwida w wierszu *Pielgrzym*:

*Dom mój ruchomy
z wielbłądziej skóry. [...]
Przecież i ja – ziemi tyle mam,
Ile jej stopa ma pokrywa,
Dopokąd idę!...*

Polskim domem ruchomym w dosłownym sensie był słynny wóz Drzymały, który mu zastępował dom. Współcześnie równoległe z motywami destrukcji domu

⁴⁵ Polska podpisała Konwencję Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej w grudniu 2012 r. W kwietniu 2014 roku Rada Ministrów podjęła uchwałę w sprawie przedłożenia jej do ratyfikacji i przyjęła projekt odpowiedniej ustawy. Prezydent RP podpisał ustawę w roku 2015.

(poetyckich obrazów „antydomu” w wierszach Różewicza, Białoszewskiego, Herberta, Lipskiej, Bursy) i powieściowego domu nomadycznego (z powieści Olgi Tokarczuk *Bieguni*⁴⁶), w refleksji antropologicznej pojawia się koncepcja przestrzeni, która jest antytezą domu, koncepcja „heterotopii” (Michela Foucaulta) i „nie-miejsc” (Marca Augé) – miejsc pustych, pozbawionych znaczeń, obszarów wyłącznie tranzytowych, jak autostrady, terminale lotnicze, hale dworcowe⁴⁷, przez które ludzie przechodzą nie przywiązując się do nich, ceniąc sobie swobodę przemieszczania się, ruch, samo podróżowanie. Jak powiada jedna z bohaterek, bezdomna:

[61] *Wszystko, co ma swoje stałe miejsce w tym świecie, każde państwo, kościół, rząd ludzki, wszystko, co zachowało formę w tym piekle, jest na jego usługach. (...) Wszystko, co zatrzymuje: domy, fotele, łóżka, rodziny, ziemia, sianie, sadzenie, dogłądanie, jak rośnię. Planowanie, czekanie na rezultaty, wykreślanie rozkładów, pilnowanie porządków.* [Olga Tokarczuk, *Bieguni*]

Podróż wyzwala ze stałych miejsc i statycznego trwania, z biernego zagnieżdżenia:

[62] *Mieszkanie, które wynajmuję, to nie jest mój dom. Dbam o nie, kupiłem meble, powiesiłem mapę na ścianie i tyle.. Ja zresztą ciągle podróżuję, nie ma mnie w domu, nie mam potrzeby wicia gniazda.* [„Pewien mężczyzna” w wywiadzie z Filipem Springerem, „Newsweek” 33/ 2015, s. 31]

Dla pianisty ruchomym domem, który może przenosić z sobą, jest muzyka, bo muzyk ma

[63] [...] *kilka muzycznych domów do zamieszkania: Dom-Chopin (asocjowany ściśle z ojczyzną, rodzinnym krajem), Dom-Brahms (kojarzony przede wszystkim z żywiołem męskim), Dom-Mozart (zasadniczo dziecięcy, ale najbardziej dwuznaczny w charakterze: jasno-ciemny, smutno-radosny, bosko-impertynencki) i może najbardziej przestronny z nich, otwierający się na nieskończoność: Dom-Bach (z przywołaniem pięknej metafory księgi). Anderszewski udowadnia ponad wszelką wątpliwość, że w muzyce można zamieszkać, choć dom to szczególny, bo bez fundamentów, podmurówki, ścian i dachu. Dom ruchomy, bo z czasu i zwiewnej materii uczyniony. Ale nie mniej przez to realny.* [Dariusz Czaja, *Znaki szczególne. Antropologia jako ćwiczenie duchowe*, 2013, s. 391]

⁴⁶ Zob. artykuł E. Sławkowej 2013.

⁴⁷ Por. Czaja 2013b: *Inne przestrzenie, inne miejsca. Mapy i terytoria*. Wybór, redakcja i wstęp D. Czaja, Wołowiec 2013, Wydawnictwo Czarne.

6. Profil metafizyczny: *DOM Boga Ojca*

W dyskursie religijnym świątynię nazywa się *domem Boga, domem Bożym* (co jest poświadczane systemowo w słownikach). Funkcjonuje też idea *DOMU Ojca Niebieskiego*, który czeka na swoje dzieci w niebiańskim pałacu:

[64] „Czynić sobie ziemię poddaną” znaczy przede wszystkim zbudować na tej ziemi „dom”, by tu, wśród obcych żywiołów tego świata, mogła „zadomowić się” ludzka wolność. Dla człowieka bowiem być wolnym na tej ziemi to „być sobą u siebie”. Człowiek powinien jednak również pamiętać, że jego „prawdziwe mieszkanie” znajduje się dopiero w niebie. Ziemi „dom” ma być znakiem, symbolem „zadomowienia” w Bogu. [Józef Tischner, *Pomoc w rachunku sumienia*, GW z 11–12 marca 2000]

[65] *Ja nie narzekam, chociaż wiele tu nie mam,
Izdebkę małą i więcej nic.*

*Ale w wieczności, w mej ojczyźnie niebieskiej
Będę miał pałac, co złotem lśni.*

*Ref.: Tak, ja mam pałac, tam ponad górami,
W tym jasnym kraju, gdzie młodość wciąż trwa,
Gdzie łzy nie płyną, wszystkie troski przemina,
Tam mi mój Zbawca koronę da.*

[...] *Więc mi nie współczuj, choć wydaję się biedny,
Ja pielgrzymuję do górnych stron,
Ja szukam miasta ze złotymi bramami,
Tam ja dostanę koronę i dom.* [piosenka religijna]

Dom Ojca to niebo, nagroda za dobre, pobożne życie, profil oparty na zapisach *Nowego Testamentu*:

[66] *Wiemy bowiem, że jeśli nawet zniszczyje nasz przybytek doczesnego zamieszkania, będziemy mieli mieszkanie od Boga, dom nie ręką uczyniony, lecz wiecznie trwały w niebie.* [2 Kor, 5.1]

W Korpusie Języka Polskiego *dom* w tym znaczeniu jest notowany rzadko (wyszukiwarka PELCRA wskazuje 1 akapit na ok. 250 milionów słów).

* * *

Każdy z analizowanych dyskursów w pewien sposób ustosunkowuje się do funkcjonującego w świadomości potocznej bazowego wyobrażenia domu – jest ono punktem odniesienia dla dyskursów nacechowanych ideowo – albo go akceptują i podzielają, albo kwestionują i odrzucają.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

Artowicz Iwona, 2005, *Prototyp, stereotyp oraz profile pojęcia 'dom' w wypowiedziach młodzieży na podstawie ankiet przeprowadzonych wśród uczniów klas I i II*

- gimnazjum*, [w:] *Studia pragmatyczne 4. Komunikacja i tekst w perspektywie rozwojowej i dydaktycznej*, Warszawa.
- Bielińska-Gardziel Iwona, 2009, *Stereotyp rodziny we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa.
- Brzóstowicz Monika, 1997, *Dom rodzinny w „Dolinie Issy”: obecność i wartość*, „Pamiętnik Literacki”, 2, s. 13–32.
- Być Małgorzata, 1990, *Stereotyp domu i rodziny w języku polskim*. Praca magisterska wykonana pod kier. J. Bartmińskiego w Zakładzie Języka Polskiego UMCS.
- Czermińska Małgorzata, 1978, *Dom w autobiografii i powieści o dzieciństwie*, [w:] *Przestrzeń i literatura*. Studia pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej, Wrocław, s. 229–259.
- Czaja Dariusz, 2013a, *Znaki szczególne. Antropologia jako ćwiczenie duchowe*, Kraków.
- Czaja Dariusz (red.), 2013b, *Inne przestrzenie, inne miejsca. Mapy i terytoria*. Wołowiec.
- Dąbrowska Agnieszka, 2000, *Językowy obraz domu w powieściach Małgorzaty Musierowicz*. Praca magisterska wykonana pod kier. J. Bartmińskiego w Zakładzie Języka Polskiego UMCS.
- Ferenc Teresa, Zbigniew Jankowski, Anna Janko, Milena Wieczorek, 1991, *Cztery twarze domu. Antologia rodzinna*. Wstępem opatrzył Krzysztof Nowicki, Szczecin.
- Filipiak Marian, 1993, *Biblia jako tekst religijny i kulturowy*, Lublin.
- Gawarkiewicz Roman, 2008, *DOM w językowym obrazie świata młodzieży polskiej i rosyjskiej*, [w:] Roman Gawarkiewicz, Izabela Pietrzyk, Barbara Rodziewicz, *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*, Szczecin, s. 235–246.
- Handke Kwiryna, 1995, *Polski język familijny*, Warszawa.
- Kołąkowski Leszek, 1990, *Cywilizacja na ławie oskarżonych*, Warszawa.
- Kościuk Agnieszka, 2015, *Językowo-kulturowy obraz domu w polskiej tradycji ludowej (na podstawie Dzieł wszystkich Oskara Kolberga)*, Lublin (mps rozprawy doktorskiej).
- Legeżyńska Anna, 1996, *Dom i poetycka bezdomność w liryce współczesnej*, Warszawa.
- Łukasiewicz Paweł, Siciński Andrzej (red.), 1992, *Dom we współczesnej Polsce*, Wrocław.
- Prokop Jan, 1992, *Dom polski*, [w:] *Dom we współczesnej Polsce*, red. Łukasiewicz Paweł, Siciński Andrzej, Wrocław, s. 42–53.
- Rybczyński Witold, 2015, *Dom. Krótka historia idei*.
- Sawicka Grażyna (red.), 1997, *Dom w języku i w kulturze*, Szczecin.
- Sękowska Elżbieta, 2002, *Dom* [w serii: *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, t. 3], Kraków.
- Siciński Andrzej, 1992, *O idei domu i jego roli w Polsce*, [w:] *Dom we współczesnej Polsce*, red. Łukasiewicz Paweł, Siciński Andrzej, Wrocław, s. 816.
- Sikora Jerzy, 1992, *Poetycki obraz domu*, „Akcent”, 50, s. 180–184.
- Sławkowa Ewa, 2013, „Bieguni” *Olgi Tokarczuk: artystyczny obraz domu i świata*, [w:] *Tekst – akt mowy – gatunek wypowiedzi*, red. Urszula Sokólska, Białystok, s. 23–31.
- Tischner Józef, 1985, *Polska jest Ojczyzną*, Paris.

- Vaňková Irena, 2008, *Mateřský jazyk jako domov řeči. K opozici vlastní – cizí v obrazu mateřského jazyka v češtině*. „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 20, s. 107–122.
- Vaňková Irena, 2010, *DŮM и DOMOV в чешской языковой картине мира*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 1*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin s. 47–68.
- Zaško-Zielińska Monika, 1997, *Dom w polszczyźnie i innych językach słowiańskich (na materiale słownikowym)*, [w:] *Dom w języku i w kulturze*, red. Grażyna Sawicka, Szczecin, s. 43–52.
- Zborowski Juliusz, 1919, *Język „familijny*”, „Język Polski”, IV, s. 54–58, 90–91.

Wykaz skrótów

- DGT – Andrzej Dąbrówka, Ewa Geller, Ryszard Turczyn, *Słownik synonimów*, Warszawa 1993.
- GN – „Gość Niedzielny” (tygodnik o zasięgu ogólnopolskim)
- GP – „Gazeta Polska” (dziennik o zasięgu ogólnopolskim)
- GW – „Gazeta Wyborcza” (ogólnopolska gazeta codzienna)
- GW-DF – „Duży Format” (poniedziałkowy dodatek do „Gazety Wyborczej”)
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego* pod red. Mirosława Bańki, Warszawa 2000.
- JWP – *Język, wartości, polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006.
- KJP – Korpus Języka Polskiego PWN
- KP – „Krytyka Polityczna” (kwartalnik o zasięgu ogólnopolskim)
- NDz – „Nasz Dziennik” (ogólnopolska gazeta codzienna)
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich* pod red. Juliana Krzyżanowskiego, t. I-IV, Warszawa 1969–1978.
- P – „Przekrój” (tygodnik o zasięgu ogólnopolskim)
- Prz – „Przegląd” (tygodnik o zasięgu ogólnopolskim)
- PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* pod red. Haliny Zgólkowej, t. 1–50, Poznań 1994–2005.
- Rz – „Rzeczpospolita” (ogólnopolska gazeta codzienna)
- SFPW – *Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej*, [oprac.] Ida Kurcz, Andrzej Lewicki, Jadwiga Sambor, Krzysztof Szafran, Jerzy Woronczak, Kraków 1990.
- SJP Dor – *Słownik języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego, t. 1-11, Warszawa 1958–1969.
- SWB – Stanisław Skorupka, *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, Warszawa 1971, wyd. V.
- TP – „Tygodnik Powszechny”
- WO – „Wysokie Obcasy” (sobotni dodatek do „Gazety Wyborczej”)

The Polish linguistic and cultural picture of *DOM* 'house, home' and its profiles

The goal of this study is to reconstruct the folk conceptualisation of the Polish *DOM* 'house, home', according to the principles of the cognitive definition. The material used for this reconstruction comes from three types of sources: dictionaries of the Polish language (the system), a questionnaire, and texts. The concept of *DOM* is treated here as an integrated and coherent mental construct (a "gestalt") which encompasses the physical dimension (space), the social dimension (people), and the functional (cultural and axiological) dimensions. The key to the cultural semantics of *DOM* is the notion of *zamieszkiwanie* 'living, dwelling'. *DOM* thus includes a place in a private, rather than public space, in which people (the family, the near and dear, "one's own") live, i.e. dwell for a long time/permanently, with a sense of being *at home*, and in which they can satisfy their most important needs: the need for safety, for protection against cold, for sleep and rest, being with the family and children, sating hunger, personal hygiene. It is at home that cultural patterns are passed on to the young generation; some people also make their living at home. In contemporary Polish public discourse, the following profiles of the base image of *DOM* can be distinguished: (1) the material (physical) profile of *DOM* as a residential building; (2) the community profile of *dom rodzinny* 'the family home'; (3) the patriotic profile of *dom polski* 'the Polish home'; (4) the feminist profile of *DOM* as *a prison to women*; (5) the profile of *dom ruchomy* 'a mobile home', and (6) the metaphysical profile of *the home of God the Father*.

Český pojem *DOMOV* ve světle jazykových, empirických a textových dat*

Irena Vaňková**

Celem článku je rekonstrukce pojęcia DOM w języku czeskim w świetle materiałów słownikowych, ankietowych i tekstowych. Polskiemu i rosyjskiemu leksemowi *dom* odpowiadają dwa czeskie wyrazy *dům* i *domov*. W języku czeskim słowo *dům* jest identyfikowane z konkretnym obiektem – ‘budynkiem’ / ‘budowlą’, zaś *domov* z ‘miejscem rodzinnym, ojczyzną’. Leksem *domov* należy niezaprzeczalnie do czeskich słów-kluczy i stanowi fundament czeskiej kultury. *Domov* jest postrzegany jako ojczyzna, kraj, ziemia. Autorka analizuje hiperonimy, synonimy i antonimy, hiponimy oraz kohiponimy, a także derywaty, kolokacje, frazemy oraz paremia, do opisu włącza również znaczenia wyrazów pochodnych od *domu*, takich jak: *doma* (żyć) i *domů* (przyjechać). W czeskim obrazie DOMU ujawniają się trzy poziomy profilacji: pojęciowy (dom jako miejsce urodzenia – dom jako miejsce mieszkania), horyzontalny, w którym istotne okazują się rodzina, miasto, kraj oraz ziemia ojczysta, i profil wertykalny (odzwierciedlający wymiar materialno-praktyczny, lokatywny, kulturowy, społeczny i transcendentny).

Kde domov můj? Kde domov můj?
Voda hučí po lučinách,
bory šumí po skalinách,
v sadě skví se jara květ –
zemský ráj to na pohled!

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

** 2. část studie shrnuje širší empirický výzkum, který je přiblížen a podán v úplnosti v samostatné studii (srov. Vaňková, Huleja 2015, v tisku). Za pomoc při práci na této studii patří dík Veronice Čurdové, Janu Hulejovi, Ladislavu Janovcovi a Zuzaně Wildové.

A to je ta krásná země –
/: země česká domov můj!/:
(Text české hymny)¹

DOMOV *Domov*, *das Heim* (německy), *home* (anglicky) znamená: místo, kde mám své kořeny, ke kterému patřím. Topografické hranice jsou určeny dekretem srdce: může jít o jednu jedinou místnost, o jedinou krajinu, o jedinou zemi, o jedinou planetu. Česká hymna začíná slovy: „Kde *domov můj*?“ Což se do francouzštiny překládá: „Où est-elle ma *patrie*?“, jenomže „*patrie*“ je něco trochu jiného: to je politická, státní verze domova. *Patrie*, to slovo zní hrdě. *Das Heim* je sentimentální slovo. Mezi „*patrie*“ a „*foyer*“ (můj konkrétní byt, který obývám) existuje ve francouzštině (a ve francouzské mentalitě) prázdný prostor, který nemá jména.

(Milan Kundera)²

1. Ke kontextu zkoumání: domov jako české klíčové slovo

1.1. Pojem DOMOV reprezentuje jednu ze základních hodnot české kultury a dobře se to vyjevuje i prostřednictvím jazyka. Výraz *domov* odpovídá kritériím, která stanovila A. Wierzbicka pro tzv. kulturně klíčová slova (Wierzbicka 1997), jak se ukázalo již dříve (Vaňková 2012). Hodnoty koncentrované do významu lexému *domov* jsou podstatné snad pro každé společenství, i když v každém jazyce nebývají integrovány do významu jediného slova. Pojem DOMOV, který tomuto slovu v češtině odpovídá, se totiž částečně překrývá s obsahem pojmů RODINA (lat. *familia*) a RODNÁ ZEMĚ, VLAST (lat. *patria*), které (alespoň v naší evropské tradici) podstatně zakládají identitu a integritu člověka i lidského společenství.

Formálně i sémanticky je lexém *domov* odvozen od výrazu *dům* (*domus*); *dům* jakožto budova (v níž obvykle žije rodina) je stereotypovou vnější reprezentací domova (Vaňková 2012). V některých jazycích poukazuje k budově i k složité abstraktní entitě – související s rodinou, soukromím a citovými pouty k místu a blízkým lidem – jediný lexém: v polštině nebo v ruštině je to *dom*. K širšímu okolí, s nímž se člověk identifikuje jako s „vlastním“ (jako je rodný kraj či celá země se specifickou kulturou a jazykem, tj. lat. *patria*, resp. angl. *homeland*) se však už – na rozdíl od českého *domova* – polský či ruský *dom* nevztahuje (srov. Abramowicz, Bartmiński, Bielińska-Gardziel 2012).

Mnohostranná důležitost vazeb člověka k rodině i k širšímu společenství (obci ve smyslu řecké *polis*) i citové přináležitosti k určitému místu je reflektováno

¹ Připojujeme i druhou (obvykle již nezpívanou) sloku písně: *Kde domov můj? Kde domov můj? / V kraji znáš-li bohumilém / duše útlé v těle čilém, / mysl jasnou, znik a zdar / a tu sílu, vzdoru zmar: / to je Čechů slavné plémě – //: mezi Čechy domov můj! / Srov.: Valášek, M. (ed.): *Kde domov můj. Varianty a parafráze*, Praha 2004, s. 11).*

² Kundera M., *Slova, pojmy, situace*, Brno 2014, s. 9.

vána v psychologii, sociologii, kulturní antropologii, religionistice aj., uvažuje se o ní ve fenomenologické filosofii (viz dále). Netýká se jistě pouze jedné kultury, jak dokládají např. slovníky symbolů. Podle nich je dům (resp. domov) symbolem vesmíru a jeho řádu (podobně jako chrám nebo město); je posvátným středem světa, a zároveň dává střed lidskému životu; představuje ukotvení a bezpečí, má dimenze *sacrum* a symbolizuje (v paralele s ženským lůnem a hrobem) mateřský, ochranný princip; bývá vykládán i jako symbol lidského těla (někdy chápaného jako „příbytek duše“); ve výkladu snů odpovídají části domu (sklep, kuchyň, střecha, práh) různým aspektům psychiky (Lurker 2005, Becker 2007 aj.).

1.2. V českém (a bohemistickém) kontextu jsou výzkumy kognitivně-kulturní (etnolingvisticky, resp. antropologicky orientované) sémantiky dosud v počátcích. Co se týče pojmu *DOMOV*, lze upozornit na dvě relevantní práce. První z nich studuje sémantiku výrazu *domov* v okruhu textů V. Havla a přiznává pojmu *DOMOV* zásadní postavení v kontextu Havlova díla, ale i v českém kulturním prostředí vůbec (Danaher 2010). Druhá se zabývá pojmem *DOMOV* komplexněji a ukazuje na systémových a textových datech (zejm. z okruhu moderní české literatury), že *domov* zaujímá v českém systému hodnot výjimečné místo; pokouší se vystihnout sémantickou strukturu pojmu a dokázat, že příslušný výraz opravdu splňuje parametry českého klíčového slova (Vaňková 2012). S touto prací souvisí i studie o kulturní dimenzi českého pojmu *DOMOV*, která zejm. se zřetelem k opozici svůj vs. cizí vykládá konceptualizaci mateřského jazyka jako „domova v řeči“; v kontextu fenomenologické filosofie se v ní věnuje pozornost i pojmu *BYDLET* (Vaňková 2008)³. Připomenout je třeba i studii Jiřího Damborského (1993), v níž autor analyzuje český pojem *VLAST*; v této perspektivě se dotýká i naší problematiky (v jedné poloze totiž představují výrazy *domov* a *vlast* synonyma).

1.3. Existuje nemalé množství společenskovedních studií, esejů i celých knih, které *domov* závažně tematizují a o něž se lze i v etnolingvistickém výzkumu opřít; některé zohledňujeme i zde⁴.

³ Zmínit lze i výzkumnou sondu týkající se konceptualizace domova u českých mluvčích, a to dospělých (na základě dotazníku na sociálních sítích) i dětí (na základě kresby), srov. Kobesová 2014.

⁴ Jsme si vědomi metodologického problému spočívajícím v rozlišení pramenů (tzv. textových dat vztahujících se k pojmu *DOMOV*) a teoretické literatury z různých disciplín – psychologie, sociologie, literární vědy apod., které o domově pojednávají. Ta i ta totiž plní obojí úlohu. Jednak nás ve zkoumané problematice významně orientují – jakožto sekundární literatura – , jednak poskytují svébytný vhled do (jazykového) obrazu světa: chápat je tedy (i) jako textová data? – Ať tak či onak: velké množství textů reflektujících *domov* (v různém smyslu slova) je důkazem jeho zásadní důležitosti v českém obrazu světa: výraz, který se k němu primárně vztahuje, tedy představuje kulturně klíčové slovo (srov. Wierzbicka 1997).

1.3.1. K historii a konstituování pojmu

K historii pojmu DOMOV připomeňme článek Martina Svatoše (Svatoš 2004), a ovšem práce Vladimíra Macury: jeho objevená koncepce českého národního obrození se podstatně vztahuje i k pojetí domova, vázaného na vysněnou, „znakovou“ (mnohem spíše než reálnou) podobu české země (srov. četné sémiotické studie v tomto ohledu relevantní, např. Macura 1998, 2004). Text české hymny *Kde domov můj* vznikl právě tehdy a do jeho sémantiky i recepce se obrozenecká ideologie výrazně promítla (k historii a osudům písně srov. Valášek 2004, tam i četné její parodie a parafráze). Idealizaci domova jako české krajiny, a zároveň i chudé, venkovské české chaloupky, z níž vzházejí největší osobnosti národa, ukazuje vlastivědná kniha *Klíč k rodným chaloupkám* (Kovařík, 2004). Reflektuje se v ní mj. i sentimentalizující vztah k prototypovému místu narození slavných postav české kultury. Mýtus „českých chaloupek“ na zmíněnou kulturněsémiotickou koncepci domova navazuje a v knize je ukázán i v náznaku dalších historických peripetií (např. v roce 1938 vznikla v reakci na odtržení sudetoněmeckých oblastí od Československa populární píseň *Chaloupky pod horami*)⁵.

1.3.2. Domov v perspektivě české fenomenologické filosofie

Trefně vystihuje pojem DOMOVA (a sémantiku českého výrazu *domov*) Václav Havel (1999: 409 n.). Ten ovšem ve svém pojetí prostřednictvím formulace *soustředné kruhy domova* rozvíjí koncepci významného českého fenomenologa Jana Patočky (1992), v níž se pojem domova vykládá ve vztahu k ústřednímu Patočkovu pojmu *přirozený svět*. Domov představuje ve struktuře přirozeného světa jeho centrum; tím také dává člověku perspektivu (ve vztahu k univerzu)⁶.

[1] *Patří k podstatě našeho světa, že je jeho centrálním jádrem část, s níž jsme převážně obeznámeni, v níž se cítíme bezpečni, kde není takřka nic objevovat, kde každé očekávání již bylo anebo vždy může být typickým způsobem vyplněno, a tuto část nazýváme domovem*⁷.

[2] *Domov není pouze náš individuální; patří k němu společenství, a na základě různých do sebe zapadajících zájmů společenských skupin na něm zúčastněných obsahuje různé typické struktury; úzký rodinný domov se svými životními funkcemi každodenního*

⁵ ... Tam jsem prožil svoje mládí, celý život svůj, /tam jsem už jak malý zpíval: „Kde domov můj“. // *Chaloupky pod horami*, / co se to stalo s vámi, / byly jste takové hezké, / vy naše chaloupky české... Dostupné na: <http://noty-k-tanci.blogspot.cz/2014/05/chaloupky-pod-horami.html>

⁶ Obsáhlejší výklady Patočkovy filosofie v perspektivě pojmů svět, domov a cesta srov. Dubský 1997.

⁷ K významovému aspektu „obeznámenosti“ poukazují i jazykové údaje – *být někde / v něčem (jako) doma, udomácnit se, zdomácnět* apod. (viz dále).

nejbližšího styku a pořádku, širší domov volnějších společenských svazků, s nimiž se člověk cítí v různé míře spjat a jimž na základě tradic a vlastních zájmů rozumí. Uvnitř tohoto domova v širším smyslu děje se pak diferenciací v oblasti, světy různých povolání, v nichž je každý rovněž různým způsobem „zdomácnělý“, z nichž teprve pohlíží na druhé; přesto patří v určitém smyslu všechna tato povolání lidská, na jejichž funkci jsme ve svém společenství uvyklí, k domovu v širším smyslu slova. Odstupnění domova rodinného, místního, obecního, krajového, národního, státního atd. děje se za do neurčita ustupujícího míšení známého s neznámým, vzdáleného s blízkým⁸. [Patočka 1992: 85 n., zvýraznila I. V.]

Z fenomenologicky orientované literatury věnované domovu srov. též např. Anna Hogenová (2002) a další⁹.

1.3.3. Domov a teritorialita: psychologie a etologie

Inspirativní pro studium pojmu *DOMOV* je článek psychologa Jakuba Hučína *Domov jako zrcadlo vlastního já*. Týká se mj. lidské teritoriality – v tomto směru je k psychologickému pohledu doplněn i pohled etologie.

[3] *Domov vytváří prostor, který člověk přirozeně potřebuje k tomu, aby se mohl cítit bezpečně. Poskytuje mu pocit ochrany a snižuje stres z pobytu v cizím prostředí, omezuje příliv podnětů, a brání tak člověka před zahlcením podněty zvenčí. V neposlední řadě umožňuje teritorium domova komunikaci s blízkými lidmi a vytváří pocit intimity. „Teritorialita“ u člověka doplňuje kooperativně-dominanční a rodinné vztahy, a to ve dvou oblastech. Jednak se jedná o teritorialitu „mezikmenovou“ a jednak o teritorialitu rodiny, kde jde o určitá výlučná práva vstupu do bezprostředního domova, obydlí v úzkém slova smyslu, říká etolog Marek Špinka. Tato ochrana obydlí se u člověka vyvinula, protože základem sociálního uspořádání byla plus minus monogamní rodina. Teritoriální ochrana obydlí jako soukromí rodiny je podle mého prvotní. Jde o ochranu vztahů a bezprostřední obydlí je hájeno proto, aby tyto vztahy nebyly zvenku ohrožovány. Podoba, síla a závaznost pravidel ochrany domova se nepochybně mezi lidskými kulturami velmi liší, ale základ je stejný, alespoň pokud se týká bezprostředního obydlí.* [Hučín 2003]

1.3.4. Domov v politických souvislostech

James Underhill směřuje ve své studii o domově (*home*) „od poetiky k politice“. Také zde je třeba tyto kontexty alespoň v obrysu zmínit – a nejen ve souvislosti s pojetím politiky jako „péče o obec“ v smyslu řecké *polis*.

⁸ Toto *odstupnění domova* v různém smyslu slova odpovídá *soustředným kruhům domova* u V. Havla a zohledňujeme ho dále ve 2. rovině profilace; do jazyka se však promítá poněkud zjednodušeněji (dům / rodina – region – vlast).

⁹ Průka M. (2009) se zabývá *domem / domovem* především se zřetelem k starořeckým, židovským a křesťanským aspektům odpovídajících pojmů (zde se ukazuje, že významová náplň původních výrazů – řeckého *oikos*, hebrejského *bajit* i označení ‘domů a domovů’ v evropských jazycích – a v kulturních kontextech, které zakládají – se v mnohém podstatně liší).

Domov se tematizuje především jako konzervativní hodnota, bývá spojován s řádem a tradicí, s rodinou, a v tomto směru i s občanskou společností, srov. článek Oldřicha Čálka *Domov nás může zachránit aneb Občanská společnost, domov a psychoterapie*, který se zamýšlí nad postmoderní destrukcí hodnot a tzv. globálním liberalismem. Záchranou má být budování občanské společnosti, jejímž základem je rodinný domov jako *líheň lidství*. *Domov, chápaný jako probuzená společná starost o možnost sdíleného dobra je to jediné, co nás může zachránit před pádem do cizoty zániku*, píše autor (Čálek 1999). Připomeňme i knihu Vlastimila Podrackého *Návrat k domovu* s podtituly *Manifest tradicionalismu a Návrat k rodině, k občanské společnosti, k obci, k národu a ke státu*. Domov je tu opět spjat s kontinuitou a rovnováhou, řádem, tradicí, rodinou a zachováním lidského rodu, kultury i jazyka. Proti tomu autor staví „nebezpečný řád“ modernity, a vyzývá k *angažovanému konzervativismu*. Domov v širokém smyslu slova je mu zastřešujícím pojmem pro ty rozměry lidského života, jež je třeba uchovat (srov. *conservare*).

Domov se dále exponuje v souvislosti s vlastenectvím, často ovšem i v kontextu nacionalismu: velmi aktuální jsou dnes protesty a výzvy související s tím, koho doma nechceme, koho si domů nepustíme či před kým svůj domov chceme chránit. S tím souvisí i téma domova a exilu, v české historii a kultuře velmi bolestné (viz dále 1.3.5), i téma přistěhovalectví a uprchlictví – problém lidí hledajících v cizí zemi nový domov, poté co museli svůj původní opustit (srov. Tucker 1997: 225).

1.3.5. Domov a exil

Pojem DOMOVA, resp. prožitek určitého místa jako vlastního, drahého, určujícího a spoluutvářejícího identitu člověka, není univerzální, je vázán na tzv. usedlé kultury; nomádská společenství mají rozdílné pojetí prostoru (i času) a jejich obraz světa podstatně spoluurčují jiné souřadnice (více o tom z pohledu kulturní antropologie Čermáková 2012). Podle spisovatelky Věry Linhartové je rozlišení mezi usedlíky a nomády i dnes relevantní, a neplatí-li pro celá společenství, projevuje se u jednotlivců. Pro nomádské povahy, píše autorka, *závazky k rodné zemi ani pokrevní svazky nejsou určujícími faktory lidského života*. Uvádí, že se jí po odchodu z vlasti zmocnil *pocit nesmírné lehkosti, dokonalé nepříslušnosti k jakémukoli společenství, ke kterékoli zemi*. Proti běžnému mínění, že spisovatel je spjat se svým domovem zvlášť silně prostřednictvím mateřštiny, autorka staví náhled opačný, totiž že *spisovatel není vězněm jediného jazyka* (Linhartová 2010). Takto exponovaná touha žít ve svobodě svého *bezmístí, otevřeného všemi směry*, je ve světle ostatních údajů opravdu výjimečná. Otevírá však prostor úvah o různých podobách

opozice domova a exilu, domova a světa (např. o tom, že domov lze prožívat i jako vězení)¹⁰.

1.3.6. Domov / dům, příbytek jako literární topos

V návaznosti (nejen) na Bachelardovu *Poetiku prostoru* se Daniela Hodrová zabývá literární topologií v širokém smyslu slova – příbytky a (vnějšími i vnitřními) místy v české i světové literatuře (srov. Hodrová 1994, *passim*). Sylvie Richterová tematizuje domov v širokém smyslu slova ve své vlastní próze i v objevených interpretacích českých spisovatelů 20. století. Velmi často jde (i v souvislosti s autorčíným vlastním osudem) o domov jako kontinuitu generací, ale i o různé podoby domova ohroženého, o vztah domova a exilu, o domov v souvislosti s vyhoštěním, opuštěním, odchodem z domova i návratem domů (Richterová 2004).

Tematizaci domova jako rodného kraje, regionu se věnují Svatava Urbanová a Iva Málková (2003). Četní spisovatelé ztvárňují domov v podobě rodného kraje s jeho koloritem, v typických scénériích u nich vystupují specifické lidské typy, v mluvě se stylizuje dialekt apod. Autorky se v interpretaci prózy z Ostravska dotýkají i obecnějších problémů českého pojetí domova. Ve spojení s domovem tu figurují pojmy jako osud, touha, stesk, návrat, dětství, hledání a utváření identity, a také paměť.

2. Domov: jazyková data

2.1. Dům; domov, doma domů; domácnost

Bylo řečeno, že významu ruského či polského lexému *dom* odpovídají dva české výrazy: *dům* a *domov*. *Dům* označuje v primárním významu konkrétní, tj. obytnou budovu (*dům postavený z kamene, panelový dům, rodný dům*), zatímco *domov* se vztahuje k abstraktu zahrnujícímu několik sémantických poloh a spojenému především s bydlením a místem trvalého pobytu (domem či bytem) nebo s rodištěm (místem původu); odkazuje jednak (prototypově) k rodině a k lidem, kteří společně bydlí, jednak k rodnému místu, ať už je dům (a rodina), nebo rodný kraj či rodná země¹¹. V tomto ohledu odkazuje český výraz *domov* k hodnotě a má status klíčového slova. Výraz *dům* k němu organicky náleží, a nejen proto, že prototypovým domovem je dům.

¹⁰ Zatímco např. ve starém Řecku nebo Římě byl exil definován jako trest (vyhnání z obce, ztráta práv na ochranu), v totalitních režimech, které pokládaly jednotlivce za vlastnictví státu, byl odchod občana za hranice nepřátelským činem.

¹¹ Dvojice výrazů *dům – domov* poněkud připomíná anglickou opozici *house – home*, ale nepřekrývá se s ní; opozice není tak výrazná, navíc *domov* je třeba často přeložit do angličtiny jinak než *home* (např. *homeland*) (srov. Danaher 2010). Podobná dvojice se ovšem nachází i v jiných jazycích, srov. např. chorvatsky *dom – kuća*.

Oba výrazy, *dům* i *domov*, se v sekundárních významech překrývají, jsou velmi frekventované a patří do okruhu základní slovní zásoby. To se týká i formálně i sémanticky příbuzných adverbii – místního *doma* a směrového *domů*; jejich prostřednictvím se pojem DOMOV realizuje v běžné komunikaci mnohem častěji než prostřednictvím substantiva *domov*. (Srov.: *Ten dům na kraji města postavil můj dědeček; to byl po celé dětství můj domov. Mým domovem bude navždy Morava, i když žiju v Čechách. Hokejisté přijeli domů se zlatem. Manželka není doma*). Praktický aspekt každodenního fungování společného (zejména rodinného) života, včetně aspektu ekonomického, je vyjádřen výrazem *domácnost* (*starat se o domácnost, vydaje na domácnost*)¹².

2.1.1. Etymologie

Všechny tyto výrazy pocházejí z indoevropského kořene (**domu-*, *dem – „stavět“, srov. i lat. *domus*), který se uplatňuje i v přejímkách *dóm*, *doména*, *dominantní*, *domestikace* aj. Ze staročeských deklinačních podob substantiva *dům* (dříve *dóm*, srov. *jděte domovi*) se později vyvinul výraz s abstraktním významem *domov* i adverbia *doma* a *domů* (srov. Rejzek 2001).

Lexém *domov* je poměrně nový, v humanistických a barokních slovnících češtiny ještě není zachycen, objevuje se až u Jungmanna (1835 / 1989) a též doklady jsou až z jeho doby (srov. Svatoš 2004). Jungmannův slovník uvádí substantivum *domov* s charakteristikou „kde někdo domem, bytem jest, neb kde se narodil, Heimat, Wohnung, Geburtsort, Vaterstadt, Vaterhaus“. Jasně jsou zde vymezeny dva vzájemně související významové aspekty výrazu *domov* a k nim se pojící konotační centra, resp. dva profily: profil bydlení a profil rodného místa (původu). Obojí se ovšem často prostupuje, jak uvidíme dále.

Český pojem DOMOV, jak ho známe dnes, pochází až z období národního obrození, kdy se konstitoval novodobý český národ (a také moderní český obraz světa) – srov. i text české národní hymny *Kde domov můj*¹³, vyjadřující lásku k rodné zemi (*země česká, domov můj*) a vlastnímu národu (*mezi Čechy domov můj*), viz 1.3.1.

Z výše uvedených důvodů (etymologie, překryvy v oblasti sekundárních významů apod.) pojednáme v první části, věnované jazykovým datům, jak o výrazu *dům*, tak *domov*. Co se však týče dat textových a empirických, soustředíme se pouze na výraz *domov* (a pojem DOMOV): jen on totiž poukazuje k hodnotě, jíž je v rámci axiologického výzkumu věnována pozornost.

¹² Domácnost se chápe jako nejmenší ekonomická jednotka (státu). Je definována i v občanském právu (srov. *Žít s někým ve společné domácnosti*).

¹³ Píseň pochází ze zpěvohry *Fidlovačka*, uvedené poprvé v Praze v roce 1834, hudbu složil František Škroup a autorem textu je Josef Kajetán Tyl. Srov. i další Tylovy divadelní hry z téže doby, v nichž se exponuje opozice domov vs. svět / cizina jako hlavní téma (*Strakonický dudák*, *Lesní panna* aj.).

Vycházíme ze základních výkladových slovníků současné češtiny (PS, SSJČ, SSČ) a zobecňujeme jejich poznatky; pokud využíváme jiných zdrojů nebo citujeme pasáže z jednotlivých slovníků, odkazujeme k nim zvlášť.

2.2. Dům

2.2.1. Polysémie

Primárním významem je „stavení, budova určená k obývání“ (srov. *obytný dům, venkovský dům, panelový dům, rodinný, činžovní, patrový dům; stavba domu, vlastník / majitel domu; stavět / postavit, bourat / zbořit, opravovat / opravit, prodat, zdědit dům*).

Odvozeny jsou významy:

- „sídlo nějaké instituce, součást jejího názvu“ (*dům dětí a mládeže* – instituce pořádající zájmové aktivity pro děti, *dům kultury, obchodní dům, Slovanský dům v Praze, Dům oděvů*);
- „domov“ (*otcovský dům, dospělé děti odešly z domu*);
- „domácnost, rodina, obyvatelé“ (*velké náklady na dům, seběhl se celý dům*);
- „rod“ (*vladařský dům, syn z domu Davidova* – historické, a zvl. biblické kontexty).

2.2.2. Hyperonyma

- *stavba, stavení, budova* (motivačně exponován aspekt vystavěnosti);
- *příbytek, obydlí, sídlo* (motivačně exponován aspekt bydlení).

2.2.3. Synonyma a hyponyma

– *barák*, dříve výraz slangový nebo argotický („kasárna, ubytovna, budova vězení“), dnes v nespisovné češtině frekventovaný v běžném významu „dům“, někdy s negat. charakteristikou;

– *chalupa, chaloupka* – „menší prosté venkovské obytné stavení; zemědělská usedlost s malou výměrou polí“ (SSJČ): kdo *pocházel z chalupy/ chaloupky*, měl chudý venkovský původ; srov. též v pohádkách *perníková chaloupka, chaloupka na muří noze* apod.; dnes znamená *chalupa* především rekreační zařízení na venkově; česká chaloupka je od doby národního obrození kulturní fenomén a literární topos (srov. 1.3.1);

– *chata* – dnes zejména rekreační zařízení, ať už soukromé (*trávit víkendy na chatě*), anebo veřejné (*turistická chata, horská chata* – horský hotel), dříve primitivně zbudované stavení vůbec;

- *vila* – „výstavnější obytný dům (obvykle v zahradě)“, spíše ve městě;
- *činžák, panelák* – činžovní, panelový dům s větším počtem bytů;
- *barabizna* expresivní, negat. hodnotící výraz.

2.2.4. Kohyponyma a opozita

(S ohledem na kontext mohou plnit i funkci opozit.)

- *byt* (*Bydlíš v bytě, nebo v domě?*);
- *hnízdo, bouda, stáj, chlév, klec...* (zvířecí příbytky)¹⁴;
- *auto, chata...* (majetek – *po rozvodu připadl dům manželce a auto a chata manželovi*).

2.2.5. Deriváty

– deminutiva *domek, domeček* se užívají a/ primárně deminutivním a expr. významu (*zahradní, rodinný domek, domeček jako klíčka* – malý a hezky uklizený, upravený), b/ vztahují se k napodobeninám či hračkám (*dítě nakreslilo domeček, domeček pro panenky / pro křečka*; hádanka *malý domeček plný koleček* – hodiny; *nakreslil domeček jedním tahem, domeček z karet* – zejm. ve frazému *sesypat se jako domeček z karet*);

– lexikalizovaná metafora *domeček* označuje ulitu plžů – *hlemýžď si nese domek/ domeček na zádech* (v ilustracích dětských knih mívá podobu domu s okénky apod.) a políčko v dětských hrách, pohybových i deskových s kostkou a figurkami (*padla mi šestka, už jsem v domečku*);

– *domovní* – relat. od *dům* (nikoli od *domov*): *domovní dveře* (= dveře od domu) *domovní daň, domovní řád, pražská domovní znamení*;

– *domovník* (správce domu) a přechýlené *domovnice*.

2.2.6. Kolokace, frazémy, přísloví

- *pán domu, paní domu* – hostitel, hostitelka;
- *Dům Páně* – chrám, kostel (náb.);
- *dům smutku* – dům, kde někdo zemřel;
- *chodit od domu k domu* – žebrať;
- *snad se kvůli tomu dům nezboří* – nic zlého se proto nestane;
- přísloví *Host do domu, Bůh do domu*, v humorné variantě *Host do domu, hůl / čagan do ruky*).

¹⁴ Srov. text z dětského časopisu: *Kde mají domov? – Pták v hnízdě, ryba ve vodě, zajíc v pelišku ..., pes v boudě ... kráva v chlévě, holub v holubníku, pták v kleci, pavouk u pavoučí síti, a já v našem bytě* (Doplňeno obrázky). Jiří Havel, *Kde mají domov*, Sluníčko – časopis pro malé a větší 2001, 5, s. 11.

2.3. Domov

2.3.1. Polysémie

– primární je význam „místo, kde člověk bydlí či kde narodil, kam patří, kam cítí přináležitost“ (vztahuje se buď k bytu či domu a k rodině, nebo k rodnému či obývanému městu, kraji či vlasti).

Odvozeny jsou významy:

– „budova či instituce pro společné ubytování, útulek, internát; jde o společensky zajištěné „náhradní domovy“, zejm. pro opuštěné děti (*dětský domov*) či staré lidi (*domov důchodců / seniorů*). *Domov mládeže* je internát pro středoškolské studenty nebo učně, kteří studují daleko od svého bydliště;

– „sídlo nebo úkryt zvířete – hnízdo, nora apod.“ (*domovem lišky je nora*) a „přirozené prostředí výskytu živočicha nebo rostliny“ (bot. a zool. termín – srov. *domovem vačnatců je Austrálie a Tasmánie*).

2.3.2. Hyperonyma

– *místo pobytu, bydliště*.

2.3.3. Synonyma: domov

– *místo narození, rodiště, rodný dům, rodná vesnice, rodné město, rodná země, vlast, otčina*;

– *místo trvalého pobytu, vlastní/ můj/ náš/ jeho... byt, dům apod.*, dále *naše město, naše vlast, naše země*, též snad *my (u nás, k nám)*;

– *rodina; doma, domů*

– místní adverbium *doma* bývá synonymní se spojením *u nás* (podle kontextu může vyjadřovat významy „v našem domě, v naší rodině, na našem pracovišti, v našem městě, v naší zemi“ – tj. v našem / mém domově), příp. *u sebe*;

– směrové adverbium *domů* je synonymní se spojením *k nám*. *Pozvala jsem ji k ná / k nám domů*.

Běžné je také vyjádření *u nás doma* nebo *k nám domů*, ale i *u mě doma* (v mém bytě nebo domě), příp. *u tebe, u vás, u nich doma* apod., srov. i *Pozval mě / pozval jsem ho k sobě domů*).

Výrazy *doma* a *domů* jsou časté v nejběžnější mluvené češtině (oproti nim je substantivum *domov* poněkud knižní), srov. frekventované kolokace (*být doma, jít domů, návrat domů, cesta domů*).

2.3.4. Opozita

Zde je potřeba rozlišit domov ve smyslu:

a) vlastního bytu, domu a v nich žijící vlastní rodiny (domov v užším smyslu slova) a

b) ve smyslu rodné či obývané země, vlasti (domov v širším smyslu slova).

V obou případech jsou více či méně výrazně přítomny opozice „vlastní a cizí“, „blízkost a dálka“, „uvnitř a venku“.

2.3.4.1. Opozita výrazu *domov* v užším smyslu slova

Opozita výrazu *domov* v užším smyslu slova (tj. vlastní byt / dům a v nich žijící vlastní rodina) je obecně cítěno (často podle kontextu) toto:

– instituce náhradního domova (*dětský domov, domov důchodců / domov pro seniory* aj.) – zde se uplatňuje paradoxní opozice *žít v domově* (tj. dětském domově jako instituci) X *žít doma* (v obvyklém domově, ve své rodině);

– hromadné zařízení dočasného (nedobrovolného) pobytu – *vězení, nemocnice, vojna* (dříve povinná vojenská služba), někdy i škola nebo u malých dětí školka. Kdo v nich pobývá, často touží po domově a stále se ptá: „Kdy už půjdu domů?“
doma X venku, domů X ven

– *ulice (zůstat bez prostředků a na ulici, děti vyrůstající na ulici)*;

– *hotel (je to u nich neútluné a neosobní jako v hotelu)*;

– *škola, práce, hospoda, chata* aj. – jde o místa pravidelného pobytu mimo domov, srov. ve významu *XY není doma, je v práci, ve škole, v hospodě, na chatě: Přes týden je zastihneš doma, ale celé víkendy tráví na chatě*.

2.3.4.2. Opozita výrazu *domov* v širším smyslu slova

– *cizina, zahraničí, svět, dálava* (to např. i ve filosofickém pojmosloví u J. Patočky aj.); srov. ... *zprávy z domova a ze světa / ze zahraničí; XY není doma, je zase někde v cizině, v zahraničí, ve světě*;

– *emigrace*;

– *exil, vyhnanství*.

2.3.5. Deriváty

Výraz *domov* (na rozdíl od subst. *dům*) nemá deminutivum (od abstrakt se deminutiva tvoří málokdy);

– *domovina* – „domov, rodný kraj, otcina, vlast“ (stylově vyšší, významově užší, poněkud archaické);

– *bezdomovec* – „člověk bez stálého bydliště, bez domova“ (*na nádraží přespávali bezdomovci, ubytovna pro bezdomovce*);

– *domovský* – relační adjektivum od subst. *domov* – *domovská střecha, d-á půda, d-á řeč, domovský přístav lodi*, dále *domovská obec* – dříve: „kam člověk z právního hlediska příslušel“, *domovský list* – „dokument potvrzující příslušnost k určité obci“, *domovské právo* – dříve „příslušnost k určité obci opravňující občana nerušeně se v ní zdržovat“ (dnes v přeneseném významu). Nově ve významu *domovská stránka* („homepage“) – v počítačové terminologii „úvodní webová stránka osoby, organizace apod“;

– *domáci* „vztahující se k (vlastní) domácnosti, rodině, bytu, domu“: srov. zejm. *domáci práce* – práce zajišťující fungování a údržbu domácnosti – úklid, vaření, praní apod., *domáci nářadí*, *domáci lékárnička*, *domáci zaměstnání* – prováděné doma, pak nálady nebo emoce prožívané doma mezi členy rodiny – *domáci štěstí*, *sváry*, *hádky*, *klid*, *pohoda*; *domáci úkol/ úloha*, *domáci práce* (zadaná ve škole s požadavkem na vypracování mimo školu, tj. doma); *domáci oděv* – jaký se hodí nebo je určený pro pobývání doma, tj. jednak pohodlný, jednak nevhodný k nošení na veřejnosti; *domáci strava* (strava připravená doma – pozitivní konotace).

Adj. *domáci* figuruje často v názvech potravin a kulinárních produktů, srov. *domáci vajíčka*, *tvaroh* (ne kupované v obchodě, ale vyprodukované doma), *domáci koláče* – pečené (nebo „takové, jako se pečou“) doma, ručně, s „pocitivým“ dávkováním másla, vajec apod., z kvalitních surovin, bez náhražek apod., *domáci chléb*, *klobásy*, *slivovice*.

V těchto případech vyjadřuje adjektivum *domáci* výrazně pozitivní hodnocení, známku kvality – přidává se např. i k názvům jídel na jídelních lístcích v restauracích: *domáci jablečný závin*, *domáci guláš*.

Zcela jiný význam adj. *domáci* vyjadřuje ve spojení *domáci násilí*. Zvláště pro ženy bývá domov leckdy „vězením“ – jde o uzavřený prostor, kde se na nich (ale i na starých lidech či dětech) může páchat násilí, mohou trpět beze svědků, být vydírány apod., aniž to kdokoli zvenku zaregistruje. Podobně též kolokace *domáci vězení* – zákaz vycházet z domova, opouštět domov: vztahuje se v běžné řeči buď k odrostlým dětem (trest od rodičů), nebo jde o formu trestu ukládanou odsouzeným a figurujícím v trestněprávních textech jako termín.

domáci zvířata – „doma chovaná, ochočená, domestikovaná“ (opakem jsou zvířata divoká). V zoologických názvech představuje adj. *domáci* druhové nebo rasové označení zdomácnělých živočichů: *kočka domáci* (op. *kočka divoká*).

Ve 2. významu ‘vztahující se k vlastní obci, kraji, národu, státu’ (op. *cizí*, *zahraniční* apod.);

domáci hráči (hrající na vlastním hřišti) – op. *hosté*, *hostující tým*;

domáci odboj (op. *zahraniční*);

domáci průmysl, *zboží*, *trh* (op. *zahraniční*).

Ve 3. významu ‘prostý, srdečný, domácký’ – *domáci prostředí*, *tichý a příjemný domáci život*.

Srov. i substantivizované adjektivum *domáci* – srov. *pan domáci*, *paní domáci* – vlastník domu či bytu ve vztahu k nájemníkům.

– *domácký*

Částečně se kryje se 3. významem adj. *domáci* – má však silnější konotace pohodlnosti, neformálnosti, obyčejnosti (*byl to takový domácký hotel* „bylo to tam jako doma“);

domácké jméno – hypokoristikon (*Máňa*, *Majka* místo *Marie*);

– *domácnost* – „členové rodiny, prostředí a zařízení rodinného bytu a práce spojené s životem rodiny“: *malá či velká domácnost; vést domácnost, zanedbávat domácnost, starat se o domácnost; potřeby pro domácnost / domácí potřeby* (též název obchodu, kde se prodává nádobí, potřeby do kuchyně apod.); *žena v domácnosti*; srov. frazém *tichá domácnost, mít tichou domácnost* – stav, kdy spolu manželé nebo členové rodiny nemluví a ignorují se v důsledku předchozí hádky;

– *zdomácnět* – „zvyknout si“ (*děti všude hned zdomácnějí* – zvyknou si), *píseň zdomácněla, cizí výrazy zdomácněly* – „ujaly se, adaptovaly“, botanicky či zoologicky o rostlině či živočichu – „samovolně se rozšířit v novém prostředí“ – *akát u nás zdomácněl; zdomácnělá cizí slova, zdomácnělá rostlina*;

– kompozita s první částí *domo-*, *doma-*: *domorodec* – „domorodý člověk v koloniích nebo v zemích s barevným obyvatelstvem“ (*útisk domorodců kolonizátory*). Srov. též řídká, poněkud expr. označení *domased, domabyl* – jde o člověka, který pobývá („sedí“) rád doma, tj. nerad cestuje, nerad opouští domov).

2.3.6. Kolokace, frazémy, přísloví

– *najít domov, vytvořit (si) domov, mít domov, ztratit domov, odejít z domova X vrátit se domů, dát/ poskytnout někomu domov*;

– *najít nový / druhý domov* – o opuštěném člověku nebo zvířeti, zvláště opuštěném nebo ztraceném; týká se prostředí rodiny anebo cizí země: *dali kočce z útulku nový domov, emigranti našli v Kanadě druhý domov*;

– *cítit se jako doma (u maminky)* – 1. cítit se dobře, příjemně, opečovávan, 2. *cítit se jako doma* (někde, u někoho, v něčem) – cítit se v nějakém prostředí či oblasti jistý (v *novém zaměstnání se hned cítil jako doma*);

– *už jsem doma* – „už chápu“;

– *malá domů* fotbalový slang: „přihrát míč vlastnímu brankáři“;

– *teplo domova, pohoda domova* (často užíváno i v reklamě), *vůně domova*. Srov. *Káva XY – pohoda domova*.

Přísloví:

Všude dobře, doma nejlíp / nejlépe. Bývá humorně variováno: *Všude dobře, tak co doma?, Všude dobře, doma manželka*.

Co se doma upeče, to se doma sní. („rodinné spory se nemají vynášet na veřejnost“)

Co je doma, to se počítá.

2.3.7. Tautologie *Doma je doma*

V komplexním pojednání o tautologiích Jana Bílková (2013) uvádí, že frazém *doma je doma* patří mezi nejfrekventovanější tautologie. Ve funkční

typologii tautologií je pro ni příkladem tzv. tautologie evaluativní, ještě přesněji glorifikační:

[4] *Prostřednictvím glorifikačních tautologií (Máma je máma; Doma je doma; svoboda je svoboda) mluvčí referuje k tomu, co považuje za všeobecně vysoce uznávanou společenskou hodnotu. Připomíná důležitost dané entity, v kontextu bývá zdůrazněn také specifický rys nenahraditelnosti: (Babička je hodná a starostlivá, ale mámu nenahradí.) Máma je máma. [Bílková 2013: 65]*

K tomu je připojen korpusový doklad:

[5] *Nechci začít jinej život. Nechci opustit rodnou hroudu. Já projel svět od Ameriky k Austrálii, ale **doma je doma**. Doma se mluví česky. Já umím jenom česky. Vyjádřit bolest, radost, občas i někomu poradit... To bych tam nedokázal. Kdepak. Tady jsem se narodil a tady chci taky umřít. [Bílková 2013: 65–66]*

Možnost včlenit tautologii *Doma je doma* (a její variantu *Domov je domov*) do tohoto kontextu je spolu s vysokou frekvencí těchto vyjádření důkazem vysokého postavení domova v české hierarchii hodnot – a dalším důvodem, proč chápat domov jako české kulturně klíčové slovo.

3. Zpráva o empirickém výzkumu: domov v konceptualizaci českých vysokoškolských studentů¹⁵

3.1. Základní informace o výzkumu

Výzkum proběhl v říjnu 2014 v Praze a zúčastnilo se ho 100 českých vysokoškoláků: 50 studentů filologických oborů z Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a 50 studentů architektury z Fakulty stavební Českého vysokého učení technického v Praze. Věkový průměr respondentů byl 21 let. Počet mužů a žen byl vyvážený s mírnou převahou žen (40 mužů, 60 žen).

3.2. Podoba dotazníku

V souladu s východisky programu EUROJOS (srov. Bartmiński 2014) byla základem výzkumu nejdříve formulovaná 1. otázka „Co je podle vás domov?“ Ta byla v zájmu obohacení získaných dat doplněna třemi konkrétnějšími: 2. „Napište tři vlastnosti, které domov charakterizují“, 3. „Co je tam, kde je váš domov?“ a 4. „Co by rozhodně tam, kde je váš domov, nemělo být?“ Druhou částí dotazníku byl sémantický test – respondenti doplňovali dvě neúplná souvětí: *Saša má domov v ... , ale ... a I když to není můj domov, tak ...*

¹⁵ Vycházíme zde ze studie popisující výzkum a jeho výsledky podrobněji (Vaňková, Huleja 2015, v tisku).

3.3. Výsledky výzkumu a jejich interpretace

Respondenti se shodují v chápání domova jako místa spojeného zejména s rodinou a blízkými lidmi (92%)¹⁶. Jde o místo *dobré a příjemné* (58%), *bezpečné* (50%), místo, *kam se vracíme* (37%), místo, *kde je láska* (33%), *zázemí* (31%), *klid* (31%), *podpora, pochopení a přijetí* (25%), *jistota a stálost* (17%), *teplo* (13%), *dobrá nálada* (12%), *soukromí* (11%), místo, které je pro člověka *důležité* (11%), *kde se cítí uvolněný, kde je sám sebou* (10%)¹⁷.

Tyto konotace spojené s domovem jsou v českém kontextu zřejmě všeobecně sdíleny (potvrzují je jazyková a textová data). Zároveň jsou však v souhrnu studentských odpovědí patrná jistá specifika. Za nejvýznamnější pokládáme nízký počet odpovědí, které by podstatněji verifikovaly profil domova jako *místa narození*, resp. původu (včetně konotací dětství, dospívání apod.). Ten do svých vyjádření zahrnuje pouze 9% respondentů. Souvisí to zřejmě především s (mladým) věkem této skupiny respondentů a s jejich orientací na budoucnost spíše než minulost (srov. odpověď, že domov je *místo vlastní budoucnosti, kde založím rodinu*).

Málo odpovědí se explicitně vztahovalo k širšímu pojetí domova (domov jako rodný kraj a rodná země)¹⁸. Až na výjimky byl zdůrazněn či aspoň implikován spíše prostor „uvnitř“, tj. v bytě či domě, které je odděleno od zbytku světa a v němž je přítomna rodina. Jen ojedinělé odpovědi poukázaly i k tomu, že jako domov může být cítěno též uží či širší okolí bydliště (doma by měla být *příroda*, neměl by tam být *beton*). Schéma NÁDOBA (UVNITŘ – VENKU) je však v konceptualizaci domova u respondentů rozhodně silnější než schéma CENTRUM – PERIFERIE (vyplývající z metafory soustředných kruhů domova).

Ve významu „rodné země“ se domov objevil minimálně. Snad je to proto, že se významová poloha spojená s rodnou zemí aktivizuje jako nesamozřejmá (a hodná zmínky) jen v situacích, kdy se ocitáme mimo domov či kdy je legitimita domova jako domova nějak zpochybněna, ohrožena ap. Otázky byly respondentům kladeny „v místě domova“, tj. v České republice; komunikační situace tedy určovala už předem jistou perspektivu, resp. odsouvala některé ze „soustředných kruhů domova“ do pozadí. Jedna respondentka o tom uvažuje takto: *Specifičnost odpovědi na otázku ‚kde je tvůj domov‘ podle mého názoru závisí na situaci, kdy byla otázka položena: např. v USA bych řekla ČR, v ČR*

¹⁶ Procentní údaj vyjadřuje počet respondentů, kteří danou vlastnost ve své odpovědi uvedli, třeba i vedle vlastností jiných; v odpovědích se objevovalo až pět atributů domova najednou.

¹⁷ Že jsou v reflexi studentů doma uspokojovány nejen sociální a emocionální potřeby, ale také (ovšem až na dalším místě) potřeby fyziologické a materiálně-praktické, vyplývá z odpovědí na třetí otázku (srov. *postel, jídlo*). Už v odpovědi na první otázku srov. *teplo*, to poukazuje jak k přímému, tak přenesenému významu slova (tj. teplo v mezilidských vztazích).

¹⁸ Srov. odd 4, 2. rovina profilace (horizontální aspekt), profil 2B a 2C.

bych odvětila Praha. K méně aktivizovanému širšímu pojetí domova (v soustředných kruzích, s centrem v rodině) srov. alespoň tuto odpověď na otázku „Co je tam, kde je váš domov?“ – *Česká republika, v ní dům, v něm rodina dělající domov domovem.*

Takřka se nevyskytly doklady konotačního spojení domova s mateřským jazykem či kulturou¹⁹. Nerealizoval se ani profil transcendentní (ten je však doložen pouze ve specifických komunikačních oblastech – v duchovních a filosofických textech, v poezii a beletrii)²⁰.

Vysoká frekvence charakteristiky domova jako „místa, kam se vracím“ (37%), může být dána mj. i faktem, že převážná část respondentů-vysokoškolských studentů nepochází z Prahy, ale má v ní pouze přechodné bydliště (kolej, podnájem). Domů (sic!), tj. k rodičům, do rodného místa se studenti vracejí o víkendech, o svátcích a prázdninách. Často se vyskytovaly i případy, kdy je scénář „vracení se“ spojen evidentně s každodenním návratem např. do pokoje ve studentské koleji (*místo, kam se vracím vyspat*). Většina studentů tak má vlastně „dvojí domov“: jeden koresponduje s bydlištěm trvalým, druhý s přechodným. Vyjádření „jedu domů“ tak pro ně může podle situace znamenat jak víkendový odjezd z Prahy k rodičům, tak přesun metrem na studentskou kolej.

Dvojí pojetí domova se potvrdilo i v poslední části dotazníku, tj. v sémantickém testu. Evidentní je chápání domova ve dvou polohách: 1/ domov jako místo, kde aktuálně (a „oficiálně“) bydlíme, a 2/ domov jako místo, k němuž máme citový vztah, kde se cítíme dobře, k němuž cítíme přináležitost, i když zde (už) přímo nebydlíme; ten bývá obvykle – ne však nutně vždy – spojen s rodným místem, resp. s místem původu. V prvním případě lze hovořit o významu denotačním („...kde bydlím“), ve druhém o významu konotačním („...kde se jako doma cítím“).

3.4. K empirickému výzkumu volně připojujeme část zprávy učitelky Věry Mífkové o realizaci projektu *Příběh mojí rodiny*. V mnohém totiž potvrzuje a doplňuje data získaná u vysokoškoláků (srov. asociace spojené s domovem a charakteristiku domova ze strany třináctiletých venkovských dětí i jejich učitelky):

Na projektu jsme pracovali v 7. třídě v hodinách dějepisného semináře od února do dubna. Nejdříve jsme se zabývali domovem, který pro nás všechny tolik znamená. Úplně na začátku bylo pouze jedno slovo, které se sedmákům v souvislosti s domovem vybaví. A co to bylo? Zázemí, rodina, jistota, můj dům, rodiče, obývací, Škrdlovice, láska, dům, postel. Pak už to nebylo jen jedno slovo, ale co nejvíce slov s domovem souvisejících.

¹⁹ Srov. odd. 4, rovina profilace 3 (vertikální aspekt), 3D – kulturně-jazykový aspekt.

²⁰ Srov. odd. 4, rovina profilace 3 (vertikální aspekt), 3E – transcendentní aspekt. Co se týče sakrality spojené s domovem, v odpovědích se vyskytl pouze tento jediný doklad (v odpovědi na první otázku): *místo, které je požehnané.*

Z nich potom vybrali pět nejdůležitějších a ze svého výběru vytvořili statistiku. V ní se na prvním místě objevila rodina a rodiče, následovala láska, zázemí, pomoc, dům, místnost v domě, domácí mazlíčci.

Děti přemýšlely nad tím, co dělá domov domovem, a byly vedeny k uvědomění si, že domov si každý z nás nosí v sobě, že od nejkrásnějších a nejšťastnějších domovů se odvíjí pak i přadýnko vzpomínek, které dospělé vrací zpátky do dětství. A vrátit dospělé do dětství a mládí, to bylo právě cílem našeho projektu.

Na další hodinu si přinesli předměty, které byly spojeny s minulostí jich samotných nebo členů jejich rodiny, ke kterým mají citový vztah, ke kterým se váží nějaké vzpomínky. O nich jsme si povídali. Mezi přinesenými předměty byly hry, fotografie, hračky, ale i mlýnek, sítko, lampička²¹.

Předměty spojené s domovem – mlýnek, lampička – hrají velkou roli v poezii a v uměleckém textu vůbec. Mají jednak funkci rekvizity uplatňující se v konstruování typické scény domova, jednak funkci metonymie – zástupky celku, která dokáže příslušnou scénu, prostředí či dobu působivě evokovat.

4. DOMOV: textová data

[6] *Vždycky když přijedu do Litvínova, tak mám pocit, že jsem tam doma. Ted'ka žijem už hezkých pár let tady na Žižkově, hrozně se mi tady líbí, ale mám skutečně pocit, že doma jsem tam, kde jsem se narodil a kde jsem vyrůstal. Protože to se nedá smazat. Pan Werich, když se ho kdysi zeptali, proč nezůstal v Americe jako Voskovec, tak odpověděl velice lakonicky: „Nehrál jsem s nima kuličky.“ A já jsem ty kuličky hrál tam²².*

Text uvozující tuto část dokládá vztah mezi dvěma profily pojmu DOMOV. Mluvčí žije na Žižkově (ten je jeho „oficiálním“ domovem, tj. místem, kde aktuálně bydlí) a je tam spokojen, ale *má (...)* *pocit, že doma je tam, kde se narodil a kde vyrůstal*. K původnímu domovu je člověk emocionálně připoután vzpomínkami; v českém kontextu to lze vyjádřit často citovaným bonmotem divadelníka a spisovatele Jana Wericha, že doma je člověk tam, kde hrál v dětství s kamarády kuličky. Metonymická zkratka pro vystižení prožitku domova je dnes opakována tak často, že se víceméně frazeologizovala²³: nachází se tedy kdesi na půli cesty mezi údaji jazykovými a textovými.

²¹ Projekt pak pokračoval rozhovory dětí s prarodiči a rodiči, které se týkaly jejich vzpomínek na dětství; na tomto základě pak každý žák rekonstruoval příběh vlastní rodiny. Zpráva o projektu z 20. 05. 2014 srov. <<http://www.zspolnicka.cz/rservice.php?akce=tisk&cisloclanku=2014050009>>.

²² Z rozhovoru s písničkářem Honzou Brožem v internetovém časopisu Folk & Country, srov. <http://www.folkcountrry.cz/rozhovory/rozhovor-devitka.htm>

²³ V materiálu najdeme řadu podobných kontextů uvedeného bonmotu o kuličkách (vzpomínkové rozhovory, zkušenosti emigrantů aj.).

Textová data související s výrazem *domov* jsou velmi bohatá a rozrůzněná²⁴. Vzhledem k nutnosti omezit zdroje analýzy, ale zohlednit přitom reprezentativní materiál jsme postupovali takto: nejprve byla k rozboru zvolena korpusová data spojená se substantivem *domov* (3.1)²⁵; poté jsme analyzovali materiál z nejrůznějších komunikačních oblastí, který byl získán pomocí internetového vyhledávače Google: šlo zejména o publicistiku (internetové noviny a časopisy), reklamy, portály veřejných institucí a firem, internetová diskusní fóra apod. (3.2).

4.1. Kolokace substantiva *domov* v Českém národním korpusu SYN

V Českém národním korpusu (v korpusu SYN)²⁶ je lemma *domov* doloženo 322 697 výskyty. Pomocí nástroje *WordSketch* bylo zjištěno několik okruhů nejfrekventovanějších kolokací, z nichž jsme některé vybrali jako reprezentativní, tj. podstatně vypovídající o nejčastějších kontextech fungování pojmu *DOMOV*²⁷. Ve spojení s adjektivem se lexém *domov* vyskytl celkem 115 099, nejčteněji (cca z 64%) ve spojení *dětský domov* (55 792); poté následují s výrazným odstupem adj. *nový* (13 956), *druhý* (3 167), *dočasný* (1 170), *původní* (748), *ženský* (627), *zdejší* (622), *psí* (592), *tamní* (388), *útulný* (375). Spojení, kdy po výrazu *domov* následuje genitiv substantiva, je celkem 61 275. Z nich tvoří cca 77% kolokace *domov důchodců* (47 704), poté následuje s výrazným odstupem *domov mládeže* (3 745), *domov seniorů* (2 208), *domov dětí* (1 091), *domov Sue Ryder* (485) a další názvy konkrétních sociálních institucí. I další výsledky (které zde nelze z důvodu rozsahu prezentovat) potvrzují prominentní vazbu lexému *domov* na sociální instituce zajišťující náhradní nebo dočasné ubytování dětem, seniorům, studentům či lidem v nouzi.

Z korpusových dat plyne, že frekvenčně výrazně převažují ty výskyty lemmatu *domov*, které jsou vázány na významovou oblast „sociální a charitativní péče“ (viz též dále 3.2); paradoxně je tedy exponován sekundární význam

²⁴ Jak ukazují podobné výzkumy i úvahy o nich (srov. zejm. Bartmiňski 2014), o textových datech platí obecně, že jsou velmi bohatá, ale v mnoha ohledech různorodá a nekompatibilní; interpretovat v úplnosti všechny relevantní kontexty není v lidských silách. Vždy je tedy nutno vybírat.

²⁵ Pouze s ním – ačkoli, jak již bylo řečeno, k lexikálnímu vyjádření pojmu *DOMOV* patří i výrazy *doma* a *domů*.

²⁶ Korpus SYN zahrnuje korpusy SYN2000, SYN2005, SYN2006PUB, SYN2009PUB, SYN2010 a SYN2013PUB. Jeho celková velikost v době práce na tomto textu byla 2 232 miliardy textových slov (tokenů), tj. 2 685 127 310 pozic. Jde o korpus bohatý, ale nereprezentativní – není např. žánrově vyvážený (výrazně v něm převažuje publicistika). Analýzu korpusových údajů chápeme pouze jako jednu součást výzkumu.

²⁷ Pracovali jsme pouze s lexémem *domov*, ns adverbii *domů* a *doma*, zde by byly výsledky ovlivněny např. i frekventovanými výskyty ve sportovní publicistice, srov. *Sparta, ligový lídr; v neděli prohrála doma s Bernem* nebo *tým odjel domů s porážkou 4 : 0*.

lexému *domov*, vztažený k institucím, jež mají skutečný domov nahradit, ale jako „opravdový domov“ stereotypově pocíťovány nejsou, ba bývají s ním často kladeny do opozice.

4.2. *Domov v textech na internetu*

Při analýze bohatých internetových dat, získaných prostřednictvím vyhledávače Google, se ukazuje, že výraz *domov* (a pojem domova) hraje podstatnou roli v určitých tematických okruzích, resp. komunikačních oblastech.

4.2.1. **Sociální oblast a oblast charitativní péče: náhradní domovy a bezdomovectví**

Nejčastěji je substantivum *domov* opět (srov. 3.1) spojeno s institucionálními zařízeními, která v běžné komunikaci někdy fungují jako opak „pravého“ domova. Mají zajišťovat náhradní bydlení v případech, kdy samostatné bydlení s rodinou či ve vlastním bytě není možné: jde zejména o *dětský domov* a *domov důchodců / seniorů / domov pro seniory / domov pokojného stáří*, či *domov pro matky s dětmi* (srov. též internátní zařízení *domov mládeže, žákovský domov*).

Patří sem též kontexty odkazující k lidem bez domova a k problému *bezdomovectví*. Na internetu lze najít např. videonahrávku nazvanou *Bezdomovci zpívají hymnu*: skupina bezdomovců na Hlavním nádraží v Praze zpívá českou hymnu *Kde domov můj*; text hymny se ocitá v nečekaných souvislostech. Rozehrává se tu dvojí profil pojmu DOMOV, do popředí při tom vystupuje profil bydlení²⁸.

Do tohoto okruhu lze zahrnout i texty o zvířatech bez domova, zejm. o opuštěných psech a kočkách, k nimž se poukazuje vyjádřeními o hledání nového domova.

4.2.2. **Časopisy pro ženy, životní styl, reklama: „pohoda domova“**

Některé časopisy mají výraz *domov* už ve svém názvu – *Domov, Spokojený domov, Náš domov* (srov. též 3.2.4).

V článku z časopisu *Svět ženy* se pod titulem *5 tipů, jak vytvořit šťastný domov* píše: *Dnešní doba přináší do života mnoho stresu. Proto potřebujete místo, kde naleznete bezpečné útočiště. Vytvořte si z domova oázu klidu, která potěší nejen oko, ale i duši!* Následují „rady odborníků“, které se vztahují k výběru zařízení, ale i vhodného osvětlení, k tzv. *tepelné pohodě* domova,

²⁸ Srov.: http://www.armadaspasy.cz/reshare/video?gclid=Cj0KEQjwOCqBRDXmIWvveLE3_cBEiQAZWfImbf6zrci6QbBEBtOkJwRPMNXhQX4bG_f6JuHoaWqjHoaAims8P8HAQ

k dekoracím, květinám apod²⁹. S domovem se v ženských (a „lifestyleových“) časopisech spojuje i vaření, jídlo a společné stolování. Domov bývá tematizován v souvislosti se slavením svátků, zejm. Vánoc, které jsou chápány jako svátky domova a rodiny.

4.2.3. Vzpomínky na dětství

Bohatý výskyt dokladů z této oblasti zaznamenáváme v rozhovorech se slavnými osobnostmi nebo ve vzpomínkových textech.

5. Sémantická struktura pojmu DOMOV

Poznatky výše uvedené jsou koncentrovány v následujícím sémantickém modelu. Na základě jazykových, empirických a textových dat se ukazuje, že se v českém obrazu domova uplatňují tyto tři roviny profilace:

1. rovina profilace

- 1A. profil – bydlení
- 1B. profil – narození piwak

2. rovina profilace (horizontální aspekt – „soustředné kruhy domova“)

- 2A. profil – rodina, vlastní místnost, byt či dům
- 2B. profil – obec, město, kraj
- 2C. profil – rodná země, vlast

3. rovina profilace (vertikální aspekt významu)

- 3A. materiálně-praktický profil
- 3B. prostorový profil
- 3C. sociálně-psychologický profil
- 3D. kulturně-jazykový profil
- 3E. transcendentní profil

Schéma vyžaduje aspoň minimální komentář. Ten by měl být uveden upozorněním, že se jednotlivé roviny profilace prostupují a kombinují: s jejich pomocí se pokoušíme nahlédnout trojí rozdílný aspekt složité strukturovaného pojmu DOMOV.

Co se týče první roviny profilace, byla již vysvětlena výše. Profil bydlení (1A) se týká především denotačního významu subst. *domov* (domov jako bydliště); zejména ke konotačnímu významu se vztahuje profil příslušnosti a citového pouta, resp. (prototypově) narození a původu (1B); s ním je volně spojena

²⁹ <http://www.svetzeny.cz/bydleni-a-zahrada/byt-a-dum/5-tipu-jak-vytvorit-stastny-domov>

i konotace pohodlí a soukromí. (Konotace jako jistota, bezpečí, přijetí, láska apod. se pak dále konkretizují v souvislosti s druhou a třetí rovinou profilace).

Druhá rovina profilace odkazuje k Havlovým *soustředným kruhům domova* a k pojetí domova u J. Patočky. Domov tvoří centrum přirozeného světa, ve směru od něho (od „já“) se utváří okruh toho, co je mi více či méně známé, blízké, co cítím jako své. Materiál tu potvrzuje tři profily: malý privátní prostor a společenství nejbližších – byt, dům a rodina (2A), prostor širší – obec, region, město (2B), a nejširší – rodná země, vlast (2C). Podle kontextu může jít i o struktury ještě širší – jako je Evropa či planeta Země. Ty už však zřejmě cítíme jako metaforické rozšíření základního pojmu. Ve třetí rovině profilace je rozlišeno pět aspektů, které se mohou v diskurzu o domově aktivizovat:

3 A. Materiálně-praktický aspekt

Etymologicky je základem abstraktního pojmu DOMOV konkrétním *dům* (jakožto materiálně existující stavba – lidské obydlí). Dům je také prototypem domova. S materialitou domova těsně souvisí praktická stránka bydlení: jednak stavba a budování domu (které pak může být metaforou pro budování domova v aspektu sociálně-psychologickém), jednak to, co je spojeno s významem příbuzného výrazu *domácnost*: každodenní péče o dům, domov a rodinu. Na domov a bydlení je totiž vázáno zajišťování elementárních potřeb členů rodiny: hygiena, stravování, spánek, rekreace apod., doma se vaří, uklízí, pere, doma se rodiče starají o děti. Je-li domov, jak uvidíme dále, základem naší identity a intimity, nejbližších sociálních vztahů, duševního spočinutí, má i svou dimenzi velmi tělesnou: vázanou na uspokojování tělesných potřeb a na každodenní fyzickou práci, která je s ním spojena (srov. *domácí práce*).

3 B. Prostorový aspekt

Od prostorového pojetí domova se vše odvíjí, lze říci, že tu jde o základní význam, resp. významové centrum stereotypu domova. I slovníková definice se odvozuje od nadřazeného pojmu „místo“, stejně vymezovali domov i respondenti. *Domov* je místo, kde bydlíme a/nebo místo, kde jsme se narodili či pobývali v dětství a které (proto) cítíme jako své, k němuž cítíme blízkost a přináležitost. (V tomto smyslu se domov podílí na konceptualizaci opozice „blízkosti a dálky“ („domova a světa“), a to i ve smyslu sounáležitosti s něčím, obeznámenosti s něčím (*téma je mi vzdálené, je pro mě odlehlé X je mi blízké, jsem v něm doma*) nebo blízkosti či vzdálenosti citové.

3 C. Sociálně-psychologický aspekt

Domov zahrnuje především nejbližší rodinu (prototypově v centru s matkou, a dále s otcem, sourozenci, prarodiči), pak další příbuzné, přátele, sousedy,

rodáky, krajany, a konečně i národ (srov. druhou sloku národní hymny: *mezi Čechy domov můj*, zatímco v první sloce je exponován aspekt prostorový). Jde tu o lidi milované, s nimiž cítíme sounáležitost a společný osud, za něj máme odpovědnost a na které se můžeme spolehnout.

3 D. Kulturně-jazykový aspekt: řeč, kultura, dějiny, národnost – „češství“ jako domov

Fakt, že domov není nutně vázán na materiálně-praktickou rovinu a na konkrétní místo, a dokonce že může mít širší dosah než to, co jsme právě označili jako aspekt sociálně-psychologický (blízcí lidé, rodina), se ukazuje zřetelně např. v prožitcích emigrantů. Zjištěně cítění mateřské řeči jakožto „domova“ a intenzivní prožívání kulturních tradic, literatury, hudby apod. v intencích sebeidentifikace je patrné z výpovědí prostých lidí i z děl mnoha umělců (k tématu „řeč jako domov“ srov. Vaňková 2008). Významnou součástí této roviny je sdílení, pocit sounáležitosti s celkem určitého společenství a vázanost na paměť – srov. i vzpomínky na dětství a mládí.

4 E. Transcendentní aspekt

Transcendentní aspekt pojmu *domov* je v naší kultuře spojován zejména s křesťanským pojetím domova „na nebesích“, „v nebi“ (je to patrné např. v konceptualizaci *dvojího domova* u spisovatele Jana Čepa). Ten první domov, pozemský a materiální, je předobrazem domova duchovního, domova u Boha, kam se člověk podle tradice odebere po smrti.

Ten je v intencích lidové zbožnosti ztotožněn s rájem, resp. nebem jakožto sídlem Boha a chápán jako místo spočinutí, lásky, bezpečí, radosti a positivity; a také jako místo setkání s drahými zemřelými: i to tedy dokládá pozitivní konotace spojené s domovem. Metafory bydlení, domu a domova v tomto smyslu ovšem nacházíme často i v biblických (zejm. novozákonních) textech³⁰. Našli bychom však i jiné podobné, mimokřesťanské či zcela individuální koncepte domova... Smrt je spojována s *návratem domů* velmi často.

Ráj je tak konceptualizován jako domov, a domov bývá naopak konceptualizován jako ráj: vysněný³¹, případně ztracený a hledaný, který tu byl (zejm. v dětství), a / nebo který bude.

6. Závěrem

V závěru uvádíme krátkou charakteristiku domova z pera českého filosofa Radima Palouše; exponuje některé podstatné z významových aspektů pojmu

³⁰ Srov. např. 2 Kor 5,6-10.

³¹ Srov. (podle interpretace V. Macury) i domov z české národní hymny (viz 0.3.1).

DOMOV, o nichž byla řeč výše, tj. které se potvrdily jako ukotvené v českém obrazu světa; jen je formuluje v intencích filosofické tradice heideggerovské a patočkovské:

[7] *Domov patří k těm nejzákladnějším pojmům, svazujícím tělo s duchem, přítomnost s veškerenstvím, odchody s návraty, celou tu událost konkrétního pobytu zde s konkrétními pobytými jiných zde. (...) Je centrem lidského bydlení (...) jakožto vesmírného spočívání a odevzdávání*³².

Snad bylo alespoň v náznacích poukázáno k provázanosti materiální i nemateriální polohy domova – a k jeho poloze existenční i existenciální; k tomu, že domov každodenně utváříme a sdílíme se svými nejbližšími; i k tomu, jak je naše tady a teď, spjaté s jedním konkrétním domem či bytem (a také krajem, městem, zemí) a s jednou konkrétní rodinou (a zároveň i národem, který má svou řeč a kulturu) vpojeno do celku světa, v němž bydlíme spolu s ostatními, ve vzájemném, ukotvujícím dávání a přijímání, v sebepřesahujícím a mnohasměrném dialogu.

Bibliografie (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

Bílková Jana, 2013, *Tautologie a kontradikce v češtině*, Praha.

Čálek Oldřich, 1999, *Domov nás může zachránit aneb Občanská společnost, domov a psychoterapie*, srov. http://www.rozhlas.cz/vltava/literatura/_zprava/oldrich-calek-domov-nas-muze-zachranit-aneb-obcanska-spolecnost-domov-a-psycho-terapie--705200.

Čermáková Eva, 2012, *Krajinami cizích časů. Vnímání prostoru a času usazenými a nomádskými kulturami*, Praha.

Český národní korpus [online]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Částečně dostupný na WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Damborský Jiří, 1993, *Ojczyzna w języku czeskim*, [w:] *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 167–176.

Danaher David S., 2010, *Three key words (domov, svědomí, and klid)*, „Slovo a slovesnost”, 71, 4, translating Vaclav Havel, s. 250–259.

Dubský Ivan, 1997, *Svět, domov a cesta u Jana Patočky*, [w:] Ivan Dubský, *Filosof Jan Patočka*, Praha, s. 11–33.

Havel Václav, 1999, *Letní přemítání*, [w:] *Spisy 6*, Praha.

Hodrová Daniela, 1994, *Místa s tajemstvím. Kapitoly z literární topologie*, Praha.

Hogenová Anna, 2002, *K fenomenologii domova a jinakosti*, [w:] *Kvalita života a tělesnost*, Praha, s. 120–185.

Hučín Jakub, *Domov jako zrcadlo vlastního já. Psychologie dnes*, 2003, dostupné na: <http://www.rodina.cz/clanek3216.htm>

Jungmann Josef, 1899, *Slovník česko-německý J. Jungmanna*, I. díl (1835) Praha.

³² Z osobního dopisu Radima Palouše autorce (23. 11. 2012).

- Kobesová Alena, 2014, *Domov v konceptualizaci českých mluvčích (dotazníkové šetření)*. Nepublikovaná bakalářská práce pod vedením Irena Vaňková, Praha.
- Kovařík Petr, 2004, *Klíč k rodným chaloupkám*, Praha.
- Linhartová Věra, 2010, *Za ontologii exilu*, [w:] Věra Linhartová, *Soustředné kruhy*, Praha, s. 242–245.
- Macura Vladimír, 1998, *Český sen* (zejm. stať Sen o národě, 54–62), Praha.
- Macura Vladimír, 2004, *Krajina hymny a krajina literatury*, [w:] *Kde domov můj. Varianty a parafráze*, red. Martin Valášek, Praha s. 125–131.
- Patočka Jan, 1992, *Přirozený svět jako filosofický problém*, Praha.
- Podracký Vladimír, 2004, *Návrat k domovu. Manifest tradicionalismu*, Olomouc.
- Průka Miloslav, 2009, *Péče o oikos. Dům v dějinách myšlení*, Brno.
- Rejzek Jiří, 2001, *Český etymologický slovník*, Voznice.
- Richterová Sylvie, 2004, *Místo domova*, Brno.
- Svatoš Martin, 2004, *Kde domov barokního Čecha?*, [w:] *Kde domov můj. Varianty a parafráze*, red. Martin Valášek, Praha, s. 112–124.
- Tucker Aviezer, 1997, *Fenomenologie a politika. Od J Patočky k V. Havlovi*, Olomouc.
- Urbanová Svatava, Málková Iva, 2003, *Souřadnice míst*, Ostrava.
- Valášek Martin (red.), 2004, *Kde domov můj. Varianty a parafráze*, Praha.
- Vaňková Irena, 2008, *Mateřský jazyk jako domov v řeči (K opozici „vlastní – cizí“ v obrazu mateřského jazyka v češtině)*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 20, s. 107–122.
- Vaňková Irena, 2012, *DŮM i DOMOV v češskoj jazykovej kartine mira*, [w:] *WJOSS 1*, Lublin, s. 69–88.
- Vaňková Irena, Huleja Jan, *Domov v konceptualizaci českých vysokoškolských studentů (Empirický výzkum)*, v tisku.

Wykaz skrótów

- SSČ – *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha, 1994.
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého I–IV*, 1958–1971, Praha. Dostupný na: ssjc.ujc.cas.cz/
- PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého I–IX*, 1936 – 1957, Praha. Dostupný na: bara.ujc.cas.cz/psjc

The Czech concepts of *DŮM* ‘house’ and *DOMOV* ‘home’ in the light of lexicographic, empirical and textual data

The aim of this study is to reconstruct the concept of HOUSE / HOME in the Czech language in the light of dictionary, questionnaire, and textual data. The Polish and Russian lexeme *dom* has two counterparts in Czech: *dům* and *domov*. The word *dům* is identified with a specific object – ‘a building’ / ‘an edifice’, while *domov* is a ‘family place, a homeland’. The lexeme *domov* indisputably belongs to the

category of Czech key words and constitutes the foundation of Czech culture. In Czech literature, especially poetry, *domov* is conceptualised as a homeland, a country, land. The author analyzes hyperonyms, synonyms, antonyms, hyponyms and co-hyponyms of the word *domov*, as well as derivatives, collocations, phrasemes and maxims containing this lexeme. The description also includes the meanings of derivatives of the word *dom*, such as *doma* 'to live' and *domů* 'to arrive'. The study shows that the Czech picture of HOUSE / HOME has three profiles: a conceptual profile (home as a place and a birthplace), a horizontal profile in which a significant role is played by the family, one's hometown, home country and homeland, and a vertical profile (which reflects the material-and-practical, locative, cultural, social and transcendent dimensions of the concept).

Rosyjski językowo-kulturowy obraz DOMU*

Ludmiła L. Fiodorowa
Dorota Pazio-Wlazłowska**

W okresie władzy komunistycznej idea DOMU rodzinnego została poddana ideologicznej destrukcji, lansowano ideę domu kolektywnego, społecznościowego (*коммунальные квартиры*, tzw. *коммуналки*, w których mieszkało kilka rodzin). Idea domu prywatnego znalazła wyraz w budowaniu domów letniskowym – *дач*, na którą zostały przeniesione tradycje postrzegania DOMU jako rodzinnego gniazda. Zasadnicza dla konceptualizacji DOMU jest opozycja „swój–obcy” i postrzeganie go nie tylko jako budynku, ale też wspólnoty zamieszkującej pod jednym dachem. Znajduje to potwierdzenie w źródłach leksykograficznych i licznych utworach literackich. Autorki charakteryzują DOM jako kompleksowy konstrukt mentalny, opisują jego aspekty: fizyczny (budynki mieszkalne, ich części i układ wewnętrzny), społeczny (dom i rodzina w sytuacjach traumatycznych – postrzegane jako wartości najwyższe), funkcjonalny (zapewnienie poczucia bezpieczeństwa), kulturowy (nie tylko *уют*, *домашнее тепло*, ale też zachowanie rodzinnych tradycji i wartości), prawny (możliwość kupna i sprzedaży). Autorki stwierdzają, że dom jest postrzegany różnie z różnych punktów widzenia: właściciela / gospodarza, gospodyni, młodzieży, osób starszych oraz osób pozbawionych domu (uchodźców, emigrantów i in.).

1. Wprowadzenie – dom jako czynnik organizacji świata i wartość w życiu człowieka

Koncept DOM zajmuje szczególną pozycję w rosyjskim obrazie świata. Znajduje w nim odzwierciedlenie nie tylko pierwotny i fundamentalny związek człowieka z miejscem zamieszkania, z najbliższymi i z przeszłością, ale także

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

** Autorki dziękują prof. O. Je. Frołowej za wnikliwy komentarz, cenne sugestie oraz za pomoc w przeprowadzeniu ankiet, prof. I. A. Siedakowej za istotne uwagi i pomoc w przeprowadzeniu ankiet oraz dr Je. S. Uzieniowej za pomoc w przeprowadzeniu ankiet.

nowe, rozszerzone znaczenie obejmujące wszystkie miejsca bliskie człowiekowi, oswojone przez niego w jakikolwiek sposób. Wyraz *dom* jest też często używany przez Rosjan do określania pojęć ze sfery społeczno-politycznej. Wyraźnemu poszerzeniu ulega nie tylko łączliwość leksemu, lecz także znaczenie konceptu, np. *наш общи́й дом – Земля*.

DOM jest podstawowym czynnikiem organizacji świata (por. Маслова 2004: 70, 234; Уфимцева 2001; Валеева 2010). Należy do najistotniejszych, elementarnych wartości w życiu człowieka:

[1] *Мужик хлеб вырастил, детей воспитал, дом построил, Родину защитил* [Михаил Садчиков, *Когда объем личности позволяет*, „Труд-7”, 2007.03.16]. [НКРЯ]¹

Władimir Dal przytacza starą formę przysięgi: *Сгорю мой дом! (если я лгу)*. Współczesne wyobrażenia znajdują odzwierciedlenie w popularnym wyrażeniu: *Человек должен за свою жизнь построить дом, посадить дерево, вырастить сына*. Jurij Łotman umieszcza DOM obok m.in. *drogi* i *chleba*, pośród słów-kluczy kultury (Łotman 1978: 46).

DOM jest często personifikowany, człowiek myśli o nim jak o żywej istocie:

[2] *Я люблю, когда дом дышит, шумит, и всё в нём движется и хохочет*. [Федор Чеханков, *Ненависть меня разрушает* (2002), „Витрина читающей России”, 2002.09.13] [НКРЯ]

Warto w tym kontekście przypomnieć również *domek na kurzej łapce* Baby Jagi (*избушка на курьих ножках*), który sam się porusza. Postrzeganie DOMU jako żywej istoty znajduje odzwierciedlenie w nazwach jego części – *окно* od *око*, *крыльцо* od *крыло* (w szczególności *крыло здания*). Z drugiej strony nazwy elementów domu przenoszone są na części ciała człowieka: *крыша* ‘dach’, *чердак* ‘poddasze’ to żargonowe określenia głowy.

Zasadnicza dla recepcji konceptu DOM jest opozycja „swój–obcy”. DOM wyznacza bowiem granice między człowiekiem a światem przyrody, wyznacza też podległą mu przestrzeń różną od DOMÓW innych ludzi. Warto zauważyć, że jednym z najstarszych związków wyrazowych z leksemem *dom* jest odnotowany przez *Словарь русского языка XI–XVII вв.* zwrot *Своимъ домо́мъ жити*, tj. mieć swoje gospodarstwo, mieć środki do życia. I. Sriezniewski w pracy *Материалы для словаря древнерусского языка* połączenie *живетъ своимъ домо́мъ* datuje na rok 1497, podaje też dwa przysłowki: *до́ма, домо́ви* (= ‘домой’). Rozumienie DOMU jako miejsca „oswojonego”, „swojego”, „bliższego” wydaje się zatem prototypowe.

¹ Przykłady opatrzone adnotacją [НКРЯ] zostały zaczerpnięte z Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego (podkorpus główny i podkorpus tekstów prasowych) www.ruscorpora.ru.

Dom jest częstym motywem utworów literackich, jest nierozzerwalnie związany z bohaterami – zarówno jako miejsce zamieszkania, jak i miejsce akcji czy synonim rodzinnej historii. Nie zawsze jego rola ogranicza się do tła wydarzeń, niekiedy uosabia typy bohaterów, ich losy, jest świadkiem historii. Jako przykłady można przytoczyć utwory, w których tytułach został użyty wyraz *dom* lub jego synonimy: *Домик в Коломне* Aleksandra Puszkina, *Дворянское гнездо* Iwana Turgieniewa, *Дом с мезонином* Antoniego Czechowa, *Записки из Мертвого дома* Fiodora Dostojewskiego, *Зойкина квартира* Michaiła Bułhakowa, *Дом на набережной* Jurija Trifonowa, *Изба* Walentina Rasputina, *Дом, в котором...* Mariam Pietrosian, *Дом за зеленой калиткой* Diny Rubinej. Obraz rodzinnego domu wiąże się z tematem Ojczyzny w twórczości Nikołaja Niekrasowa, Siergieja Jesienina (*Мир тебе – деревянный дом!*), Nikołaja Klujewa, Mariny Cwietajewej i innych poetów.

Powszechnie znane są filmy *Отчий дом* Lwa Kulidżanowa, *Дом, в котором я живу* Lwa Kulidżanowa i Jakowa Segela oraz *Дом* Olega Pogodina.

DOM jest tematem wielu konferencji naukowych, m.in. Круглые столы Института мировой культуры Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова: *Дом в пространстве языка и культуры* (2006, 2007), *Дом в языке и культуре* (2010). Bogata jest literatura poświęcona konceptowi DOM w twórczości rosyjskich pisarzy i poetów. DOM jest przedmiotem badań prowadzonych z perspektywy filozofii, socjologii, antropologii, etnografii, psychologii². Liczne są opracowania z zakresu językoznawstwa: Sierafima Nikitina i Jelena Kukuszkina (2000), Aleksandr Pieńkowski (2007), Nikita Tołstoj (1999) i in.³

2. DOM w opracowaniach leksykograficznych

U źródeł ludowego wyobrażenia DOMU znajdowało się nie tylko pojęcie budynku, ale też wspólnoty zamieszkującej pod jednym dachem. Zasadnicza jest wzajemna relacja między domem i człowiekiem: dom dookreśla człowieka, człowiek określa swój dom – dom zapewnia poczucie bezpieczeństwa, chroni człowieka, człowiek – buduje dom, ozdabia go. Te dwa znaczenia – budynku i wspólnoty – wydają się być fundamentalne dla postrzegania rosyjskiego konceptu DOM, co znajduje potwierdzenie w źródłach leksykograficznych.

W pracy *Материалы для словаря древнерусского языка* I. Sriezniewskiego, której pierwsze wydanie ukazało w 1890 roku, w staroruskim ДОМЪ wyróżnia

² Zob. Bibliografia.

³ Zob. Bibliografia.

się m.in. znaczenia: ‘жилище, здание’, ‘хозяйство, домашнее устройство’, ‘семья, домашние’, ‘имение, имущество’, ‘храм, церковь’.

W słowniku *Словарь Академии Российской* (1794) – *дом* ma dwa podstawowe znaczenia: 1) ‘строение, для жилья сделанное’; 2) ‘в виде имени собирательного означает всех людей, к одному семейству принадлежащих’.

Толковый словарь живого великорусского языка W. Dala (1863–1866) wyróżnia trzy znaczenia: 1) ‘строение для житья, жильё; в городе – жилое строение, хоромы; в деревне – изба со всеми ухажаями и хозяйством’; 2) ‘семейство, семья, хозяева с домочадцами’; 3) ‘род, поколенье, говоря о владетельных или высоких особах’.

We współczesnych słownikach objaśniających pierwsze ze znaczeń wskazanych w *Словнику* W. Dala rozbite jest na dwa: 1. ‘Здание, строение, предназначенное для жилья, для размещения различных учреждений и предприятий’. 2. ‘Жилое помещение, квартира; жильё’. I tak w opracowaniu *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов* pod redakcją N. Ju. Szwidowej wydzielonych jest pięć znaczeń: 1. ‘жилое (или для учреждения) здание’; 2. ‘свое жильё, а также семья, люди, живущие вместе, их хозяйство’; 3. ‘место, где живут люди, объединённые общими интересами, условиями существования’; 4. ‘учреждение, заведение, обслуживающее какие-н. общественные нужды’; 5. ‘династия, род’.

Warto zauważyć, że znaczenie ‘семья; люди живущие вместе’ nie jest wydzielone jako samodzielne, stanowi część znaczenia 2. Jako samodzielne jest ono wskazane w słowniku pod redakcją Siergieja Kuzniecowa. Wydaje się zatem, że uzasadnione jest wydzielenie sześciu znaczeń, przy czym ostatnie (‘династия, род’) jest wykorzystywane w ograniczonym zakresie.

Na podstawie źródeł leksykograficznych można wskazać ciągi synonimiczne dla każdego ze znaczeń interesującego nas leksemu, np.: w znaczeniu ‘budynek’: *здание, постройка, строение*; w znaczeniu ‘miejsce zamieszkania’: *жилище, жильё, пристанище*.

Warto odnotować także ciągi hiponimów: w pierwszym znaczeniu: ze względu na wysokość: *многоэтажка, пятиэтажка, девятиэтажка, высотка, башня*; ze względu na czas budowy: *хрущёвка, сталинка, новостройка*; ze względu na typ budynku: *особняк, коттедж, корпус, изба*. W drugim znaczeniu – ‘дом-жильё’ – można wydzielić: *квартира* (miejsce zamieszkania w mieście), *коммуналка, общежитие* (zbiorowe miejsce zamieszkania), *загородный дом, дача* (tymczasowe miejsce zamieszkania za miastem), *хижина* (zwykle ubogie miejsce zamieszkania na wsi), *имение, поместье, усадьба* (w przeszłości miejsce zamieszkania zamożnych właścicieli), *лачуга, каморка* (biedne, ciasne miejsce zamieszkania). W aspekcie społecznym – w znaczeniu dom jako ‘rodzina, grupa osób wspólnie zamieszkujących’ – ciąg synonimów jest zdecydowanie uboższy: *семейство, семья, фамилия*.

Obszerna jest grupa derywatów utworzonych od słowa *dom*. W staroruskim funkcjonowały przysłowki *домови (куда?)* i *дóма (где?)*. Słownik W. Dala odnotowuje, m.in.: *домовый* – przymiotnik od *дом*; *домашний* – przymiotnik od *дом* w znaczeniu ‘*жилье*’; *домашние* ‘domownicy’; *домовой* (substantywowany przymiotnik) ‘duszek domowy’; *домовитый* (przymiotnik od *дом*), gospodarny; *бездомный* ‘nieposiadający własnego mieszkania, bezdomny’; *домовладелец* ‘właściciel domu’; *домочадцы* ‘domownicy’; *домохозяйка / (домохозяин)* ‘gospodyni domowa / (gospodarz domu)’; *домосед* ‘domator lub ten, kto zajmuje się dziećmi’; *домоводство* ‘gospodarstwo domowe’; *домотканый* ‘samodziałowy, domowego wyrobu’.

W XX wieku pojawiły się kolejne derywaty: *надомный* ‘przeznaczony do wykonania w domu, chałupniczy’; *надомный труд* ‘praca chałupnicza’; *надомник* ‘chałupnik’; *домушник* ‘złodziej’; *домработница* ‘pomoc domowa, домашняя работница’; *домоуправление* ‘administracja domów’; *домуправ (управдом)* ‘administrator, zarządca domu, управляющий домами’, nieużywana obecnie oficjalna nazwa stanowiska kierownika administracji (*домоуправление*); *домофон* ‘domofon’.

Pierwsza ze wskazanych grup derywatów odzwierciedla podstawowe wyobrażenia DOMU jako „swojego miejsca”, przeciwstawionego światu zewnętrznemu. Druga wskazuje na model DOMU – gospodarstwa, struktury wewnętrznej o określonym podziale ról. Warto zauważyć, że derywaty nie odzwierciedlają miejsca i roli służby, wskazują natomiast gospodarza i domowników. Derywaty, które pojawiły się po rewolucji, w większości wyszły lub wychodzą z użycia. Wyjątek stanowią *домработница* i *домофон*. Jako samodzielny leksem zaczyna funkcjonować w określonych kontekstach i związkach frazeologicznych deminutivum *домик* (*охотничий домик, дачный домик*). „Мы в домике!” ‘jesteśmy uratowani’:

[3] Если российский игрок крикнул: „Я в домике!” – мяч у него отобрать запрещается, потому что он „в домике”. [Красная бурда: Матч останавливается, как только мы ведем в счете, „Комсомольская правда”, 2007.04.07] [НКРЯ]

3. Rozwój konceptu DOM: od domu prywatnego do kolektywnego i z powrotem

Fundamentalne znaczenie dla recepcji rosyjskiego konceptu DOM miała zapoczątkowana przez rewolucję zmiana stosunku do reprezentowanych przez niego wartości. Niezwłocznie po przejściu władzy przez Sowieców DOM stał się obiektem działań zmierzających do desakralizacji i zniszczenia obowiązującego wcześniej porządku. „Zmiana mieszkaniowa” lat 1918–1920 była pierwszym posunięciem władz mającym na celu wysiedlenie z domów dotychczasowych mieszkańców („burżuże”) i wprowadzenie do nich nowych

lokatorów („proletariusze”). „Zmiana” mogła też polegać na dokwaterowaniu do mieszkań nowych lokatorów. Formalnie było to zadośćuczynienie za wielowiekowe poniżenie klasowe biednych, faktycznie – celem było zburzenie podstaw egzystencji zarówno usuwanych ze swoich domów „byłych”, jak i wprowadzanych do luksusowych apartamentów „nowych ludzi” (Рещикова). Pozbawienie robotników oparcia i uczynienie z nich bezdomnej masy było, zdaniem Fryderyka Engelsa, koniecznym wymogiem transformacji społecznej (Engels: 20) (zob. Pazio-Wlazłowska 2012: 70–71). Warto w tym kontekście przytoczyć obserwacje Iriny Sandomirskiej o doświadczeniach Waltera Benjamina w porewolucyjnej Moskwie:

[4] *Приватное не исчезло, но как будто поменялось местами с общественным. Уют скрытого от постороннего взгляда буржуазного дома развеялся, дом превратился в общественное место, где чужие друг другу люди ночуют по несколько человек в комнате.* [Сандомирская 2013: 76]

Z drugiej jednak strony należy zauważyć, że życie we wspólnym domu jednoczy ludzi. Liczne rodziny, lokatorzy mieszkań komunalnych, sąsiedzi tworzą wspólnotę, którą można określić jako DOM w wymiarze społecznym. Por. *Принять кого-л. в свой дом. Быть знакомым домами.* Szczególnie wyraziście znaczenie to jest widoczne w konstrukcji *всем домом*:

[5] *Нас встречали жильцы **всем домом**, устроили праздник, только что без фейерверка.* [Игорь Ефимов, Суд да дело, „Звезда”, 2001] [НКРЯ]

Zmiany rozpoczęte przez rewolucję zadecydowały o uspołecznieniu życia prywatnego. Powstały liczne instytucje, zaspokajające potrzeby bytowe mieszkańców, służące realizacji określonych zadań lub zrzeszające przedstawicieli poszczególnych zawodów (zob. Funkcjonalny aspekt DOMU). Wszystkie te instytucje w swoich nazwach miały komponent *дом*: *Дом художника, писателей, композиторов, журналиста, пионеров, инвалидов; Дом отдыха, Дом книги, кино, быта, обуви; Издательский дом, детский дом.* Najbardziej okazałe i najważniejsze domy tego typu zaczęto określać jako *дворцы*: *Кремлевский дворец съездов, Дворец пионеров, Дворец бракосочетаний, Дворец молодежи.* Od innych budynków różniły się one starannością wykończenia.

Z czasem zmianie uległ zapoczątkowany przez rewolucję schemat regulujący zajmowanie mieszkań przez obywateli. Po okresie rozkwitu mieszkań komunalnych, przyszedł czas na ich rozkwaterowanie (*расселение*) (por. Fizyczny aspekt DOMU). Powrócono do mieszkań samodzielnych, w których lokatorzy mogli – mimo tego, że należały one do państwa – poczuć się gospodarzami. Lata 90. przyniosły kolejne zasadnicze przekształcenie – prywatyzację.

Oprócz zmian w formie własności w ostatnim czasie nastąpiły również wyraźne przeobrażenia funkcji domu. Mieszkańcy miast chętnie wyjeżdżają latem

na wieś, na daczę lub do domu babci. Domy te pełnią inną rolę niż dawne domy wiejskie – nie tyle chronią przed żywiołami, co zbliżają mieszkańców miasta do przyrody, do „życia na łonie natury”⁴. Sprzyjają tworzeniu się wyidealizowanego obrazu domu, miejsca, gdzie toczy się zdrowe życie. Niemalże połowa mieszkańców miast ma daczę, które są nie tylko miejscem odpoczynku, ale też miejscem, gdzie uprawia się warzywa i hoduje owoce. W przeszłości zbiory z działek istotnie wspomagały rodzinne budżety – przygotowywano zapasy na zimę, część warzyw i owoców sprzedawano. Dziś akcentuje się przede wszystkim ekologię, na daczach uprawia się „czyste”, nieskażone warzywa i owoce.

Te wyobrażenia o sielskim życiu na wsi znajdują odzwierciedlenie w dziecięcych przedstawieniach domu, w rysunkach słońca, otoczonego drzewami i kwiatami wiejskiego domu z kominem, z którego leci dym.

Warto zauważyć, że na daczę zostały przeniesione tradycje postrzegania rosyjskiego DOMU jako rodzinnego gniazda. Dacze kontynuują obrazy głęboko zakorzenione w literaturze – w utworach Puszkina, a przede wszystkim Turgeniewa, Czechowa i Bunina – opisujących dwory i pałace, idealizujących spokojne życie w majątku, dalekie od zgiełku i pośpiechu miasta. Tradycja dacz odrodziła się w latach 30. XX wieku. Rozkwit ich budowy przypada na okres rządów Chruszczowa. Zdaniem Tatjana Cywjan dacza jest typowo rosyjskim konceptem, a samo słowo nie ma odpowiedników w innych językach⁵.

[6] *Дача является знаком исконно русского потому, что у иностранцев ничего подобного нет, следовательно, они не могут понять сакральной сути дачи, и, следовательно, дача – еще одно слагаемое загадочной русской души. А можно сказать со всей определенностью, что когда возникает тема русской души и ее загадочности, речь идет о семиотическом конструировании своего образа в противопоставлении чужому, т.е. о русской модели мира.* [Цивьян 2006]

Cywjan przytacza też znamienne przykłady wypowiedzi o daczach:

[7] *Для советского человека, жившего при тоталитарном режиме, под неусыпным оком большого брата, дача была единственным островком частной собственности и частной жизни, местом, где он мог реализовать свою хозяйскую и творческую жилку, проявить индивидуальность. Причудливые цветники и небывалые урожаи становились способом самовыражения. А сама дача – местом/территорией/пространством для внутренней эмиграции.* [О. Протасова, *Дача как явление русской жизни*; tekst został opublikowany w saratowskim czasopiśmie w 2006 roku pod tytułem

⁴ Por. definicję słowa dacza w słowniku: *Толковый словарь русской разговорной речи*, Вып. 1 А-И. red. Л. П. Крысин, Москва, 2014: ДАЧА – образ жизни за городом летом, на собственной или снятой даче.

⁵ Warto zauważyć, że wydawane są czasopisma „Дача и дачники”, „Любимая дача”.

Марш шестисотых, или Дача как явление русской жизни; <http://old.om-saratov.ru/article/detail.php?ID=1103>]

4. DOM jako kompleksowy konstrukt mentalny

W tekście przyjęto – zgodnie z założeniami konwersatorium EUROJOS (Bartmiński: 2007; Bartmiński, Chlebda: 2008; Бартминьский 2005) – koncepcję opisu integralnego (Niebrzegowska-Bartmińska: 2014), wiążąc w całość charakterystyki fizyczne, społeczne, funkcjonalne, kulturowe i prawne.

4.1. Fizyczny aspekt DOMU

Dom to sztucznie wydzielone z przestrzeni, odgraniczone od świata zewnętrznego miejsce zamieszkania i schronienia człowieka. Charakteryzują je określone cechy zewnętrzne, sprecyzowane położenie oraz zdefiniowany układ wewnętrzny.

Dla wyodrębnienia cech istotnych dla fizycznego opisu domu znaczenie ma **lokalizacja** budynku, okres, w którym został on wzniesiony, oraz materiały użyte do budowy.

Wygląd zewnętrzny jest ściśle związany z lokalizacją domu. Fundamentalna jest tu opozycja „dom na wsi – dom w mieście” (*деревенский дом* i *дом городской*). Podstawowymi cechami różniącymi są wielkość i wysokość: domy wiejskie są zazwyczaj przeznaczone dla jednej rodziny, domy w miastach – zwykle dla wielu. Dlatego domy wiejskie są – w przeciwieństwie do zabudowy miast, gdzie dominują wysokie bloki (*многоквартирные, многоэтажные дома*) – niewielkie, parterowe (*одноэтажный дом*). Z punktu widzenia mieszkańca miasta domem jest nie tylko blok, lecz także – a może nawet przede wszystkim – mieszkanie (*квартира*) w tym bloku. Tam właśnie jednostka czuje się „u siebie” (*у себя дома*).

Opozycji „dom na wsi – dom w mieście” do lat 90., kiedy rozpoczęto prywatyzację mieszkań, odpowiadało drugie zasadnicze przeciwstawienie „prywatny – państwowy” (*частный дом – государственный дом*). Państwowe mieszkanie w mieście określano jako *жильплощадь*, tj. powierzchnia mieszkalna wyrażona w metrach kwadratowych. Mieszkanie i meldunek (*прописка*), będące celem dążeń w realiach radzieckich, nadal są przedmiotem pragnień (choć obowiązek meldunkowy zamieniła łagodniejsza forma rejestracji (*регистрация*)).

Tak zwany „problem mieszkaniowy” ma istotne znaczenie dla postrzegania rosyjskiego konceptu DOM:

[8] ...*Обыкновенные люди... в общем напоминают прежних... квартирный вопрос только испортил их...* . [Михаил Булгаков, *Мастер и Маргарита*, cz. 1 (1929–1940)] [НКРЯ]

Zmiany w tym zakresie przyniosła dopiero prywatyzacja mieszkań.

Oprócz lokalizacji o cechach zewnętrznych domu przesądza **czas**, w którym został on wzniesiony. W miastach można spotkać bogate pałacyki (*особняки*), użytkowane obecnie przez urzędy lub muzea. W połowie XX w. wznoszono monumentalne bloki (*сталинские дома, сталинки*), w których mieszkania były duże, często komunalne (*коммуналки*), tj. przeznaczone dla kilku rodzin. W takim mieszkaniu domem dla rodziny stawał się przeznaczony dla niej pokój (*комната*).

W latach 60. za rządów Nikity Chruszczowa budowano najczęściej czteropiętrowe bloki⁶, mieszkania były w nich małe („*пятиэтажки*”⁷ *с малогабаритными квартирами*) zgodnie z zasadą „dla każdej rodziny samodzielne mieszkanie” („*каждой семье – отдельная квартира*”). Powszechnie nazywa się je *хрущёвки*. Z powodu charakterystycznych skromnych warunków określa się je też jako *хрущёбы* (*хрущёвки* + *трущобы* ‘rudera, zapadły kąć, slumsy’). Standardowe nowe bloki nazywane są w Moskwie *лужковки* (od imienia byłego mera Moskwy Jurija Łużkowa):

[9] *Это была двухкомнатная „хрущёба” на улице Крылова, со смежными комнатами и с очень тесными кухней и коридором, куда нельзя было пригласить ни знакомых, ни друзей, чтобы при этом не натыкаться друг на друга.* [Борис Немцов, *Провинциал в Москве* (1999)] [НКРЯ]

W miastach budowane są wysokie apartamentowce (*многоэтажные дома с квартирами „улучшенной планировки”*). Poza miastem lub na jego obrzeżach wznoszone są niskie ekskluzywne budynki typu cottage *таунхаусы*⁸.

Trzecim elementem decydującym o zewnętrznej charakterystyce domu są **materiały** użyte do budowy, a także zainwestowane w nią środki. Jako budulec mogą służyć drewno (*деревянный дом*), cegła lub wielka płyta (*каменный дом: кирпичный, панельный, блочный*).

Bloki są wznoszone według standardowych projektów. Osiedla (tzw. sypialnie – „*спальные районы*”) są do siebie bliźniaczo podobne. Łudzące podobieństwo nowych bloków (*домов-новостроек*) i zbieżność adresów zdecydowała o przygodach bohatera popularnego filmu *Ирония судьбы, или с легким паром!* (reżyseria E. Riazanow), który znalazł się w noc sylwestrową w innym mieście w bloku, który łudząco przypominał jego dom.

⁶ *Хрущёвки* liczyły od jednego do czterech pięter. Najpopularniejsze były czteropiętrowe.

⁷ W Rosji parter określany jest jako *первый этаж*, stąd niezgodność w liczeniu kondygnacji – blok czteropiętrowy to *пятиэтажка*.

⁸ z ang. *townhouse*; zapożyczenia *коттедж* i *таунхаус* wypierają stare określenie *особняк*.

Dla charakterystyki **położenia** domu znaczenie ma opozycja: „dom wśród innych domów – dom na odludziu”. W dworach i pałacach (*усадыбы*⁹) – wznoszonych z reguły w pewnym oddaleniu od wsi lub miasteczek – obecnie często mieszczą się muzea (*дома-музеи*) znanych postaci, które tam mieszkały – pisarzy, kompozytorów i in. (np. muzeum Lwa Tołstoja w Jasnej Polanie, muzeum Piotra Czajkowskiego w podmoskiewskim mieście Klin). Budynki te stanowią atrakcję turystyczną nie jako zabytki architektury, lecz jako miejsca pamięci (*памятные места*) o znanych mieszkańcach. Warto zauważyć, że niektóre dwory i pałace zachowały swoje funkcje centrów kultury.

Układ wewnętrzny domu – rozplanowanie, układ pomieszczeń. Tradycyjny wiejski dom składa się z zadaszonoego ganeczku, na który prowadzą schodki (*крытое крыльцо со ступеньками*), nieogrzewanej sieni (*сени*), oszklonej, nieogrzewanej werandy (*застекленная веранда*), kuchni (*кухня*) i pokoi. W skład wiejskiego domu wchodzi też ciemna komora (*чулан*), piwnica (*подпол, подвал*) i strych (*чердак*). Ważnym miejscem jest próg domu (*порог*) – granica ze światem zewnętrznym. Wewnątrz szczególne znaczenie w starych domach ma piec (*печь*) – źródło ciepła i miejsce przygotowywania posiłków. Dziś piece są już rzadkością, zamieniły je bardziej współczesne urządzenia. Jeśli w domu jest piec, śpią na nim (*полати* – przeznaczona do spania boczna część pieca, między piecem a ścianą) dzieci i starcy. Zgodnie z ludowymi wierzeniami za piecem chowa się mityczny gospodarz domu, duch domu – *домовой*. Samodzielnym budynkiem była *баня* (*русская баня* należy do specyficznych realiów rosyjskich, jest jednym z charakterystycznych konceptów kulturowych).

Mieszkania w miastach są zwykle mniejsze od domów na wsi. Składają się zazwyczaj z 2–3 pokoi, kuchni, łazienki (*ванная*) i toalety (*туалет*). Często mają balkon (*балкон*) lub łodzię (*лоджия*). Wspólny, największy i najładniejszy pokój zwykle określany jest jako *гостиная* (por. Funkcjonalny aspekt DOMU). Osoby samotne zazwyczaj zajmują mieszkanie jednopokojowe. W zależności od ilości pokoi mieszkania określane są jako *однушка, двушка, трешка*.

Wygląd zewnętrzny domu podlega nie tylko wartościowaniu obiektywnemu ze względu na cechy fizyczne i położenie, jest również oceniany emocjonalnie. Pogardliwie, lekceważąco dom określa się jako: *дыра, лачуга, хибара, клетушка, халупа, каморка, конура*. Ironicznie bogate domy nazywane są *хоромы* (por. *царские хоромы*).

---

⁹ Słowo *усадыба* oznacza pałac lub dwór wraz z towarzyszącymi im zabudowaniami gospodarczymi.

Ocena emocjonalna prowadzi do ukształtowania stereotypu domu idealnego: niewielkiego, wiejskiego, drewnianego domku z jasnymi oknami, ganeczkiem, sadem i krzakami bzu pod oknami. Wyidealizowany obraz ściśle wiąże się z pojęciem domu rodzinnego (*родной дом, родительский дом*), które łączy w sobie wyobrażenia pierwszej oswojonej przestrzeni oraz związane z nią wspomnienia, myśli i marzenia (Маслова 2004: 235) (por. Kulturowy aspekt DOMU).

[10] *Родительский дом, начало начал
Ты в жизни моей надежный причал...
Родительский дом, пускай много лет
Горит в твоих окнах добрый свет!!!*

[refren popularnej od lat 80. piosenki z repertuaru L. Leszczenki, muz. W. Szainski, tekst M. Riabinin]

Dom jako przestrzeń oswojona nie ogranicza się wyłącznie do budynku, mieszkania lub pokoju, może rozszerzać się na miasto, region a nawet kraj. Znamienne są ujęcia metaforyczne, w których dom ze świecącymi oknami symbolizuje ojczyznę:

[11] *С чего начинается Родина... С окошек горящих вдали, ...*
[z filmu *Щит и меч* (1968), muz. W. Basnier, tekst M. Matusowski]

DOM w tej perspektywie to każde miejsce, postrzegane przez jednostkę jako przestrzeń oswojona, bliska jej (zob. Валеева 2010) (por. *Родина – наш общий дом, общеевропейский дом* (Ожегов, Кузнецов), *наша страна – общий дом для всех наших народов* (РИА Новости, 2010.12.16).

DOM to zarówno Ojczyzna, kraj urodzenia:

[12] *Дом в моем понимании Родина; В более широком смысле это понятие ассоциируется с Родиной, с Россией в целом.* [ankieta]

jak i *малая родина*:

[13] *Это мой родной город, в котором прошло мое детство.* [ankieta]

4.2. Społeczny aspekt DOMU

Dom i jego mieszkańcy to pojęcia komplementarne – *Дом там, где твои близкие. Дом это семья* (ankieta) – dom bez mieszkańców jest pusty, niepełnowartościowy, człowiek bez domu (*не имеющий крыши над головой*) jest społecznie dysfunkcyjny (*бомж*). Koncepty DOM i RODZINA są ze sobą ściśle związane:

[14] *Для меня дом неразрывно связан с понятием семья. Лично для меня дом – это место, где живут мои близкие. Абсолютно неважно, будет это ветхий сарай в глухой деревне или шикарный коттедж в мегаполисе. Самое важное – это близость моей семьи, которая создает домашний уют.* [ankieta]

Na współzależność wskazują również połączenia: *родительский дом, отчий дом*, odwołujące się do sprawczej roli rodziców-gospodarzy w tworzeniu wyobrażenia DOMU idealnego.

Osoby zamieszkujące lub przebywające pod wspólnym dachem wchodzą ze sobą w określone relacje: 1) gospodarz – domownicy (*домочадцы*), 2) gospodarze – goście, 3) gospodarze – sąsiedzi, 4) gospodarze – lokatorzy, najemcy.

Gospodarz zajmuje nadrzędną pozycję wobec domowników. Utrzymuje ich i troszczy się o nich. Kiedyś do domowników zaliczano również służbę. Obecnie nazwą *домочадцы* określa się niekiedy wszystkie istoty, z którymi mieszka gospodarz, również zwierzęta:

[15] *В семейном особнячке в Красногорске его каждый вечер ждут любимые домочадцы: ирландский сеттер Форест, кот Федя, кошка Ксюша, жена и сын.* [Ирина Корягина, 3 *Марины гардемарина* (2004), „Амурский Меридиан” (Хабаровск), 2004.12.22] [НКРЯ]

Nazwa *домочадцы* obejmuje również pracujących członków rodziny. Chociaż opozycja „gospodarz – domownicy” wydaje się mieć zasadnicze znaczenie dla społecznego wymiaru DOMU, współcześnie traci ona na wyrazistości, zwykle bowiem w rodzinie pracuje więcej niż jedna osoba. Dlatego też wypiera ją opozycja „rodzice – dzieci”, opisująca podstawową strukturę domu-rodziny. Zasadniczą funkcją społeczną DOMU jest bowiem wychowywanie dzieci.

Opozycja „gospodarz – gospodyni” jest podtrzymywana siłą tradycji. Prace domowe zazwyczaj dzieli się na kobiece i męskie.

Pytanie o to, kto jest gospodarzem w domu, ma dla rosyjskiej rodziny zasadnicze znaczenie (por. Punkt widzenia właściciela / gospodarza). Warto przypomnieć, że w 1560 roku na polecenie Iwana IV Groźnego został opracowany *Домострой* – zbiór przepisów obyczajowych i prawnych regulujących życie rodzin bojarskich i kupieckich. Chociaż od tego czasu minęło niemalże pięćset lat, zróżnicowane pozycje gospodarza i gospodyni nadal mają zasadnicze znaczenie dla postrzegania rosyjskiego DOMU. W relacjach z gośćmi ważna rola przypada właśnie gospodyni – to ona wita gości i przygotowuje poczęstunek. Mimo to głównym bohaterem pozostaje głowa domu – gospodarz.

Relacja „gospodarze – sąsiedzi” uległa w ostatnich 20 latach zasadniczym zmianom. Sąsiedzi, mieszkający w tym samym bloku, zwykle słabo się znają, kontaktują się tylko w wyjątkowych sytuacjach.

W przeszłości sąsiedzi utrzymywali bliższe kontakty, przychodzili do siebie w gości bez zaproszenia, zaglądali, aby porozmawiać lub aby coś pożyczyć. Znaczenie miały też przestrzenie wspólnie użytkowane przez wszystkich mieszkańców, przede wszystkim podwórka.

Relacje „gospodarze – lokatorzy”, „gospodarz – najemcy” są określone prawami wynajmu zakładającego wzajemne porozumienie. Gospodarz może usunąć lokatorów i najemców, jeśli naruszają ustanowione przez niego zasady. Właściciele zwykle wynajmują nieużytkowane przez siebie samodzielne mieszkanie, niekiedy – pokój w mieszkaniu, które sami zajmują.

Zarówno DOM, jak i ściśle z nim związana RODZINA podlegają sakralizacji, szczególnie w sytuacjach traumatycznych są postrzegane jako wartości najwyższe, niezbędne do samookreślenia się człowieka:

[16] *Дом у меня ассоциируется с семьей. А семья это вечное понятие, нечто святое, без чего невозможна жизнь.* [ankieta]

DOM jest pojęciem wyraźnie **antropocentrycznym**. To mieszkańcy stanowią o jego istocie, tworzą niepowtarzalny klimat, określają relacje, w jakie ich DOM wchodzi z otaczającą go wspólnotą innych ludzi:

[17] *Дом может быть отменно обставлен, да и повар может быть хорош; но есть люди, к которым всегда хочется идти в гости, а есть такие, в дом к которым приводит необходимость – или тщеславие.* [Людмила Лопато, *Волиебное зеркало воспоминаний* (2002–2003)] [НКРЯ]

To oni podejmują decyzję o typie kontaktów łączących ich z sąsiadami: *дружить домами; жить с открытыми дверьми; открытый дом; чей-либо дом закрыт для кого-либо; принять в дом; ввести в дом.*

DOM zachowuje autonomię wśród otaczających go DOMÓW innych ludzi:

[18] *Каждый дом имеет свои обычаи и привычки и имеет на это право (...).* [И.М. Дьяконов, *Книга воспоминаний* (1995)] [НКРЯ]

4.3. Funkcjonalny aspekt DOMU

Podstawową funkcją DOMU jest zapewnienie poczucia bezpieczeństwa, zarówno w sensie fizycznym, jak i psychicznym:

[19] *Место, где ты отдыхаешь не только физически, но и духовно, чувствуешь себя в безопасности. В доме человек чувствует себя защищенным. Дом это больше, чем место проживания человека. Дом это место, где человек может спрятаться от внешней среды и всех ее проявлений.* [ankiety]

DOM chroni mieszkańców, jest dla nich zaciszną przystanią, to miejsce, do którego chętnie się wraca, z otaczającej przestrzeni wyróżniają je bowiem cechy, które mieszkańcy wartościują pozytywnie:

[20] *В гостях хорошо, а дома лучше* (ПП); *Дом это то место, куда всегда хочется вернуться.* [ankieta]

Dom zapewnia swoim mieszkańcom poczucie swobody, bycia „u siebie”, nieskrępowania normami zachowań, obowiązującymi na zewnątrz: *быть, чувствовать себя как дома.*

[21] *Твоя крепость, где ты прячешься от большого мира, где тебя всегда поддержат. Это место, где мне всегда рады, где тихо и спокойно, никто не мешает, где можно и порадоваться и погрустить, никто не будет осуждать.* [ankieta]¹⁰

Ważnym subkonceptem, symptomatycznym dla rosyjskiego postrzegania domu, jest *жилплощадь*¹¹ (zob. s. 156).

Skoncentrowanie się na zaspokojeniu potrzeb osób przebywających w domu determinuje wydzielenie jego części i przesądza o ich wyposażeniu:

[22] *Дом это кухня, на которой ты сидишь с друзьями, дом это гостиная, где ты проводишь время с родственниками, дом – это место, куда ты возвращаешься снова и снова.* [ankieta]

Szczególną rolę w domu odgrywa kuchnia, to centrum, w którym gromadzą się wszyscy domownicy. Kuchnia to tradycyjnie przestrzeń gospodyni. Tutaj zwykle spożywa się posiłki. Kuchnia to też miejsce ważnych, często poufnych rozmów i spotkań.

[23] *Своеобразным центром нашей квартиры была кухня – не место извечных, классических „коммунальных” раздоров и склок, а самый настоящий центр общения, своего рода клуб интересных встреч, „народный университет” на дому. (...) Тяга соседей к общению друг с другом, к доверительным разговорам именно на кухне происходила подсознательно – в этом было что-то похожее на то, как в очень отдаленные, патриархальные времена к очагу собирался весь род. (...) В этих „посиделках” (или „постоялках”) на нашей кухне (и конечно, в других „благополучных”, в смысле взаимоотношений, квартирах) было нечто объединяющее: люди тянулись друг к другу, и это было их естественной потребностью.* [И. А. Архипова, *Музыка жизни*, 1996] [НКРЯ]

¹⁰ Należy zauważyć, że opisujące poczucie bezpieczeństwa przysłowie *Мой дом – моя крепость* jest odbierane przez użytkowników języka rosyjskiego jako zapożyczenie z angielskiego. Dla Rosjan bardziej typowe jest wyobrażenie domu otwartego (*открытый дом*), wielopokoleniowego, do którego przyjmuje się kolejnych członków rodziny (*принять в дом; Ее дочь войдет в богатый престижный дом* – Виктория Токарева, *Своя правда*, „Новый Мир” 2002) [НКРЯ] – synową, czasami też zięcia (*примак*).

¹¹ Wyraz ze stylu urzędowego, skrót od „жилая площадь”.

Realizacji ściśle zdefiniowanych funkcji społecznych podporządkowane są też różne instytucje, w których nazwach jest obecny komponent *dom*: *Дом X-a* (*быта, культуры, отдыха*).

Домы – instytucje. Słowniki objaśniające (Ушаков, Евгеньева, Ожегов, БАС, Кузнецов, Шведова) odnotowują liczne kolokacje, których jednym z członów jest wyraz *dom* postrzegany jako wyspecjalizowana placówka, pełniąca precyzyjnie zdefiniowane funkcje, sprawująca opiekę nad określonymi grupami społecznymi, o czym mówiliśmy wcześniej: *детский дом, дом инвалидов, дом престарелых, дом слепых, дом ветеранов сцены, сумасшедший дом* (w tym znaczeniu również wychodzący z użycia *жёлтый дом* – eufemizm, nawiązujący do koloru ścian szpitala psychiatrycznego w Petersburgu¹² oraz *казённый дом* – wychodzący z użycia eufemizm więzienia); instytucja skupiająca przedstawicieli określonego zawodu: *Дом архитектора, Дом композитора*; instytucja skupiająca osoby o podobnych zainteresowaniach: *Дом искусств, Дом культуры, Дом детского творчества* (dawniej: *Дом пионеров*); duży, wyspecjalizowany sklep: *дом книги, дом мебели*; miejsce realizacji wskazanych czynności: *дом отдыха, родильный дом, торговый дом, дом-мастерская*.

4.4. Kulturowy aspekt DOMU

Dom pozostaje domem dopóki zapewnia poczucie bezpieczeństwa, przede wszystkim w sensie fizycznym. Istotna jest forma jego własności (nie zawsze w sensie prawnym) / przynależności (zob. Prawny aspekt DOMU) – dom ma gospodarza, który jest jego twórcą. Właściciel domu gromadzi w nim różne należące do niego przedmioty (meble, odzież, książki, ozdoby itp.) w celu zaspokojenia potrzeb fizycznych i psychicznych oraz zapewnienia poczucia „domowego ciepła” (*домашний уют*). Zgromadzone przedmioty służą oswojeniu przestrzeni domu, jej indywidualizacji, przypisaniu gospodarzowi, przebywanie wśród nich jest tożsame z byciem w domu, bez względu na to, gdzie on się znajduje:

[24]... я много переезжала – с квартиры на квартиру. И некоторые вещи старинные – зеркало, комод, лампа бабушкина, её швейная машинка „Зингер”, секретер, фотографии – все они ездили вместе со мной. (...) И где бы я не поселилась, я это расставляла в одном и том же порядке, одинаковым образом развешивала фотографии. И если набор вещей есть, сложился, – всё, я знаю, чувствую, что я дома. [Улицкая 2014: 35]

¹² W języku potocznym używa się też nacechowanego stylistycznie słowa *дурдом*, wykorzystywanego również w znaczeniu metaforycznym jako ocena niedorzecznej, absurdałnej sytuacji.

Dom to miejsce gromadzenia dóbr, przedmiot troski gospodarza i mieszkańców (zob. DOM z punktu widzenia gospodarza): *Дом – полная чаша*, jednakże ważniejsze od dostatku są dobre relacje między domownikami: *с милым рай и в шалаше* (ПП) (por. Społeczny aspekt DOMU), *в тесноте, да не в обиде* (ПП).

Zasady określające relacje zachodzące między domami podlegają zmianie w czasie i przestrzeni. Tradycyjne, wiejskie domy charakteryzowała zasada: *жить с открытыми дверями*, dla współczesnych domów w wielkich miastach bardziej charakterystyczne jest: *Мой дом – моя крепость* (por. Funkcjonalny aspekt DOMU, przypis nr 10). Stanowiący granicę domu próg jest też postrzegany w różny sposób. Niekiedy to nieprzekraczalna zapora chroniąca przed intruzami: *не пускать на порог*, niekiedy to tylko granica umowna: *открытый дом*. Dom jako przestrzeń wydzielona z otaczającej rzeczywistości, ma swoje tajemnice, pilnie strzeżone przed obcymi: *не выносить сор из избы* (a także *моя хата с краю*, określająca postawę niezaangażowania w sąsiedzkie spory, niechęć do udziału w zatargach, ale też we wspólnych przedsięwzięciach).

Wyobrażenie DOMU u młodzieży zwykle wiąże się z **obrazami dzieciństwa**, por. *отчий дом*, *родительский дом*, *родной дом*. Konotuje niekiedy sakralizowane wspomnienia związane z matczyną miłością i ciepłem (Пономарева):

[25] *Дом это место, [где] каждая черта знакома тебе и дорога по-своему, так как она связана с самими дорогами воспоминаниями твоей жизни.* [ankieta]

DOM zapewnia poczucie **ciągłości kulturowej**, jest gwarantem zachowania rodzinnych tradycji:

[26] *Дома каждый звук и запах чувствуется по-особенному.* [ankieta]

Tu przekazuje się wartości, kształtuje charaktery najmłodszych członków rodziny, tworzy więzi międzypokoleniowe:

[27] *Это место, где ты вырос, где тебя воспитали и сделали из тебя человека (...).* [ankieta]

DOM zapewnia **poczucie przynależności** do rodzinnej wspólnoty, jest miejscem, gdzie bezustannie tworzy się rodzinną, domową historią:

[28] *Дом это то место, где ты живешь с рождения, там где жили твои предки (бабушки, дедушки, прабабушки...). Даже, если в силу каких-либо обстоятельств тебе пришлось покинуть свой дом, ты все равно вспоминаешь об этом месте, ты знаешь историю этого дома, семьи.* [ankieta]

[29] *С домом человека связывает ментальная привязанность и история.* [ankieta]

Niewiele osób mieszka w domach, które chronią rodzinną historię pokoleń. Dlatego też stanowią one wyjątkową wartość, są szczególnie cenne.

Chociaż we współczesnym świecie DOM coraz rzadziej jest rzeczywistym świadkiem narodzin i śmierci nadal mentalnie pozostaje on miejscem, gdzie zaczyna się i kończy życie (por. *домовина* „trumna”; słowo przestarzałe, potoczne, gwarowe). Łączy dwa światy, jednoczy pamięć i zapomnienie, pozwala współistnieć pokoleniom i epokom (Петрова 1999: 59–61).

DOM to także **obiekt tęsknoty**, często podlegający idealizacji:

[30] *Где бы я ни была сейчас, он [дом] всегда в моем сердце и я скучаю по нему.* [ankieta]

Idealizacji podlega przede wszystkim obraz domu dzieciństwa. To istotna składowa tożsamości człowieka, z którą wiążą się najważniejsze, autoteliczne wartości w jego życiu:

[31] *Дом помогает сохранить себя. Был такой период в моей жизни, когда я переезжала из дома в дом. Я тогда поняла, что не могу жить в чужих квартирах.* [Лада Дэнс, „Я живу в ожидании любви” (2004), „Мир & Дом. City”, 2004.04.15] [НКРЯ]

4.5. Prawny aspekt DOMU

Dla rekonstrukcji obrazu DOMU istotne znaczenie ma również forma jego posiadania. Dom lub mieszkanie można kupić na własność (*собственный дом, частный дом*), mieszkanie można dzierżawić od państwa (*арендуемая жилая площадь*). Można je też zamienić lub wynająć (*арендовать помещение; обменять квартиру, снимать квартиру, комнату, жилье*). Dom lub mieszkanie można również otrzymać w spadku (*получить по наследству*).

Mieszkanie można kupić w nowo wybudowanym bloku (*новостройка*) lub w domu wzniesionym wcześniej. W nowo wybudowanym bloku mieszkanie może być gotowe do zamieszkania i nie wymagać od kupującego dodatkowych inwestycji (*под ключ*). Może też być niewykończone (*голые стены*). Kupujący wykańcza je wówczas sam zgodnie z własnym gustem i możliwościami. Stare domy są remontowane zgodnie z europejskimi standardami (*евроремонт*). Można też kupić mieszkania typu hotelowego dla pobytów czasowych, z zapewnioną pełną obsługą (*апартаменты*).

W ostatnim czasie coraz więcej osób interesuje się budową własnego domu, a także remontem i przebudową mieszkań. W mediach często reklamują się firmy budowlane. Dostępne są bezpłatne gazety „Дом. Квартира. Дача”. Reklamy nowych budynków wykorzystują nazwy przyciągające uwagę kupujących. Wiele projektów domów nawiązuje do standardów europejskich, np.:

„Премьер”, „Канцлер”, „Император”. Obok nich są też określenia stylizowane na stare nazwy rosyjskie „Терем”, „Богатырь”, „Витязь”.

4. Syntetyczna definicja kognitywna

DOM w języku rosyjskim to:

wymiar nadrzędny – miejsce, w którym mieszkają ludzie

wymiar fizyczny – budynek lub jego część o określonej strukturze i określonym wyposażeniu

wymiar funkcjonalny – miejsce, które zapewnia ludziom schronienie i poczucie bezpieczeństwa – fizycznego i psychicznego, miejsce, w którym ludzie czują się dobrze i swobodnie, a także instytucja, pełniąca ściśle określone funkcje na rzecz pewnej grupy osób

wymiar społeczny – miejsce zamieszkania spokrewnionych ze sobą ludzi i – metonimicznie – sami ci ludzie oraz wszyscy mieszkańcy domu (nie tylko spokrewnieni ze sobą) jako wspólnota

wymiar aksjologiczny – jedna z najważniejszych wartości w rosyjskim obrazie świata, określająca tożsamość człowieka, a także stanowiąca obiekt pożądania i przedmiot troski jako rodzinne gniazdo, grupa najbliższych osób, jak również ojczyzna.

6. Utrwalone społecznie punkty widzenia DOMU

W obrazie DOMU możemy wyróżnić **kilka utrwalonych społecznie punktów widzenia**¹³. Każdy z nich określa nie tylko stosunek do DOMU, ale również do innych osób:

6.1. Punkt widzenia właściciela / gospodarza

Kluczowa dla postrzegania mieszkańca domu jako jego gospodarza jest zdolność podejmowania decyzji we wszystkich sprawach dotyczących DOMU. Gospodarz nie musi posiadać tytułu prawnego do zajmowanego domu, nie musi być jego prawnym właścicielem (por. Prawny aspekt DOMU).

Fundamentalna z punktu widzenia gospodarza jest konieczność sprawowania stałej opieki nad DOMEM, który bezustannie wymaga troski i często przysparza kłopotów: *Без хозяина дом – сирота* (ПП). Gospodarz jest głową domu (*глава дома*). To na nim spoczywa konieczność podejmowania decyzji w sprawie napraw i remontów. I chociaż obecnie zazwyczaj sam ich nie wykonuje, do niego należy nadzór i organizacja prac, to on także ponosi koszty prowadzonych robót: *Всякий дом хозяином держится* (ПП).

¹³ Poza omówionymi przez nas punktami widzenia możliwe jest również wskazanie innych, np. mieszkańca miasta i mieszkańca wsi.

Do niego należą sprawy zasadnicze, drobniejsze rozstrzygnięcia, związane między innymi z codziennym funkcjonowaniem może powierzyć innym domownikom. Gospodarz ma władzę, o sprawy powszednie związane z prowadzeniem domu dba gospodyni: *Кошка да баба всегда в избе, а мужик да собака всегда на дворе* (ПП).

DOM jest utożsamiany z gospodarzem, przy czym jest to zależność bezpośrednia i prosta – troskliwy, zapobiegliwy gospodarz tworzy zadbane, dostatni DOM: *Хозяин добр и дом хорош, хозяин худ и в доме то же* (ПП).

Gospodarz jako twórca i właściciel domu zarówno w wymiarze materialnym, jak i duchowym decyduje o tym, kto w domu przebywa (por. Społeczny aspekt DOMU): *не пускать на порог, отказать в доме, предоставить кров; в дом могут зайти только те люди, которым доверяет хозяин дома* (ankieta).

Nie bez znaczenia jest również postrzeganie przez gospodarza domu jako symbolu prestiżu. Manifestacji zamożności służy obecnie m.in. zakup mieszkań w budynkach o niezwykłej historii, jak na przykład w znanym z powieści J. Trifonowa olbrzymim, liczącym pięć tysięcy mieszkań, *Дому на Nabereżnej* (*Дом на Набережной*) w Moskwie, jednym z pierwszych przykładów rosyjskiego konstruktywizmu, w którym w latach 30. mieszkali przedstawiciele najwyższej władzy.

6.2. Punkt widzenia gospodyni

Dom dla gospodyni to miejsce wymagające wiele pracy i wysiłku: *Дом вести – не лапти плести* (ПП); *Дом невелик, да лежать не велит* (ПП). Do kobiety należy troska o domowników, ona przygotowuje posiłki, sprząta, pierze, prasuje. Zajmuje się też ogrodem.

[32] *Женица по сути не кухарка, не полойка, не гастарбайтер в своей же семье, который выполняет свои рабочие обязанности, а ХОЗЯЙКА. Хозяйка преображает свой дом, играет в пространстве, где все подчинено ее мыслям, ее желаниям и ее энергии. Где каждый уголок дает силы и дарит удивительное ощущение тепла, света, заботы и красоты.* [<http://uduba.com/1321486/Jenschina-i-Dom>]

Dbłość o dom jest wartościowana pozytywnie, dobra gospodyni lubi swoje zajęcia: *Хозяйка в дому – что олады (оладышек) в меду* (ПП).

Dobrą gospodynię charakteryzują określenia: *радушная, гостеприимная, хлебосольная, умелая*¹⁴.

Gospodyni dba o *Уют*, który jest subkonceptem znamionym dla rosyjskiego DOMU. Nie ogranicza się on do tego, co zwykliśmy nazywać domowym

¹⁴ Trzy pierwsze określenia opisują gospodynię z perspektywy gości.

cieplem (*домашнее тепло*). *Уют* oprócz ciepła kojarzy się nierozdzielnie z niewielką, wydzieloną przestrzenią i z domowym zaciszem.

Gospodyni nie jest jednak samodzielna, w kluczowych sprawach dotyczących domu, podporządkowuje się gospodarzowi – to on podejmuje ostateczne, zasadnicze decyzje. Ona ma głos doradczy.

Dom jest dla gospodyni miejscem wykonywania tradycyjnych czynności: tu przygotowuje się zapasy na zimę, smaży konfitury (*варка варенья*). To formy kulturowania rodzinnych tradycji, które dzięki swojej powtarzalności sprzyjają umocnieniu poczucia bezpieczeństwa, jakie zapewnia dom.

Podkreślenia wymaga różnica między gospodynią domu i gospodynią domową (*домохозяйка*). Gospodyni domowa to kobieta niepracująca, zajmująca się wyłącznie domem i wychowaniem dzieci. Zwykle nie ma własnych źródeł utrzymania. O ile pojęcie „gospodyni” (*хозяйка*) jest wartościowane dodatnio, budzi pozytywne konotacje, to słowo *домохозяйка* wskazuje jedynie na niski status kobiety, akcentuje niewykonywanie przez nią pracy zarobkowej:

[33] ... *домохозяйка. По меркам современного рынка труда ее работу по дому наиболее адекватно отражает перечень обязанностей домработницы¹⁵, постоянно проживающей в семье. Это женщина, которая убирает в квартире, стирает, гладит, ходит по магазинам и готовит. [Если бы мужья платили своим женам, „Известия”, 2006.05.12] [НКРЯ]*

6.3. Punkt widzenia młodzieży

Dla młodzieży zasadnicza jest dychotomia między domem rodzinnym i domem postrzeganym jako miejsce tymczasowego pobytu, przede wszystkim zamieszkania w czasie nauki, zwykle to akademik (*общежитие*).

Dom rodzinny to miejsce, do którego młodzież chętnie wraca, za którym tęskni. To miejsce, gdzie przebywają najbliżsi zapewniający wsparcie w trudnych chwilach: *это место, где в случае беды тебе обязательно помогут* (ankieta). Zapewnienie bezpieczeństwa i możliwość schronienia mają dla młodzieży zasadnicze znaczenie. Dom to miejsce, gdzie jest się bezwarunkowo akceptowanym, ale też miejsce kształtowania charakteru i norm postępowania:

[34] *Дом – это место, в котором ты вырос, в которое ты всегда можешь вернуться, тебе всегда там рады. [ankieta]*

Do rodziców młodzi ludzie jeżdżą na święta i wakacje. Lubią wracać do rodzinnego domu, jednakże nie na długo. Samodzielne życie daje bowiem poczucie wolności, której w rodzinnym domu czasami brakuje. Akademik

¹⁵ Wyraz *домработница* (skrót od: *домашняя работница*) zastąpił po rewolucji tradycyjne określenie *прислуга*. Oficjalna nazwa została zmieniona, zakres obowiązków pozostał jednak ten sam.

często staje się drugim domem dla młodzieży bez względu na panującą tam ciasnotę i niewygody.

6.4. Punkt widzenia osób starszych

Dom dla osób starszych to miejsce kontaktu z przeszłością, miejsce przechowywania jej materialnych świadectw:

[35] *У бабушки много фотографий и писем моих предков, которые она всегда достает и рассказывает, как ее отец ушел из этого дома на войну (...).* [ankieta]

Przedmioty te sprzyjają zachowaniu międzypokoleniowej więzi emocjonalnej, pozwalają kultywować rodzinne tradycje i historię (albumy z fotografiami, pamiątki po członkach rodziny, którzy opuścili dom). To przedmioty magiczne, które zapewniają poczucie ciągłości rodzinnej mikrohistorii. Niekiedy są sakralizowane, nabierają cech domowych relikwii¹⁶.

Jelena Jakowicz (autorka filmu *Дочь философа Шпета*) pisze o spotkaniach z dziewięćdziesięciosześcioletnią Mariną Gustawowną Sztorch:

[36] *А под Рождество, в Москве, мы проговорили целую неделю, с утра до вечера, закрывшись от предпраздничной суматохи в ее совершенно нездешней комнате, где каждая вещь и каждая фотография имели свою судьбу, как правило трагическую.* [Е. Якович, *Дочь философа Шпета* в фильме Елены Якович. Полная версия воспоминаний Марины Густавовны Шторх, Москва 2014, s. 6]

Obecnie dom o wiele rzadziej niż w przeszłości jest miejscem, w którym się umiera. W sensie mentalnym nadal jednak tu zaczyna się i kończy życie człowieka (por. Kulturowy obraz DOMU).

6.5. Punkt widzenia osób pozbawionych domu (uchodźców, emigrantów, i in.)

Osoby, które z różnych powodów utraciły DOM, poddają go często idealizacji i sakralizacji. Idealizowane są wartości konotowane przez DOM – bezpieczeństwo, ciepło i bezwzględna akceptacja: *не иметь своего угла, скитаться по чужим углам.*

[37] *Горе тому, кто плачет в дому, а вдвое тому, кто плачет без дому!* (ПП), *На чужбинке, словно в домовинке* (ПП).

Problem mieszkania dla emigrantów, przesiedleńców, bezdomnych, sierot pozostaje wciąż aktualny:

---

¹⁶ Badania terenowe wskazują na umieszczanie na honorowym miejscu (*красный угол*) fotografii członków rodziny, którzy opuścili dom (zob. Мороз 2013).

[38] *А дети, усыновленные в семьи из детских домов, уже понимают, что „дом – это не там, где крыша над головой, дом – там, где тебя ждут и любят”*. [Вереск Вероника, *Вселенная для маленького сердца*, „Труд-7”, 2007.07.31] [HKPЯ]

Podsumowując, warto zauważyć, że współcześnie można zaobserwować w Rosji tendencję, przejawiającą się w chęci łączenia tradycyjnych wyznaczników ДОМУ, odzwierciedlonych w subkonceptach: квартира, дача, жилплощадь, кухня, уют, гости z dążeniem do przyjęcia standardów europejskich.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Boni Michał, 1992, *Funkcje życia domowo-rodzinnego w doktrynie komunistów polskich (1945–1950)*, [w:] *Dom we współczesnej Polsce. Szkice*, red. Paweł Łukasiewicz, Andrzej Siciński, Wrocław.
- Brzóstowicz Monika, 1995, „*W sześćdziesięciu latach trzeba szczęśliwych rodzin*”. *O wizerunku rodziny w prozie realizmu socjalistycznego*, „Pamiętnik Literacki”, 3.
- Cieślik Krzysztof, Kazimierski Jerzy, 1997, *Anatomia destrukcji. Motyw domu w wybranych utworach Iwana Bunina*, [w:] *Dom w języku i kulturze. Materiały z konferencji Dom w języku i kulturze, zorganizowanej w Uniwersytecie Szczecińskim przez Zakład Etnolingwistyki w dniach 22–24 marca 1995 roku*, red. Grażyna Sawicka, Szczecin, s. 401–407.
- Engels Fryderyk, *W kwestii mieszkaniowej*, <http://maopd.files.wordpress.com/2012/02/w-kwestii-mieszkaniowej-1873.pdf>
- Lotman Jurij, 1978, *Lalki w systemie kultury*, „Teksty”, 6.
- Lotman Jurij, 1987, *Dom w „Mistrzu i Małgorzacie” Michajła Bułhakowa*, „Pamiętnik Literacki”, 4.
- Mackiewicz Stanisław, 1998, *Myśl w obcęgach*, Warszawa.
- Pazio-Wlazłowska Dorota, 2012, *Obraz ДОМУ we współczesnej publicystyce rosyjskiej*, [w:] *WJOSS 1*, Lublin, s. 69–88.
- Pazio-Wlazłowska Dorota, Rotmistrowa Olga W., 2014, *DOM w aksjoserferze współczesnych Rosjan*, [w:] *WJOSS 2*, Lublin, s. 11–27.
- Pisarek Larysa, 1997, *Obraz domu w „Białej Gwardii” Michajła Bułhakowa*, [w:] *Dom w języku i kulturze. Materiały z konferencji Dom w języku i kulturze, zorganizowanej w Uniwersytecie Szczecińskim przez Zakład Etnolingwistyki w dniach 22–24 marca 1995 roku*, red. Grażyna Sawicka, Szczecin, s. 409–416.
- Tarkowska Joanna, 2007, *Konceptualizacja Rosji i świata w poezji Josifa Brodskiego. Dom – miasto – ojczyzna*, Lublin.
- Trojanowska Urszula, 2008, *Archetyp domu w dwudziestowiecznej literaturze rosyjskiej. Lidia Czukowska, Jurij Trifonow, Anatolij Pristawkin*, Kraków.
- Валеева Динара Р., 2010, *Репрезентация концепта дом в русской языковой картине мира. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Казань.
- Глозман Борис Г., 2010, *Лингвокультурный аспект изучения фразеологических единиц, репрезентующих концепт „дом” в русском языке. Автореферат*

- диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ижевск.
- Казакова Наталья Ю., 2013, *Общечеловеческие ценности родина/дом/семья – Heimat/Haus/Familie в языковом сознании (на материале русского и немецкого языков)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Москва.
- Климова С. В., *Дом и мир: проблема частного и публичного*, <http://anthropology.ru/re/texts/klimova/public.html>.
- Козырева Ольга А., 2003, *Когнитивные аспекты исследования лингвокультурологического поля (на материале поля „дом/жилье“)*. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Москва.
- Ланская Ольга В., 2005, *Концепт „дом“ в языковой картине мира (на материале повести Л. Н. Толстого „Детство“ и „Утро помещика“)*. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Калининград, <http://cheloveknauka.com/kontsept-dom-v-yazykovoy-kartine-mira>.
- Лассан Элеонора, *О связях между концептами в рамках концептосферы (от дома к судьбе и далее)*, <http://ling.x-artstudio.de/st16.html>.
- Мамедгасанова Арзу А., *Дом, семья, очаг в языковой картине мира разных народов, соотношение концептов*, www.tverlingua.by.ru/archive/007/section_2_7/5_2_7.htm
- Мамедгасанова Арзу А., 2005, *Концепты „дом“, „семья“, „очаг“ как особенности национальной ментальности*, [w:] *Языковая личность в дискурсе: Полифония структур и культур. Материалы международной научно-практической конференции*, ред. А. А. Романов, Москва–Тверь.
- Медведева А. В., 2001, *Концепт дом в русской и английской концептосферах*, [w:] *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*, ред. Иосиф А. Стернин, Воронеж.
- Мороз Андрей, 2013, *Красный угол без иконы*, [w:] *Мифологические модели и ритуальное поведение в советском и постсоветском пространстве. Сборник статей*, zebrała Александра Архипова, Москва, s. 117–125.
- Невская Лидия Г., 1982, *Семантика дома и смежных представлений в погребальном фольклоре*, [w:] *Балто-славянские исследования 1981*, Москва.
- Никитина Серафима Е., Кукушкина Елена Ю., 2000, *Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания)*, Москва.
- Пеньковский Александр Б., 2007, *О развитии скрытых семантических категорий русского языка (от Пушкина до наших дней): Категория масштаба „в четырех стенах“: Дом человека как малый локус*, [w:] *Язык как материя смысла. Сборник статей к 90-летию акад. Н.Ю. Шведовой*, ред. Майя В. Ляпон, Москва, s. 285–304.
- Петрова Мария, 1999, *Образ дома в фольклоре и мифе*, [w:] *Эстетика сегодня: состояние, перспективы. Материалы научной конференции. 20–21 октября 1999 г. Тезисы докладов и выступлений*, Санкт-Петербург, s. 59–61, http://anthropology.ru/ru/texts/petrova_m/aestt_23.html.

- Плотникова Анна А., Усачева Валерия В., 1999, *Дом* [hasło w:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, red. Никита И. Толстой, Москва, т. 2, s. 116–120.
- Пономарева Татьяна А., *Особенности реализации концепта „Дом” в современной русской поэзии*, http://www.rusnauka.com/6_NITSB_2010/Philologia/59517.doc.htm.
- Потураева Евгения А., 2010, *Метафорические обозначения концепта „дом” в русской языковой картине мира*, „Язык и культура”, 1 (9), s. 58–73.
- Разова Елена Л., *В поисках дома*, <http://anthropology.ru/ru/texts/razova/home.html>.
- Разова Елена Л., *Дом. Экзистенциальное пространство человека*, <http://anthropology.ru/ru/texts/razova/exist.html>.
- Решикова Ирина П., *Концепт ДОМ в теории и практике строительства коммунизма*, http://fst.my1.ru/load/koccept_dom_v_teorii_i_praktike_stroitelstva_Kommunizma/1-1-0-26.
- Сандомирская Ирина, 2013, *Блокада в слове. Очерки критической теории и биолингвистики языка*, Москва.
- Селезнева Елена, 2005, „Дом” как выражение индивидуальности в постсоветской России, [w:] *Русистика и современность: в 2 т.*, т. 1, Санкт-Петербург.
- Слепцова Екатерина В., 2009, *Концепт ДОМ в русской языковой картине мира и в тетралогии „Братья и сестры” Ф.А. Абрамова. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Владивосток.
- Улицкая Людмила, 2014, *Обстоятельства жизни. Соло для Людмилы Улицкой. Знаменитая писательница – о тех особых моментах в ее жизни, которые сама она называет так: „ветер дует в спину”*, „Story”, 3 (67), s. 32–39 [zapisała Елена Якович].
- Фещенко Ольга А., 2005, *Концепт ДОМ в художественной картине мира М.И. Цветаевой (на материале прозаических текстов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Новосибирск.
- Фокина Юлия М., *Особенности репрезентации художественного концепта „дом” в концептосферах А. П. Чехова и Джеймса Джойса (на материале малой прозы)*, www.sgu.ru/files/nodes/50327/013.pdf
- Цивьян Татьяна В., 2006, *Дачи и дачники в русском представлении*, referat prezentowany na spotkaniu *Русские глазами русских – Круглый стол Института русской культуры Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова* 07.12.2006; <http://www.imk.msu.ru/Events/roundtables.html#tt06russ>.
- Цивьян Татьяна В., 2006b, *Стереотип дома в свадебном словаре северного Прикамья (по материалам этнолингвистического словаря)*, [w:] *Словесные формулы славянского мира. Метатеория и эмпирия*, Москва, s. 26–35.

- Цивьян Татьяна В., 2007, *Еще о семиотике дома в свадебном обряде (по материалам этнолингвистического словаря северного Прикамья)*, [w:] *АБ 60. Сборник в честь А.К. Байбурина*, Санкт-Петербург, s. 52–60.
- Цивьян Татьяна В., 2008, *Интерьер петербургского пространства в „Пиковой даме” Пушкина*, [w:] Татьяна В. Цивьян, *Язык: тема и вариации. Избранное в двух книгах. Книга вторая*, Москва, s. 263–271.
- Шмелев Алексей, Зализняк Анна, Левонтина Ирина, 2002, *Широка страна моя родная*, „Отечественные записки”, 6, <http://www.strana-oz.ru/2002/6/shiroka-strana-moya-rodnaia>
- Щукин Василий, 2000, *Культурный концепт „ДОМ” в польском и русском языковом сознании*, [w:] *Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków. Zbiór studiów*, red. Roman Bobryk, Jerzy Faryno, Warszawa, s. 15–27.

Słowniki

- Stypuła Ryszard, 2003, *Słownik przysłów i powiedzeń rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Warszawa.
- Александрова Зинаида Е., 2010, *Словарь синонимов русского языка. Практический справочник*, Москва.
- Алиева Татьяна С., 1999, *Словарь синонимов русского языка*, Москва.
- Ашукин Николай С., Ашукина Мария Г., 1955, *Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения*, Москва.
- Байбурин Альберт, Беловинский Л., Конт Ф., 2004, *Полузабытые слова и значения. Словарь русской культуры XVIII–XIX вв.*, red. Альберт К. Байбурин, Н. И. Решетников, Санкт-Петербург, Москва.
- Большой академический словарь русского языка*, 2006, red. Кирилл С. Горбачевич, Москва – Санкт-Петербург, t. 5, red. Людмила Е. Кругликова, Николай В. Соловьев.
- Большой толковый словарь русского языка*, red. Сергей А. Кузнецов, Санкт-Петербург 2000.
- Грушко Елена А., Медведев Юрий М., 2000, *Современные крылатые слова и выражения*, Москва.
- Даль Владимир, 1912, *Толковый словарь живого великорусского языка*, С. Петербург – Москва, t. 1–4.
- Даль Владимир, 1993, *Пословицы русского народа*, Москва.
- Жуков Влас П., 1991, *Словарь русских пословиц и поговорок*, Москва.
- Комплексный словарь русского языка*, 2005, red. А.Н. Тихонов, Москва.
- Кохтев Николай Н., Розенталь Дитмар Э., 1990, *Русская фразеология*, Москва.
- Михельсон Мориц И., 1994, *Ходячие и меткие слова*, Москва [reprint wyd. z 1892 г.]. *Новый толково-словообразовательный словарь русского языка*, red. Татьяна Ф. Ефремова, www.slovopedia.com
- Ожегов Сергей И., Шведова Наталья Ю., 1992, *Толковый словарь русского языка*, Москва.

- Семенов Антон В., 2003, *Этимологический словарь русского языка. Русский язык от А до Я*, Москва, <http://evartist.narod.ru/text15/001.htm>.
- Словарь Академии Российской 1789–1794*, 2001–2006, Москва, т. 1–6.
- Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений*, 1999, ред. Наум Абрамов, Москва, <http://slovari.yandex.ru>.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1977, выпуск 4 (Г–Д), ред. С. Г. Бархударов, Москва, http://etymolog.ruslang.ru/doc/xi-xvii_4.pdf
- Словарь русского языка в четырех томах*, 1981–1984, ред. Анастасия П. Евгеньева, Москва.
- Словарь синонимов. Справочное пособие*, 1975, ред. Анастасия П. Евгеньева, Ленинград.
- Словарь синонимов русского языка в двух томах*, 1970, ред. Анастасия П. Евгеньева, Ленинград.
- Словарь современного русского литературного языка*, 1948–1965, ред. Василий И. Чернышев, Москва–Ленинград, т. 1–17.
- Справочно-информационный портал ГРАМОТА.РУ – русский язык для всех*; <http://www.gramota.ru>
- Срезневский Измаил И., 1893–1912, *Материалы для словаря древнерусского языка*, Санкт-Петербург, т. 1–3, <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=sreznevskij>
- Степанов Юрий С., 2001, *Константы: словарь русской культуры*, Москва.
- Толковый словарь русского языка*, ред. Татьяна Ф. Ефремова, www.slovopedia.com/15/196/1505812.html.
- Толковый словарь русского языка*, 1935–1940, ред. Дмитрий Н. Ушаков, Москва, т. 1–4.
- Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*, 2008, ред. Наталия Ю. Шведова, Москва.
- Толковый словарь русской разговорной речи*, 2014, ред. Леонид П. Крысин, Москва, т. 1 А–И.
- Тришин Виталий Н., *Большой словарь-справочник синонимов русского языка системы ASIS*, www.trishin.ru/left.dictionary
- Фасмер Макс, 1986, *Этимологический словарь русского языка*, Москва, т. 1–4, <http://vasmer.narod.ru/p175.htm>
- Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII–XX в.*, 1991, ред. Александр И. Федоров, Новосибирск, т. 1–2.
- Фразеологический словарь русского языка*, 1967, ред. Александр И. Молотков, Москва.
- Фразеологический словарь современного русского литературного языка*, 2004, ред. Александр Н. Тихонов, Москва.
- Цыганенко Галина П., 1989, *Этимологический словарь русского языка*, Киев.
- Шанский Николай М., Боброва Татьяна А., 2000, *Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов*, Москва.
- Этимологический словарь русского языка*, 1973, ред. Николай М. Шанский, Москва, т. 1, cz. 5 Д, Е, Ж.

Яранцев Рудольф И., 2007, *Русская фразеология. Словарь справочник*, Москва.

Wykaz skrótów

НКРЯ – Национальный корпус русского языка – www.ruscorpora.ru.

ПП – пословицы и поговорки.

The Russian linguistic and cultural picture of *DOM*

During the Communist period, the idea of the family HOME had been subjected to ideological destruction; the authorities promoted the idea of a collective, socialized home (*kommunalnaya kvartira* or *kommunalka*, which was inhabited by several families). The idea of a private home found its expression in building a *dacha* ‘a second home’, onto which Russians transferred their tradition of perceiving home as the family nest. Essential for the conceptualisation of home in Russian is the opposition “familiar–strange” and the fact that home is perceived not only as a building, but also as a community of people living under one roof. This is confirmed by lexicographic sources and many classic literary works. The authors describe home as an extensive mental construct with the following aspects: physical (a dwelling house, its parts and internal layout), social (home and family in traumatic situations – seen as the highest values), functional (a sense of security), cultural (not only *uyut, domashnee teplo* ‘familiar warmth’, but also preservation of family traditions and values), and legal (buying and selling). The authors conclude that DOM is seen differently from different points of view: those of the owner / master or mistress of the household, from the point of view of youngsters, the elderly and persons deprived of their homes (refugees, emigrants and others).

DOM w języku białoruskim*

Jadwiga Kozłowska-Doda

Autorka, ustalając treść białoruskiego konceptu DOM, wykorzystuje dane słownikowe, ankietowe oraz tekstowe pochodzące z prasy wysokonakładowej, ogólnokrajowej, zróżnicowanej ideologicznie, z gazet regionalnych, wypowiedzi na forach internetowych, z podręczników szkolnych i akademickich języka białoruskiego oraz literatury pięknej. Opisuje dom białoruski w aspekcie funkcjonalnym, społecznym i kulturalnym.

Białoruski dom jest niepodważalną wartością w życiu każdego Białorusina. Białoruski chłop stawiał dom własnymi rękami i cenił go nade wszystko. Białorusini od dawna życzyli sobie narodzić się i umrzeć we własnym domu. Śmierć poza domem uważana jest za niedobry znak. Do domu powracają także zmarli, por. tradycyjny obrzęd *dziadów* oraz eufemistyczne nazwy trumny nawiązujące do nazw mieszkania. Kwintesencją swojego domu jest dla Białorusina dom rodzinny, w nim czuje się bezpieczny, wolny. Bardzo silnie utrwalone we frazeologizmach, przysłowia i tekstach jest przeciwstawianie domu „swojego” i „obcego”. Mocny związek uczuciowy z domem powoduje, że dochodzi do jego personifikacji.

1. Wprowadzenie

Przedmiotem mojej analizy i opisu jest białoruski koncept DOMU, DOMU typowego. Jego rozumienie przez mówiących językiem białoruskim odtworzę na podstawie danych językowych, form gramatycznych, słownictwa i tekstów, zawierających sądy o świecie, w tym także sądy wartościujące.

Sytuacja języka białoruskiego jest szczególna, bo mimo posiadania statusu języka państwowego (obok rosyjskiego), pełni on ograniczone funkcje. Traktowany jako język wsi, nie zyskuje społecznego prestiżu. Przeciętny mieszkaniec Białorusi, mający najczęściej korzenie wiejskie, potrafi wypowiedzieć się po białorusku, jednak do komunikacji wykorzystuje raczej rosyjski (w wersji

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

literackiej) lub tzw. trasjankę, czyli w różnym stopniu zrusyfikowaną wersję potocznego języka białoruskiego. Białoruskojęzyczne szkoły istnieją tylko na wsi, w szkolnictwie wyższym białoruszczyznę można słyszeć jedynie na filologii białoruskiej, czasami – na innych kierunkach humanistycznych, jednak używa jej tylko uświadomiona narodowo kadra uniwersytecka. Brakuje białoruskojęzycznej prasy dla dzieci, młodzieży, młodych rodziców, kobiet itd. Większość programów telewizyjnych i radiowych jest formalnie dwujęzyczna, ale w rzeczywistości przeważa język rosyjski. Białoruszczyzny używają nastawieni narodowościowo poeci, pisarze, naukowcy humaniści, opozycyjni działacze i zwyczajni miłośnicy języka i kultury białoruskiej. Co prawda, mówienie po białorusku powoli staje się atrybutem inteligentów, ale nadal w świadomości przeciętnego mieszkańca Białorusi pochodzącego ze wsi lub niewielkiego miasteczka, głęboko tkwi przekonanie, że po białorusku mówią tylko wieśniacy, używający gwary lub odmian regionalnych języka potocznego, oraz opozycja, posługująca się językiem ogólnym¹. Język ogólny przy tym jest rozwarstwiony na dwa warianty: „narkamaukę”² i „taraszkiewiczę”³. Prowadzone w stolicy i miastach obwodowych kursy językowe dla chętnych („Mova nanova”, „Mova cikava”) nie mogą zastąpić systematycznej edukacji szkolnej i nie poprawiają prestiżu białoruskiego języka narodowego.

2. Stan badań

Motyw domu jest ulubionym motywem białoruskich pisarzy. Pojawia się m.in. w twórczości F. Boguszewicza, J. Kupały, K. Czornego, A. Kulaszowa, M. Stralcoua, W. Bykaua, R. Baradulina itd. oraz analizach literaturoznawczych (Люкевіч 2000; Васючэнка 2004, 2009; Багдановіч 2010; Еўчык 2010; Мармыш 2010; Мятліцкая 2012; Петрушкевіч 2012 itd.).

Temat domu w kulturze i języku białoruskim niejednokrotnie był poruszany przez różnych badaczy. Niemało prac białoruskiemu domowi poświęcili folklorysty i etnografowie (m.in. Бандарчык 1973; Байбурын 1983; Сысоў 1997; Валодзіна 2004; Алфёрова 2008b, 2009; Крук 2000) oraz historycy sztuki (Ленсы 1995, 2007, 2009).

¹ Mówienie o białoruskim języku ogólnym też jest dyskusyjne, problemy terminologiczne porusza m.in. T. Ramza (Рамза Таццяна Р., 2011, *Гутарковая беларуская літаратурная мова (аб суадносінах паняццяў «унармаванне мовы» і «моўная кадэфікацыя»*), *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Серыя 4. Філалогія, Журналістыка, Педагогіка*. № 1, с. 37–40).

² *Narkamauka* to oficjalny wariant języka białoruskiego, który uległ rusyfikacji. Nazwa pochodzi od nazwy ministerstwa („narodny komisariat”) w ZSRR, które dokonało reformy w 1933 roku; nazwa autorstwa W. Wiaczorki.

³ *Taraszkiewica*, inaczej *wariant klasyczny* języka białoruskiego, opiera się na regulach sprzed reformy językowej 1933 roku.

Do tematu domu zwracali się również kulturologi (Дубянецкі 2003), temat „poruszali” filozofowie (np. Конан 1996; Бабкоў 2001). Powstały też osobne prace z zakresu językoznawstwa (Прохарава 1993; Rembiszewska 2004; Алфёрава 2008a; Самахвал 2008; Калеснікава 2011; Kozłowska-Doda 2012; Казлоўская-Дода 2015).

Refleksje na temat domu stanowią w wymienionych pozycjach główny przedmiot opisu, jak np. Ленсу 2007, pojawiają się jako poszczególne rozdziały w monografiach, jak np. Сысоў 1997 i Крук 2000 albo domu dotyczą krótkie wzmianki w poszczególnych artykułach (np. Садоўская 2009: 48–49).

3. Charakterystyka danych

Do analizy wykorzystano dane systemowe, zebrane z różnego typu słowników języka białoruskiego, dane ankietowe, uzyskane w czterech miastach w różnych częściach Białorusi (Mińsku, Homlu, Brześciu i Grodnie; zadano pytania w obu językach państwowych, decyzja wyboru języka odpowiedzi należała do respondentów; do analizy wykorzystano jedynie materiał białoruskojęzyczny, 130 ankiet) oraz dane tekstowe, pochodzące z prasy wysokonakładowej ogólnokrajowej, zróżnicowanej ideologicznie, z gazet regionalnych, wypowiedzi na forach internetowych, z podręczników szkolnych i akademickich języka białoruskiego oraz literatury pięknej. Korpus narodowy języka białoruskiego jest dopiero w stadium przygotowania.

4. Definicja kognitywna DOMU w białoruszczyźnie

Rekonstrukcji pojęcia DOM dokonuje, zbierając cechy przypisywane przez użytkowników języka białoruskiego i porządkując je w ramach faset. Na ich podstawie podejmuję próbę budowania integralnej definicji kognitywnej białoruskiego DOMU.

4.1. Dom – „zwyczajna rzecz”, która ma ogromną wartość

Dom, mówiąc słowami piosenki białoruskiego zespołu rockowego N.R.M., jest to jeden z tych „zwyczajnych wyrazów” oznaczających „zwyczajną rzecz” z naszego codziennego otoczenia (*Народны альбом, Простыя словы* 1997). O „zwyczajności” domu i wszystkiego, co z nim się wiąże, mówią też inne wypowiedzi, np.

[1] *Хочацца гаварыць з людзьмі пра рэчы простыя, жыццёвыя, зразумелыя: хлеб, дом, бацькі, дзеці, суседзі.* [Уладзімір Лобач, 15. 07. 2014, svajksta.by]

[Chcę rozmawiać z ludźmi o rzeczach zwyczajnych, życiowych, zrozumiałych: chleb, dom, rodzice, dzieci, sąsiedzi].

Dom jako miejsce ma konkretne cechy fizyczne. Dom jest dla ludzi, a w związku z tym ma określone cechy społeczne. Wykorzystywany jest przez

ludzi do pewnych potrzeb, posiada określone charakterystyki funkcjonalne, które mają przewagę nad cechami fizykalnymi domu. Wszystko to, czym jest (jego istota) stanowi o ogromnej wartości domu, a żeby tę wartość posiadał muszą być spełnione konkretne warunki.

Idąc tropem autorów artykułu o polskim domu, do opisu DOMU w języku białoruskim wykorzystam model logiczno-pojęciowy, który koncept DOMU ujmuje jako konfigurację domen {[podmiot] + [zdarzenie] + [locum] + [cel / potrzeby]} (Bartmiński, Bielińska-Gardziel 2012: 22); rozszerzam ten zespół o inną istotną domenę, mianowicie [sposób myślenia], wynikający z długotrwałego doświadczenia.

4.2. Domena [zdarzenie]. Dom – miejsce życia, zamieszkiwania (жыллё)

Podstawowym przeznaczeniem domu jest zamieszkiwanie. Słowniki notują: budynek mieszkalny (*будынак – жылое збудаванне*) obok budynek administracyjny lub gospodarczy (*адміністрацыйнае ці гаспадарчае з.*) albo pomieszczenie, przeznaczone do zamieszkania, miejsce, gdzie ktokolwiek przebywa, cokolwiek się mieści (*памяшканне – унутранаць будынка, месца, дзе хто-н, што-н. размяшчаецца*) (por. ТСБЛМ 1999). W badaniach ankietowych respondenci również wskazywali na to, że dom jest miejscem zamieszkania człowieka – głównie ich samych lub ich rodziców (8,34% na pytanie *Co to jest dom? Jakim ogólnym wyrazem można go określić?*).

Zanim będziemy mogli gdzieś mieszkać, budynek musi być zbudowany. Synonimami czasownika *будаваць* są: *мураваць, рубіць, ставіць, узводзіць, узносіць* (Шведаў 2004; Клышка 2005). Jednak, zdaniem M. Heideggera, pierwotne było zamieszkiwanie przestrzeni, dopiero potem człowiek „dojrzał” do budowania mieszkania (Heidegger 1977: 333). Etymologicznie *dom* ‘budynek, zbudowanie’ wywodzi się właśnie od czynności *budować*, która jest nacechowana pozytywnie (*Будаваць – не бедаваць* [Budować – nie rozpaczać]). Białoruski chłop własnymi rękami wraz z rodziną lub z pomocą budowniczych stawiał swój własny dom i dlatego cenił go nad wszystko (por. *Чалавекам станеш, як сваю хату наставіш* [Dopiero po zbudowaniu własnego domu zostaje się człowiekiem]).

Dom jest wyrazem ogólnosłowiańskim (psł. *domъ), kontynuuje praindoeuropejskie **dom-*, **dem-* o znaczeniu ‘dom’, ‘zbudowanie’, ‘budynek’, ‘pokój’, ‘rodzina’ (por. Brückner 1985; Черных 1995–1; Boryś 2005; Długosz-Kurczabowa 2005).

W znaczeniu ‘mieszkać, znajdować się, przebywać’ w języku białoruskim występuje czasownik *жыць* (por. ТСБЛМ 1999; СЛНН 2007). Synonimami czasownika *жыць* są: *існаваць* [być, istnieć], *пражываць* [mieszkać], *знаходзіцца* [przebywać] (Шведаў 2004), a także *сядзець* [osiedlać się, mieszkać, przeby-

wać; posiadać ziemię], *сяліцца* [osiedlać się] – wyrazy, od których pochodzą: *сядзіба, селянін, сяло, сяліба* itd. (ЭСБМ 2008; ЭСБМ 2010).

Do pojęcia życia w białoruszczyźnie należy także moment narodzin i moment śmierci⁴. Dom jako miejsce urodzenia / mała ojczyzna jest na bardzo wysokiej drugiej pozycji w odpowiedziach na pytanie ankiety *Co to jest dom? Jakim ogólnym wyrazem można go nazwać?* (13,86%), (po: dom jako rodzina, 17,59%), dopiero po nim jest dom jako miejsce zamieszkania (8,34%)⁵ (Kozłowska-Doda, w druku). Nieraz dom, zwłaszcza rodzinny, nazywany jest „kolebką” (*кальска*) człowieka.

Białorusini od dawna życzyli sobie narodzić się i umrzeć we własnym domu (Мармыш 2010). Umrzeć, według przekonania Białorusinów, również najlepiej jest u siebie w domu. Śmierć poza domem lub w szpitalu uważana jest za niedobry znak. W domu odbywa się obrzęd pogrzebu, ciało aż do grzebania jest ustawiane w domu zmarłego. Na wagę tego faktu zwracają uwagę zebrane teksty.

Do domu powracają także zmarli, por. tradycyjny obrzęd *dziadów*. Białoruskie eufemistyczne nazwy trumny nawiązują do nazw mieszkania: *дом, дамавіна, даміначка, дамочак, хата, хатка, хатанька, сялібачка, свяцёлачка* itd. (Сысоў 1997: 365). Według wierzeń Białorusinów „dom” w zaświatach jest tak samo ważny, jak za życia, por. też nazwę felietonu Alesia Niauwesia *Мільёнам грош цана, калі твой дом – труна* [Miliony stracą cenę, gdy trumna stanie się naszym domem] (Няўвесь 2014, *Кукіш у кішэні. Вершаваныя фельетоны*, Смаленск: Універсум, с. 19).

4.3. Zamieszkiwanie jako doświadczenie przywiązania

Obok budowania innym bardzo ważnym elementem zamieszkiwania jest „długie doświadczenie” i „nieustanna praktyka” (Heidegger 1977: 333). Zamieszkiwanie, według H. Buczyńskiej-Garewicz, która nawiązuje do koncepcji E. Husserla i M. Heideggera, nie jest stanem fizycznym, nie jest jedynie przebywaniem człowieka w jakiejś przestrzeni, ma charakter przede wszystkim duchowy. Harmonia między człowiekiem a otoczeniem jest możliwa dzięki rozumieniu miejsca, w którym człowiek się znajduje (Buczyńska-Garewicz 2006: 10–11). „Fizyczne przebywanie w jakimś miejscu nie czyni je jeszcze domem [...]. Można w nim jednakowo zamieszkać i pozostać bezdomnym.

⁴ Zjawisko śmierci w języku białoruskim jest rozpatrywane w kontekście życia (por. Kozłowska-Doda 2012b: 75–78).

⁵ Na Białorusi do świadectwa urodzenia wpisuje się nie miejscowość, w której znajduje się placówka opieki zdrowotnej, gdzie dziecko przychodzi na świat, tylko miejsce zameldowania rodziców, tak jakby dzieci dalej rodziły się w domu rodziców; nie dzieje się tak, dlatego, że jest moda na rodzenie w domu, tylko jest to pewna konwencja.

Zamieszkiwanie nie jest kategorią techniczną i nie zależy od fizycznych cech miejsca. To kwestia kondycji ludzkiej [...] to nic innego, jak przytomne przebywanie w otaczającym świecie; sposób myślenia, z którego powstaje dom” (Sieroń-Galusek, Galusek 2012: 103).

Jest to wysiłek, który podejmujemy z własnej woli, bez przymusu. Jeżeli się nie uda nawiązać relacji między miejscem a człowiekiem, nie stanie się ono domem, a on mieszkańcem. „Bez tej relacji mamy pustą abstrakcyjną przestrzeń i bezdomnych ludzi” (Buczyńska-Garewicz 2006, 37), por. m.in. osobiste tragedie ludzi wywiezionych przed i po drugiej wojnie światowej z własnych domów ze względów politycznych lub ideologicznych, przeżycia związane z zabraniem domów i mienia na użytek publiczny kolchozów; dramaty wywołane masowymi przesiedleniami ludności po katastrofie w Czarnobylu i powrót wielu mieszkańców z wysiedlonych terenów Homelszczyzny ryzykujących własnym zdrowiem i życiem do swoich domów, ponieważ nie potrafili gdzieś indziej mieszkać itd. Analogiczne dramaty odnajdziemy we fragmencie analizy literaturoznawcy P. Wasiuczenki opartej na utworach literackich powstałych w XX wieku (por. Пятро Васючэнка, „Arche” 2004, №4).

4.3.1. Oswojenie miejsca

Każde nowe miejsce musimy oswoić (*абжыць*), czyli: dostosować do swoich potrzeb, urządzić zgodnie ze swoim gustem, uporządkować, ozdobić pamiątkami, zrobić przytulnym, stworzyć bliski naszemu sercu klimat. Żeby powiedzieć o jakimś miejscu, że jest „nasze”, musimy wiele w nim działać⁶, podobnie rzecz wygląda z domem.

Nawet oswojony dom może się stać obcym, gdy naruszono w nim właściwy mu porządek:

[2] *Я з усіх сіл спрабую захаваць той дом, які быў у нас да 19 снежня, каб Андрэй вярнуўся менавіта дадому, а не ў нейкае месца, якое за тэрмін яго адсутнасці змянілася і стала яму чужым.* [Ірына Халіп, 12.04.2012, „Народная Воля”]

[Ze wszelkich sił próbuję utrzymać dom takim, jakim był przed 19 grudnia, żeby Andrej wrócił właśnie do domu, a nie w jakieś miejsce, które za czas jego nieobecności się zmieniło i gdzie czułby się nieswojo].

⁶ Por. próbę adaptacji byłej synagogi przez animatorów kultury w Sejnach na północnym wschodzie Polski: „Biała synagoga była dla nas z początku fajnym miejscem na spektakl. Jakże się to później zmieniło, ile pracy, odwagi i miłości musieliśmy włożyć, aby móc powiedzieć o niej «nasza synagoga»” (Czyżewski Krzysztof, 2002, *Świrowiercy*, [w:] Godlewski G. i in. (red.), *Animacja kultury. Doświadczenie i przyszłość*, Warszawa).

4.3.2. Zadomowienie się w miejscu

Na nowym miejscu musimy się zadomowić (*адчуць сябе як дома*). Jest to niełatwa praca, jest ona nieraz zmianą sposobu myślenia. Symboliczny walor ma wyznaczenie N. Chomicz-Bazar, które autorka pozostawiła na blogu:

[3] *Кватэры сваёй не было, і мы жылі на з'ёмных кватэрах. І ніяк да мяне не прыходзіла пачуццё Дома. Я ўсё чакала нашай асабістай нерухомаści. І вось пабудаваўшы сваю кватэру і ў поспехах у яе з'ехаўшы, я разумею, што яна мне не да спадабы. І вокны кутом не падабаюцца, і шпалеры раздражняюць. (...) На здымных кватэрах было лягчэй, бо было часовае і таму ўспрымалася менш крытычна. (...) Пару тыдняў таму ездзіла ў Горадню да Бацькоў. І нарэшце атрымала поўнае яскравае пачуццё таго, што я вырасла. Такое прыёмнае пачуццё самастойнасці, годнасці і даросласці. І нарэшце я вярнулася да Дому. У свой Дом, у якім кожны куток стаў родным і любімым. [Наста Хоміч-Базар (bazart_by), 09.02.2012, bazart-by.livejournal.com]*

[Nie posiadaliśmy własnego mieszkania i mieszkaliśmy na stancjach. W żaden sposób nie mogłam odzyskać poczucia Domu. Stale czekałam na własną nieruchomość. Nareszcie zbudowaliśmy własne mieszkanie, w pośpiechu przeprowadziliśmy się do niego, jednak wtedy zdałam sobie sprawę, że mi się ono nie podoba. Okna narożne nie odpowiadają, tapety irytują. Na stancjach było łatwiej, tymczasowe mieszkania traktowałam mniej krytycznie. Kilka tygodni temu odwiedziłam w Grodnie rodziców. Wreszcie wyraźnie poczułam, że jestem osobą dorosłą. Poczucie samodzielności, godności i dojrzałości okazało się bardzo przyjemne. Dopiero teraz wróciłam do Domu. Do swojego Domu, w którym każdy zakątek jest mi bliski i miły].

Zdarza się, że człowiek nie zdoła „zbudować” emocjonalnej relacji z miejscem pobytu. „Wyrastanie” z DOMU rodziców i „dorastanie” do swojego własnego DOMU także nie zawsze dokonuje się w pełni. Młodzi wychowani na wsi już jako ludzie dojrzały wracają z mieszkań w miastach do ojcowskich chat, by tam zamieszkać na stałe, by tam umrzeć.

4.3.3. Długotrwałe przebywanie z własnej woli

W domu nie mieszka się przejściowo, tylko na stałe lub na długo, por. czasowniki trwałe i wielokrotne: *пражываць, начаваць, „сядзець”*. „Prawdziwy” dom jest w opozycji do czasowych miejsc pobytu: *заездны д.* ‘zajazd’, *д. адпачынку д.* ‘wypoczynkowy’, *радзільны д.* ‘szpital położniczy’ itd.

Powoli wokół miejsca, w którym przebywamy, tworzy się emocjonalna atmosfera, my kształtujemy to miejsce, a ono wpływa na nas. Emocjonalny związek z owym miejscem dodaje nam sił, pozwala właśnie tu odzyskać równowagę, powoduje, że chcemy do niego wracać: *Дадому (да хаты) і конь хутчэй бяжыць* [Do domu i koń szybciej biegnie].

4.3.4. Miejsce oswojone, w którym czujemy się *u siebie*

Dla białoruskiego chłopca najważniejszym miejscem na świecie jest jego dom, w nim czuje się bezpiecznie, wolny. Kwintesencją swojego domu jest dla Białorusina dom rodzinny – najmiłszy w świecie *rodny kut* (J. Kołas). Mimo nieraz biednego wystroju, zwłaszcza na pocz. XX w., dom jest prawdziwym pałacem Białorusina, por. wiersz J. Kupały (Ён і яна, 1913 г.).

Poczucie swojskości jest bliskie znaczeniowo określeniom *дамашнія / хатнія* ‘członkowie rodziny’; *дамашняя / хатняя жыўёла* ‘zwierzęta domowe’ itd. Przeciwwstawianie „swojego” i „obcego” domu jest bardzo silnie utrwalone w wyrażeniach frazeologicznych i przysłowiach: *Свая хатка як родная матка; Свой дварочак, як вяночак; На сваім падвор’і і сабака пан; У сваёй хаце і качарга маці; У чужой хаце і сцены чужыя; Чужая хата не грэе; Хата чужая як свякруха ліхая; Не дай Бог у чужой хаце жыць, у чужой хаце печы паліць* itd.

Oto jak o obronie swojego domu pisze A. Bacharewicz:

[4] *Вось Хата – (...), яна свая. За яе, двух- або трохпакаёвую, народ гатовы гніць у акапах і падрывацца на мінах. За яе хоць на плаху, хоць у пекла, хоць на Марс. Падвал, балкон, гараж, двор і нават дача – таксама Хата, яе працяг. Частка хутара. Памечаная тэрыторыя – і няважна, хто ступіў: з абрэзу, сякерай, зубамі або добрым ціхім словам – не чапай, маё!* [Альгерд Бахарэвіч, Песня пра сваё і чужое, 26.08.2014, budzma.by]

[Dom jest swój. Za niego, dwu- lub trzypokojowy, naród gotów jest gnić w okopach i wysadzać się na minach. Za niego można i na ścięcie, można i do piekła, można i na Marsa. Piwnica, balkon, garaż, podwórko, a nawet domek letniskowy to też Dom, jego kontynuacja. Część kolonii. Zaznaczony teren – i nie ma znaczenia, kto wkroczył: z obrzyna, siekierą, zębami lub dobrym spokojnym słowem – nie rusz, to moje!]

Uwarunkowania historyczne sprawiły, że przed drugą wojną światową, a także po wojnie mieszkańcom Białorusi, szczególnie bogatszym, zabierano mienie, w tym i domy, a rodziny wywożono w głąb Rosji, do Kazachstanu. Wywiezionym rodzinom trudno było odzyskać poczucie domu na obczyźnie:

[5] *„Там быў дом! Наш уласны, родны, праўдзівы дом! Калі пакінулі яго ў 1919 годзе, ніколі ўжо не мела дома і не адчувала сябе як дома. Якое вялікае шчасце мець свой уласны, каханы дом. Не ведаю, ці разумеюць мяне ўсе, ці падзяляюць са мной мае думкі, але тыя, хто “адтуль”, напэўна, так”. [Ірэна Лісоўская-Галынская, запісала Марыя Булавінская, 31.05.2013, kli4nik.info]*

[Tam był dom! Nasz własny, rodzinny, prawdziwy dom! Zostawiliśmy go w 1919 roku, później już nigdy nie miałam domu, nie czułam się jak w domu. Jakie to wielkie szczęście mieć swój własny, kochany dom. Nie wiem, czy wszyscy mnie rozumieją, czy myślą podobnie, jak ja, ale ci, którzy pochodzą „stamtąd”, na pewno tak].

W czasach powojennych z wynagrodzenia w kolchozach ciężko było zbudować własny dom. A dzieci tych, którym się udało, musieli uciekać z własnych chat do miasta, głównie przed pracą w kolchozie, za którą symboliczna zapłata nie pozwalała godnie żyć.

[6] *З прыходам урбанізацыі беларусы перасяліліся ў дамы, кватэры, камуналкі, хрушчоўкі. (...) І слова хата перабралася за беларусамі ў горад.* [Сяргей Шупа, „Arche” 2000, № 7]

[Z przyjściem urbanizacji Białorusini się przesiedlili do domów, mieszkań, mieszkań komunalnych, bloków. (...) I wyraz chata przeniósł się razem z Białorusinami do miasta].

Współcześnie własny dom dla Białorusina jest wielkim marzeniem, często nieosiągalnym. Jeżeli udało się wybudować lub kupić własny dom, to Białorusin jest bardzo z tego dumny:

[7] *Я люблю яго [дом]. Ён такі, як я: з пытаннямі, троху недарэчны, нязручны, пакуль не такі прыгожы, месцамі вельмі каравы. Але такі свой, цёплы, вялікі, абдымаючы, прымаючы. I... наш.* [Наста Хоміч-Базар (bazart_by), 06.06.2013, bazart-by.livejournal.com]

[Kocham dom. On jest taki, jak ja: rodzi pytania, nieco niezgrabny, niewygodny, na razie niezbyt piękny, w niektórych miejscach koślawy. Ale taki swój, ciepły, wielki, ściskający, obejmujący. I... nasz].

Mieć własny dom na Białorusi zawsze oznaczało osiągnąć odpowiedni poziom życiowy. Własny dom był i jest symbolem dostatku, por. frazeologizmy: *Hi хаткі, ні градкі; Hi хаты, ні лапаты* ‘być biednym’, zestawienia szeregowe: *дом і камфорт, хата і машына* itd. Młody mężczyzna, który założył rodzinę i mieszkał u żony, był nazywany *прымкіем*, a nazwę tę odbierano jako negatywną.

Nie mogą zapomnieć swojego domu wychowankowie sierocińców:

[8] *Я пакінула цябе ў далёкім маленстве, калі асірацела і стала нікому непатрэбнай у родным кутку. У дзіцячым доме на казённым ложку, накрыўшы галаву падушкай, я на начах душылася слязамі ад суму па табе, мая любая родная хата. Ты часта прыходзіла да мяне ў снах, і я ніяк не магла дачакацца канікул, каб зноў убачыць цябе, адчуць тваё цяпло, нібы цяпло самага роднага чалавека.* [Леанарда Юргілевіч, „Народная Воля”, 03.04.2013]

[Zostawiłam cię we wczesnym dzieciństwie, gdy zostałam sierotą i byłam już nikomu niepotrzebna w rodzinnym zakątku. W domu dziecka na państwowym łóżku, po nocach ukrywając głowę pod poduszką zanosilałam się łzami z tęsknoty za tobą, moja kochana rodzinna chata. Często mi się śniłaś, nie mogłam się doczekać wakacji, żeby znów cię zobaczyć, poczuć twoje ciepło, niby ciepło najbliższego człowieka].

Związek emocjonalny z chatą jest dla Białorusina na tyle istotny, że niejednokrotnie dochodzi do jej personifikacji. Białorusini przepraszają swoje domy (*даруй, родная хата*), grzebią domy (*хаваем хаты*), rysują ich portrety (*хацелася зрабіць менавіта партрэт дома, як асобы*) (por. Алена Швядкова, 05.02.2012, idcbel.org).

Poczucie bycia „u siebie” wynika też z obcowania z miejscem, w którym wszystko jest znajome i znane: układ pomieszczeń, nawet zakamarków, lokalizacja poszczególnych przedmiotów, nawet ukrytych przed okiem obcych ludzi:

[9] *У маім сэрцы, у маёй галаве ёсць гэта сапраўдная хата, каторая была калісьці. (...) Я жыў у гэтай хаце, і гэта хата была для мяне вельмі важная і вельмі бліжняя. Я ведаю там кожны куточак, як заплюшчу вочы – я магу хадзіць па гэтай хаце, бачачы рэчы, якія ляжэлі, і ўсе абразы, каторыя віселі на сценах...* [Міхась Геніюш, 08.08.2010, represji-by.info]

[W moim sercu, w mojej głowie jest ten prawdziwy dom, który był kiedyś. Mieszkałem w tym domu, i ten dom był dla mnie bardzo ważny i bardzo bliski. Znam tam każdy zakamarek, jak zamknę oczy – mogę chodzić po tym domu, widzieć rzeczy, które leżały, i wszystkie obrazy, które wisiały na ścianach...].

W swoim domu Białorusin czuje się pewnie, zachowuje się swobodnie, autentycznie: *На сваім сметніку і невень гаспадар (і невень смелы); Дома, як хочаш, як можаш, а ў людзях, як скажуць; На сваім падвор’і і сабака пан; На сваёй лаве ніхто не скажа: “Адсунься!”* i odwrotnie: *Ні дома, ні замужам* ‘okazać się w niepewnej sytuacji, czuć niepewność w życiu’.

Poczucie swojskości jest istotne dla rozszerzenia znaczenia pojęcia DOM na wieś, miasto, region, kraj, Europę, świat, a nawet wszechświat. *Горад – наш агульны дом.* [Miasto naszym wspólnym domem] (Алег Бяганскі, „Маладзечанская газета”, 18.04.2012).

Bardzo poetycko opisuje dom w znaczeniu ‘region’ użytkownik internetu:

[10] *Дом – гэта там, дзе найчысцоткае неба, найцямнейшая ноч, ды найхаладзейшая вада ў студні.*

Дом – гэта там, дзе я ведаю кожнае дрэўца, кожны каменьчык, кожны сьвяты валун паабпал большаку.

Дом – гэта там, скуль пачаўся мой род, скуль пачаўся ўвесь наш паўночны крыўскі род. Дом – гэта там, дзе знайшлі прытулак безьліч вужоў ды ваўкоў.

Дом – гэта там, дзе наша бедная гліністая зямелька, якая парасла лазьняком, шчыміць сэрца замілаваннем.

Дом – гэта там, дзе з’ядноўваецца час, дзе здалёк віднеецца былы панскі фальварак і кінутая за Саветамі абора.

Дом – гэта там, дзе я навучылася працаваць, рыхтаваць у печы ежу і выпраўляць што верасень у далёкае падарожжа буслоў ды танюткае павуціньне...

Гэта Сэрца Вялікае Крывіі... . [szwakone, 19.09.2009, szwakone.livejournal.com]

[Dom jest tam, gdzie niebo jest najczystsze, noc najbardziej ciemna, a woda w studni najzimniejsza. Dom jest tam, gdzie znam każde drzewko, każdy kamyczek, każdy święty głaz po obu stronach drogi. Dom jest tam, skąd pochodzi mój ród, cały nasz północny krywicki ród. Dom jest tam, gdzie nasza biedna gliniasta ziemia porośnięta łożą ścisła z miłości serce. Dom jest tam, gdzie łączy się czas, gdzie z daleka widać było pański folwark oraz pozostawioną za Sowietów oborę. Dom jest tam, gdzie nauczyłam się pracować, przyrządzać w piecu jedzenie i wyprawiać każdego wrześnie w daleką podróż bociany oraz cieniutka pajęczyna... Jest to Serce Wielkiej Krywii...].

Idąc tropem myśli U. Karatkiewicza, *зэты край – твой дом і сабор* (1980) Białoruś jest DOMEM wszystkich swoich mieszkańców. Z DOMEM większość Białorusinów kojarzy Ojczyznę, potwierdzają to badania ankietowe w 1992 r. przeprowadzone przez S. Procharawą (Прохарава 1993: 141, 153). Nawet współcześnie „Białorusin pojęcie Ojczyzna ogranicza nie granicą etniczną, historyczną, nawet nie państwową, a granicą obiektu materialnego – mieszkania, gdzie się urodził i dorastał” (Аляксандр Ахмач, „Arche” 06.03.2012, arche.by).

Obawa przed niebezpieczeństwem zewnętrznym, ale też i wewnętrznym, zagrażającym podstawowym wartościom obywatelskim, zrodziła na przełomie XX i XXI w. w kołach opozycyjnych hasło *Białoruś naszym Domem, naszą Świątynią*:

[11] «*Беларусь – не калідор, не труба, не камуналка ці прахадны двор, не вайсковая база і чарнобыльскі сметнік, не прыбудова, а ДОМ*».[Лявон Баршчэўскі, 17.10.2006, naszaziamlia.org]

[«Białoruś to nie korytarz, nie rura, nie mieszkanie komunalne czy przejściowe podwórko, nie baza wojskowa i czarnobylski śmietnik, nie przybudówka, a DOM»].

Europa przez młode pokolenie Białorusinów jest traktowana jako wspólny dom Europejczyków, młodzi Białorusini uważają się za Europejczyków, brakuje im tylko inicjatywy:

[12] *Так, усе мы разумеем, што еўрапейскі дом нам больш патрэбны і важны, чым старая хата*. [Уладзімір Бычэня, 21.02.2013, Народная газета, ng.sb.by]

[Oczywiście wszyscy mamy świadomość, że dom europejski jest nam bardziej potrzebny i istotny, niż stara chata].

Wolny od konkretnych ograniczeń przestrzennych jest poeta, por. wiersz *У Паэта хата – ўвесь Сусвет...* [Dla poety domem cały wszechświat] A. Bujnickiego (Алег Буйніцкі, 18.01.2013, vershy.ru) jako poetycką reakcją na wiersz T. Działjanawaj *Раздача бяздомных жывёл* [Rozdanie bezdomnych zwierząt] (20.03.2011, vershy.ru).

5.1. Domena [locum]: DOM – miejsce wydzielone z otoczenia

Dom jako osobny budynek (*дом, хата, катэдж, асабняк* itd.) lub jako pomieszczenie w budynku (*кватэра, пакой / блок у інтэрнаце, некалькі пакояў у камуналіцы* itd.) jest miejscem wydzielonym dla ludzi. Wszystkie te nazwy mają w białoruszczyźnie wspólny hiperonim *жыллё, жытло* od czasownika *жыць*⁷: „жыллё – населенае месца; месца, дзе жывуць людзі; памяшканне (*дом, хата, пакой* інш.), у якім хто-небудзь жыве” [Mieszkanie – miejsce zamieszkania; miejsce, gdzie ludzie mieszkają; pomieszczenie (*dom, chata, pokój*), w którym ktoś mieszka] (ТСБЛМ 1999).

5.2. Gradacja miejsca zamieszkania ludzi

5.2.1. Budynek wolnostojący: dom / chata (хата)

Dom jest nazwą neutralną. *Chata* stanowi inną nazwę zabudowań mieszkalnych ‘mieszkalny budynek chłopski zrobiony z bali’, ‘część takiego budynku’, ‘gospodarka chłopska, rodzina’ oraz ‘część nazwy instytucji wiejskich’. Wyrazów *dom* i *chata* w znaczeniu ‘dom’, ale też i ‘mieszkanie’, ‘rodzina’ można używać wymiennie. Dowodem na to są osobne połączenia wyrazowe, niektóre związki frazeologiczne oraz formacje słowotwórcze (por. Kozłowska-Doda 2012a: 93).

Chata w znaczeniu ‘dom, mieszkanie’ znana jest głównie w językach wschodniosłowiańskich; wyraz pojawia się w dialektach w Polsce wschodniej, Wielkopolsce i na Pomorzu. Według W. Borysia jest zapożyczeniem, zapewne z irań. *kata-* (por. awest. *kata-* ‘komora, spiżarnia, piwnica’) od **kan-* ‘kopać’ „etymologiczne znaczenie ‘wykopane’; wyraz oznaczał więc ‘pomieszczenie wykopane w ziemi, ziemiankę’” (Bor SEJP: 57). Nieco inaczej, z awest. *kata* ‘kleć’, ‘spiżarnia’, nowopers. *kad* ‘dom’ – „od słów dla ‘chowania’” wyprowadza wyraz *chata* A. Brückner (Brückner 1985: 177). I być może właśnie czynność chowania jest istotnym elementem znaczeniowym w nazwie białoruskiego miejsca zamieszkania. Można na poparcie tego zacytować P. Wasiuczenkę, który się zastanawia, „Co tam się kryje za tymi zbutwiałymi ścianami, a jednocześnie ogrzewa serce gospodarza domu?”, odpowiedź brzmi: „Jego dusza”: „Dom niby zamknięta na zamek dusza jest symbolem białoruskiej ezoteryki i introwertyzmu” (Пятро Васючэнка, „Arche” 2004, № 4). Na odcinanie się od świata zewnętrznego wskazują też inne konteksty: „Wróciłam do domu,

⁷ Ciekawe, że w *Słowniku synonimów* A. Kłyszki pod hasłem *жыллё* w ogóle nie znajdziemy ani wyrazu *dom*, ani *chata*: *кватэра, кут, куток, дах, прыстанішча, прыстанак, прыпынак, прыпынішча, прытулак, прытулішча, прытонне; жытло, седала, бярог, котла, котлішча; абіцель, пенаты, рэзідэнцыя; апартаменты; дах над галавой* (Клышка 2005). Ze *Słownika synonimów* S. Szwidaua odnotujemy: *паселішча, сяліба, памяшканне, дом, жыллошча; чалавечае жыллё* (Шведаў 2004).

zamknęłam drzwi – i już – jestem „w domku” (Вольга Аляксандраўна, „Міёрскія навiны”, 17.08.2010).

[13] *Мой дом – мая крэпасць, уласны “мірок”, дзе жывуць мае думкі і разважанні, перамогі і няўдачы, дзе я магу застацца сабой.* [Валянціна Мікалаеўна, „Міёрскія навiны”, 17.08.2010]

[Mój dom moją twierdzą, własnym „światem”, w którym przebywają moje myśli i refleksje, osiągnięcia i niepowodzenia, w którym mogę być sobą].

5.2.2. Pomieszczenie w budynku: mieszkanie w bloku (кватэра)

Inne miejsce, w którym mieszkają ludzie w miastach czy w centrach kołchozowych, to кватэра, „рэдукаваная хата”, „часовы прытулак” (Р. Ва-
siuczenka). Tymczasowym schronieniem może być pokój lub kilka pokoi w tzw. mieszkaniach komunalnych bez łazienki, pokój lub segment w akademiku lub hotelu pracowniczym ze wspólnymi dla całego piętra sanitariatami. Te miejsca odbiegają od klasycznego stereotypowego domu jako budynku. Nawet duże, ładnie urządzone współczesne mieszkanie własnościowe w bloku lub wieżowcu nie stanowi takiej samej wartości, jak własny wolnostojący dom. To przekonanie najsilniejsze jest w starszym pokoleniu:

[14] *“Як у цюрме!” – коратка ахарактарызавала бабуля сваё гасцяванье ў гарадской кватэры дзяцей.* [Уладзімір Лобач, 15.07.2014, svajksta.by]

[„Niby w więzieniu!” – krótko skomentowała starsza pani swoją gościnę w mieszkaniu dzieci w mieście].

[15] *Усе кватэры, якімі б яны не былі ладнымі, успрымаюцца, як нешта няпоўнае, “неда-”. Дом – гэта мой сусвет. А кватэра закуточак у чужым сусвеце.* [magik_midnight, 15.07.2014, uladzimer.livejournal.com]

[Wszystkie mieszkania, jakie nie byłyby ładne, są czymś niewystarczającym, „niedo-”. Dom jest moim wszechświatem. A mieszkanie to jedynie zakątek w czyimś wszechświecie].

5.2.3. Dom letniskowy (дача / лецішча)

Dla Białorusina dom letniskowy nie jest miejscem odpoczynku, lecz miejscem ciężkiej fizycznej pracy, ponieważ stanowi namiastkę domu (często jest nabytą wiejską chatą); dla wielu jest swoistą filozofią życia: *Гэта філасофія жыцця.* (tvr.by), kontynuacją tradycji swoich przodków chłorów, (por. Алесь Бадак, Камяні, „Полямя” 2011, № 7, с. 4).

[16] *Дача – гэта савецкі сурагат свайго дому, прыватнай уласнасці, што дазволіць сабе могуць вельмі нямногія.* [Віталь Цыганкоў, Дача, Слоўнік Свабоды, „Arche” 2000, №7]

[Dacza jest radzieckim surogatem własnego domu, prywatnej własności, na którą sobie pozwolić mogą nieliczni].

5.3. Пространственный аспект дома

5.3.1. Symboliczność элементов конструкции

Ankiety zawierają niewiele informacji o samym budynku. „Prawdziwego” domu nie wyobrażają sobie bez: *без дзвярэй, без вакон; без кухні; без даху над галавой і чатырох сценаў; без сцен і даху* tylko 2% respondentów; nie mogą się pogodzić z brakiem okien, zamkniętymi drzwiami niecałe 2% ankietowanych.

Budynek posiada konkretne elementy konstrukcyjne: dach, ściany, drzwi, okna, strych itd. Każdy z tych elementów jest bardzo ważny: dach jako schronienie może być synonimem DOMU, np. *Дах (страха) над галавой; Пад адным дахам (над адной страхой)*; okna są oczami DOMU, np. *Вокны – вочы дому* (Сяргей Рублеўскі, „Звязда”, 05.09.2014); *Праз чужыя вокны на свет глядзець* [Patrzeć na świat przez cudze okna] ‘nie mieć własnych poglądów, własnego zdania’ (Даніловіч 2000, 157).

Ściany domu są granicą, która oddziela dom od tego, co domem nie jest: moje i obce, przestrzeń oswojoną i nieoswojoną, *мяжа, якая вылучае пэўную частку тэрыторыі з неабдымнай прасторы* [miedza, która wyodrębnia pewną część terenu z niezmierzonej przestrzeni] (Садоўская 2009).

Przekroczenie własnej przestrzeni i wyjście poza nią w tradycji ludowej ma niebagatelne znaczenie. Takim miejscem jest próg – istotny w różnych obrzędach (weselnym, pogrzebowym, związanych z przejściem do nowego domu). Znaczenie progu jako granicy swojej i obcej przestrzeni, a nawet swoistego równoważnika domu potwierdzają przysłowia ludowe: *Не стаўшы ў парозе, не будзеш сядзець на покуці, Беднаму Бог залоціць парог, Без бога ні да парога* itd. (por. także Крук 2000, 301).

W domu „się zamyka” to, co jest dla domownika najważniejsze, niedostępne dla obcych. Białorusin stara się *не выносіць смецце з дому (з хаты); Не раскажвай нікому, што робіцца ў доме*. Jeżeli ktoś jest niepowołany, Białorusin potrafi powiedzieć, *by зачыніць дзверы з таго доку* [zamknąć drzwi z drugiej strony], potrafi *не пускаць на парог, паказаць парог, паказаць на дзверы* itd. Język białoruski utrwalił też frazeologizmy, w których dom utożsamiany jest z zerwaniem więzi bądź z postawą obojętności wobec ludzi: *адбівацца (адбіцца) ад дому* ‘zapomnieć o domu (rodzinie)’. Z podobnym rozumieniem wiąże się też powiedzenie *мая хата з краю* ‘to mnie nie interesuje, nie obchodzi, nie dotyczy’, podkreśla obojętność wobec społeczeństwa, państwa, milczącą zgodę na wszystko, co się dzieje dookoła.

Mimo zamknięcia się w sobie, skupienia się na sobie, Białorusin jest postrzegany jako bardzo gościnny:

[17] *Мы сапраўды і далёкага, і блізкага гасця сустранем з адкрытай душой і дзвярыма, з багата накрытым сталом, са шчырай усмешкай і добрай бяседай з чаркай і скваркай.* [Алена Ляўковіч, „Звязда”, 10.01.2014]

[Rzeczywiście i dalekiego, i bliskiego gościa spotkamy z otwartym sercem i drzwiami, z obficie zastawionym stołem, szczerym uśmiechem i przyjemną rozmową przy jedzeniu i picciu].

Dom, dający bezpieczeństwo mieszkańcom, może ograniczać ich swobodę. Jedynie tu mamy do czynienia z negatywnym wartościowaniem domu (chaty) w znaczeniu 'niewola'. Więźniami we własnym domu czują się niepełnosprawni, dla których poza domem nie ma warunków do poruszania się w wózku inwalidzkim (*жыллё становіцца непрыступнай крэпасцю для інвалідаў*) (Дзіяна Серадзюк, „Звязда”, 25.02.2014), kobiety ofiary domowej przemocy:

[18] *На вялікі жаль, далёка не кожны чалавек можа прымяніць цудоўную прыказку „Мой дом – мая крэпасць” у адносінах да сябе. Гаворка ідзе пра тых, хто стаў у гэтай «крэпасці»... вязнем. Паводле даных нацыянальнага даследавання 1994 года, каля 35 працэнтаў апытаных жанчын адзначылі, што былі ахвярамі фізічнага сямейнага насілля.* [„Звязда”, 06.08.2004]

[Niestety nie każdy człowiek czuje się we własnym domu jak w twierdzy. Mowa o tych, dla których ta twierdza stała się więzieniem. Zgodnie z wynikami oficjalnego sondażu 1994 roku ok. 35% badanych kobiet wyznało, że były ofiarami przemocy fizycznej w rodzinie].

Własny dom (tu w znaczeniu 'kraj') może się stać niewolą, jeżeli nie potrafimy zademonstrować swojej pozycji, np. wobec Unii Europejskiej – takie hasło propagowali działacze opozycyjni przed Marszem Europejskim 14 października 2007 roku:

[19] *“Ты – зўрапеец?! Выйдзі, прадэманструй сваю пазыцыю. А будзеш сядзець у хаце, значыць – раб”.* [Віктар Івашкевіч, 04.10.2007, charter97.org]

[„Jesteś Europejczykiem?! Wyjdź i zademonstruj swoje stanowisko. Będziesz siedzieć w domu, tyś niewolnik”].

Ograniczenie swobody było podstawą rozszerzenia semantycznego wyrazu *chata* na celę w więzieniu (określenie w tym znaczeniu pojawiło się w XXI w. w środowisku więźniów politycznych). Tak w swoim pamiętniku z więzienia pisał lider młodzieży BFN A. Kalita:

[20] *Мяне перавялі ў 11 “хату”. Хата № 11. Камера № 11, здаецца, самая вялікая камера на Акрэсьціна. 2 сцэны (драўляны насцьіл, на котарым сьпяць арыштаваныя) на 6 і 10 чалавек, даволі (1 м.) шырокі праход паміж імі, што дазваляе хадзіць туды – сюды.* [Алесь Каліта, „Наша Ніва”, 23.07.2007, nn.by]

[Przeniesiono mnie do 11 celi. Cella nr 11. Cella nr 11, jak się wydaje, największa cela na Akreścina. Dwa drewniane pomosty, na których śpią aresztowani, na 6 i 10 osób, dość (1 m.) szerokie przejście między nimi, co pozwala chodzić tam i z powrotem].

Można przypuszczać, dlaczego właśnie *chata* (nie *dom*) jest nazwą więziennej celi. Zapewne jest to ucięcie od *press-chaty*, które istniały już w więzieniach ZSSR⁸:

[21] „Прэс-хаты” (...), ладзяцца ў турмах закрытага тыпу з дазволу начальніка турмы з мэтай аказання ціску на вязняў. У гэтых камерах збіраюцца асуджаныя, якія будуць выконваць загады адміністрацыі. Потым да іх закідваюць чалавека, з якога фізічнымі здзекамі, збіццём ці маральным ціскам выбіваюць патрэбныя паказанні. [Марына Маўчанова, 21.05.2013, belsat.eu]

[„Pres-chaty” (...), urządzone są w więzieniach typu zamkniętego, z przyzwolenia kierownika więzienia w celu wywierania presji na więźniach. W takich celach zbiera się skazanych, które będą wykonywać rozporządzenia administracji. Później do nich wrzucany jest człowiek, od którego poprzez znęcanie się fizyczne, bicie lub presje psychiczne uzyskuje się potrzebne zeznania].

5.3.2. Części domu

Kiedyś wydzielano, tylko nieogrzewaną izbę (chatę) oraz kuchnię z piecem, gdzie też spała cała rodzina, tu jedli i spędzali czas. Była też sień oraz spiżarka (*камора*). Takie domy budowano też po wojnie.

W latach 70. i 80. domy posiadały już łazienki i więcej pomieszczeń, niekoniecznie nazywane i odpowiednio do nazwy używane. Mimo to do dziś są jeszcze na białoruskiej wsi domy bez pomieszczeń sanitarnych, kiedy trzeba *схадзіць на двор, да ветру, за хлеў*, a w nocu – *на вядро*. Mieszkania w blokach i wieżowcach wyposażone są w ubikację i łazienkę (*прыбіральня з клазетам, ванны пакой*):

[22] Дзіўным, незразумелым падалося Куліне яе цяперашняе жытло: па ваду ці, скажам, да ветру хадзіць не трэба (...). [Паліна Лук’яновіч, Гарадская, „Маладосць” 2013, № 2, с. 14]

[Dziwnym i niezrozumiałym wydawało się Kulinie jej obecne mieszkanie: po wodę lub, powiedzmy, do wiatru chodzić nie trzeba...].

Białorusini korzystają z popularnych publicznych łaźni, by się wykapać, tak w mieście, jak i na wsi, ale przede wszystkim na wsi:

[23] У нас жа свой дом, дык як без лазні? [Уладзімір Курусаў, запісаў Аляксандр Пукшанскі, „Звязда”, 13.03.2014]

[Przecież mieszkamy we własnym domu, jak się obejść bez łaźni?]

⁸ Пресс-камера (press-chata) // *Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона (речевой и графический портрет советской тюрьмы)* / Авт.-сост. Д. С. Балдаев, В. К. Белко и И. М. Исупов – Москва: Края Москвы, 1992. W niniejszym słowniku odnotowano też wyraz *chata* w znaczeniu ‘cela’.

Jedzenie gotuje się i spożywa się na co dzień w kuchni. Kuchnia w białoruskim domu to także miejsce prywatnych spotkań i rozmów:

[24] *Усе дарогі вядуць туды – у самае ўтульнае месца ў кватэры... Так-так! Гэта — кухня.* [Вось і кухня загаварыла па-беларуску!, 16.05.2014, budzma.by]
[Wszystkie drogi prowadzą tam – do najbardziej przytulnego miejsca w mieszkaniu... Tak, tak! To jest kuchnia].

Sypialnia w domu na Białorusi nie jest tak funkcjonalnie ważna w porównaniu z kuchnią czy własnym pokojem, zresztą bywa tak, że do spania się wykorzystuje pokój gościnny.

5.3.3. Ważne elementy wnętrza

Na białoruskiej wsi piec, niegdyś symbol ogniska domowego, często do dziś wykorzystywany jest jako sposób ogrzewania i miejsce gotowania, co dziwi mieszkańców miast, nawet Białorusinów:

[25] *Пераступіўшы парог, мы застылі, прыгагаломішанья: ля печы спрытна завіхалася жонка кандыдата (я, шчыра кажучы, нават і не думала, што нехта яшчэ гатуе ў печы.)* [Настасся Зелянкова, „Наша Ніва”, 15.09.2010]

[Przekroczyliśmy próg i znieruchomieliśmy ze zdziwienia: przy piecu zręcznie krzątała się żona kandydata (szczerze wyznam, nawet nie przypuszczałam, że ktoś jeszcze gotuje w piecu)].

Najbardziej ważnym i honorowym miejscem w wiejskim domu jest kąt ze świętymi obrazami naprzeciwko pieca (drzwi) zwany *pokuc*. Chowane i ukrywane przez lata przynależności do ZSRR obrazy święte pod koniec lat 80. XX w. wróciły na swoje miejsce.

Czas telekomunikacji ograniczył kontakty międzyludzkie tak w rodzinie, jak i sąsiedztwie. Dzisiaj ludzie po pracy gromadzą się wokół telewizora, który można znaleźć w pokoju gościnnym, kuchni, a nawet i sypialni.

Ręcznie tkane narzuty dodają białoruskim domom swoistego charakteru, odrębnego klimatu, gospodynie tkwały je własnoręcznie, więc darzą specjalnym sentymentem. Dzisiejsza młodzież nie przepada za wyrobami tkactwa, jak i stolarstwa, za to w pogoni za „euroremontem” wymienia naturalne elementy wewnątrz na chińskie czy tureckie tworzywo sztuczne, by tylko wszystko było tak, jak u innych (*усё, як у людзей*).

Nieraz w tekstach i ankietach zwraca się uwagę na rolę książek w domu.

5.3.4. Przestrzeń dokoła domu

Kontynuacją przestrzeni domowej jest działka, podwórko, klatka schodowa, por.

[26] *Цёплы цагляны дом, тры вялікія пакоі (...), ванна, прыбіральня, гарачая вада – ўсё, як у гарадской бацькоўскай кватэры. Ды і прысядзібны ўчастак ажно 15 сотак.* [Аляксандр Грынец, запісала Любоў Каспяровіч, „Звязда”, 25.09.2013]

[Ciepły ceglany dom, trzy duże pokoje, łazienka, ubikacja, gorąca woda – wszystko, jak w mieszkaniu rodziców w mieście. Do tego działka prawie 15 ary].

[27] *пад’езд – гэта не нейкая абстрактная жылплошча, а частка кватэры, (...).* [Сабіна Гараева, „Народная трыбуна”, 05.08.2014, tribune.by]

[Klatka – nie jest jakąś abstrakcyjną powierzchnią, jest częścią mieszkania].

Białorusin od dawien dawna zwraca dużą uwagę na miejsce, w którym będzie zbudowany nowy dom. Z tym momentem wiąże się wiele wierzeń i zwyczajów, nastawionych na pomyślność i dobrobyt na nowym miejscu, na szczęście, jedność domowników, ciągłość rodu oraz dostatek (np. Сысоў 1997: 351).

Otoczenie naturalne jest istotnym składnikiem domowej przestrzeni, zwłaszcza na wsi:

[28] *(...) калісьці чалавек будаваўся тут невыпадкова. Доўга перабіраў (...), ставіў дом так, каб ён упісваўся ў наваколле.* [Марыя Вайцяшонак, Дом на захадзе дня, у: Сад нявіннасці, 2002, с. 154]

[Kiedyś człowiek pobudował się tu nieprzypadkowo. Długo przebierał, budował dom tak, by pasował do otoczenia].

6. Funkcjonalność domu: miejsce, w którym zaspokajamy potrzeby

Obecnie najczęściej pomieszczenia pełnią określone funkcje i według nich wydziela się osobne części domu i je wyposaża.

6.1. Zapewnia poczucie bezpieczeństwa

[29] *Чалавек спадзяецца на абарону і дапамогу ДОМА. (...) У доме хаваюцца ад непагоды і дом бароніць ад дрэнных людзей.* [Лявон Баршчэўскі, 17.10.2006, naszaziamlia.org]

[Człowiek oczekuje od DOMU obrony i pomocy. W domu chowa się przed niepogodą, dom obroni przed złymi ludźmi].

Zapewnienie bezpieczeństwa jako cechę domu wysoko uszeregowali studenci białoruskich uczelni (na 2. miejscu w odpowiedzi na pytanie *Z czym w domu nie mogą się pogodzić?* – 10,56%). Młodzi nie będą mogli zaakceptować: *крыніц фізічнай і псіхічнай небяспекі; жорсткасці (4); ужывання сілы; здзекаў (2); насілля (7)*; w kontekstach często się pojawia slogan „Rodzina / Dom bez przemocy”.

6.2. Chroni od zimna

[30] *Сцены і дах ахоўваюць нас ад дажджу, ветру, снегу, марозу, спякоты.* [А. К. Кунцэвіч, 19.07.2005, scenaryi.by]

[Ściany i dach chronią nas przed deszczem, wiatrem, śniegiem, mrozem, upałem].

Potrzeba ciepła, tego fizycznego i tego emocjonalnego, dotyczy nie tylko człowieka jako mieszkańca (obok najbliższych) domu budynku, ale i domu Ojczyzny:

[31] *Чалавек можа знайсці сабе прытулак дзе заўгодна. Але кожны, хто далёк вяртаўся на радзіму, ведае, што адразу за памежным слупом робіцца зацішней, і цяплей, нават, калі ён вяртаецца ў непагадзь.* [Валянцін Акудовіч, Утульнасць, Слоўнік Свабоды, „Arche” 2000, №7]

[Człowiek może znaleźć sobie schronienie gdziekolwiek. Jednak każdy, kto wracał z daleka do ojcowizny, wie, że od razu za słupem granicznym robi się przytulniej i cieplej, nawet, gdy się wraca w niepogodę].

6.3. Zapewnia sen i odpoczynek

[32] *Большую частку свайго жыцця праводзім на працы, а дома адпачываем, і для гэтага тут павінны ўладарыць чысціня, прастата, прыгажосць.* [Мікалай Вячаслававіч, „Міёрскія навiна” 17.08.2010, minory.by]

[Większą część swojego życia spędzamy w pracy, a w domu odpoczywamy, i dlatego tu powinien panować porządek, prostota i piękno].

6.4. Pozwala zaspokajać głód

[33] *А калі сям'я цесным гуртам усаджваецца вячэраць, сабраная водарам гарачай стравы, разумееш: самае галоўнае, што толькі можа быць у жыцці кожнага, у цябе ёсць.* [Наталля Комар, „Свіслацкая газета”, 08.12.2008, svisloch.info]

[Gdy rodzina ciasnym hurtem siada do kolacji, zebrana zapachem gorącego dania, zdajesz sobie sprawę: najważniejsze, co tylko może być w życiu każdego, ty posiadasz].

6.5. Zabezpiecza higienę osobistą (nie zawsze)

Mieszkania w mieście najczęściej są wyposażone w łazienki. Obecność łazienki w wiejskich chatkach nie jest normą, zastępuje ją znajdujący się na dworze wychodek oraz publiczne łaźnie.

[34] (...) *культура вясковага жыцця ў даволі сумным стане. (...) малыдыя людзі, якія скончылі ўніверсітэт: яны пяць гадоў жылі ў Мінску, дзе мелі магчымасць карыстацца ўсімі выгодамі цывілізацыі (...), прыезджаючы ў вёску, яны сутыкаюцца з тым, што большая частка іх думак скіраваная на выжыванне, а не на выкананне сваіх прафесійных абавязкаў. Як нарыхтаваць дроваў на зіму, каб тапіць хату, нацягаць вады (...).* [Уладзімір Шаблінскі, 07.08.2013, budzma.org]

[Kultura życia na wsi jest w dość opłakanym stanie. Młodzi przed ukończeniem uniwersytetu pięć lat mieszkali w Mińsku, korzystali ze wszystkim udogodnień cywilizacji (...), przyjechawszy na wieś stają przed faktem, że większość ich myśli skierowana jest na przetrwanie, a nie na wykonanie swoich zawodowych obowiązków. Jak naszykować drewno na zimę, by palić w piecu, nanosić wody...].

6.6. Zaspokajają potrzebę społeczną (spotkania rodzinne, świętowanie)

[35] *Доўга не гасне вячэрняе святло ў прасторным катэджы, дзе жыве мнагадзетная сям'я. То ў адным, то ў другім пакоі мітусяцца постаці дзяцей і падлеткаў. Вечар – любімы час для іх, калі ўсе дома і можна ўдасцаль нагуляцца з братамі і сёстрамі, падзяліцца навінамі са школы і дзіцячага садка. [„Лунінецка навіны”, 26.05.2014]*

[Długo nie gaśnie wieczorem światło w przestronnym domku jednorodzinnyim zamieszkałym przez rodzinę wielodzietną. To w jednym, to w drugim pokoju uwijają się postaci młodszych i starszych dzieci. Wieczór to najfajniejszy czas, kiedy wszyscy są w domu i można do woli bawić się z braćmi i siostrami, omówić wydarzenia ze szkoły i przedszkola].

6.7. Tworzy warunki do opieki nad dziećmi

[36] *Пасля вясялля пабудавалі ў вёсцы свой дом, напоўніўшы цеплынёй і ўтульнасцю. Пад трывалым сямейным дахам, у шчасці, пагодзе і спакоі нарадзіліся і садаваліся іх пяцёра дзяцей... [Вольга Яхангава, lida.by, доступ 24.10.2014]*

[Po ślubie zbudowali na wsi swój dom, pełen ciepła i przytulności. Pod mocnym rodzinnym dachem w szczęściu, zgodzie i spokoju urodziły się i wychowały ich pięcioro dzieci...].

6.8. Umożliwiają przekazywanie wzorów kulturowych (nie zawsze wykorzystywane)

[37] *Ніхто не можа забараніць размаўляць з дзіцем дома пра праўду.(...) Дом і сям'я – гэта месца, дзе мы выхоўваем сваіх дзяцей. Гэта крэпасць, у якой няма месца ўсяму гэтаму бруду і палітычнаму маразму. [Ales, 16.02.2012, mfront.net]*

[Nikt nie może zabronić rozmawiać z dzieckiem w domu o prawdzie. Dom i rodzina to są miejsca, gdzie wychowujemy dzieci. To jest twierdza, w której nie ma miejsca dla całego tego brudu i politycznego marazmu].

[38] *Калі бацькі баяцца ці не хочуць замарочвацца на стварэнні беларускамоўных класаў, хай гавораць дома па-беларуску. [Зміцер Салаўёў, запісала Вольга Хвоін, „Новы час”, 10.10.2013, arche.by]*

[Gdy rodzice nie chcą zawracać sobie głowy utworzeniem białoruskojęzycznych klas, niech rozmawiają w domu po białorusku].

6.9. Може быць месцем працы zawodowej

[39] *Другі пакой – менишы – бацькі абсталявалі як пісьменніцкі кабінет і бібліятэку. Тут яны і працуюць над сваімі новымі кнігамі.* [Анастасія Цыпрук, „Народная Газета”, 17.12.2011, ng.by]

[Drugi pokój – mniejszy – rodzice urządzili jako gabinet i bibliotekę. Tu oni pracują nad swoimi nowymi książkami].

6.10. Месце міłości, życzliwości, gotowości pomocy i akceptacji

[40] *Цудоўна, калі дома нас чакае любімая сям’я, і ў ёй суладна жывуць згода, шчасце, разуменне, дабрабыт.* [Алена Басікірская, „Міёрскія навіны” 17.08.2010, minory.by]

[Świetnie, gdy w domu czeka na nas kochana rodzina, a w niej w harmonii funkcjonują zгода, szczęście, porozumienie, dobrobyt].

We własnym domu zawsze można liczyć na pomoc. W odpowiedziach na pytanie ankietowe o „prawdziwy” dom na drugim miejscu jest miłość (11,76%), na trzecim – zrozumienie i akceptacja (8,50%).

6.11. Месце, do którego się chętnie wraca, do którego się tęskni, gdzie czekają

[41] *Найдаражэйшыя вокны твая, за якімі цябе чакаюць. Дзе разумеюць і любяць. З якіх глядзяць табе ўслед родныя людзі, жадаючы хутчэйшай сустрэчы. І калі ў іх гарыць святло, значыць ёсць куды вяртацца.* [„Лунінецкія навіны”, 26.05.2014]

[Najdroższe są te okna, za którymi na ciebie czekają. Za którymi rozumieją i kochają. Przez które patrzą w ślad za tobą bliscy, pragnący twojego powrotu. I gdy w nich nadal świeci się światło, znaczy, masz gdzie wrócić].

Ogromny ból czujemy z kolei, gdy w domu już nikt na nas nie czeka:

[42] *І раптам жанчына заплакала, плач уголас, наўзрыд, (...). Дарога... яна зноў стаіць на той жа дарозе, што і ў дзяцінстве, і ніхто яе дамоў не кліча.* [Марыя Вайцяшонак, Дом на захадзе дня, у: Сад нявіннасці, 2002, с. 149]

[Nagle kobieta zapłakała, na głos, zaniosła się... Droga, ona znów jest na tej samej drodze, jak w dzieciństwie, ale nikt jej do domu nie woła].

7. Domena [podmiot]. Podmiotowy aspekt domu – rodzina

Dom bez domowników nie jest „prawdziwym” domem. Aż 26,47% respondentów uważa, że „prawdziwy” dom jest taki, który jest zamieszkały przez rodzinę i jej członków. Tylko w trzech ankietach wymienia się kota jako „mieszkańca” domu, w jednej ogólnie – zwierzęta domowe. Pomieszczenia dla zwierząt mają odrębne nazwy: *хлеў, свінарнік (свінушнік), куратнік, кароўнік, канюшня, стайня, аўчарня, будка* itd.

Stereotypowym domem jest dom dla rodziny. Do domu rodzinnego odnoszą się kolekcje: *д. і сям'я* d. i 'rodzina', *д. і дзеці* d. 'i dzieci', *д. і гаспадар* d. i 'gospodarz'. Bez rodziny człowiek czuje ogromną pustkę, czuje się sierotą:

[43] (...) *наш дом – гэта Андрэй. Гэта яго любоў, яго дух, яго характар.* [Грына Халіп, „Народная Воля”, 12.03.2012]

[Nasz dom to Andrej. To jego miłość, jego duch, jego charakter].

Zżyta ze sobą, kochająca się i wspierająca się wzajemnie rodzina jest w opozycji do ludzi samotnych, mieszkających w domach opieki, tęskniących za domem i bliskimi.

Dokumentacja dla znaczenia 'instytucja (zakład)' jako miejsce dla pewnej wspólnoty, nierodzinnej, jest niezwykle bogata (por. Kozłowska-Doda 2012a, 92). W odpowiedziach na pytania ankiet natomiast brak jest tego znaczenia.

Niebagatelną rolę w domu pełni gospodarz i gospodyni (*Хата без гаспадара / без гаспадыні плача; Без гаспадара і нізінай стане гара*). Tylko gospodarz potrafi należycie o dom zadbać:

[44] *Хата жыве, пакуль у ёй жывуць, – гэта Сцяпан ведаў добра. Яшчэ даўжэй хата жыве, калі жывуць у ёй гаспадары – сваё ёсць сваё.* [Анатоль Кудравец, Бацька, „Польмя” 1999, №1]

[Dom żyje, dopóki jest zamieszkały, – Sciapan dobrze o tym wiedział. Jeszcze dłużej dom żyje, gdy mieszkają w nim właściciele – swoje jednak jest swoje].

Jaki jest gospodarz, taki jest jego dom: *Якая Агатка, такая і хатка; У рабочай хаце густа, а ў лянівай пуста*; ktoś, kto jest *дамавіты* jest 'dobrym gospodarzem'. Mężczyzna (gospodarz) tradycyjnie powinien zbudować dom, a kobieta (gospodyni) przytulnie urządzić go:

[45] *Кажуць, што кожны мужчына павінен пабудаваць дом, выгадаваць сына і пасадзіць дрэва.* [Уладзімір Сцяпан, Настаўнік, „Польмя” 2014, №8, с. 13]

[Mówi się, że każdy mężczyzna ma zbudować dom, wychować syna i posadzić drzewo].

Dobry gospodarz dba nie tylko o dom, ale i o współmałżonka: *За добрым гаспадаром і варона жона, а за кепскім і княгіня загіне; За добрым мужыком і свіння гаспадыня; Муж як шкарпэтка, але жонка, як кветка* itd.

Białoruski dom, zwłaszcza osób starszych, jest raczej patriarchalny, a gospodarz może pozwolić sobie na nieodpowiednie zachowanie: np. *Гаспадар у карчме п'е і скача, а дома сям'я плача*. Przykładem wielkiej cierpliwości i ustępliwości wobec gospodarza i męża jest Ganna z opowiadania I. Nawumienki *Новая хата* (1962). Takich charakterów i zachowań nie brakuje po ponad pięćdziesięciu latach i we współczesnych białoruskich domach. A. Pietruszkiewicz stwierdza, że dla kobiety utrata gospodarza, obrońcy nie

tylko burzy dotychczasowy porządek, a nawet oznacza utratę domu. Samotna kobieta jest bezdomną (Петрушкевіч 1997).

Rozwój cywilizacyjny „oderwał” białoruskie kobiety od tradycyjnego zajmowania się domem, dziećmi i gospodarką. Z czasów pierwotnych było to główną rolą kobiet. Mimo zmian zajmowanie się domem nadal należy głównie do kobiet: *мужык дзяржыць адзін вугал у хаце, а жонка – тры*. To one sprawiają, że w domu jest ciepło i przytulnie, a praca ta jest odbierana jako radość i szczęście.

Na symboliczną pozycję pani domu wskazują frazeologizmy i przysłowia: *Хата гаспадыняю красна; Добрая жонка – дома рай, злая – хоць ты з хаты ўцякай; Не слаўна хата вугламі, а пірагамі* itd. oraz konteksty: *як гаспадыня ўваходзіць ва ўласны (...) дом, – свабодна, нязмушана і натуральна* [jak Pani domu wchodzi do własnego mieszkania – swobodnie, bez presji, naturalnie] (Д. Быгаёў).

Mimo większej świadomości mężczyzn o nikłym zaangażowaniu się w sprawy bytowe w domu, niewiele się zmieniło:

[46] *І з самага пачатку нашага сямейнага жыцця мне часам нават няёмка бывала, што жонка робіць усё па доме*. [Анатоль Вяцінскі, записала Марына Коктыш, „Народная Воля”, 18.11.2011]

[Od początku naszego życia rodzinnego nieraz czułem się niezręcznie, że żona robi wszystko w domu].

Taki stan rzeczy wynika ze stereotypu, czym jest dom dla kobiety i czym jest dom dla mężczyzny, którego kwintesencję wyraża aforyzm:

[47] *„Дом — свет Жанчыны, свет — дом Мужчыны”*. [Алена Дзічэнская, kimpres.by]

[Dom światem Kobiety, świat domem Mężczyzny].

Białoruska gospodyni domu, doceniając znaczenie rodziny, nie chce zajmować się wyłącznie domem, a określenie *сядзець дома* ma w jej ustach negatywną konotację:

[48] *Я добра гатую. Больш люблю смачна карміць, чым сама есці. Але я не з тых, хто будзе сядзець дома і мыць мужу шкарпэткі*. [Іна Пудакевіч, записала Зоя Хруцкая, „Рэгіянальная газета”, 20.05.2011]

[Dobrze gotuję. Preferuję smacznie częstować, niż zjeść samej. Jednak nie należę do tych, które siedzą w domu i piorą mężowi skarpetki].

Prawnym właścicielem domu na Białorusi jest jedna osoba, zwykle – mężczyzna. Prawo własności daje stabilność i pewność. Symboliczna jest sytuacja niecodzienna, która zakłada, że zwykle jest inaczej:

[49] *Сёння мы сталі ўладальнікамі Дома. Дакладней я стала. Муж прапанаваў аформіць яго на мяне. Мяне гэтая думка троху напалохала (ага, адказнасць такую браць на сябе), але і прыемна канешне. Бо, па словах Мужа, я ж гаспадыня. Не, ня так, вось так – Гаспадыня. Што і казаць, менавіта зараз я адчуваю сябе Гаспадыняй. Яшчэ не пераехаўшы, я адчуваю наш Дом, адчуваю сваю прастору, у якой хочацца ўжо тварыць і ствараць.* [Наста Хоміч-Базар (bazart_by), 06.06.2013, bazart-by.livejournal.com]

[Dziś kupiliśmy Dom na własność. Dokładnie, ja kupiłam. Mąż zaproponował zapisać go na mnie. Nieco się przestraszyłam (mieć taką odpowiedzialność), jednak oczywiście przyjemnie. Ze słów męża, przecież jestem pani domu. Nie, nie tak, tak – Pani domu. Cóż można powiedzieć, właśnie teraz czuję się Panią domu. Jeszcze przed przeprowadzką czuję nasz Dom, czuję swoją przestrzeń, w której chcę tworzyć i działać].

Tradycyjny białoruski dom ‘rodzina’ musi być pełnowartościowy, składać się z obu rodziców i ich dzieci, brak któregoś elementu składowego prowadzi do załamania równowagi, por. frazeologizm *не ўсе ў хаце* ‘ktoś chory, niezrównoważony psychicznie’. Rozwody i wyjazdy „za chlebem”, co za tym idzie – matki, na których barkach spoczywa większość obowiązków domowych, w tym i wychowanie dzieci, odmieniły role męskie i żeńskie:

[50] „Ten, kto posadził drzewo, zbudował dom i wychował syna, niekoniecznie jest mężczyzną. Często jest to kobieta”. [por. Валерый Гапееў, „Івацэвіцкі веснік” 28.10.2014]

Dom musi być napelniony gwarem dzieci, liczne potomstwo uważane było przez lata za przejaw szczęścia i bogactwa, por. *Багаты Мацей: поўна хата дзяцей*.

We własnym domu człowiek (każdy członek rodziny) nie może być biernym obserwatorem, on powinien współtworzyć dom, czuć się w nim pewnie, swobodnie, powinien być odpowiedzialnym za innych członków rodziny, troszczyć się o ich bezpieczeństwo, musi dbać o porządek.

9. Kiedy dom przestaje być domem?

Dom jest przestrzenią prywatną, nie ma tu miejsca dla ludzi obcych, zwłaszcza takich, którzy śledzą i kontrolują zachowania domowników, każą im, co mają robić, posiadają klucze do ich domu. Bardzo dobrze ilustrują to teksty opisujące tzw. areszt domowy więźniów politycznych, gdy człowiek nawet we własnym domu nie ma wolności działania, bycia sobą, gdy w domu bez przerwy przebywają ludzie nienależący do rodziny, mający inne poglądy ideologiczne oraz inne priorytety życiowe:

[51] *У камэру ператворана хата (кватэра) арыштаванага, да якога прыстаўляюць наглядыкаў, што маюць ключы ад хатняй камэры (адчыняюць зачыняюць яе), назіраюць і кантралююць кожны крок вязьня. Вязень ня мае права падыходзіць*

да дзвярэй, да вокнаў, ня можа выходзіць на сьвежае паветра, ня можа чытаць газеты, слухаць радыё, глядзець тэлевізар, размаўляць па тэлефоне, карыстацца кампутарам. Яму забаронены спатканні з адвакатам, медыцынская дапамога і агляд лекара. Ніхто ня мае права заходзіць у хатнюю камэру, акрамя вызначаных сваякоў: жонкі, бацькі альбо маткі, якія бяруць на сябе догляд і харчовае забесьпячэнне вязьня і самы знаходзяцца пад турэмным наглядам. Такім чынам кватэра (дом) ператвараецца ў турэмную камэру гэтаксама і для сям'і вязьня. [Зянон Пазыняк, 05.02.2011, narodnaja-partyja.org]

[Celę stanowi dom (mieszkanie) aresztowanego, do którego przydzielono strażników, mających klucze do domowej celi (otwierają ją i zamykają), obserwują i kontrolują każdy krok więźnia. Więzień nie ma prawa podchodzić do drzwi, okien, nie może wychodzić na świeże powietrze, nie może czytać gazet, słuchać radia, oglądać telewizji, rozmawiać przez telefon, korzystać z komputera. Zabronione są spotkania z adwokatem, pomoc medyczna, badanie lekarskie. Nikt nie ma prawa wejść do domowej celi, poza wyznaczoną rodziną: żoną, ojcem lub matką, którzy biorą na siebie dogłębienie więźnia i zabezpieczenie jego jedzeniem, a sami znajdują się pod stałym nadzorem. W ten sposób mieszkanie (dom) jest celą więzienną również i dla rodziny więźnia].

Pozbawić człowieka domu mogą niezależne od niego uwarunkowania: pożar, wojna, katastrofa ekologiczna itd. albo jego własne zachowanie: ucieczka, więzienie, przemoc itd. Dekonstrukcja domu wywołuje oburzenie, reakcję odwrotną niż budowanie, por. *Бурыць – не будаваць* [Burzyć – nie budować] (Вадзім Лялькін, „Народная Воля”, 31.03.2014):

[52] *Што можа быць страшней за гукі руйнаваньня дому? Здаецца, я вычуваю, як сьціскаліся сэрцы людзей у вайну. Як яны станавіліся сьведкамі бязмэтнага руйнаваньня ўсяго, што было ім гэтак дарагім, што стваралі яны ды іхныя продкі. Дамы, дзе яны канструявалі сваё жыцьцё, (...) пераставалі існаваць.* [Сяргей Харэўскі, Радыё Свабода, 20.08.2004, svaboda.org]

[Co może być gorsze niż oddźwięk rujnowania domu? Wydaje mi się, czuję, jak ścisnęło serce ludzi w wojnę. Gdy byli świadkami bezsensownego rujnowania wszystkiego, co było im bardzo drogie, co budowali oni i ich przodkowie. Domy, w których układali sobie życie, (...) przestawały istnieć].

Człowiek, który nie ma własnego miejsca zamieszkania, gdzie mógłby się czuć bezpiecznie, jest bezdomnym (*бяздомны / бесхацінец, бадзяга, валацуга, безпрытульны*):

[53] *«Думаеце, гэта лёгка спаць на вуліцы? – пытае Валер. – Ты заўсёды жывеш са страхам, што з табой нешта зробіць».* [Вольга Гарапучык, Наша Ніва, 16.01.2014]

[«Myślicie, łatwo jest spać na ulicy? – pyta Waler. – Zawsze jest poczucie strachu, że coś ci zrobią»].

Człowieka bezdomnego charakteryzuje wieczne poszukiwanie schronienia, łatwa zmiana miejsca pobytu. „Bezdomnym” może być także człowiek, który

na nowym miejscu się nie zadomowił. O losie Białorusinów filozof i poeta Ihor Babkou pisał na progu drugiego tysiąclecia:

[54a] Przebywaliśmy przez dłuższy czas na czyimś terenie, pod czyimś czujnym okiem, które nie pozwala robić, co się chce i w sposób, jaki się chce. Nie daje to poczucia schronienia. Nasz dom był wewnątrz nas. Jednak nawet wewnątrz siebie nie mogliśmy się czuć gospodarzami. Chcieliśmy kochać, a byliśmy zmuszeni nienawidzić, pragnęliśmy radości, a nam zadawali ból. Byliśmy wygnańcami i szukaliśmy swojego domu w bezdomności”. [Ігар Бабокoў, Адам Клакоцкі і ягоныя цені, 2001]

Po latach I. Babkou kontynuuje:

[54b] „Zauważono: Białorusini wszędzie potrafią czuć się jak w domu. My łatwo się adoptujemy, włączamy się w inny świat, inny porządek, łatwo przyswajamy sobie obcą kulturę – dostosowujemy ją do swoich potrzeb. Jesteśmy zdolni nawet w niesprzyjających warunkach stworzyć sobie przytulny zakątek, swój dom”. [Ігар Бабокoў w rozmowie z Anna Siewieryniec, 22.09.2014, velvet.by]

W tych dwóch wypowiedziach można się doszukiwać różnicy pokoleniowej: konserwatywnego nostalgicznego rozumienia domu jako jednorodzinnej wiejskiej chaty ze swoim odwiecznym światem, tradycjami, klimatem wobec podejścia bardziej otwartego i mniej wymagającego.

10. Podsumowanie: Cechy definicyjne białoruskiego DOMU

1. Jest to **miejsce** [= будынак: дом, хата, дача; = памяшканне: кватэра, пакой, блок у інтэрнаце], w którym **ktoś** [чалавек, сям’я, блізкія і родныя людзі, дамашнія / хатнія, бацькі, дзеці] **mieszka** [жыве: нараджаецца, жыве і памірае, знаходзіцца, „сядзіць”]; *прабываем там на ўласнаму жаданню, ніхто нас да гэтага не прымушае*.

2. By to miejsce było domem, **potrzeba dużo czasu i sporo zabiegów**. Trzeba **oswoić** go [абжыць, уладкаваць, абставіць паводле густу, напоўніць дарагімі рэчамі, зрабіць утульным, стварыць атмасферу] i w nim **się zadomowić** [адчуць сябе як дома, у сябе].

3. Tu jestem **u siebie, wśród swoich** [rozszerzenie znaczenia na: вёска / горад; рэгіён, край, Еўропа, свет, сусвет], z tym miejscem **jestem związany emocjonalnie**, tu wszystko jest mi znane, tu jestem autentyczny, pewny siebie, jestem sobą.

4. Jest to **miejsce wydzielone z otoczenia** (zamknięte, ograniczone) [дом, хата, кватэра, дача], można w nim się zamknąć i ukryć; miejsce to może ograniczać swobodę, być więzieniem dla ofiar przemocy rodzinnej, niepełnosprawnych, więźniów politycznych (хата ‘cela’, хатні арышт, прэс-хата).

5. Ma wydzielone części (dach, ściany, drzwi, okna itd.)

6. Jest to miejsce dostosowane do potrzeb człowieka:

- 6.1. zapewnia poczucie bezpieczeństwa;
  - 6.2. chroni przed zimmem, deszczem;
  - 6.3. umożliwia sen i odpoczynek;
  - 6.4. pozwala zaspokoić głód i wydalać (zwykle);
  - 6.5. zabezpiecza higienę osobistą (zwykle);
  - 6.6. bycie z ludźmi (rodziną i przyjaciółmi);
  - 6.7. opiekę nad dziećmi;
  - 6.8. przekazywanie wzorów kulturowych (nie zawsze);
  - 6.9. może być miejscem pracy (niekiedy);
  - 6.10. jest miejscem wzajemnej akceptacji (miłości, życzliwości) i gotowości pomocy;
- 7.1. do niego chętnie powracamy;
  - 7.2. w nim na nas zawsze czekają.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Aksamitaw Anatol, Czurak Maria, 2000, *Słownik frazeologiczny białorusko-polski*, Warszawa.
- Kozłowska-Doda Jadwiga, 2012a, *Obraz domu białoruskiego. Uwagi wstępne*, [w:] *WJOSS* 1, s. 89–105.
- Kozłowska-Doda Jadwiga, 2012b, *Popular Understanding of Death in Contemporary Belarusian*, [w:] *((Non) omnis moriar/Non) omnis moriar. Cultural and Literary Discourses of Death and Immortality*, red. Irmina Wawrzyczek, Aleksandra Kędzierska, Lublin, s. 71–81.
- Kozłowska-Doda Jadwiga, *Obraz domu białoruskiego w świetle danych ankietowych*, [w:] *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Małgorzata Brzozowska, Beata Żywicka, [w druku].
- Rembiszewska Dorota Krystyna, 2004, *Dom we frazeologii polskiej i białoruskiej, Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, t. 6, Białystok, s. 167–175.
- Алфёрова Алена Г., 2008a, *Канцэпт “дом” у славянскіх парэміях*, [w:] *Фальклорная спадчына Р. Шырмы і Г. Цітовіча: вопыт збіральніцкай, навуковай і папулярызатарскай дзейнасці ў кантэксце праблем адраджэння традыцыйнай культуры вёскі: м-лы IV Міжнар. навук. канф., 29–30 лістан. 2007 г., Мінск, Мінск, s. 170–173.*
- Алфёрова Алена Г., 2008b, *Семантыка чырвонага кута ў фальклору*, [w:] *Фалькларыстычныя даследаванні. Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі: зб. арт.*, red. Рыма М. Кавалёва, вып. 5, Мінск, s. 121–126.
- Алфёрова Алена Г., 2009, *Вобраз беларускага народнага жылля ў фальклору: актуальнасць і перспектывы даследавання*, [w:] *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі*, Мінск, вып. 6, s. 281–286.

- Багдановіч Ірына, 2010, „*Дар музыкі – то твой дар, Божа*”, *Да 170-годдзя з дня нараджэння Францішка Багушэвіча*, „Роднае слова”, № III.
- Бабкоў Ігар, 2001, *Адам Клакоцкі і ягоныя цені*, Менск.
- Бандарчык Васіль К. (red.), 1973, *Беларускае народнае жыллё*, Мінск.
- Валодзіна Таццяна, 2004, *Хата*, [w:] *Славянская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік*, red. Сяргей Санько і інш., Мінск, s. 527–528.
- Васючэнка Пятро, 2004, *Беларус вачыма беларуса: Беларус міфалагізаваны, гістарычны. рэальны*, „Arche”, № 4, s. 118–133.
- Васючэнка Пятро, 2009, *Ад тэксту да хранатопу. Канспект лекцыі, які пераўтварыўся ў эсэ*, [w:] Пятро Васючэнка, *Ад тэксту да хранатопу. Артыкулы, эсэ, пятрогліфы*, Мінск, s. 177–194.
- Даніловіч Мікалай А., 2000, *Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны*, Гродна.
- Дубянецкі Эдуард (укл.), 2003, *Культуралогія: Энцыклапедычны даведнік* (Архетып, Архетып культурны, Дом), Мінск.
- Еўчык Наталя В., 2010, *Матыў дома гнязда ў творчасці Міхася Стральцова*, [w:] *Мова – Літаратура – Культура: матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі Мінск, 28–29 кастрычніка 2010 года*, Мінск, s. 122–127.
- Казлоўская-Дода Ядвіга, 2015, *Беларускі дом вачыма студэнцкай моладзі*, [w:] *Менталітэт славян і інтэграцыйныя працэсы: історыя, сучаснасць, перспектывы. Матэрыялы IX Міжнароднай навуковай канферэнцыі, 21–21 мая 2015 года*, red. Віктор В. Кириенко, Гомель, s. 162–168.
- Калесніцава Алена А., 2011, *Ключавыя сацыяльныя паняцці “дом”, “сям’я”, “радзіма” ў канцэптасферы носьбітаў беларускай мовы (на матэрыяле парэміялагічных адзінак)*, „Ученые записки УО “ВГУ им. П. М. Машерова”: сборник научных трудов”, red. Александр П. Солодков, t. 12, s. 18–188.
- Клышка Міхась К., 2005, *Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў*, Мінск.
- Конан Уладзімір, 1996, *Архетыпы нашай культуры*, „Адукацыя і выхаванне”, №1, s. 6–9.
- Крук Янка, 2000, *Сімволіка беларускага жытла*, [w:] Янка Крук, *Сімволіка беларускай народнай культуры*, Мінск, s. 296–309.
- Ленсу Якаў Ю., 1995, *Хата – мой сусвет*, „Мастацтва”, № 4, s. 14–15.
- Ленсу Якаў Ю., 2007, *Таямніцы беларускай хаты*, Мінск.
- Лепшаў Іван, 1993, *Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы*, t. 1–2, Мінск.
- Люкевіч Віктар В., 2000, *Прастора ў лірыцы Аркадзя Куляшова (на матэрыяле твораў 50–70-х гг.)*, [w:] *Праблема беларускага літаратурнаўства (Да 85-годдзя з дня нараджэння А. А. Куляшова)*, red. Сяргей І. Даніленка, Я. Я. Іваноў, Мінск, s. 22–27.
- Мармыш Таццяна М., 2010, *Архетыпы лакальнай ідэнтычнасці беларусаў*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў”, № 1 (13), s. 25–31.

- Мятліцкая Ганна М., 2012, *Прасторавыя архетыпы як кампаненты мастацкай мадэлі свету (на матэрыяле нашаніўскай пазіі Янкі Купалы)*, „Полымя”, № 6, s. 140–155.
- Петрушкевіч Ала, 1997, *Хай будзе свята! Амаль святочныя нататкі*, [w:] Ала Петрушкевіч, *Іду па слядах: літаратурна-крытычныя, публіцыстычныя артыкулы*, Гродна.
- Прохарава Святлана М., 1993, *Мой родны кут, як ты мне мілы... (‘радзіма’ ў беларускай мове)*, [w:] *Pojęcie Ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 14–156.
- Садоўская Анжаліка Л., 2009, *Паняцце канатацыі ў сучаснай лінгвістыцы і яго роля ў плане вывучэння культурна-нацыянальнай спецыфікі фразеалагімаў*, „Роднае слова”, № 1, s. 45–49.
- Самахвал Сяргей, 2008, *Да пытання аб нацыянальна-культурных канатацыях лексем ДОМ, ХАТА ў моўнай карціне свету беларусаў*, „Працы кафедры сучаснай беларускай мовы”, вып. 7, Мінск, s. 97–101.
- Сысоў Уладзімір М., 1997, *Свая хатка, як родная матка*, [w:] Уладзімір Сысоў, *З крыніц спрадвечных*, Мінск, s. 350–355.
- Фядосік Анатоль С. (red.), 1976, *Прымаўкі і прыказкі*, t. 1–2, Мінск.
- Цітоў Віктар С. (red.), 2002, *Народная культура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск.
- Цыхун Генадзь А. (red.), *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, t. 12 (2008), t. 13 (2010), Мінск.
- Шамякіна Таццяна, 2000, *Міфалагема ДОМА ў славянскай культуры*, [w:] Таццяна Шамякіна, *Міфалогія Беларусі. Нарысы*, Мінск: Мастацкая літаратура (Аўтарскі курс лекцый *Славянская міфалогія*, электронная версія, Мінск 2007).
- Шведаў Сяргей М., 2004, *Слоўнік сінонімаў беларускай мовы*, Мінск.

Wykaz skrótów

- СлНН 2007 – *Слоўнік мовы «Нашай Нівы» 1906–1915*, red. Валянціна П. Лемцогава, t. 2 (Д–Н), Мінск.
- ТСБЛМ 1999 – *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, red. Міхаіл Р. Суднік, Мікалай Н. Крыўко, Мінск.
- ТСБМ 1977–1984 – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, red. Кандрат К. Крапіва, t. 1–5, Мінск.
- ЭСБМ 1978–2010 – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, red. Мартынаў Віктар, t. 1–8, red. Цыхун Генадзь А., t. 9–13, Мінск.

ДОМ 'home, house' in Byelorussian

The author surveys the content of the Byelorussian concept of *ДОМ* 'home, house' by analysing dictionaries and questionnaires, texts from high-circulation nationwide newspapers and magazines of different ideological profiles, regional newspapers, messages posted on Internet forums, as well as school and university textbooks of the Byelorussian language and literature.

The Belarusian *ДОМ* is described from a functional, social and cultural perspective. It is an undisputed value in the life of every Byelorussian. The Byelorussian peasant used to build his house with his own hands and valued it above all else. Byelorussians have, of old, wished to be born and die in their own homes. Dying outside one's home is considered a bad omen. It is home that the dead come back to, cf. the traditional rite of *dziady* (the forefathers' eve) and the euphemistic names given to a coffin, which allude to names for a dwelling. To a Byelorussian, the quintessence of a home is their family home, in which they feel safe and free. Very strongly entrenched in idioms, proverbs and texts is the opposition between "one's own" home and a "strange" home. The strong emotional relationship with home means it is often personified.

Koncept DOM w etnolekcie łemkowskim*

Małgorzata Misiak

Artykuł poświęcony jest analizie konceptu DOM, który stanowi ważny element świata łemkowskiego i jest postrzegany jako miejsce szczególne, będące gwarantem zachowania własnej tożsamości etniczno-kulturowej.

Jak dowodzi analiza danych systemowych, ankietowych i tekstowych (S-A-T) za najważniejszą cechę łemkowskiego domu należy uznać wspólnotę bliskich sobie ludzi, dla których dom jest miejscem przyjaznym, przytulnym, dającym schronieniem, miejscem odpoczynku, gdzie zawsze można liczyć na pomoc i wsparcie domowników.

W analizowanych tekstach zdecydowanie przeważa profil domu tradycyjnego i profil domu „utraconego” (profile „generacyjne”). Duże znaczenie ma wciąż posiadanie własnego domu, co zdaniem autorki należy wiązać z wciąż odczuwaną traumą niesprawiedliwej i niezawinionej utraty domu fizycznego-budynku, spowodowanej wysiedleniami w ramach akcji „Wiśła”.

Specyfika prawdziwego domu w etnolekcie łemkowskim polega na silnym wpisaniu w koncept DOMU cech etnograficzno-etnicznych własnej wspólnoty. Prawdziwy dom jest traktowany jako miejsce kultywowania rodzimych tradycji i przekazywania ich następnym pokoleniom. Dom-rodzina stoi na straży zachowania tożsamości etnicznej i kulturowej Łemków.

1. Wprowadzenie

DOM stanowi ważny element świata łemkowskiego. Współcześnie postrzegany jest jako miejsce szczególne, miejsce przechowywania, kultywowania i przekazywania łemkowskości. DOM staje się ostoją i gwarantem zachowania własnej tożsamości etniczno-kulturowej. Taki DOM pojawia się we współczesnej poezji łemkowskiej:

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

Хыжа як птах
 крыла простує
 і кулит
 до сонця перхат
 ясном надійом
 кличе
 Хыжа
 вкорінена
 в святе діло бытя
 збуджена зо сну
 Як далеко
 і близко
 треба гу ній іті
 жебы на все вернути.

Chata jak ptak
 skrzydła prostuje
 i kuli
 do słońca frunie
 jasną nadzieją
 woła
 Chata
 wkorzeniona
 w święte prawo bycia
 obudzona ze snu

Jak daleko
 i blisko
 trzeba iść
 by na zawsze wrócić¹.

2. Łemkowie

Etnonimem *Łemkowie* określa się grupę Słowian wschodnich, górali karpaccich zamieszkujących na terenie Polski. Stanowią oni jeden z odłamów tzw. Karpatorusinów². *Łemkowie* to egzoetnonim powstały w I połowie XIX w., o charakterze przezwiskowym, nadany Rusinom przez ich najbliższych sąsiadów, a nawiązujący do nadużywania przez nich w mowie leksemu *łem* ('tylko, lecz'). Z czasem zastąpił on wcześniejszy etnonim *Rusin*. Łemkowie odróżniali się od swoich najbliższych sąsiadów specyficzną kulturą, używa-

¹ Duć-Fajfer O., *Хыжа / Chata*, tłum. O. Duć-Fajfer 2008.

² Karpatorusini (Rusini Karpaccy) – nazwa używana na określenie Rusinów, których pierwotne siedziby znajdowały się w Karpatach (Ruś Karpacka). W skład tej wspólnoty wchodzi Łemkowie w Polsce, Rusini Preszowszczyzny na Słowacji, Rusini Zakarpacia na Ukrainie, Rusini Chorwacji i Serbii oraz Rusini zamieszkujący na Węgrzech (Marocii 2004: 15–38).

nym językiem, przynależnością do Kościoła wschodniego i poczuciem swojej etnicznej odrębności. Tradycyjnie zajmowali się uprawą roli, pasterstwem oraz hodowlą zwierząt.

Do 1947 roku ludność ta zamieszkiwała na zwartym terenie w Beskidzie Niskim i Sądeckim w obrębie państwa polskiego, na tzw. łemkowszczyźnie. W latach 1944–47 zgodnie z decyzją władz państwowych nastąpiło wysiedlenie ludności łemkowskiej z tradycyjnie przez nią zajmowanego terytorium. Pierwszy etap wysiedlenia (1944 r.), mający charakter dobrowolny, wynikał z porozumienia podpisanego przez PKWN i władze Ukraińskiej SRR o wymianie ludności pasa nadgranicznego³. Na teren Ukrainy wyjechało wówczas ponad 60% ludności łemkowskiej. W 1947 roku w wyniku tzw. akcji „Wisła” pozostała ludność wysiedlono na tereny Polski północnej i zachodniej, na tzw. ziemie odzyskane⁴. Podejmowane przez władze akcje przesiedleńcze miały na celu zlikwidowanie problemu obecności mniejszości etnicznych w Polsce.

W wyniku przesiedleń nastąpił całkowity rozpad skonsolidowanej dotychczas grupy, od wieków zamieszkałej w Beskidach. Łemkowie jako wspólnota znaleźli się w sytuacji diaspory rozproszonej po całym terytorium Polski (jak i poza jej granicami). W ten sposób przestał praktycznie istnieć tradycyjny świat Łemków.

W okresie powojennym stowarzyszeniowa działalność Łemków skupiała się wokół Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego (UTSK). Próby zakładania własnych organizacji zostały podjęte przez nich dopiero na początku lat 80. XX w. W 1989 roku zarejestrowano w Legnicy Stowarzyszenie Łemków, w 1990 roku zaś w Gorlicach utworzono Zjednoczenie Łemków – dwie najważniejsze organizacje łemkowskie⁵.

---

³ Właściwie była to już druga akcja wysiedlania ludności łemkowskiej. W listopadzie 1939 r. Niemcy podpisali umowę ze Związkiem Sowieckim dotyczącą wzajemnej wymiany ludności. Historycy szacują, że do ZSRR wyjechało wówczas około 6 tys. Łemków i 11 tys. Ukraińców (Filipiak 2013: 100–101).

⁴ Ogólna liczba Łemków w II RP szacowana była na ok. 130–140 tys. Spisy powszechne ludności z lat 1921 i 1931 dla określenia przynależności narodowej wykorzystywały kryterium języka ojczystego i wyznania religijnego, stąd też nie dawały żadnych danych na temat liczebności Łemków. Łemkowie nie posiadali mocno ugruntowanej świadomości swej łemkowskiej tożsamości, wciąż jeszcze dla samookreślenia używali etnonimu *Rusin*, *Rusnak*, czy wręcz określali się jako „tutejsi”. Ponadto Sejm Polski w 1928 roku, przychylając się do projektu posłów Klubu Ukraińskiego, wydał ustawę, w której czytamy: *Na oznaczenie zamieszkałej na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej ludności narodowości ukraińskiej używa się nazwy ukraińska zamiast używanej dotychczas nazwy ruska. Stosownie do tego zastępuje się też nazwy Rusin, Rusinka – nazwami Ukrainiec, Ukrainka*. Również Łemkowie zostali objęci urzędowo nową nazwą (Zob. Duć-Fajfer 1992: 25; Filipiak 2013: 87–100).

⁵ Obok Stowarzyszenia Łemków i Zjednoczenia Łemków istnieją współcześnie również: Fundacja Wspierania Mniejszości Łemkowskiej „Rutenika”, Obywatelski Krąg Łemków „Hospo-

Współcześni Łemkowie w większości posiadają poczucie własnej odrębności etnicznej i uważają się za członków wspólnoty łemkowskiej. Ale istnieje też wśród Łemków pogląd, że stanowią oni część ukraińskiej wspólnoty narodowej (Dudra 2010: 257).

W Polsce zgodnie z *Ustawą z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym* Łemkowie posiadają oficjalny status mniejszości etnicznej⁶. Charakteryzując własną społeczność, Helena Duć-Fajfer, działaczka Stowarzyszenia Łemków, pisze: *Określenie Łemków jako grupy etniczno-etnograficznej stosuję do podkreślenia faktu spełniania przez tę społeczność kryteriów zarówno grupy etnograficznej, jak i grupy etnicznej w szerokim rozumieniu tego słowa tzn. grupy społecznej posiadającej własną kulturę, terytorium, wiarę we wspólne pochodzenie, wspólnotę dziejów, i świadomość własnej odrębności* (Duć-Fajfer 1997: 87).

3. Status etnolektu łemkowskiego

Mowa, którą posługują się Łemkowie, należy do grupy języków wschodniosłowiańskich. W klasyfikacjach językoznawczych jest zaliczana do południowo-zachodnich dialektów języka ukraińskiego, w obrębie których jest jedną z czterech gwar karpaccich (obok gwary zakarpackiej, huculskiej i bojkowskiej) (Łesiów 1997: 63; Rieger 2004: 39–65). Wykazuje ona wszystkie charakterystyczne cechy języków tej grupy (jak pełnogłos, brak samogłosek nosowych itd.), a jednocześnie posiada cechy fonetyczne tylko jej właściwe i cechy języków zachodniosłowiańskich (z najbardziej charakterystyczną, jaką jest występowanie akcentu paroksytonicznego) (Rieger 1995; 2004; Misiak 2006: 85–96).

Przez część uczonych (jak i część środowiska łemkowskiego) współcześnie łemkowszczyzna (nazywana również *językiem rusińskim* lub *rusińsko-łemkowskim*) jest uznana za odrębny język. Aleksander Duliczenko wymienia ją jako jeden z wielu obecnie występujących słowiańskich mikrojęzyków literackich (Дуличенко 2003). Jak pisze Henryk Fontański: *Różnorodne formy komunikacji społecznej, nie tylko ustnej, ale również pisemnej, oderwane już obecnie od konkretnego terenu, kształtują realną, ponaddialektałną normę językową, silnie integrującą i wyodrębniającą społeczność łemkowską, stanowiąc jedną z ważniejszych podstaw jej samoświadomości etniczno-kulturowej. To wszystko sprawia, że język Łemków może być traktowany jako język literacki in statu nascendi* (Fontański 2014: 7).

---

dar”, Stowarzyszenie Miłośników Kultury Łemkowskiej w Ługach, Stowarzyszenie Młodzieży Łemkowskiej „Czuha”, Stowarzyszenie na rzecz Ratowania Dziedzictwa Kulturowego Łemków, Stowarzyszenie „Ruska Bursa”, „Terka” (Dudra 2010: 276–287).

⁶ Tekst Ustawy dostępny na stronie: isap.sejm.gov.pl.

Za symboliczny akt kodyfikacji uznać należy opublikowanie w 2000 roku *Gramatyki języka łemkowskiego* Mirosławy Chomiak i Henryka Fontańskiego. Zgodnie z wyłożonymi w niej zasadami gramatycznymi redagowane są czasopisma, ukazują się publikacje autorów łemkowskich, język łemkowski jest przedmiotem nauczania na wszystkich poziomach szkolnictwa (od szkolnictwa podstawowego po wyższe)⁷.

Przeprowadzone na potrzeby niniejszego opracowania badania ankietowe świadczą o bardzo niskiej znajomości łemkowszczyzny literackiej wśród członków tej społeczności. Znajomość łemkowskiego ogranicza się przede wszystkim do komunikacji ustnej, jest on środkiem komunikacji w transmisji międzypokoleniowej. Umiejętność posługiwania się własnym językiem stanowi ważny element łemkowskiej identyfikacji wspólnotowej.

Ze względu na niejednoznaczny status mowy Łemków w niniejszym opracowaniu stosuje się termin „etnolekt”.

4. Tradycyjny model domu

Najstarszym typem domu spotykanym na obszarach wiejskich na Łemkowszczyźnie była tzw. kurna chata. Ten model domu występował na wsiach do początku XX w. Przez stulecia ulegał on jedynie niewielkim modyfikacjom w zakresie wyglądu i konstrukcji (Martynowicz 1983: 106–113). Gwałtowne zmiany w budownictwie wiejskim obserwuje się dopiero w wieku XX.

Tradycyjny dom łemkowski na początku XX w. był drewniany, z dwuspadowym dachem krytym początkowo słomą (Reinfuss 1938: 3), a następnie przeważnie dachem gontowym. Łączył część mieszkalną i gospodarczą. W części mieszkalnej znajdowała się izba z piecem (zwana również chyżą), alkierz, sień i komora. Na część gospodarczą składały się zazwyczaj: klepisko (gdzie trzymano wóz) i stajnia. Strych, rozciągający się nad obydwoma częściami budynku pod dachem, pełnił funkcję stodoły. Charakterystyczne było dla domów łemkowskich występowanie tzw. *zahaty*, czyli dodatkowego „korytarzyka” biegnącego dookoła chaty. *Zahaty* powstawały w wyniku oszalowania deskami przestrzeni między zewnętrzną krawędzią dachu a zrębem budynku. Pełniły one rolę ochrony przez zimnem oraz służyły jako dodatkowe miejsce magazynowania produktów. Taki typ domu pozostaje w świadomości Łemków jako „normalny” dom łemkowski:

---

⁷ W roku akademickim 2000/2001 roku utworzono na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie specjalność: filologia rosyjska z językiem rusińsko-łemkowskim. Należy jednak pamiętać, że część środowiska łemkowskiego uważa się za członków grupy etnograficznej wchodzącej w skład ukraińskiej grupy narodowej.

[1] *Лемко Горбаль был добрым тесльом, але николи не мал на тілко одвагы, жебы поставити нормальну хыжу. Таку, в котрой была бы хыжа з єдной стороны, а стайня для худобы з другой. Зас вишытко было бы переділене сінми або боіском, як інчы зовут, де мож бы было сховати віз перед осніма дойджами.* [Duć-Fajfer 2002: 496].

Wyposażenie domu stanowiły: stół, łóżka, ławy i skrzynie, na ścianach wieszano ikony. Na środkowej i wschodniej Łemkowszczyźnie bielono zręby domu białymi pasami, a obramowania drzwi i okien na niebiesko, ale zdarzały się również zdobienia w kolorze czerwonym czy żółtym. Po przesiedleniu ludności łemkowskiej tradycyjny model domu przeszedł do historii.

5. Uwagi o stanie badań

W literaturze naukowej dom łemkowski pojawia się przede wszystkim w dwóch ujęciach: jako przedmiot historycznego opisu etnograficznego jednego z elementów budownictwa mieszkalnego Łemków lub jako przedmiot analizy porównawczej pomiędzy domem łemkowskim a domem niełemkowskim. Dom w tych pracach obecny jest jedynie w swoim aspekcie fizycznym, jako typ budynku (Falkowski, Pasznyi 1935; Reinfuss 1934–35, 1938, 1949, 1990; Pieradzka 1939; Martynowicz 1983; Сополіга 1983; Czajkowski 1983, 1988; Красовський 1988; Krasnowolski 2010).

Próbę rekonstrukcji językowo-kulturowego obrazu domu na podstawie analizy współczesnych utworów prozatorskich napisanych w języku łemkowskim przynosi jedynie artykuł Natalii Kostiak (2007). Autorka zwraca uwagę, że rekonstruowany przez nią językowo-kulturowy stereotyp domu łemkowskiego z jednej strony ma cechy uznane przez nią za uniwersalne, a z drugiej strony posiada bardzo silny specyficzny rys etnograficzny. Autorka przedstawiła wyidealizowany obraz dawnego, tradycyjnego łemkowskiego domu, który staje się symbolem utraconego raju i jedną z ofiar wysiedlenia. Pisarze sytują dom obok takich pojęć, jak „ziemia” (w sensie ziemi rodzinnej; ziemi, która zapewnia byt i jest dla ludności wiejskiej fundamentalną wartością) i „ojczyzna”.

6. Znaczenia leksemów *дим* i *хыжа*

Badania systemowe przeprowadzono na bazie dostępnych istniejących słowników etnolektu łemkowskiego oraz dostępnych materiałów szkolnych⁸ – są to słowniki typu przekładowego, w których definiowanie leksemów łemkowskich polega na podaniu synonimu danej jednostki języka w innym języku. Przykłady użycia wyrazów oraz, choć nie zawsze, dane bibliograficzne źródeł podanych egzemplifikacji zawiera słownik Petra Pyrteja (Пиртей 1986).

⁸ Wykaz słowników znajduje się w bibliografii.

Znaczenia leksemów i egzemplifikacje użyć znajdują się również w słowniku Jewgienii Tyrczyn, jest on jednak rejestracją słownictwa tylko jednej miejscowości łemkowskiej, mianowicie Tylicza (Турчин 2011).

Koncept DOM w etnolekcie łemkowskim jest oddawany przez kilka jednostek leksykalnych (i ich wariantów fonetycznych) odnotowanych w słownikach (poświadczonych również w danych ankietowych i danych tekstowych):

дим, *дим*⁹ – dom (Horoszczak 2004: 53),

дом, *дим*, *дим* – dom (Horoszczak 2004: 55),

dom – *дим*, *дим*, *хыжа* (Horoszczak 2004: 210).

W łemkowskim mikrojęzyku literackim, według Mirosławy Chomiak współautorki *Gramatyki języka łemkowskiego*, występuje tylko jeden leksem na oznaczenie domu i jest to: *дим*. Występowanie w łemkowszczyźnie wariantów *дим* / *дим* tłumaczy ona wpływem języka ukraińskiego¹⁰. Jednocześnie w podręczniku dopuszczonym do użytku szkolnego przez MEN *Rozmawiajmy po łemkowsku* pojawia się leksem *дим* (Warszawa 2007: 111). Również *Лемківській буквар*, wprowadzając literę д, odwołuje się do słowa дим (Мурянка 2003: 20). Leksemy *дим* // *дим* jako formy oboczne występują w podręczniku *Лемківській язык*, którego autorką jest wspomniana Mirosława Chomiak (Chomiak 2003: 144). W tym kontekście występowanie w tekstach form obocznych dowodzi wciąż nieustabilizowanej normy etnolektu.

Dla pojęcia DOM w łemkowszczyźnie za reprezentatywne należy uznać dwa leksemy: *дим* i *хыжа*. Oba te leksemy mają następujące znaczenia: [1] ‘ogólnie miejsce, służące do mieszkania’; [2] ‘ogólnie budynek’; [3] ‘mała ojczyzna’; [4] ‘rodzina’; [5] ‘instytucja’; [6] ‘majątek’. Omówię je po kolei.

6.1. *Дим* i *хыжа* w znaczeniu [1] ‘ogólnie miejsce, służące do mieszkania’

W świetle danych systemowych podstawowym znaczeniem DOMU jest jego znaczenie fizykalne. Leksem *дим* oznacza ‘budynek mieszkalny’. Słownikowa definicja leksemu *хыжа* wskazuje na dwa jego znaczenia: [a] ogólnie ‘dom – budynek z wszystkimi jego częściami składowymi’ oraz [b] ‘jedna z części tego budynku, najważniejsza, bo tam, gdzie się spało i jadło, czyli *de facto* mieszkało – kuchnia’: *хыжа* – 1. ‘хата; все що поміщалось під одним дахом а саме: кімната, кухня, комора, комірка, загата, сіни, присінок, стайня, хлів, боїско, причина, полівник’. 2. ‘хатне приміщення де сплять, обідають’: *Ід зо стайні до хыж!* (Пиртей 1986: 416).

⁹ дим – czyt. dym; дим – czyt. dim.

¹⁰ Informacja z korespondencji e-mailowej autorki z M. Chomiak.

Aspekt fizykalny *дим / хыжа* jest również najczęściej odnotowaną cechą w przypadku danych tekstowych. *Дим / хыжа* to przede wszystkim budynek mieszkalny.

Хыжа: *Найбарже то горіли деревяны хыжы, але муровны будинкы тіж горіли* (Б 2011/1: 27); *хыжа выполняла ся в тот час колядами, жартами, веселістю* (Б 2008/6: 26); *принесено мі ю дохыж* (Б 2005/1: 25).

Дим: *Ходило о дім будуваний в 70-ых роках недавно минулого століття [XX w.]* (Б 2006/3: 10); *Приходят бандыты, дим замкнены. По якісым часі бандыты выходят з дому* (Б 1997/1: 7); *Люде глядали домів, они были без вікен, без двери, пецы порозваланы* (Б 1997/2: 6).

W tym znaczeniu *дим* i *хыжа* mogą być stosowane wymiennie: *Дім наш стоял медже загородами до улиці правдивой, такой брукованой (...) было яке сто метрів. Хыжа, де сме мешкали, была будинком муруваным і барз старым. (...) Потім допіро познал ем як старий был наш дім, як был ем в інчых домах* (Б 2011/3: 23); w tekstach ilościowo przeważa leksem *хыжа*.

6.2. *Дим* i *хыжа* w znaczeniu [2] ‘ogólnie budynek’, [a] ‘dom Boga, cerkiew’: *дім Божий, церков свята* (Б 2011/1: 12), [b] ‘siedziba czegoś; budynek, w którym mieści się jakaś instytucja’: *При нагоді вишитком си докладні обізрил в новым будинку архіву. (...) тота хыжа на славу лемківской культуры поставлена (...)* (Б 2011/5: 9); *дом культуры* (Б 2008/2: 15); *бо по цілым домі Дітячой Школы Народных Мистецтв, де тото ся діяло, шырил ся міцний запах паленого воску* (Б 2011/3: 6); *в поміщнях парафіяльного дому* (Б 2008/1: 8).

6.3. *Дим* i *хыжа* w znaczeniu [3] ‘mała ojczyzna’ (rozszerzenia metaforyczne niepoświadczane w danych systemowych):

[a] *дим / хыжа* ‘Łemkowszczyzna’. Dom utożsamiany jest z regionem – Łemkowszczyzna to ojczyzna wszystkich Łemków.

W tym znaczeniu pojawiają się przysłowki *дома, домів, дою: Перше, дома, на Лемковині – перейстя піл села тырвало тілко само часу* (Б 2006: 12); napis na nagrobku: *Вертал ся Домів, притулила го рідна земля, країна предків і дітинства* (Б 2008/6: 13); *Але найвеце ідут на Службу Божу (...) старшы люде, котры народили ся дома, на рідній Лемковині* (Б 2011/1: 1). Znaczenie to odnotowane zostało również przez słownik Jewhenii Turczyn: *дома – ‘На Лемківщині’; дом’ю – ‘У рідний край, на свою батьківщину – Лемківщину’* (Турчин 2011: 87). W zakresie danych ankietowych obejmuje ono jedynie 1,62% ogólnej liczby wyrażenia cytatowych i poświadczane jest przez 5 cytatów¹¹: *Лемковина* (4 wskazania), *tam*.

¹¹ W analizie danych ankietowych wyodrębniono 307 wyrażenia cytatowych.

[b] *дим / хыжа* ‘rodzinna wieś’: *Што з того, як вернувши доюю він нашоу порожню хыжу. Вышитко забрали* (Б 2005/1: 17); *Анна Поручник і Штефанія Гербут звязаны были цілий час, і дома в рідным селі, і ту на выгнанню з Православном Церквою* (Б 2010/1: 23). Wedle danych ankietowych znaczenie poświadczane w odpowiedziach przez 5 wyrażeń cytowanych: *w rodyнным seli; w naszym seli; we Florynci; w Beresti* – co stanowi 1,62% ogólnej liczby cytatów.

[c] *дим / хыжа* ‘góry, Beskidy’. Rozszerzenie metaforyczne zbudowane zostało na odwołaniu się do najbardziej charakterystycznego elementu krajobrazu łemkowszczyzny – do górskiego pasma. Beskidy stanowią zamiennie małej etnicznej ojczyzny: „Łemkowszczyzna to Beskidy”, nie ma łemkowszczyzny bez Beskidów: *Кед ем вертал ся до Гір, так як од них приіхал, з ансамблом „Зоря” (...)* (Б 2007/1: 17); *домів, медже свої горы* (Б 2005/1: 19). Wedle danych ankietowych znaczenie poświadczane przez 4 wyrażenia cytowane: *вяже ся ми з родынным хыжом в Горax; w horach był mi dim; Карпаты* – co stanowi 1,30% cytatów.

6.4. *Дим і хыжа* w znaczeniu [4] ‘rodzina’: *Геі геі, хто в тій хыжи веде перед?* (Б 2005/5: 26). W tym znaczeniu występuje również przysłówek *дома: Прикро, коли молоды не знають одкаль родиче, ци родина. Повидам: „гадайте, зьвідайте ся дома* (Б 2011/1: 12). Wedle danych ankietowych znaczenie poświadczane przez 44 cytaty, np.: *родина* (14 cytatów); *родиче, дидове як дити* (9 cytatów); *моя родина* (7 cytatów); *ціла родина* (4 cytaty); *найближша родина* (2 cytaty); *мій муж і моя доня* (2 cytaty); *wielopokoleniоla rodyna* (2 cytaty) – co stanowi 14,33% cytatów.

6.5. *Дим і хыжа* w znaczeniu [5] ‘instytucja’: *Дом Народных Менишын в Празі; Дім Культуры в Камюнци* (Б 2008/5: 3); *Дом Стражака* (Б 2010/6: 15).

6.6. *Дим і хыжа* w znaczeniu [6] ‘majątek’: *Наказ лишыня мастків наших предків – хыж, церкви, поля, лісів* (Б 2005/1: 13).

7. Rekonstrukcja wyobrażenia bazowego pojęcia DOMU

7.1. Etymologia

Łemkowski *дим* jest kontynuacją prasł. **domъ* ‘pomieszczenie, gdzie człowiek żyje ze swoją rodziną; wszystko, co jest w domu, rodzina, mienie, majątek’. Słowo wywodzi się od pie. rdzenia **dem-* ‘dom, rodzina’ (Boryś 2005: 118). Także wyraz *хыжа* jest ogólnosłowiański (np. sterc. *chyzъ, chyzina*; ukr. *хижа*; słowac. *chyža*; bułg. *хижа*; czes. *chyže* itd.). Prasłowiańska **chyzъ* była zapożyczeniem z gockiego *hūza* ‘dom’ (Brückner 1993: 89). Leksem znany w staropolszczyźnie, do dziś obecny jest w jej gwarach¹². Wyraz ten stał

¹² Zob. np. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, hasło *chyz, chys* oprac. M. Maciejewska, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, t. 3, s. 396. *Słownik gwar polskich: chyz, chyza* – 1. ‘wiejski

się dla Łemków jednym z elementów charakterystycznych i symbolicznych, wyznaczających współcześnie w literaturze tzw. łemkowską niszę etnograficzno-etniczną (Misiak 2007: 156–171; Misiak, Skibińska 2007: 73–95). Karta 2. *Atlasu językowego dawnej Łemkowszczyzny* Zdzisława Stiebera (1956) będąca opracowaniem materiału zebranego na przełomie 1934 i 1935 roku w 72 wsiach na terenie Łemkowszczyzny, przedstawia występowanie leksemów odnoszących się do pojęcia ‘budynek mieszkalny’. Odnotowane zasłyszane formy to: *xyža*¹³, *xyža*, *xalupa*, *xauupa*, *iżba*. Najczęściej notowana była *xyža* (w 40 wsiach na terenie polskiej Łemkowszczyzny), najrzadziej *iżba* (w jednej miejscowości)¹⁴.

W sąsiednich gwarach bojkowskich wyraz *xyža* został zanotowany jedynie w pasie granicznym łemkowsko-bojkowskim i był charakterystyczny dla języka najstarszych informatorów. Im dalej na wschód (za Ustrzykami Dolnymi) przeważała zdecydowanie wymowa z miękkim elementem szczelinowym. Typowym dla terenów bojkowskich był leksem *chata* (Rieger 1980). Przegląd atlasów gwarowych dowodzi, iż leksem *xyža* (z twardą wymową szczelinowej *ż*) był charakterystyczny przede wszystkim dla łemkowskiej gwary wschodniosłowiańskiej. Janusz Rieger uznał go za typowo łemkowski zgodnie z zasadą, że: *Za charakterystyczne dla dialektu łemkowskiego uznajemy takie wyrazy, które nie występują w sąsiednich gwarach ukraińskich, które mogą być znane także gdzie indziej, ale nie występują w bezpośrednim sąsiedztwie gwar łemkowskich. Należy tu zaliczyć także takie wyrazy, które sięgają poza Łemkowszczyznę w bardzo ograniczonym zakresie. Wyrazy, które uznajemy za „typowo łemkowskie” powinny wstępować na znacznej części interesującego nas obszaru (...)* (Rieger 1995: 23).

dom, chałupa’; 2. ‘jeden z budynków w gospodarstwie wiejskim (dom, stodoła, stajnia)’; 3. ‘izba’: a. ‘dymna izba’, b. ‘komórka’, c. ‘pokój’, d. ‘niewykończona izba’; 4. ‘sien’; 5. ‘strych w domu lub stodołę’; 6. ‘dach’; 7. ‘wysokie miejsce’; 8. ‘zarośla’; 9. przen. ‘zaniedbana kobieta’, też ‘miejsce zaciszne’ (Reichan 1992–93: 229–231).

¹³ Z. Stieber twierdził, że grafem „ы” oznacza *samogłoskę płaską, wysoką, co do poziomego ułożenia języka raczej średnią, a więc zbliżoną do rosyjskiego y*. (Stieber 1956: 8). Grafemu „ы” zaczerpniętego z alfabetu rosyjskiego używa się w pracach naukowych do oznaczenia łemkowskiego dźwięku [y], który jest tam wymawiany bardziej w tyle jamy ustnej niż ma to miejsce w przypadku polskiego [y] (Rieger 1995: 25). Litera „ы” występuje we współczesnym alfabecie łemkowskim, odpowiada ona samogłosce „ylny y” (Horoszczak 2004: 12).

¹⁴ Forma *xyža* była obecna na całym obszarze łemkowskim, natomiast pozostałe formy (*xyža*, *xalupa*, *xauupa*, *iżba*) występowały we wschodniej części interesującego obszaru, jak i w rejonach granicznych z obszarem gwar polskich. Z komentarza dołączonego do mapy wynika, że w 4 wsiach łemkowskich na terenie Polski (Jaworki, pow. Nowy Targ; Muszynka, pow. Nowy Sącz; Bielanka, pow. Gorlice; Komańcza, pow. Sanok) obok formy *xyža* pojawiał się wyraz *budynek*. Wyraz niewątpliwie młodszy (późniejszy), którego, zdaniem autora, można się było spodziewać w różnych częściach Łemkowszczyzny. „Wyraz *xyža* był zresztą zwykle dwuznaczny. Oznaczał zarówno cały dom mieszkalny, jak i jego najbardziej mieszkalną izbę, będącą zarazem kuchnią” (Stieber 1956: 12).

7.2. Synonimiczne nazwy domu

Poza podstawowymi nazwami *дим / хыжа* używane są także: [1] w aspekcie fizycznym: *хата, халуна, мешканя, будинок*: *Селяньска нижденна хата, збудована недоброякісно. В тій бідній халупі мешкало десятеро люда* (Пиртей 1986: 308); [2] w aspekcie społecznym: *родина, свої*; [3] w aspekcie lokatywnym: *Лемковина, гори – Карпаты*, lub ich pasmo – *Бескіды*, nazwa konkretnej wsi (rodzinnej wsi) na Łemkowszczyźnie.

7.3. Hiperonim

Hiperonim: *будинок*.

7.4. Hiponimy (rodzaje domów)

Hiponimy układają się w kilka grup: [1] Ze względu na ciągłość, trwałość zamieszkania: a) leksemy nazywające budynki / budowle, będące stałym miejscem zamieszkania: *курна хыжа, плянрова хыжа, дворец / палата, бльок, хыжа деревяна, мурована хыжа, панельова хыжа*. Stanowią one grupę centralną ze względu na realizację cechy: miejsce, w którym się mieszka. Cechę tę potwierdziły również dane ankietowe i tekstowe; b) na peryferiach tej grupy sytuują się określenia zawierające znaczenie czasowości zamieszkania: *академік, барак, бурса, шатро, літнискова хыжа, пенсіон, квартира*.

[2] Ze względu na aspekt fizyczny (wygląd zewnętrzny, materiał): *бльок, будинок, барак, хыжа деревяна, хыжа з цеглы, мурована хыжа (муровананыця); панельова хыжа, вельоплянрова хыжа, пенсіон, шатро*.

[3] Ze względu na przeznaczenie (kto w nim mieszka): a) dla ludzi; b) dla zwierząt – tylko jedno wskazanie: *хыжка слимакова / хыжка слимача* ‘muszla ślimaka’.

7.5. Opposita

Opposita odnoszą się do domu w jego aspekcie fizycznym: *рудера, барліг, руїна, розвалиско* ‘ruina’ (Horoszczak 2004: 336), *ніврозвалина* ‘rudera’ (Horoszczak 2004: 336). Opposita tego rodzaju w szczególnie wyraźny sposób pojawiły się w danych tekstowych, gdzie łemkowski *дим / хыжа* został przeciwstawiony poniemieckim domom przeznaczonym na mieszkania dla Łemków po ich przesiedleniu: *Люде глядали домів, они были без вікен, без двери, пецы порозваланы* (Б 1997/2: 6).

7.6. Partonimy i endonimy

Należy rozróżnić partonimy domu tradycyjnego i partonimy domu współczesnego. Części domu tradycyjnego wynikły z tradycyjnych uwarunkowań kulturowych: życie wiejskiej wspólnoty w ostrym klimacie górskim. Partonimy

domu współczesnego realizują typowy dom w Polsce, a więc kraju zamieszkiwania Łemków.

[1] Partonimy domu tradycyjnego: *ванкір* ‘mała izba’, *нід* ‘strych’, *ізба*, *куната*, *хыжса*, *сіні* ‘sień, przedpokój’, *комора*, *комірка* ‘spizarnia’, *стайня* ‘stajnia’, *пекарня* ‘osobne pomieszczenie, gdzie się piekło chleb’, *світлиця* ‘świetlica’, *покій*, *загата*.

Najważniejszym pomieszczeniem domu była *хыжса* – kuchnia, w której znajdował się *пец*:

[2] *Понад, тото, хыжса котру заняли, місце на котрым стояла, ей положыня мал дакус подібности до рідной, выбудованой власным мозолястыма рукамі. В той понімецкой хыжси подібні переходили в пілперок сіні. По обох іх сторонах розміщены были мешкальні поміщяня і было місце на поставліня пеца, покій при поминаючий домашню іздебку, была комора, куната – як дома.* [Б 2008/6: 18]

[2] Partonimy domu współczesnego: *ганок*, *кухня*, *спальня* ‘sypialnia’, *гостинний покій* ‘pokój dzienny’, *лазничка* ‘łazienka’, *тоалета*, *веранда* itd.

Endonimy: *вікно* (*облак*, *выгляд*), *пвала* ‘sufit’, *сьціна* ‘ściana’, *балькон*, *пец*.

7.7. Derywaty słowotwórcze

Дом: *домосід(ник)* / *доматор*, *домашнє*, *домове*, *бездомний*, *домик*, *домок*, *домоходич*, *доморосли/ї*, *домовник*, *домови/ї*, *доматорка/домосідка*, *домиско*, *домовик*. *Домовик* jest definiowany jako: ‘добрий або злий дух, що проживає вдомі’, ‘самітня людина яка рідко виходить із дому’ (Пиртей 1986: 88). W tekstach pojawiły się ponadto: *домашні* ‘domowe; nasze, krajowe’ – *домашній хліб не черствіл пильно* (Б 2011/5: 22); *домашні*, *доматарє* ‘domownicy’; *домовина* ‘dom, domostwo, mała ojczyzna’:

[3] *То сут тоты моменты, котры ся нам врыли до нашої памяти як місце нашого народжыня, наша домвина, котра нас провадит цілым нашим жытьом. Бо хоц бы сме были не знам як далеко од своей домовины, далеко в світі, наша памят нас все вертат на місця, кади нас носили наши ногы.* [Б 2006/4: 21]

Хыжса: *хыжництво* ‘chałupnictwo’ (Horoszczak 2004: 199), *хыжник* ‘chałupnik’ (Horoszczak 2004: 199), *хыжска*, *хыжсочка* ‘niewielka, uboga chata’, *хыжчына*; *хыжні* ‘taki, jak w chyży, charakterystyczny dla chyży, należący do chyży’; *безхыжний* ‘bezdomny’.

7.8. Wyrażenia

Wyrażenia *дома* ‘w domu’: *Організували в себе дома стрічы молодежы* (Б 3–4/4–5/90: 6), ale też: ‘w domu na dawnej Łemkowszczyźnie’, ‘na Łemkowszczyźnie’: *Клячучы молили сме ся на голос, як дома в Болцарьові*

(Б 2007/5: 17); *домів* ‘do domu’: *Она гварит, жебым ей одпровадил домів, бо вечер* (Б 2007/1: 26); *домю* ‘do domu’: *Але-м іщы пяний домню не пришов* (Б 3–4/4–5/90: 16); *дохыж* ‘do domu, do środka domu’: *Входили дохыж* (Б 2005/1: 16); *Принесено мію дохыж* (Б 2005/1: 25); *дохыж*, ‘У хату.’ – *Чом ты, Марис’, плачеш, Што тоб’і зробили? Чом тоты войаки дохыж приходили* (І. Сенко) (Турчин 2011: 89).

7.9. Kolokacje

дим / хыжа + rzeczownik: *хыжка слимакова / хыжка слимача*;

дим / хыжа + przymiotnik: [a] rodzaje domów: *літня хыжа, літнискова хыжа, хыжа деревяна, хыжа з цеглы, мурована хыжа / муровананыця, панельова хыжа, курна хыжа*; [b] części domu: *perednia chыžka* ‘komora, światlycia’, *zadnia chыžka* ‘czarna izba; część domu, gdzie piekło się chleb’ (Rieger 1995: 38); [c] cecha domu (jaki?): **стары хыжы, автентычны, деревяны**, *што аж пахли прадіднім духом* (Б 2007/5: 8); *Ту замешкуют в мурованій хыжы* (Б 2008/2: 22); *Не припоминат нам нашу деревяну, притульну, теплу і милу хыжу* (Б 2007/5: 15); [d] cecha domu – dzierżawczość (czyj?): *рідна хыжа няньова в сусідстві была іщы занята през осадника* (Б 2006/3: 9); *затрымати на все ялицьовий запах старой дідовой хыжы* (Б 2006/3: 10); **єгомостьова хыжа** ‘dom jegomości, duchownego’ (Б 2008/3: 11); *Потім свою хыжу одкупил* (Б 2006/3: 16); *На момент дізрив ся в своїй давній хыжы* (Б, 1999/6: 15); *зо сандовичівсой хыжы* (od nazwiska właścicieli: Sandwicz; Б 2001/1: 12); *фотографувал єм етапы вмераня хыжы моіх прадідів* (Б 2001/1: 12); **родинний дім, рідна хыжа, рідний дім, łemківска хыжа** (Б 2011/1: 13). **Родинний / рідний дім** ‘dom rodzinny’, to dom, w którym się urodziło i wychowało, dom rodziców, ale również to dom rodziny zamieszkiwany przez nią od pokoleń, w więc to budynek należący do dziadków, pradziadków – przodków.

Dodatkowo w danych tekstowych pojawiają się kolokacje będące nazwami własnymi obiektów, jak również odnoszące się do współczesnych realiów życia: *Лемківска хыжа* ‘nazwa restauracji w Krynicy Zdrój’ (Б 2007/6: 24); *Каритасовий дом* (Б 2006/5: 7); *Дом Народных Менишын в Празі* (Б 2008/5: 3); *Дім Культуры в Камюнци* (Б 2008/5: 3); *Старий Здравничний Дом в Креници* (Б 2005/3: 3); *Дом Стражака* (Б 2010/6: 15).

W odnotowanych kolokacjach opisuje się dom w aspekcie fizycznym (wygląd), funkcjonalnym (cel, przeznaczenie) oraz społecznym (do kogo należy).

7.10. Frazeologizmy

W odniesieniu do mężatki: *з дому ‘z rodziny’: Марія Маточій, з дому Чуван* (Б 2008/3: 13), *Ганя з дому Климаш* (Б 2008/5: 16), *Штефана і Маріі з дому Хомкович* (Б 2010/3: 18).

8. *Хыжа* / *дим* w świetle badań ankietowych

Badania ankietowe przeprowadzono w latach 2013 i 2014. W ankiecie wzięło udział 67 Łemków, średnia wieku wynosiła 33 lata. Respondenci odpowiadali w etnolekcie łemkowskim. 50 osób wypełniło ankietę, posługując się alfabetem łacińskim, a 17 – cyrylicą. Pytanie zadawano w języku łemkowskim w brzmieniu następującym: *Што то єст для Вас правдивий дим?* W uzyskanych odpowiedziach respondenci wskazali 59 cech („deskryptorów”), używając 307 „wyrażeń cytatuowych”. Opracowanie ankiety oparto na wzorze JWP 2006.

Wśród odpowiedzi respondentów zanotowanych w ankietach znalazły się zaledwie 3 określenia nawiązujące do opisu domu jako budynku (*дым з огродом, огрыд і кот / пес, newelyka chyża*).

Dla członków mniejszości łemkowskiej dom to przede wszystkim rodzina i jej członkowie (w danych ankietowych obejmuje 14,33% wszystkich cytatów): *родина; родиче, дидове як дити; моя родина; ціла родина; найближша родина; мій муж і моя доня; wielopokoleniоla rodyna*. Jako realizacja obrazu „prawdziwego” domu wskazany jest dom rodzinny (obejmuje 1,95% cytatów). Dom jest miejscem, w którym mówi się po swojemu / łemkowsku (8,46% cytatów): *де бесідує ся по свому; де мож радыти по свому; бесідує ся по лемківскы; czuty lemkiwsky towи; можу почувти свій язык; бесидованя в ридной мови; де ся знає лемківській язык; розмови в лемківській мові* i w którym przechowuje się tradycje (18% cytatów): *підтримуваты трдиції; традиція; perekazuwania tradycji; родинна традиція; шануваня традицій; nasza tradycja*). Wysokie miejsce zajmowane przez te cechy wskazuje na wyraźną stygmatyzację kulturową „prawdziwego” domu. Szczególną uwagę zwraca również wysoka pozycja etnolektu na liście rankingowej. Z cech kulturowych warto zauważyć, że dom cechuje ponadto zachowanie kultury (1,30% cytatów) oraz *obecny w nim śpiew* (1,30% cytatów).

Najwięcej cech przypisywanych DOMOWI wiąże się z aspektem psychospołecznym. Dla respondentów jest on miejscem, do którego się wraca (3,58% cytatów): *wse možu do nego wermuty; zawsze sia chce wertaty; možu wernuty po tiazkym dniu; місце, до котрого ся вертам все з подорожы; місце, до kotrocho wertam z usmichom na twary*), w którym panuje ciepło (2,60% cytatów); szacunek (2,60% cytatów); spokój (2,28% cytatów); daje poczucie bezpieczeństwa (2,28% cytatów); jest w nim miłość (1,95% cytatów); można w nim liczyć na pomoc bliskich (1,62% cytatów); a jego mieszkańców łączą silne więzi emocjonalne (1,30% cytatów).

W aspekcie bytowym dom jest miejscem, gdzie się odpoczywa i wspólnie spożywa posiłki (1,62% cytatów).

Charakterystyczne jest wskazanie na cechy związane z aspektem lokatywnym, które w 14 poświadczeniach wiążą „prawdziwy” dom z konkretnym terenem.

W szerszym wymiarze jest to etniczna Łemkowszczyzna (1,62% cytatów) z górami jako typowym elementem krajobrazu (1,30% cytatów), w węższym – konkretna, przywołana nazwą rodzinną wioska (1,62% cytatów).

W charakterystyce „prawdziwego” domu znalazł się również aspekt religijny z cechami wskazującymi na przywiązanie do Kościoła obrządku wschodniego (4,23% cytatów).

Względnie wysoką pozycję na liście zajmuje znajomość własnej historii (2,60% cytatów), jak i świadomość tożsamości etniczno-kulturowej (2,28% cytatów), ze wskazaniem na rolę domu, jaką pełni on w transmisji pokoleniowej obu tych cechach (*miejsce, w którym przekazuje się coś*).

W kontekście występujących w charakterystyce domu aspektów historycznego, religijnego i lokatywnego można mówić o specyficznej konkretyzacji domu w etnolekcie łemkowskim, związanej z przynależnością respondentów do określonej mniejszości etniczno-kulturowej.

Wśród aspektów opisujących dom na pierwszym miejscu pod względem frekwencji występowania znajduje się aspekt psychospołeczny – 8 notowań, następnie wymienić należy aspekty: społeczny – 5 notowań, kulturowy – 4 notowania, lokatywny – 3 notowania; po 2 notowania otrzymały aspekty: psychiczny, bytowy, religijny; etniczny – 1 notowanie.

W danych ankietowych łemkowski dom jest wartościowany jednoznacznie pozytywnie. Ma on przede wszystkim charakter podmiotowy (ludzie, rodzina), tworzony jest przez relacje między ludźmi (bezpieczeństwo, pomoc, szacunek, miłość, ciepło, szczęście), ale jest też postrzegany jako ostoja łemkowskości (przekazywanie tradycji, własny język, religia).

9. Bazowe syndromy łemkowskiego domu

9.1. *Дим / хыжа* ‘budynek’

W tekstach wywołanych, jakimi są odpowiedzi na ankiety, jedynie w trzech wypowiedziach wskazano na aspekt materialny domu: *jest dom łemkiwskij, dym z ogrodem, newelyka chyża z pamiatkami po moich didach*. Aspekt ten zdecydowanie przeważa w wyekscerpowanym na potrzeby badań korpusie tekstów. *Дим / хыжа* jako ‘budynek’ jest fizycznie istniejącym obiektem w przestrzeni. Jest to:

budynek, w którym ktoś mieszka:

[4] *Колиси иде якысий коло хыжы і сьпіват*. [Б 1999/6: 6]

[5] *В 1888 [Радоцина] числила 87 хыж, в яких жыло 479 грекокатоликів і 7 Жыдів*. [Б 2003/3: 8]

[6] *входить до хыжы Василь*. [Б 1999/6 : 11]

будынек, в котрым ко́сь ся mieści, ко́сь ма swoją siedzibę – аспект функціональний:

[7] *На кінци села, як уж єм бесідовав, в хыжы в котрой містит ся Русиньске Самоурядуваня, мали сме нічліг, але не о тым хочу писати.* [Б 2003/1: 11]

[8] *Повернувши з войска до рідной Зындрановы, в старій хыжы свого діда організувал музей памяток культуры Лекмів, якій офіційно назвал „Ізбом”.* [Б 2002/4: 28]

Дим / хыжа jest wartością materialną – **stanowi majątek**:

[9] *Наказ лишыня маєтків наших предків – хыж, церкви, поля, лісів.* [Б 2005/1: 13].

Дим / хыжа **ma zawsze właściciela** (do kogoś należy, jest czyjś):

[10] *фотографувал єм етапы вмераня хыжы моїх прадідів.* [Б 2001/1: 12]

Najczęściej właścicielem jest rodzina zamieszkująca / lub, która zamieszkiwała dany obiekt.

Wyraźnie zaznacza się opozycja między „swoim domem – budynkiem” a „obcym domem – budynkiem”. Szczególnie widoczne jest to w tekstach o charakterze historycznym, wspomnieniowym. Łemkowski *дим / хыжа* jest przeciwstawiony domom ponemieckim, jakie przyszło zasiedlać Łemkom po ich przesiedleniu na ziemie Polski północnej i zachodniej w 1947 roku:

[11] *Ввидже ся мі старе понмецке домиско.* [Б 2007/6: 18]

[12] *Ту замешкуют в мурованій хыжы, з котрой на їх очах урядники выганяют дві Німкы – матір з дівком.* [Б 2008/2: 22]

Pojawia się również pojęcie domu popolskiego:

[13] *Недаєко граници можна найти дома лишены през Поляків, які переселили ся до Польщы.* [Б 2010/6: 22]

Wciąż obecna i przywoływana historia tych domów nieustannie presuponuje ich „obcość, nieswojość – nie swój dom, nie mój dom”.

Дим / хыжа opuszczona przez Łemków w wyniku akcji przesiedleńczych stała się z kolei domem połemkowskim, a tym samym straciła swojego pierwotnego i prawowitego właściciela bądź – przestała jako budynek w ogóle istnieć:

[14] *Влюк ногы по каменистій дорозі до свого дому, тепер неіснуючой – лемківскої хыжы.* [Б 1999/6: 14]

Дим / хыжа jako budynek bywa odnoszony do tradycyjnego łemkowskiego domu, podkreśla się z jednej strony „starość” budynku, a z drugiej – jego tradycyjny wygląd:

[15] *На перший позір приближыт подібніст до лемківських хыж, з том знаменном ріжницьом, же є мурувана.* [Б 2008/3: 19]

[16] *Хыжа наша была деревяна і крыта гонтом.* [Б 2010/6: 23]

Badany materiał pokazuje, że najważniejszą cechą domu tradycyjnego był materiał z jakiego był budowany – drewno. Zapach takiego domu jest jednocześnie zapachem drewna:

[17] *Затрымати на все ялицьовий запах старой дідовою хыжы.* [Б 2006/3: 10]

Дим / хыжа jako budynek współtworzy posesję, tj. budynek + to, co dookoła; to, co wschodzi w skład gospodarstwa: pole, zabudowania, zwierzęta:

[18] *Мешканя, або загально звана „хыжа” была поділена на такы части: хыжа (кухня), комора, сіни, комірка, іздебка (світлиця) і куната. Стодола, (...) стяла по другій сторони подвірця.* [Duć-Fajfer 2002: 270]

Znaczenie materialne zostaje jednak dopełnione znaczeniem społecznym; najważniejszą cechą tego budynku jest fakt zamieszkiwania go przez kogoś. Mieszkać stanowi bazę słowotwórczą do synonimu мешканя ‘miejsce, w którym się mieszka’; z kolei część mieszkalna domu – хыжа.

9.2. *Дим / хыжа* ‘ludzie; rodzina, bliscy, przyjaciele’

Dom w aspekcie społecznym rozumiany jest przede wszystkim jako ludzie go zamieszkujący, z reguły tworzą oni rodzinę:

[19] *Максим стрічат Кліма на дорозі: Ци міг быс мі пожычыти десятку? На жаль приятелю, але не мам при собі ани грошыка. А дома? Дякую! Вшыткы здрави.* [Б 200/4: 22]

Bohater anegdoty, do którego przyjaciel zwraca się o pożyczenie kilku groszy, unika udzielenia bezpośredniej odmowy, wykorzystując nakładające się dwa znaczenia leksemu *дим*: 1. ‘miejsce, gdzie człowiek mieszka i przechowuje swoje rzeczy, gdzie ma swój majątek, pieniądze’ i 2. ‘rodzina’.

Postrzeganie domu jako ‘ludzie; rodzina, bliscy, przyjaciele’ zdecydowanie przeważa w danych ankietowych. Poza członkami rodziny, dom jest również wspólnotą ludzi posiadających takie same wartości: *wspilnota ludy o takych samych koreniach; wшыткы [kórzы] малы такы самы wartostы; spыtkat [сіє w domu] z ludmy z podobnyma wartostamy*), których łączą silne pozytywne więzi emocjonalne – *місце в котрым мае ся емоціональну реаліцію; силны звязкы з близкыма* – na których pomoc można liczyć.

Дим / хыжа pełni funkcję miejsca, które wychowuje człowieka; to rodzina kształtuje jego osobowość:

[20] *Де проходять найважніші родинні процеси; з хыжы выносит ся вишиткы вартости; Коли єднак їх підслухувалам, вірте мі – так без заміру, бо – як думам – дома мя добрі виховали.* [Б 2001/1: 9]

Wypełnia go szczęście rodzinne i rodzinna atmosfera:

[21] *При вечері, серед родинной атмосфери (...) в домі п. Дзюбинських.* [Б 2007/1: 14]

To miejsce, w którym rozbrzmiewa muzyka i śpiew:

[22] *До його хыжы сходила ся челяд на музику, танці і спів.* [Б 2007/5: 17]

[23] *хыжа выполняла ся в тот час колядами, жартами, веселістю.* [Б 2008/6: 26]

Wedle ankiety: *Посьпіваты наши лемківскы співанкы.* Ważną cechą podkreślającą rodzinno-wspólnotowy charakter domu jest wskazanie na dom jako miejsce, gdzie wspólnie spożywa się posiłki. W ankiecie: *Wyżidżame do moich rodyczył na obid, prygotulaty wspólny obidy.*

Utrwalonymi wyrażeniami są: *родинний дим, рідна хыжа* – dom związany od pokoleń z rodziną:

[24] *Вернули ся до своей рідной хыжы в Вірхні – Гладышові (...) рідна хыжа няньова в сусідстві была іщы занята през осадника.* [Б 2006/3: 9]

9.3. *Дим / хыжа* – bezpieczna przystań

DOM jest miejscem, gdzie ludzie odnajdują spokój, bezpieczeństwo, gdzie czują się swobodnie, swojsko, ‘jak u siebie’:

[25] *Я сплю з Михалком під великом теплом перином, так, як дома!* [Б 2007/1: 19],

które zapewnia im schronienie. To miejsce, do którego się chętnie wraca:

[26] *Чом не судженим было, по роках, уж обом з паличками при боці, сісти під стріхом Твоего Дому – дідовою хыжы, котру єс привернул до жытя, до котрой так радо вертал єс з Родином.* [Б 2006/3: 9]

Daje on poczucie intymności:

[27] *В домі мойой молитвы / дзвонит дзвін прадідів.* [Б 2006/1: 18]

Tam człowiek odpoczywa – *możu odpoczaty*, realizuje swoje pasje, zainteresowania. Wskazywano na to w ankietach. W syndrom bezpiecznej przystani wpisują się również przytoczone wyżej derywaty słowotwórcze *домосід(ник)*, *доматор*, *домовник*, *домовник*.

9.4. *Дим / хыжа* – nisza kulturowa

Дим / хыжа jest przez Łemków postrzegany jako miejsce, gdzie uzewnętrznia się w sposób swobodny pochodzenie kulturowo-etniczne jego mieszkańców. Tam rozmawia się po swojemu, czyli po łemkowsku:

[28] *А як переїздив еден урядник коло хыжы, а бабы собі радили по свому, то так кричал, жебы не бесідували по українску.* [Б 2010/3: 19]

Przechowuje on tradycje i kulturę, uczy o historii swojej grupy; dzięki niemu dokonuje się transmisja pokoleniowa własnej odrębności etniczno-kulturowej:

[29] *Та не згынули сме, не расплынули мы ся в морі більшошти. Істнієме. Велика в тым заслуга наших безіменных мам, нянів, котры в вымірі родины, дому – творили малы вітчизны, вчыли нас любити, шанувати свою рідну мову, звичаї; вчыли в каждых обставанах собом.* [Б 2000/5: 15]

To miejsce, gdzie obchodzi się święta religijne w tradycyjnym wschodnim obrządku:

[30] *Дома бесідували по рускы, каждую неділю і свято ходили до церкви.* [Б 2008/4: 19]

W tekstach pojawia się topos dziadkowej / ojcowskiej / rodzinnej *chyży* – symbolicznego synonimu łemkowskości:

[31] *Рідний дім значучо рішыл о формуваню ся віроісповідньої і народной традиції.* [Б 2006/3: 8]

9.5. *Дим / хыжа* – miejsce pochodzenia / urodzenia

Дим / хыжа jako miejsce pochodzenia jest utożsamiany z terenem łemkowszczyzny etnicznej. W ankietach:

[32] *W horach był mi dım, таком правдивом хыжом для мене Лемковина; Карпаты; Лем земла została. Але там jest mi dım; бо і дома на Лемковині были церкви переважні деревяны. І тішыли ся - каждый якбы прииол до себе домів на Лемковину.* [Б 2011/1: 10]

[33] *Дома бесідували по рускы, каждую неділю і свято ходили до церкви.* [Б 2008/4: 19]

Towarzyszą temu konkretne lokalizacje domów fizycznych, w ankietach:

[34] *Вяже ся ми з родынным хыжом в Горах в родынным seli; в naszym seli; правдувуж дım był в Beresti; клячучы молили сме ся на голос, як дома в Болцарьові.* [Б 2007/5: 17]

Dla młodszych generacji (urodzonych już po przesiedleniu ludności łemkowskiej) dom staje się w tym aspekcie miejscem pochodzenia ich rodziny:

[35] *Хыжса діда Микыты Мацковича (1909–1972) іцы стоїт, хоцькі ніхто в ній уж не мешкат.* [Б 2008/5: 12]

miejszem, gdzie często dokonuje się jedynie w sposób metaforyczny proces ponownego „wkorzenia”, tym razem już częściej w sferze psychicznej:

[36] *Хыжса гу котрїй треба іти / жебы на все вернути.* [Duć-Fajfer 2008: 77]

Dom to również miejsce urodzenia. W danych ankietowych odnotowano 3 wskazania:

[37] *Нде ты сіа родылы; Там нде ја сіа родыла; Отже вродил ся Ярослав іцы Дома, 19 лютого 1940 рока в селі Білцарева.* [Б 2010/1: 4]

10. Syntetyczna definicja kognitywna domu

Treść pojęcia bazowego wyłania się bardzo wyraźnie z danych systemowych, ale również ankietowych i tekstowych. Dom (*дим / хыжса*) w etnolekcie łemkowskim jest wielowymiarowy:

[1] domena fizykalna

Wyraźnie rozróżnia się dom w sensie tradycyjnym i dom współczesny. Dom współczesny odzwierciedla obecne warunki społeczno-bytowe Łemków, z tego względu notuje się zmiany w zakresie słownictwa polegające na znacznym poszerzeniu zasobu leksykalnego (o zakresy tematyczne: rodzaje domów, części domu, pomieszczenia).

[2] domena lokatywna

Naturalnym miejscem położenia domu tradycyjnego jest albo ogólnie „mała ojczyzna” (Łemkowszczyzna) lub rodzinna wioska (na Łemkowszczyźnie).

[3] domena symboliczna

Dokonuje się proces mitologizacji, a nawet sakralizacji pojęcia DOMU; rodzinna *chyża* istnieje w zmitologizowanej przestrzeni, jaką stała się etniczna Łemkowszczyzna. Ojcowski dom (*nianiowa chyża*) staje się symbolem ojczyzny (ojcowizny), jej utrata przekłada się na utratę łemkowskiej małej ojczyzny.

W tym ujęciu dom występuje jako:

– synonim „małej ojczyzny”, „ojcowizny”, „rodzinnej ziemi”, „Łemkowszczyzny”:

[38] *Добрі – же ся старат о могылы предків, о лісы, о вертаня народу. (...) будеме мати з чым вернути Домів.* [Б 2002/4: 21]

[39] *Всядиль чуту: Ватра, Лемкивска Ватра. (...) Та, Петре, дома сме. В себе!*
[Б 2002/4: 22]

– bezpieczeństwo (swój świat):

[40] *Дім для тя там (...) де кед ес непевний – чуєш ся меньше непевний. (...) Вишытко єдно ци тото притулиско зове ся родина, село, місто, рідний край, вітцьовизна, дідовизна універсум.* [Б 2002/4: 30]

– pars pro toto ojczyzny:

[41] *Та не згынули сме, не розплынули мы ся в морі більшоости. Істнієме. Велика в тым заслуга наших безіменных мам, нянів, котры в вымірі родины, дому творили малы вітчызны, вчыли нас любити, шанувати свою рідну мову, зназвычайі.*
[Б 2000/5: 15]

– strata:

[42] *Выступыл до польской влады о зврот забраной землі, домів, лісів.* (Б 2001/1: 6)

– zakorzenie w kulturze:

[43] *Дім для тя там, де ес коріня пусти л, де ся верташ назбераты силы на далшу дорогу.* [Б 2002/4: 30]

– rodzina:

[44] *Та-с вернул домою, до своїх.* [Б 2006/3: 16]

[4] domena podmiotowa

Najważniejszym komponentem domu, właściwie jego konstytuanta, są ludzie zamieszkujący w nim. Podmiotowy aspekt domu jest najwyższą notowaną cechą w danych ankietowych: tworzy go przede wszystkim rodzina i jej członkowie, a potem przyjaciele, znajomi. W ankietach zwraca się uwagę na model rodziny wielopokoleniowej, którą tworzą wspólnie zamieszkujący: dzieci, rodzice i dziadkowie.

[5] domena psychiczna

Dom daje ludziom przede wszystkim poczucie bezpieczeństwa; panuje w nim ciepło relacji międzyludzkich, wzajemny szacunek, miłość, spokój (kontrastujący z hałasem, pośpiechem obecnymi w życiu codziennym). Dlatego staje się on miejscem, do którego chętnie się wraca, w którym się odpoczywa i spożywa wspólnie z innymi domownikami posiłki.

[6] domena społeczna

Dom rodzinny jest miejscem realizacji ważnych zadań społecznych człowieka, jest miejscem budowania wspólnotowości. Można w nim znaleźć oparcie, wychowuje on człowieka.

[7] domena kulturowa (etnograficzno-etniczna)

Dom jest miejscem, gdzie zachowuje się własną kulturę, rodzime tradycje. Dom funkcjonuje w świadomości Łemków jako interpretant ojczyzny i gwarant przechowania tradycyjnych wartości. Dzięki niemu możliwe jest zachowanie i transmisja międzypokoleniowa społecznych kryteriów łemkowskości¹⁵: świadomości o pochodzeniu etniczno-kulturowym jego mieszkańców, rodzinnej mowy, wiedzy o historii własnej społeczności, przywiązania do Cerkwi.

11. Podsumowanie

Дим / хыжа to:

- (1) **miejsce** (= budynek),
- (2) w którym **któs** (= rodzina, najbliżsi, przyjaciel, „swoi”),
- (3) **mieszka** (= przebywa, wraca, pracuje, jest),
- (4) które ma właściciela / jest komuś przypisane (= mój, swój dom, nianiowy dom),
- (5) swoje, oswojone, w którym można się czuć jak u siebie,
- (6) do którego się wraca,
- (7) za którym się tęskni,
- (8) zapewnia zaspokojenie potrzeb psychospołecznych, psychicznych i bytowych człowieka,
  - daje poczucie bezpieczeństwa (ciepło, szacunek, szczęście),
  - buduje poczucie wspólnotowości (wspólne przebywanie, wspólne obchodzenie świąt, uroczystości, wspólne posiłki),
  - przekazuje wartości kulturowe (język, religia, tradycja, historia).

12. Profilowanie bazowego pojęcia DOMU

Дим / хыжа jest wartością, która podlega profilowaniu ze względu na podmiot (ujęcie generacyjne, ujęcie etniczne, ujęcie społecznościowe). Nie można mówić o profilowaniu pojęcia DOMU w etnolekcie łemkowskim ze względu na różnorodność dyskursów występujących we współczesnej publicystyce łemkowskiej z uwagi na – po pierwsze – obecność bardzo małej liczby

¹⁵ Określenie „społeczne kryteria łemkowskości” jest parafrazą określenia „społeczne kryteria polskości” użytego przez zespół E. Nowickiej z Uniwersytetu Warszawskiego do opisu społecznych kryteriów przynależności do narodu polskiego (Nowicka, Łodziński 2001).

czasopism redagowanych w etnolekcie, ale przede wszystkim – ze względu na fakt, że redaktorzy tych pism są przedstawicielami tej samej łemkowskiej opcji tożsamościowej, wywodzą się ze środowiska skupionego wokół Stowarzyszenia Łemków. W analizowanych tekstach zdecydowanie przeważa profil domu tradycyjnego i profil domu „utraconego” (profile „generacyjne”). Z danych ankietowych wyłania się przede wszystkim profil domu „etnicznego”, z danych systemowych, zaś profil domu „współczesnego”.

Dom tradycyjny

W wymiarze materialnym dom tradycyjny jest pojmowany najczęściej jako drewniany budynek z wydzielonymi zwyczajowo częściami, czasem pokryty zewnętrznymi malaturami w kolorze białym i / lub niebieskim. Taki dom jest ciepły i pachnie drewnem. Dom tradycyjny wypełniony jest ludźmi, przede wszystkim liczną i wielopokoleniową rodziną, ale też „swoimi” – Łemkami. To miejsce, gdzie rozbrzmiewa tradycyjna mowa, śpiew, muzyka i modlitwa:

[45] *Бо і нашы діды і прадіды / Співали по хыжах, на поли і вліці.* [Duć-Fajfer 2002: 70]

[46] *Лемкы в долги осінні і зимовы вечеры сходили ся по хыжах, жебы посьпівати, поповідати ріжны історії, та часто поробити жарти і збытки.* [Б 2002/1: 10].

Ten dom jest zawsze czyjś, ma właściciela i jest zlokalizowany na etnicznej Łemkowszczyźnie. Dla najstarszego pokolenia prawdziwy dom odpowiada opisowi domu tradycyjnego i utożsamiany jest z rodzinną *chyżą*.

Dom „utracony”

Profil wydzielony z punktu widzenia osoby, która straciła dom wbrew swej woli. Człowiek, który utracił swój dom, mówi o tym, jaki on był. Sytuacja wymuszonego opuszczenia domu (wymuszona strata: *win* [‘on’ = dom] *zostal mi zabrany we Florynci w 1947 roci*) powoduje dostrzeganie przede wszystkim pozytywnych cech; spojrzenie na dom w tej perspektywie naznaczone jest tęsknotą za utraconym, stracie towarzyszy poczucie jej niesprawiedliwości. Z tej perspektywy znaczenia nabiera lokalizacja domu: na Łemkowszczyźnie, w konkretnej (rodzinnej) wsi, w górach – Beskidach, Karpatach, „tam”. Dom „utracony” w sposób naturalny staje w opozycji do domu „przydzielonego” na obczyźnie, którym jest dom poniemiecki.

Dom „utracony” był miejscem przyjaznym człowiekowi, które dawało jego mieszkańcom pewność jutra; był to dom, gdzie słyhać było w rodzinnej mowie rozmowę, śpiew, modlitwę. W wymiarze fizycznym był to przede wszystkim zadbane, dobrze utrzymany budynek, z oknami, drzwiami i nieodzownym piecem:

[47] *На момент дізрів ся в своїй давній хыжы. При заставленім горцями пецу стояла мамця і тримла деревяну лыжку.* [Б 1999/6: 14]

Szczególnie wyraźnie te jego cechy uwidaczniają się w zestawieniu z domem „przydzielonym”, który opisywany jest jako ruina, rudera:

[48] *Мы входиме до того будинку. Не припоминат нам нашу деревяну, притульну, теплу і милу хыжу; то холодна, тхнуча обчистю, без шыб, декотрых вікєн і двери, з розбуреныма пецами.* [Б 2007/5: 15]

Obraz DOMU „utraconego” jest obrazem wyidealizowanym, podobnie jak cały wspomniany utracony świat życia na Łemkowszczyźnie etnicznej.

Dom „odzyskany”

Pokolenia urodzone po wysiedleniu ludności łemkowskiej „odzyskują” dom w sposób symboliczny jako świadomość własnego pochodzenia, jako źródło-początek rodzinnej genealogii, powtórnie „wkorzenionej” – jak określa to H. Duć-Fajfer (2001: 12) w utraconą ziemię-ojcowiznę-małą ojczyznę przodków. W tym znaczeniu dom staje się symbolicznym powrotem na Łemkowszczyznę etniczną. Jest to profil wydzielony z punktu widzenia generacji powysiedleńczych. Taki dom nawiązuje bezpośrednio do tradycyjnej chyży na Łemkowszczyźnie, jest nią często konkretny dom należący niegdyś do rodziny (nianiowa chyża), zlokalizowany w miejscowości, skąd wywodzi się rodzina:

[49] *Як пристало на вірного сына лемківской земли одкупив стару хыжу і єдном ногом повернув до Бортного з Ряшова.* [Б 1999/6: 9]

[50] *Уж в 1959 р. Родиче пришли зо своїм первородным, ту вітцям, ту Штефановым дідам по мамі, які скорше, такой по його народжыню вернули ся до своей рідной хыжы в Вірхні – Гладышові (рідна хыжа няньова в сусідстві была іщы занята през осадника.* [Б 2006/3: 9]

Dom „odzyskany” istnieje również w wymiarze metaforycznym – wtedy jest nim „odzyskane” poczucie przynależności do grupy, utożsamiane z dawną Łemkowszczyzną. W danych ankietowych pojawia się stwierdzenie, że „prawdziwy” dom jest tam, gdzie groby przodków: *Tylko tam jest nasz dim, hroby naszych predkiw.*

Dom „etniczny”

Profil domu wydzielony z punktu widzenia osoby należącej do społeczności łemkowskiej (łemkowski punkt widzenia). Ten profil widoczny jest zarówno w danych ankietowych, jak i tekstowych. Dom staje się ostoją łemkowskości.

W ankietach: *Справлат, же Лемкы сут далі Лемкамы; з хыжы выносит ся вышиткы вартости; [dom jest] де є найліпше меджегенераційний культуровий переказ вышиткых проявів лемківскости.* W nim w sposób swobodny uzewnętrznia się również przynależność etniczna jego mieszkańców. Jest miejscem nieskrępowanego użycia etnolektu (mówi się po łemkowsku, ale również czyta, pisze, śpiewa, modli: *Єм Лемкиньом, зато правдивий дїм то для ня тіж такїй, в яком бесїдує ся по лемківскы*). Jego mieszkańcy kultuwują tradycyjne obyczaje (obchody świąt, zwyczaje, potrawy łemkowskie: *шанує ся шытко што своє: язык, культуру і традицію*). W danych ankietowych, jak i tekstowych zwraca się uwagę na religię (Łemkowie tradycyjnie należą do Kościoła obrządku wschodniego), stanowiącą ważny czynnik integrujący wspólnotę *Вывохувјут нас в вїрї предкіл, цу то Хрекокатолицкї цу Православнї*. [ankieta]

Wyznaczana przez mury fizycznego budynku przestrzeń wpisuje się w koncept DOMU jako niszy etnicznej. Dom „etniczny” jest odpowiedzialny za ciągłość i zachowanie przekazu łemkowskiej kultury i tożsamości z pokolenia na pokolenie.

Dom „współczesny”

Profil wydzielony z punktu widzenia współczesnego, młodego Łemka-Europejczyka mieszkającego zazwyczaj już w mieście w wielorodzinnym budynku. Profil ten daje się odtworzyć przede wszystkim na podstawie danych systemowych, gdzie odnotowane zostały nazwy pomieszczeń, które nie występowały w tradycyjnych wiejskich chyżach: *лазничка* ‘łazienka’, *гостинний покїй* ‘pokój gościnnie’, *дїточїй покїй* ‘pokój dziecinnie’, *спальня* ‘sypialnia’, *передпокїй* ‘przedpokój’, *балькон, веранда, вінда, ідальня* ‘jadalnia’, *сальон* ‘salon’, *гардероба* ‘garderoba’, *табїнет / кабїнет* ‘gabinet’. Dom „współczesny” w odróżnieniu od drewnianego domu „tradycyjnego” jest murowany. Dom w tym profilu postrzegany jest też jako miejsce, gdzie się dłużej mieszka (ankieta: *де довше мешкам*).

Wydzielone profile łemkowskiego domu nie stanowią charakterystyk izolowanych. W każdym z poszczególnych profili zauważalne są cechy pozostałych konceptów, stanowią one wobec siebie nawzajem warianty alternacyjne, w których za każdym razem inne cechy konceptu DOMU ulegają spotęgowaniu.

13. Podsumowanie

Koncept prawdziwego DOMU w etnolekcie łemkowskim łączy w sobie cechy uniwersalne – które można odnaleźć w obrazach domu w innych językach, i cechy specyficzne, decydujące o jego wymiarze etnograficzno-etnicznym, czyli łemkowskim.

Na podstawie analizy danych S-A-T za konstytuante łemkowskiego domu uznać należy bliskich sobie ludzi wspólnie go zamieszkujących. *Хыжа / дим* to przede wszystkim rodzina, której członkowie sprawiają, że staje się on miejscem im przyjaznym, przytulnym, schronieniem; miejscem odpoczynku, gdzie można zawsze liczyć na pomoc i wsparcie domowników.

Leksemy *хыжа / дим* bardzo często pojawiają się w aspekcie fizykalnym. Dużą wagę przywiązuje się do własności domu, co niewątpliwie związane jest z wciąż odczuwaną traumą niesprawiedliwej i niezawinionej utraty domu – fizycznego budynku, spowodowanej wydarzeniami historycznymi. Dom budynek jest też wartością materialną, majątkiem.

Specyficzność prawdziwego domu w etnolekcie łemkowskim polega na bardzo mocnym wpisaniu przez użytkowników etnolektu w koncept DOMU cech etnograficzno-etnicznych własnej mniejszości. Prawdziwy dom bywa identyfikowany z domem łemkowskim, w sposób naturalny jest postrzegany przez nosicieli języka jako miejsce kultuwowania rodzimych tradycji i przekazywania ich następcom. Dom – rodzina jest odpowiedzialny za zachowanie tożsamości etnograficzno-etnicznej Łemków.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Chomiak Mirosława, 2003, *Лемківській язык, основний курс*, Warszawa-Legnica.
- Chomiak Mirosława, 2007, *Бесідуємо по лемківскы/Мówimy po łemkowsku*, podręcznik dla kl. 6, cz. 2, Warszawa.
- Chomiak Mirosława, Górską Magdalena, 2003, *Słownik tematyczny polsko-łemkowsko-angielski*, Warszawa-Legnica, obejmuje pole leksykalno-semantyczne: szkoła.
- Chomiak Mirosława, Górską Magdalena, 2004, *Słownik tematyczny polsko-łemkowsko-angielski*, Warszawa, obejmuje trzy pola leksykalno-semantyczne: dom, człowiek, przyroda.
- Chomiak Mirosława, Henzel Janusz, 2012, *Poradnik metodyczny dla nauczycieli języka łemkowskiego*, Legnica.
- Czajkowski Jerzy, 1962, *Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórze*, [w:] „Rocznik Muzeów Województwa Rzeszowskiego”, 2.
- Czajkowski Jerzy, 1965, *Budownictwo*, [w:] *Nad rzeką Ropą: zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, red. Roman Reinfuss, Kraków, s. 29–56.
- Czajkowski Jerzy, 1977, *Budownictwo ludowe Podkarpacia*, Sanok.
- Czajkowski Jerzy, 1983, *Zagroda i dom w Beskidzie Niskim i na Pogórze*, [w:] *Łemkowie. Kultura – sztuka – język*. Materiały z Sympozjum zorganizowanego przez Komisję Turystyki Górskiej ZG PTTK, Sanok, dn. 21–24 września, s. 91–105.
- Czajkowski Jerzy, 1988, *Budownictwo ludowe w Karpatach w XVI–XIX w.*, Sanok.
- Czajkowski Jerzy, 1995, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, [w:] *Łemkowie w kulturze i historii Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 2, Sanok, s. 27–166.

- Duć-Fajfer Helena, 1992, *Łemkowie w Polsce*, „Magury’91”, Warszawa, s. 11–30.
- Duć-Fajfer Helena, 1997, *Literatura łemkowska – zagadnienia badawcze*, [w:] *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej Zięba, Kraków 1997, s. 87–98.
- Duć-Fajfer Helena, 2001, *La littérature lemko dans la seconde moitié du XXe siècle*, Lille.
- Duć-Fajfer Helena, 2001, *Literatura łemkowska w II poł. XIX i na początku XX w.*, Kraków.
- Duć-Fajfer Helena, 2008, *Po obu stronach słowa*, Gorlice–Legnica.
- Dudra Stefan, 2010, *Łemkowie*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej*, red. Stefan Dudra, Bernadetta Nitschke, Kraków, s. 256–287.
- Falkowski Jan, Pasznyi Bazyli, 1935, *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim: zarys etnograficzny*, „Prace Etnograficzne”, Lwów, nakł. Towarzystwa Ludoznawczego, [1991 – przedr. fotooffs., oryg.]
- Filipak Leszek, 2013, *Spoleczno-polityczna sytuacja Łemków w III RP*, Toruń.
- Fontański Henryk, 2014, *Studia nad składnią łemkowską*, Katowice.
- Grzesik Witold, Traczyk Tomasz, 1997, *Beskid Niski. Od Komańczy do Bartnego: przewodnik turystyczny*, Warszawa.
- Horoszczak Jarosław, 2004, *Словник łemківско-польскій / польско-łemківскій // Słownik łemkowsko-polski / polsko-łemkowski*, Warszawa.
- Kostiak Natalia, 2007, *Kulturowy stereotyp domu pisarzy łemkowskich w II poł. XX wieku*, [w:] *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność. Kultura materialna i duchowa*, red. Stefan Dudra i in., Legnica–Zielona Góra, s. 451–464.
- Krasnowolski Bogusław, 2010, *Między Wschodem a Zachodem. Studia nad historią i sztuką pogranicza polsko-łemkowskiego*, Toruń.
- Krasowski Iwan, 1995, *Problem autochtonizmu Rusinów w Beskidzie Niskim*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1, Sanok, s. 381–386.
- Kwilecki Andrzej, 1985, *Fragmenty najnowszej historii Łemków*, „Magury’84”.
- Leszczycki Stanisław, 1985, *Fizjonomia przedwojennych wsi łemkowskich*, „Polska Sztuka Ludowa”, 39, nr 3–4.
- Łesiów Michał, 1997, *Trzy okresy badań nad ukraińską mową łemkowską*, [w:] *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej Zięba, „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU”, 5, Kraków, s. 65–75.
- Magocsi Paul Robert (red.), 2004, *Русинський язык*, Opole.
- Magocsi Paul Robert, Duć-Fajfer Helena, Kwoka Tomasz, 2007, *Rozmawiajmy po łemkowsku*, Warszawa.
- Martynowicz Idzi, 1983, *Kurna chata występująca w Bieszczadach, Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórzu*, [w:] *Łemkowie. Kultura – sztuka – język*. Materiały z Sympozjum zorganizowanego przez Komisję Turystyki Górskiej ZG PTTK, Sanok, dn. 21–24 września, s. 106–113.
- Misiak Małgorzata, 2006, *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*, Wrocław.
- Misiak Małgorzata, 2007, *Pour une écologie de la traduction*, [w:] *La traduction de La traduction de qualité ou l’essence du texte préservée*, red. Maryla Laurent, Paryż, s. 156–171.

- Misiak Małgorzata, Skibińska Elżbieta, 2007, *Języki mniejszości etnicznych a przekład. Wokół polskich i francuskich przekładów poezji lemkowej*, „Teksty Drugie”, 4, s. 73–95.
- Misiło Eugeniusz, 1996, *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do ZSRR 1944–1946*, t. 1, Warszawa.
- Nowicka Ewa, Łodziński Sławomir, 2001, *U progu otwartego świata: poczucie polskości i nastawienie Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988–1998*, Kraków.
- Parczewski Michał, 1995, *Geneza Łemkowszczyzny w świetle wyników badań archeologicznych*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 2, Sanok, s. 11–26.
- Pieradzka Krystyna, 1939, *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Kraków.
- Reichan Jerzy (red.), 1992–93, *Słownik gwar polskich*, Kraków.
- Reinfuss Roman, 1934–35, *Budownictwo ludowe na Zachodniej Łemkowszczyźnie*, „Lud”, 33, Lwów.
- Reinfuss Roman, 1990, *Śladami Łemków*, Warszawa.
- Reinfuss Roman, 1998, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Sanok.
- Rieger Janusz (red.), 1980, *Atlas gwar bojkowskich*, t. 1, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków, mapa I *Chalupa (wiejski dom mieszkalny)*.
- Rieger Janusz, 1995, *Słownictwo i nazewnictwo lemkowe*, Warszawa.
- Sławski Franciszek (red.), 1974, *Słownik prasłowiański*, t. 4, Wrocław.
- Stieber Zdzisław, 1956, *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*, zeszyt 1, Łódź.
- Szanter Zofia, 1997, *Jeszcze o osadnictwie z południowej granicy w Beskidzie Niskim i Sądeckim*, [w:] *Łemkowie i lemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej Zięba, „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU”, 5, Kraków, s. 181–203.
- Дуличенко Александр, 2003, *Языки этнических меньшинств и языки региональные (региолекты): некоторые аспекты*, [w:] *Języki mniejszości i języki regionalne*, red. Elżbieta Wrocławska, Jadwiga Zieniukowa, Warszawa, s. 27–39.
- Красовський Іван, 1988, *Сільське будівництво*, [w:] *Лемківщина. Земля-люди-історія-культура*, red. Богдан Струмінський, t. 2, *Етнографія*, Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто.
- Лемківщина*, 1999, t.1, Lwów, s. 261–277.
- Магочій Павел Роберт, 2004, *Етно-географічний і історичний перегляд*, [w:] *Русинський язык*, red. Paul Robert Magocsi, Opole, s.15–38.
- Мурянка Петро, 2003, *А–Я знам азбуку. Лемківській буквар*, Warszawa–Legnica.
- Рігер Януш, 2004, *Становиско і зріжницювання „русинських” діалектів в Карпатах*, [w:] *Русинський язык*, red. Paul Robert Magocsi, Opole.
- Пиртей Петро Семенович, 1986, *Словник Лемківської Говірки, Матеріали для словника*, Legnica–Wrocław (dostępny na: www.lemko.org/pdf/Pyrtej2001.pdf)
- Струмінський Богдан (red.), 1988, *Лемківщина. Земля-люди-історія-культура*, t.1, t. 2, Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто.

Турчин Євгенія, 2011, *Словник села Тилич на Лемківщині*, Львів (dostępny na: www.lemko.org/pdf/Tylicz.pdf)

Wykaz źródeł i skrótów

Barna Adam, 2008, *Хмары і сонце над Лемковином*, Legnica.

Duć-Fajfer Helena (red.), 2002, *Ци то лем туга, ци надія / Czy to tęsknota, czy nadzieja. Antologija powyselenchoj lemkiwskoj literatury / Antologia powusiedleńczeń literatury łemkowskiej*, Legnica.

Dudra Jakub, 2002, *Звїзды на скыбах*, Gorlice.

Kuziak Teodor, 1999, *Давно, то были часы*, Krynica.

Kuziak Teodor, 2001, *Догасаюча ватра*, Krynica.

Madzelan Seman, 2000, *Смак доли*, Krynica.

Б – „Бесіда”, dwumiesięcznik, organ prasowy Stowarzyszenia Łemków, Krynica – Legnica.

РБ – „Rocznik Ruskiej Bursy”/„Річник Руской Бурсы”, red. Helena Duć-Fajfer, Gorlice.

ЛК – „Лемківскій календар”, Legnica – Krynica.

ЛЛ – „Лемківска Ластівочка” часопис для діти і молодежи (dodatek do dwumiesięcznika „Бесіда”).

The concept of HOUSE / HOME in the Lemko ethnolect

The study is devoted to an analysis of the concept of HOUSE / HOME, which is an important element of the Lemko world. HOUSE / HOME is perceived by the Lemkos as a special place that guarantees preservation of their ethno-cultural identity.

As the analysis of systemic, questionnaire and textual (SQT) data shows, the most important feature of the Lemko HOUSE / HOME is that it is a community of people who are dear to one another and for whom home is a friendly, cosy place that provides shelter and relaxation, a place in which one can always count on help and support from other household members.

In the analyzed texts, the prevailing profiles are those of the traditional home and the “lost” home (“generation” profiles). A big importance is still attached to owning one’s own house, which, according to the author, is associated with the still vivid trauma of the unjust and undeserved loss of houses, understood as buildings, that the Lemkos suffered due to their forced resettlement during “Operation Vistula”.

The Lemko concept of HOUSE / HOME strongly features the ethnographic and ethnic characteristics of the community. A real HOUSE / HOME is treated as a place where native traditions are cultivated and passed on to the next generations. The home–family stands guard over the preservation of the Lemkos’ ethnic and cultural identity.

Концептът ДОМ в българската езикова картина на света*

Мария Китанова

Дето идеш дом бери (бълг. пословица)

Kluczowe leksemy nazywające koncept DOM w języku bułgarskim to *дом* и *къща*. Koncept DOM jest wyrażany nie tylko za pomocą licznych jednostek leksykalnych, lecz także frazeologizmów i paremii. Autorka analizuje dane etymologiczne i leksykograficzne dotyczące leksemów *дом* i *къща*, hiperonimy, hiponimy i synonimy, partonimy i endonimy, a także derywaty. Zestawia połączenia wyrazowe (kolokacje) typu *роден дом* ‘dom rodzinny’, *домашен кът* ‘domowy zakątek’, *къща за гости* ‘dom dla gości’. Omawia koncept DOMU w świetle danych ankietowych oraz w bułgarskiej literaturze pięknej i w prasie. Wskazuje na metaforyczne znaczenia domu: DOM – CZŁOWIEK; DOM – ROŚLINA i in. Wyróżnia aspekty domu: fizyczne (budynek), społeczne (rodzina, ludzie), funkcjonalne (to, co jest niezbędne dla domu), kulturowe (wartości, których „nosicielem” jest dom). Wskazuje na dwa profile bułgarskiego domu – tradycyjny i współczesny.

1. Увод

В структурата на всеки концепт се откриват понятийно-съдържателни признаци, които се изявяват на основата на анализ на дефинициите, направени в тълковните речници на ключовите лексеми, представлящи концепта (Валеева 2010: 10–20; Маслова 2006: 42, 59).

Концептът ДОМ е един от най-важните във всяко етническо ментално пространство и заема особено място в българската езикова картина на света като има изключително значение в ценностните ориентири на българите. Той е базов и ключов и предава спецификата на мисленето на всеки

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

народ и по тези причини е представен в българския език от сравнително голямо число лексеми.

Обект на предложеното изследване са езиковите единици, представлящи концепта ДОМ в български език, а предмет – концептът ДОМ като фрагмент от българската езикова картина на света.

Основна задача, която си поставяме, е да представим лексико-семантичните експликации на концепта ДОМ на лексикално, фразеологично и паремиологично равнище, а също и да се опишат особеностите му в някои текстове от българската художествена литература и от съвременната преса. За цялостната характеристика на концепта ДОМ се използват два вида анкети – със затворен (избираем) отговор и асоциативни. По този начин се характеризират когнитивните признаци на концепта, формиращи неговата структура в българската езикова картина на света.

„Домът е пространство за живеене на човека, символ на семейното благополучие и богатство, локус на много календарни и семейни обреди. Д. е противопоставен на външния свят (ср. **свой** – **чужой**) и за това е обект на разнообразни магически ритуали, които се извършват в негова защита и за предпазване от зли сили” (СД).

Това определение отговаря напълно на представата за традиционен български дом до 30-те години на ХХ в. Огнището е сакрална ценност в традиционната представа на българите за дома. На полски думата *ognisko* има значение – ‘огнище, дом, жилище’.

Основната опозиция в представата за дома е **вътрешно** / **външно**. Тя е свързана с другата признакова и концептуална опозиция **свой** / **чужд**, а също и **познат** – **непознат**. Домът образува самостоятелно затворено пространство в пространството и се възприема като вътрешност в пространството (Байбурин 1983: 11–12).

В българската традиционна култура пространството на дома включва и двора. Въпреки че дворът от една страна е част от вътрешното пространство, в традиционната българска култура, той също може да служи за място, където се появяват някои зли сили. В речника „Славянские древности” (СД) е отбелязано, че „двор – огороженное место вокруг дома, включающее хозяйственные постройки и осмысляемое как часть жилого, освоенного пространства (ср. слав. *dvor в значениях ‘дом’, ‘изба’, ‘семья вместе со своим домом)’” (СД). Ако в дома за граници между вътрешното и външното служат стените, то за двора, това е оградата. Тя защитава своето и своите от чуждото.

В Българския етимологичен речник (БЕР) за *двор* е отбелязано значението – ‘оградено място около къща или сграда’. Интересно е диалектното название *предвѣрѣм* с начално значение ‘опитомявам’, което е част

от опозицията **питомен** – **див**. Лексемата двор е сходна с *дверь* – ‘врата’ (БЕР). А вратата е граница между вътрешното и външното пространство, между дома и всичко, което наричаме **не-дом**. В старобългарски се срещат думите срудоудворие и прудъворие със значение ‘вътрешен двор’. Така че в българската традиционна култура домът включва и двора. И все пак извън стените на дома, в двора могат да се появяват зли сили. Не случайно за някои от тях в някои диалекти срещаме лексемите *однатворни*.

2. Състояние на изследванията в българската езиковедска литература

В българската езиковедска литература концептът ДОМ не е детайлно разработен: Китанова М., *Концептът семейство в българските пословици и поговорки*, [в:] *Етнолингвистични етюди*, Търново, 2010, ИК „Знак 94”, с. 99–133; Китанова М., *Свой за чуждите, чужд за своите*, LiterNet, Варна, 2013; Китанова М., *Представата за дома в българската езикова картина на света*, ИИБЕ, т. 27, 2014, с. 33–67, Академично Издателство „Проф. М. Дринов”; Витанова М., *Названия за жилища в българските диалекти*, [в:] *Човек и свят*, Издателство БУЛ-КОРЕНИ, София 2012; Срещат се главно етнологични и антропологични изследвания: Бъчварова Б. (ред.) *Дискурсите на дома*, София, 2011 (Краев Г., *Къщата-булка*; Касабова А., *Домът и къщата*; Алмалех М., *Храмът като дом на единия Господ*; Кръстева Е., *Вилата като дом*; Михайлова К., *Пътят като отрицание на дома и като дом във фолклорната култура на славяните*; Бъчварова Б., *Язе сам си дома*; Дайнов Е., *Домовете на българската идентичност*; Попова М., *Технологиите, комуникациите и дискурсът на дома*; Азарова В., *Домашният уют на социализма, или – два апартамента и какво има в тях*).

3. Лексемите *дом* и *къща* през призмата на лексикографията

Концептът ДОМ има голямо значение като културна константа в българската картина на света. Той е изразен в езика със значително количество лексикални и словообразователни единици, с фразеологизми и паремии, в чиято семантика се откриват важни за българската култура концептуални признаци. В съдържанието на концепта се наблюдават динамични процеси, които показват еволюция на концептуалните признаци, съставлящи семантичната му структура, т. е. наблюдава се актуализация на нови смисли. Ключови лексеми, репрезентиращи концепта ДОМ в български език са: *дом* и *къща*.

3.1. Домъ

В Български етимологичен речник (БЕР) е отбелязано *дом* ‘къща, жилище’, сродно с гръцкото *δομος*, *δομή* и латинското *domus*. Латинската дума *domus* означава *дом* не като сграда, а като символ на семейството. Този термин е правен и социален, а не строителен. Индоевропейската основа в състава на стр.-инд. *dam patih* и гръцкото *δεσπότης* (**dems-pot-*) означава ‘господин, глава на семейство’. Старата етимология от и.-е. **dem(ə)* – ‘строя’ (гръц. *δέμω*) вече не се приема. И.-е. *dem означава ‘дом, семейство’ (Ernout, Meillet 1951: 326–327; Benveniste 1969: 293–307; Трубачев 1976: 147–176).

В Старобългарския речник (СР) лексемата се среща със следните значения:

Домъ 1. Дом, къща, жилище; 2. Църква, храм домъ божи; домъ господень; 3. Домочадие челяд, семейство весь домъ его; Домъ (Зогр. Мар. Асем.) домови – към дома; домовитъ човекъ – ‘домовладика; домоначалник’; господинъ домоу – ‘собственик на дом’.

В речника на Найден Геров четем: *Дом* 1. Къща, дом; 2. Всичките къщи – челяд, семейство; 3. Покъщнина, домакинство; *Какво са по дома, по дома?* (Как са домашните ти?) (Геров 1975: 450).

В Речник на българския език (РБЕ) са отбелязани следните значения на лексемата *дом* – 1. Сграда или апартамент за живеене на отделно семейство *Тук е нашият дом. Разполагам се като у дома си*; 2. Покъщнина, домакинство *Сбирам дом и къща*; 3. Семейство, род; 4. Роден кът, Родина *Искам да се завърна у дома си*; 5. Учреждение или заведение за обществени нужди *Детски дом, Почивен дом, Публичен дом, Поправителен дом, Игрален дом, като у дома си*.

Среща се и наречието *домà* (у *дома*) със значение – ‘в своето жилище или при семейството си’. *У дома има гости. Да идем у дома. Ожени мома да не е дома. Я, стани сестро, дома да идем (нар песен)*.

При Найден Геров значението – ‘семейство’ е второ, а в Речник на българския език и в Старобългарски речник – трето. Но това значение на *дом* се открива във всички посочени тълковни речници.

От лексикографските данни е видно, че в български език представата за дома е свързана със семейството, той е организация на вътрешния свят на човека, център на интимния човешки свят, едно усвоено свое вътрешно пространство и е част от бинарната семантична опозиция **свой – чужд**, в която се пресичат и други опозиции като **вътрешно – външно**, **добро – зло**, **хубаво – нехубаво**, **чисто – нечисто**. Домът и семейството са едно цяло.

3.2. КЪЩА

В Българския етимологичен речник (БЕР) се приема, че думата е вероятно от праславянски *katjā – ‘къща от едно помещение с огнище’. Среща се само в южнославянските езици.

В речника на Н. Геров за *къща* срещаме следните значения:

Къща 1. Дом, жилище, живелище за хората; *Селска къща, Къща в земята*. 2. Стая в къща, в която е огнището *Глядам върта къща. Къща без покрив не бива* (Геров 1975: 447).

В старобългарски език клѣтъ – ‘къща’ (Ман. хр); кѣшта – ‘къща’, хыза – ‘хижа’; градъ – ‘зграда’ (БЕР).

В Българския тълковен речник: *Къща* 1. Сграда, постройка, в която живеят хора; *Двуетажна къща*; 2. Обстановката, в която живее едно семейство, едно домакинство; *В тази къща нищо не е наред*; 3. Съвкупност от лицата, които образуват едно семейство, едно домакинство. *Камен няма в мойта къща зет да се натика* (БТР).

В българските диалекти често се среща значението на думата *къща* – ‘стая с огнище’ в цяла Североизточна, Северозападна България и в някои югоизточни говори (Витанова 2012: 74). Със същото значение се среща и думата *ижа* в Западна България.

Ясно е, че в двата речника съвпада само първото значение ‘сграда, постройка, в която живеят хора’. При Н. Геров второто значение – ‘стая в къща, в която е огнището’ отсъства от съвременните речници. В българската традиционна култура огнището има важна функция като сакрален център на дома. Не случайно съществува синекдоха – *бащино огнище* като синоним на *дом* и на *Родина*.

3.3. Синоними

Основен синоним на лексемата *дом* е лексемата *къща*. Срещат се също и, *здание, панелка, общежитие, кула, постройка, дворец, вила, барака, землянка, сарай, гнездо, пристан, покрив, уют, бърлога, жилище, квартира, апартамент, дворец*. В последно време за временен дом се използват *фургон, кемпер* и *кавана*.

Използват се и словосъчетанията *дървена къща, селска къща, родна къща, бащино огнище, роден дом, бащин дом, домашен кът, покрив над главата, родно пепелище*.

3.4. Партоними и ендоними

Партоними и ендоними: *покрив* (покрив над главата), *врата* (Ден на отворените врати, за вас вратата ми винаги е отворена), *порта, праг* (до прага, извън прага), *антре, прозорец, комин, чердак, мазе, огнище, стълби*,

веранда, тераса, мансарда, кухня, гостна, дневна, спалня, кухня, столова, хол, кабинет, баня, тоалетна, килер, детска стая, коридор, балкон, лоджия, ъгъл, стълба.

В България гости се приемат в стая, наречена *хол*, а семейството се събира обикновено в кухнята или в столовата, ако има такава.

3.5. Словообразователни деривати

А. ДОМ

домовно – ‘с цялото семейство’, *домороден* – ‘който е роден у дома си’ (РБЕ); *домитен* – ‘който живее добре вкъщи’ (Раяновци, Белоградчишко); *домочаден* – ‘семеен’ (РБЕ); *домочадец* – 1. Член на семейство; 2. Глава на семейство, *домочадие* 1. Членове на семейство; 2. Фамилия (РБЕ); *домовладика* – ‘домакин, глава на семейство или задруга’ (БТР); *домоначалник* – ‘лице, избрано да ръководи изпълнението на наредби в отделен жилищен дом’ (БТР); *доморасъл* – ‘израснал и възпитан у дома, в ограничена среда’ (БТР); *домовен*, *домовит* – ‘който се грижи добре за семейството си’ (Смолян); ‘заможен’ (М. Търново); който има богат дом, който се грижи добре за дома си (РБЕ); *домник* – ‘къщовник, стопанин’ (Русе); *домовник* – ‘заможен стопанин’ (М. Търновско) *Михо, ти си човек-домовник* (РБЕ); *домакин* (Ср. Родопи); *Ако си ми годеник, та не ми си домовник; Ако съм ти главеница, не съм ти още домовница; домакин* 1) стопанин на къща, на дом (РБЕ); *домовен* – който има къща (РБЕ); *домовница* – домакиня (Плевенско, Шуменско, Разградско, Търновско); *домошар, домошарка, домосед, домоседка, домовница* – ‘който обича да си седи у дома’ (Софийско; Геров 1: 331); *домошарувам* – ‘тършувам из къщи’ (Търновско); *домородство* – ‘семейство’ (БЕР); *домороден* – ‘който е роден на дадено място’ (РБЕ); *домопритежател* – ‘който притежава дом, къща, жилище’ (РБЕ); *домазет* – ‘зет, който живее при родителите на жена си; В българските диалекти се срещат също *зет на ѝжу, зет на къща*.

Всички те разкриват семантика на движение от вън навътре. От чуждия социум към семейството.

домотъкан – ‘който е тъкан в къщи’; *домостроител* – ‘строител на къщи’. Домостроителен комбинат; *домоуправител* – ‘лице, натоварено да води домовата книга в жилищен дом’ (БТР); *домочадие* – ‘децата в едно семейство’ (РБЕ); *бездомен, бездомник, бездомница* – ‘който / която няма дом’ (РБЕ); *домакинство* – ‘дом, къща с всичката покъщнина с нея’ (Героу 1975: 331); *домакин* – ‘този, на когото е къщата, стопанин, сайбия’ (Героу 1975: 331); *домакиня* 1) стопанка на дом. *Домакиня дома шета*. 2) жена, която се намира в собствения си дом по отношение на

своите гости; 3) жена, която се занимава само с домакинството си (РБЕ); *домакинство* – ‘дом с цялата покъщнина’. *Тя се грижеше за всички и поддръждаше цялата покъщнина* (РБЕ); *домакинствам* – ‘извършвам домашна работа’ (РБЕ), *задомявам се* – ‘създавам семейство’, ‘задомявам жена син или дъщеря’ (БТР).

В диалектите – *домакин* (БМ), *стопан* (Валовишко, Охридско), *сайбия* (Велешко) – ‘дух на прародител, пазител на дома и семейството’; Българите и сърбите вярват, че съществува дух-покровител на дома, който обикновено е починал прародител. Тази представа свързва различните поколения в едно семейство.

домашен – 1) това, което е от дома, от къщата; 2) този, който е направен у дома. *Ние ядем домашен хляб, домà месен, не купуваме*; 3) свой, домашен *Ние сме си домашни; Домашен обирач е по-страшен от външен* (Геров 1975: 331).

домашен – 1) който се отнася до дом; 2) което е за носене вкъщи; 3) приготвен в дом *домашно сладко* (РБЕ).

домашната // *по домашному* – 1) като у дома си; 2) както в едно семейство (РБЕ); *домашност* – 1) интимност. 2) дом, семейство (РБЕ); *домочаден* – ‘семеен’ (РБЕ); *домочадец* 1) член на семейство; 2) глава на семейство (РБЕ); *домочадие* – 1) членове на семейство; 2) фамилия (РБЕ); *домувам* – ‘създавам дом’, във етимологичната фигура *дом домувам* (РБЕ); *бездомен* – ‘който няма дом’.

Всички словообразователни варианти с малки изключения подчертават неразривната връзка на дома със семейството и интимността. Те са лявата част от опозицията **вътре / вън**.

Б. КЪЩА

къщен – Който е свързан с къщата; домашен *къщна врата*. *Къщната работа не се свършва* (БТР 197: 405); *къщица* – ‘малка къща’ (БТР); *къщичка*, *къщурка*, *къщурчица*, *къщиче* (Банат); *каще* (Самоковско) – ‘малка къща’; *къщище*, *къщела* – ‘голяма къща’; *къщовник* (*къщовница*) *къщник* – ‘който се грижи и гледа добре къща, домовник, приносник’ (БТР); *къщовничество* – ‘качество или проява на къщовник’ (БТР); *къщувам* – ‘въртя, гледам, уреждам къща, дом’ (БТР); *разкъщя* – ‘унищожавам семейството на някого’.

Видно е, че *къща* в повечето случаи е синоним на *дом*, но важно за нея е и значението ‘сграда, постройка’.

3.6. Колокации

А. ДОМ

бащин дом, роден дом – ‘домът, в който съм се родил’, *детски дом* – ‘дом за деца в неравностойно положение’; *публичен дом* – ‘място за организирана проституция’; *културен дом* – ‘място за извършване на културна дейност’; *дом за стари хора, старчески дом* – ‘място, където живеят самотни възрастни хора’; *детски дом* – ‘дом за деца без родителски грижи’ *дом на военнивалидите* – ‘място, където се намира организацията на военноинвалидите’; *Дворец на пионерите* (през социализма), *дом на пенсионера, дом-музей на Яворов, вечен дом* – ‘гроб’ (РБЕ), *по домашному* – 1. Като у дома си; 2. Като в семейството (РБЕ).

До скоро по вратите на къщи в провинцията се виждаха табелки с надпис *образцов дом*, означаващ, че този дом е добре поддържан и семейството в него живее добре.

Семантичен еквивалент на *бащин дом* е метонимията–синектоха *бащино огнище*, която означава и *Родина*. В стб. език отъць означава ‘баща’. Отъчина е ‘родно място, отечество’, а прилагателното отъчь е със значение – ‘бащин’ (отъкъ). Лексемата *дом* означава и *Родина*: *Трябва да подредим нашия дом* (нашата държава). *Всяка Нова година се връщам се у дома* – в родината си. Словосъчетанието *вечен дом* означава ‘гроб’. То се свързва с представата на традиционния българин, че гробът е дом за починалия. Понякога в определени части на България се поставят къщички с прозорче върху гроба, за да може починалият да вижда близките си, които се наричат: *къща* (Родопи), *куќя* (Охрид), *мрътовска къща* (Странджа). В много райони на страната в гроба се поставят и предмети, необходими за починалия. За разлика от всички останали случаи, в които домът е вътрешно, усвоено пространство на семейството, *вечният дом* е пространство, в което починалият е сам, той е напълно и завинаги отделен от семейството си.

Б. КЪЩА

Лексемата *къща* участва в различни атрибутивни съчетания в българските диалекти за номиниране на 1) ‘помещение с огнище’: *гуляма къща* (Разградско, Преславско, Сивлиевско); *малка къща* (Шуменско, Преславско, Поповско); *гърна къща* (Етрополско, Панагюрско); *дълга къща* (Шуменско, Етрополско, Панагюрско); *ниска къща* (Смолянско, Златоградско); 2) ‘стая за спане’: *нощна къща* (Тракия), *гърна къща* (Тракия); *молка къща* (Горнооряховско, Поповско); *вътрешна къща* (Бургаско, Малкотърновско) (Витанова 2012: 75–76). Срещат се още: *лятна къща*, *зимна къща*, *къща за гости*.

Думата *семејство* също е твърде стара. Тя съществува в стб. сѣминъ ‘*ǫvdrǫlodov mansirium*’, сѣмия *collect.* ‘*ǫvdrǫloda mansiria*’, със значение в староруски – ‘челяд, домочадие, роби’, ‘семејство’, а сѣминъ – ‘работник, слуга, домочадец’. *Домочадец* означава както ‘член на семејство’, така и ‘глава на семејство’. Трубачев приема, че суфикс -*m*, който лежи в основата на думата (-*heim*) е със значение – ‘дом, семејно огнище’ (Трубачев 2006: 165). Не случайно в някои български диалекти (Момчиловци и Виево, Смолянско) за роднини среќаваме думата *вѣтрешни ъра*, а за не-роднини – *вѣнкашни ъра* (вѣтрешни хора и вѣншни хора). Навсякъде, където става въпрос за родство и семејство опозицията **свој** – **чужд** има и пространствен аспект. Този аспект е свързан и с опозицията **вѣтре** – **вѣн**.

3.6. Антоними

Ако се опитаме да намерим антоним на лексемата *дом* ще се среќнем с редица трудности. По тези причини смятаме, че е добре да приемем „не-дом”, което обхваќа всичко извѣн дома, а в традиционната култура на българите и извѣн двора. Това може да бѣде улица, поле, гора, планина, вода, площад и т. д., което очертава опозицията **принадлежащ на дома / неприяналежащ на дома; принадлежащ на културата / неприяналежащ на културата (питомен / див)**.

Думата *хижа* в свъвременния български език има значение ‘сграда в ненаселено планинско място за подслон на туристи’ и ‘селска къща, дом, жилище, колиба’ (БТР).

3.8. Хипоними

В свъвременния български език се среќат още: *апартамент, жилище, квартира, вила, жилищен блок*. В пресата се употребяват и *имение, дворец, сарай* за голяма къща на много богат човек. Освен това за временно и подвижно жилище се използват лексемите *каравана, кемпер, фургон*. Напоследък се среќа и *биокъщи*.

3.9. Фразеологизми

Вися на чужда врата – ‘Прехранвам се, препитавам се с работа като ратай при някого’. *Страдаше, че най-голямото ѝ момче яде чужди хляб и виси на чужда врата* (ФРБЕ).

На чужди врата съм (ФРБЕ).

Въртя къщата – ‘Занимавам се с цялата домакинска работа’. *Корава и решителна е като мъж – цялата къща тя върти, а чичо Цонко сякаш, че е ратай в къщи* (ФРБЕ).

Да ти не влязва в къщата чужд гвоздей – ‘Да нямаш нищо чуждо в къщата си, защото ще си имаш неприятности’ (ФРБЕ).

Затварям // затворя къщата някому – ‘Унищожавам напълно семейството, рода на някого, не оставам нито един член от семейството му’ (ФРБЕ).

Изгарям // изгоря къщата на някого – ‘Причинявам голяма неприятност, щета за семейството на някого, докарвам му нещастие; съсипвам’. *Ще ни изгориш къщата, чумата да те поразии, макар!* (ФРБЕ).

Изгарям / изгоря чергата. Запалвам (запалям) / запаля (подпалвам / подпаля) къщата (ФРБЕ).

Изнасям от къщи думи – ‘Разказвам на други хора за онова, което с е говори и върши в къщи’ (ФРБЕ).

Имам/нямам керемидата над главата си – ‘Имам / нямам собствено жилище’. *Години наред аз отделям от залъка си, за да имам керемидата над главата, а те комунистите да дойдат утре да ми я вземат!* (ФРБЕ).

Покрив над главата си (ФРБЕ).

Къщно пиле – ‘Човек, който по-голямата част от времето си стои у дома си, който не обича да излиза от къщи’. *Какво ще ходя навън да се блъскам из света и да мръзна. Аз съм къщно пиле.*

Домашно пиле (ФРБЕ).

Среща се и *разтури къща* за жена, която разваля семейства.

В повечето фразеологизми домът (къщата) се свързва със семейството. Той е място, в което живеят близки хора и не се допускат чужди. Живенето в чужд дом обикновено се приема като наказание. Всичко, което става в дома трябва да си остане там. Словосъчетанията *изгарям къщата, затварям къщата, разтури къща* и глаголят *разкъщвам* означават, че се разрушава самото семейство.

4. Домът през призмата на анкетните данни

4.1. Анкети със затворен отговор

Изработени са 102 анкети със затворен (избираем) отговор (50 жени и 52 мъже на възраст 20–24 г., студенти от стопански факултет и от хуманитарни факултети на софийски университет „Св. Климент Охридски“. Поставен е въпросът *Какво е за Вас истинският дом?* Отговори: а) семейство; б) жилище, в което живее семейство; в) апартамент, в който може да живее всеки; г) къща с двор; д) друго – описва се. Наблюдават се следните резултати: При жените отговор А - 21–42 %; отговор Б - 21–42 %; отговор В - 3–6 %; отговор Г - 2–4 %; отговор Д - 3–6 %. При мъжете отговор А - 17–32,7 %; отговор Б - 24–46,1 %; отговор В - 1–1,9 %; Г - 8–15,4 %; отговор Д - 2–3,9 %.

Общо при 102 анкети се наблюдава следното: А - 38–37,3 %; Б - 45–44,1 %; В - 4–3,9 %; Г - 10–9,8 %; Д - 5–4,9 %.

От тези анкети отговорите, свързани със *семейство* при жените са 42–84 %; при мъжете - 41–78,85 %; Общо 83–81,4 %.

Отговори, свързани с местообитание, неутрални на семейство. Жени 8–16 %; мъже 11–21,15 %; общо 19–18,6 %.

Значения на лексемата *семейство* на първо място отговорът е: 1) мъж и жена, с техните деца и възрастните родители на единия; 2) хора, които са свързани кръвно; 3) мъж и жена, които са сключили брак; 4) хора, които живеят заедно под един покрив; Има и единични отговори „хора които се обичат”.

Квартирата е ‘имот, взет под наем с цел временно пребиваване’, *апартамент* – ‘част от сграда, която се дели с други семейства’, а *имение* – ‘имот’.

4.2. Асоциативни анкети

Зададен е въпрос: *Какво е за вас истинският дом?* Интервюирани са 90 човека. 45 мъже, възраст 18–22 г. и 45 жени, възраст от 18–22 години, студенти в хуманитарни и технически специалности (разделени по равно) от Софийски университет „Св. Климент Охридски”. Наблюдават се следните резултати:

любов – 78; семейство – 60; майка – 60; баща – 20; сестра – 27; брат – 27; баба – 45; дядо – 33; прабаба – 9; пращядо – 9; храна – 66; палачинки – 21; шоколад – 12; закуска – 18; легло – 63; диван – 18; спане – 6; уют – 60; топлина – 39; спокойствие – 33; домашен любимец – 24; компютър; интернет – 24; забавление – 21; телевизор – 721 щастие – 18; удобство и удобно място – 12; щастие – 18; грижа – 18; басейн – 18; баня – 12; удобно място – 12; приятно място – 9; вана – 9; родина – 9; сигурност – 9; разбирателство – 9; нежност – 9; почивка – 6; безопасност – 6; свобода – 6; подкрепа – 6; ядове – 3; близост – 3; красота – 3; усмивки – 2; спомени – 2; телефон – 2; покрив – 2; светлина – 2.

Дадена е обща асоциативна анкета с различни лексеми. В цялата анкета, без да са една след друга са отбелязани лексемите *дом*, *къща*, *жилище*. Анкетирани са 32 жени на възраст от 18 до 24 години и 52 мъже на същата възраст. Студенти от Софийски университет „Св. Климент Охридски” от философски и стопански факултет. Наблюдават се следните резултати:

Жени:

За *дом*: семейство 20; уют 9; топлина 6; спокойствие 5; сигурност 4; къща 4; свой 3; щастие 3; майка 3; деца 2; любов 2; сакралност 2; хар-

мония 2; близост 2; легло 2; смях 1; баща 1; огън 1; Коледа 2; коледно дърво 1; светлина 1; заетост 1.

За *къща* – дом 17; семейство 13; топлина 9; уют 7; спокойствие – 4; градина 3; с покрив 3; природа 3; бяла 3; село 2; куче 2; ограда 2; голяма 2; деца 2; прозорци 2; щастие 2; почивка 2; хора 2; сграда 1; майка 1; красива 1; доверие 1; простор 1; маса 1; огнище 1; скривалище 1; уединение 1; затвореност 1; праг 1; свобода 1; грижа 1; баба 1; дядо 1.

За *жилище*: апартамент 10; дом 6; къща 6; семейство 5; родители 5; място за живеене//местообитание 6; квартира 3; блок 4, общежитие 2; спокойствие 2; сграда 2; стая 2; уют 1; родно 1; куче 1; сестра 1; имот 1; собственост 1; град 1; прозорец 1; ремонт 1; деца 1; обич 1; необходимост 1; покрив 1; стая 1; крепост 1; неуютно 1; празно 1; непостоянно 1; самота 1; спасение 1; легло 1.

Мъже:

За *дом*: семейство 17; уют 7; спокойствие 4; село 4; топлина 4; растение 4; къща 4; сигурност 3; смях 3; свой 3; деца 3; труд 2; спомени 2; роден 2; свободен 2; убежище 2; почивка 2; грижи 2; Коледа 2; род 1; радост 1; семейни ценности 1; телевизор 1; заедно 1; досада 1; покрив 1; проблеми 1; любов 1; хармония 1; сираци 1; празник 1; храна 1; огнище 1; бащина къща 1.

За *къща*: дом 17; семейство 10; двор 10; уют 8; топлина 5; градина 4; вила 4; природа 3; бяла 2; сигурност 2; деца 2; ограда 2; баба 2; покрив 2; комин 2; сграда 2; керемиди 1; голяма 1; удобна 1; кухня 1; спокойствие 1; покрив с комин 1; подслон 1; етаж 1; имение 1; лично пространство 1; родина 1, дядо 1; море 1; село 1; червена 1; празник 1.

За *жилище*: апартамент 10, дом 7; къща 4; независимост 3; семейство 3; спокойствие 3; уют 3; блок 3; покрив 3; топлина 3; убежище 2; крепост 2; стая 2; мое 3; живущи 2; панелка 2; пари 1; място за отдых 1; свое 4; място 2; съседни 1; ипотека 1; мебели 1; самостоятелност 1; сметки 1; спалня 1; място за живеене; прозорец 1; къща 1; телевизор 1; врата 1; баня 1; общежитие 1; квартира 1; семейство 1; кашон 1.

От направените и обработени анкети е видно, че най-често срещаното значение на лексемата *дом* е ‘семейство’, второто – ‘жилище, в което живее семейство’. Но при асоциативните анкети от първи тип, най-често срещаният отговор е *любов*. Най-често повтаряното значение на лексемата *семейство* е – ‘хора, свързани кръвно’, след това – ‘мъж, жена, децата им и техните родители’, ‘мъж и жена, които са сключили брак’, ‘хора, които живеят заедно под един покрив’. Има два отговора, че семейството са хора, които се обичат и хора, които са свързани емоционално, а също и място, където си защитен. Не случайно думата *домашиност* означава – 1) интимност; 2) дом, семейство (РБЕ).

От асоциативните анкети става ясно, че най-често лексемата *къща* – се асоциира при жените на първо място с *дом*, на второ – със семейство, на трето с топлина. При мъжете на първо място е *дом*, на второ семейство, двор и уют. Има отговори, че къщата е крепост, което се свързва с пословицата „*Моят дом е моята крепост*”. Тази пословица има универсален характер и е характерна за всички европейски народи.

От асоциативните анкети от втори тип лексемата *дом* се асоциира със семейство, главно с неговите членове (майка, баща, брат, сестра, баба, дядо, роднини), на второ с къща, следват топлина, покрив, крепост, спокойствие, хубава храна. Домът се създава от емоционалните връзки между хора, които са близки и продължително време живеят заедно. Къщата не винаги е дом. Много хора имат къща, но нямат дом. Домът не е самата сграда, а хората, които живеят в нея. Домът е важно, уютно, спокойно, сигурно и топло място, в което живеят от дълго време, хора, които са свързани емоционално и чрез роднински отношения. По тези причини той се цени високо в българската култура. Все още, много рядко в анкетите се наблюдава няколко поколения да живеят на едно място. При анкетите от първи тип най-честата асоциация е *любов*.

5. Домът в светлината на текстовете

5.1. Домът през призмата на българските пословици и поговорки

В тази част на статията е направен опит за анализ на пословиците и поговорките само на базата тяхното обобщено значение, без да се прави количествена характеристика и без да се определя тяхната вътрешна форма. В този смисъл значението на пословиците се разглежда “като концептуално изображение на определен участък от света” (Иванова 2006: 27). Концептът ДОМ в българската паремиология се реконструира чрез концепта „семейството” и по-специално чрез качествата на някои негови членове (Китанова 2010: 99–132). В работата се анализират пословици и поговорки със следните ключови лексеми: *дом*, *къща*, *бащино огнище*, *хрубелница*.

Очакван резултат от изследването е очертаването на **етнокултурните доминанти**, свързани с представите за дома, отразени в българската традиционна култура. За тази цел е направена една представителна извадка от съответни български източници (342 пословици). От тази извадка е създаден корпус, който ние анализираме.

В българските пословици концептът дом е изразен със следните ключови компоненти: *бащино огнище*, *родно пепелище*, *дом*, *къща*, *домовник*, *домовница*, *домакинство*, *хрубелница*.

За традиционната култура на българите създаването на дом е много важно и необходимо: *Дето идеш дом бери. Който не мисли от днес, що ще прави утре, нему нито му е домът, нито му е домакинството със света.*

Родителската клетва е най-окончателното отделяне на **своето** и превръщането му в чуждо. В случая *дом запустява, дом изкоренява и дом разпилява* означава – ‘унищожава семейството’.

Майчина клетва дом разпилява / дом запустява. Бащина клетва запустява, а майчина – дом изкоренява.

За това пък родителската благословия може да създаде и да съхрани дома и щастието на детето си: *Бащина благословия къща зида.*

Всеки е добре да мисли за дома и семейството си: *Гледай ума му, съди за дома му. Далечно ходи, но и за дома мисли. Домовникът у дома си, ергените из плевните – ‘който има дом, трябва да го цени’.*

Домът е резултат от качествата на мъжа и жената като основни членове на семейството. Според пословиците особено важна за дома и семейството е жената. Тя е тази, която го създава: *Къща без жена, геран без кофа. Де няма жена, няма и къща. Жената е най-скъпата покъщнина. Къща без жена, стадо без овчар. Къщата не стои на земята, а на жената. Къща без жена и мъж без пари, огън да ги гори. Къща без жена не е съща къща. Къща без жена не се върти. Де няма жена, няма и къща.*

За разлика от нея, мъжът няма такова значение за уреждането на дома: *Мъжът е гостенин (гост) в къщи.*

Умната и работната жена създава своя дом: *Хубавина пазар бере, ум кука бере. Дома домица, вредна вредница. Грозна булка дом бере, а хубава – сбор бере. Гизда къща не гизди. Хубост къща не крепи. Жена работница, ноце ѝ свете къщата.*

Жената може да създаде дом, но може и да го унищожи:

Жената къща отваря, ама и затваря. Мързеливата жена къща запустява.

В част от тези пословици работната жена е противопоставена на мързеливата. Явно хубостта не се цени в традиционните общества. Важно е жената да е умна, мъдра, работна и отговорна. Тези качества са важни, защото нейната роля за уреждане на дома и грижата за семейството е огромна.

Разбира се, мъжът има основна роля за поддържането на дома, главно с това, че създава материалните блага, които са необходими за живота на семейството. Освен това той е връзката на семейството със социума, с това, което е извън дома: *Мъжът е вкъщи главата, а жената – душата. Мъжът къщата държи, а жената я краси. Ако влизаш с празни ръце вкъщи, не та познава жената. Ако влизаш с празни ръце в къщи, не*

са имай мъж същи. Върти ли се къща с една ока брашно? Клисав мъж къща не гледа (не върти).

В дома на традиционния българин има ясно изразена йерархия поради патерналистичния характер на това общество. Мъжът е глава на дома и основна фигура в семейството. Той поддържа неговото материално благополучие. За да съществуват домът и семейството, жената трябва да знае своето място. Нейната роля е в семейството и **у дома**. Пространството на дома е ограничено с неговия праг, който е гранична линия между **своето** и **чуждото**. Жената трябва да се грижи за **своето**, а това са домът, децата и семейството: *На жената уреда е до прага, извън прага – на мъжа е. Жентата е къщна куковица.*

В семейството има строга йерархия. Само единият от съпрузите може да бъде водещ, за да има разбирателство в дома. Обикновено това е мъжът, но понякога може да бъде и жената: *Два петля на едно огнище не пеят. Два камика като се търкат, единият трябва да е по-мек. В една къща двама господари не биват. Един петел на десет кокошки седи, та ти ли на една жена не можеш. Къща се с инат не върти.* Последните пословици са метафорични.

В пословиците за дома също се разкрива опозицията **свой** – **чужд**. В тях ясно се откроява ключовата, че домът е свое, оградено пространство и в дома не бива да се допускат чужди. В дома си човек се чувства свободен. Колкото и беден да е да е един дом, важно е да бъде свой. Дори смъртта не е така тежка, ако човек е при семейството си: *Ако да е и хрубелница, тя е моя хрубелница. Бащино огнище – топло пепелище. Дома и да се мре, не е зле. Своя къщица, своя свободица. Който умре в къщи, по му е малък товара (кахъра). У дома си прави, каквото искаш. Домашна вечеря по-лесно се претурия. Върти ми се къщата. – чевердисвам се. В моята къща няма дим, в нея няма и свада. Ако си на къщата си, цар си; на къра ни пъдар не си.*

По отношение на опозицията **свой** – **чужд** традиционният българин е категоричен – домът е **своето** пространство и **своите** близки, в **своя** дом той е сигурен и се чувства добре. Всеки труд, дори минимален е важен и необходим на дома: *Един гвоздей да имаш, къщата е твоя.*

В чуждата къща човек не може да се чувства добре и чуждият не може да поддържа дома добре. За него трябва да се грижат хората от семейството: *В чужда къща си не простирай краката. Да ти не влязва в къщата чужд гвоздей. Едно око домакинско (господарско) свършива (струва) повече от две ръце слугински. Един снопец цяла къща държи.*

Този, който не държи на дома и семейството си, много често остава без него. В традиционната българска култура безотговорното отношение

към дома и семейството не се приема: *Домакин, ама дом няма. Къщата му гори, пък той песен пей. На гости драг, у в къщи враг. Заизреждад наред от къща в къща като циганка. Канил гости, няма го вкъщи.*

Българинът знае добре, че за да съществува домът, са необходими много грижи: *Къща без покрив не бива. Керемидите на къщата тежат, ама я и покривът. Кога е дъждовно, къщата не се покрива; кога е ясно не капе. Кръпеж къща държи. Къща имам (ми е) на главата (си). Да бе добро къща и вълкът би си направил.*

Домът трябва да се създава навреме: *Кучето зиме се кани да си прави къща, а лете забравя. Кучето сяка зима се мръзне и си прави къша напролет.*

Домът е затворено, свое пространство. Това, което става в него не може да бъде изнасяно навън. Дискретността запазва дома и семейството от чуждите: *Къща без кавга (без дим) не бива. Къща гори, дим не пуша. Домашния пазар на чаршийски не приляга. Който си няма в своя дом неволя, нека търси у чужд дом веселия. Къща язилница.*

За да се поддържа един дом и едно семейство са необходими средства. В българската традиционна култура преобладава мнението, че богатият дом е добър дом за живеещите в него. Добре уредената къща също се цени много: *Къща от имот са не съсипва. Много стока къща не съсипва. Къща, да я шибнеш, ще тръгне – т.е. стъкната.*

Колкото и важно да е да създаде човек свой дом, той трябва да работи за него честно. Носителят на традиционна българска култура е убеден, че грехът разрушава семейството: *Който с неправда проболерява, скоро му домът запустява.*

Домът не е вечен. „Вечният дом” е нещо различно в традиционната култура на българина, това е гроб. Той е противопоставен на истинския дом – с определеното място за него и с факта, че там човекът е сам, той е напълно отделен от семейството си: *Днес у дома, утре в гроб.*

Концептът СЕМЕЙСТВО е ключов при реконструкцията на концепта ДОМ в българската паремиология. В голяма част от българските пословици домът и семейството са синоними. Домът се възприема като център на семейното пространство – **своето**, което е противопоставено на **чуждото**. Не случайно в редица езици често срещана е пословицата: *Моят дом е моята крепост*. Реконструкцията на концепта **дом** в паремиологичната картина на света се разкрива чрез следните обобщени значения: **българинът се стреми да създаде дом; домът и семейството са едно цяло; в своя дом е сигурно; за дома трябва грижи; за дома голямо значение има жената; семейството и домът не могат без жената; умната жена създава дома си; мястото на жената е вкъщи; във всеки дом има правила;**

в своя дом човек е свободен; в своя дом всеки се чувства най-добре; в своя дом и смъртта е лека; в дома е нужно разбирателство; домът е отражение на ума на тези, които са го създали; за дома дискретността е от изключително значение; домът иска грижи; мъжът е опора на дома; мъжът е основа на дома; мъжът е главата на дома; мъжът е отговорен за дома и семейството; мъжът поддържа дома материално; жената създава уют и топлина, тя е душата на дома.

Концептът ДОМ се оказва ключов за българската паремнологична картина на света. Българските пословици и поговорки разкриват връзката на човека с дома, със семейството, с роднините, с миналото и прародителите. В тях се очертават следните основни концептуални признаци: Домът е равен на семейството. Домът е пространството на семейството. В него са своите, вътрешните, близките. Домът се създава и поддържа от най-важните членове в семейството – жената и мъжът. Жената е тази, която го устройва. Тя възпитава децата. Нейната роля е в усвоеното пространство – „до прага”. Жената създава интимност и уют. В дома има строга йерархия на отношенията. Мъжът преобладава над останалите членове на семейството. Мъжът е връзката между социума и вътрешното, усвоено пространство, наречено дом и семейство. Къщата става дом, ако хората, които живеят в нея се обичат. За семейството са нужни любов, уважение, спокойствие, разбирателство и материално благополучие. Разрушат ли се отношенията между живеещите, се разрушава и самият дом. За да се поддържа домът са необходими усилия и средства.

5.2. Домът в българската художествена литература

В статията се разглежда представата за дома в произведението на Елин Пелин „Гераците”, стихотворението на Христо Ботев „На прощаване”, в стихотворенията на Иван Вазов „При Рилския манастир” и „Елате ни вижте”, на Димчо Дебелянов „Да се завърнеш в бащината къща”, в цикъла на Хр. Смирненски „Зимни вечери”, в поемата на Гео Милев „Септември”. Изборът е направен така, че да се разкрият различни авторски интерпретации на представата за дома.

Елин Пелин – („Гераците” 1977: 5–7). Примерите от повестта „Гераците” показват, че *къщата / домът* е място, в което живее задружно и голямо семейство от няколко поколения. В нея в началото на повестта има ред, „любогрейна топлина” и уют. Тази къща, оградена с висока бяла ограда, прилича на крепост (кале). В дома най-възрастната жена (баба Марга) е пълна господарка. Тя поддържа „мекия домашен покой” и „строгия ред”.

В стихотворението „На прощаване” за *дом* е употребена синекдохата „бащино огнище”. Домът е сакрално пространство, място на топлина

и скъпи спомени. Синекдохата *бащиното огнище* означава както ‘роден дом’, така и ‘Родина’.

В цикъла „Зимни вечери” на Христо Смирненски домът е десакрализирано пространство. Той вече не е крепост, в него няма любов, топлина, сигурност и уют. Идеята за бездомничеството се внушава от лексемите *порутени хижи, къщурки, избички*. Домът е нравствено снижен – безпомощна майка и безхлебен баща, които не могат да бъдат опора на семейството. Негов образ са и „бездомните деца на града”, които са социално непълноценни. Същият подход срещаме и в поемата на Гео Милев „Септември” и в стихотворението на Иван Вазов „Елате ни вижте”.

В стихотворението на Иван Вазов „При Рилския манастир” е направена релацията **дом – природа**. Авторът възприема планината като истински свой дом. По този начин е преобърнатата традиционната представа за убежище – понятието „дом” се отъждествява не със семейно-родовото пространство, а с дивата прелест на планината.

В стихотворението на Дебелянов „Да се завърнеш в бащината къща” домът е свое, оградено от пространство, място, където човек намира покой, топлина и любов, изразени чрез метафорите „пристан” и „заслон”. Място – спасение. Домът е сакрализиран. В него централно място заема майката. Тя е неговият дух и неговата топлина. Прагът отделя вътрешното пространство от външното. В края на стихотворението е направена връзка между роден дом и Родина.

Съдържанието на концепта ДОМ в текстовете от българска литература, в повечето случаи съвпада с езиковото значение на концепта, в чието ядро откриваме когнитивните признаци като семейство, място, в което живее семейство. Проучването на художествените текстове позволява да се открият онези места, в които концептът ДОМ се пресича с другите концепти: **семейство, народ и Родина**. Наблюдават се следните интерпретации: **дом – семейство, дом – крепост, дом – пристан и заслон, дом – памет, дом – природа, дом – анти-дом, дом – Родина**.

В текстовете от художествената литература домът и неговите обитатели са взаимно допълващи се – без обитателите си къщата е празна. Един човек без дом (нямащ покрив над главата) е социално непълноценен (бездомник, бездомен). Домът (семейното огнище) е място, в което се отглеждат и възпитават деца, и се полагат грижи за възрастните членове на семейството. Домът – това е семейството. Доминиращо е физическото измерение – къщата не е дом, ако в нея не живее семейството. В дома всички негови членове се чувстват в безопасност като в крепост (*моят дом е моята крепост*). Само тогава той запазва истинската си стойност. Ако се разруши семейството по някаква причина, домът престава да съществува.

5.3. Домът в българската преса

Използвани са материали от вестниците: в. „24 часа” от 2014 г., в. „Труд” от 2014 г., в. „Стандарт” от 2013 и 2014 г., в. „Дума” от 2014 г., в. „Българин”, в. „Знаме”, в. „Борба”, в. „Струма”.

В пресата е застъпен главно социалният аспект. Използват се най-често словосъчетания, със значение – ‘сграда със социална, културна или политическа функция’: *Дома за артисти и ветерани, Майчин дом, Дом „Майка и дете”, ходил в дома в Драгалевци, Профсъюзен дом, „Стъклен дом”, дом за възрастни хора, Младежкия дом, приеман дом, социален дом, от дома в Дрен, Карин дом – ‘фондация’, дом за медико-социални грижи, старчески дом, частен старчески дом, дом на военноинвалидите, Белия дом, Партиен дом, Ритуален дом, молитвен дом, мобилни домове, биокъщи.*

Среща се и значението – „място за живеене”: *Блъскал врати в дома си, остана без дом, без дом, собствения му дом, напуска дома си, палят домове, в дома си, дом-мечта, къщата си, къщи. Настанихме се в една порутена сграда. Превърнахме я в дом.*

Лексемата *къща* се използва като синоним на *дом*. *Вкъщи* е равно на *дома*. Изключение правят *Къща за гости* ‘малък семеен хотел’, *Къща-музей*, *Червената къща*, *Жълтата къща*, (за ЦУ на БАН).

Има два примера, в които домът и семейството се възприемат като робство за личността.

В посочените текстове наблюдаваме следните характеристики: физическа – сграда или обществена сграда; социална (група от хора, които се характеризират със специфични особености – възрастни, сираци); функционална (фирма или институция) и културна. В някои реклами в БНТ *дом* се противопоставя на *жилище*: *Превърнете жилището в дом с мебели Арон, мебели Арон превръщат всяко място в дом*. Съществуват списанията „Наш дом”, „Идеален дом”.

6. Метафори

В текстовете при метафоричните номинации се наблюдават следните характерни модели: 1) дом – човек; 2) дом – растение; 3) дом – животно; 4) дом – предмет (Потураева 2010).

Дом – човек. Външните атрибути на дома (обикновено прозорците и фасадата) получават метафорично преосмисляне като се уподобяват на някои черти от лицето на човека. *Прозорците на нашия дом гледат към Витоша. Мъжът е главата на дома, а жената – душата.*

Дом – растение: *Новите домове никнат като гъби.*

Дом – животно. Тук най-често употребяваната дума с положителна конотация е *гнездо*. *Свиха гнездо* (създадох семейство). С отрицателна конотация са думите *дупка*, *бърлога* и *кочина*. Те означават неподдържан дом.

Дом – предмет. *Стаите на техния дом приличат на кутийки. Дядовата ръкавичка*, заглавие на едноименната приказка. Употребява се за пренаселен дом. *Двуетажно бижу* – ‘скъпа и красива къща’.

Срещат се и други метафорични употреби: *Езикът е дом за всеки писател. АБВ-пощата е дом за вашите писма. Човешкото тяло е дом за около 100 трилиона бактерии. Трябва да подредим добре своя дом България. Земята е дом за всички нас. Дом за нежни души ‘психиатрия’.* *Докато земята е дом за разум от човешки тип... Тялото е дом на душата. Храмът е дом за нашите молитви.*

7. Когнитивна синтетична дефиниция

Домът има различни характеристики: физически (сграда, стая), социална (семейство, хора), функционална (това, което е необходимо на къщата) и културни (ценностите, на които е „носител“).

Битов аспект (функционален) – Усещането за дом не е свързано задължително с наличието на къща. Домът е усвоено свое пространство, което отделя обитателите му от околния свят.

Ограденият свят на дома предпазва семейството от външни влияния. Домът се създава, за да отговори на специфичните нужди на индивида или на групата. Той е място, в което хората живеят, спят, мият се, приготвят храна, хранят се, работят и др. Това определя разделянето му на части и начините на тяхното обзавеждане. Институциите са място, където хората работят или за тях се полагат грижи. Те са само заместител на „истинския“ дом – не могат да осигурят абсолютното чувство за сигурност, топлина и уют.

Пространствен аспект. У дома човек се чувства добре, на топло и сигурно. Домът се създава от емоционалните връзки между хората, които са близки и живеят заедно от дълго време. Много хора имат къща, но нямат дом. Могат да имат няколко къщи, но само една е техният дом. Семейството, уютът и топлината като асоциация заемат първите места в съзнанието на българина. Вътрешното пространство на дома огражда човека от външния свят както физически, така и психологически, независимо от това дали домът има личен или социален аспект. „Определянето на вътрешно и външното, личното и публичното е относително, но за индивида то се свързва с различни ситуации, които очертават истинските граници на съществуването му” (Валеева 2010: 192; Бъчварова). (Р, А, Т)

Физически аспект. Това е сграда или част от сграда, разделена на помещения. Домът е място за хора, лица или групи. Той се характеризира със специфични външни особености, за да изпълнява функциите, за които е предназначен. Той е точно локализиран в пространството с помощта на точния адрес, в града или селото (градска къща, селска къща). В него хората могат да спят, приготвят храна, да се хранят, да работят и др. (Р, А, Т)

Социален аспект. В социален аспект домът е затворено пространство, което отделя обитателите му от света около тях. За да бъде наречено така, е необходимо в него да са създадени условия за осигуряване на специфичните нужди на индивида или на групата: на семейството, грижа за болни, инвалиди, възрастни хора, сираци. В дома най-често живее семейство, хора, които са свързани чрез роднински отношения. Семейството може да е голямо (от няколко поколения) или малко. Обикновено в дома се отглеждат децата и се грижат за възрастните. Жената е най-важният член на дома. Бездомният човек е социално непълноценен. Институциите, обаче, са само заместител на истинския дом. Те не създават абсолютно чувство за сигурност у дома, уют, топлина, близост, любов. Обикновено са словосъчетания. Словосъчетанията са необходими, за да се уточни каква институция се помещава в съответната сграда. *Публичен дом* и *студен дом* са един вид оксиморон, тъй като домът е затворено пространство, в което живеят близки хора, обикновено, свързани кръвно, в което има топлина и уют. В примери от типа на: *Партиен дом*, *Културен дом*, *Младежки дом*, *Белия дом*, *Червената къща*, *Жълтата къща* става въпрос за сгради, в които се извършва определена дейност – културна, обществена или политическа. Срещат се и случаи, в които *дом* е синоним на държава. (Р, А, Т)

Пространствен аспект. Организирането на пространството е насочено към задоволяване на нуждите на неговите обитатели. Къщата е част от пространството за домакинството, състоящо се от стаи с различни акценти, които са адаптирани за изпълнение на определени дейности (кухня, трапезария, коридор, спалня, коридор), разработени и оборудвана в съответствие със спецификата им (маса, легла, скринове, мека мебел, TV, компютър, интернет). Всяко място, годно за живеене, дори една порутена сграда може да бъде превърнато в дом от хората. (Р, А, Т)

Културният аспект. Домът в културен аспект е експликация на система от ценности. Домът като семейство и основно социално ядро е обвързан с културната памет, традицията, начина на живот: представата за род и родина се променя, когато се променят културните елементи, вградени в стереотипите за дома. Къщата е дом, докато осигурява чувство на сигурност, особено във физическия смисъл на думата. Къщата е видяна през призмата на нейните функции – когато стане нефункционална, тя престава

да бъде дом – в една разрушена къща липсват лични вещи (дрехи, спално бельо), които се съхраняват в нея, неща, които са важни за вашите специфични нужди. Къщата престава да бъде *у дома*, когато липсват хората, семейството, атмосферата на любов и взаимно разбиране. Без обитателите къщата е празна и домът не съществува. Къщата може да се превърне в дом с течение на времето. По-лесно е да се построи къща, отколкото да се създаде дом. Домът се разрушава при разрушаването на връзките между хората. Всяко място, годно за обитаване може да се превърне в дом от хората, които живеят в него. Домът е традиции и памет.

Аксиологичен аспект. Аксиологичният аспект е силно изразен в анкетите и текстовете. Домът е концептуализиран като важно, уютно, спокойно и топло място, в което живеят от дълго време, хора, които са свързани емоционално и чрез роднински отношения. По тези причини той се цени високо в българската култура. Сигурността заема между трето и четвърто място според анкетите при жените и мъжете. В анкетите и част от текстовете се среща дом, в който живеят няколко поколения. В традиционната българска култура такова голямо семейство се нарича *задруга*. В съвременното виждане домът се възприема преди всичко като с лично, интимно пространство за индивида (Р, А, Т).

8. Профили

Като реконструираме вариантите на значенията на концепта ДОМ в български език, можем да отделим два профила на българския дом – традиционен и на съвременен.

8.1. Профил „традиционен български дом“

Традиционният български дом е къща с двор, в който има селскостопански постройки, хамбар и постройки за животните – обори, кочина, кокошарник. Основно помещение в него е стаята с огнището. В двора има градина за зеленчуци и плодни дървета. Около двора винаги има ограда, която го отделя от външния свят. В къщата живее голямо семейство от няколко поколения. Основен стожер на традиционния дом е мъжът, *стопанин* или *домакин*. Той може да е най-възрастният в семейството. Най-възрастната жена управлява цялата женска работа. Такова голямо семейство от няколко поколения, които живеят заедно и работят своята собственост съществува в България до 70 години на миналия век. Жените се грижат за всичко в дома, за възпитанието на децата, за уюта и атмосферата. Мъжете осигурява материалните блага (Т, А).

8.2. Профил „съвременен български дом“

Този профил се открива в анкетите и текстовете от българската преса. В повечето случаи става въпрос за апартамент, в който живее малко семейство. Съвременният дом е лично пространство. Съвременният дом по данни от анкетите се свързва с някои предмети, много често това са компютър, и телевизор, задължително интернет. Но домът също е семейството. Това са родители, братя и сестри. Грижите на майката се свързват с топлата закуска и вкусната храна. Това е място, оградено от външния свят, в което хората се чувстват свободни, щастливи и спокойни, в което има спомени, смях и празници (в анкетите се подчертава Коледа и Коледно дърво).

9. Изводи

Концептът ДОМ е ключов за българската езикова картина на света. Анализът на материала разкрива, че освен традиционната връзка *дом – семейство*, която е ядрото на концепта, се наблюдава разширяването му с нови значения, свързани с обществено-политическия и социалния живот. Това е отразено както в речниковите дефиниции, така и във фразеологизмите и паремиологията. Изключение правят някои художествени текстове, в които домът е представен като **не-дом**. Анализът на българските лексеми, фразеологични единици, пословици и художествени текстове с думата *дом* и нейните производни дават възможност да открият универсалните опозиции за всички култури: **свой – чужд, вътрешен – външен, отворен – затворен, добър – лош, питомен – див, частен – публичен, хоризонтален – вертикален, чист – нечист**.

Библиография (Выбор; см. толке Bibliografia zbiorcza)

- Андрейчин Любомир, Георгиев Любен, Илчев Стефан, Костов Никола, Леков Иван, Стойков Стойко, Тодоров Цветан, 1973, *Български тълковен речник*, София.
- Ботев Христо, 1971, *Събрани съчинения*, т. 1, София.
- Вазов Иван, *Стихотворения*, 2002, Велико Търново.
- Валеева Динара Рашидова, 2010, *Репрезентация концепта дом в русской языковой картине мира*. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Казань.
- Витанова Марияна, 2012, *Названия за жилища в българските диалекти*, [в:] Марияна Витанова *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*, София.
- Влахов Сергей, 1998, *Съпоставителен речник на пословици, български, руски, английски, френски, немски, латински*, София.

- Гвоздев Вячеслав Викторович, 1983, *Место пословиц как структурно-семантических образований в языке*: Автореферат диссертации кандидат филологических наук, Москва.
- Георгиев Владимир, Гълъбов Иван, Заимов Йордан, Илчев Стефан, 1971, *Български етимологичен речник*, т. 1, София.
- Геров Найдено, *Речник на българския език*, 1975–1976, т. 1–2, Пловдив.
- Григоров Милко, Кацаров Костадин, *Български пословици и поговорки*, 1986, София.
- Дебелянов Димчо, 1996, *Стихове*, София.
- Дубов Игорь Глебович, 1993, *Феномен менталитета: психологически анализ* [в:] *Вопросы психологии*, №5, Москва, с. 20–29.
- Жуков Влас Платонович, 1990, *Предисловие к Словарю русских пословиц и поговорок*, Москва.
- Иванова Елена, 2006, *Мир английских и русских пословицах*, Санкт-Петербург.
- Китанова Мария, 2010, *Концептът „семейство“ в българските пословици и поговорки*, [в:] Мария Китанова *Етнолингвистични етюди*, Велико Търново, с. 99–132.
- Китанова Мария, 2014, *Представата за дома в българската езикова картина на света*, [в:] *Известия на института за български език*, ред. Максим Стаменов, София, с. 54–76.
- Левин Юрий Иосифович, 1984, *Провербиальное пространство*, [в:] *Паремиологические исследования*: Сб. статей, Москва, с.108–126.
- Пелин Елин, 1977, *Съчинения в шест тома*, т. 1, София.
- Петрова Румяна, 2006, *Лингвокултурологично съпоставително изследване на английски и български пословици*, Автореферат на дисертация за присъждане образователната и научна степен “доктор”, София.
- Славейков Петко Рачов, 1972, *Български притчи или пословици и характерни думи*, Велико Търново.
- Смирненски Христо, 1972, *Избрани творби в два тома*, т. 1, София.
- Трубачев Олег Николаевич, 2006, *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*, Москва.

Wykaz skrótów

A – анкети.

T – текстове.

P – речници.

РБЕ – *Речник на българския език* (Деятелен – Е) т. 4, 1984, (Координотограф – Л) т. 8, София 1995.

СР – *Старобългарски речник*, т. 1–2, София 1999–2010.

ФРБЕ – *Фразеологичен речник на българския език*, т. 1–2, София 1974–1975.

СД – *Славянские древности*, т. 1–5, Москва 1995–2012.

БЕР – *Български етимологичен речник*, Георгиев Владимир, Гълъбов Иван, Заимов Йордан, Илчев Стефан, т. 1, София 1971.

БТР – *Български тълковен речник*, Андрейчин Любомир, Георгиев Любен, Илчев Стефан, Костов Никола, Леков Иван, Стойков Стойко, Тодоров Цветан, София 1973.

ДОМ ‘home’ and КЪЩА ‘house’ in the Bulgarian linguistic worldview

The key lexemes that refer to the concepts of HOME and HOUSE in the Bulgarian language are дом ‘home’ and къща ‘house’. The concepts are expressed not only through other numerous lexical items, but also through idioms and proverbs. The author analyses etymological and lexicographical data regarding the lexemes дом and къща, their hyperonyms, hyponyms, synonyms, meronyms, endonyms and derivatives. Word combinations (collocations) are listed, such as *роден дом* ‘family home’, *домашен кът* ‘sweet home’, *къща за гости* ‘a house for guests’. The concepts are discussed in light of a questionnaire as well as of Bulgarian literary works, newspapers, and magazines. The metaphorical meanings of home and house are pointed to: HOME AS A HUMAN BEING, HOME AS A PLANT and others. The following aspects are distinguished: physical (a building), social (a family, people), functional (what is indispensable for a home), and cultural (the values that home is a vehicle of). Two profiles of the Bulgarian home/house are identified: a traditional and a contemporary one.

DOM w języku serbskim*

Stana Ristić
Ivana Lazić-Konjik

W oparciu o analizę danych zaczerpniętych ze *Słownika serbsko-chorwackiego języka literackiego i ludowego* (leksemy: **dom** i **kuća** oraz synonimy tych nazw), danych ankietowych oraz różnogatunkowych danych tekstowych autorki rekonstruuje sposób rozumienia pojęcia DOM we współczesnym języku serbskim, stwierdzając, że prototypowy dom to miejsce, w którym człowiek mieszka wraz ze swoją rodziną; ognisko domowe, wspólnota rodzinna oraz (przenośnie) ojczyzna. W opisie wyeksponowano pozytywne wartości leżące u podłoża tego konceptu, ujawniające się poprzez opozycje: *swój – obcy*, *żywy – martwy* oraz *przestrzeń intymna – przestrzeń publiczna*. Podjęto także próbę pokazania sposobu profilowania bazowego wyobrażenia DOMU, ujmowanego m.in. w ramach parametrów fizycznego, funkcjonalnego, społecznego, emocyjnego i aksjologicznego.

1. Przedmiot, materiał, metodologia

Koncept DOMU w języku serbskim zostanie przedstawiony na materiale *Słownika serbsko-chorwackiego języka literackiego i ludowego* (RSANU), tekstów (z korpusu elektronicznego) współczesnego języka serbskiego, przysłów ludowych i ankiety zgodnie z założeniami teoretycznymi i metodologią lubelskiej szkoły etnolingwistycznej, według zasad zawartych w instrukcji metodologicznej (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2009).

Materiał RSANU oprócz słownikowego hasła *dom* i jego najbliższego synonimu (hasła *kuća*), obejmuje także jednostki leksykalne przynależne do ich gniazd słowotwórczych, przedstawia systemowy materiał językowy².

---

* Praca powstała w ramach projektu 178009, który w całości finansuje Ministerstwo Oświaty, Nauki i Rozwoju Technologicznego Republiki Serbii. Z języka serbskiego na polski przeł. Robert Bońkowski.

² RSANU obejmuje dwa stulecia w rozwoju leksyki języka serbskiego i w części centralnej swojego korpusu reprezentuje stabilny stan systemu leksykalnego współczesnego języka serbskiego na płaszczyźnie przestrzennej, czasowej, funkcjonalno-stylistycznej i normatywnej. Według bardzo

Uwzględnimy wszystkie charakterystyczne relacje leksykalno-semantyczne: hipero- i hiponimiczne, antonimiczne, synonimiczne, łącznie z derywacją afiksálną i semantyczną, z relacjami syntagmatyczno-syntaktycznymi i utartymi kolokacjami. Z uwagi na to, że dane te potwierdzają rozległy, wielowymiarowy obraz DOMU w języku serbskim, w oparciu o nie zostaną ustalone najistotniejsze parametry ważne dla uchwycenia profilowania tego pojęcia przez użytkowników języka serbskiego¹. Materiał przysłów ludowych wskazuje na swoistą hierarchię parametrów we współczesnym obrazie DOMU. Materiał korpusu elektronicznego i ankieta reprezentują koncept najbliższy naiwnemu obrazowi utrwalonemu w języku mówionym, najbardziej neutralnym i pierwotnym.

Po przebadaniu użyc leksemów *дом* i *кућа* zostaną wydzielone cechy wspólne i profile wyobrażenia domu², a na przykładach zróżnicowanych stylistycznie i gatunkowo – przedstawione te cechy, które poszerzają lub modyfikują konceptualne pole DOMU, wprowadzając nowe parametry ważne dla profilowania tego pojęcia w dynamicznym procesie komunikacji³.

2. *Dom / kuća* w definicjach słownikowych

W *Słowniku serbsko-chorwackiego języka literackiego i gwarowego* RSANU wydzielone zostały następujące znaczenia serbskiego leksemu *дом*:

1. a. *kuća* jako miejsce, gdzie człowiek mieszka ze swoją rodziną; b. ognisko domowe, rodzina, wspólnota rodzinna; c. miejsce zamieszkania, miejsce przebywania (zwierząt); d. *przen.* kraj rodzinny, miejsce urodzenia, ojczyzna;

2. a. *kuća*, budynek w ogóle;

3. {brak?};

4. budynek, w którym znajduje się jakaś instytucja społeczna: ~ kultury, ~ pracowników oświatowych, ~ służby zdrowia, ~ starców, ~ dziecka, ~ inwalidów, ~ pracownicy i in.;

5. a. ród, plemię; rodzina, krewni (często z leksemem oznaczającym bliższe określenie pokrewieństwa),

Leksem serb. *kuća* ma przypisane następujące znaczenia:

---

wyczerpującego opisu gramatycznych, leksykalno-semantycznych i komunikacyjno-pragmatycznych cech leksemów i poświadczeń ich użycia w różnorodnych stylach funkcjonalnych materiał tego słownika może być traktowany jako systemowy.

¹ O informacjach etnolingwistycznych w Słowniku SANU przedstawionych na przykładzie leksemów *дом*, *домовина/отаџбина* ‘ojczyzna’ i *мајка* ‘matka’ zob. Ристић, Слијепчевић 2013.

² Chodzi o parametryzację opartą o następujące aspekty: fizyczny, funkcjonalny, społeczny i aksjologiczny (por. Бартмињски 2011: 39–40, 222–224).

³ O aspektach indywidualnych i stylistycznych w profilowaniu DOMU w dyskursie literackim zob. Ристић 2013, a o stereotypie DOMU w dyskursie religijnym zob. Ристић 2013a.

1. a. obiekt budowlany, budynek służący do przebywania, mieszkania lub jakiegokolwiek innego użytku społecznego; *przen.* duża ilość czegoś, duża liczba czegoś; b. dom rodowy, dom rodzinny, ognisko rodzinne, rodzina; c. miejsce zamieszkania, miejsce przebywania (zwierząt); d. prace domowe, gospodarstwo domowe (jako utrzymanie domu), gospodarstwo; e. sprzęty użytku domowego, sprzęty domowe i in. potrzebne do prowadzenia gospodarstwa domowego;

2. a. ci, którzy mieszkają w jednym gospodarstwie domowym, wspólnota rodzinna, rodzina; b. rodzina, ród; krewni, dynastia (często z dodanym nazwiskiem rodowym jako bliższym określeniem pokrewieństwa); c. wspólnota większej liczby rodzin o tym samym nazwisku, związana pochodzeniem od tego samego przodka, bractwo, ród;

3. a. instytucja kulturalno-oświatowa, administracyjna i in.; sąd, sala rozpraw; gmina; budynek, w którym znajduje się taka instytucja; b. przedsiębiorstwo (zazwyczaj z jakimś określeniem); budynek, w którym znajduje się takie przedsiębiorstwo; por. firma;

4. *przen.* miejsce przebywania (wieś, miasto itp); miejsce urodzenia, kraj urodzenia, strony rodzinne, ojczyzna;

5. *przen.* a. (zazwyczaj w *voc.*) pieszczołliwie (zwykle w zwrocie matki do dziecka, często z zaimkiem *moja*); b. osoba, która gospodaruje, prowadzi swoje gospodarstwo domowe;

6. majątek rodzinny, gospodarstwo domowe⁴.

---

⁴ Znaczenia specjalne: **dom** 3. „*polit.* jedno z ciał, z których w większości państw składa się parlament, izba” [*sednice obadva doma* (posiedzenie obydwu izb), *predstavništvo podeljeno na više domova* (parlament podzielony na więcej izb), *skupština od jednog doma* (skupština składająca się z jednej izby), *gornji dom/ kuća* (izba wyższa), *gospodski dom* (dwór), *dom lordova* (Izba Lordów), *dom magnata* (izba magnatów), *donji dom* (izba niższa), *narodni dom* (dom ludowy), *predstavnički dom* (izba reprezentantów), *viša kuća* (izba wyższa), *kuća velikaša* (izba magnatów), *kuća lordova* (Izba Lordów); *donja (niža) kuća* (izba niższa) „narodna skupština, parlamenat” (skupština ludowa, parlament)]; 6. „*masz.* część przestrzeni parowej w najwyższym miejscu kotła parowego, skąd odprowadzana jest para”; 7. „w grach dziecięcych miejsce, gdzie gracz stoi na początku gry i skąd zaczyna to, co istotne w grze” [*stati svaki u svoj dom* (stanąć każdy do swojego domu)]. **kuća** 8. a. ochronna skorupa mięczaka; b. wykopana w ziemi jama w celu sadzenia lub siania warzyw. 9. *reg.* gra dziecięca, w której rywalizuje się we wrzucaniu monet, guzików itp. do wykopanego w ziemi dołka, taki dołek. 10. W zagadce ludowej, o roju pszczół. 11. *anat. reg.* kość w przegubie łopatki. 12. *astrol. arch.* każde z dwunastu gromad gwiazd konstelacji zodiaku. 13. *reg.* rodzaj ciasta bożonarodzeniowego. 14. *reg.* łopatka do przenoszenia ognia, szufla. Znaczenia regionalne: **dom** 2.b. część domu, gdzie mieszka gospodarz wraz z rodziną, mieszkanie; c. dom z ziemią, gruntem. 5. b. rodzina, w której dziewczyna (wzgl. kobieta) wyjdzie za mąż; c. rodzina, w której dziewczyna mieszka przed zamążpójściem; d. dobra, szanowana, szlachetna rodzina. **kuća** 1. d. *reg.* grupa budynków, wszystkie budynki jednego gospodarstwa lub jednej spółdzielni. 2. a. część, pomieszczenie w budynku do mieszkania, w którym jest palenisko, gdzie się gotuje, je, przebywa itd.; kuchnia; b. pokój; c. pomieszczenie w budynku do mieszkania, w którym trzymane jest bydło. 3. c. większa wspólnota rodzinna (zazwyczaj bracia ze swoimi rodzinami), których członkowie

Prototypowy obraz domu w języku serbskim odpowiada znaczeniu, które w RSANU podano jako pierwsze, prymarne znaczenie leksemu *dom* [1a] w tym znaczeniu połączono semy domu jako obiektu fizycznego ('budynek') i jako wspólnoty społecznej ('rodzina'), zgodnie ze zwyczajowym sposobem konceptualizacji tego pojęcia w języku serbskim.

Struktura i hierarchiczny układ znaczenia podstawowego, prototypowego pokazują, że w lingwokulturze serbskiej leksemy *dom* i *kuća* funkcjonują jako synonimy. Podstawowa różnica odnosi się do wymiaru społecznego, który jest ważny w przypadku *domu*, a wtórny w przypadku leksemu *kuća*. *Kuća* jest odbierana jako 'budynek' tj. obiekt budowlany z funkcją 'do zamieszkania', a dopiero sekundarnie jako 'rodzina'. Przytoczone różnice są potwierdzone przez zwyczajowe kolokacje typu *kupiti / prodati kuću* 'kupić / sprzedać dom', *iznajmiti kuću* 'wynająć dom', w stosunku do niemożliwych kolokacji **kupiti dom*, **prodati dom*, **iznajmiti dom*. Na niektóre z przytoczonych różnic w użyciu tych dwóch leksemów wskazuje następujący przykład:

[1] *Od tvoje kuće, Ivane, ostaće kućište, a od naroda iz doma tvoga strašna pripovetka!*

[Janko Veselinović, *Hajduk Stanko* EKJS]

[Z twojego domu, Ivane, zostanie miejsce, gdzie kiedyś stał dom, a w pamięci ludzi z twojego ogniska domowego straszna opowieść],

w którym leksem *kuća* użyty jest w znaczeniu obiektu fizycznego, derywat *kućište* w znaczeniu 'miejsce, gdzie niegdyś stał dom',⁵ zaś leksem *dom* – w sensie społecznym, jako 'wspólnota rodowa', ludzie z czyjegoś domu, a w sensie aksjologicznym jako strażnik wartości tradycyjnych, kulturowych, moralnych i in.

Zatem, obok ustalonych cech fizycznych pojęcie DOMU w języku serbskim obejmuje i inne istotne cechy, które sprawiają, że koncept DOMU jawi się jako całość wielowymiarowa, włączająca różnorodne parametry: fizyczne, społeczne, funkcjonalne, emocjonalne i aksjologiczne (por. Бартмињски 2011: 222–224).

3. Relacje paradygmatyczne i syntagmatyczne

We współczesnym języku serbskim parametryzację profilowania stereotypu domu, oprócz użycia leksemów *dom* i *kuća*, uzupełniają leksemy z tego samego pola semantycznego, które omówię w kolejności.

mieszkają na jednym gospodarstwie; wspólnota rodzinna [*velika kuća, velja kuća, zadružna kuća, jaka kuća* (wielki dom, przedsiębiorstwo rolne, silny dom)].

⁵ Zmiany parametrów fizycznych w stereotypie DOMU w JOS są łatwo widoczne, podczas gdy zmiany w wartościach społecznych i kulturowych są mniej wyraźne i uwarunkowane zmianami w strukturze rodzinnej i społecznej wspólnoty (por. Бартмињски 2011: 238–240, nr. 20 i 21).

3.1. Synonimy

W języku serbskim istnieje duża liczba określeń pojęcia DOM w jego rozmaitych aspektach, tj. dopełniających semantycznie pole DOMU ('miejsce do mieszkania'), odsłaniając liczne cechy, według których nazywany przedmiot oddala się od prototypowego wyobrażenia nominowanego przez leksemę *dom / kuća*. Nazwy te w określonych kontekstach są synonimami leksemu *dom*⁶: *zgrada* 'budynek', *građevina* 'budowla, gmach', *stan* 'mieszkanie', *garsonjera* 'kawalerka', *dupleks* 'piętrowe mieszkanie', *peterospratnica* 'budynek pięcioletni', *višespratnica* 'budynek wielopiętrowy', *kuća „na lakat”* (dosł.) 'dom „na łokieć”; zazwyczaj duży dom znajdujący się przy skrzyżowaniu dwóch ulic, z drzwiami wejściowymi na każdą z ulic'; *vila* 'willa', *dvorac* 'zamek', *palata* 'pałac'; *čardaklija* 'duży piętrowy dom, po którym wspina się latorośl', *zemunica* 'ziemianka', *koliba* 'lepianka, koliba', *sojenica* 'chata na palach', *baraka (čatrlja, pušara)* 'barak (rudera)', *prizemnica* 'domek parterowy', *pozemljuša* 'chata z kamienia'; *slamara (slamarica, slamnjača)* 'dom z dachem słomianym', *pločara, šindralija* 'budynek kryty gontami', *čerpičara; čatmara, udžera, udžerica* 'rudera', *stračara* 'rudera, lepianka', *trošarnica* i in. Przytoczone przykłady profilują aspekty fizyczne DOMU: technikę budowy, wygląd, rozmiar, wysokość, liczbę pięter, materiał, z którego jest zbudowany i in.

Niektóre z nich profilują aspekty aksjologiczne tego pojęcia, przypisując mu cechy pozytywne lub negatywne. Tak więc leksemę *gnezdo (porodično, toplo, gostoljubivo)* 'gniazdo (rodzinne, gościnne)', *utočište* 'schron, schronisko' i *skrovište* 'kryjówka, schron, azyl', w swoich znaczeniach metaforycznych lub metonimicznych niosą pozytywną konotację, podkreślając takie cechy, jak wygoda, komfort, ciepło i bezpieczeństwo; leksemę: *vila* 'willa', *dvorac* 'zamek', *zdanje* 'budowla', *palata* 'pałac', z semem 'bogactwo' obok wygody i komfortu uwydatniają wysoki prestiż obiektu nazywanego. Negatywną konotację z semem 'nieuporządkowania, niewygody' mają leksemę *brlog* 'barłóg', *svinjac* 'chlew', *pržnica* w swoich znaczeniach przenośnych; podobnie te z semami 'biedy' i 'niecierpliwości': *stračara* 'rudera, lepianka', *trošarnica, udžera* 'rudera', *udžerica* 'ts.'. W przeciwieństwie do leksemów z pozytywną konotacją, leksemę te wskazują na brak wygody, ciepła i poczucia bezpieczeństwa.

Nazwy synonimiczne powstałe na drodze metonimizacji *ognjište* 'ognisko', *kućište* 'zagroda', *odžak* 'dwór, posiadłość', *krov* 'dach', *kapija* 'drzwi, podwoje', *upret*⁷ 'ognisko, dom', *sljeme*⁸ eksponują części domu, które w kul-

⁶ Podane w kolejności nazwy różnych rodzajów domu, są w istocie hiponimami (o czym dalej), które tylko kontekstowo mogą być uznane za synonimy [Red.]

⁷ W podstawowym znaczeniu 'żarzący się węgiel pod popiołem, żar'.

⁸ W podstawowym znaczeniu 'belka na szycie dachu, szczyt dachu'.

turowej konceptualizacji tego pojęcia pełnią wyjątkowo ważną rolę (zob. dalej pod przysłowia).

3.2. Hiperonimy / hiponimy

Rolę wyższego kategoryjnego hiperonimu dla pojęcia DOM spełnia kilka leksemów, uporządkowanych według „zasady bliskiej przyległości hiperonimu” (Бартмињски 2011: 113): *kuća* ‘dom’, *zgrada* ‘budynek’, *građevina* ‘budowla, gmach’, (*građevinski*) *objekat* ‘obiekt (budowlany)’. Można zatem mówić i o hierarchizacji nazw hiponimicznych wewnątrz jednego pola konceptualnego, i o nadrzędności jednych pojęć w stosunku do innych. W ten oto sposób, w języku serbskim, na tej samej płaszczyźnie hierarchicznej znajdują się nazwy *kuća*, *dom* i *stan* ‘mieszkanie’ i pełnią nadrzędną rolę w stosunku do pozostałych hiponimicznych nazw rodzajów domu. Różnice w znaczeniu wymienionych trzech leksemów opierają się na faktach pozajęzykowych i przede wszystkim dotyczą różnic związanych z cechami fizycznymi samych obiektów mieszkalnych.

3.3. Opozycje

Wieloaspektowość względnie wielowymiarowość konceptu DOM docho-
dzi do głosu w opozycjach. W polu konceptualnym opozycje są budowane w oparciu o stosunki społeczne, ematywne (psychosocjalne), egzystencjalne i przestrzenne⁹. Przytoczone przykłady wskazują, iż koncept DOMU funkcjonuje jako uniwersalny koncept kulturowy (por. Алефиренко 2011: 32–33), prastare pojęcie mentalne, które jest związane z podstawową ludzką sytuacją egzystencjalną¹⁰. W jego realizacji biorą udział podstawowe wartości egzystencjalne w formie opozycji binarnych: „swój – obcy” i „życie – śmierć”. W planie pojęciowo-poznawczym pojęcie DOMU funkcjonuje jako domena źródłowa służąca kategoryzacji innych pojęć, i to nie tylko w oparciu o parametr pozytywny „swój” i „życie”, ale i parametr przestrzenny służący ustanawianiu opozycji „przestrzeń wewnętrzna / swoja / przyjazna – przestrzeń zewnętrzna / obca / nieprzyjazna”¹¹. W charakterze ogranicznika występują próg i drzwi.

⁹ O aspektach społecznych, egzystencjalnych i emotywnych konceptualizacji pojęć DOM, DOMOVINA (ojczyzna) i MAJKA (matka) we wspólnej konceptosferze zob. Ристић 2013b.

¹⁰ Z powodu swojego pierwszorzędnego znaczenia pojęcie to wpływa na sposób konceptualizacji i kategoryzacji świata. Stąd centralne miejsce, które zajmuje zarówno w życiu, jak i w obrzędzie (rytuale), zwłaszcza w tzw. obrzędach przejścia i inicjacji, w których funkcjonuje jako symbol „swojego”, przyjaznego, ludzkiego (w stosunku do tego, co jest daleko i symbolizuje „obce”, nieprzyjazne, demoniczne) por. Павловић 2004: 36–37.

¹¹ Mowa o kategoryzacji orientacyjnej, która jest w podstawie orientacyjnych metafor pojęciowych. O tej i o innych rodzajach metafor pojęciowych (strukturalnych, ontologicznych i obrazowych) zob. Klikovac 2004: 22–24.

Na opozycji przestrzennej i społecznej osadza się stosunek antonimiczny leksemu *dom* i *svet* ‘świat’: dom jest bliski, przyjazny, a świat daleki, obcy i niebezpieczny, na co wskazują następujące przykłady: *Svuda je proći, al’ je kući doći* [Wszędzie przejść, ale przyjść do domu / Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej] – R. B.; *kod (svoje) kuće (biti)* [w (swoim) domu być].

3.4. Derywaty

Leksemy *dom* i *kuća* wykazują bogatą derywację semantyczną. Derywaty obu leksemów nie wychodzą zbytnio poza podstawowy sens pojęciowy „*dom – kuća – porodica*”, dyspersja semantyczna leksemu *kuća* jest bogatsza, por. np. *kućanica* ‘gospodyni’; *kućanin* ‘domownik’; *kućar* ‘dom tylny, spiżarnia’, *kućerak* ‘komora’, ale też *reg.* ‘kaplica, kościółek’, *hist.* ‘chłop bez ziemi, który posiada tylko dom z niewielkim ogrodzeniem i który się utrzymuje z dziennego wynagrodzenia u innych, parobek’ itp.; *kućarica* ‘gospodyni domowa’, *zool.* ‘rodzaj ryby morskiej *Callopeltis quadrilineata*’, ‘żmija, która żyje w ścianach domów, żmija domowa’.

Analiza semantyki derywatów umożliwia dostrzeżenie jeszcze innych cech istotnych dla konceptualizacji DOMU w języku serbskim oraz ustalenie natury stosunku tego pojęcia do innych pojęć. Wyróżnia się przymiotnik *domaći* ‘domowy’, który wchodzi w syntagmy pokrywające swoimi znaczeniami prawie całe konceptualne pole DOMU: *domaća haljina* (dosł.) ‘domowa sukienka; podomka’; „**wyroby domowe**”: *domaća komovica* ‘wódka domowa, zacierówka’, *domaći duvan* ‘tytoń domowy’, *domaće vino* ‘wino domowe’, *domaće sirište* ‘domowe zsiadłe mleko’; „**rodzinny**”: *domaći ljudi* (dosł.) ‘domowi ludzie, domownicy’, *domaći narod* (dosł.) ‘rodzinny lud’; „**niewymuszony, naturalny, swobodny**”: *domaće ponašanje* (dosł.) ‘domowe zachowanie, sprawowanie się’, *domaći čovek* (dosł.) ‘domowy człowiek’; „**oswojony, swojski, wyhodowany**”: *domaća životinja* ‘zwierzę domowe’, *domaća koza* ‘koza domowa’, *domaći pas* ‘pies domowy’; *domaća vinova loza* ‘domowa winna brandy’, *domaći kupus* ‘kapusta domowa’ i in.; „**członek rodziny**”: *Ova kuća neka Vam bude kao da je Vaša. Vi ste naš, domaći* [dosł. Ten dom niech dla was będzie taki, jakby był wasz. Jesteś nasz, domowy]. Identyczne znaczenie dla konceptualizacji DOMU mają także inne derywaty w znaczeniach: „**głowa rodziny**”: *domaćin* ‘gospodarz, pan domu’; *domar* ‘domownik’; *domoroditelj* (arch.) ‘gospodarz, pan domu, gazda’; „**opiekuńczość, troskliwość, dbałość, oszczędność, gospodarność**”: *domaćin* ‘gospodarz’; *domaćinski* (dosł.) ‘domowy’; „**majętność, zamożność, bogactwo**”: *domaćin* ‘gospodarz’; „**wzór, przykład**”: *domaćinski svet* (dosł.) ‘świat domowy’; „**bliskość**”: *odomaćiti* ‘zadomowić się’; *udomaćiti* ‘zadomowić się, zżyć się, być jak u siebie’; „**stosunki pokrewieństwa**”: *domazen* (dosł.) ‘ten, co się przyzenił do domu swej żony’; *domaćica* (*etn. reg.*)

‘uczestniczka w obrzędzie weselnym, żona drużby, brata męża lub krewna’; *domaćin* ‘mąż, małżonek’.

Niektóre derywaty pokazują, że pojęcie DOMU konceptualizuje się jako ‘kraj, miejsce urodzenia, ojczyzna; patriotyzm’: *doma* ‘w domu’, *u svom kraju, u domovini, otadžbini* ‘w swoim kraju, w ojczyźnie’, *u svoj kraj, u svoju postojbinu* ‘do swojego kraju, do swojej ojczyzny’; *Slika je uljena ... od domaćeg umjetnika* (dosł.) ‘Obraz jest olejny... domowego artysty’; *domaja* ‘kraj rodzinny’; *arch. domovina* ‘ojczyzna’; *domobran* ‘rezerwista’; *domoljub* ‘patriota’; *domoljublje* ‘patriotyzm’; *domorodstvo* ‘patriotyzm’ i in. Na peryferiach gniazda słowotwórczego leksemu *dom* realizują się derywaty, które nazywają realia spoza tego pola: „**dokument**”: *domovnica* ‘świadczenie przynależności do kraju, państwa’; „**nieistnienie domu**”: *bezdom* (dosł.) ‘brak domu’, *bezdoman*, ‘bezdomny’; *izdomiti* ‘ubezpieścić’; „**nie-dom, obczyzna**”: *nedomaći* (dosł.) ‘nie gospodarze’; *nedomaćin* ‘nie pan domu’; *nedomaćinski* (dosł.) ‘nie domowy’; „**klub, ekipa**” *sport.*: *Domaći igraju vrlo oštro, borbeno*; *Imena klubova koji su domaćini štampana su crnim slovima* [Gospodarze grają bardzo ostro, walecznie; nazwy klubów gospodarzy drukowane są czarnymi literami]; „**duch domowy**”: *mit. reg. domaći* ‘domowy’; „**rodzaj gruszy**” *agr. reg. domaćica*.

Pod względem semantycznym najbardziej interesujący jest stosunek przymiotników *domaći* i *kućni*, które oprócz znaczenia czysto relacyjnego (odnoszącego się do domu, rodziny, gospodarstwa domowego) rozwijają liczne znaczenia jakościowe, które konkretyzują uczucia i pojęcia związane z domem (por. Бартмињски 2011: 225).

3.5. Stereotypowe kompleksy syntagmatyczne. Kolokacje i frazeologizmy

Na podstawie wszystkich realizacji znaczenia leksemu *dom* / *kuća*, można, zgodnie z zasadami „definicji kognitywnej”, opracowanej w ramach lubelskiej szkoły etnolingwistycznej (Бартмињски 2011: 237–241), podać całościowy opis semantyczny konceptu DOM, uwzględniający wszystkie jego wymiary. Realizuje się on przez „zдания definiujące”, które w planie tematycznym określa się jako „motywy stereotypowe”¹². Kompleks konwencjonalnych realizacji na poziomie normy społecznej, zarówno w języku serbskim, jak i w polskim, można opisać jako realizację schematu: **Nhum mieszka (stanuje / żywi) w Nloc**, z którego (wyrażając się językiem składni semantycznej) zostają wyprowadzone zdania

¹² Terminy w cudzysłowie zaczerpnięto z J. Bartmińskiego (Бартмињски 2011: 238–240, i np. z tych stron, na których pojęcia są wyjaśnione i podane jako wzorzec). Definicję motywu stereotypowego podał Bartmiński (tamże: 241) i według niego możliwość tworzenia tekstów poprzez użycie podstawowych motywów stereotypowych teoretycznie jest ograniczona tylko przez czynniki pragmatyczne, historyczne i kulturowe.

typu *porodica stanuje / živi u zgradi* ‘rodzina mieszka w budynku’. Można więc definiować dom [*dom / kuća*] jako konfigurację trzech kategorii, a mianowicie *zgrada* ‘budynek’, *stanovanje* ‘zamieszkanie’ i *porodica* ‘rodzina’, przynależnych do trzech domen (faset): [miejsce] – [wydarzenie] – [subiekt, tj. ludzie uczestniczący w wydarzeniach]. Domeny te wzajemnie się łączą. Poprzez substytucję leksemów w ramach poszczególnych faset wyprowadzane są stereotypowe motywy. Tak więc w języku serbskim domenę [wydarzenie] oprócz nadrzędnego leksemu *mieszkać (stanovati / živeti)*, może wypełniać cały szereg czasownikowych / predykatywnych leksemów, typu: *privremeno stanovati* ‘mieszkać czasowo’, *boraviti* ‘przebywać’, *prebivati* ‘przebywać, zamieszkiwać’, *iznajmiti* ‘wynająć’ i in.; domenę [subiektu], oprócz nadrzędnego leksemu *porodica* ‘rodzina’, wypełniają liczne rzeczowniki ze sfery Humanum: *porodica*, *ukućani* ‘domownicy’, *prijatelji* ‘przyjaciele’, *seljak* ‘wieśniak, rolnik’, *radnik* ‘pracownik’, *službenik* ‘funkcjonariusz, urzędnik’, *čovjek iz grada* ‘człowiek z miasta’ i in.; a domenę [miejsca], oprócz nadrzędnego leksemu *zgrada* ‘budynek’ wypełniają leksemy: *dom*, *kuća*, *stan*, *palata*, *vikendica* ‘dacha’ i cały szereg przytoczonych synonimów i hiponimów.

Ilustracje możliwych substytucji zostały podane w poprzednich podpunktach w postaci zdań i minimalnych kontekstów.

Zasób podstawowych stereotypowych motywów definiujących DOM serbski i tworzących swoistą strukturę narracyjną zostanie przedstawiony w oparciu o materiał z przysłów i tekstów / korpusu językowego.

4. Ankieta

Dzięki badaniom eksperymentalnym (ankietowym) możliwe jest uchwycenie potocznego wyobrażenia DOMU. Pokazują one, w jaki sposób zwykły użytkownik współczesnego języka serbskiego konceptualizuje DOM. Ankieta została przeprowadzona w trakcie roku akademickiego 2011/2012 na trzech wydziałach Uniwersytetu w Nowym Sadzie: filozoficznym, przyrodniczo-matematycznym i technologicznym¹³.

¹³ W ankiecie uczestniczyło 112 studentów — po 56 z obu profili (społecznego, humanistyczno-przyrodniczego, technicznego); otrzymali 5 pytań: 1. Da li je DOM isto što i KUĆA? DA/NE (zaokruży odgovor) [1. Czy DOM jest tym samym, co KUĆA? TAK/NIE (zakreśl odpowiedź)]; 2. Suštinu pravog doma predstavljaja (dopuni) [(2. Istotę prawdziwego domu (*dom*) stanowi (dokończ)]; 3. Opiši izgled tipičnog doma [3. Opisz wygląd typowego domu (*dom*)]; 4. Napiši što više osobina/pojmova koje se odnose na dom [4. Napisz jak najwięcej cech/pojęć, które dotyczą domu (*dom*)]; 5. Dopuni sledeće rečenice: *Ja imam dom ali, i Ja imam dom i.* [5. Dokończ następujące zdania: Mam dom (*dom*), ale... i Mam dom (*dom*) i...]. Szczegółowe statystyczne opracowanie i analiza wyników zostaną przedstawione w odrębnej pracy.

Na pytanie, czy *dom* i *kuća* są tym samym, tylko 12 studentów odpowiedziało twierdząco, co jasno pokazuje różnicę w sposobach stereotypizacji, która w planie językowym przyjmuje formę niepełnej synonimiczności, jak to wcześniej wykazano. Z drugiej strony 12 twierdzących odpowiedzi wskazuje na istnienie pewnych konceptualnych zbieżności w jądrze semantycznym (na tej podstawie *kuća* traktowana jest jako najbliższy synonim leksemu *dom* w języku serbskim). Jednak u współczesnych (młodszych) użytkowników siatka cech semantycznych jest inaczej zorganizowana (zhierarchizowana), niż to wynikałoby z badania jedynie materiału słownikowego. Oto niektóre odpowiedzi z ankiety:

[2] *Ne postoji tipičan izgled doma jer njega njega čini izgled već ljudi; ne postoji opis, dom je nešto što se oseća unutar porodice ili društva; kuća mi je konkretan pojam a dom apstraktan. Nekom mogu da se poklope značenja ali meni ne; dom: toplina, sigurnost; kuća: objekat.*

[Nie istnieje typowy wygląd domu, ponieważ nie tworzy go wygląd, a ludzie; nie istnieje opis, dom jest czymś, co się odczuwa wewnątrz rodziny i społeczności; *kuća* jest dla mnie konkretnym pojęciem, a *dom* abstrakcyjnym. Komuś mogą się pokryć znaczenia, ale mi nie; *dom*: ciepło, bezpieczeństwo; *kuća*: obiekt].

Ankieta pokazała, że fizyczny aspekt *domu* jest na drugim planie w stosunku do społecznego, bytowego i emocjonalnego. W zwyczajowej konceptualizacji *DOM* zwykle (choć nie zawsze) jest pojmowany w wymiarze fizycznym, kiedy jest nazywany słowem *kuća*, lecz to powiązanie, wydaje się¹⁴, nie jest dwukierunkowe: w najogólniejszym sensie *kuća* nie sprowadza się regularnie do związku z serbskim leksemem *dom*, por. odpowiedzi:

[3] *Kuća je objekat, zgrada. Ne mora da znači da je svaka kuća i dom; Suštinu pravog doma predstavlja porodica koja čini neki prostor domom, gde postoji ljubav, toplina, podrška i poverenje.*

[*Kuća* jest obiektem, budynkiem. Nie musi to oznaczać, że każda *kuća* to *dom*; istotę prawdziwego *domu* stanowi rodzina, która tworzy pewną przestrzeń za pośrednictwem *domu*, gdzie istnieje miłość, ciepło, oparcie i zaufanie].

Innymi słowy *kuća* jest pojęciem ogólniejszym w stosunku do pojęcia *dom*, które obejmuje dwa, względnie trzy profilowane wymiary: fizyczny (miejsce – *kuća*), emotywno-socjalny (rodzina) i funkcjonalny, łączący dwie poprzednie w jedną niepodzielną całość (zamieszkiwanie). *Kuća* również oznacza trzy

¹⁴ Analizując wyniki tej ankiety, doszliśmy do wniosku, że należałoby przeprowadzić jeszcze jedną ankietę, w której wymagałoby się od ankietowanych odpowiedzi na pytanie: *Šta predstavlja suštinu prave kuće?* [Co stanowi o istocie „prawdziwego” domu (*kuća*)]. Porównanie wyników dałoby wiarygodną odpowiedź na pytanie o semantyczny stosunek pojęć *dom* / *kuća* w zwyczajowej współczesnej konceptualizacji użytkowników języka serbskiego.

nierozłączne wymiary (fizyczny, socjalny i funkcjonalny), ale charakterystyka jest tu bardziej ogólna, co pokazują zdania zawierające podstawowy zapis motywu *dom* i *kuća*:

[4] *Kuća je zgrada u kojoj žive ljudi* [*Kuća* jest budynkiem, w którym mieszkają ludzie] lub *Kuća je zgrada za stanovanje* [*Kuća* jest budynkiem do zamieszkiwania] i *Dom je kuća u kojoj živi porodica* [*Dom* jest *kućą*, w której mieszka rodzina] lub *Dom je porodica (koja živi) u kući* [*Dom* jest rodziną (która mieszka) w *kući*].

Na pytanie, co stanowi istotę „prawdziwego” domu (*dom*), otrzymano dużą liczbę różnorodnych cech, z których wiele zostało powtórzonych w tym samym lub podobnym sformułowaniu, co jest dobrym wskaźnikiem stopnia ich utrwalenia. Najczęściej przytaczane cechy to: rodzina, ciepło, zgoda, miłość, bezpieczeństwo, miejsce / przestrzeń, w którym mieszka rodzina, rodzinna atmosfera¹⁵. W pierwszym rzędzie dotyczą one aspektu psychospołecznego i aksjologicznego, które w stereotypizacji domu są ze sobą ściśle powiązane, na co jasno wskazują odpowiedzi, w których wymienia się je razem, np.

[5] *složna porodica; odlični odnosi, ljudi koji u njoj žive koji su nam dragi, koje volimo i koji nas vole; porodica na okupu u jednoj kući; mesto porodičnog okupljanja; toplina u krugu porodice.*

[zgodna rodzina; idealne stosunki, ludzie, którzy w nim mieszkają są nam drodzy, których kochamy i którzy nas kochają; rodzina razem w jednej *kući*; miejsce rodzinnego zgromadzenia; ciepło w kręgu rodziny].

Wymiar aksjologiczny zajmuje wysoką pozycję we współczesnym zwyczajowym obrazie „prawdziwego” domu. Dosłownie wszystkie przytoczone cechy są cechami pozytywnymi, profilującymi wyraźnie pozytywną wartość domu w codziennym obrazie językowym, w którym dominuje wymiar społeczny i emocjonalny, urastając do rangi najwyższych wartości.

Uzyskane odpowiedzi poszerzają obraz podstawowego stereotypowego wyobrażenia domu we wszystkich trzech wymiarach. Aspekt fizyczny łączy się z psychicznym poprzez emotywną percepcję przestrzeni życiowej zgodnie z kryterium bliskości.

[6] *Dom to ne kuća, ale mesto gde sam odrasla; mesto gde je porodica; mesto gde smo rođeni; mesto u kojem se najprijetnije osećamo; mesto gde se čovek oseća sigurno i srećno; mesto gde se osećamo kao kod kuće; mesto za opuštanje i uživanje; utočište.*

[*Dom* to nie *kuća*, to miejsce, gdzie dorosłam; miejsce, gdzie jest rodzina; miejsce, gdzie się urodziliśmy; miejsce, w którym najlepiej się czujemy; miejsce, gdzie człowiek

¹⁵ W odniesieniu do innych języków uzyskano prawie identyczne wyniki (por. Бартмињски 2011: 236–237).

czuje się bezpiecznie i szczęśliwie; miejsce, gdzie czujemy się jak w *kući*; miejsce do relaksu i doznawania przyjemności; schronienie].

Interesujące, że na pytanie ukierunkowane na aspekt fizyczny pojęcia DOM, mniejsza liczba ankietowanych przytoczyła wyłącznie fizyczne, wizualne charakterystyki i to głównie te, które dotyczą wnętrza i pomieszczeń domu (według frekwencji odpowiedzi: kuchnia i zapach kuchni, łazienka, pokój dzienny, podwórko, ogród, sypialnia, pokój dziecięcy, pokoje, taras; przedmioty: łóżko, telewizor, kominek), a nie jego wygląd zewnętrzny (jako budowla). Kolejność na liście rankingowej odpowiedzi ma związek z wymiarem społeczno-emotywnym i funkcjonalnym DOMU i wskazuje na pewne elementy kultury mieszkania współczesnych użytkowników języka oraz na znaczenie pojedynczych pomieszczeń w domu.

Plan emotywno-socjalny jest wyraziście przedstawiony w odpowiedzi „rodzina”, a bliżej określony przez cechy:

[7] *porodica na okupu; složna porodica; dobri porodični odnosi; porodična atmosfera; srećna porodica; bliža rodbina; rodbina; ljudi koje voliš; sestra.*

[rodzina razem; zgodna rodzina; dobre stosunki rodzinne; rodzinna atmosfera; szczęśliwa rodzina; bliższa rodzina; krewni; ludzie, których kochasz; siostra].

Aspekt funkcjonalny charakteryzują cechy stałości, trwałości, istnienia, co pojęciu DOM nadaje status stabilnej ematywnej i kulturowej wartości:

[8] *život sa svojom porodicom u stanu ili kući; mesto gde sam odrasla; uspomene u tom domu; karakterističan miris; mesto u kojem svaki od članova porodice može da nađe utočište bilo kada.*

[życie ze swoją rodziną w mieszkaniu lub *kući*; miejsce, gdzie dorosłam; wspomnienia w tym *domu*; charakterystyczny zapach; miejsce, w którym każdy z członków rodziny może znaleźć schronienie zawsze // kiedykolwiek].

5. Teksty (z włączeniem danych korpusowych)

5.1. Przysłowia

W przysłowiach ludowych (*Narodne poslovice* 1969)¹⁶ występuje morał, który wywodzi się z szeregu podobnych doświadczeń w różnych sytuacjach życia codziennego. Morał nie jest wyrażony eksplicytnie, lecz w formie

¹⁶ Przysłowia podano w wariantcie ijekawskim, z komentarzami i innymi uwagami, tak jak są przytoczone u V. Stefanovicia Karadžicia, ponieważ to też dane relewantne, wskazujące na elementy pragmatyczne, w których przedstawiono sytuacje, w jakich przysłowie powstało lub kiedy może być użyte; uwzględniono też uwagi o terytorialnym ograniczeniu użycia niektórych przysłów itp.

presupozycji; w formie żartu, z zastosowaniem różnych modalności i form podawczych – najczęściej monologu, zdań warunkowych, konstrukcji bezosobowych, rzadko w dialogu.

Przysłowia ludowe przybliżają naiwne wyobrażenia DOMU, profilują je w duchu wartości tradycyjnych i obyczajów kultury patriarchalnej. DOM jest także w przysłowiach konceptualizowany jako pojęcie wielowymiarowe, ze wszystkimi aspektami: fizycznym, społecznym, aksjologicznym i emotywnym.

Aspekty społeczne odsłaniają pewne ogólne normy obyczajowe obowiązujące w stosunkach między członkami rodziny i wskazujące na podstawowe wartości moralne. Relacje synowej i świekry oddaje przysłowie: *Ako mi ne meteš kuće, mekše mi je spavati, ako mi ne pereš sudova, gušća mi je čorba* [dosł. Jeśli mi nie zamiatasz domu, miękko mi się śpi / lżejszy mam sen, jeśli mi nie zmywasz naczyń, gęstszą mam zupę – tak mówi świekra do synowej, co znaczy: nie możesz mi niczym zrobić na złość]. Podtrzymywanie zgody w rodzinie: *Ako ne budu gosti bijesni, ne će biti kuća tjesna* [dosł. Jeśli goście nie będą kłótlivi, dom nie będzie ciasny]. Do różnicy swój – obcy odnoszą się przysłowia: *Teško je tuu kuću služiti, al' još teže svoju steći* [dosł. Trudno w obcym domu służyć, jeszcze trudniej swojego się dorobić]. *Tuđu kuću diže, a svoju obara* [dosł. Obcy dom wznosi, a swój obala]. „Darowanie długu” wyraża się przysłowiem: *Ako kuća izgori, dug na odžak izleti* [dosł. Kiedy dom spłonie, dług do komina wleci].

W niektórych przysłowiach *dom/kuća* traktuje się jako miarę pozytywnych lub negatywnych wartości: „**walęsania się, próżnowania**”: *Zašao od kuće do kuće kao vodičar*; „**oszczędności**”: *Zrno do zrna pogača, / Kamen do kamena palača* [dosł. Ziarno do ziarna – *pogača* (rodzaj chleba bez zakwasu – R.B.), / Kamień do kamienia – pałac.); „**biedy**”: *Kuća mu je od kamena, / A u kući ni kamena* [dosł. Dom ma z kamienia, / a w domu ani kamienia]; „**złośliwości**”: *Igra mečka pred čičinom kućom. – Doći će i pred našu* [dosł. Bawi się niedźwiedź przed wujka domem – przyjdzie i przed nasz]; „**gościnnność nie dla każdego**”: *Nezvanu gostu mjesto za vratima* [dosł. Niezaproszonego gościa miejsce za drzwiami].

W niektórych przysłowiach konceptualizowane są podstawowe wartości DOMU: „**wygoda i swoboda**”: *Moja kuća – moja sloboda*.

[9] *Lisica častila danju ježa pa ga uveče ustavljala na konak, ali on nijako nije šćeo ostati govoreći da je rad ići svojoj kući. Kad se oprosti s lisicom i pođe svojoj kući onda lisica pristane za njim poizdaleka da vidi kakva je ta njegova kuća, za kojom on toliko čezne i ne će da ostane kod nje u lijepoj pećini na konaku. Došavši jež do jedne klade, uvuče se pod nju u bukovo lišće, pa se protegne koliko je dug, i odrezavši reče: „Moja kuća moja sloboda”.*

[Lisica częstowała w dzień jeża, a wieczorem zatrzymywała go na nocleg, ale on za nic nie chciał zostać, mówiąc, że rad by pójść do swojego domu. Kiedy się pożegnał

z lisicą i poszedł do swojego domu, wtedy lisica poszła za nim, żeby z daleka zobaczyć, jaki też jest ten jego dom, za którym on tak tęskni i nie chce zostać u niej w ładnej jaskini na kwaterze. Przyszedszy jeź do jednej kłody, włożył pod nią, w liście buku, przeciągnął się jak długi i powiedział: „Mój dom moja wolność”].

Mówi się także: *Moja kućica moja slobodica* [dosł. Mój domek, moja wolność], *Svoja kućica svoja voljica* [Swój domek, svoja zachcianka]; *Svoja kućica – svoja slobodica* [Swój domek – svoja wolność]; „**poczucie własności, panowania w swoim domu; odpowiedzialność za dom, zwierzchnictwo**”: *Svak je svoga doma vladika; Svaki (je) domačin domu vladika* [Każdy jest swego domu panem; Każdy domownik (jest) panem domu]; *Teško kući đe nije gospara, a baštini đe nije pudara!* [Ciężko domowi, w którym nie ma gospodarza, a ojcowiznie, gdy nie ma nadzorcy]; *Teško kući na mladoj starješini!* [Ciężko domowi z młodym gospodarzem]; *Svuda je proći, al' je kući doći; Svađe je dobro, a kod kuće najbolje* [Wszędzie być, ale przyjsć do domu; Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej]. Wartość domu jest łączona z obecnością ludzi, którzy w nim mieszkają: *Teško kući bez čoeaka, a ognjištu bez hreba!* [dosł. Ciężko domowi bez człowieka, a ognisku bez pnia].

W przysłowiaach daje o sobie znać opozycja „życie – śmierć“ i świadomość krótkości życia człowieka: *Danas u dom, a sjutra u grob; Bliže sam grobu nego domu* [dosł. Dzisiaj do domu, jutro do grobu; Bliżej jestem grobu, niż domu].

Metonimiczne zastępowanie leksemów *dom / kuća* przez nazwy części domu służy uwydatnianiu wartości znaków granicznych, jakimi są „próg” i „drzwi” w pojmowaniu domu jako „przestrzeni wewnętrznej” w opozycji do „przestrzeni zewnętrznej”: *Kućni je prag najveća planina. Teško se čoeuku samo od kuće otisnuti, a poslije ode kud naumi* [„Próg domowy jest największą górą”. Ciężko człowiekowi opuścić dom, ale potem pójdzie, gdzie oczy poniosą].

5.2. DOM w tekstach poetyckich

Sięgnijmy do tekstów z korpusu elektronicznego i z RSANU. Wyobrażenie DOMU jako „wewnętrznej, bezpiecznej, intymnej przestrzeni” pokażemy na przykładzie wiersza *Moja soba* (Mój pokój), serbskiego poety Aleksy Šantića¹⁷. Bazowe wyobrażenie DOMU, przedstawione systemowo na materiale RSANU, jest w dyskursie poetyckim profilowane przez eksponowanie aspektów emotywnych i aksjologicznych i w zgodzie z charakterystyczną dla stylu artystycznego postawą kontemplacyjną wobec świata, indywidualnym punktem widzenia i intencjami komunikatywnymi autora (Бартмињски 2011: 26)¹⁸.

¹⁷ Aleksa Šantić (1868–1924) jest najpopularniejszym poetą nowszej serbskiej poezji.

¹⁸ Według J. Bartmińskiego (Бартмињски 2011: 27–28), z antropologicznego stanowiska centrum stylistycznego systemu języka tworzy styl potoczny, najbogatszy w środki i rejestry,

[10] *Jedan krevet, astal, knjige u ormaru, / U kutu bačene novine bez broja / I lik majke moje visi o duvaru / Uz ikonu, eto, to je moja soba. / Malena. No meni melika je bašta, / Gdje nad potocima tihim trepte jošte / Lepirice sjajne mojih snova, mašta, / Radosti i sreće, mira i milošte. / Ovdje mi je kao da sam gdje u strani / Visoko, pod svodom duga uzdrhtani' / U kojima rano proljeće se kupa ... / Ovo je krletka toplá duše moje, / Kroz njen mali prozo ona leti, poje, / I sjaj zlatni pije iz nebeskih kupa.*

[Jedno łózko, stół książki w szafce, / W kącie rzucone gazety niezliczona ilość / I obraz matki mojej wisi na ścianie/ Obok ikony, oto mój pokój. / Mały, ale dla mnie duży jest ogród, / Gdzie nad cichymi strumykami wciąż jeszcze dygoczą / Motyle barwne moich snów, wyobrażenia, / Radości i szczęścia, spokoju i przyjemności. / Czuję się tu jak bym był gdzieś na górze / Wysoko, pod sklepieniem tęczy drżących / W których wcześniej kąpie się wiosna... / To jest ciepła klatka duszy mojej, / Przez jej małe okienka ona leci, śpiewa, / I blask złoty pije z niebiańskich pucharów].

Fizyczne elementy DOMU odnoszą się do wyglądu wewnętrznego, do najbardziej potrzebnego wyposażenia, typowego dla aktualnej wówczas serbskiej kultury mieszkania. W percepcji poetyckiej *majka* (matka) i *krsna slava* (ikona) wyróżnione są jako największe wartości domu rodzinnego (obraz matki wisi obok ikony na ścianie), co jest zgodne z kolektywnym punktem widzenia, charakterystycznym dla patriarchalnej i prawosławnej kultury serbskiej. Metafory poetyckie¹⁹ uzupełniają ten stereotyp o elementy emotywnie i kontemplacyjne, które konotują osobiste przeżycie ciepła i wygody DOMU. W widzeniu poetyckim DOM JE VELIKA BAŠTA [DOM JEST DUŻYM OGRODEM], którego wygoda i piękno konkretyzuje się w formie obrazów, przywołujących wspomnienia szczęścia, radości i przyjemności. Oryginalna metafora poetycka DOM JE VISOKI SVOD DUGA UZDRHTANI [DOM JEST WYSOKI POD SKLEPIENIE TĘCZY] podkreśla zachwyt poety intymną sytuacją znalezienia się twarzą w twarz z samym sobą, co wnosi wartość samouświadomienia, istotną dla duchowego i osobowego rozwoju człowieka. Metaforą DOM JE KRLETKA TOPLA [DOM JEST CIEPŁĄ KLATKĄ] poeta pozytywnie wartościuje pojmowanie domu jako wewnętrznej przestrzeni, przede wszystkim mając na uwadze jego ciepło, które dobrze oddziałuje na duszę poety, wolnej tak, że „przez małe okno” i „leci”, i „śpiewa”, i upaja się złotym niebiańskim blaskiem i pięknem.

Dla konceptualizacji DOMU istotne jest to, jakie pojęcia funkcjonują w procesach metaforyzacji jako domeny źródłowe, a jakie – docelowe i jak „zazębiają” się pola konceptualne w językowym obrazie świata.

---

podczas gdy inne style (artystyczny, urzędowy, naukowy itp.) są wyprowadzone z niego i stanowią jego „derywaty” stylistyczne.

¹⁹ O różnicach między metaforą pojęciową i „żywą”, figuratywną, poetycką, która powstaje przez opracowanie i konkretyzację metafory pojęciowej zob. Klikovac, s. 93–102, a w przytoczonym dziele wskazano także na różnice między metaforą figuratywną i innowatywną.

Przykłady z korpusu wskazują, że w pozycji domen źródłowych występują pojęcia: cerkiew, Kosowo, komórka, grób / cmentarz i świat. Związek tych pojęć z pojęciem DOMU oparty jest na metonimii i metaforze, co w przykładach jest realizowane w następujący sposób:

CRKVA JE DOM (GOSPODNJI) [CERKIEW JEST DOMEM (PANA)]

[11] *Ovo nekada tako sveto mesto, zadugo predstavljaje pravo božje utočište, gostoljubivi dom u predelima divljim i nemilosrdnim.* [David, Filip. *Hodočasnici neba i zemlje*, Beograd 2000]

[To kiedyś tak święte miejsce przez długi czas stanowiło prawdziwe boże schronienie].

SVET JE DOM [ŚWIAT JEST DOMEM]

[12] *Traganje za Bogom nema razumevanja sveta izvan ljubavi prema vetu kao čovekovom domu.* [Politika 13.04.2001]

[Dla poszukiwania Boga nie ma zrozumienia w świecie poza miłością do świata, jako domu człowieka].

Stereotyp DOMU profilowany jest przez metaforę SVET JE DOM. Pojmowanie świata, jako domu, według Bartmińskiego (Бартмињски 2011: 229–230), ma korzenie w Biblii, a takie pojmowanie potwierdzają również dyskursy religijne w serbskich źródłach autorskich (Ристић 2012a). Związek między pojęciami *dom* i *svet* ‘świat’ realizuje się poprzez neutralizację granicy i zniesienie opozycji przestrzennych²⁰. Ta zmiana wnosi do konceptualizacji DOMU wartościowanie i parametry emotywno-poznawcze, które można rozumieć dwojako: jako pragnienie lub gotowość wyjścia z chronionej, ograniczonej przestrzeni „domu” do niechronionej i nieograniczonej przestrzeni „świata” z intencją zdobycia nowego doświadczenia, lub nawet w szerszym planie – globalizacji, chęć stania się „obywatelami świata”.

Na metaforze SVET JE DOM zasada się także motyw powrotu do domu. W profilowaniu konceptu DOM na plan pierwszy wysuwa się znaczenie ematywne, na co wskazują następujące przykłady:

[13] *U trenucima klouća on je pomišljao da se vrati toplom roditeljskom domu, ali ove razborite misli živele su u meni samo dok je besnela bura.* [Milovan Danojlić, *Robinzon*]

[dosł. W chwilach przygnębienia pomyślał, aby wrócić do ciepłego domu rodziców, ale te rozsądne myśli żyły we mnie do czasu, kiedy rozszalała się burza].

[14] *Putniče, kada se opet vratiš domu, / I u topl oj sreći i jadu studenu, / Ti prisluži svetom Marinu; i k tomu / Ljubi svoga bližnjeg i njegovu ženu.* [Jovan Dučić, *Dubrovački arcybiskup, Pesme*]

²⁰ O parametrach dla takiej konceptualizacji DOMU w języku polskim zob. Bartmiński 2011: 228–232.

[dosł. *Wędrowcze, kiedy znów wrócisz do domu, / I w ciepłym szczęściu i chłodnym smutku, / Ty służ świętemu Marynowi; i do tego / Miłuj bliźniego swego i jego żonę*].

Pragnienie powrotu do domu związane jest z bolesnym doświadczeniem, na jakie człowiek jest narażony, kiedy znajdzie się „w świecie” poza „swoim ciepłym domem”, a także z uczuciem nostalgii za „ciepłym domem”, które w wierszach J. Dučića²¹ jest łączone z ironicznym okazywaniem przez poetę współczucia „powracającym”. Wyrażone jest ono w formie kontrastowych uczuć: „ciepłego szczęścia (domu) – (osobistej) goryczy / chłodu” i kontrastowych wartości etnicznych „przykazań chrześcijańskich – indywidualnych występków, impulsów”. W kontemplacyjnej percepcji DOMU uwydatniona została u poety ambiwalencja tradycyjnych emotywnych i etycznych wartości rodzinnych, która pozornie „mąci i psuje” pozytywny językowy obraz tego pojęcia, a w istocie do indywidualnej percepcji wnosi nowe parametry i pobudza dynamikę odbioru.

Nadmieniono już, że DOM to podstawowe pojęcie mentalne językowego obrazu świata użytkowników języka serbskiego. Potwierdza to fakt, że pojęcie to funkcjonuje jako domena wyjściowa (źródłowa) w kategoryzacji innych pojęć w procesach metaforyzacji. Mechanizmy metaforyzacji opierają się na wszystkich trzech przytoczonych opozycjach. Na opozycji przestrzennej zbudowana jest metafora ČOVEJ JE SAM SEBI DOM [CZŁOWIEK JEST DOMEM SAM DLA SIEBIE], realizowana w dyskursie literackim i religijnym (por. Ристић 2012 i Ристић 2012a). W dyskursie publicystycznym metafora ta realizowana jest w przykładach, w których neguje się taki punkt widzenia, w eksplicytnym stwierdzeniu *svet nije dom* [świat nie jest domem]:

[15] *Udomljen u vetu koji nam nije dom*. [Slobodan Rakitić, Politika 10.07.2008]
[Zadomowiony w świecie, który nie jest naszym domem].

Podstawowa metafora Rakiticia, że dla nas *свет није дом* [świat nie jest domem] zyskuje w ten sposób pewien szczególny, indywidualny wymiar życia poety na obczyźnie.

[16] *Bar je nasila da uz pomoć malih rituala bekstva istrpi svet koji joj nije dom*. [Politika 19.07.2008]

[Przynajmniej nauczyła się, że z pomocą małych rytuałów ucieczki zniesie świat, który nie jest jej domem].

---

²¹ Znany serbski poeta Jovan Dučić (1874–1943) większą część swojego życia spędził poza swoją ojczyzną, jako dyplomata w wielu krajach europejskich, a w czasie II wojny światowej zmarł jako emigrant w USA.

W przytoczonych przykładach z perspektywy osobistej wyłania się idea życia na obczyźnie (poety) w poczuciu samotności, w czym realizuje się opozycja „świat – dom”, relewantna z perspektywy społecznej i rodzinnej. W przykładzie [16] wyrażona została ona w formie negacji, która implikuje dwa stwierdzenia: „tylko człowiek jest sam dla siebie domem” i „wszystko pozostałe, co go otacza jest „obczyzną”, światem”.

Takie wyobrażenie domu realizowane jest z dwóch perspektyw: emotywno-psychicznej i społeczno-indywidualnej. Z perspektywy emotywno-psychicznej metafora ČOVEK JE SAM SEBI DOM [CZŁOWIEK JEST DOMEM SAM DLA SIEBIE] występuje jako opozycja do metafory SVET JE DOM [ŚWIAT JEST DOMEM], a zbudowana jest na bolesnym doświadczeniu wyjścia „w świat, do obczyzny” (w przykładach jest to negatywne odczucie życia na obczyźnie, dlatego z tej perspektywy powstaje pytanie o sens takiego wyjścia „z siebie, ze swojego domu” „w świat, do obczyzny”. Z perspektywy społeczno-indywidualnej metafora SVET JE DOM [ŚWIAT JEST DOMEM] zbudowana jest na wyzwaniu do wyjścia z „ciepłego gniazda rodzinnego” „w świat, do obczyzny”. W dalszej metaforyzacji pojawia się idea, że ČOVEK JE SAM SEBI DOM [CZŁOWIEK JEST DOMEM SAM DLA SIEBIE], opierająca się na pozytywnym duchowym i egzystencjalnym doświadczeniu odzyskania indywidualnej, osobistej tożsamości i bezpieczeństwa²².

5.3. DOM w dyskursie patriotycznym: DOM jako ojczyzna

W koncept DOMU – metodą rozszerzeń metaforycznych – jest włączana ojczyzna jako kraj rodzinny. W przykładach poetyckich w RSANU, w których zostało poświadczono to znaczenie leksemu *dom*, wyróżniają się ematywne i patriotyczne użycia pojęcia DOMU:

[17] *Ne ljubit tebe mučenički dome, | ... Oj kak' bih mogo [Nie kochać ciebie męczeński domu, | ...oj, jak bym mógł] (Kranjč. S. 3, 7). Sjaj mi sunce domovini slatkoj | ... Šta ja ne ću, da ugledat možeš, | Da mi dom moj slobodu doživi! [Bot. 2, 140]*

[Świeć słońce mojej słodkiej ojczyźnie | ... Czego bym nie dał, abyś zobaczył, | Że mój dom doczekał wolności!]

Tymczasem poświadczania znaczenia leksemu *kuća* zarejestrowane głównie w przykładach ze stylu publicystycznego, są emotywne neutralne, oparte na

²² Ze stanowiska psychicznego metafora ČOVEK JE SAM SEBI DOM (CZŁOWIEK JEST DOMEM SAM DLA SIEBIE) opiera się na świadomości, że człowiek także w „domu rodzinnym” jest „idyllicznie chroniony”, ale również izolowany i zdany sam na siebie, co zachęca go do podejmowania wyzwań i wyjścia z idyllicznego ciepła „domu rodzinnego” w „świat”, aby poznać samego siebie i odzyskać własną tożsamość, choćby za cenę gorzkiego doświadczenia (por. Бартмињски 2011: 243).

aspektach społecznych, zarówno w znaczeniu ‘miejsce przebywania’ (wieś, miasto itp.), jak i w znaczeniu ‘kraj rodzinny, strony rodzinne, ojczyzna’:

[18] *Francuska i Rusija imale [su] pune ruke teškoga posla u svojoj kući.* [Jov. J. 1, 188]

[Francja i Rosja miały pełne ręce ciężkiej roboty w swoim domu].

[19] *U to doba već se bila kod kuće, po Dalmaciji i Hrvatskom Primorju, rasprostranila ... legenda o sv. Jeronimu kao ocu glagolice.* [Bodnik B. 2, 21]

[W tym okresie już w domu, po Dalmacji i Przymorzu Chorwackim była się rozprzestrzeniła ... legenda o św. Hieronimie jako o ojcu głągolicy].

[20] *Nasi privredni problemi kod kuće nisu ni mali ... ni laki.* [LMS 326, 96]

[Nasze problemy w domu nie są ani małe ... ani lekkie].

[21] *Kad ga je sam general pozvao ... da zapeva jednu svoju „od kuće“, on je prvi put pustio sercu na volju.* [Petr. V. 8,70]

[Kiedy zawołał go sam generał ..., aby zaśpiewał jedną swoją „z domu”, on po raz pierwszy puścił wodze sercu].

W tym samym polu konceptualnym realizuje się metafora KOSOVO JE SRPSKI DOM [KOSOVO JEST SERBSKIM DOMEM]; por. przykład z korpusu elektronicznego:

[22] *Srbi moraju ostati u svojim kućama, na svojim ognjštima. Kosovo je njihov dom.* [Polityka 22.06.2008]

[Serbowie muszą pozostać w swoich domach, w swoich ogniskach domowych. Kosovo jest ich domem].

Metafora opiera się na elementach mitu kosowskiego, który żyje jeszcze w świadomości narodu serbskiego, a w materiale tekstowym jest poświadczona w przykładach z dyskursu politycznego i poetyckiego. Mityczne znaczenie Kosowa jako „utraconego królestwa ziemskiego i zdobytego królestwa niebieskiego”, w świadomości narodowej bierze swój początek od bitwy na Kosowym Polu w 1389 roku i trwa aż do dzisiaj, a w konceptualizacji DOMU znalazło swój wyraz jako „kolebka serbskości i domu serbskiego”, co oczywiście jest częstym motywem poetyckim, przejętym z pieśni ludowych, rozwijanym i pielęgnowanym zarówno przez poetów dawnych, jak i współczesnych²³.

²³ Wizja poetycka i osobista perspektywa w realizacji tego konceptu zostaną przedstawione w wersach wiersza *Sivi dom (Szary dom)* współczesnej poetki Darinki Jevrić: *Čuveni dom: Ovdje je tron / nakovan, pomeđu ognja i Boga / Očekujuć prjjenca da iskupi svoju braću / Živimo od lova / i sabiranja plodova / (dok ne bješe olova) / kao u vrijeme prapočela / zemni dobročinini / Nebeski ugodnici / opet će na vatru čistilišta / pravdoumlje i krivoumlje stavit / I posprd našu / S rđavim izgledom raja.*

[*Szary dom*: Tutaj jest tron / kowadło pomiędzy ogniem i Bogiem / Oczekując pierworodnego, aby zbawił swoich braci / Żyjemy z polowania / i zbierania płodów / (póki nie było ołowiu) / jak w czasie prapoczątku / ziemscy dobrodzieje / Niebiańscy sprawiedliwi / znów w ogień czyścica / włożą sprawiedliwość i winę / I szyderstwo nasze / z podłym wyglądem rajy].

Metaforę GROB JE DOM [GRÓB JEST DOMEM] poświadcza przykład poetycki z korpusu elektronicznego:

[23] *Nemojte trošit ruže ubave, / Kiteći njima mój večit dom! / Recite samo: „Dosta je slave — / Veran je bio narodu svom”*. [Đura Jakšić, *Posle smrti, Pesme*]

[Nie marnujcie pięknych róż, / Ozdabiając nimi mój wieczny dom! / Powiedzcie tylko: „Dosyć sławy — / Wierny był narodowi swojemu”].

Łączenie „domu” i „grobu” opiera się na neutralizacji parametrów egzystencjalnych z opozycji „życie – śmierć”, dzięki czemu w konceptualizacji DOMU zostaje zniesiona opozycja, relatywizowana także w następującym przysłowiu ludowym *Danas u dom, sutra u grob* [Dzisiaj do domu, jutro do grobu]. Negatywny sens „śmierci” i „grobu” znosi atrybut *večiti (večni)* ‘wieczysty (wieczny)’, użyty w przykładach z leksemem *dom* – uwypukla on sens pogodzenia się ze śmiercią rozumianą czy to jako nieuchronny fakt, czy też jako sposób na osiągnięcie wieczności.

Opozycja „swój / obcy” w wartościowaniu DOMU w dyskursie literacko-artystycznym jest wykorzystywana także do różnicowania stylistycznego lub do zastosowania innych chwytów stylistycznych, przy czym wartościowanie „swojego domu” charakteryzują atrybuty pozytywne, a „obcego” – negatywne, co ilustrują przykłady z korpusu elektronicznego:

[24] *Spavaš po tuđim kućama kao skitnica, a tvoj lep dom pust. Bpyka!* [Bulatović, Miodrag]

[Sypiasz po obcych domach jak włóczęga, a twój ładny dom pusty. Wstyd!]

[25] *A ta slika, živa slika, kao da ga je mamila k sebi, kao da mu govori: Hodi k nama! Sladak je život u domu tvome!* [Janko Veselinović, *Hajduk Stanko* // wyd. pol. *Hajduk Stanko*, przekł. Z. Stoberski, Warszawa 1958]

[A ta postać, żywa postać, jakby go mamila, mówiąc mu: Chodź do nas! Słodkie jest życie w domu twym!]

Swój dom i dom innych Serbów w Kosowie i Metochii w czasie wygnania z Prisztiny, w trakcie ostatnich zdarzeń wojennych, poetka nazywa szarym domem, co jest postrzegane jako więzienie, obóz, a w planie konceptualizacji taki DOM jest realizowany w formie wielu oryginalnych metafor poetyckich z wykorzystaniem domen źródłowych: rzeczy i pojęć religijnych: DOM JE TRON (DOM JEST TRONEM) (ofiarnym), DOM JE NAKOVAN (DOM JEST KOWADLEM) (między agresorem i Bogiem, wola bożą i pieczę), DOM JE ČISTILIŠTE (DOM JEST CZYŚCCEM) (do wymierzania sprawiedliwości i winy). W takiej egzystencjalnej sytuacji bez wyjścia widoki Serbów w Kosowie i Metochii, według wizji poetki, wyrażone są przez metaforę DOM JE RĐAV IZGLEĐ ZA RAJ (DOM JEST PODLYM WYGLĄDEM RAJU). Obok przytoczonych aspektów ograbionego domu, w jego profilowaniu wysuwają się także inne negatywne elementy: nieobecność gospodarza przy gromadzeniu się członków domu, rodziny, zagrożenie egzystencjalne z powodu braku żywności i możliwości zagłady w sytuacji wojennej, w której agresorzy, „niebiańscy sprawiedliwi”, decydują o egzystencji, istnieniu w zniewolonym, szarym domu.

Niektóre przykłady wskazują na neutralizację opozycji „swój – obcy“, w formie motywu zamiany swojego domu na inny, obcy dom. W następnym przykładzie z dyskursu literackiego motyw zamiany domu został wykorzystany jako środek stylistyczny w „grze z losem“, a neutralizacja opozycji jest realizowana w stylu właściwym dla folkloru przez metaforę ZAMENA DOMOVA JE IGRA [ZAMIANA DOMÓW JEST GRĄ]:

[26] *Jedni su mislili da je to zbog toga što ga je poočim, neki Strahinja Čupić, imućan seljak iz Salaša Noćajskoga u Mačvi, kad ga je usinio, na osobit način provukao kroz nogavicu; drugi su verovali da je to zbog toga što je oku sudbine izmicao menjajući dom i prezime. Dom smog dede zamenio je za dom smog poočima, kao što je prezime smog oca, Dobrilović, zamenio prezimenom smog poočima, Čupić.* [Svetlana Velmar Janković, *Dorćol*]

[Jedni myśleli, że to dlatego, że go ojczym, niejaki Strahinja Čupić, majątny chłop z Salaša Noćajskiego w Mačwie, kiedy go usynowił, w specjalny sposób przeciągnął przez nogawkę; inni wierzyli, że to dlatego, że wymknął się losowi zmieniając dom i nazwisko. Dom swojego dziadka zamienił na dom swojego ojczyma, tak jak nazwisko swojego ojca, Dobrilović, zamienił na nazwisko swojego ojczyma, Čupić].

Zwyczajowy obraz DOMU / KUĆI poświadczony jest przez liczne przykłady z RSANU, z różnorodnych stylów funkcjonalnych, w których odnajdujemy opracowane podstawowe motywy stereotypowe:

[27] *Gotovo da mu je bilo žao, što je pohodio rodni dom.* [Koz. J. 4, 334]

[Nieomal było mu żal, że odwiedzał dom rodzinny].

[28] *Seja će Ti kuću održati; | seja će Ti sveću sačuvati!* Vesel. 7, 90]

[Siostra utrzyma twój dom; | Siostra ochroni, utrzyma twój dom].

[29] *Čovek se rastrže u neprekidnoj borbi ... dok je žena vezana više za kuću.* [Jak. S. 1, 10]

[Człowiek jest rozdarty w walce ... podczas, gdy kobieta bardziej związana jest z domem].

Splot znaczeń leksemów *dom* i *kuća* poświadczają przykłady, w których używa się je jako synonimy kontekstowe:

[30] *Sama reč kuća nova je za ove krajeve [Lužnicu i Nišavu]. Stare srpske reči dom i iža još su u većini.* [Nik. V. B. 2, 47]

[Sam wyraz dom jest nowy dla tego regionu [Lużnicy i Nišawy]. Stare sebskie słowa *dom* i *iža* są jeszcze w przewadze].

[31] *Glavni majstori ... razmere samo mesto, gde će se kuća (dom) zidati.* [Pavl. Jer. 4, 124]

[Główni majstrowie ... wymierzą tylko miejsce, gdzie będzie budowany dom].

[32] *Uži smisao kuće znači: najveću i najbolju između svih zgrada, koje čine kuću širega smisla.* [Mrk. 1, 285]

[W węższym sensie dom oznacza: największy i najlepszy wśród wszystkich budynków, stanowiącym domy w szerszym sensie].

[33] *Kuća se zove glavna zgrada.* [Otok, Lovret., ZNŽ 2, 115]

[Dom nazywany jest głównym budynkiem].

Metonimiczna zamiana *domu* / *kući* w znaczeniu ‘ci, którzy mieszkają w jednym gospodarstwie, wspólnota rodzinna, rodzina’, poświadczona jest w przykładach z RSANU:

[34] *Kad se javi trava u planini, više kuća najme zajednički čuvare za stoku, pa izjave stoku u planiny.* [Mark. Sv. 9, 57]

[Kiedy pojawia trawa w górach, więcej domów wynajmują wspólnie bacowie, i wychodzą z bydłem w góry].

[35] *Hranioci kuće biće oslobođeni vojne obaveze.* [Pijem. 1911, 112/1]

[Żywiciele domu będą zwolnieni ze służby wojskowej].

[36] *Za naziv „porodica“ čuje se ponekad nazi vi „dom“ ili „kuća“.* [Petr. P. Ž. 2, 174]

[Dla nazwy „rodzina” słyzy się czasami nazwy „dom“ albo „kuća”].

a w znaczeniu „rodzina, ród, pokolenie, dynastia (często z atrybutywnym określeniem nazwy rodzinnej jako bliższej cechy”, w przykładach:

[37] *Blago meni umiješah se u kuću Petrovića!* [Nen. Lj. 28, 45]

[Dobrze mi się mieszać do domu Petrovicia!]

[38] *To je mogućstvo i snaga samostalne države srpske, koju su utemeljili i ukrijepili kraljevi iz slavne kuće Nemanjine.* [Jag. 4, 29]

[To są możliwości i siła samodzielnego państwa serbskiego, które założyli i uzmocnili królowie ze sławnego domu Nemanji].

[39] *Nemam nego ovo dijete, i ... mislila [sam] da ga udajem u krštenju kuću, a ne u pustahije.* [Andrić 7, 446]

[Nie mam niczego, jedynie to dziecko, i ... myślałam, że oddaję go do domu chrześcijańskiego, a nie do rozbójnika].

Pojęcie *domu* / *kući* w świadomości użytkowników języka serbskiego konceptualizuje się jako „miejsce pobytu (zwierząt), co poświadczają następujące przykłady:

[40] *Kurjak nema doma.* [NPI Ctoj. M. 1]

[Wilk nie ma domu].

[41] *Ponudili [su mu] ... staru kravicu Golubu (koja bijaše bezuba, bez doma i bez gospodara, kao i on).* [Goran 1, 8]

[Zaproponowali (mu) ... starą krowę Golubę (która była bezzębna, bez domu i bez pana, jak i on)].

[42] *Jazavci se love ... zimi pored svoje „kuće“ (jame), gde izlaze da se sunčaju.* [Vlah. 1, 12]

[Na borsuki poluje się ... zimą obok swojego „domu” (nory), gdzie wychodzą, aby się wygrzewać na słońcu].

6. Zakończenie

Na podstawie analizy ekscerpowanego materiału językowego, przeprowadzonej w duchu kognitywnej etnolingwistyki, stwierdzono: 1) w języku serbskim koncept DOMU opiera się na potencjale leksykalno-semantycznym, słowotwórczym, syntagmatycznym i tekstualnym dwóch leksemów *dom* i *kuća*; 2) w językowym obrazie świata ten koncept kulturowy profilowany jest w oparciu o wiele relewantnych parametrów: fizycznych, funkcjonalnych, społecznych, aksjologicznych i emotywnych; 3) w różnicowaniu wyobrażenia domu bywają neutralizowane lub znoszone niektóre z opozycji, relewantne dla stereotypizacji tego konceptu kulturowego: „swój – obcy”, „życie – śmierć” i „przestrzeń wewnętrzna – przestrzeń zewnętrzna”; 4) w profilowaniu tego pojęcia różnice semantyzacji i wartościowania zasadzają się na zmienności punktu widzenia i perspektywy.

6.1. Aspekt fizyczny

Zwyczajowe pojęcie DOMU (ДОМ) w języku i kulturze serbskiej, podobnie jak i w pozostałych językach i kulturach słowiańskich, rozumiane jest jako budynek (budowla) w formie prostokątnej, posiadający/a ściany, drzwi, okna i dach z kominem, przeznaczony/a w pierwszej kolejności do mieszkania. Aspekty fizyczne DOMU przejawiają się w następujących motywach: a) budowanie domu: *sagraditi, podići, izgraditi, dovršiti, omaltristi dom / kuću* ‘zbudować, wznieść, wybudować, dokończyć, otynkować dom’; *obnoviti, renovirati, popraviti dom/kuću* ‘odnowić, odświeżyć, poprawić dom’; b) zniszczenie domu jako budowli: *razrušiti, srušiti, porušiti dom / kuću* ‘zniszczyć, zburzyć, zrujnować dom’; c) dom jako przestrzeń wewnętrzna: *izaći, otići, otputovati iz doma / kuće* ‘wyjść, pójść, wyjechać z domu’; *doći, doputovati, vratiti se domu / kući* ‘przyjść, przyjechać, wrócić do domu’; *napustiti dom/kuću* ‘opuścić dom’; d) materiały z jakich domy są zbudowane: *kuća od cigala / kamena / drveta / betonskih blokova / slame / zemlje* ‘dom z cegieł / kamienia / drewna / bloków betonowych / słomy / ziemi’; e) typ architektoniczny, budowlany: *kuće na stubovima / na jedan sprat / na više spratova, prizemna kuća, niska, visoka kuća* ‘domy na filarach / jednopiętrowe / wielopiętrowe, dom parterowy, niski, wysoki dom’; f) *prodati, iznajmlivati kuću* ‘sprzedać, wynajmować dom’ (leksem *dom* nie może realizować połączeń z przytoczonymi czasownikami); *osigurati, obezbediti dom / kuću* ‘ubezpieczyć, zabezpieczyć dom’.

Istnieją różnice w tradycyjnym i współczesnym, w wiejskim i miejskim wyobrażeniu fizycznych aspektów DOMU. W pierwszym rzędzie odnoszą się one do materiału, z jakiego jest on zbudowany (błoto, drewno, kamień/beton, cegła) i wyglądu zewnętrznego (wysokość, liczba pięter, objętość). W związku z tym tradycyjnemu i współczesnemu wiejskiemu wyobrażeniu domu w aspekcie

fizycznym bardziej odpowiadałaby nazwa *kuća*, a współczesnemu miejskiemu – nazwa *stan (zgrada)* – ‘mieszkanie, budynek’.

6.2. Aspekt społeczny

Rozumienie DOMU jako rodziny potwierdzają przykłady: *porodični dom/kuća* ‘dom rodzinny’, *rodni dom* ‘dom związany z miejscem urodzenia’, *domaće ognitše* ‘ognisko domowe’, *steći svoj dom / kuću* ‘nabyć swój dom’, *zasnivati dom* ‘zakładać dom’. Parametry emotywnie potwierdzają połączenia leksemu *dom* z zaimkami dzierżawczymi: *moj, tvoj, svoj, njegov dom* ‘mój, twój, swój, jego dom’ lub połączenia typu: *oprostiti se sa domaćim svojim* ‘pożegnać się ze swoimi bliskimi’, *poštovati svoj dom* ‘szanować swój dom’, *Domaćine, dome moj* ‘gospodarzu, domu mój’, przez co koncept DOMU jest uzupełniany o informacje dotyczące osobistego zadowolenia z posiadania swojego domu, uczucia poszanowania i miłości do niego, do członków swojej rodziny, ale i odpowiedzialności związanej z prowadzeniem domu. Aspekty społeczne w konceptualizacji DOMU uzupełniane są też przez inne wartości, będące wyrazem osobistego, indywidualnego doświadczenia, poznania, punktu widzenia i perspektywy, co sprawia, że w planie konwencji społecznej dom jest koncyptowany także jako wspólnota małżeńska z podstawowymi, patriarchalnymi wartościami, w których *domaćin* ‘pan domu’ i *domaćica* ‘pani domu’ są filarami domu, rodziny, wspólnoty małżeńskiej i protoplastami nowego pokolenia. Dom w kolektywnym wyobrażeniu jest koncyptowany także jako „dobra rodzina” z pozytywnymi wartościami emocjonalnymi: swobodą zachowywania, radowania się, zgodą, miłością i poszanowaniem bliźnich, ale też ze zdolnością do pozbawiania wartości lub brakiem przytoczonych wartości²⁴.

²⁴ Brak takich wartości zostanie przedstawiony w obrazie opuszczonego domu, jako osamotnionej przestrzeni, co realizuje się w wierszu Desanki Maksimović *Nema nikog* (Nikogo nie ma):

Mutnoga neba zavirilo oko – / nikog nema. / Kucnula kao dečijim prstom / kapljica u okno – / nikog nema. / Pljusak zalupao celom šakom / u tamno staklo – / nikog nema. / Otvorio vrata vihor / kao ruke granju – / nema nikog. / Projurila kroz kuću oluja / u očajanju – / nikog nema. / Zagrlila dvorište duga, / sem tamnih smreka – / nikog nema. / Uvukla se spod praga / hladnoće guja – / nikog nema. / Na stresu trema legla tuga / i bdi tiho – / nikog nema. / Bol zakucao / i nem čeka – nema nikog.

[Mętnego nieba zajrzało oko – / nikogo nie ma. / Uderzyła jakby palcem dziecięcym / kropelka w okno – / nikogo nie ma. / Ulewa zastukała całą dłonią / w ciemne szkło – / nikogo nie ma. / Wicher otworzył drzwi / jak ręce gałęziom – / nie ma nikogo. / Przemknęła przez dom burza / w rozpacz – nie ma nikogo. / Objęła podwórze tęcza, / prócz ciemnych jałowców – / nikogo nie ma. / Precisnęła się pod progiem / chłodem żmija – / nikogo nie ma. / Na strzechę nieśmiało opadła tęsknota / i czuwa cicho – / nikogo nie ma. / Ból zastukał / i niemy czeka – nie ma nikogo], 38.

W wierszu indywidualne, bolesne doświadczenie i tęsknota z powodu opuszczonego domu i gospodarstwa dzielone są ze spersonifikowanymi zjawiskami naturalnymi: mętnym niebem, deszczem, wihrem, tęczą, chłodem, które – jako nieproszeni goście – nie znajdują nikogo. Widok pustki

6.3. Aspekt funkcjonalny

Funkcjonalne aspekty DOMU profilują ustalone połączenia z następującymi znaczeniami: „pobyt czasowy”: a) „zakwaterowanie czasowe”: *sirotinjski dom* ‘sierociniec’, *starački dom* ‘dom starców’, *dom za nezbrinute osobe* ‘noclegownia dla bezdomnych’, b) „do odpoczynku”: *planinarski dom* ‘schronisko górskie’, *kuća za odmor* ‘dom wypoczynkowy’; c) „do zabawy”: *gostilni dom* (przest.) ‘gostionica; gospoda, zajazd’, *luda (ludačka) kuća*, *noćna kuća* ‘lokal do rozrywki – kawiarnia, bar itp., w którym życie rozrywkowe ma miejsce zasadniczo nocą’; d) „do załatwiania jakichś interesów, działalności itp.”: *dom kulture* ‘dom kultury’, *dom zdravlja* ‘przychodnia lekarska’, *dom gospodnji* ‘dom pański’, *božija kuća* ‘dom boży’, *bratska kuća* ‘cerkiew, kościół, świątynia’, *trgovačka kuća* ‘dom handlowy’, *izvozačka kuća* ‘dom handlowy, który zajmuje się głównie eksportem towarów’, *špediterska kuća* ‘dom spedycyjny’, *izdavačka kuća* ‘wydawnictwo’, *robna kuća* ‘dom towarowy’; e) „pomieszczenia w domu o konkretnym przeznaczeniu”: *ženski dom* (przest.) ‘część domu, w którym mieszkają kobiety i dziewczęta’; *vatrena kuća*, *ognjena kuća* ‘postronny, mniej ważny budynek w gospodarstwie domowym, w którym pali się w piecu; kuchnia’; f) „do odbywania służby”: *vojna (vojnička) kuća* ‘jednostki wojskowe przydzielone panującemu’.

6.4. Aspekt aksjologiczny

Aspekt aksjologiczny, z konotacją pozytywną lub negatywną, w profilowaniu DOMU ujawnia się w zestawieniach, zwrotach, idiomach, w których podstawach występują leksemy *dom* i *kuća*. Konotację pozytywną realizuje zwrot oparty na odczuwaniu komfortu *biti kod (svoje) kuće* (dosł.) ‘być w (swoim) domu’, tzn. dobrze się odnajdywać w danej dziedzinie, obszarze, materii itp., dobrze coś znać, być pewnym, skutecznym w wyrażaniu; na odczuwaniu zaufania, pewności: *kuća od kuće* ‘zaufany, szanowany człowiek’; na odczuwaniu bliskości: *Domaćine*, *dome moj*, *Evo Vuka pred tvoj dvor* [w pieśni ludowej – Gospodarzu mój, oto wilk przed twoim dworem], *kućo moja* (pieszczotliwie, zazwyczaj w zwrocie matki do dziecka); *stara kućo* (nazwa w zwrocie, zazwyczaj podczas pozdrowień, wskazująca na zażyłość, zaufanie, przyjaźń); gościnności: *držati (imati, voditi) otvorenu kuću* ‘utrzymywać (mieć, prowadzić) otwarty dom, tzn. chętnie, często przyjmować gości, przyjmować wizyty, być gościnnym’; *otvoriti kuću* ‘otworzyć dom, tzn. zacząć przyjmować gości itp.’; pilności, pracowitości, wytrwałości: *gledati svoju kuću* ‘robić, wykonywać swoją pracę, zadania’, *saviti kuću* ‘założyć swój dom, rodzinę’; *kuću*

---

i nieobecności człowieka ujawnia się we wszystkich tych częściach DOMU, w których zazwyczaj oczekiwano by się i witało gości: w oknie, ciemnym szkle okna, drzwiach, progu i na podwórzu.

(s)kupiti, (s)teći ‘dom (z)budować, nabyć, kupić’; na wzorcu do naśladowania: *biti od (iz) kuće* ‘być z dobrego domu, tzn. reg. być z dobrej, szanowanej rodziny’; na pieczołowitości, poszanowaniu: *večni dom / večna kuća* (wieczny dom), „grób”; *večna kuća* ‘wieczny dom’, reg. ‘trumna’; *ta je iz doma* ‘ta jest z domu’ (przysłowie ludowe – Kiedy ktoś powie coś rozsądnego, mądrego); *ближе кyћу* ‘bliżej do domu’, tzn. korzystniej, rozsądniej; zgodzie: *ako ne budu bijesni, neće biti kuća tijesna; Nije kuća tijesna, dok nije čeljad bijesna* (przysłowie ludowe) [Jeśli ludzie są skromni, to mogą się zadowolić tym, co posiadają]; *dogovor kuću gradi* ‘umowa, układ buduje dom’, tzn. zbiorowym wysiłkiem osiągnie się sukces.

Niektóre przykłady wskazują na ambiwalentny stosunek do kobiety i jej roli w rodzinie, gospodarstwie domowym, przy czym znaczenie tej roli może być wyeksponowane: *Ne stoji kuća na zemlji, nego na ženi; na ženi kuća stoji* [Nie stoi dom na ziemi, tylko na kobiecie; na kobiecie dom stoi] – tzn. ‘kobieta w znacznej części utrzymuje dom, rodzinę’ lub zrelatywizowane: *ženski porod tuđa kuća* ‘potomstwo płci żeńskiej to cudzy dom; kobieta poprzez pójście za mąż przechodzi do obcego domu’.

Negatywną konotację realizują zwroty ze znaczeniem – niepewności: *kuća od karata* ‘dom z kart’; ubóstwa, biedy: *bez kuće i kućišta (biti, ostati), nemati kuće ni kućišta* ‘bez domu i zagrody, nie mieć domu ni zagrody’; nietolerancyjności: *daleko (dalje) mu (ti i sl.) (lepa, crna) kuća* ‘daleko (dalej) ma (masz itp.) (ładny, czarny dom) dom’; niezgody: *dići (dizati) kuću na glavu (na leđa, na sebe)* ‘postawić dom na głowie (na plecach, na sobie)’, tzn. (z)robić burdę, nieporządek; *raskopati, rasturiri kuću* ‘zniszczyć, zrujnować dom’; nierozwagi, nierozważności: *podupirati kuću odozgo, s krova* ‘podpierać dom z góry, z dachu’, tzn. przynosić szkodę, rujnować, marnować, trwonić, zaprzepaszczać, doprowadzać do upadku; złośliwości, zawiści: *zaigraće mečka pred tvojom (njegovom i sl.) kućom* [zabawi się niedźwiedź przed twoim (jego itp.) domem; i ciebie (jego itp.) spotka nieszczęście, zło, лихо, bieda, i ty znajdziesz się w niewygodnej sytuacji, w tarapatkach]; niemoralności, nierządu: *javna kuća* ‘dom publiczny’, *bludna kuća* ‘dom rozpusty’, *prostitutska kuća, bludni (bludnički) dom* (przest.) ‘dom publiczny’; pogardy: *luda kuća* ‘dom wariatów’, *žuta kuća* (dosł.) ‘żółty dom, tj. szpital dla chorób duszy, szpital dla chorych umysłowo’, *crna kuća (komunska kuća, stara kuća)* (dosł.) ‘czarny dom (dom komuny, stary dom), tzn. ciemnica, więzienie’. Negatywne wartościowanie pokazują także przykłady ekspresywnego użycia tych leksemów: *krvava kuća* (dosł.) ‘krwawy dom’, tzn. rodzina, której mężczy członkowie ginęli w walce; i eksklamacyjnego użycia: *kam (ti, mu, im itd.) u dom* ‘gdzie (do ciebie, do niego, do nich) do domu’ w kłótwie.

O wartościowaniu tego pojęcia świadczą także przykłady wskazujące na konwencjonalne społeczne pojmowanie domu jako miary „dobrych lub złych uczynków, zachowań, właściwości itp.”: a) czy to w planie osobistym: *ići, ući u punu kuću* ‘iść, wejść do pełnego domu’, tzn. na drodze małżeństwa wejść, dojść do zamożnego domu, zostać członkiem bogatej rodziny; *ući ženi u kuću* (dosł.) ‘wejść do domu, w którym są same kobiety; po ślubie zamieszkać w domu kobiety’; *kuka (plače) kuća za tobom (njim itd.)* [kuka (płacze) dom za tobą (nim itd.)] – mówi się, kiedy ktoś jest niezwykle pracowity, uzdolniony; *kuća je (stoji) na njoj (njemu i sl.)* ‘dom jest (stoi) na niej (nim itp.)’, *drži (držiš i sl.) kuću na sebi* ‘trzyma (trzymasz itp.) dom na sobie’, tzn. sama (sam) prowadzi gospodarstwo domowe, sama (sam) utrzymuje gospodarstwo domowe; *u kući šušanj, a na dvoru bubanj* (dosł.) ‘w domu szmer, a na dworze bęben’, tzn. w swoim domu jest cichy, a przed światem gadatliwy, rozmowny, głośny; b) czy też to w szerszym, społecznym: *ići od kuće do kuće* ‘chodzić od domu do domu’; *zakopati se (zatvoriti, zatrpiti, zatrti, iskopati, ugasiti i sl.) дом / кyћы* ‘zakopać sobie (zamknąć, zasypać, zetrzeć, wykopać, ugasić itp.) dom’; *u svakom selu pravi (gradi) kuću* ‘w każdej wsi zakłada / buduje dom, tj. wszędzie zyska sobie przyjaciół’.

W ludowym pojmowaniu *kuća / дом* są odbierane jako miara czyjogoś nastroju: *nisu mu (joj i sl.) sve koze kod kuće* ‘nie ma wszystkich kóz w domu, tj. nie ma dobrego nastroju, nie idzie mu tak, jak planował itp.’; jako miara nagłości, pośpiechu: *ne gori (ti, mu) kuća (nad glavom)* ‘nie pali się (ci, mu) dom nad głową; nie ma pośpiechu’ – w zwrocie do kogoś lub do siebie: ‘nie musisz (muszę itp.) się spieszyć’; a nawet miara jako taka – w dodawaniu, sumowaniu, zliczaniu i w określaniu końcowej granicy czegoś: *kuća djece* (dosł.) ‘dom dzieci, przen. wielka ilość czegoś, wielka liczba czegoś’; *do božje kuće* ‘do domu bożego’, tzn. do końca, do ostatniej granicy, miarki, do krańca możliwości.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Електронски корпус српског језика, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/mainmenu.php>.
- Јеврић Даринка, 2008, *Посланице с проклетуја*, Београд.
- Максимовић Десанка, 1983, *Слово о љубави*, Београд.
- Павловић, Тања, 2004, *Живот и смрт у језику и култури, на руском и српском материјалу*, Београд.
- Ристић Стана, 2013, *Стилски аспекти концептуализације појма ДОМ у књижевном дискурсу*, „Научни састанак слависта у Вукове дане”, 42/1, Београд, s. 381–394.

- Ристић Стана, 2013а, *Концепт дома у религијском дискурсу*, [w:] *Теолингвистичка истраживања српског и других словенских језика*, Београд, с. 293–313.
- Ристић Стана, 2013б, *Стереотип ДОМОВИНЕ у заједничкој концептосфери појмова ДОМА и МАЈКЕ (елементи језичке слике света у тезаурусном речнику савременог српског језика)*, „Зборник Матице српске за славистику”, св. 83: реферати учесника XV међународног славистичког конгреса у Минску 2013, Нови Сад, с. 181–198.
- Ристић Стана, Слијепчевић Светлана, 2013, *Етнолингвистичке информације у дескриптивном речнику (на примерима лексема дом, домовина / отаџбина, и мајка, [w:] 70 години Българска академична лексикографија*, ред. Лилия Крумова-Цветкова, Диана Благоева, Софија, с. 231–237.
- RSANU – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, Књига 4 (1966), Књига 11 (1981), Београд.
- Српске народне пословице*, 1969, Дела Вука Караџића, Приредио Мирослав Пантић, Београд.
- Шантић Алекса, *Целокупна дела*, књига трећа, Библиотека српских писаца, Приредио Владимир Ћоровић, Београд.

DOM / KUĆA in Serbian

Based on an analysis of data collected from the *Dictionary of the Serbo-Croatian Written and Dialectal Language* (the lexemes *dom* and *kuća*, as well as their synonyms), empirical data and textual data excerpted from texts of different genres, the authors reconstruct the way the concepts of *DOM / KUĆA* are understood in the modern Serbian language. A prototypical home, as they find, is a place where a person lives with their family; it is hearth and home, a family community and (figuratively) homeland. The description highlights the positive values underlying this concept, as manifested through the oppositions: familiar – foreign/alien, alive – dead and intimate space – public space. An attempt has also been made to show how the base images of *DOM / KUĆA* are profiled in terms of physical, functional, social, emotive and axiological parameters.

Hrvatska jezična slika DOMA danas*

Amir Kapetanović

Autor poddaje analizie dva leksemy, które określają DOM w języku chorwackim: *dom* i *kuća*, oznaczające dach nad głową; miejsce, w którym żyją ludzie. Leksem *dom* opisuje stałe miejsce zamieszkania osób będących w bliskiej relacji; wspólnoty rodzinnej (odsyla przede wszystkim do aspektu emocjonalnego i psychospołecznego), *kuća* natomiast uwypukla głównie aspekt fizyczny DOMU. Autor ilustruje ową subtelną różnicę w rozumieniu tych dwóch leksemów przykładami m.in. chorwackich przysłów ludowych, które podkreślają wartość własnego domu, wiązane ze spokojem, komfortem, prywatnością, szczęściem i wolnością, a także z tolerancją, wspólnotą i porządkiem. Owa różnica znajduje potwierdzenie także w chorwackich tekstach pisanych z ostatnich 150 lat. Autor omawia również wyniki badania ankietowego, przeprowadzonego w Zagrzebiu wśród studentów, odpowiadających na pytanie o istotę „prawdziwego” domu oraz o różnicę między *domem* a *kućą*. Owe wyniki potwierdzają wnioski wynikające z analizy danych leksykograficznych oraz tekstowych.

1. Uvod: od nekretnine do ideologema

Prema izvješću EUROSTAT-a (2013) čak 92,1% Hrvata ima „krov nad glavom” u svojem vlasništvu. To je prilično velik postotak za Hrvatsku, koja se ne ubraja među ekonomski najrazvijenije zemlje, i po tom kriteriju svrstava se, iza Rumunjske (97%) i Litve (92,3%), na treće mjesto europske ljestvice stambenoga vlasništva.

Dom pripada nizu važnih ideologema neizbježnih kada se razmatraju pitanja hrvatskoga nacionalnoga identiteta. Domoljubne pjesme, još od preporodnih budnica i davorija u 19. stoljeću, prate važne događaje u životu hrvatske nacije. U *Hrvatskoj domovini*, pjesmi A. Mihanovića koja je postala hrvatskom himnom (pod naslovom *Lijepa naša domovino*), spominje se *dom* u predzadnjoj

* Publikacija pripravljena i finansovana u okvirima programa Ministra Nauke i Škole pod nazivom „Nacionalni Program Razvoja Humanistike” u godinama 2012–2015, broj umova 0132/NPRH2/M12/81/2012.

kitici prvotne verzije pjesme (*Da svog **doma** Horvat ljubi*)¹. Najpoznatija hrvatska nacionalna opera *Nikola Šubić Zrinski* (1876) Ivana pl. Zajca promiče stereotip o Hrvatima koji rado svoju krv liju za kralja, rod i dom, što osobito do izražaja dolazi u finalu opere, u domoljubnoj pjesmi F. Markovića *U boj! U boj!* (1866), koju je Zajc uglazbio i unio u svoju operu, npr. *Sad zbogom bud', / dome naš zauvijek, / oj, zbogom, / od svud i svud / a te dušman ide prijek. / I / već u grob / sveti trup sklada tvoj, / al' neće! / Za te sin svak u boj se kreće! / Dome naš, ti vijekom stoj! // Hajd' u boj, u boj! / Za dom, za dom sad u boj!...*² *Dom* je bio važan ideologem i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pa je bio dio pozdrava (*Za dom! – Spremni!*), koji je u antifašističkoj Hrvatskoj označen kao neprihvatljiv verbalni znak čijom se uporabom evocira zločinački režim. *Dom* je važan motiv i tema hrvatskih umjetničkih djela domoljubne tematike u 20. stoljeću. No, i u popularnoj glazbi odražavala su se društvena gibanja i promjene. Primjerice, iako se u pjesmi *Tvoja zemlja* (1971), koju je pjevao istaknuti izvođač popularne glazbe Vice Vukov, ne spominje hrvatski narod nego se pjeva o gradnji doma na starim temeljima i odolijevanju tuđinu i olujama, pjesma je bila shvaćena i prihvaćena gotovo kao himna ondašnjih političkih gibanja i pokreta u Hrvatskoj (*Hrvatsko proljeće*). Početkom posljednjega desetljeća 20. desetljeća, u vrijeme domovinskoga rata i agresije na Hrvatsku, popularna glazba domoljubne tematike prožimala je život nacije, a među tim pjesmama neke su vrlo uspjele i prihvaćene, jedna od takvih pjesama jest *Moja domovina* (1991), u kojoj postoje riječi: *Vratit ću se, moram doći, tu je moj dom...*

Stoga, zanimljivo će biti u ovom radu opisivati koncept DOM³ u hrvatskom standardnom jeziku iz etnolingvističke perspektive, i to na temelju osnovnih teorijskih i metodoloških postavki lublinske etnolingvističke škole (i projekta

¹ Prvotna verzija pjesme objavljena je na prvoj stranici 10. broja prvoga tečaja (1835) preporodne „Danice horvatske, slavonske i dalmatinske“. No stih o kojem je riječ 1990. izmijenjen je u službenom tekstu himne: *Da svog **doma** Horvat ljubi > Da svoj **narod** Hrvat ljubi*.

² Interpretaciju nekoliko ideologema u toj operi i cit. v. u Palić-Jelavić 2012.

³ Tema dom u hrvatskom jeziku već je otvorena u dvama prethodnim radovima (Pintarić 2005; Božić-Šejić 2011), a o domu u hrvatskim okvirima raspravlja se i u radovima iz drugih znanosti, osobito kad je riječ o pitanju identiteta. Ovdje spominjemo samo nekoliko recentnih hrvatskih radova: Vukušić (2011) problematizira pripadnost određenom fizičkom prostoru s obzirom na iskustvo migracije i povratnička iskustva, autorice Mountcastle i Danon (2001) raspravljaju o „prekidu osobnog i društvenog identiteta“ i promjenama koje nisu samo na fizičkoj nego i na kognitivnoj razini u slučaju raseljavanja/dislociranja i povratka domu, A. Mišetić (2006) raspravlja o povezanosti s mjestom kad je riječ o sekundarnom stanovanju u vrijeme globalizacije i mobilnosti, osobito promjene u smjeru multipliciranja stambenih adresa i razvoj koncepta višezavičajnosti, a rezultati analize pokazuju visok stupanj privrženosti „drugoj“ kući (npr. kuće za odmor) koja može postati i „drugi“ dom, a autorice Perić Kaselj i Galiot Kovačić (2012) govore o životu na dvije lokacije s obzirom na pitanja odnosa identiteta i prebivališta (doma) te kako se „osjećaj doma“ shvaća

EUROJOS)⁴: analiziraju se definicije leksema u suvremenim jednojezičnim rječnicima hrvatskoga jezika i odnos tih leksema s drugim leksičkim jedinicama, opisuje se uporaba riječi u hrvatskim tekstovima, iznose se i analiziraju rezultati ankete provedene među izvornim govornicima hrvatskoga jezika 2013. godine.

2. Leksemi *dom* i *kuća* u rječnicima i u odnosu s drugim riječima

2.1. U općem leksiku hrvatskoga standardnoga jezika postoje dva stilistički neutralna leksema, *dom* i *kuća*, kojima se označuje „krov nad glavom”, mjesto za prebivanje ljudi. Ta dva leksema u hrvatskom jeziku semantički pokrivaju ono što u nekim drugim jezicima pokriva samo jedna riječ (*npr.* tal. *casa*, rus. i polj. *dom*). *Dom* je riječ indoeuropskoga podrijetla (**domh*₂-, usp. lat. *domus*, grč. δόμος), a *kuća* je praslavenska riječ (*kŕtja ‘koliba, daščara’, usp. strus. *куча*, sln. *koča*, pejor. češ. *kuča*)⁵ izvedena vjerojatno od *kŕtati ‘skriti, prikriti’ (usp. rus. *кѳмать* ‘umotati, ogrnuti’, bug. *кѳмам* ‘skriti’) i nije proširena ni u svih Slavena ni u svim hrvatskim dijalektima.

Ta dva leksema jednojezični rječnici opisuju kao višeznačne lekseme, tako u rječniku red. J. Šonje (2000.) i *dom* i *kuća* imaju po pet značenja:

kùća ž [mn G *kûćā*] ① stambena zgrada: *obiteljska* ~, *drvena* ~, *kamena* ~, *prizemna* ~, *višekatna* ~ ② dom, obitelj: *poštena* ~ ③ ugledna, istaknuta porodica, rod; loza, dinastija: ~ *Draškovića*, ~ *Habsburgovaca* ④ veće poduzeće ili ustanova; tvrtka: *robna* ~, *nakladna* ~, *modna* ~ ⑤ *astrol* jedan od dvanaest dijelova horoskopa.

□ **biti kod ~e u čem** nešto dobro poznavati; **dignuti ~u na glavu** stvoriti svojim vladanjem pometnju; **luda** ~ nered, zbrka; **vječna** ~ grob;

dôm m [G *dôma*, mn *dômovi*, G *dômōvā*] ① unutrašnji građevinski prostor kuće ili stana u kojem ljudi borave i danju i noću: *dobro došao u moj ~!* ② obitelj: *ovo je pošten ~;* *kraljevski* ~ ③ domovina, zavičaj: *za ~!* ④ a) ustanova i zgrada za smještaj, zbrinjavanje, prihvata osoba koja im privremeno zamjenjuje dom: *dječji* ~, *popravni* ~, *starački* ~, *studentski* ~, *planinarski* ~

„kao socijalni konstrukt, kao mjesto življenja, osjećanja, dijeljenja, obreda, oživljavanja tradicije i osobnih pamćenja”. V. Opačić (2009) istražuje „vikendaštvo” itd.

⁴ Ovdje navodimo samo nekoliko važnih referenci. O naivnoj slici (subjektivnoj interpretaciji) zbilje u jeziku v. Bartmiński, Niebrzegowska 2012, s. 98–105 (Bartmiński 2012, s. 12, Bartmiński 2011, s. 46), o stereotipima (v. Bartmiński 2009) i o vrednovanju (v. Bartmiński 2011, s. 71–92 i 2012, s. 131–148). Metodološke smjernice za opis koncepta v. u Abramowicz, Bartmiński, Bielińska-Gardziel, Chlebda 2011. Opis poljske jezično-kulturne slike doma v. u Bartmiński, Bielińska-Gardziel 2012, s. 9–46.

⁵ O etimologiji riječi v. Skok 1971–1973, s.v. *dom*, s.v. *kuća*.

b) zgrada u kojoj je smještena javna ustanova: ~ *zdravlja*, ~ *kulture*, ~ *športski* ~
 ◎ u nekim zemljama, vijeće u parlamentu: *donji* ~, *gornji* ~, ~ *lordova*

□ **vječni** ~ grob.

Po primarnim značenjima ta dva leksema nisu sinonimi. *Dom* označuje stalno mjesto prebivanja međusobno povezanih ljudi, naglašen je psihosocijalni aspekt (naseljenost, emocije, sloga), a fizički je aspekt sekundaran i podrazumijeva se – u unutrašnjosti neke građevine. *Kuća* označuje građevinu, koja tek ako bude naseljena može postati nečiji *dom* (za primarno značenje kuće bitan je jedino fizički aspekt pojave). Razlika u primarnom značenju dvaju leksema odmah je vidljiva u nekim kolokacijama (moguće je govoriti samo o *kamenoj* ili *drvenoj kući*, ali ne o *kamenom* ili *drvenom domu*). Po nekim sekundarnim značenjima ('obitelj') *kuća* i *dom* mogu biti sinonimi. Te imenice u svezi s istim riječima mogu imati različite konotacije⁶ (npr. *kući se vraćamo* svaki dan, ali *domu se vraćamo* nakon duga izbivanja, obično i s nekom emotivnom motivacijom)⁷.

Ostala značenja oba leksema pokazuju semantičko širenje i u ostalim se značenjima ne podudaraju (čak i kad *kuća* ili *dom* označuju neku ustanovu, npr. nije ovjereno *kuća zdravlja i *robni dom): *dom* se shvaća kao širi prostor kojemu se pripada (npr. zavičaj, domovina), kao ustanova ili zgrada ustanove u kojoj se privremeno boravi ili kao sastavni dio parlamenta u nekim državama. *Kuća* može označivati još i istaknutu porodicu (pleme, rod, lozu, dinastiju) ili poduzeće⁸. S obzirom na to da se iz Šonjina rječnika

⁶ Dakle, njihova je zamjena u istom kontekstu moguća, ali pritom kontekst semantički modificiraju. Ako konotacije smatramo integralnim dijelom značenja, onda je pitanje jesu li *dom* i *kuća* doista sinonimi, odnosno u kojoj su mjeri to sinonimne riječi.

⁷ No, u svezi s istim glagolom umjesto imenica *dom* i *kuća* mogu se upotrijebiti prilozi *doma* ili *kući*, i to tako da nema nikakve relevantne semantičke razlike između iskaza *vraćam se doma* i *vraćam se kući*. Možemo navesti i drugi, sličan primjer: moguće je govoriti o gradnji/rušenju *kuće* i o gradnji/rušenju *doma*, ali takve kolokacije imaju različita značenja: u prvom slučaju u prvom planu jest materijalna realizacija, podizanje ili rušenje građevine (u kojoj može biti smješten nečiji *dom*), a u drugom slučaju u prvom planu jest stvaranje ili narušavanje ambijenta u kojem se njeguju bliski odnosi među ljudima.

⁸ Usp. slično i u HER-u, **dom**: 2. jez. knjiž. a. domovina b. ono otkuda se potječe; zavičaj, rodni kraj 3. a. ustanova namijenjena za rad neke organizacije ili za smještaj osoba [*planinarski dom*; *starački dom*; *đački dom*; *studentski dom*] b. parlament [*slavni dome!*] c. dio parlamenta [*gornji dom*; *donji dom*]; **kuća**: 2. a. obitelj, ukućani, porodica, loza [*iz dobre kuće*] b. razg. prostor stalnog boravljenja [*nisam kod kuće*]; dom, stan 3. razg. poduzeće, ustanova, tvrtka [*izdavačka kuća*; *kazališna kuća*; *robna kuća*]. HER za *dom* navodi i druga tumačenja: 4. bot., ob. u: [*jednodomna biljka*; *dvodomna biljka*, v.] 5. (Dom) glavne novine Hrvatske pučke seljačke stranke (poslije HSS), pokrenuo ih Stjepan Radić, izlazile s prekidima i s promjenama naslova (Slobodni Dom), podnaslova i izdavača 1903–1963.

moгу izvući takvi zaključci, njegov leksikografski opis *doma* i *kuće* može se smatrati uspjelim⁹.

Može se reći da se i *kuća* i *dom* načelno pozitivno doživljavaju i vrednuju (aksiološki aspekt) jer građevina omogućuje ljudima da se sklone od nepogoda ili od javnosti, a dom podrazumijeva ugodnu atmosferu i skladne međuljudske odnose. No, moguće je da se *kuća* i *dom* percipiraju i vrednuju kadšto i negativno ako nisu prihvatljivi uvjeti stanovanja ili suživota (na to upućuju poslovice: *Teško doma, a još teže od doma*; *Zla je kuća tamnica*; *Teško domu u kom sloge nema*; *Teško kući u kojoj nema gospara*; *Teško kući u kojoj se ne dimi*). Poznata je narodna poslovice *Gdje čeljad nije bijesna ni kuća nije tjesna*, koja ukazuje na odnose među ljudima i na fizički aspekt građevine: tamo gdje su odnosi među stanarima ili članovima obitelji skladni, nije bitno koliko je fizički ograničen prostor doma. Sve u svemu, primarno značenje *doma* (osiguran prostor + odnosi i atmosfera) kompleksnije je od primarnoga značenja *kuće* i između *doma* i *kuće* postoje bitne aspektne razlike koje se očituju i na semantičkom planu.

Iz onoga što je prethodno kazano može se zaključiti da *dom* u hrvatskom nema isto primarno značenje kao u drugim slavenskim jezicima jer je „... izgubio značenje koje ima danas u poljskom i ruskom na prvome mjestu, a to je značenje kuće, zgrade”¹⁰. U srpskom jeziku postoje riječi *dom* i *kuća* kao i u hrvatskom jeziku, međutim postoje dubinske semantičke i uporabne razlike¹¹. Dok u „srpskoj lingvokulturi leksema *dom* i *kuća* na verbalno-semantičkom planu funkcionišu kao sinonimi” i riječ *dom* markirana je stilistički za razliku od neutralne uporabe riječi *kuća*¹², u hrvatskom jeziku samo po nekim svojim sekundarnim značenjima *dom* i *kuća* mogu biti sinonimi i oba leksema mogu se rabiti posve stilistički neutralno u hrvatskom standardnom jeziku (ali u substandardnoj jezičnoj uporabi postoje razlike, npr. načelno se može reći da

---

⁹ Međutim, postoje rječnici koji neprecizno opisuju primarna značenja leksema *dom* i *kuća*. Na temelju opisa u *Školskom rječniku hrvatskoga jezika* (Birtić i dr. 2013) moglo bi se zaključivati kako je riječ o sinonimima (ali nisu označeni i povezani ko sinonimi). Primarno značenje *doma* u tom je rječniku ovako opisano: „kuća ili zgrada u kojoj se stalno boravi, stanuje”, a prvo značenje leksema *kuća* „građevina namijenjena stanovanju”. U navedenom primarnom značenju *doma* prenaplašen je sekundarni (fizički) aspekt (definira se kao građevina, na ne kao mjesto stanovanja i boravljenja), a potpuno su zanemareni ključni aspekti za definiciju doma (emotivni i socijalni).

¹⁰ Pintarić 2005, s. 244. U češkom je situacija sličnija hrvatskoj jer postoji razlika između riječi *dům* i *dumov*, v. Vaňková 2012.

¹¹ O novijim pogledima na neke dubinske leksičkosemantičke razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika s primjerima iz hrvatske i srpske historiografije, v. u Czerwiński 2012 (prijevod na hrvatski 2015).

¹² Ristić, Lazić-Konjik 2012.

je u kajkavskim govorima u uporabi germanizam *hiža* umjesto *kuće*, a među hrvatskim štokavcima preferira se *kuća* umjesto *doma*).

2.2. Dom može biti po nekim značenjima u **sinonimnom** odnosu s riječima *zavičaj* i *domovina*. U sinonimne odnose *dom* i *kuća* mogu ući zahvaljujući metafori / metonimiji (npr. s riječima *ognjište*, *gnijezdo*). I *kuća* i *dom* mogu biti u sinonimnom odnosu s riječju *obitelj* i s riječju *stan* (u nekim značenjima). U rječniku red. J. Šonje (2000) *stan* se ovako tumači:

stân *m* [mn *stànovi*] ① imetak udaljen od mjesta stalnoga boravka s nastambom i gospodarskim zgradama za boravak u vrijeme poslova: *ići na ~, biti na ~u* ② stambena jedinica u većoj zgradi: *trosobni ~* ③ stanovanje: *plati ti ~ i hranu* ④ naprava za tkanje; razboj, krosna: *tkalački ~ • glavni ~ voj pov* ① boravište vojnoga stožera ② glavno političko tijelo ustaškoga pokreta.

Za današnju svakodnevnu komunikaciju nije bitno prvo (danas prilično arhaično¹³), nego je važno drugo i treće navedeno značenje, osobito ono drugo koje upućuje na razlikovanje kuće (čitave zgrade) i stana (jednoga dijela zgrade kao prostora življenja), premda se *kućom* (v. 2. značenje kod Šonje) može nazivati *stan* (npr.: *Bit ću cijeli dan u kući* [tj. u stanu]).

2.3. *Dom* i *kuća* nemaju ustaljenih **antonima**, ali kao riječi koje se obično društveno pozitivno vrednuju mogu biti u antonimnom odnosu s riječima kojima se izražava negativno ocijenjen stambeni prostor (npr. *straćara* ‘trošna kuća’) ili s riječima iz slenga u metaforičkom značenju s negativnim vrednovanjem (npr. *brlog*, *jazbina*, *gajba*, *krletka*, *svinjac*...). Ako se opreka *domu* ili *kući* ne traži na razini riječi, može se reći da je *svijet* suprotnost *domu* ili *kući* jer dom / kuća pruža sigurnost i štiti od (tzv. bijeloga) svijeta. Prag (i vrata) označuje granicu na kojoj se razdvaja unutarnji i vanjski svijet, a na to ukazuju i poslovice (npr. *Kućni je prag najveća planina*). Svijet doma i vanjski „bijeli” svijet stoje u opreci koja je utemeljena na predodžbenoj shemi *unutar – izvan*, te ono što je unutar doživljava se načelno pozitivno, a ono što je izvan doživljava se načelno negativno (premda su moguće i obrnute vrijednosti iz perspektive nekoga koji zbog nečega želi napustiti dom).

2.4. U hrvatskom jeziku hiperonim *kuća* ima brojne hiponime koji bi se mogli razvrstati po različitim fizičkim karakteristikama objekta kao što su visina (npr. *trokatnica*, *prizemnica*), izgled (npr. *vila*, *palača*, *dvorac*), materijal (*čeperuša*, *brvnara*), namjena (*sojenica*, *zemunica*) itd. *Dom* nema hiponime. Hiperonim *stan* ima nekoliko hiponima (npr. *garsonijera*, *mansarda*). Riječi *zgrada* i *građevina* hiperonimi su riječi *kuća* (primarno značenje), a *prebivali-*

¹³ Postoji slična situacija, a u Šonjinu rječniku nije predviđena, kada netko posjeduje u gradu stan kojim se koristi u vrijeme obavljanja posla ili studiranja (ali nije riječ o imutku s nastambom i gospodarskim zgradama).

šte ('stalno mjesto obitavanja') ili *boravište* ('privremeno mjesto obitavanja') hiperonimi su riječi *dom* (primarno značenje).

2.5. Brojne su izvedenice i složenice u hrvatskom jeziku koje su motivirane tim dvjema riječima: *domaćica, domaćin, domaći, domaćinski, domobran, domobranski, domobranstvo, domoljub, domazet, domoljubiv, domoljubivost, domoljublje, domovina, domovnica, udomačiti, udomazetiti, udomitelj, udomiteljica, udomljenik, udomljenica, udomiteljski, udomiti, udomiv...; kućanski, pokućstvo, kućanica, pokućni, kućni, kućanstvo, kućanički, kućiti se, skućiti se, kućerina, kućerak, kućica...; stanar, podstanar, stanodavac, stanoprimec, stanarka, stanogradnja, stanarina*.

2.6. U svakodnevnom razgovornom jeziku česti su **frazemi** s ključnom riječi *kuća*: *ne gori kuća* ('bez žurbe'), *biti kao kod svoje kuće* ('dobro se snalaziti; nešto dobro poznavati'), *dogovor kuću gradi* ('napredak se postiže dogovorom'), *kuća* (ili *kula*) *od karata* ('nešto nesigurno'), *dignuti kuću* ('pospremati'), *diguti kuću na glavu* ('stvoriti pometnju svojim vladanjem').

2.7. Osim narodnih **poslovice** (hrvatskih i južnoslavenskih) u uporabi su u hrvatskom jeziku poslovice koje, iste ili adekvatne, poznaju i drugi narodi, npr. *Bolje je biti prvi kod kuće nego drugi u Rimu; Iz prazne kuće i miši bježe; Kad susjedu kuća gori, ti na tvoju vodu nosi* (u raznim inačicama); *Kad ti kuća gori, a ti se ogrij; Kakva kuća, takav gazda; Moja kuća, moja volja; Nema kuće bez domaćice, ni vatre bez ciepanice; Nema kuće do kuće; Složna braća kuću grade; Svuda je proći, al je doma doći; Svak je u svojoj kući kralj*¹⁴. Narodne poslovice ističu vrijednost vlastite kuće / doma (*Teško je tuđu kuću služiti, ali je još teže svoju steći*), ističu kako dom omogućuje mir, ugodnost, privatnost, sreću i slobodu (*Bez kuće nema pokoja; Kućni je prag najveća planina; Ni u brata na stan ne idi nezvan; Nema sreće bez kuće; Svoja kućica, svoja slobodica*), tematiziraju i ističu važnost sloge i tolerancije u domu (npr. *Ako nijesu čeljad bijesna, nije kuća tijesna; Teško domu u kom sloge nema; Teško doma, a još teže od doma; Zla je kuća tamnica*), važnost zajedničkoga boravljenja i življenja s bližnjima da bi se dom održao (*Teško kući u kojoj se ne dimi*), ističe se važnost reda i hijerarhije i pritom snažno do izražaja dolazi patrijarhalan način života i svjetonazor (*Teško kući u kojoj nema gospara, U mirna domaćina, puna kuća opačina*) te da su najvažniji za čvrstoću i održavanje kuće/doma odnosi, u prvom redu tradicionalni bračni između muškarca i žene (*Ne stoji kuća na zemlji, nego na mužu i ženi*)¹⁵.

¹⁴ Mikić, Škara 1992, s. 117–120.

¹⁵ Poslovice prema Ujević 2011, s. 35–37, 60.

3. Tekstovi

U hrvatskim tekstovima nastalim u posljednjih 150 godina obilno su potvrđena oba leksema u značenjima koja registriraju suvremeni rječnici¹⁶.

3.1. *Dom* se primarno konceptualizira kao određeno mjesto, unutarnji prostor kuće (stambene zgrade) ili stana u kojem stalno borave međusobno bliski ljudi. Stereotipna predodžba o tom prostoru jest da je taj prostor privatn, ugodan, topao, zaštićen, smatra se utočištem i štitom (brani se privatnost i ograničuje se pristup u nj), u kojem je vjerni partner i nasmiješena dječica. „Drugi” dom je mjesto na kojem se svakodnevno boravi tijekom dana gotovo podjednako dugo kao u pravom domu (ili mjesto koje može barem privremeno zamijeniti pravi dom):

[1] *Ali da ona ne bi dopuštala pristup u dom tomu Podgorskomu, jer se uvjerila iz kratka razgovora da su u njega razvratne misli, srce bez plemenitih osjećaja.* [Kovačić 1882]

[2] *Ojadjeno srdce njegovo ima samo jedno utočišće, samo jedan štit: dom, gdje mu se vjerna žena, sitna kćerka i sinak mio smieše, te usred bure života na njihovu pogledu i on se vedar smieši i moli: štiti štit moj, dobri Bože!* [Šenoa 1882]

[3] *Made ga je promatrala zaljubljenim pogledom, nesamo radi toga, što je mlad i lijep, već i zato, što ju je doveo u tako ugodan i topao dom, u kojemu se ne boji ni urlika zime ni zavijanja vučjeg, što se eto i sad iz šume čuje.* [Šimunović 1911]

[4] *Tako je trgovina Stjepana K. za Đuricu postala drugi dom, pogotovu kad je smrt, u kratkom razmaku, stigla njegove roditelje, iznenadno kao što pohodi sirotinju.* [Kovač 1978]

3.1.1. Razlika između *doma* i *kuće* (u primarnim značenjima) može se uočiti u primjerima u kojima se naglašava da se određena kuća na obzoru zove dom (a okruženje domovina) i da u tuđoj kući može biti nečiji dom. No, ako je riječ samo o fizičkim značajkama građevine, onda je stilistički neutralna jedino uporaba riječi *kuća* (ostvaraj riječi *dom* u takvim bi kolokacijama bio arhaizam jer se u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima mogu naći potvrde za *dom* u značenju ‘građevina’):

[5] *Vidi tamo: izmedj dublja / Jedna kuća poviruje, / Onoj kući dom je ime, / A oko nje sve što stoji, / Krasni predjel zemlje ove, Domovinom to se zove.* [Preradović 1890]

[6] *U mojoj kući vaš će biti dom, / A djeca moja bit će vaša braća, / I njina majka vašom majčicom.* [M. Šenoa 1903]

[7] *Sišli su nekim suputkom i spustili se među visoke kamene kuće zbijene gusto jedna uz drugu.* [Šegedin 1963]

[8] *Niska drvena kuća, mjestimice od obljepljena pletera, uska vrata, iskrpljenih dovrataka, kraj njih prazna pasja kućica.* [Kaleb 1978]

¹⁶ Primjeri se preuzimaju i citiraju prema elektroničkom korpusu hrvatskoga jezika dostupnom na internetu (<http://riznica.ihj.hr/>): uz primjer navodi se u zagradi orijentacijski samo prezime autora (ili naziv novina) i godina izdanja teksta.

3.1.2. Nerijetko se kaže da netko (ne) ima **krov** nad glavom, što znači da (ne) posjeduje svoju kuću (useljivu stambenu zgradu) ili dom (ugodno zaštićeno prebivalište), pa zahvaljujući metonimiji (sinegdohi) jedan fizički dio kuće označuje čitavu kuću ili dom (*dio za cjelinu*, kao krov, rabi se i ognjište):

[9] *Uzdahnuo je, pomisliv, kako više puta nije imao korice kruha, nije imao krova, da prenoći, a onamo je mogao uživati otčinski svoj dom, svoju toplu sobicu i posteljicu.* [Kozarac 1891]

[10] *Bit će im uvijek dosta – a glavno, sad imadu svoj **dom** – svoj krov, – koji će ih uvijek čuvati i hraniti.* [Gjalski 1888]

[11] *Nije to u moju korist, u korist je braće i sviju nas, da tamo, gdje boravite, osigurate svoj **krov** i svoje **ognjište**.* [Kosor 1950]

3.1.3. Stereotipna dinamična situacija vezana uz *dom* jest napuštanje doma ili vraćanje domu, a stereotipna su stanja vezana uz dom opustjeli ili oživjeli dom. Dom se napušta/ostavlja (na dulje vrijeme) jer je netko išao / zaputio se / bio otjeran u (prostrani, bijeli, tuđi) svijet ili se domu netko vraća ili razmišlja o povratku u stari/svoj/očev dom kao svom negdašnjem prebivalištu / boravištu i mjestu gdje je rođen, za koje je tko vezan ugodnim (ali i gorkim) uspomenama:

[12] *Doktor i grof Laca **napustio je dom** svoje supruge grofice Olge. Prodao ženidbeni ugovor i s fiškalovim novcima **zaputio se u prostrani svijet**.* [Kovačić 1882]

[13] *I kći se zavjerala majci da će prije s njom **ići u svijet i napustiti očev dom** nego da otac majku koju je evo našla **opet otjera u bijeli svijet**.* [Kovačić 1882]

[14] *Đak Ivica nije se više **vraćao** u svoj **dom** (...) Najednom puče glas, da se Miha i ljubovca mu Laura sele iz toga kraja nekamo daleko u **tuđi grad, napuštajući svoj dom**...* [Kovačić 1880]

[15] *Izenada zaokupila ju silna, neizreciva žalost. Bilo joj, kao da za uvijek **ostavlja taj stari dom**, gdje se **rodila**, gdje je **doživjela** toliko **ugodnih i gorkih časova**. Ona je s tim **domom** srasla, ona ljubi to svoje **čedno boravište** i osjeća već unaprijed, kolike li bi ju muke stajalo, da se najednom nadje prinudjena da ga za uvijek **ostavi**.* [Car Emin 1900]

[16] *Bušinski osjeti taj čas kao nikad prije, kako je taj **dom** iza smrti majčine **opustio** i bude mu još tužnije – i pomisli na oca. A starac taj čas zakašlja u „palači”.* [Leskovar 1898]

[17] *I starac ga nije dalje ispitkivao. I njihov **dom** opet jednom **oživio**. Bili su to radosni uskrсни blagdani.* [Leskovar 1898]

3.1.4. Pozitivna stereotipna predodžba o domu gradi se na temelju skladnoga i toploga ozračja koje pruža naseljeni prostor, iako postoje domovi u kojima nije ugodna atmosfera (samoća, loši odnosi među ljudima) i može postati nepodnošljiva do te mjere da se takav dom napušta. Te dvije oprečne predodžbe možemo oprimjeriti ovim primjerima:

[18] *Bračni par Davor i Jasminka stanuje u susjednom selu, udaljenom četiri kilometra. O njima se može reći samo jedno: **skladnost**. Njihov je **dom tiha balada o ljubavi***

i ženskim rukama. Osjećaš to po čistoći, po svakoj stvarčici u sobi, u kuhinji, na zidu. Kao da iz svakog uboda igle zrači ljubav. Bili su jedno, i u svakoj stvarčici jedno. Toliko su se ljubili, da su se stidjeli ljubavi. Svaki put, kad uđem u njihov dom, obuzme me neko silno i toplo čuvstvo: najradije bih briznuo u plač. [I. Raos 1956]

[19] *U trzanju tih prikora i u groznici silne požude bude mu mnogo puta, da je htio bezodvlačno da ostavi dom roditeljski, gdje mu bješe u takav tren sve omraženo i neprijatno, jer se od njega traži prevelika žrtva, pa da se vrati skrušeno k njoj, padne joj pred koljena i da je zamoli, da mu oprost, da ga opet zagrlj božanskim svojim rukama! [Gjalski 1913]*

Među bitnim sastavnicama stereotipa doma koji dolazi do izražaja u hrvatskim tekstovima jest predodžba kako dom okuplja ljude različita uzrasta/naraštaja obično rodbinski povezane (iako svoj dom imaju i samci). Dom u današnjim urbanim sredinama obično okuplja jednu obitelj (uža rodbinska zajednica), a nekoć je bilo uobičajeno da okuplja i čitavu porodicu (šira rodbinska zajednica koju čini i nekoliko naraštaja)¹⁷. Primjer koji za to navodimo izvrsno pokazuje kako se dom i kuća nekoliko puta izmjenjuju, dom dolazi kada je riječ o društvenom i emotivnom aspektu zajedničkoga prebivališta, a kuća kada je riječ o fizičkom (prostornom) aspektu:

[20] *Dom bez okupa ne valja, malo je troje čeljadi ma koliki bio prostor, sve da je to i ona kuća što nam je prikazuje kreševski fratar, dakle da je po duljini šest aršina, a u širinu četiri potpuna metra, gore najviše dva, pokrivena snopovima ražove ševari povezanim lozom, da je dolje tvrd naboj, ognjište i prikladanj od željeza, da su komaštre o gredi i kotluša u kojoj ključa pura, pa je i to dovoljno da stane po jedanaestero čeljadi i složno ruča, i da se iz te zajednice izade pod okriljem roditelja i odatle iznese Očenaš, ovamo u veći kršćanski svijet. A kakva je tek samoća zavladala u prostranoj kući Stjepana K. I tko god bi došao za to vrijeme, upotpunio bi nešto i unio barem onaj osjećaj da je dom najveće utočište. [Kovač 1978]*

3.2. U hrvatskim tekstovima obilno je potvrđeno sekundarno značenje doma i kuće ('obitelj') koje se razvilo zahvaljujući metonimiji (MJESTO ZA LJUDE KOJI ŽIVE NA TOM MJESTU), pa su prema tom značenju *dom* i *kuća* sinonimne riječi i moguće ih je zamjenjivati, što pokazuju kolokacije u ovim primjerima:

[21] *I čitav Jožičin dom doznao je to isto. [Kovačić 1880]*

[22] *Njega ide još i ta slava, što je spasio carski dom. [Preradović 1890]*

[23] *ar se neće uzeti nikakav obzir na tolike zasluge moje porodice koja nije štedjela ni svoj imutak, ni svoju krv u vjernoj službi kraljevskomu domu. [Kumičić 1894]*

[24] *Jura, Jura, kakva se sramota navlači na moj poštenu dom! [Matko 1944]*

[25] *Teško mu je bilo, ne samo što se bojavao batina i sramote, nego je i sam uviđao, u koliku je nevolju uvalio čitavu kuću. [Kolar 1942]*

[26] *On je pošten i vrijedan momak i iz poštene kuće. [Budak 1930]*

¹⁷ Tu treba biti oprezan prilikom usporedbi hrvatskoga i srpskoga, u kojem su obitelj i porodica sinonimi, a u hrvatskom nisu.

[27] *Mora uz to biti na visoku položaju da carskoj kući bude od koristi što se rodbinski veže s tim čovjekom.* [Aralica 1979]

[28] *U zadnje vrijeme, kraljevska kuća često koristi i unajmljene helikoptere, a za jednu nedavnu turneju unajmljen je veliki putnički avion.* [Vjesnik 2002]

3.3. Rijetko se danas ostvaruje posebno značenje riječi *kuća* kojim se označuje čitava (istaknuta) porodica ili čitav rod (loza):

[29] *A ja, potkrijepljen obavještenjima tetke Ike i tetka Ljubana, iako sam već prilično toga znao o ovoj obitelji, čudio sam se u kakvu stanju nalazim i upoznajem nadaleko čuvenu kuću Radulovića.* [Jelić 1953]

3.4. Zahvaljujući metonimiji, *dom* može označivati i ‘zavičaj’ (rodni kraj) i ‘domovinu’ (a značenje se prigodice može širiti i na širi prostor: kontinent, planet, svijet):

[30] *Nu nemoramo im baš radi toga zavidjeti, – jer oni se nisu nikad uztezali za dom i rod – ko što nam mnogobrojni listovi dogodovštine javljaju – kad je potrebno bilo, život svoj žrtvovati.* [Nemčić 1845]

[31] *Na svetom grobu naših djedova, / koji za mili padoše dom, / Neka se skupi četa sad nova, / Ponosna, smjela, svoja u svom.* [Šenoa 1882]

3.5. Domovima se nazivaju različite ustanove koje (privremeno) zamjenjuju dom, zgrade u kojima djeluje kakva javna ustanova i parlamentarna vijeća u nekim državama, a kućama se nazivaju poslovne tvrtke:

[32] *Hoćete li da vam nađem mjesto dragovoljnog kuhara u nekom dobrotvornom staračkom domu ili sirotištu, ili... tako nešto?* [Barbieri 1983]

[33] *Kažu – uzdahne Krsto Brodnjak – da je samo važno da se zna da si na sigurnom. Izgleda da su oni tebe htjeli u neki dom, znaš. – Jah – reče dječak. – Glina. – Eto, a s obzirom da se sad ima tko za tebe brinuti, onda to može i pričekati. – Ne idem im ja živ u dom – reče dječak čvrsto. – A ni kući, vala.* [Pavličić 1990]

[34] *Okupio je stotinjak sudionika hrvatskog i inozemnih financijskih tržišta, zatim predstavnike medija i izdavačkih kuća, te tvrtki koje pružaju informacijsko-financijske servise i usluge.* [Vjesnik 2000]

[35] *Gradonačelnik je posjetio i prije 12 godina izgrađeni Dom kulture koji danas služi kao skladište.* [Vjesnik 2000]

[36] *Nakon ukazane liječničke pomoći u metkovskom Domu zdravlja, dijete je pušteno kući.* [Vjesnik 2000]

[37] *Tako je u Hrvatskom domu održana svečana sjednica brodske Matice hrvatske na kojoj su predana priznanja zaslužnim pojedincima i ustanovama te prodajna izložba darovanih likovnih radova.* [Vjesnik 2001]

[38] *Dio poslanika tvrdi kako bi odmah pristali na smanjenje uredskog dodatka pod uvjetom da Donji dom izravno na sebe preuzme plaćanje njihovih asistenata i tajnica.* [Vjesnik 2000]

Leksemi *dom* i *kuća* ušli su i u stručni i specijalni leksik nekih struka te su pritom razvili neka svoja posebna značenja (npr. *astrološka kuća*).

Zahvaljujući metaforičkoj jezičnoj uporabi rašireno je shvaćanje groba kao vječnoga doma/kuće, ta sintagma može poslužiti kao eufemizam kada se govori o smrti i smrtnosti:

[39] *grob je dom moj – veliko grobište duša.* [Kamov 1907]

[40] *Kad je tako, a ti, sinko, zadrži to jada zemaljskog što si i dosad držao, i dolare i dukate, i dvore i obore, a njoj vječni i vjekovječni dom sagradi! I podijelite se tako: tebi sve ovo zemaljsko, tužno i prolazno, a golubici kuća vječna, vjekovječna i neprolazna!* [Raos 1984]

4. Anketa

4.1. U svrhu ovoga istraživanja provedeno je u studenom 2013 godine anketiranje studenata triju fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (*Filozofski fakultet / Hrvatsko katoličko sveučilište* i *Tehničko veleučilište*). U anketi su sudjelovale 103 osobe, gotovo podjednako i muškarci [48] i žene [55], uglavnom u dobi između 18 i 26 godina. Odgovarali su na jedno pitanje (*Što je po Vašem mišljenju bit pravoga doma?*) i jedno potpitanje (*Jesu li po vašem mišljenju dom i kuća isto?*).

4.2. Na potpitanje je 93 ispitanika odgovorilo negativno navodeći brojne razloge, 7 ispitanika odgovorilo je potvrdno, a troje se ispitanika nije opredijelilo. U svojim objašnjenjima većina ispitanika ima predodžbu kuće kao objekta, a dom doživljavaju apstraktno, kao ono što proistječe iz građenja emocionalnoga odnosa među bliskim ljudima koji zajedno žive na jednom mjestu¹⁸. Posebno su dojmliiva ova objašnjenja: *dosta ljudi ima kuću, ali nema dom; neke obitelji mogu imati više kuća, no nisu im sve kuće koje posjeduju domovi; kuća s vremenom može postati dom; dom je samo jedan; dom je samo na jednom mjestu; kuću je lakše sagraditi od doma, a dom lakše srušiti od kuće; osjećaj doma ne mora biti povezan uz kuću; kuća može biti dom, ali ne mora biti*. Prosudbe ispitanika nedvojbeno su se oslanjale na primarna značenja tih dvaju leksema, pa je velika većina ispitanika iznijela mišljenje kako *dom* i *kuća* nisu isto.

4.3. Analiza odgovora¹⁹ na glavno pitanje (N = 103; W = 382; D = 46) rezultirala je poretkom najčešće isticanih značajki doma:

¹⁸ Što se tiče prostora, odnosno mjesta gdje je dom treba reći ono što je rekla M. Douglas: „It is always a localizable idea. Home is located in space, but it is not necessarily a fixed space. It does not need bricks and mortar, it can be a wagon, a caravan, a boat, or a tent. It need not be a large space, but space there must be...”. (Douglas 1991, s. 289).

¹⁹ U posebnom svesku LASiS-a, posvećenom anketiranju, objavljuju se opširnije rezultati provedene ankete.

1. Obiteljsko / prijateljsko okruženje, koje te čeka i voli 58 / 15,18%
2. Mjesto na kojem se osjećamo sigurnim/najsigurnijim, utočište 58 / 15,18%
3. Ljubav ili mjesto gdje te vole i gdje si voljen 36 / 9,42%²⁰
4. Toplina (mjesto, roditelja) 28 / 7,33%
5. Mjesto gdje je udobno i ugodno ozračje 28 / 7,33%
6. Zajednica i zajedništvo 26 / 6,81%
7. Prostor / mjesto u kojem stalno živimo 15 / 3,93%
8. Mjesto potpore 14 / 3,66%
9. Pripadanje (mjestu, sredini, zajednici) 12 / 3,14%
10. Razumijevanje 11 / 2,88%
11. Poštovanje 8 / 2,09%
12. Pomaganje 8 / 2,09%
13. Sloboda i nesputanost 7 / 1,83%
14. Mjesto gdje se osjećamo opušteno 5 / 1,31%
15. Mjesto gdje se oblikuje osoba 5 / 1,31%
16. Mir / mirno mjesto 5 / 1,31%
17. Radost i sreća 5 / 1,31%
18. Osigurava temeljne potrebe 5 / 1,31%
19. Dijelovi kuće i namještaja 4 / 1,05%
20. Sklad i sloga 4 / 1,05%
21. Zadovoljstvo 4 / 1,05%
22. Mjesto gdje se automatski uključuje Wi-Fi 3 / 0,79%
23. Mjesto na koje se vraćamo 3 / 0,79%
24. Privatnost 2 / 0,52%
25. Jednakost 2 / 0,52%
26. Jedinstvo 2 / 0,52%
27. (Pozitivni) osjećaji 2 / 0,52%
28. Dobra hrana 2 / 0,52%
29. Povezanost 2 / 0,52%
30. Dobri međuljudski odnosi 2 / 0,52%
- 31.–46. Ostalo 16 / 4,19%

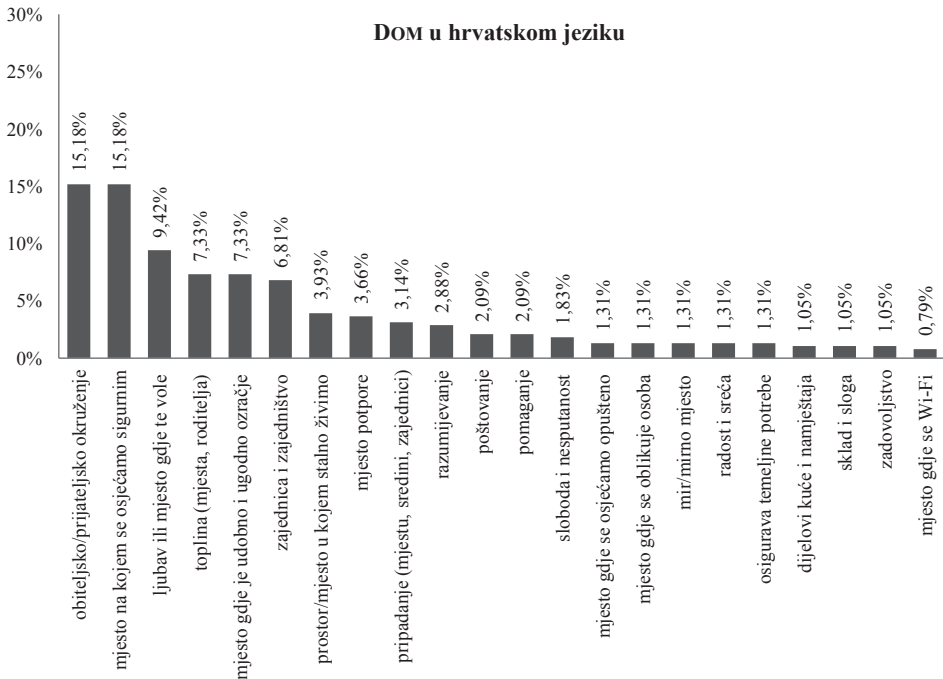
Deset najčešćih značajki (od 46 identificiranih) jesu: 1) obiteljsko / prijateljsko okruženje (58 / 15,18%), 2) sigurnost i utočište (58 / 15,18%), 3. ljubav (36 / 9,42%), 4. toplina mjesta ili ljudi (28 / 7,33%), 5. udobno mjesto i ugodno ozračje (28 / 7,33%), 6. zajednica i zajedništvo (26 / 6,81%), 7. prostor / mjesto

---

²⁰ Možda bi bilo preciznije razdvajanje *ljubavi* i *prostora* gdje se uživamo u toj emociji, ali kako su neki smao natuknice asocijacije (npr. *Ljubav*), nije jasno je li pritom isključena prostorna dimenzija, mjesto gdje se čovjek može osjećati poželjno.

u kojem stalno živimo (15 / 3,93%), 8. mjesto potpore (14 / 3,66%) osjećaj pripadanja (12 / 3,14%), 10. razumijevanje (11 / 2,88%). Među ostalim rijetkim ali zanimljivim potvrdama (3 / 0,79%) trebalo bi istaknuti doživljaj doma kao mjesta gdje se automatski uključuje Wi-Fi. Posebno treba naglasiti da je značajka *sigurnost / utočište* dospjela na vrh popisa zajedno sa značajkom *obiteljsko / prijateljsko okruženje*.

Grafikon 1. Značajke DOMA u hrvatskom jeziku

4.4. Rezultati ankete potvrđuju zaključke iz leksikografsko-leksikološke analize i analize tekstova o razlici između *doma* i *kuće* te da se među 10 najčešćih istaknutih značajki *doma* nalaze one koje ističu psihički, (psiho) socijalni i lokativni aspekt koncepta, dok su za *kuću* vezani primarno fizički, funkcionalni i lokativni aspekt koncepta. S obzirom na to da se dvama leksemima *dom* i *kuća* leksikalizira u hrvatskom jeziku koncept DOM i da svojim značenjima ta dva leksema pokrivaju dio semantičkoga polja „dom” pri čemu se oni samo djelomice semantički preklapaju, ***sintetična kognitivna definicija proizlazi ne samo iz uočenih aspekata vezanih uz leksem dom nego i uz leksem kuća***. Svi uočeni semantički aspekti tih dvaju leksema (psihički, socijalni, psihosocijalni, lokativni, fizički, funkcionalni) sudjeluju u kognitivnoj definiciji koncepta DOM u hrvatskom jeziku, za razliku od jezika u kojima svi

semantički aspekti koncepta DOM mogu biti leksikalizirani samo jednim glavnim leksemom (npr. *dom* u poljskom ili ruskom jeziku). Osim toga, anketa nam potvrđuje da osim **profila tradicionalnoga doma / kuće** (1) kakav detektiramo u (starijim) hrvatskim pisanim tekstovima i poslovicama, hrvatski jezik poznaje danas i **profil suvremenoga doma / kuće** (2), koji se nazire iz rezultata ankete. Tradicionalni hrvatski *dom* opterećen je čuvanjem vrijednosti kao što su vjera, čast, viteštvo, domoljublje i obilježen patrijarhalnim odnosima među srodnim ljudima nekoliko naraštaja koji žive na istom mjestu, i to u ograđenoj drvenoj ili opekama zidanoj kući (pretežito u kontinentalnoj Hrvatskoj, uz napomenu o razlikama između negdašnje seoske kuće i plemićke kurije) ili u kamenoj kući (u južnoj Hrvatskoj). Noviji (suvremeniji) hrvatski *dom* sve je manje određen tradicionalnim vrijednostima i patrijarhalnim odnosima te življenjem nekoliko naraštaja ljudi u istoj kući (u urbanim sredinama *dom* je često u stanu, nerijetko i unajmljenom u stambenoj zgradi, a dom čini uža obitelj). Iz toga proizlazi i zaključak kako postoje i **različita gledišta** na *dom / kuću* (npr. mlađi / stariji, muškarci / žene).

5. Zaključak

Koncept DOM u hrvatskom standardnom jeziku (općem leksiku) leksikaliziran je uz pomoć dvaju stilistički neutralnih leksema: *doma* i *kuće*. I *dom* i *kuća* potječu iz praslavenskoga (*domь < ie. **domh*₂; *kot-ja). Hrvatski jednojezični rječnici oba leksema opisuju kao kompleksne, višeznačne lekseme (oba po pet značenja u Šonje 2000). Po primarnim značenjima ta dva leksema nisu sinonimi: *dom* označuje stalno mjesto prebivanja međusobno povezanih ljudi (naglašen je emotivni i psihosocijalni aspekt, a fizički se podrazumijeva: u unutrašnjosti neke građevine), a *kuća* označuje građevinu, koja tek ako bude naseljena može postati nečiji *dom* (za primarno značenje kuće bitan je jedino fizički aspekt pojave). No, po nekim sekundarnim značenjima ('obitelj') *kuća* i *dom* mogu biti sinonimi. Ostala značenja oba leksema pokazuju semantičko širenje i u ostalim se značenjima ne podudaraju. *Dom* može biti po nekim značenjima u sinonimnom odnosu s riječima *zavičaj* i *domovina*. I *kuća* i *dom* mogu biti u sinonimnom odnosu s riječju *obitelj* i s riječju *stan* (u nekim značenjima). U sinonimne odnose *dom* i *kuća* mogu ući zahvaljujući metafori / metonimiji (npr. s riječima *ognjište*, *gnijezdo*). Dom i kuća nemaju pravih antonima, ali kao riječi koje se obično društveno pozitivno vrednuju, mogu biti u antonimnom odnosu s riječima kojima se izražava negativno ocijenjen stambeni prostor (npr. *straćara* 'trošna kuća') ili s riječima iz slenga u metaforičkom značenju s negativnim vrednovanjem (npr. *brlog*, *jazbina*, *gajba*, *krletka*, *svinjac*...). Hiperonimi tim riječima su *prebivalište* ili *boravište* (za dom), *zgrada* i *građevina* (za kuću). Brojne su izvedenice i složenice u hrvatskom jeziku koje su motivirane tim

dvjema riječima. U svakodnevnom govoru česti su frazemi u kojima je ključna riječ *kuća* (npr. *ne gori kuća* = ‘bez žurbe’, *biti kao kod svoje kuće* = ‘dobro se snalaziti nešto dobro poznavati’). Poznato je dosta poslovice na temu doma ili kuće, a osim istih ili sličnih u drugim kulturama (npr. *Svuda e proći, al e doma doći*), postoje i hrvatske narodne poslovice u kojima se ističe vrijednost vlastite kuće/doma, kako dom omogućuje mir, ugodnost, privatnost, sreću i slobodu te ističu važnost sloge, tolerancije, zajedništva i reda u domu (npr. *Ako čeljad nisu bijesna, kuća nije tijesna; Teško je tuđu kuću služiti, ali je još teže svoju steći; Teško domu u kom sloge nema*). U hrvatskim tekstovima napisanim u posljednjih 150 godina obilno su potvrđene obje riječi u značenjima koja se mogu naći u suvremenim leksikografskim opisima. U tekstovima je moguće npr. naći potvrde za: 1. stereotipne predodžbe o domu kao privatnom, ugodnom, toplom i zaštićenom prostoru (*Ojađeno srce njegovo ima samo jedno utočište, samo jedan štiti; ... doveo [ju je] u tako ugodan i topao dom, u kojem se ne boji ni urlika zime ni zavijanja vučjeg...*), 2. razlike između doma i kuće (*U mojoj kući vaš će biti dom; Niska drvena kuća...*), 3. metonimijsku uporabu riječi za dijelove kuće umjesto doma i kuće (*osigurajte svoj krov i svoje ognjište*), 4. stereotipne dinamične situacije i stanja vezana uz dom kao što je napuštanje doma i vraćanje, opustjeli i oživjeli dom (*Bilo joj, kao da za uvijek ostavlja taj stari dom...; Đak Ivica nije se više vraćao u svoj dom...; Bušimski osjeti taj čas kao nikad prije, kako je taj dom iza smeti majčine opustio...; I njihov dom opet je oživio*), 5. pozitivnu stereotipnu predodžbu o domu kao prostoru skladnih međuljudskih odnosa i ugodne atmosfere (*O njima se može reći samo jedno: skladnost Njihov je dom tiha balada o ljubavi i ženskim rukama*), 6. stereotipnu predodžbu o domu kako okuplja ljude različitih uzrasta obično rodbinski povezane (*Dom bez okupa ne valja...*), 7. sekundarno značenje doma i kuće (‘obitelj’) po kojem su te riječi sinonimi, a značenje je razvijeno zahvaljujući metonimiji (MJESTO ZA LJUDE KOJI ŽIVE NA TOM MJESTU) (*I čitav Jožičin dom doznao je to isto; u koliku je nevolju uvalio čitavu kuću*); 8. ostala značenja tih dviju riječi kao što je označivanje roda i loze kućom (*kuća Radulovića*), označivanje zavičaja i domovine domom (*koji za mili padoše dom*), te označivanje različitih ustanova i zgrada domom ili kućom. U svrhu ovoga istraživanja provedeno je koncem 2013 godine anketiranje 103 studenta triju fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U anketi su sudjelovali i muškarci i žene, uglavnom u dobi između 18 i 26 godina. Odgovarali su na jedno pitanje (*Što je po Vašem mišljenju bit pravoga doma?*) i jedno potpitanje (*Jesu li po vašem mišljenju dom i kuća isto?*). Na potpitanje je 93 ispitanika (90%) odgovorilo negativno navodeći brojne razloge, 7 ispitanika odgovorilo je potvrdno, a troje se ispitanika nije opredijelilo. U svojim objašnjenjima većina ispitanika ima predodžbu kuće kao opipljiva objekta, a dom doživljavaju apstraktno, kao ono

što proistječe iz građenja emocionalnoga odnosa među bliskim ljudima koji zajedno žive. Analiza odgovora na glavno pitanje rezultirala je poretkom najčešće isticanih značajki doma, a 10 najčešćih (od 46 identificiranih) su: 1) obiteljsko / prijateljsko okruženje (58 / 15,18%), 2) sigurnost i utočište (58 / 15,18%), 3. ljubav (36 / 9,42%), 4. toplina mjesta ili ljudi (28 / 7,33%), 5. udobno mjesto i ugodno ozračje (28 / 7,33%), 6. zajednica i zajedništvo (26 / 6,81%), 7. prostor/mjesto u kojem stalno živimo (15 / 3,93%), 8. mjesto potpore (14 / 3,66%), osjećaj pripadanja (12 / 3,14%), 10. razumijevanje (11 / 2,88%). Među ostalim rijetkim ali zanimljivim potvrdama (3 / 0,79%) trebalo bi istaknuti doživljaj doma kao mjesta gdje se automatski uključuje Wi-Fi. Glavni zaključak nakon dobivenih rezultata anketiranja jest to dati rezultati potvrđuju zaključke iz leksikografsko-leksikološke analize i analize tekstova o razlici između doma i kuće te da se među 10 najčešćih istaknutih značajki doma nalaze one koje ističu psihički, (psiho)socijalni (emotivni) i lokativni aspekt koncepta. Posebno treba istaknuti da je značajka doma *sigurnost / utočište* dospjela na vrh popisa zajedno s značajkom *obiteljsko / prijateljsko* okruženje, što odstupa od uobičajenih rezultata iste ankete u drugih Slavena (1. *rodbina*, 2. *toplina*, 3. *ljubav*...). Rezultati provedene ankete uspoređeni s nalazima iz hrvatskih rječnika i tekstova navode na zaključak da *sintetična kognitivna definicija* koncepta DOM proizlazi ne samo iz uočenih aspekata vezanih uz leksem *dom* nego i uz leksem *kuća* (psihički, socijalni, psihosocijalni, lokativni, fizički, funkcionalni) te da treba razlikovati barem dva *profila* hrvatskoga doma (tradicionalni i suvremeni) i nekoliko gledišta (npr. mlađi / stariji, muškarci / žene).

Bibliografija (Wybór; zob. tež Bibliografia zbiorcza)

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, Chlebda Wojciech, 2011, *Instrukcja metodologiczna: zasady i etapy postępowania przy opracowywaniu haseł w ramach programu badawczego EUROJOS*, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:eRpc5o2ff3wJ:ispan.waw.pl/default/images/eurojos/eurojos_instrukcja_ma_ibg_wch_jb_26_ii_2011_.doc+&cd=4&hl=hr&ct=clnk&gl=hr (pristupljeno 11.12.2014.)
- Anić Vladimir, 1998, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 3. izd. Zagreb.
- Birtić Matea, Blagus Bartolec Goranka, Hudeček Lana, Jojić Ljiljana, Kovačević Barbara, Lewis Kristian, Matas Ivanković Ivana, Mihaljević Milica, Miloš Irena, Ramadanović Ermina, Vidović Domagoj, 2013, *Školski rječnik hrvatskoga jezika*, ur. L. Hudeček i M. Mihaljević, glavna ur. D. Brozović Rončević, Zagreb.
- Božić-Šejić Rafaela, 2011, *Dom (na material ruskoj i horvatskoj lingvokul'tur)*, [u:] *Slavjanskaja konceptosfera v sopostavitel'nom osveščenii: Leksikon*, red. Evgenij Stefanskij, Samara, s. 156–160.

- Czerwiński Maciej, 2012, *Semiotyka dyskursu historycznego. Chorwackie i serbskie syntezy dziejów narodu*. Kraków. [Prijevod: *Naracije i znakovi. Hrvatske i srpske sinteze nacionalne povijesti*, prev. N. Pintarić, Srednja Europa, Zagreb, 2015].
- Douglas Mary, 1991, *The Idea of a Home: A Kind of Space*, „Social Research”, 58/1, s. 287–307.
- Mikić Pavao, Škara Danica, 1992, *Kontrastivni rječnik poslovice*, Zagreb.
- Mišetić Ana, 2006, *Koncept povezanosti s mjestom i sekundarno stanovanje*, „Društvena istraživanja”, 15/1–2, s. 27–42.
- Mountcastle Amy, Danon Dona, 2001, *Dolazak „kući”: identitet i prostor u poslijeratnoj Hrvatskoj*, „Narodna umjetnost”, 38/1, s. 105–118.
- Opačić Vuk Tvrtko, 2009, Recent characteristics of the second home phenomenon in the Croatian littoral, „Hrvatski geografski glasnik”, 71/1, s. 33–66.
- Palić-Jelavić Rozina, 2012, *Ideologemi u operi Nikola Šubić Zrinjski Ivana pl. Zajca*, „Kroatologija”, 3/1, s. 54–89.
- Perić Kaselj Marina, Galiot Kovačić Jadranka, 2012, *Život na dvije lokacije: „osjećaj mjesta” i kako povezati stari i novi dom*, „Etnološka istraživanja”, 17/1, s. 241–257.
- Pintarić Neda, 2005, *Emotivan odnos prema prostoru u kojemu živimo: jezična slika doma u hrvatskom, poljskom i ruskom jeziku*, „Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje”, 31, s. 227–248.
- Ristić Stana, Lazić-Konjik Ivana, 2012, *Dom u srpskom jeziku* [referat za VI EUROJOS, 2012], http://ethnolinguistica-slavica.org/index.php?option=com_content&view=article&id=91:2012-11-15-18-16-01&catid=4:2008-12-13-17-04-25&Itemid=3 (pristupljeno 12.06.2014).
- Skok Petar, 1971–1973, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, ur. M. Deanović i Lj. Jonke, surađivao u predradnjama i priredio za tisak V. Putanec, Zagreb.
- Šonje Jure (red.), 2000, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb.
- Ujević Mate, 2011, *Narodne poslovice*, izabrao i poredao po sadržaju Mate Ujević, priredio S. Botica, Biblioteka Nova etnologija, Zagreb, s. 35–37.
- Vukušić Ana-Marija, 2011, You're at home – you're not home. Migrant experience of returning „home”. „Narodna umjetnost”, 48/1, s. 65–83.

Elektronički izvori

Popis kratica: <http://riznica.ihj.hr/>

AR – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, 1880–1976, JAZU: Zagreb.

HER – *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, 2002, Zagreb.

**The contemporary Croatian linguistic picture
of DOM / KUĆA ‘home, house’**

The author analyzes two lexemes that are used to refer to home/house in Croatian: *dom* and *kuća*, both of which stand for a roof over one’s head, a place where people live. The word *dom* describes a permanent place of residence of persons who are in a close relationship – a family (it mainly highlights the emotional and psychosocial aspects of the concept); *kuća*, on the other hand, emphasizes mainly the physical aspect of the concept. The author illustrates this subtle difference in the meaning of the two lexemes, among others, with examples of Croatian folk proverbs that bring out the value of one’s own home, as associated with peace, comfort, privacy, happiness and freedom, as well as tolerance, community and order. The same type of difference is found in Croatian written texts from the last 150 years. The author also discusses the results of a survey conducted among students of Zagreb universities, who were asked to respond to questions about the essence of a “true” home and the difference between *dom* and *kuća*. The results of the survey confirm the findings from the analysis of lexicographic and textual data.

DOM (*HAUS* i *HEIM*) w języku niemieckim*

Monika Grzeszczak

Koncept DOM ma w języku niemieckim dwa wykładniki leksykalne: *Haus* i *Heim*, analogicznie jak w angielskim *house* i *home*, czeskim *dům* i *domov*, serbskim i chorwackim *dom* i *kuća*. Autorka podejmuje rekonstrukcję wyobrażenia bazowego DOMU w języku niemieckim, dokonuje przeglądu znaczeń leksemów *Haus* i *Heim* w słownikach języka niemieckiego, ustala etymologię obu słów, omawia nazwy różnych rodzajów domu (synonimy i hiponimy zróżnicowane ze względu na funkcję domu, aspekt wspólnotowo-społeczny i psychologiczny), stawia pytania o pojęcie nadrzędne, tj. hiperonim, ustala opozycje, tj. antonimy, zestawia stałe połączenia wyrazowe i omawia rozszerzenia metaforyczne. Uznając, że podstawową cechą wyobrażenia DOMU (*HAUS* i *HEIM*) jest jego funkcja zamieszkiwania, analizuje szczegółowo dane systemowe, ankietowe i tekstowe, pozwalające ustalić, jakim miejscem jest *Haus*, a jakim *Heim* dla użytkowników języka niemieckiego, jakie funkcje pełnią w relacji do zamieszkujących osób.

1. Wprowadzenie

Haus (DOM) zaliczany jest do tzw. „symboli kolektywnych” społeczeństwa niemieckiego, sytuowany jest w obrębie słów nacechowanych pozytywnie. W kanonie wartości tego społeczeństwa *Haus* zajmuje dość wysoką, 27 pozycję, tuż za takimi ważnymi dla tej kultury słowami, jak m.in.: *Frieden* ‘pokój’, *Freundschaft* ‘przyjaźń’, *Freiheit* ‘wolność’, *Liebe* ‘miłość’, *Ehrlichkeit* ‘uczciwość’, *Partnerschaft* ‘partnerstwo’, *Würde* ‘godność’, *Demokratie* ‘demokracja’, *Familie* ‘rodzina’, *Erfolg* ‘sukces’, *Sicherheit* ‘bezpieczeństwo’, *Kinder* ‘dzieci’, *Arbeit* ‘praca’, *Geld* ‘pieniądze’ (Fleischer 1999: 83; por. tenże 2002: 30). W świetle badań przeprowadzonych przez M. Fleischera sieć semantyczną tego konceptu w języku niemieckim tworzą w pierwszej kolejności

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

takie pojęcia, jak: *Familie* ‘rodzina’, *Sicherheit* ‘bezpieczeństwo’, *Eigentum* ‘własność’, *Wohnung*¹ ‘mieszkanie’ i *Geld* ‘pieniądz’. Rzadziej wskazywane są też *Heim* ‘dom’ i *Heimat* ‘ojczyzna’ (Fleischer 1996: 165–166).

Spośród publikacji książkowych poświęconych domowi znaczną grupę reprezentują te z zakresu budownictwa mieszkaniowego i architektury (m.in. Schittich 2000; Weeber, Bosch 2004; Kähler, Hintze 2005; Sack, Hintze 2005), jak również opracowania poświęcone topografii poszczególnych miast (m.in. Wardenga 1995) czy historii poszczególnych rodów (szlacheckich, arystokratycznych) (m.in. Bahleke, Schmilewski, Wunsch (Hrsg.) 2010).

Temat domu lub związanej z nim ojczyzny (*Heimat, Vaterland*) stał się też przedmiotem zainteresowania językoznawców (Lühr 1997; Farge [b.r.]; Telus 1997; Żmudzki 1993). W studium „Haus und Hof im Lexikon des Indogermanischen” R. Lühr (1997) zajęła się zagadnieniem motywacji semantycznej wyrazów *Haus* i *Hof* w poszczególnych językach indoeuropejskich. Z kolei S. Farge [b.r.] przeprowadził analizę porównawczą złożzeń z wyrazami *Haus* i *Heim*. Na uwagę zasługuje też tom *Haus und Hof in ur- und frühgeschichtlicher Zei* (Beck, Steuer (Hrsg.) 1997), zawierający ponad dwadzieścia szkiców poświęconych domowi (i szerzej osadnictwu) przez pryzmat archeologii, nauk przyrodniczych, geografii osadnictwa, krajoznawstwa i językoznawstwa.

2. Rekonstrukcja bazowego wyobrażenia DOMU w języku niemieckim

2.1. Przegląd znaczeń leksemu *Haus*

Leksem *Haus* miał w dawnym języku niemieckim szeroki zakres znaczeniowy. Rozbudowaną – prawie ośmiostronicową – definicję tego leksemu prezentuje *Słownik języka wczesno-nowo-wysoko-niemieckiego (Frühneuhochdeutsches Wörterbuch FWB 1989–2013)*, obejmujący słownictwo od połowy XIV do połowy XVII wieku. Definicja leksemu *Haus* w tym słowniku wprowadza trzy podstawowe kategorie nadrzędne domu, a mianowicie: *budynek*, *budowla* oraz *mieszkanie*. Uwidacznia się przy tym dominacja aspektu fizycznego, który konstytuują takie cechy semantyczne, jak: [1] bycie budowlą (każdego rodzaju), [2] budynkiem o różnym kształcie (formie zewnętrznej) i [3] różnym przeznaczeniu (funkcji); [4] składanie się z pewnych określonych, stałych części (dach, ściany); [5] wykonanie z konkretnego materiału (dom to *przeważnie budynek murowany, meist gemauertes Gebäude*, a więc wybudowany z cegły, kamienia lub betonu). Inne podane w definicji cechy przypisywane domowi uwydatniają jego wymiar społeczny: dom to [6] wszyscy mieszkańcy, rodzina, wspólnota domowa; i bytowy: [7] z podkreśleniem cechy mieszkania; [8] gospodarowania oraz [9] włączenia w obszar domu całej należącej do kogoś ziemi. Pojawia się też rozszerzone

¹ Właściwie *wohnen* ‘mieszkać’ – M. G.

znaczenie domu jako [10] ‘ojczyzny’ oraz – poświadczone również we współczesnych opracowaniach leksykograficznych – [11] metaforyczne rozumienie domu jako ciała człowieka („mieszkania duszy”), też serca i duszy człowieka.

W historycznym *Słowniku języka niemieckiego* braci Grimm (DWB Grimm 1854–1961), uchodzącym za jedno z najbardziej znaczących i najobszerniejszych opracowań leksykograficznych, dokumentującym słownictwo niemieckie od XVI wieku, definicja leksemu *Haus* obejmuje 12 znaczeń głównych (w tym dwa specjalistyczne). Pojawiają się w tym słowniku nowe komponenty semantyczne domu, zaś niektóre już wcześniej podane charakterystyki ulegają uszczegółowieniu. *Haus* jest eksplikowany jako: [12] budynek służący (z reguły) człowiekowi do przebywania w nim, mieszkania, [13] na pobyt stały lub tymczasowy; [14] w którym wykonuje on jakieś zajęcia / pracuje; [15] w którym dobrze (oszczędnie) gospodaruje; [16] w którym przechowuje się rzeczy; [17] miejscowość ojczysta, z której ktoś pochodzi (miejsce pochodzenia); [18] w znaczeniu przenośnym człowiek.

W osiemnastowiecznym „ogólnojęzykowym” *Słowniku gramatyczno-krytycznym języka niemieckiego* (*Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart ...* [1774–1786] 1811), wydanym przez Johanna Ch. Adelunga, przypisuje się leksemowi *Haus* kilka wcześniej notowanych znaczeń oraz wydobywa nowe, istotne cechy domu, a mianowicie: [19] bycie pomieszczeniem zamkniętym (odgrodzonym od otoczenia); [20] bycie pomieszczeniem przykrytym, a więc chroniącym od czynników zewnętrznych „od góry”; [21] bycie budynkiem stanowiącym czyjaś własność lub [22] tylko przez kogoś wynajmowanym; [23] bycie miejscem, w którym ktoś się urodził, [24] w którym toczy się „normalne” życie rodzinne, [25] w którym dba się o wygodę wszystkich jego mieszkańców.

Bardzo rozbudowaną, wielosegmentową, definicję leksemu *Haus* zawiera *Słownik twórczości Johanna Wolfganga von Goethe* (*Goethe-Wörterbuch*, 1978–2012). Rejestruje on trzy podstawowe grupy znaczeń tego leksemu, dokonując w ich obrębie licznych szczegółowych rozróżnień. Na uwagę w tym słowniku zasługują takie nowe cechy semantyczne domu, jak: [26] bycie budynkiem trwałym / stabilnym (*Haus* ‘jedes feste [...] Gebäude’); [27] bycie mieszkaniem, stanowiącym obszar osobisty, prywatny.

Dziewiętnastowieczny *Słownik języka niemieckiego...* Daniela Sandersa (*Wörterbuch der deutschen Sprache...* 1859–1865) notuje 13 znaczeń leksemu *Haus*. Istotne nowe cechy domu to: [28] wyposażenie go w rzeczy / przedmioty potrzebne w codziennej egzystencji, [29] służące „głowie domu” i jego rodzinie².

² Inne dziewiętnastowieczne definicje słownikowe powtarzają znane już znaczenia leksemu *Haus*. Ujmują one *Haus* jako: ‘mieszkanie pobudowane dla ludzi’; ‘(szlachetny) ród’ (DW Wei

Dwudziestowieczny sześciotomowy *Słownik współczesnej niemieczyny* (*Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* 1964–1977) definiuje leksem *Haus* w pięciu podstawowych grupach znaczeń, powtarzanych następnie w innych opracowaniach leksykograficznych, a mianowicie: 1. ‘wzniesiony / pobudowany budynek, składający się ze ścian i dachu, przeznaczony dla ludzi’, a. ‘do mieszkania, dom mieszkalny’; ‘własny dom’; b. ‘budynek publiczny, przeznaczony do jakiegoś celu’ (teatr, hotel, dom czasowy, firma, przedsiębiorstwo handlowe); c. ‘kraj rodzinny, miejscowość rodzinna’; 2. ‘wszystkie należące do domu w zn. 1 osoby’, a. (pot.) ‘wszyscy mieszkańcy domu’; b. ‘rodzina’; c. ‘dynastia’; d. ‘audytorium (w teatrze)’; e. ‘przedstawiciele ludu, stanów, parlament’; 3. ‘gospodarstwo domowe, gospodarstwo jakiejś rodziny’; 4. (pot.) ‘skorupa ślimaka’; 5. (żart.) o człowieku (*ein fideles Haus = ein fideles Mensch*).

Podręczny słownik współczesnej niemieczyny opracowany pod kierunkiem Güntera Kempcke (*Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*, 1984) modyfikuje jedynie nieznacznie definicję leksemu *Haus* zawartą w WDG Klapstein (1964–1977)³, notuje, że dom jest [30] ‘budynkiem o różnej wielkości: jedno- lub wielopiętrowym’. Również definicja leksemu *Haus* przytoczona w *Deutsches Wörterbuch* Gerharda Wahriga (1997)⁴ potwierdza znane już cechy domu, dookreśla przy tym jedynie, że domem jest [31] budynek o średniej wielkości. Ponadto ujmuje dom jako [32] miejsce / przestrzeń życia towarzyskiego rodziny (spotkań ze znajomymi)⁵.

[1857–1871] / 1909; ‘budynek, który służy ludziom jako miejsce pobytu / mieszkania’; (w północnych Niemczech) ‘korytarz domu’; ‘ojczyzna’; ‘całe wyposażenie domu, całe gospodarstwo domowe’; ‘wszyscy mieszkańcy domu [...] rodzina’; ‘sklep handlowy’; ‘część nieba’ (DW Paul [1897] 2002).

³ Leksem *Haus* definiowany jest w tym słowniku w następujący sposób: 1. ‘budynek jedno- lub wielopiętrowy, służący do mieszkania, dom mieszkalny’; ‘sala, teatr’, ‘hotel’ (występuje często m.in. w nazwach hoteli, instytucji handlowych i publicznych); ‘pomieszczenia, w których się stale mieszka’; 2. ‘wszyscy mieszkańcy domu w znaczeniu 1’; ‘wszystkie zgromadzone z jakiejś okazji w jakimś pomieszczeniu, sali, osoby’, ‘rodzina’, ‘dynastia’; 3. ‘gospodarstwo domowe’; 4. ‘skorupa ślimaka’; 5. (pot., żart.) ‘o człowieku; tylko w połączeniu z określonymi przymiotnikami’ (HW Kemp 1984).

⁴ *Deutsches Wörterbuch* Gerharda Wahriga (DW Wah 1997) wyróżnia 11 znaczeń leksemu *Haus*, a mianowicie: ‘budynek służący jako miejsce zamieszkania lub miejsce pracy, o średniej wielkości’; (*przen.* *Heim*) ‘dom / mieszkanie’; (*przen.*) ‘mieszkańcy jakiegoś budynku, mieszkania, rodzina’; ‘wyposażenie gospodarcze, życie towarzyskie jakiejś rodziny’; ‘ród książęcy, dynastia’; (w języku handlowym) ‘przedsiębiorstwo, firma, <też> wszyscy zatrudnieni’; ‘sala w teatrze, sala koncertowa, <też> wszyscy obecni widzowie, słuchacze’; ‘parlament, budynek jak też członkowie parlamentu’; (*zoolog.*) ‘skorupa’; (*astron.*) ‘każda z dwunastu części kuli niebieskiej’; (pot., żart.) ‘człowiek’.

⁵ Słownik ten, podobnie jak *Duden Deutsches Universalwörterbuch* (DudDUW [1983] 2007), nie rejestruje znaczenia domu jako ‘ojczyzny, kraju rodzinnego, miejscowości rodzinnej’ obecnego jeszcze w WDG Klapstein (1964–1977).

Reasumując, słowniki języka niemieckiego dawne i współczesne odnotowują z reguły kilkanaście znaczeń leksemu *Haus*. Z przywołanych eksplikacji znaczeniowych udało się wydobyć 32 cechy definicyjne niemieckiego domu, z dominacją cech fizycznych, społecznych i bytowych. Podstawowy zbiór znaczeń tego leksemu to: [1] **budowla** (każdego rodzaju); [2] **budynek** o różnym kształcie (formie zewnętrznej) i [3] różnej funkcji; [4] składający się z pewnych określonych, stałych części (dach, ściany), [20] „przykryty”, tj. chroniący od czynników zewnętrznych „od góry”; [5] wykonany z konkretnego materiału (dom to przeważnie budynek murowany, a więc wybudowany z cegły, kamienia lub betonu), [26] trwałe i stabilne; o różnej, przeważnie [31] średniej, wielkości, [30] jedno- lub wielopiętrowy; [19] odgradzony od otoczenia; [12] służący (z reguły) człowiekowi do przebywania w nim, [7] **mieszkania**, [13] na pobyt stały lub tymczasowy; [21] stanowiący jego własność, dawniej też [9] z włączeniem w jego obszar całej należącej do kogoś ziemi, lub tylko [22] przez kogoś wynajmowany; w którym się [8] **gospodaruje** / zarządza, [15] w sposób „uporządkowany” (dobrze, oszczędnie); [24] w którym toczy się „normalne” życie rodzinne; [14] w którym wykonuje się jakieś zajęcia / prace; [28] który jest wyposażony w przedmioty potrzebne w codziennej egzystencji, [29] służące „głowie domu” i jego rodzinie; [16] w którym przechowuje się też rzeczy; [25] w którym dba się o wygodę wszystkich jego mieszkańców; [27] stanowiący obszar osobisty, prywatny, jak też [32] miejsce / przestrzeń życia towarzyskiego (spotkań ze znajomymi); [6] wszyscy mieszkańcy, rodzina, wspólnota domowa; dawniej: [10] ‘ojczyzna’, [17] miejscowość ojczysta, z której ktoś pochodzi (miejsce pochodzenia), [23] miejsce, w którym się ktoś urodził; w znaczeniu przenośnym m.in.: [11] ciało człowieka (jako „mieszkanie duszy”), też serce i dusza człowieka, oraz [18] sam człowiek.

2.2. Przegląd znaczeń leksemu *Heim*

Leksem *Heim* – użyty w znaczeniu rzeczownikowym – poświadczony został w *Słowniku języka wczesno-nowo-wysoko-niemieckiego* (poł. XIV – poł. XVII wieku) (*Frühneuhochdeutsches Wörterbuch* 1989–2013) w dwóch znaczeniach, a mianowicie: 1. ‘miejsce zamieszkania, dom mieszkalny, dom’; 2. ‘ojczyzna, miejsce ojczyste; obszar, z którego się pochodzi’. Nieco szerszą eksplikację tego leksemu odnotowuje *Słownik języka niemieckiego* braci Grimm (1854–1961). *Heim* to w tym słowniku ‘dom, do którego się przynależy [...] stajnie i należąca do nich ziemia, cały majątek ziemski [...] miejsce ogrodzone, na którym stoi mieszkanie z kilkoma morgami ziemi, dom, miejsce zamieszkania [...] dom rodzinny, ojczyzna’. Słownikarze podkreślają, że słowo *Heim* uchodziło w XVI wieku za przestarzałe, a jego „ożywienie” nastąpiło dopiero pod koniec XVIII wieku pod wpływem angielskiego *home*. Taki stan rzeczy potwierdza

osiemnastowieczny „ogólnojęzykowy” *Słownik gramatyczno-krytyczny języka niemieckiego* wydany przez Johanna Ch. Adelunga (*Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart ... [1774–1786] 1811*), w którym informuje się, że *Heim* to słowo „przestarzałe”, współcześnie nieużywane. Leksemowi *Heim* przypisuje się w tym słowniku takie „zakorzenione” w dawnym języku niemieckim znaczenia, jak: 1. ‘plot / ogrodzenie’; 2. ‘obszar ogrodzony parkanem lub płotem, obszar zamknięty w swoich granicach [...]’; 3. ‘chata, dom mieszkalny wraz ze swoim wyposażeniem’; 4. ‘skupisko wielu domów, wieś, miasteczko’; 5. ‘w znaczeniu węższym, miejsce, w którym ktoś jest w domu / u siebie, gdzie się ktoś urodził, i w znaczeniu szerszym, taki kraj, ojczyzna’.

Słowniki dziewiętnastowieczne rejestrują bardzo skromne definicje leksemu *Heim*, a mianowicie: ‘miejsce zamieszkania i ojczyzna’; ‘własny dom oraz to, co należy do prowadzenia i organizacji gospodarstwa domowego, co jest z tym związane’.

Dwudziestowieczne źródła leksykograficzne wyróżniają z reguły bardzo podobne znaczenia leksemu *Heim*. *Słownik współczesnej niemieczyny* (*Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache 1964–1977*) rejestruje pod tym leksemem: 1. ‘czyjś dom, czyjeś mieszkanie’; 2. a. ‘wspólne miejsce zamieszkania, miejsce zamieszkania przeznaczone dla jakiegoś określonego kręgu osób’ (dom dziecka, dom starców); b. ‘wspólne miejsce zamieszkania, miejsce zamieszkania przeznaczone dla osób szukających wypoczynku, powracających do zdrowia’ (dom wypoczynkowy); 3. ‘miejsce spotkań i wydarzeń / imprez jakiejś określonej grupy osób, dom klubowy’.

Deutsches Wörterbuch Gerharda Wahriga (1997) potwierdza rozumienie leksemu *Heim* w trzech znaczeniach, a mianowicie: 1. ‘mieszkania, gospodarstwa domowego (zwłaszcza jakiejś rodziny)’; 2. ‘miejsca zamieszkania określonego kręgu osób’; 3. ‘domu klubowego’.

Reasumując, słowniki języka niemieckiego dawne i współczesne odnotowują z reguły kilka znaczeń leksemu *Heim*. Podstawowy zbiór znaczeń tego leksemu wydobyty z przytoczonych eksplikacji znaczeniowych to: (własny) dom / miejsce, gdzie się ktoś urodził, gdzie mieszkają najbliżsi / rodzina (dom rodzinny) lub w którym ten ktoś mieszka / ma mieszkanie; do którego się „przynależy”; w którym ktoś czuje się u siebie („jak w domu”), czuje się bezpiecznie; w którym „przyjemnie” się przebywa; *rzadziej*: dom ze swoim wyposażeniem, gospodarstwo domowe; jako *dawniejsze* notuje się znaczenia: ojczyzna, miejsce ojczyste, kraj, obszar (wieś, miasteczko), z którego ktoś pochodzi, gdzie się ten ktoś urodził, w którym jest / czuje się u siebie („jak w domu”); w pierwotnym znaczeniu: miejsce / obszar ogrodzony, zamknięty w swoich granicach; współcześnie też instytucja publiczna / miejsce wspólnego,

stałego vs. czasowego zamieszkiwania lub przebywania w nim określonego kręgu osób.

2.3. Etymologia słów *Haus* i *Heim*

Słowniki etymologiczne odnotowują, że *Haus* i *Heim* to słowa „ogólnogermańskie” (got. *gudhūs* ‘Gotteshaus’ i *haims*, ang. *house* i *home*, szwec. *hus* i *hem*), poświadczone w najstarszej formie języka niemieckiego, za jaki przyjmuje się język staro-wysoko-niemiecki⁶ w postaci *hūs* i *heima*, a następnie w języku średnio-wysoko-niemieckim (poł. XI – poł. XIV wieku)⁷. Zaznacza się, że leksem *Haus* należy do „szeroko rozgałęzionej” grupy słów indoeuropejskiego rdzenia **[s]keu-* oznaczającego ‘przykrywać, okrywać’ i jest blisko spokrewniony z takimi germańskimi słowami, jak *Hose* ‘spodnie’ i *Hort* ‘schronienie, miejsce bezpieczne, ostoja’, a także m.in. z *Hütte* ‘chata’ i *Scheune* ‘stodoła’. W swoim pierwotnym znaczeniu oznacza coś, co jest przykryte, okryte, zakryte. Według DWB Grimma cząstka nagłosowa *sk-* występowała też w językach „prapokrewnych”: m.in. w sanskrycie (wyraz *sku* miał tu znaczenie ‘przykrywać / okrywać, (o)chronić’ (*bedecken, bergen*); *sku-nati* ‘*er bedeckt*’) i łacinie (*scūtum* oznacza w tym języku po dziś dzień *Schild* ‘tarczę’). Zgodnie z interpretacją DWB Grimma leksem *Haus* kryje w sobie znaczenie czegoś, co służy do ochrony; schronienia.

Z kolei *Heim* jest rzeczownikiem utworzonym od indoeuropejskiego rdzenia **kei-*, obecnego w czasownikach, rzeczownikach i przymiotnikach w znaczeniu ‘leżeć / być położonym, obozowisko, swojski / bliski’ (DEW Kōb)⁸, też ‘siedziba’, ‘miejsce zamieszkania’, ‘poufały / zażyły’ (EWD Pfei)⁹. Podkreśla się, że leksem *Heim* jest spokrewniony z takimi słowami, jak *Heirat* i *geheuer* w ich pierwotnym znaczeniu, a mianowicie odpowiednio: ‘zakup domu’; ‘należący do wspólnoty domowej / rodzinnej, swojski / bliski’. W znaczeniu etymologicznym *Heim* znaczy więc tyle, co ‘miejsce / miejscowość, gdzie się ktoś osiada, obozowisko’ (DudEHW). Konotuje też znaczenie miejsca oswojonego, bliskiego, z którym ktoś czuje się związany.

⁶ EW Klu, DEW Kōb i EWD Pfei datują leksem *hūs* (*Haus*) na ósmy wiek. Leksem *heima* (*Heim*) datowany jest na dziesiąty wiek (EW Klu, EWD Pfei) lub na przełom dziesiątego i jedenastego wieku (DEW Kōb).

⁷ *Haus* < swn. *hus*, ang. *house* < germ. **husa-* < ie. *kuso-* od indoeurop. **[s]keu-* ‘bedecken, umhüllen’ (DW Wah).

⁸ Inne wyjaśnienie podaje EW Mack: **kei-* ‘posiadłość wspólnoty’.

⁹ *Heimat* < swn. *Heim* ‘Heimat, Wohnort, Haus’, ang. *home* < germ. **haima*, **haimi* od ie. **kei-* ‘liegen’ (DW Wah).

2.4. Nazwy różnych rodzajów domu

W przypadku niemieckiego *Haus*, podobnie jak polskiego *domu*, trudno jest wskazać dokładne synonimy, „bo liczne określenia bliskoznaczne przeważnie odnoszą się do pewnych aspektów domu albo nawet pewnych wyróżnionych typów domu, są więc quasi-synonimami albo już nawet hiponimami” (Bartmiński / Bielińska-Gardziel 2012: 16). Z kolei wyrazy, takie jak: *Gebäude* ‘budynek’, *Bauwerk* ‘budowla’, *Bau* ‘budynek, budowla’, *Baulichkeit* ‘budowla, budynek’, odnoszące się do aspektu fizycznego, stanowią w istocie podawane w definicjach leksykograficznych hiperonimy leksemu *Haus*.

Słowniki synonimów dokonują rozróżnienia między wyrazami nazywanymi duży dom, a tymi odnoszonymi do małego i prostego domu. Do pierwszej grupy włączają takie rzeczowniki bliskoznaczne będące złożeniami, jak: *Hochhaus* ‘wieżowiec’, *Turmhaus* ‘wieżowiec’, *Wolkenkratzer* ‘drapacz chmur’, do drugiej m.in. *simplicia Hütte* ‘chata’, *Kate* ‘chałupa, chata’, *Baracke* ‘barak’ oraz *composita Blockhaus* ‘dom z bali drewnianych’, *Jagdhütte* ‘chata myśliwska’.

Do aspektu fizycznego (wygląd, rozmiary, materiał, itp.) odnoszą się też takie rejestrowane w słownikach wyrazy bliskoznaczne, jak: *Reihenhaus* ‘szeregowiec’, *Villa* ‘willa’, *Landhaus* ‘dworek’, *Bungalow* ‘bungalow’, *Holzhaus* ‘dom z drewna’.

Na funkcję (stałego) mieszkania / zamieszkiwania wskazują *explicite* lub *implicite* takie wyrazy bliskoznaczne lub ich eksplikacje, jak: *Wohnung* ‘mieszkanie’, *Wohnbau* ‘budynek mieszkalny’, *Wohnhaus* ‘dom mieszkalny’, *Domizil* ‘domicyl / miejsce stałego zamieszkania / stała siedziba’, *Unterkunft* ‘miejsce zamieszkania’ [na dłuższy czas – M. G.]. Liczne bliskoznaczne określenia leksemu *Haus*, użyte głównie w znaczeniu budynku służącego do mieszkania, takie jak: (pej.) *Wohnsilo* ‘blokowisko’, (pej.) *Mietskasernerne* ‘kamienica czynszowa’, (pot., pej.) *Kasten* ‘rudera’, (pot., pej.) *Bude* ‘buda’, (pej.) *Bruchbude* ‘rudera’, a ponadto (pot., pej.) *Schuppen* ‘buda; knajpa’, (pej.) *Bretterbude* ‘buda z desek’, opatrzone są w słownikach kwalifikatorem „pejoratywny”. Uwidacznia się w nich negatywna aksjologia pewnego typu domów.

Na aspekt funkcjonalny domu wskazują też następujące wyrazy bliskoznaczne: *Ferienhaus* ‘domczasowy’, *Wochenendhaus* ‘dom letniskowy’, *Appartementhaus* ‘apartamentowiec’; *Geschäft* ‘sklep’; *Gartenhaus* ‘domek ogrodowy, altana’ / (*Garten*)*Laube* ‘altana’ / *Pavillon* ‘pawilon ogrodowy’.

Aspekt wspólnotowo-społeczny uwypuklają takie wyrazy, jak: *Clan* ‘klan’, *Dynastie* ‘dynastia’, *Familie* ‘rodzina’, *Herrscherhaus* ‘ród panujący’, *Geschlecht* ‘ród’, *Sippe* ‘klan, krewni’, *Stamm* ‘ród, plemię’.

Do aspektu psychicznego / psychologicznego odnoszą się z kolei liczne określenia bliskoznaczne, takie jak: *Zuhause* ‘dom / ognisko domowe’, *Heim*

‘dom’, *Daheim*¹⁰ ‘dom rodzinny’, *Bleibe* ‘dach nad głową, schronienie’, *Unterschlupf* ‘schronienie’, *Zuflucht* ‘schronienie’, (*bildungssprachlich* ‘erudycyjny’) *Refugium* ‘azyl’ jako miejsce bezpieczne, gdzie ktoś szuka schronienia, (pot.) *die [eigenen] vier Wände* ‘własne cztery ściany’.

Większość podanych w słownikach wyrazów bliskoznacznych leksemu *Heim* pokrywa się z tymi przypisanymi leksemowi *Haus*, zwłaszcza w jego wymiarze psychicznym / psychologicznym. Są to w szczególności: *Zuhause* ‘ognisko domowe’, *Zuflucht*, *Bleibe*, *Unterschlupf* ‘schronienie’, (*bildungssprachlich* ‘erudycyjny’) *Refugium* ‘azyl’, (pot.) *die [eigenen] vier Wände* ‘własne cztery ściany’, *Daheim* ‘dom rodzinny’, (przest.) *Obdach* ‘dach nad głową’.

Kolejna grupa określeń bliskoznacznych leksemu *Heim* wskazuje na jego aspekt funkcjonalny: *Wohnung* ‘mieszkanie’, *Wohnheim* ‘dom mieszkalny’ (*bildungssprachlich*, *oft scherzhaft* ‘erudycyjny, często żartobliwy’) *Domizil*; oraz funkcjonalno-społeczny: *Heim* ujmowany jest jako miejsce pobytu (zakwaterowania) określonego kręgu osób – jest on przeznaczony dla: obcych: *Hospiz* ‘dom pielgrzyma’, *Herberge* ‘schronisko’, *Fremdenheim* ‘pensjonat’; dla ludzi starych: *Altersheim*, *Altenheim*, *Altenwohnheim*, *Pflegeheim*, *Feierabendheim*, *Seniorenheim*; dla osób niezamężnych / niezonatych: *Ledigenheim*; dla bezdomnych: *Asyl*, *Obdachlosenasyll*; dla dzieci: *Kinderheim*, *Kinderhort*, *Hort*, *Säuglingsheim*; dla sierot: *Waisenhaus*, *Findelhaus*; dla uczniów: *Schülerheim*, *Heimschule*, *Kostschule*, *Internat*, *Landerziehungsheim*, *Pensionat*, *Alumnat*, *Juvenat*, (przest.) *Pensionat*; dla studentów: *Studenten(wohn)heim*; dla młodzieży: *Jugendheim*, *Jugendfreizeitheim*, *Heim der offenen Tür*; dla pracowników przybywających z zagranicy: *Gastarbeiterheim*, *Fremdarbeiterheim*; dla (chronicznie) chorych lub powracających do zdrowia: *Heilstätte* ‘zakład leczniczy’, *Sanatorium*; dla gości: *Gästehaus* ‘dom noclegowy’. Na miejsce spotkań określonego kręgu osób wskazują z kolei *Vereinshaus* i *Klubhaus* ‘dom klubowy’. SynW rejestruje też złożenie *Erziehungsanstalt* ‘ośrodek wychowawczy’.

2.5. Pojęcie nadrzędne (hiperonim)

W definicjach leksykograficznych jako hiperonimy domu (*Haus*) wskazuje się najczęściej takie kategorie nadrzędne, jak: *Gebäude* ‘budynek’, *Wohngebäude* ‘budynek mieszkalny’, *Wohnhaus* ‘dom mieszkalny’, *Wohnung* ‘mieszkanie’; *Bauwerk* ‘budowla’; *Familie* ‘rodzina’, *Hausgemeinschaft* ‘wspólnota domowa’; *Geschlecht* ‘ród’, *Dynastie* ‘dynastia’, *Haushaltung*; *Hauswirtschaft* ‘gospodarstwo domowe’. Również dla respondentów ankiety ASA 2014 *HAUS* jest przede wszystkim ‘budynkiem’: (*ein*) *Gebäude (selbst)* (tego rzeczownika

¹⁰ W szczególności południowoniemiecki, austriacki, szwajcarski.

użyto ponad 30x), w tym zwłaszcza budynkiem mieszkalnym (*Wohngebäude*) i mieszkaniem (*Wohnung*). Jest także – rzadziej – budowlą (*Bauwerk*), konstrukcją (*Konstruktion*), jednostką (architektoniczną) (*eine architektonische Einheit, architektonisches Werk*), konstruktem (*ein Konstrukt verbunden mit einem Gebäude oder einer Institution, welches Zusammenhalt oder Verbindung suggeriert*) (ASA 2014).

Jako hiperonimy leksemu *Heim* notowane są z reguły w słownikach: *Wohnhaus* ‘dom mieszkalny’, *Wohnsitz* ‘miejsce zamieszkania’, *Wohnung* ‘mieszkanie’; *Wohnstätte* ‘mieszkanie / miejsce zamieszkania określonego kręgu osób’; też *heimatlicher Ort* ‘miejsce ojczyste’, *Gegend, aus der man stammt* ‘okolica, z której się pochodzi’. W wypowiedziach ankietowych HEIM to przede wszystkim miejsce zamieszkania rodziny (*Wohnsitz der Familie*), ojczyzna (*Heimat*), oraz rodzaj instytucji (placówki społecznej, wypoczynkowej i.in.) (*eine Art Anstalt*) m.in. dla „ludzi potrzebujących” (ASA 2014).

2.6. Opozycje (antonimy)

Słowniki notują jedynie nieliczne opozycje (antonimy) leksemu *Haus*, przeciwstawiając go z jednej strony leksemowi *Hütte* ‘szałas’, z drugiej lekseмом *Palast* ‘pałac’ i *Schloss* ‘zamek’ (WSuA). Zgodnie z definicją słownikową *Hütte* to ‘kleines, primitives Haus, das meist aus nur einem Raum besteht [und das nur für einen vorübergehenden Aufenthalt bestimmt ist]’ (Dud Onl) / ‘mały, prymitywny dom, który składa się przeważnie tylko z jednego pomieszczenia [i który jest przeznaczony na pobyt tymczasowy]’ – zakłada się, że dom składa się z więcej niż jednego pomieszczenia i mieszka się w nim na stałe. *Palast* i *Schloss* definiowane są odpowiednio jako ‘großer Prachtbau (der Feudalzeit)’ (Dud Onl) / ‘duży, wspaniały gmach (z czasów feudalnych)’; ‘meist mehrflügeliges (den Baustil seiner Zeit und den Prunk seiner Bewohner repräsentierendes) Wohngebäude des Adels’ (Dud Onl) / ‘przeważnie wieloskrzydłowy budynek mieszkalny szlachty (reprezentujący styl architektoniczny swoich czasów i przepych swoich mieszkańców)’ – zakłada się, że „normalny” dom nie jest zbyt duży ani zbyt wystawny.

2.7. Stałe połączenia wyrazowe

Spośród licznych stałych połączeń wyrazowych interesującą grupę tworzą te, oparte na aliteracji, opisujące dom w jego wymiarze bytowym, a mianowicie: *Haus und Habe* [*Habe* ‘Besitztum jeder Art im allgemeinsten Sinne’] (DWB Grimm); oraz *Haus und Hof*¹¹ ‘jmds. gesamter Besitz’ (DudRuR) / ‘der

¹¹ Też w zwrocie: *jemanden von Haus und Hof treiben* ‘aus seinem gesamtem Eigentum’ (GKW Adel).

gesamte Besitz' (DudDUW) / 'Besitz' (SynW), oznaczające to wszystko, co stanowi czyjaś własność. DWB Grimm (1854–1961) zaznacza: „Haus und Hof są ze sobą ściśle powiązane, ta formuła oparta na aliteracji eksponuje wraz z domem mieszkalnym jakiejś osoby, również jej całą posiadłość ziemską, reprezentowaną przez majątek dworski [dosłownie dwór gospodarczy – M. G.]”¹². *Goethe-Wörterbuch* (1978–2012) rejestruje też formuły rozszerzone, tj. *Haus und Hof und Feld / Reich*; *Haus und Hof und Freud und Leid*; *Gut und Hab und Haus*, na określenie ‘prywatnej siedziby / miejsca zamieszkania lub (też jednocześnie / zarazem) metonimicznie na określenie czyjegoś (całego bytu materialnego) stanu posiadania / majątku, jak również na skutek nałożenia się znaczenia ‘gospodrstwo domowe’ na określenie wszystkich spraw domowych’¹³ (GWB).

DOM konceptualizowany jest też jako miejsce dające schronienie i ciepło, miejsce przygotowywania pożywienia, którego centralnym punktem jest palenisko. Potwierdzają to takie aliteracyjne zestawienia, jak: *Haus und Herdstatt* (DWB Grimm); *Haus und Herd* (podn.)¹⁴ (DudRuR; DudDUW); *Heim und Herd*¹⁵ ‘Zuhause’ (SynW); *Haus und Rauch* [„Rauch sinnbildlich für das Haus, dessen Mittelpunkt der stets brennende und rauchende Herd ist”] (DWB Grimm 1854–1961).

2.8. Rozszerzenia metaforyczne

W znaczeniu przenośnym, metaforycznym domem w języku niemieckim jest przede wszystkim człowiek i jego ciało (tu *das irdische Haus* podn. / lit. ‘der Leib, Körper des Menschen’) (DudDUW). Unaoczniają to dobitnie eksplikacje znaczeniowe licznych przywoływanych w słownikach wyrażień, opatrzonych kwalifikatorem *potoczny*. Do najczęściej przytaczanych należą: *ein altes, baufälliges, neues, schönes, verwahrlostes Haus*; [*hallo,*] *altes Haus!* ‘alter Freund’¹⁶ (stary przyjaciel) (DW Wah; DWDS); *er ist schon ein tolles Haus* ‘ein verrückter, überspannter Kerl’ (zwarowany / szalony, ekscentryczny facet / koleś) (DudDUW); *fideles Haus* ‘lebenslustiger, lebenshungriger Mensch’ (człowiek cieszący się życiem, mający apetyt na życie); *gelehrtes Haus* ‘kluger

¹² „eng ist verbunden Haus und Hof, die allitterierende Formel will mit dem Wohnhause eines Mannes auch den gesamten Länderbesitzstand desselben, repräsentiert durch den Wirtschaftshof, hervorheben” (DWB Grimm).

¹³ „für den privaten Wohnsitz od. (auch zugl.) metonym. zur Bezeichnung von jds. (gesamtem materiellen) Besitzstand sowie, in Überschneidung mit der Bed. ‘Haushalt, Hausstand’, für die gesamten häusl. Angelegenheiten” (GWB).

¹⁴ *Haus und Herd* (podn.) ‘(jmds.) eigener Hausstand’ / ‘(czyjeś) własne gospodarstwo domowe / własny dom mieszkalny’. Też w zwrocie *Haus und Herd lieben* (poet.) ‘sein Heim’ (DW Wah).

¹⁵ Też w zwrocie *Heim und Herd zu schätzen wissen* (poet.) (DW Wah).

¹⁶ *alt* w znaczeniu ‘langjährig, treu’, *Haus* w znaczeniu ‘Person’ (WDUS).

Mensch mit großem Wissen' (mądry człowiek o dużej wiedzy); *gemütliches Haus* 'geselliger, lustiger Mensch' (człowiek towarzyski, wesoły); *gescheites Haus* 'kluger Mensch' (mądry człowiek); *kluges Haus* 'kluger Mensch' (mądry człowiek); *patentes Haus* 'sehr umgänglicher, zuverlässiger Mensch' (człowiek bardzo przystępny, niezawodny); *begabtes Haus* 'begabter Mensch' (zdolny człowiek); *bemoostes Haus* 'Student in höheren Semestern' (student wyższych semestrów); *fesches Haus* 'umgänglicher, hilfsbereiter, kameradschaftlicher Mann' (przystępny, uczynny / pomocny, koleżeński człowiek); *frommes Haus* 'frommer Mensch' (pobożny człowiek); *gutes Haus* 'guter, verlässlicher Mensch' (dobry człowiek, na którym można polegać) (WDUS); *gutmütiges Haus* 'gutmütiger Mensch' (dobroduszny człowiek) (WDUS)¹⁷.

Domem jest też grób (*ein enges, stilles Haus* poet. 'das Grab') (DudDUW) i trumna (*das letzte Haus* podn. / lit. 'der Sarg') (DudDUW). Jest to też jakiś kraj lub kontynent: *das gemeinsame europäische Haus* (DudDUW): wspólny europejski dom; bardzo liczne poświadczenia w tekstach m.in.:

[1] *Stellen Sie sich vor: Im gemeinsamen europäischen Haus können alle Staaten gut nachbarschaftlich miteinander leben, wenn sie gegeneinander militärisch neutralisiert sind, der Faktor Gewalt so abgebaut ist, dass kein Staat den anderen als potentiellen Gegner ansieht.* [Korpus DWDS, „Der Spiegel” 19.02.1990]

[Proszę sobie wyobrazić: We wspólnym europejskim domu wszystkie państwa mogą żyć ze sobą w dobrosąsiedzkich stosunkach, jeśli pozostają wobec siebie militarnie neutralne, czynnik przemocy jest tak zredukowany, że żadne państwo nie postrzega drugiego jako potencjalnego przeciwnika].

[2] *Wir, die Bundesregierung, wollen unseren Beitrag dazu leisten, dass jetzt und in diesen Jahren die entscheidenden Voraussetzungen für den Bau eines wetterfesten Hauses Europa geschaffen werden und auch kommende Generationen in diesem Haus in Frieden und Freiheit leben können.* [Korpus DWDS, Archiv der Gegenwart, 64, 1994]

[My, rząd federalny, chcemy przyczynić się do tego, że teraz i w tych latach zostaną stworzone decydujące warunki wstępne dla budowy odpornego na warunki atmosferyczne/trwałego domu europejskiego i także przyszłe pokolenia będą mogły w tym domu żyć w pokoju i wolności].

[3] *Denn das Wichtigste ist doch die Botschaft, dass junge Polen und junge Deutsche, dass junge Europäer in dem jetzt bald beginnenden 21. Jahrhundert gemeinsam in einem vereinten Europa, in einem gemeinsam gebauten europäischen Haus leben werden.* [Korpus DWDS, Archiv der Gegenwart, 65, 1995]

[Ponieważ rzeczą najważniejszą jest przesłanie, że młodzi Polacy i młodzi Niemcy, że młodzi Europejczycy w rozpoczynającym się wkrótce XXI wieku będą żyć wspólnie w zjednoczonej Europie, we wspólnie zbudowanym europejskim domu].

¹⁷ Notowane też w innych słownikach: *er ist ein fideles, ein gelehrtes, gescheites, kluges Haus* (pot.) (DW Wah); *er ist ein fideles, gemütliches, gelehrtes Haus* (pot.) (DudDUW; HW Kemp); *er war ein gelehrtes, gemütliches, patentes Haus* (DWDS).

[4] *Wir Deutschen brauchen das Haus Europa mehr als alle anderen.* [Korpus DWDS, Archiv der Gegenwart, 66, 1996]

[My Niemcy potrzebujemy domu Europa bardziej niż wszyscy inni].

[5] *In dem gemeinsamen Haus Europa, das von der Sowjetunion unter Gorbatschow angestrebt wird, müssen wir ... sechzehn Millionen Bürger der DDR unsere Wohnungen nach eigenem Gutdünken einrichten ohne irgendeine Fremdbestimmung, auch ohne eine Fremdbestimmung durch Bonn.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 22.07.1999]

[We wspólnym domu Europie, do którego dąży Związek Radziecki pod władzą Gorbaczowa, musimy ... szesnastu milionom obywateli NRD wyposażyć / urządzić nasze mieszkania według własnego uznania bez jakiegokolwiek zależności / kontroli zewnętrznej, także bez narzucania decyzji przez Bonn].

[6] *Für mich war ein Aspekt entscheidend: Werden wir den Euro und beim Amsterdamer Vertrag das Ziel erreichen oder nicht? Viele in ganz Europa sagen heute: Wäre ich damals gegangen, hätten wir das nicht geschafft, ein wichtiges Stück des Daches beim Bau des Hauses Europa wäre nicht fertig gestellt.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 17.06.1999]

[Dla mnie decydujący był jeden aspekt: Czy osiągniemy Euro a w traktacie amsterdamskim cel, czy też nie? Wielu w całej Europie mówi dzisiaj: Gdybym wtedy poszedł, nie dalibyśmy rady, ważny fragment dachu przy budowie domu Europa nie zostałby ukończony].

2.9. Podstawowa cecha / funkcja DOMU (*HAUS* i *HEIM*): mieszkanie / zamieszkiwanie

Konstytutywną, prymarną cechą / funkcją DOMU (*HAUS* i *HEIM*) jest **mieszkanie / zamieszkiwanie**. Znaczenie to utwalone jest najdobitniej w starym, obecnym już w języku staro-wysoko-niemieckim, derywacie od *Haus hausen* (swn. *hūsōn* – ‘wohnen, sich aufhalten; beherbergen; wirtschaften’ – ‘mieszkać, zatrzymywać się gdzieś; przenocować kogoś / dać komuś schronienie; gospodarować’ DudEHW), rejestrowanym też w innych słownikach w znaczeniu ‘wohnen, Aufenthalt an einem Orte haben’ (GKW Adel 1774–1786) / ‘wohnen, ins Haus aufnehmen’ (DW Wei 1857–1871), oznaczającym współcześnie w języku potocznym ‘mieszkać’ (‘wohnen’ DW Wah; DudDUW¹⁸). Cecha mieszkania (z reguły na stałe) utwalona jest ponadto w częściach definicyjnych leksemów *Haus*¹⁹ i *Heim*²⁰, jak również w eksplikacjach znaczeniowych takich rejestrowanych w źródłach leksykograficznych zdań i zwrotów z wyrazem *Haus*, jak: *hier bin ich zu Hause* ‘hier wohne ich’ (tu mieszkam) (DW Wah); *er war in Berlin zu Hause* ‘wohnte in Berlin’ (mieszkał w Berlinie) (DudDUW); *zu Hause sein, bleiben* ‘in der Wohnung, in der man ständig wohnt’ (w mieszkaniu, w którym się stale mieszka) (HW Kemp); *nach Hause gehen, kommen* ‘in die Wohnung,

¹⁸ *hausen* też (przest.) ‘gut Haus halten; sparen’ (DudDUW).

¹⁹ Przykładowo *Haus* ‘Wohnung, Heim, in dem jmd. ständig lebt’ (DudDUW).

²⁰ Przykładowo *Heim* ‘Wohnsitz, Wohnhaus, Zuhause’ (FWB).

in der man ständig wohnt' (do mieszkania, w którym się stale mieszka) (HW Kemp); *Er ist nirgends zu Hause* 'hat nirgends eine dauerhafte Wohnung' (nie ma nigdzie stałego / trwałego mieszkania) (GKW Adel).

Ten podstawowy element znaczenia DOMU w języku niemieckim uobecnia się też w sposób nader wyrazisty w wypowiedziach ankietowych. Zgodnie z ankietą ASA 2014 przeprowadzoną wśród niemieckich studentów²¹ zarówno HAUS jak i HEIM to **miejscu, w którym się mieszka / zamieszkuje** (w przypadku pojęcia HAUS cecha ta uplasowała się na drugiej pozycji, została wymieniona aż 36X; w przypadku HEIM cecha ta zajęła równie wysokie trzecie miejsce, została wskazana 28X). Podkreślano przy tym (27X), że HEIM jest miejscem, w którym jest / mieszka rodzina / rodzice: *dort, wo Familie ist / wohnt; das Haus meiner Eltern; die Familie im weiteren Sinne ist konstitutiv; der Ort der Familie; es wird von meiner Familie bewohnt; Wohnsitz der Familie* (tam, gdzie jest / mieszka rodzina; dom moich rodziców; rodzina w szerszym słowa znaczeniu jest zasadnicza / konstytutywna; miejsce zamieszkania rodziny; jest zamieszkiwany przez moją rodzinę) (ASA 2014) lub – rzadziej (9X) – miejscem, w którym są / mieszkają przyjaciele: *der Ort der Freunde; es wird von Freunden bewohnt; dort, wo Freunde sind / wohnen* (miejsce przyjaciół; jest zamieszkiwany przez przyjaciół; tam, gdzie są / mieszkają przyjaciele) (ASA 2014). HAUS ma podobnie jak HEIM wymiar wspólnotowo-społeczny: jest przede wszystkim miejscem, w którym mieszkają rodzice, członkowie rodziny, co potwierdzają z kolei eksplikacje znaczeniowe takich zwrotów, jak: *sie ist, wohnt noch zu Haus[e]* 'bei den Eltern' (u rodziców) (DudDUW); *aus dem Haus sein* 'nicht mehr bei den Eltern wohnen' (już nie mieszkać u rodziców) (DudDUW). Też:

[7] *Wie ein Zwerg mit viel zu großen Ohren und einer langen Nase sitzt er hinter seinem wichtigen Schreibtisch in dem Haus in Weimar; das er gemeinsam mit seiner Frau seit gut dreißig Jahren bewohnt.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 17.10.1997]

[Jak karzeł / krasnal z uszami o wiele za dużymi i z długim nosem siedzi on za swoim masywnym biurkiem w domu w Weimarze, który razem ze swoją żoną zamieszkuje od dobrych trzydziestu lat].

[8] *Das Haus, in dem wir damals gewohnt haben, steht noch. Ein sogenanntes Würfelhaus, sechs Etagen mit jeweils vier Parteien, einer der beliebteren Plattenbauten, weil die Wohnungen etwas größer waren.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 03.10.2014]

[Dom, w którym wówczas mieszkaliśmy, jeszcze stoi. Tak zwany dom kostka, sześć pięter każdorazowo z czterema lokatorami / najemcami, jeden z bardziej lubianych budynków / budowli, ponieważ mieszkania były trochę większe].

²¹ Tom ankietowy w opracowaniu.

2.10. Jakim miejscem jest HAUS i jakie pełni funkcje?

Dane trojakiemu typu (systemowe, ankietowe i tekstowe: S-A-T) poświadczają, że HAUS konceptualizowany jest jako:

2.10.1. Budynek składający się z pewnych stałych części i przy tym odpowiednio wyposażony

Zarówno w definicjach słownikowych, jak i wypowiedziach respondentów ankiet HAUS ujmowany jest w pierwszej kolejności jako **budynek**, który **składa się z pewnych stałych części** (cecha ta uplasowała się najwyżej w studenckiej ankiecie ASA 2014, została wskazana aż 54X). HAUS ma *dach i ściany* (*Haus aus Dach und Wänden bestehendes [...] Gebäude [...]*) (FWB), *okna, drzwi, podłogę, wejście i wyjście*, jak również wydzielone *pomieszczenia mieszkalne, pokoje* (w tym *salon*), *kuchnię, (dużą) łazienkę i piwnicę*. Stwierdza się przy tym, że najlepiej, jeśli jest on wykonany z kamienia (ASA 2014). Respondenci ankiety zauważają, że HAUS (w przeciwieństwie do chaty czy namiotu) **jest stabilny** (*ma stabilne ściany*) (6X) (*es ist stabil; stabiler als eine Hütte; fällt nicht so leicht zusammen – Wände sind stabil, nicht so wie beim Zelt; Stabilität*) i **bezpieczny** w wymiarze fizycznym (4X) (*es ist sicher; sichere Bauweise*) (bezpieczny sposób budowania). Ponadto zwracają uwagę, że **może mieć on różną wielkość** w zależności od zasobów finansowych rodziców (4X) (*unterschiedliche Größe je nach finanziellen Mitteln der Eltern; von meist mittlerer Größe; Größe ist egal – kann auch ein Spielzeughaus sein; keine Villa, nichts Großes, aber genug, um eine Familie unterzubringen*); może być **piętrowy (ma z reguły dwa lub kilka pięter)** (9X) (*mind. zwei Etagen / (mindestens) zwei Stockwerke / zweistöckig; (mehrere) Stockwerke; mit mehreren Stockwerken; mehrstöckig*); może **składać się też z jednego lub kilku mieszkań** (6X) (*es kann in verschiedene Einheiten (Wohnungen) eingegliedert sein (Mehrfamilienhaus) oder komplett von einer Partei bewohnt sein*). Integralną „częścią” niemieckiego domu jest **ogród** (10X) (*meist mit Garten / mit einem großen Garten; Hausgarten* ‘Garten bei einem Haus’ (przydomowy ogród) (DudDUW); też:

[9] *Und während ich ihr nachschaue, überlege ich, ob ich auch froh war, dass ich weggekommen bin. Als ich 15 Jahre alt war, bauten meine Eltern ihr Haus, ein schönes Haus, mit Keller, Garten, später ein Pool, ich hatte endlich ein eigenes Zimmer.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 03.10.2014]

[A kiedy tak za nią patrzę, zastanawiam się, czy też byłem zadowolony, że odszedłem. Gdy miałem 15 lat, moi rodzice wybudowali swój dom, piękny dom, z piwnicą, ogrodem, potem basen, miałem wreszcie mój własny pokój].

Dane trojakiemu typu potwierdzają, że HAUS jest **miejscem, które jest / powinno reprezentować odpowiedni standard i być dostosowane do potrzeb**

człowieka: powinien więc być wygodnie i przytulnie urządzoney (*Hausgemach* ‘(bequem und gemütlich eingerichtete) häusliche Wohnung’ FWB; *gemütlich; es darf nicht zu große Zimmer haben, damit es gemütlich bleibt; passt zu meinen Wünschen und Vorstellungen von Gemütlichkeit* (ASA 2014 4X) / **dobrze wyposażony** od wewnątrz (*gute Ausstattung*) (ASA 2014), zaopatrzoney w bieżącą wodę (*fließend Wasser*) (ASA 2014), w gaz, prąd, kanalizację i telefon (*Hausanschluss* ‘der Anschluss für ein Haus an das zentrale Netz für Gas, Strom, Wasser, Abwasser, Telefon’ HW Kemp), posiadający urządzenia elektryczne (*Elektro*) (ASA 2014) i systemy grzewcze (*Heizung; bei klimatischem Bedarf beheizbar*) (ASA 2014); też *Hausbrand* ‘Material zum Heizen von Wohnräumen’ HW Kemp), a także **powinien zapewniać odpowiedni standard higieniczny** (*guter Hygienestandard*) (ASA 2014);

[10] *Für den seltenen Einsatz ist der Elektrokessel ideal. Sein Plus liegt in der Infrastruktur: Jedes Haus ist ans Stromnetz angeschlossen. Der Einbau eines Gaskessels stößt dagegen auf größere Probleme, und die Gaswerke haben nur wenig Interesse an einem Anschluss.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 30.08.1996]

[Dla rzadkiego użycia kocioł elektryczny jest idealny. Jego plus leży w infrastrukturze: Każdy dom jest podłączony do sieci energetycznej. Instalacja kotła gazowego napotyka natomiast na większe problemy i gazownia wykazuje niewielkie zainteresowanie jego podłączeniem].

[11] *Ich stand manchmal bis zu den Knöcheln im Schlamm. Das Haus, in dem wir untergebracht waren, hatte zwar zwei Badezimmer mit Dusche und Bidet, aber kein fließendes Wasser. Für unsere Eimerdusche haben wir Regenwasser gesammelt.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 28.09.2014]

[Stałem czasem do kostek w szlamie / błocie. Dom, w którym byliśmy umieszczeni, miał wprawdzie dwie łazienki z prysznicem i bidetem, ale nie było bieżącej wody. Do naszego prysznica z wiadra zbieraliśmy deszczówkę].

HAUS jest miejscem, w którym znajdują się „potrzebne / konieczne” dla człowieka sprzęty i „dobra ruchome” (tj. m.in. *meble, sprzęty kuchenne*), stanowiące integralną część gospodarstwa domowego. Potwierdzają to w szczególności eksplikacje znaczeniowe takich synonimicznych złożeń, jak: *Hausrat* ‘alle zu einem Haushalt gehörenden beweglichen Sachen; Haushaltsgegenstände’ (wszystkie należące do gospodarstwa domowego ruchome rzeczy; przedmioty gospodarstwa domowego) (FWB) / ‘Gesamtheit der Hausgeräte’ (ogół sprzętów / urządzeń domowych) (DW Wah) / ‘Gesamtheit der zu einem Haushalt gehörenden Sachen (wie Möbel, Küchengeräte)’ (ogół wszystkich należących do gospodarstwa domowego rzeczy (jak meble, sprzęt kuchenny) (DudDUW); *Hausgerüst* ‘Hausrat; alle zu einem Haushalt gehörigen Gegenstände’ (sprzęty domowe; wszystkie przedmioty należące do gospodarstwa domowego) (FWB); *Hausgeschirr* ‘Hausrat, Haushaltsgeräte; alle zu einem Haushalt gehörigen

(kleineren) Gegenstände' (sprzęty domowe; sprzęty gospodarstwa domowego; wszystkie (mniejsze) przedmioty należące do gospodarstwa domowego) (FWB); *Hausgut* 'Hausrat, Haushaltsgegenstände' (sprzęty domowe; przedmioty gospodarstwa domowego) (FWB); też:

[12] *Auf dem weitläufigen Gelände voller Bäume und Palmen steht ein flacher Bau mit überdachter Holzveranda. Auch dieses Haus ist angefüllt mit Bildern und Möbeln, im eher rustikalen Stil. Jedes Stück hat seine Eigenart und doch ist alles stimmig.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 14.10.2014]

[Na rozległym terenie pełnym drzew i palm stoi płaska budowla z zadaszoną drewnianą werandą. Także ten dom jest wypełniony obrazami i meblami, w stylu raczej rustykalnym. Każdy element ma swoją osobliwość / cechę a mimo to wszystko jest spójne].

2.10.2. Przestrzeń prywatna, zamknięta, „zakryta” przed światem zewnętrznym

Wypowiedzi ankiety ASA 2014 dowodzą, że HAUS jest **przestrzenią prywatną**, w której znajdują się prywatne (osobiste) rzeczy, **zamkniętą (w sobie), oddzieloną / odgradzoną od opinii publicznej**, taką, którą można zamknąć przed „nieproszonymi gośćmi” (*Privatsphäre; (in sich) geschlossen; persönlicher Gegenstand; ein Ort, dem ich meinen persönlichen Stempel aufdrücken kann; die Einrichtung ist persönlich; von der Öffentlichkeit abgegrenzter Raum / abgegrenzt; abgeschlossen gegen Außenwelt; abschließbar, geeignet Unbefugte nicht reinzulassen*) (ASA 2014 11X).

2.10.3. Miejsce, które chroni przed zjawiskami pogodowymi (światem zewnętrznym) i obcymi

Na tę immanentną cechę niemieckiego domu (Haus) wskazuje etymologia słowa (zob. pkt 2.3). Również studencka ankieta ASA 2014 potwierdza, że HAUS to **miejsce schronienia** przed niekorzystnymi zjawiskami pogodowymi (naturą, wiatrem, deszczem) i obcymi (*Zufluchtsort (vor Wind und Wetter); (es bietet) Schutz; physischer Schutz durch Dach, Wände etc.; Schutz vor Fremden und Natur; ein schützendes Gebäude, in dem man vor Witterung Unterschlupf findet; schützt vor Witterungseinflüssen; mit der Möglichkeit sich vor Wetter zu schützen; ein schützender Ort: ein Gebäude, dass dir Zuflucht gewährt, dass dich schützt vor Wind und Wetter; es gibt einen Regenschutz*) (ASA 2014 11X).

2.10.4. Miejsce bliskie, „swojskie”, oswojone, które człowiek dobrze zna, do którego chce powracać, por.:

[13] *Ich bin auf dem Wege, mir neue Mittelpunkte in meinem Leben zu suchen. Ich träume davon, ein eigenes Haus zu haben. Das Nomadenleben möchte ich vermutlich*

nie ganz ablegen, aber ich brauche einen vertrauten Ort, zu dem ich heimkehre, egal, wo er sein wird. [Korpus DWDS, „Die Zeit” 16.09.1999]

[Jestem na drodze szukania dla siebie nowych celów w moim życiu. Marzę o tym, żeby mieć własny dom. Życia koczowniczego pewnie nie chcę się całkowicie wyżyć, ale potrzebuję swojskiego / dobrze znanego miejsca, do którego będę powracać, obojętne, gdzie ono będzie].

Tę cechę niemieckiego domu poświadczają eksplikacje znaczeniowe takich połączeń wyrazowych i złożeń, jak: *er war überall zu Hause* ‘kannte sich überall bestens aus’ (orientował się wszędzie bardzo dobrze) (DudDUW); *auf einem bestimmten Gebiet / in etw. zu Hause sein* (pot.) ‘sich mit, in etw. genau / gut auskennen; mit, in etw. gut Bescheid wissen’ (znać się dokładnie / dobrze na czymś, orientować się dobrze w czymś / gdzieś; wiedzieć / znać coś dobrze) (DudDUW); *Hausstrecke* (żargon sportowy) ‘Strecke, auf der ein Sportler ständig trainieren kann und die er deshalb besonders gut kennt’ (odcinek drogi / dystans, na którym sportowiec stale może trenować i dlatego dobrze go zna) (DudDUW).

2.10.5. Miejsce życia rodzinnego oraz miejsce codziennej pracy

Ten aspekt niemieckiego domu uwydatnia część definicyjna wyrażenia *das ganze Haus* ‘der Haushalt mit allen Anhegöriigen als Arbeits- und Lebenseinheit’ (gospodarstwo domowe ze wszystkimi jego członkami / należącymi do niego osobami jako jednostka pracy i życia) (FWB). Studencka ankieta ASA 2014 potwierdza, że dom to **rodzina i miejsce życia rodzinnego** (*Familie; Platz für Familie; Ort des familiären Zusammenlebens*) (ASA 2014 4X). Z kolei na aspekt wykonywania w domu pewnych stałych prac, tj. (gruntowne) sprzątanie (całego mieszkania), pranie, gotowanie, zwracają uwagę eksplikacje takich złożeń, jak: *Hausgeschäft* ‘Arbeit innerhalb der Hauswirtschaft, Hausarbeit’ (praca wewnątrz gospodarstwa domowego, prace domowe) (FWB); *Hausarbeit* ‘alle Tätigkeiten, die innerhalb eines Haushalts anfallen’ (wszystkie czynności, które wewnątrz gospodarstwa domowego są do wykonania) (FWB)/ ‘(die) im Haushalt anfallende Arbeit (wie Putzen, Waschen, Kochen)’ (prace, które są do wykonania w gospodarstwie domowym (jak sprzątanie / czyszczenie, pranie, gotowanie) (DudDUW; HW Kemp); *Hausputz* ‘gründliche Reinigung der zu einem Haushalt gehörenden Räume’ (gruntowne czyszczenie pomieszczeń należących do gospodarstwa domowego) (DudDUW; HW Kemp); por. też:

[14] *In manchen Unterrichtsstunden bin ich weniger kommunikativ, als ich es früher war, und warte nur auf das Ende des Schultags. Zu Hause geht es mir nicht besser. Wenn ich heimkomme, ist mir manchmal selbst das Kochen zu anstrengend.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 29.09.2014]

[Na niektórych lekcjach jestem mniej komunikatywna, niż byłam wcześniej i czekam tylko na koniec dnia zajęć szkolnych. W domu nie jest ze mną lepiej. Kiedy wracam, czasem nawet gotowanie jest dla mnie zbyt forsowne].

2.10.6. **Miejsce, w którym się chętnie przebywa, z dala od ludzi (i wykonuje się domowe prace sumienne)**

Tak cecha utrwalona została najdobitniej w eksplikacji znaczeniowej derywatu *häuslich* ‘gern zu Hause bleibend, nicht gern ausgehend, zurückgezogen lebend (chętnie zostający(a) w domu, niechętnie wychodzący(a), żyjący(a) samotnie / w odosobnieniu); też ‘wirtschaftlich, in der Hauswirtschaft tüchtig’ (*häusliche Arbeiten verrichten*) (gospodarny(a), sumienny / pilny(a) w gospodarstwie domowym (*wykonywać domowe prace*)) (DW Wah) i pochodnego od niego rzeczownika *Häuslichkeit* ‘hauswirtschaftliche Tüchtigkeit; Zurückgezogenheit’ (sumienność w odniesieniu do gospodarstwa domowego, samotność / odosobnienie) (DW Wah).

2.10.7. **Miejsce, w którym ktoś jest „zadomowiony” i czuje się dobrze**

O traktowaniu domu jako „małej ojczyzny”, **miejsca, w którym ktoś czuje się „zadomowiony”** świadczą m.in. zwroty (zdania): *sie ist in Berlin zu Hause* ‘beheimatet’ (pochodząca z) (DW Wah); *er ist nirgends zu Hause* ‘nirgends beheimatet’ (nigdzie niezamieszkała) (DW Wah); *nach Hause fahren* ‘in sein Heimatland, seinen Heimatort’ (do swojej ojczyzny, do swojej rodzinnej miejscowości) (DWDS). O poczuciu bycia „u siebie” zaświadcza też znaczenie zwrotu *sie fühlt sich schon ganz [wie] zu Haus[e]* ‘fühlt sich in einer neuen Umgebung nicht mehr fremd’ (już nie czuje się w nowym otoczeniu / nowej okolicy obco) (DudDUW).

Teksty wywołane zaświadczają, że HAUS jest **miejscem, w którym „każdy” czuje się dobrze** (*wo man sich wohl, zu Hause fühlt; ein Ort, an dem sich jeder wohl fühlt; man fühlt sich wohl; das Gefühl des „Zu-Hause“- Seins; ein Ort, in dem ich mich willkommen & „Zuhause” fühle*) (ASA 2014 6x).

2.10.8. **Miejsce, które zapewnia / zaspokaja poczucie bezpieczeństwa**

Wypowiedzi respondentów ankiety ASA 2014 dowodzą, że HAUS traktowany jest jako miejsce, które **zapewnia poczucie bezpieczeństwa**. Cechę tę wskazano 10 razy; jej leksykalnymi wykładnikami są: *Geborgenheit; Sicherheit; verbunden mit dem Gefühl der relativen Sicherheit* (bezpieczeństwo, pewność / bezpieczeństwo; połączony z poczuciem względnego bezpieczeństwa / względnej pewności); też:

[15] *Frau Hagen hat früher für die Staatssicherheit gearbeitet. Jetzt ist ihr ihre Sicherheit im Haus am wichtigsten, und auf der Straße, da möchte sie sich sicher fühlen, auch wenn sie weiß, dass da dann andere dafür zu sorgen haben.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 23.09.1999]

[Pani Hagen pracowała wcześniej dla Służby Bezpieczeństwa. Teraz najważniejsze jest dla niej jej bezpieczeństwo w domu i na ulicy, tam chciałaby się pewnie / bezpiecznie czuć, nawet jeśli wie, że teraz inni są za to odpowiedzialni].

2.10.9. Miejsce, w którym nosi się lekkie, wygodne rzeczy

Cecha ta znajduje swoje poświadczenie w eksplikacjach znaczeniowych następujących rzeczowników złożonych: *Hausanzug* ‘bequemer Anzug für daheim’ (DW Wah) / ‘bequemer, aus Hose und Jacke bestehender Anzug, der zu Hause getragen wird’ (wygodny garnitur, składający się ze spodni i żakietu, który nosi się w domu / dres domowy) (DudDUW); *Hausjacke* ‘bequeme, leichte Jacke für zu Hause’ (wygodny, lekki żakiet do noszenia w domu / bonzurka) (DudDUW); *Hausmantel* ‘bequemes, einem Mantel ähnliches Kleidungsstück, das im Haus getragen wird’ (wygodny, podobny do płaszcza element ubioru, który jest noszony w domu) (DudDUW); *Hausschuh* ‘leichter, bequemer Schuh für daheim’ (DW Wah) / ‘bequemer, leichter Schuh, der nur im Haus getragen wird’ (wygodny, lekki but, noszony wyłącznie w domu) (DudDUW).

2.10.10. Miejsce, w którym spożywa się posiłki, por.:

[16] *Bei meinem Onkel zu Hause fand ein Abendessen mit sehr wichtigen Leuten aus der Hamburger Gesellschaft statt.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 30.09.2014]

[U mojego wujka w domu odbywała się kolacja z bardzo ważnymi ludźmi z hamburskiego towarzystwa].

Dane systemowe zaświadczaają, że chodzi tu z reguły o **proste, (ale smaczne) pożywne jedzenie**: *Hausmannskost* ‘einfaches, (aber schmackhaftes und kräftiges Essen’ (DW Wah; DudDUW) / ‘einfache, nahrhafte, kräftige Kost’ (XV w.), „wie sie ein *Hausmann* (‘Hausvater’) gewöhnlich für sich und die Seinen bereiten lässt” (EWD Pfei). O tym, że proste jedzenie domowe dobrze smakuje, zaświadcza przysłowie: *Hausmannskost schmeckt wohl* (*Jedzenie domowe smakuje dobrze*) (HDS).

Dom może być też miejscem, w którym **wytwarza się samemu jakieś produkty** (tj. m.in. chleb, wędliny, makaron, piwo): *hausbacken* ‘zu Hause, selbst, nicht vom Bäcker gebacken (Brot)’ (upieczony w domu, samemu, nie przez piekarza (chleb)) (DW Wah); *hausgemacht* ‘daheim, selbst hergestellt’ (Wurst) (w domu, samodzielnie wytworzona (kielbasa)) (DW Wah) / ‘nicht in einem Geschäft gekauft, sondern im eigenen Haus hergestellt, selbst gemacht’ (Wurst, Nudeln) (nie kupione w sklepie, ale wytworzone we

własnym domu, samodzielnie zrobione (kiełbasa, makaron / kluski)) (DudDUW); *Hausbrot* / *Hausleib* ‘zu Hause (im eigenen Backofen) gebackenes, (gewöhnliches) Brot’ (w domu (we własnym piecu) upieczony, (zwykły) chleb) (FWB); *Hausmacherwurst* ‘hausgemachte Wurst’ (kiełbasa domowej roboty) (DW Wah); *Hausbier* ‘selbst gebrautes Bier’ (samodzielnie uwarzone piwo) (FWB).

2.10.11. **Miejsce, w którym się gospodaruje, którym się („oszczędnie”, „ekonomicznie”) zarządza (gospodarstwo domowe); zaprowadza się porządek i wprowadza zasady wspólnego pożycia**

Cecha **gospodarowania**, a przy tym **oszczędnego zarządzania** domem znajduje swoje poświadczenie w danych systemowych: *im Haus sitzen* ‘das Hauswesen verwalten’ (zarządzać wszystkimi sprawami związanymi z gospodarstwem domowym) (FWB); *Hausmutter* ‘Hausfrau; Wirtschaftlerin (z. B. in Heimen)’ (gospodyni domowa, zarządczyni (np. w domach)) (DW Wah); *hauswirtlich* ‘hauswirtschaftlich, eine gute Haushaltsführung betreibend’ (dotyczący zarządzania np. w gastronomii, dobrze zarządzający gospodarstwem domowym) (FWB); [*mit etw.*] *Haus halten* / *haushalten* ‘[mit etw.] sparsam wirtschaften; mit etw. sparsam, haushälterisch umgehen’ ([czymś] oszczędnie gospodarować; obchodzić się/ postępować z czymś oszczędnie, gospodarnie) (DudDUW); *Häuslichkeit* ‘Sparsamkeit’ (oszczędność) (FWB).

Cechę **zaprowadzania w domu porządku (czystości) i wprowadzania zasad wspólnego pożycia** wyrażają z kolei części definicyjne takich złożzeń, jak: *Hausmeister* ‘jmd., der vom Hauseigentümer für Ordnung und Sauberkeit im Haus beauftragt wurde’ (= Hausmann) (ktoś, komu właściciel domu zlecił (dbanie o) porządek i czystość w domu) (DW Wah); *Hausordnung* ‘Vorschriften über das Verhalten im Haus und die Benutzung dazugehöriger Gegenstände (bes. in Heimen usw.)’ (przepisy dotyczące zachowania się w domu i użytkowania należących do niego przedmiotów (szczególnie w domach / zakładach itp.) (DW Wah); oraz bezpośrednio zwrotu *sein Haus bestellen* (przen.) ‘seine familiären Angelegenheiten in Ordnung bringen (vor einer langen Reise)’ (doprowadzić do porządku swoje rodzinne sprawy (przed długą podróżą)) (DW Wah); por. też:

[17] *Ich finde sie schön. Mich zieht die Wucht dieser Häuser an, die Einfachheit. Alles hat seine Ordnung, eine Funktion, kein Schnickschnack.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 03.10.2014]

[Uważam je za piękne. Przyciąga mnie potęga / wielkość tych domów, prostota. Wszystko ma swój porządek, funkcję, żadnych ozdóbek / rupieci].

2.10.12. Miejsce życia towarzyskiego i przyjmowania (niekiedy dużej ilości) gości

O tej cesze domu zaświadczać następujące eksplikacje znaczeniowe: *ein offenes Haus haben* (przen.) ‘gastfrei sein’ (być gościnnym) (DW Wah); *ein großes Haus führen* ‘häufig Gäste haben und sie aufwendig bewirten’ (mieć często gości i wystawnie ich podejmować) (DudDUW), (przen.) ‘großzügige Geselligkeit pflegen’ (być nadmiernie towarzyskim) (DW Wah).

2.10.13. Miejsce, które zapewnia od-/ wypoczynek

Dom jest też **miejszem od-/wypoczynku, w którym można się zrelakso- wać / odprężyć** (*ein Gebäude, in dem du verweilen und ruhen kannst; Erholungsstätte; ein Ort zum Entspannen / Entspannungsort* (budynek, w którym możesz się zatrzymać i odpocząć; miejsce wypoczynku; miejsce do odprężenia się / relaksu) (ASA 2014 5x).

2.10.14. Miejsce, które tworzy warunki dla swobodnego rozwoju i opieki nad dziećmi

Dom jest **miejszem, w którym można się swobodnie rozwinąć** (*genügend Platz, um zu atmen und sich zu entfalten; der Raum, in dem ich mich frei entfalten kann; verbunden mit dem Gefühl der freien Entfaltungsmöglichkeit darin; [jd.] entwickelt sich immer weiter* (ASA 2014 4x). Stwarza również **możliwości opieki nad dziećmi:**

[18] *Die Väter in Neumünster sind bundesweit nach Gelsenkirchen die größten Elterngeld-Muffel. In Neumünster nahmen 2012 nur 11 Prozent der Väter diese Leistung in Anspruch, um zu Hause ihr Kind für eine gewisse Zeit zu betreuen, wie das Statistische Bundesamt in Wiesbaden am Dienstag mitteilte. Gelsenkirchen hatte mit 10,5 Prozent die rote Laterne.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 14.10.2014]

[Ojcowie w *Neumünster* najrzadziej po *Gelsenkirchen* korzystają z (urlopu) tacie- rzyńskiego. Jak poinformował we wtorek Federalny Urząd Statystyczny w *Wiesbaden*, w *Neumünster* w roku 2012 tylko 11 procent ojców skorzystało z tego świadczenia, żeby w domu opiekować się przez jakiś czas swoim dzieckiem. *Gelsenkirchen* z wynikiem 10,5 procent znalazło się na szarym końcu].

2.10.15. Miejsce, w którym można pracować zawodowo (i wykonywać inne aktywności)

Dom jest **miejszem, w którym można wykonywać pracę zawodową** (*ein Gebäude, in dem man auch arbeiten kann* (budynek, w którym można też pracować) (ASA 2014 4x); też:

[19] *GESCHLOSSENE TÜREN mag ich nicht, ich fühle mich durch sie ausgesperrt. Das führt bei mir zu Hause zu einem Problem. Ich habe eine sehr kleine Wohnung und arbeite im Gästezimmer, das dem Bad gegenüber liegt.* (Korpus DWDS, „Die Zeit” 01.07.1999)

[Nie lubię ZAMKNIĘTYCH DRZWI, czuję się przez nie odcięta/y wykluczona/y. To prowadzi u mnie w domu do pewnego problemu. Mam bardzo małe mieszkanie i pracuję w pokoju dla gości, który jest położony naprzeciwko łazienki.]

[20] *Vor wenigen Wochen hatte Microsoft bereits eine Betriebsvereinbarung zum „Vertrauensarbeitsort” geschlossen. Demnach ist es den Beschäftigten selbst überlassen, ob sie von unterwegs, von zu Hause oder vom Büro aus arbeiten. Auch feste Arbeitszeiten gibt es nicht.* [Korpus DWDS, „Die Zeit” 07.10.2014]

[Przed kilkoma tygodniami Microsoft zawarł porozumienie zakładowe świadczące o zaufaniu pracodawcy do pracownika. Stosownie do niego pozostawia się decyzję samym zatrudnionym, czy wykonują swoją pracę w domu czy biurze, czy gdzie indziej. Zniesiono również stałe godziny pracy].

2.11. Jakim miejscem jest HEIM i jakie spełnia funkcje?

Dane S-A-T potwierdzają, że HEIM jest ujmowany w pierwszej kolejności jako:

2.11.1. „Mała ojczyzna”, miejsce ojczyste, „swojskie”, z którego ktoś / coś pochodzi; miejsce, z którym ktoś czuje się związany, z którym łączy kogoś silne więzi emocjonalne; jest pełne ludzkiego ciepła i miłości; tworzą go ludzie, których się kocha i którzy są dla kogoś „drodzy”, „ważni”

Ta prymarna cecha domu (Heim) znajduje swoje potwierdzenie w znaczeniach derywatów od *Heim*, tj. *heimisch* ‘heimatlich, zur Heimat gehörend; häuslich, vertraut, gewohnt’ (ojczysty, należący do ojczyzny; domowy, swojski, znajomy) (DW Wah); *Heimat* a) ‘Land, Landesteil oder Ort, in dem man [geboren und] aufgewachsen ist oder sich durch ständigen Aufenthalt zu Hause fühlt (oft als gefühlsbetonter Ausdruck enger Verbundenheit gegenüber einer bestimmten Gegend)’ (kraj, część kraju albo miejsce / miejscowość w którym / której się [urodziło i] wyrosło lub gdzie przez stały pobyt (człowiek) czuje się jak w domu (często uczuciowe wyrażenie ścisłej więzi w stosunku do jakiejś okolicy), b) ‘Ursprungs-, Herkunftsland eines Tiers, einer Pflanze, eines Erzeugnisses, einer Technik o. Ä’ (kraj pochodzenia, kraj pochodzenia jakiegoś zwierzęcia, jakiejś rośliny, produktu, techniki itp.) (DudDUW); *Heimweh* ‘Sehnsucht nach der Heimat, dem Zuhause, den dort lebenden geliebten Menschen’ (tęsknota za ojczyzną, domem / ogniskiem domowym, za żyjącymi tam ludźmi) (HW Kemp).

Na cechę bycia „małą ojczyzną” wskazują też dane ankietowe (ASA 2014). Zaświadcza ją o niej takie wypowiedzi, jak: (*im Sinne von*) *Heimat*; *weckt Heimatgefühle* (budzi uczucia związku z miejscem/ okolicą, w której

się czujemy jak w domu) (ASA 2014 14x). HEIM jest dla respondentów ankiety **miejscem pełnym ludzkiego ciepła**: *Wärme; menschliche Wärme; in Konnotation mit menschlicher Wärme; das Gefühl, dass man warm aufgenommen wird* (ASA 2014 9x), **z którym czują się emocjonalnie związani**: *Verbundenheit; Zugehörigkeitsgefühl; es ist ein Haus, dem man sich zugehörig fühlt, da man dauerhaft dort wohnt oder sich symbolisch damit verbindet; wo ich mich zugehörig fühle* (ASA 2014 5x). Respondenci zwracają też uwagę, że HEIM **tworzą ludzie, których się kocha i którzy są dla kogoś „drodzy” i „ważni”**: *(Heim ist meistens bei) Personen, die man liebt; dies ist der Ort, wo die Liebsten von einem sind; vertraute Personen; Personen, die einem wichtig sind; die Menschen im Heim sind einem lieb und teuer; Menschen, mit denen man sich wohl fühlt; Menschen, die das Haus mit Leben füllen; Mitmenschen; wahrscheinlich nicht ohne weitere Personen / Menschen zu haben; kann auch mit einer Person verbunden sein; ist dort, wo auch die Menschen sind* (ASA 2014 12x).

2.11.2. Miejsce, w którym ktoś czuje się dobrze („czuje się jak w domu”)

Cecha ta uzyskała największą liczbę wskazań w wypowiedziach ankiety ASA 2014, podano ją aż 44x, używając szeregu określeń, tj.: *(ein) Ort, an dem / wo man sich (normalerweise) wohl fühlt; der / ein Ort, an / in dem ich mich zu Hause fühle, wohl fühle; (man fühlt sich dort) heimisch; der / ein Ort, wo man sich zuhause fühlt; da, wo ich mich wohl fühle; das Wohlfühlen; man fühlt sich dort zuhause; Wohlbefinden; das Gefühl, sich wohl zu fühlen; da, wo man sich wirklich wohl und zuhause fühlt; man fühlt sich daheim und wohl; ein Gebäude, in dem man sich zu Hause fühlt; ein Raum / mehrere Räume, in denen man sich emotional “Zuhause” fühlt; der Ort, an dem ich mich wohl fühle; in meinem Heim muss ich mich wohl fühlen; die Wohlfühlaspekte gehören zum Heim; Gefühl des Zuhause-Seins; Gefühl, bei welchem man sich zu Hause fühlt; ein Ort, an dem man sich aufgehoben fühlt* (ASA 2014).

Na tę immanentną cechę domu w języku niemieckim zwracają też uwagę dane systemowe, a zwłaszcza eksplikacje takich wyrażań, jak: *sich irgendwo heimisch fühlen* ‘wie zu Hause’ (HW Kemp); *Heimstatt* ‘Stätte, wo sich jmd. zu Hause fühlt, wo ein Tier lebt und sich wohl fühlt, wo etwas seinen festen, ihm zukommenden, angemessenen Platz hat’ (miejsce, gdzie ktoś czuje, że jest w domu, gdzie żyje jakieś zwierzę i czuje się tam dobrze, gdzie coś ma swoje stałe, przypadające mu, odpowiednie miejsce) (HW Kemp).

2.11.3. Miejsce, w którym ktoś czuje się bezpiecznie

Tę prymarną cechę domu – bezpieczeństwo – potwierdzają z kolei następujące wyrażenia: *Geborgenheit*; *Sicherheit*; (*der*) *Ort, an dem man sich geborgen (und sicher) fühlt*; *Ort, an dem man sich sicher fühlt*; *Gefühl der Geborgenheit*; *der Ort, an dem ich familiäre Geborgenheit finde*; *psychischer Schutz in Form von Geborgenheit*; *in Konnotation mit dem Gefühl, geborgen zu sein*; *Heim ist dort, wo man sich geborgen fühlt*; *man ist dort geborgen*; *die Räume, in denen ich mich geborgen fühle*; *ein Gebäude, in dem man sich geborgen fühlt*; *Gefühl von Sicherheit*; *man fühlt sich sicher*; *in meinem Heim muss ich sicher sein* (ASA 2014 43x).

2.11.4. Miejsce, w którym można się schronić (miejsce schronienia), przed „światem zewnętrznym” i „obcymi”

HEIM jest konceptualizowany jako **miejsce schronienia** (też „odosobnienia”) przed światem zewnętrznym: (*es ist ein*) *Rückzugsort*; *ein Rückzugsraum gegenüber der Außenwelt*; *Ort, wo ich mich persönlich zurückziehen kann*; *Zufluchtsort* ((to jest) miejsce, do którego można się wycofać (przystań, schronienie); pomieszczenie, do którego można się wycofać ze świata zewnętrznego, miejsce schronienia) (ASA 2014 6x). Na bycie domu przestrzenią „swojską / bliską / dobrze komuś znaną”, a jednocześnie „zakrytą” przed obcymi, którą „trzyma się w sekrecie / tajemnicy” zwracają uwagę eksplikacje znaczeniowe pochodnego od *Heim* derywatu *heimlich* ‘vor bestimmten anderen verborgen gehalten’ (trzymany w ukryciu przed innymi) (HW Kemp)²². EW Klu zaznacza: *wer sich in das Heim zurückzieht, verbirgt sich vor anderen, vor Fremden* ‘kto zaszywa się w domu, ukrywa się przed innymi, przed obcymi’.

2.11.5. Miejsce, do którego się („chętnie” / „zawsze”) wraca / chce się wracać

Ta cecha domu uobecnia się eksplicytnie w następujących wypowiedziach: *ein Ort, an den man immer zurückkommen kann*; *man will immer dahin zurück*; *der Ort, an den man immer wieder zurückkehrt*; *das Gefühl, dass man immer an diesen Ort zurückkehren kann*; *es ist der Ort, an den ich gerne gehe (vielleicht auch zurückgehe)*; *ein ‘Fixpunkt’, zu dem man nach einer Bewegung / Veränderung immer wieder zurückkehrt*; *wiederkehrender Punkt in der Hektik des Seins* (spokój; możliwość uspokojenie się; miejsce, w którym można się uspokoić / miejsce, w którym jest się pozostawionym w spokoju) (ASA 2014 7x).

²² *heimlich tun* ‘geheimnisvoll tun’ (HW Kemp); *Heimlichkeit* ‘Unauffälligkeit, Verborgenheit; gemeinvolles Tun, Geheimnis’ (DW Wah) / ‘etwas, das man vor anderen verborgen hält’ (HW Kemp).

2.11.6. Miejsce, w którym można zaznać spokoju, uspokoić się

Tę cechę domu potwierdzają następujące określenia: *Ruhe; die Möglichkeit zur Ruhe zu kommen; Ort, an dem man zur Ruhe kommen kann / in Ruhe gelassen wird* (ASA 2014 5x).

2.11.7. Przestrzeń prywatna, osobista (miejsce, w którym znajdują się prywatne rzeczy, z którym łączą kogoś osobiste wspomnienia)

Cecha ta znajduje swoje potwierdzenie w części definicyjnej złożzeń z *Heim-*, tj. przykładowo: *Heimcomputer* ‘kleiner Computer für den privaten Gebrauch’ (mały komputer przeznaczony do użytku prywatnego) (DW Wah; por. DudDUW); *Heimorgel* ‘kleine, elektronisch gesteuerte Orgel für den privaten Gebrauch’ (małe organy elektroniczne do użytku prywatnego) (DW Wah). Poświadczają ją również takie wyrażenia, jak: *etwas Persönliches; ein persönlicher Raum; persönliche Gestaltung; persönlicher Bezug zählt; persönliche Gegenstände; persönliche Erinnerungen* (coś osobistego / własnego; własne pomieszczenie, własna konstrukcja / organizacja; liczy się osobisty związek / osobiste odniesienie; osobiste przedmioty; osobiste wspomnienia) (ASA 2014 10x).

2.11.8. Miejsce przytulne, w którym panuje „przyjemna atmosfera”

Cecha ta uobecnia się eksplicytnie w części definicyjnej derywatu *heimelig* ‘anheimelnd, gemütlich wie daheim’ (miły / przytulny, przytulnie jak w domu) (DW Wah) / (przest.) ‘gemütlich wirkend, Behaglichkeit verbreitend’ (przyjemnie działający, wzbudzający przytulną atmosferę) (HW Kemp), oraz w tzw. „tekstach wywołanych”: *Gemütlichkeit; etwas Gemütliches; es ist gemütlich; gemütliche Atmosphäre; Wohnlichkeit* (ASA 2014 9x).

2.11.9. Miejsce spotkań towarzyskich jakiejś grupy ludzi

Heimabend ‘geselliger Abend in einem Heim’ (wieczór towarzyski w jakimś domu) (DW Wah) / ‘nicht öffentlicher, besonders in einem Heim, gemeinschaftlich gestalteter geselliger Abend einer bestimmten Gruppe’ (nie publiczny wieczór towarzyski określonej grupy, organizowany wspólnie w jakimś domu) (HW Kemp).

2.11.10. Miejsce pracy (zwłaszcza chałupniczej)

Heimarbeit ‘gewerbl. Arbeit in der eigenen Wohnung’ (= Hausgewerbe) (praca we własnym domu (= drobna działalność gospodarcza) (DW Wah).

3. Podsumowanie: cechy definicyjne niemieckiego DOMU (*HAUS* i *HEIM*)²³

Przeprowadzona analiza unaoczniała, że podstawowy zbiór cech domu w języku niemieckim, wydobyty z danych słownikowych, potwierdzony w tekstach („wywołanych” i prasowych), tworzący treść pojęcia, można zebrać w jedną zbiorczą definicję i zapisać (skrótowo, tabelarycznie) w następujący sposób:

<i>HAUS</i>	<i>HEIM</i>
<p>I. budowla, jednostka architektoniczna (każdego rodzaju);</p>	<p>I. miejsce, [1] w którym się ktoś urodził, [2] w którym ten ktoś mieszka / ma mieszkanie (własny dom) lub w którym mieszkają najbliżsi (rodzina, rodzice lub przyjaciele); [3] do którego ten ktoś „przynależy”; [4] miejsce „oswojone”, bliskie, z którym ktoś czuje się (emocjonalnie) związany, [5] w którym ten ktoś czuje się dobrze (czuje się jak w domu) i bezpiecznie; [6] w którym „przyjemnie” się przebywa; [7] <i>rzadziej</i>: dom wraz ze swoim wyposażeniem, gospodarstwo domowe;</p>
<p>II. budynek o różnym kształcie (formie zewnętrznej) i różnej funkcji; [1] „przykryty”, „okryty”, tj. taki, który chroni od czynników zewnętrznych (zjawisk pogodowych) „od góry”; [2] który składa się z pewnych stałych, określonych części, tj. <i>dach, ściany, okna, drzwi, podłoga, wejście i wyjście</i>, [3] wykonany z konkretnego materiału (<i>przeważnie budynek murowany</i>, wybudowany z cegły, kamienia lub betonu), [4] trwałe, stabilny i bezpieczny (ma m.in. <i>stabilne ściany</i>), [5] o różnej, przeważnie średniej, wielkości (w zależności od zasobów finansowych rodziców), [6] jedno-, dwu- lub wielopiętrowy (<i>ein-, zwei- oder mehrstöckig</i>), [7] który może składać się z jednego lub kilku mieszkań, [8] którego integralną „częścią” jest <i>ogród</i> (<i>meist mit Garten</i>); [9] stanowiący czyjąś własność (dawniej też z włączeniem w jego obszar całej należącej do kogoś ziemi) lub przez kogoś wynajmowany; [10] służący (z reguły) człowiekowi do przebywania w nim / mieszkania,</p>	<p>II. dawniej: miejsce / obszar ogrodzony, zamknięty w swoich granicach, [1] stanowiący dla kogoś małą ojczyznę, miejsce ojczyste; [2] kraj, obszar (wieś, miasteczko), z którego ktoś pochodzi, [3] i / lub gdzie się ten ktoś urodził, [4] w którym czuje się dobrze (jest u siebie, czuje się jak w domu);</p>

²³ Profilowanie domu w niemieckim dyskursie publicznym będzie przedmiotem osobnego opracowania.

<i>HAUS</i>	<i>HEIM</i>
<p>[11] na pobyt stały lub tymczasowy, [12] w którym mieszkają też rodzice i / lub inni członkowie rodziny, [13] w którym znajdują się też wydzielone <i>pomieszczenia mieszkalne, pokoje</i> (w tym <i>salon</i>), <i>kuchnia</i>, (<i>duża</i>) <i>łazienka</i> i <i>piwnica</i>, [14] który zapewnia odpowiedni standard higieniczny: jest zaopatrzony w <i>bieżącą wodę</i> i <i>kanalizację</i>, [15] posiada też urządzenia elektryczne i systemy <i>grzewcze, gaz, prąd</i> i <i>telefon</i>, [16] który jest wygodnie i przytulnie urządzone od wewnątrz / wyposażony w przedmioty <i>potrzebne / konieczne</i> do codziennej egzystencji, <i>sprzęty</i> i „dobra ruchome” (tj. m.in. <i>meble, sprzęty kuchenne</i>), stanowiące integralną część gospodarstwa domowego, służące „głowie domu” i jego rodzinie, [17] w którym dba się o wygodę wszystkich mieszkańców, [18] w którym nosi się też lekką, wygodną odzież, [19] w którym znajdują się osobiste, prywatne rzeczy, [20] w którym przechowuje się też różne rzeczy; [21] miejsce bliskie, „swojskie”, oswojone, które ktoś dobrze zna, [22] w którym ten ktoś czuje się <i>zadomowiony</i>, czuje się dobrze i bezpiecznie; [23] w którym chętnie przebywa, z dala od ludzi, [24] stanowiący przestrzeń <i>prywatną, zamkniętą, oddzieloną / odgrózoną</i> od otoczenia (<i>od opinii publicznej</i>), taką, którą można zamknąć przed „nieproszonymi gośćmi” (<i>Privatsphäre; (in sich) geschlossen....</i>), [25] w której można się też schronić przed światem zewnętrznym i obcymi (miejsce schronienia); [26] do którego chętnie się wraca / chce się wracać; [27] w którym toczy się „normalne” życie rodzinne, [28] wykonuje się codzienne zajęcia / prace sumienne, [29] w którym przygotowuje się też i spożywa posiłki, a niekiedy: wytwarza się samemu jakieś produkty (tj. m.in. chleb, wędliny, makaron, piwo); [30] w którym się gospodaruje / zarządza (gospodarstwo domowe), w sposób <i>uporządkowany (dobrze, oszczędnie, ekonomicznie)</i>; [31] zaprowadza się też <i>porządek</i> i <i>czystość</i> oraz wprowadza zasady wspólnego pożycia; [32] w którym toczy się też życie towarzyskie (przyjmuje się znajomych i niekiedy: dużo gości);</p>	

<i>HAUS</i>	<i>HEIM</i>
[33] w którym można od-/wypocząć, zrelaksować / odprężyć się; [34] w którym można się swobodnie rozwinać; [35] w którym stwarza się możliwości opieki nad dziećmi; [36] w którym można pracować zawodowo (i wykonywać inne aktywności);	
III. wszyscy mieszkańcy jakiegoś domu, rodzina, wspólnota domowa; IV. dawniej: ojczyzna , miejscowość ojczysta, miejsce pochodzenia i / lub urodzenia; V. w znaczeniu przenośnym m.in.: ciało człowieka (jako „mieszkanie duszy”), też serce i dusza człowieka, oraz sam człowiek ; <i>rzadziej</i> : grób i trumna.	III. instytucja publiczna / miejsce wspólnego, stałego vs. czasowego zamieszkiwania lub przebywania w nim określonego kręgu osób; też (rzadziej) miejsce spotkań określonego kręgu osób.

Bibliografia

- Bahlcke Joachim, Schmilewski Ulrich, Wunsch Thomas (Hrsg.), 2010, *Das Haus Schaffgotsch. Konfession, Politik und Gedächtnis eines schlesischen Adelsgeschlechts vom Mittelalter bis zur Moderne*, Würzburg.
- Beck Heinrich, Steuer Heiko (Hrsg.), 1997, *Haus und Hof in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*. Bericht über zwei Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas vom 24. bis 26. Mai 1990 und 20. bis 22. November 1991 (34. und 35. Arbeitstagung), Göttingen.
- Farge Sylvain, [b.r.], *Zwischen Struktur und Kognition: Heim und Haus im Vergleich*, http://www.academia.edu/10672451/Zwischen_Struktur_und_Kognition_Heim_und_Haus_im_Vergleich [dostęp 18.09.2015].
- Fleischer Michael, 1996, *Das System der deutschen Kollektivsymbolik. Eine empirische Untersuchung*, Bochum [wersja PDF].
- Fleischer Michael, 1999, *Symbolika kolektywna w Polsce i w Niemczech (porównanie interkulturowe)*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 11, s. 69–106.
- Fleischer Michael, 2002, *Stabilność polskiej symboliki kolektywnej*, [w tegoż:] *Konstrukcja rzeczywistości*, Wrocław, s. 1–33 [wersja PDF].
- Kähler Gert, Hintze Bettina, 2005, *Die besten Einfamilienhäuser unter 1.500 Euro/m². Kostengünstig und effizient. Deutschland – Österreich – Schweiz*, München.
- Lühr Rosemarie, 1997, *Haus und Hof im Lexikon des Indogermanischen*, [w:] *Haus und Hof in ur- und frühgeschichtlicher Zeit...*, hrsg. von Heinrich Beck, Heiko Steuer, Göttingen, s. 26–49.
- Sack Manfred, Hintze Bettina, 2005, *Die besten Einfamilienhäuser. Deutschland – Österreich – Schweiz*, München.
- Schittich Christian, 2000, *Im Detail: Einfamilienhäuser. Konzepte, Planung, Konstruktion*. Birkhäuser, Basel-Berlin-Boston.

- Telus Magdalena, 1997, *HAUS – HEIM we współczesnym języku niemieckim*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, red. Grażyna Sawicka, Szczecin, s. 77–87.
- Wardenga Thomas, 1995, *Häuserbuch der Stadt Ratibor (18. und 19. Jahrhundert)*, Schriften der Stiftung Haus Oberschlesien, t. 12, Berlin.
- Weeber Hannes, Bosch Simone, 2004, *Nachhaltig gute Wohnqualität. Beispielhafte Einfamilienhäuser in verdichteter Bebauung*, Stuttgart.
- Żmudzki Jerzy, 1993, *Vaterland i Heimat w nowej rzeczywistości niemieckiej*, [w:] *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 263–273.

Wykaz skrótów

- AHDW – Gerhard Köbler, *Althochdeutsches Wörterbuch*, 6. Aufl., 2014; <http://www.koeblergerhard.de/ahdwbhin.html>
- DEW Köb – Gerhard Köbler, *Deutsches Etymologisches Wörterbuch*, 1995; <http://www.koeblergerhard.de/derwbhin.html>
- DudDUW – *Duden Deutsches Universalwörterbuch*, 6., überarbeitete und erweiterte Aufl., hrsg. von der Dudenredaktion, Mannheim: Dudenverlag 2007 [1. Aufl. 1983].
- DudEHW – *Duden. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*, 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Aufl. von Günther Drosdowski, Bd. 7, Mannheim-Wien-Zürich: Dudenverlag 1989.
- Dud-Onl – *Duden-Online*: <http://www.duden.de/> [dostęp 5.10.2015].
- DudRuR – *Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten*, hrsg. und bearb. von Günther Drosdowski und Werner Scholze-Stubenrecht, Bd. 11, Mannheim-Wien-Zürich: Dudenverlag 1992.
- DudSSW – *Duden Sinn- und sachverwandte Wörter und Wendungen. Wörterbuch der treffenden Ausdrücke*, bearb. von Wolfgang Müller, Bd. 8, Mannheim-Wien-Zürich: Bibliographisches Institut 1972.
- DWDS – *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*: <http://www.dwds.de> [die digitale Nachfolgeversion des von 1964 bis 1977 erschienenen „Wörterbuchs der deutschen Gegenwartssprache“]
- DWB Grimm – *Deutsches Wörterbuch* von Jacob und Wilhelm Grimm, 16 Bde. in 32 Teilbänden, Leipzig, später Stuttgart: Verlag von S. Hirzel 1854-1961, Quellenverzeichnis – Leipzig 1971 [Nachdrucke Leipzig 1966–1971, München 1984, 1999].
- DW Paul – Hermann Paul, *Deutsches Wörterbuch*, Halle a. S: Niemeyer 1897.
- DW Wah – Gerhard Wahrig, *Deutsches Wörterbuch*, neu hrsg. von Renate Wahrig-Burfeind, Gütersloh: Bertelsmann Lexikon Verlag 1997.
- DW Wei – Friedrich Ludwig Karl Weigand, *Deutsches Wörterbuch*, 5. Aufl., Bd. 1–2, Gießen: Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker) 1909 [1. Aufl. 1857–1871].

- EW Klu – Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, bearb. von Elmar Seebold, 24., durchges. und erw. Aufl., Berlin-New York: Walter de Gruyter 2002 [1. Aufl. 1883, in Lieferungen seit 1881].
- EW Mack – Lutz Mackensen, *Ursprung der Wörter. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Wiesbaden: VMA Verlag 1985.
- FWB – *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*, begründet von Robert R. Anderson, Ulrich Goebel und Oskar Reichmann; hrsg. von Robert R. Anderson [für Bd. 1] / Ulrich Goebel / Anja Lobenstein-Reichmann [für die Bände 5, 6, 11–13] und Oskar Reichmann, für die Bände 4, 7 und 12 außerdem in Verbindung mit dem Institut für Deutsche Sprache (Mannheim), Bd. 1–11, Berlin-New York: Walter de Gruyter 1989–2013 [Bd. 7, Lieferung 3: handel – heimküh, bearbeitet von Oliver Pfefferkorn, 2007].
- EWD Pfei – Wolfgang Pfeifer, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, erarbeitet im Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, 2. Aufl., Berlin: Akademie-Verlag 1993.
- GKW Adel – *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der oberdeutschen*, hrsg. von Johann Christoph Adelung, Dietrich Wilhelm Soltau, Franz Xaver Schönberger, Bd. 1–4, Wien: Bauer, Ausgabe von 1811 [1. Aufl. Leipzig 1774–1786, 5 Bde.; 2. Aufl. Leipzig 1793–1801, 4 Bde.; Supplementband 1818].
- GWB – *Goethe-Wörterbuch*, hrsg. von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, der Akademie der Wissenschaften in Göttingen und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Bd. 1–6, Stuttgart-Berlin-Köln: Verlag W. Kohlhammer 1978–2012 [digitalisiert 2004–2009; <http://woerterbuchnetz.de/GWB/>].
- HDS – Jost Amann u.a., *Hausbuch deutscher Sprichwörter. 5.000 Redensarten und Sprichwörter für alle Lebensarten*, Bayreuth: Gondrom Verlag 1983.
- HW Kemp – *Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*, von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von Günter Kempcke, Bd. 1–2, Berlin: Akademie-Verlag 1984.
- MHDW – *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, mit Benutzung des Nachlasses von Georg Friedrich Benecke, ausgearbeitet von Wilhelm Müller und Friedrich Zarncke, Bd. 1–3, Leipzig: Hirzel, 1854–1866 [<http://woerterbuchnetz.de/BMZ/>].
- SynW – *Synonymwörterbuch. Sinnverwandte Ausdrücke der deutschen Sprache*, hrsg. von Herbert Görner und Günter Kempcke, 7., unveränderte Aufl., Leipzig: VEB Bibliographisches Institut 1982.
- VWDS – Otto Friedrich Theodor Heinsius, *Vollständiges Wörterbuch der deutschen Sprache mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung für die Geschäfts- und Lesewelt*, Bd. 1–4, Wien: C. F. Schade 1828–1830 [Bd. 2 1829].
- WDG Klapstein – *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*, hrsg. von Ruth Klappenbach und Wolfgang Steinitz, Bd. 1–6, Berlin: Akademie-Verlag 1964–1977.
- WDS San – Daniel Sanders, *Wörterbuch der deutschen Sprache mit Belegen von Luther bis auf die Gegenwart*, Bd. 1–2, Leipzig: Verlag von Otto Wigand 1859–1865.

- WDUS – Heinz Küpper, *Wörterbuch der deutschen Umgangssprache*, Stuttgart: Ernst Klett Verlag 1990.
- WSuA – Erich und Hildegard Bulitta, *Wörterbuch der Synonyme und Antonyme*, 3. Aufl., Frankfurt a. Main: Fischer Taschenbuch Verlag 2004.
- WuGW – Christiane Agricola, Erhard Agricola, *Wörter und Gegenwörter. Antonyme der deutschen Sprache*, 4. unveränderte Aufl., Leipzig: VEB Bibliographisches Institut 1982.

***HAUS* and *HEIM* in German**

The two German lexical items *Haus* and *Heim* are largely analogous to the English *house* and *home*, the Czech *dům* and *domov*, and the Serbian or Croatian *dom* and *kuća*. In her search for the base profile of the German concept(s), the author surveys the lexicographic definitions of the words, inquires into their etymologies, discusses the names for various types of houses and homes (synonyms and hyponyms diversified with respect to the functions of the houses and homes, their social and psychological aspects), looks for the superordinate concept, oppositons (antonyms), conventionalised collocations and metaphorical extensions. Because the major function of the home is that it is inhabited, it is hoped that a detailed analysis of systemic, questionnaire and textual data will help establish what kind of places are Haus and Heim for speakers of German, what functions they fulfil in relation to the people who live there.

Językowo-kulturowy obraz DOMU (*HOME*) we współczesnym angielskim brytyjskim*

Joanna Popielska-Grzybowska
Jo B. Harper

Autorzy dążą do rekonstrukcji angielskiego konceptu *HOME*, *house* traktując jako jego współkoncept o wyraźnie fizykalnym znaczeniu. Po przeanalizowaniu wszystkich danych S-A-T autorzy stwierdzają, iż kluczem do semantyki kulturowej *home* jest idea przebywania z kimś (istotne są także odniesienia do zwierząt, przede wszystkim psa – miejsce, które zamieszkują zwierzęta również jest określane jako *home*: *dogs' home* lub *cats' home* 'schronisko'). „Prawdziwym” DOMEM dla Brytyjczyka jest dom przytulny i komfortowy, zapewniający prywatność, to „ja i moja rodzina” lub ogólniej „ja i moi bliscy”, to DOM rodziców lub dziadków, który się idealizuje. Dla mieszkańca wysp Brytyjskich „prawdziwy” DOM to także ojczyzna.

W opisie uwzględniono istnienie zmiennych modeli DOMU: tradycyjnego, wojennego, powojennego, lat 80 i 90 XX wieku oraz początku XXI wieku. Tabloidy i gazety bez względu na reprezentowaną opcję polityczną, kładą nacisk na DOM jako ognisko domowe, na *home décor* i *doing up the home* (majsterkowanie), *home* jako kraj, przeciwstawiony niebezpiecznej, śmiesznej i niezrozumiałej zagranicy. Tabloidy lubują się w „domowych” opowieściach. Znaczącym zjawiskiem na terenie Wielkiej Brytanii stało się *homification of the public space* 'udomowienie przestrzeni publicznej', to znaczy nadanie domowej przytulności miejscom publicznym.

1. Wprowadzenie

1.2. Wstęp

DOM jest pojęciem o dużym nacechowaniu znaczeniowym, pojęciem niezmiernie ważnym w każdej kulturze, związanym z tożsamością danego narodu i tożsamością każdego człowieka, nawet jeśli DOMU nie posiada. Dla

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

Brytyjczyków zawsze był twierdzą, i zamkiem oraz miejscem zapewniającym prywatność tak istotną dla tej nacji.

Analizując pojęcie DOMU w języku angielskim brytyjskim, jesteśmy zobowiązani również pochylić się nad pojęciem samej brytyjskości jako pojęciem niejednoznacznym, trudnym do zdefiniowania. Jest ono swoistym XVIII-wiecznym „wynalazkiem” i politycznym kompromisem, aczkolwiek intensywnie zmieniającym znaczenie na przestrzeni 300 lat. Mimo iż formalnie Szkoci, Walijszczyki czy mieszkańcy Północnej Irlandii są Brytyjczykami, to zapytani o narodowość rzadko podadzą „British”. Wyraz *home*¹ ma niezwykle szerokie znaczenie i bardzo liczne konotacje, a zatem studiując to pojęcie w języku angielskim brytyjskim, musimy wziąć pod uwagę zarówno elementy tak nierozdzielnie związane z jego brytyjskim konceptem, jak czajniczek i filiżanka do herbaty, jak i zagadnienia bezpieczeństwa osobistego, narodowego i międzynarodowego. W przypadku Wielkiej Brytanii niezmiernie ważne jest tło historyczne i zmiany w rozumieniu DOMU jako domu rodzinnego i domu-ojczyzny przez Brytyjczyków oraz duży napływ cudzoziemców osiedlających się na stałe w Wielkiej Brytanii. Ostatnie zjawisko jest na tyle powszechne, iż bardzo utrudniło przeprowadzenie ankiet.

Tworząc tło historyczne rozwoju konceptu *home*, z łatwością da się wyróżnić kilka modeli:

1. Tradycyjny model – lata 30. XX wieku z naciskiem na DOM o cechach takich jak: ekskluzywistyczny, kolonialny, ksenofobiczny, liberalny, nostalgiczny, etno. DOM dla wybranych, tych o odpowiednim pochodzeniu (rasa, klasa społeczna, region, krew, akcent). Brytyjczyk to człowiek biały, wyznania chrześcijańskiego. DOM powinien być własny i z ogrodem. DOM zajmował centralne miejsce w życiu społecznym nie tylko rodziny, ale i państwa. DOM – ognisko domowe, kominek (*hearth*), komfortowy, duży, wielopiętrowy, z ogrodem; rodzina i pies. „Niezbędnym elementem” „prawdziwego” DOMU był adapter. Życie domowe cechowała spokojna, zwyczajna egzystencja, a pan „prawdziwego” DOMU palił fajkę.

2. Model z czasów II wojny światowej – zmiana obrazu DOMU w rozumieniu mieszkańców Zjednoczonego Królestwa we wszystkich sferach życia – tak dotyczących prywatnych jego aspektów, jak i ogólnospołecznego pojmowania brytyjskości, w tym brytyjskiego DOMU. W ich kształtowaniu ważką rolę odegrały m.in. przemówienia Winstona Churchilla nazywające Wielką Brytanię „Our Island Home” jako schronienie przed okupantem, ale jednocześnie przypominające starszą tradycję „wyspy w oblężeniu”, odosobnionej i samotnej.

---

¹ Autorzy rozumieją leksem *house* jako współkoncept o wyraźnie fizycznym znaczeniu i uważają, że wymaga oddzielnego studium.

Nadal jednak dużą wagę przywiązuje się do DOMU jako ogniska domowego (*hearth*), zamieszkanego przez ludzi i zwierzęta. Podtrzymywanie ognia domowego (*the home fires and keeping them burning*). W tym okresie emigranci i mieszkańcy kolonii brytyjskich z chęcią i zaangażowaniem okazywali pomoc *Mother Country*. To też czas napływu licznych imigrantów z kolonii. Tym zjawiskom towarzyszyło poczucie desperacji z powodu zagrożenia DOMU i wyraźna potrzeba zmian.

3. Model powojenny do lat 70. XX wieku – masowy napływ imigrantów z Karaibów, Indii i Afryki. Wielka Brytania traci swój status dominującej potęgi światowej – stacjonowanie oddziałów amerykańskich na ziemi ojczystej (*Home Soil*). Te lata to lata ogromnych zmian w sferach politycznej, społecznej, kulturowej, w tym szczególnie znamienna „rewolucja” muzyczna, zwana też „pierwszą brytyjską inwazją” (*First British Invasion*), np. *The Animals, The Beatles, The Bee Gees, The Dave Clark Five, The Herman’s Hermits, The Rolling Stones*. Pisano też o „Beatlemani”. Coraz częściej występowano przeciw rasizmowi, dochodziło do strajków i walk ulicznych kontra zachowaniom rasistowskim (por. Paul Gilroy *There ain’t no black in the Union Jack*, 1982, publikacja opisująca tamte realia). Najbardziej szokującym dla Brytyjczyków zjawiskiem był terroryzm – terroryści zamieszkują ten sam DOM – tu w znaczeniu kraj/ojczyzna. Nawet *The Home Office* – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych stało się celem ataków terrorystów.

4. W latach 80. XX wieku miała miejsce *Second British Invasion* w dziedzinie muzyki rock i pop. *U2, The Cure, Depeche Mode, Duran Duran, Eurythmics, Billy Idol, Pet Shop Boys* czy też *The Smiths* i wiele innych zespołów podbijało i dominowało na światowych listach przebojów. Był to okres *new wave* i *new romantic*.

5. Model lat 90. XX wieku – „nowa brytyjskość” bardziej tolerancyjna, multikulturowa; mniejsza waga przywiązywana do klasy społecznej, rasy, regionu i akcentu, pochodzenia i krwi. Przemiana rozumienia brytyjskości, a co za tym idzie – DOMU jako ogniska domowego, rodziny i ojczyzny.

6. Model początku XXI wieku – czas przemian i symbolicznego otwarcia drzwi brytyjskiego DOMU.

W literaturze brytyjskiej XX i XXI wieku odnajdujemy różnorodne obrazy DOMU, takie jak *nature as home* ‘natura jako DOM’ (por. Emily J. Brontë *Wuthering Heights*); *lost homes* ‘utracone DOMY’ u Charlesa Dickensa i Jane Austen. George Orwell pisał o *home abroad* ‘DOMU za granicą’, co biorąc pod uwagę silne konotacje *home* z ojczyzną, jest ciekawym konceptem.

Warto pochylić się nad znaczeniem, jakie DOMOWI nadaje John Le Carré, a mianowicie nad *home and otherness* ‘DOM i inność’.

Aspekty psychospołeczny, ale i kulturowy, ciepło, komfort i bezpieczeństwo domowego ogniska ukazują opowieści dla dzieci, jak np.: *DOMY* opisane w *Winnie the Pooh / Kubuś Puchatek* i *The House at Pooh Corner / Chatka Puchatka* Alana Alexandra Milne'a oraz *The Hobbit, or There and Back Again / Hobbit, czyli tam i z powrotem* Johna Rolanda Reuela Tolkiena. Inną stroną DOMU ukazują *The lion, the witch and the wardrobe / Lew, czarownica i stara szafa* Clive'a Staplesa Lewisa oraz *Alice in Wonderland / Alicja w krainie czarów* Lewisa Carrolla, by wspomnieć jedynie najbardziej znane i znamienne.

1.2. Uwagi o stanie badań

DOM w języku angielskim był wielokrotnie tematem prac publicystycznych oraz przedmiotem studiów naukowych. Jako że DOM w kulturze brytyjskiej jest pojęciem szczególnie nacechowanym, inny jego obraz wyłania się z tekstów autorstwa samych Brytyjczyków [w tym z uwzględnieniem kilku tekstów kultury: Gordon C. Cook (aspekt społeczny *The British Home* jako hospicjum); audycje BBC: Listening project BBC, e.g.: Homelessness; Moving to Britain; Childhood; Growing up i **Home** (<http://www.bbc.co.uk/radio/player/p00r27kf>), wejście 15.06.2014], Kate Fox, a nieco inny jeśli autorami prac są obcokrajowcy zamieszkujący Wielką Brytanię na stałe i uważający ją za swój DOM (*home*) od pokoleń. Wydaje się, że nie można w naszym studium zupełnie pominąć tego zjawiska.

Z wyżej wymienionych powodów *home* jest bardzo częstym tematem studiów naukowych w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat (por. Perkins, Thorns, Winstanley, Newton 2002; *Domestic Space Bibliography*). W przeważającej części są to prace antropologów kultury studiujących ludzkie zachowania związane z DOMEM i rodziną oraz badających pozycję kobiety.

W literaturze przedmiotu ostatnich dwudziestu, dwudziestu kilku lat wyraźnie zaznacza się chęć zrozumienia angielskości i w konsekwencji ujawnienia jej niektórych sekretów (Fox 2004, 2014). Widoczne są studia z zakresu *gender* (Hunt 1989; Saunders 1988, 1989, Madigan, Munro, Smith 1990; Madigan, Munro 1991; Gurney 1997) i nurt feministyczny wraz z zagadnieniem prac domowych (Roth 1991; Giles 1993; Darke 1994; Gregson, Lowe 1994; Thomas, Dittmar 1995; Wardhaugh 1999). Jak wspomniano wyżej, wszystkie te studia dążą do analizy tożsamości, a zatem i angielskości (np. Wardhaugh 1999, Fox 2004: 3, 51–52) czy też (rzadziej) – brytyjskości.

Zgodnie z badaniami Saundersa (1988, 1989 i in.) różnice w kulturowym znaczeniu DOMU (*home*) nie są wyraźne w różnych częściach Anglii.

Według antropologa Kate Fox Angliicy są narodem „budującym gniazda”:

[1] *We are a nation of nestbuilders. Almost the entire population is involved in DIY, at least to some degree.* (Fox 2004: 43)

[Jesteśmy nacją budowniczych gniazd. Prawie cała populacja jest zaangażowana w *Zrób To Sam*, przynajmniej do pewnego stopnia.]

Ponadto, jeśli mówimy o angielskim DOMU, to nigdy nie możemy zapominać o wyraźnej klasowości angielskiego społeczeństwa i z tym związanych zmian w obrębie ich *home* (por. Fox 2004: 7–10, 29–30, 43–44).

Na podstawie literatury przedmiotu można wnioskować, iż w przypadku angielskiego *home* rodzina jest jego kluczowym elementem (Haraven 1991; Rullo 1987), ale nie niezbędnym, wielu Brytyjczyków bowiem bardzo wcześnie opuszcza DOM rodzinny i zdarza się, że potem rzadko do niego wraca (Avery, Goldscheider, Speare Jr. 1992). Zgodnie z myśleniem stereotypowym wielopokoleniowe więzi nie wydają się być bardzo silne, co jednak nie potwierdziło się w naszym studium danych S-A-T. Ponadto, w literaturze przedmiotu podkreślany jest często aspekt emocjonalny i więziotwórczy (np. O'Bryant 1983; McCracken 1989; Kearns, Hiscock, Ellaway, Macintyre 2000; Moore 2000). Jest on widoczny także w odpowiedziach respondentów ankiet.

Ważny jest też wymiar środowiskowy i społeczny (Parke 1978; Altman, Werner 1985; Sibley 1995; Somerville 1997; Douglas 1991; Chapman, Hockey 1999), konsumpcyjny (Madigan, Munro 1996; Valentine 1999) i przestrzenno-krajobrazowy (Dovey 1978; Wright 1991; Gregson, Lowe 1995; Gumpert, Drucker 1998), gdyż angielski *home* w swym aspekcie fizycznym to współkoncept *house* – jednorodzinny domek z ogródkiem z przodu i tym ważniejszym ogrodem na tyłach, a z tym wiąże się spędzanie czasu wolnego (Fox 2004: 48-51; Glyptis, Chambers 1982; Glyptis, McInnes, Patmore 1987; Douglas 1991). Z powyższymi łączy się nierozzerwalnie, jak zresztą pokazuje też przytoczony fragment z książki K. Fox, potrzeba ciągłego konstruowania DOMU i DYI /Zrób To Sam/.

Pojawiły się również badania na temat etniczności² i wpływu kulturowo-tożsamościowego na zakładanie *home*, a w końcu XX wieku i aspekt – wcześniej właściwie nie podlegający studiom antropologiczno-kulturowo-językowym – umierania, śmierci w DOMU i badanie konceptu *home* w ich świetle (Finch, Hayes 1994; Mowl, Pain, Talbot 2000).

Z perspektywy języka ważną publikacją jest książka autorstwa D. N. Benjamina, D. Stea i D. Saile *The Home: Words, Interpretations, Meanings and*

² Znacznie częściej jednak w odniesieniu do kultur dawnych emigrantów o korzeniach brytyjskich (patrz publikacje na temat aspektów DOMU *home* w kulturach i językach Stanów Zjednoczonych Ameryki, Australii, Nowej Zelandii, np. H. C. Perkins, D. C. Thorns, A. Winstanley, B. M. Newton 2002; *Domestic Space Bibliography*).

Environments, wydana w 1995 roku w Anglii i w Stanach Zjednoczonych. Analizowano znaczenia *home* w różnych dziedzinach życia Anglików, *home* jako symbol, wyrażenie symboliczne służące między innymi interpretacji kulturowej. Poruszono też korelacje konceptu społeczno-kulturowo-metaforycznego *home* z aspektem fizycznym *house*. Te ostatnie omawia wiele publikacji, por. np. Lawrence 1987.

W niniejszym studium pojęcia nie sposób omówić wszystkich istotnych dla tematu opracowań naukowych, dlatego też zostały pokrótce wspomniane tylko nieliczne z nich, te, które – zdaniem autorów – wnoszą najwięcej. Więcej zostało przywołanych w bibliografii, choć oczywiście i ona stanowi tylko skromną część studiów napisanych w końcu XX i w XXI wieku na temat brytyjskiego *home*.

Co się tyczy opracowań wzorcowych i instruktażowych dla tego projektu patrz prace: M. Abramowicza, J. Bartmińskiego, I. Bielińskiej-Gardziel, W. Chlebdy, S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej i inne (patrz bibliografia). Ważne dla pełnego zrozumienia specyfiki brytyjskiego DOMU jest zapoznanie się z opracowaniami konceptu DOM w innych językach europejskich i spoza Europy (np. Bartmiński, Bielińska-Gardziel, Bułat-Silva, Pazio-Włazłowska i inne wydane w lubelskiej „czerwonej serii” oraz „Etnolingwistyce”, patrz bibliografia zbiorcza).

Znaczący wkład w badania etnolingwistyczne i studia nad pojęciem DOMU w różnych językach i kulturach, w tym brytyjskiej i amerykańskiej, mają publikacje J. W. Underhilla (2007, 2011, 2014; patrz również Głaz 2014). Niemniej jednak nasze studium pokazało inne aspekty brytyjskiego *home* niż te prezentowane w pracach J. W. Underhilla.

1.3. Znaczenia leksemu *home*

Ponieważ angielski od dawna stał się *lingua mundi*, na rynku księgarskim od lat pojawia się coraz więcej jednojęzycznych słowników języka angielskiego, a co z tego wynika, tylko w swej brytyjskiej wersji, słowniki jednojęzyczne dostarczają ogromnych ilości materiału. Co interesujące, hasła słownikowe nawet w tego samego typu słownikach różnią się znacznie i kładą nacisk na inne aspekty w samej definicji leksemu, jak i na inne kolokacje i cytaty. Hasło DOM zostało przestudiowane w ponad 45. słownikach jednojęzycznych. Słowniki te odnotowują od 2. do 13. znaczeń rzeczownikowych, 3–4 przymiotnikowe, 5 przysłówkowych i 1–2 czasownikowe.

DOM w świetle danych słownikowych *Longman Dictionary of Contemporary English* (LDCE) i innych (podane w nawiasach) w swym znaczeniu **rzeczownikowym** to: [1] miejsce zamieszkania (*place where you live*); [2] miejsce, z którego się pochodzi, do którego się przynależy (*where you came from/belong*); [3] miejsce, w którym mieszka rodzina oraz sama rodzina (*family*); [4] ojczyzna

(*in your country*); [5] własność, którą można nabyć lub sprzedać (*property*); [6] hospicjum (*The British Home*); [7] schronisko dla bezdomnych ludzi (*a place for taking care of somebody*) [8] schronisko dla bezdomnych zwierząt (*dogs' / cats' home*); [9] miejsce, w którym coś zostało po raz pierwszy odkryte lub zrobione (*the home of*) [10] w sporcie, w grach – miejsce, do którego trzeba dotrzeć, by zdobyć punkt; [11] Urząd, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (*The Home Office*; Minister Spraw Wewnętrznych, to zatem *Home Secretary*); [12] hrabstwa wokół Londynu (*Home Counties*); [13] nazwisko. **Przymiotnikowo** (tylko przed rzeczownikami) [1] związany z lub należący do domu lub rodziny (np. *home address, home life*); [2] związany z konkretnym krajem w opozycji do obcych krajów (np. *home market*); [3] wykonane w domu lub z intencją użycia w domu (np. *home cooking*); [4] granie na własnym boisku drużyny (*the home team, home games*); **przysłówkowo** [1] do lub w miejscu, w którym się mieszka (np. *go home* lub *get home* – *przyjść do swojego domu*); [2] zarobić pewną sumę pieniędzy po odliczeniu podatku (*take home*); [3] a/ uderzać czymś, np. młotkiem, dokładnie w odpowiednio wyznaczone miejsce (*hit / driver hammer etc/sth home*), b/ upewnić się, że ktoś zrozumiał, co się ma na myśli; mówić to w sposób bezpośredni i dobitny (*The remark really hit home* ‘Uwaga/komentarz naprawdę osiągnął cel’ OT; *a powerful film with imagery that drives its message home* ‘mocny film ze scenami, które naprawdę dobitnie ukazują swoje przesłanie’, LDCE); [4] sprawić, by ktoś zrozumiał, jak coś jest poważnego, trudnego lub niebezpiecznego (*bring something home to somebody*); [5] odnieść w czymś sukces (*be home and dry* – język potoczny); **czasownikowo** – czasownik frazowy *home in on* – [1] kierować się dokładnie na coś lub jakieś miejsce, przemieszczać się bezpośrednio w ich stronę, [2] skierować całą swoją uwagę lub wysiłki na coś.

Słownik obrazkowy NOPDME nie uwzględnia hasła *home*, gdyż pojęcie to ma wymiar abstrakcyjny. Niemniej jednak można odnaleźć asocjacje wizualne pojęcia *home*. Gromadząc materiały do opracowania językowo-kulturowego obrazu *home*, napotkaliśmy m.in. na ramkę ze zdjęciem podpisaną *home* z ilustracją ukazującą trzyosobową rodzinę³ (patrz też przypis 1).

³ Mimo definicji słownikowych, na podstawie danych S-A-T aspekt fizyczny w przypadku leksemu *home* jest mniej widoczny, także więc i synonimy odwołujące się do rodzajów domów są znacznie bardziej adekwatne w odniesieniu do leksemu *house*, który, jak pisaliśmy wyżej, wymaga – naszym zdaniem – odrębnego szczegółowego studium jako współkoncept; patrz przypis 1. Również brak leksemu *home* w słownikach obrazkowych potwierdza brak fizycznego aspektu tego leksemu.

2. Rekonstrukcja wyobrażenia bazowego pojęcia DOMU

2.1. Etymologia

Jest to słowo pochodzenia germańskiego: staroangielskie *hām* ‘dwelling, house, estate, village’ ‘mieszkanie, dom, posiadłość, wieś’ od protogermańskiego **khaim-* (por. starofryzyjskie *hem* ‘home, village’ ‘dom, wieś’), staronordyckie *heimr* ‘residence, world’ ‘rezydencja, świat’, *heima* ‘home’, gotyckie *haims*, por. duńskie *heem*, niemieckie *Heim* (ODEE).

2.2. Synonimiczne nazwy DOMU:

[1] w aspekcie fizycznym: *house, apartment, flat, abode, domicile, hovel, residence, lodging, dwelling, dwelling-place, birthplace, habitation (a house or place to live), accommodation, housing, quarters, homestead, home town, homeland, motherland, fatherland, native land, address, country, nest, lair, habitat, den, cave, hole, hiding place, cell, hive, haunt, element, perch, roost, retreat, territory, environment, range, stamping ground, home ground*. W języku potocznym *pad, crashpad*.

[2] w aspekcie społecznym: *family, people you live with, birthplace, household, habitation (the act of living in a place), hearth*.

Synonimy do użycia przymiotnikowego: *domestic, national, local, central, internal, native, inland*.

2.3. Hiponimy (rodzaje DOMÓW)

Np.: *mobile home, nursing home, funeral home, town home, cats'/dogs' home, holiday home, seaside home, country home, suburban home*.

2.4. Opposita

Home – homelessness, home – foreigners, aliens, not English people.

2.5. Partonimy i endonimy

Hearth, fireside, walls (jako te, które chronią przed i odgradzają od świata zewnętrznego, innych ludzi), *bedroom*, (*Most of all i think about my bed especially if i am tired* ‘Przede wszystkim myślę o moim łóżku, szczególnie jeśli jestem zmęczona’), *sofa* (*Mainly, though, home is really my sofa! The sofa is symbolic of rest at the end of the day...* ‘Jednak dom to naprawdę głównie moja sofa! Sofa jest symbolem odpoczynku u schyłku dnia...’). W wielu wypowiedziach ankietowanych pojawiło się łóżko, sofa jako pierwsze skojarzenie z home.

2.6. Derywaty słowotwórcze

Najczęściej występujące derywaty słowotwórcze to: *homeless, homeland, homemade, homemaker, homeopath, homegrown, homework, homebody, homing*

(*homing instinct of birds, animals*), *homecoming, homelike, homely* – zwyczajnie, ale komfortowo, sympatycznie, mając wartości i ciepło domu *home, homey, homeliness*.

2.7. Kolokacje

Język angielski jest niezwykle bogaty jeśli chodzi o łączliwość wyrazów. Ta cecha dotyczy również łączliwości wyrazu *home*. Wyraz *home* wchodzi w związku wyrazowe z przymiotnikami, czasownikami, przyimkami.

Home w swym znaczeniu rzeczownikowym najczęściej łączy się z następującymi przymiotnikami lub innymi częściami mowy występującymi w funkcji przymiotnika: *boyhood, childhood, family, marital, matrimonial, natural, parental, native, permanent, temporary, comfortable, luxurious, luxury, magnificent, nice, pleasant, humble, happy, secure, stable, supportive, broken home* (= *whose parents are no longer together* ‘w którym rodzice nie są już razem’), *single-parent, middle-class, working-class, dream, detached, semidetached, terrace/terraced, rented, council, country, island, mountain, riverside, seaside, suburban, valley, village, holiday, weekend, caravan, mobile, motor, ancestral, stately, forest, winter, legendary, spirituals*; oraz z następującymi czasownikami: *arrive, come, get, go, make your way: Let’s go home? I’m tired* (‘Chodźmy do domu, jestem zmęczony’).

Ponadto: *bring somebody/something, take somebody/something; be away from, get away from, leave home; abandon their home* ‘porzucić swoje domy’; *find (sb/sth), give sb/sth Perhaps we could find a home for the kitten*. ‘Być może moglibyśmy znaleźć dom dla kociąt’. **Home + rzeczownik** *home address, number; buyer, owner, ownership, purchase, sales, background, conditions, environment, life, situation: appalling home background* ‘przerażająca „domowa” przeszłość’, *a stable home life* ‘stabilne domowe życie’; *area, base, country, district, state, town, territory, turf: I arranged to meet her in her office, as she seemed more relaxed on her home territory* (‘Zorganizowałem spotkanie w jej biurze, jako że wydawała się bardziej zrelaksowana na swoim terytorium’, dosłownie: na swoim „domowym” terytorium); *improvement, maintenance, repairs, extension, loan, help: a home help* ‘pomoc domowa’; *appliance, computer, furnishings, contents: home contents* ‘domowy dobytek’; *home comforts; insurance, security; entertainment: the market for home entertainment systems; home use; user: home user; trial: We are offering a free 15-day home trial on our software* (‘Oferujemy bezpłatny 15-dniowy domowy okres próbny naszego oprogramowania’); *student, study: home study* ‘nauka w domu’; *tutor, work, worker; baking, cooking; nursing, visit; remedy, treatment: home remedies for headaches* ‘domowe specyfiki na ból głowy’; *home leave*: ‘przepustka do domu’, np. z więzienia; *movie, video: a home movie; home consumption: the*

cigarettes for home consumption, not to sell ‘papierosy tylko do domowego użytku, nie na sprzedaż’; *home market; affairs, news the party’s spokesman for home affairs* ‘mówca partyjny od spraw ojczyźnianych/domowych’; *port, waters: seamen serving in home waters* ‘marynarz służący/odbywający służbę na wodach domowych.’

Przymyki at ~, away from ~ *Her job means she’s away from home for weeks at a time* (‘Jej praca oznacza, iż czasem przebywa poza domem przez tygodnie’).

back ~, in your own ~ | ~ of Andalusia, the home of flamenco.

2.8. Wyrażenia

Wyrażenia a home from home *The hotel’s friendly atmosphere makes it a real home from home* (‘Miła hotelowa atmosfera czyni go prawdziwym domem’); **home-grown** *home-grown vegetables, (figurative); The show gives home-grown musical talent the chance to show what they can do.* (‘Show daje szansę pokazania tego, co potrafi wychowanemu na miejscu /dosłownie: w domu/ muzycznemu talentowi’); **home-made** *home-made bread* | **on the home front** (= *used to introduce domestic news*) *On the home front, the fuel crisis continues to worsen* (‘Na domowym froncie kryzys paliwowy ciągle się pogłębia’); **welcome home dad** (‘Witaj w domu tato!’).

Home jako miejsce, które dostarcza opieki komuś lub czemuś:

Przymiotnik lub inna część mowy w funkcji przymiotnej + home: *care, charity, children’s, convalescent, foster, nursing, old people’s, remand, residential, rest, retirement, purpose-built. Work begins this week on a purpose-built home for the city’s homeless* (‘Praca przy domu zbudowanym celowo dla bezdomnych tego miasta zaczyna się w tym tygodniu’).

Czasownik + home: provide sb (with) home (zapewnić komuś dom) *We have to provide a good home for the children* (‘Musimy zapewnić dobry dom dzieciom’); **run** *They run a retirement home for the elderly* (‘Oni prowadzą dom emeryta dla starszych’).

2.9. Typowe połączenia wyrazowe, frazeologizmy

Leksem *home* wchodzi w skład wielu połączeń wyrazowych. Najbardziej znane z nich to:

home sweet home dosłownie: ‘dom, słodki dom’, tłumaczone na język polski jako ‘nie ma jak w domu’; *home truths* ‘szczerza prawda; gorzka prawda; kilka słów prawdy’; *to be home and dry* ‘być w końcu w domu; osiągnąć sukces w czymś; skończyć coś szczęśliwie’; *a home from home* ‘miejsce, gdzie człowiek czuje się jak w domu’; *home bird* ‘domator’, a także *green, green grass of home* ‘zielona, zielona trawa domu’.

Język angielski należy do języków dysponujących niezwykle bogatym zasobem słów. Istnieją bardzo liczne rozszerzenia metaforyczne leksemu DOM. DOM stosunkowo często pojawia się jako domena źródłowa metafor przy mówieniu o bezpieczeństwie, zamku/twierdzy, komforcie, sednie znaczenia, zrozumieniu, osiągnięciu celu.

2.10. Kolekcje

Kolekcje: *home and family*

[2] *He is busy learning about himself, and at the same time finding out something about the world beyond his **home and family**, about other children, other adults and other things.* [BNC BNG 288, *Early mathematical experiences*. Schools Council Publications, Harlow 1982: 55–139]

[On jest zajęty poznawaniem siebie, a w tym samym czasie dowiadujemy się o nieco o świecie poza domem i rodziną, o innych dzieciach, innych dorosłych i innych sprawach].

[3] *What time there was free was devoted overwhelmingly to **home and family** life, including such home-based leisure pursuits as watching television.* [BNC F9S 1597, *Contemporary British society*, Urry, Walby, Warde, Soothill, Abercrombie, Oxford, 1993: 206–329]

[Cały wolny czas był w przeważającej części poświęcony życiu domu i rodziny, z uwzględnieniem takich domowych zajęć wolnego czasu jak oglądanie telewizji].

2.11. *Home* w świetle badań ankietowych (2012–2014)

W związku z bardzo małym procentem, jaki stanowią na wszystkich kierunkach studenci narodowości brytyjskiej oraz małym zainteresowaniem wśród Brytyjczyków uczestnictwem w ankiecie (wątpliwości natury etycznej), udało się przeprowadzić 33 ankiety (N=33). Ankietowani wymienili 24 cechy deskryptorowe (D=24), powtórzone ogółem na poziomie cytatów 126 razy (W=126). Ankietowani to 20 kobiet i 13. mężczyzn w wieku 20–29 lat oraz cztery osoby w wieku 49–52 lata; 60,6% z kierunków humanistycznych, 39,4% z kierunków ścisłych.

Dla brytyjskich studentów, będących respondentami ankiety, „prawdziwy” *home* to przede wszystkim ludzie (D1), rodzina, bliscy, ale też przyjaciele, w dwóch ankietach wspomniano zwierzęta. *Home* daje poczucie bezpieczeństwa (D2) i komfortu (D3). Ankietowani Brytyjczycy zwrócili uwagę przede wszystkim na aspekt psychiczny DOMU (P 53,2%) oraz biologiczno-społeczny (AS/GS 11,1%), kiedy DOM jest domem rodziców, dziadków oraz miejscem, w którym się urodziliśmy, nie dosłownie przecież, ale tak go określają i ankietowani i tak też jest opisywany w tekstach, a w mniejszym stopniu w prasie. Wyraźnie wyodrębnia się funkcja DOMU jako własnej przestrzeni zapewniającej

odosobnienie, odcięcie się od świata zewnętrznego, od obcych. Brytyjski *home* jest **wartościowany w ankietach jednoznacznie pozytywnie**. W żadnej wypowiedzi nie pojawiły się cechy negatywne. *Home* to przede wszystkim ludzie (41 cytatów), których kochamy, którzy są nam bliscy: *Home are people who I love*, a miejsce, gdzie jesteśmy razem to tylko tło tych relacji (patrz cytat poniżej).

Home ma zdecydowanie **podmiotowy charakter** i dla wszystkich ankietowanych jest to rodzina i przyjaciele, ale to też miejsce: *a place where I am looked after* ('miejsce, w którym się o mnie dba'). Podmiotowy charakter DOMU (*home*) jest tym bardziej podkreślony przez fakt, iż ankietowani zwracają uwagę na bycie sobą, „naprawdę sobą” tylko w DOMU, w gronie rodziny, bliskich i przyjaciół: *Being able to completely be yourself - although I'm myself wherever I go, when I'm at home I'm my complete self, as I do not worry what my family or boyfriend think when I might be in a bad mood and I don't have to be false in any way, which I believe everyone is to an extent for example when at work and so on* ('Zdołać być całkowicie sobą – choć jestem sobą gdziekolwiek pójdę, to kiedy jestem w domu, jestem kompletną mną, gdyż nie martwię się tym, co moja rodzina, chłopak myślą, kiedy bywam w złym nastroju i nie muszę być fałszywa w żaden sposób, co się dzieje, wierzę, z każdym do pewnego stopnia na przykład w pracy itd.'). *Home* to także inne **wartości** – miłość, przyjaźń, szczęście: *I think that feeling happy in my home is hugely important to my well-being...* ('Myślę, że czucie się szczęśliwym w moim domu jest ogromnie ważne dla mojego dobrego samopoczucia...'), wsparcie oraz przekazywanie wiary i dobre wspomnienia (patrz niżej).

Home w aż 7. cytatach został nazwany „miejscem” urodzenia, w większości z nich chodzi o DOM rodzinny i o rodzinę, w której się przyszło na świat: *Home - where you were born* ('Dom – tam, gdzie się urodziłeś'), ale też kraj, ojczyzna: *where your parents come from* ('skąd twoi rodzice pochodzą').

Ponadto dla brytyjskich respondentów ankiet prawdziwy *home* to: „moja przestrzeń” (5 cytatów), „nawyki przejęte od matki i ojca” (2 cytaty), poszanowanie siebie nawzajem, swoich odmiennych zdań (2 cytaty), tam, gdzie ja jestem w danym momencie (3 cytaty): *Home is where I lay my head* ('Dom jest tam, gdzie kładę moją głowę' – 1 cytat), a co za tym idzie *you can make home wherever you find yourself* ('możesz uczynić domem każde miejsce, w którym się znajdziesz' – 1 cytat). Poza tym, iż jest to miejsce, gdzie przebywamy w danym momencie. *Home* to tam, gdzie się mną opiekują (1 cytat), miejsce, skąd pochodzą moi przodkowie (1 cytat), sanktuarium dla samego siebie (1 cytat), miejsce, gdzie uczymy wiary (1 cytat). Jest to też miejsce „własne”, „moje”: *Home is my place where I live with my family and I own it if I do not own it I feel pretentious to call it home* ('Dom to moje miejsce,

gdzie mieszkam z moją rodziną i jest moją własnością, jeśli nie jest, czuję się pretensjonalnie nazywać je domem’).

Podsumowując, trzeba podkreślić, że brytyjski *home* jest rozumiany przez ankietowanych głównie podmiotowo jako ludzie, którzy są nam bliscy, których kochamy oraz jako relacje z nimi. DOM przekazuje wartości takie jak miłość, przyjaźń, poczucie bycia chcianym i rozumianym mimo różnic zdań, także przekazuje wiarę i uczy umiejętności konstruktywnego nie zgadzania się: *Teaching your children about your faith and a safe environment to express your views i.e. agreeing to disagree*. (‘Uczenie swoich dzieci o wierze i bezpiecznym środowisku, by wyrażać swoje opinie, to znaczy zgoda/przyzwolenie na niezgadzanie się’). Zapewnia poczucie bezpieczeństwa oraz psychiczny komfort, właściwie nikt z ankietowanych w bezpośredni sposób nie odwołał się do komfortu fizycznego, odnaleźć je można jednak w presupozycji, gdy ankietowany napisał: *I love making a pleasurable environment for myself – placing objects that I enjoy looking at around me, making the space work for my needs* (‘Uwielbiam czynić moje otoczenie przyjemnym dla mnie – umieszczając przedmioty, które lubię, tak jakby patrzyły na mnie ze wszystkich stron, sprawiając, by przestrzeń pracowała dla moich potrzeb’). Także mówienie o *home* jako łóżku lub sofie albo też gdy wspomniano, że DOM należy posiadać na własność implikuje komfort fizyczny.

Kategorie nadrzędne: bezpieczeństwo, komfort, ciepło, szczęście, rodzina, miłość i zamknięcie się przed światem zewnętrznym, przed obcymi, ale i czasem też przed bliskimi, we własnym sanktuarium.

2.12. Bazowe syndromy brytyjskiego home

2.12.1. Ludzie ogólnie i rodzina, bliscy, przyjaciele

41 cytatów-segmentów (w ankietach)

37/200 (200 cytatów wybranych z korpusu on-line)

29/200 (200 cytatów wybranych z kontekstów prasowych 2012–2014)

Ankietowani w odpowiedzi na pytanie, co stanowi o istocie „prawdziwego” *home*, zdecydowanie najczęściej wymieniali ludzi, tych, z którymi się obcuje, których się kocha. Także w prasie i w tekstach z korpusu rodzina pojawia się bardzo często. Wyraźnie przywiązuje się dużą wagę do otaczania się bliskimi, dającymi wsparcie ludźmi.

[4] *Home is having your family or partner around you - when I think of home I think of chatting to my family and boyfriend and just generally look forward to spending time with them if I haven't seen them all day or for a couple of days.* [ankieta]

[Dom to posiadanie swojej rodziny lub partnera przy sobie – kiedy myślę o domu myślę o gawędzeniu z moją rodziną lub chłopcem i tak po prostu zwykle czekanie, by spędzić czas z nimi, jeśli ich nie widziałam cały dzień lub od kilku dni].

[5] *Home are people who I love.* [ankieta]
[Dom to ludzie, których Kocham],

ale także pies, kapcie, prace domowe i łóżko/sofa:

[6] *When i think of home i think of my children and my dog, and putting on my slippers having spent the day in heels. then i think about the jobs i have to do when i get home, such as washing up laundry and what i will have for dinner, Most of all i think about my bed especially if i am tired.* [ankieta]

[Kiedy myślę o domu, myślę o moich dzieciach i moim psie i włożeniu kapci po spędzeniu całego dnia na szpilkach. Potem myślę o pracach, które muszę wykonać jak wrócę do domu, takich jak: zmywanie i co podam na obiad. Przede wszystkim myślę o moim łóżku, szczególnie jeśli jestem zmęczona].

2.12.2. Komfort psychiczny (i fizyczny)

10 cytatów-segmentów (w ankietach)

61/200 (z korpusu narodowego on-line)

46/200 (z kontekstów prasowych 2012–2014)

Znacznie częściej poczucie komfortu i szczęścia stanowi nieodłączną cechę *home*.

[7] *A place where I feel completely happy and comfortable.* [ankieta]

[Miejsce, gdzie się czuję zupełnie szczęśliwa i gdzie jest mi wygodnie/gdzie czuję się komfortowo].

[8] *There's no place like home.* [CODP]

[Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej].

[9] *Expelled from the comfort of home usually at the tender age of eight, they were compelled until they left school (or, in some cases, university) to associate almost exclusively with other boys, whose behaviour towards them was unpredictable.* [BNC C90 702, *Empire and the English character*. Tidrick, Kathryn. London 1992: 172–260]

[Wykluczeni z domowego komfortu zwykle w niedojrzałym wieku ośmiu lat, byli zmuszani do momentu opuszczenia szkoły (lub, w niektórych przypadkach, uniwersytetu) do obcowania prawie wyłącznie z innymi chłopcami, których zachowanie wobec nich było nieprzewidywalne].

2.12.3. Bezpieczeństwo

9 cytatów-segmentów (w ankietach)

17/200 (z korpusu on-line)

62/200 (z kontekstów prasowych 2012–2014)

Bardzo często przywoływaną niezbędną cechą DOMU jest poczucie bezpieczeństwa, jakie ten dom powinien zapewniać. Jest to temat artykułów w prasie i tam też wiele miejsca poświęca się bezpieczeństwu DOMU jako ojczyzny.

[10] *She had an almost childish sense of comfort when she was with him; the comfort of a roaring fire in the grate, muffins for tea, home and safety.* [BNC HH9 2735, *Tortoise by candlelight*, Bawden Nina, London 1989]

[Miała ona prawie dziecięce poczucie komfortu, kiedy była z nim; komfort trzaskającego w palenisku ognia, muffinki na herbatkę, dom i bezpieczeństwo].

[11] *Renting or buying a safe home is the number one priority.* [BNC BNL 290, *One's company*, Underwood Lynn, Southampton: Ashford 1989]

[Wynajęcie lub kupienie bezpiecznego domu jest „priorytetem numer jeden”].

[12] *Safety, safely, safe home.* [BNC 1130, *The other country*, Duffy C. A. London: Anvil Poetry Press, 1993]

[13] *All the bad children are safe at home.* [*Tooth and claw*, Oxford Bookworms edition, Border, Rosemary and Saki, Oxford 1991]

[Wszystkie niegrzeczne dzieci są bezpieczne w domu].

[14] *All my children are safe at home.* [BNC FSK 278, *The Brontë story*, Oxford Bookworms edition, Vicary Tim, Oxford 1991]

[Wszystkie moje dzieci są bezpieczne w domu].

[15] *homes in many urban areas around the world now exist to protect their inhabitants and not to integrate people with their communities.* [Gumpert Gary, Susan J. Drucker, *The Mediated Home in the Global Village*, „Communication Research”, 25(4), 1998: 430]

[domy w wielu miejskich obszarach na świecie istnieją teraz, by chronić swych mieszkańców, a nie integrować ludzi z ich wspólnotami].

Home to DOM na wyspie – Wielka Brytania, ojczyzna, której należy bronić przed atakami obcych i wrogów.

2.12.4. **Miejsce dobrych wspomnień**

7 cytatów-segmentów (w ankietach)

7/200 (w korpusie on-line)

5/200 (z kontekstów prasowych 2012–2014)

Home to ponadto miejsce miłych, ciepłych, ogólnie dobrych wspomnień, szczególnie z okresu dzieciństwa. W tekstach zwracających uwagę na ten aspekt przejawia się nutka nostalgii, tęsknoty za sielską brytyjskością.

[16] *Three quarters of all the teenagers questioned would open their hearts at home.* [*The Daily Mirror*, London: Mirror Group Newspapers, 1992]

[Trzy czwarte wszystkich pytaných nastolatków otworzyłyby swoje serca w domu].

[17] *As well as any money to be shared out, there are the bits and pieces, often not valuable in themselves, but relics of the family home which are closely associated with everyone's memories of early years.* [BNC BLW 1051, *Forty plus*. Batchelor Mary, Tring Herts, Lion Publishing plc, 1988]

[Tak jak jakieś pieniądze do podziału, istnieją drobiazgi, różnaitości, często niezbyt cenne same w sobie, ale pamiątki domu rodzinnego, które są ściśle związane z czyimiś wspomnieniami z wczesnych lat].

Ten syndrom ściśle wiąże się z następnym przywołującym skojarzenia z DOMEM rodziców, dziadków lub innych przodków.

2.12.5. DOM rodziców / dziadków / przodków

7 cytatów-segmentów (w ankietach)

15/200 (w korpusie on-line)

2/200 (w kontekstach prasowych 2012–2014)

Mimo iż Anglicy z reguły wcześniej opuszczają DOMY rodzinne, zwraca uwagę nutka tęsknoty za DOMAMI, w których się wychowali.

[18] *At the home of his paternal uncle he was very much at home.* [BNC ABL 1336, *Edward Thomas: a portrait*, Thomas R. George, Oxford 1987]

[W domu swego wujka ze strony ojca zawsze czuł się jak w domu].

[19] *Some families congregated weekly at their grandparents' home for music.* [BNC AP7 1228, *I don't feel old*, Abendstern Michele, Thompson Paul, Itzin Cathy, Oxford 1990]

[Niektóre rodziny co tydzień gromadziły się w domu swoich dziadków dla muzyki].

[20] *She was thinking of our grandparents' home in the country, our father's people.* [BNC HD7 1245, *Miscellaneous unpublished*, u.p., n.d.]

[Myślała o domu naszych dziadków na wsi, dziadków ze strony ojca].

2.12.6. Miejsce, gdzie się urodziłeś / miejsce, skąd pochodzisz

7 cytatów-segmentów (w ankietach)

0/200 (z korpusu on-line)

3/200 (z kontekstów prasowych 2012–2014)

Home to również miejsce urodzenia w sensie metaforycznym oczywiście, bo dziś niemal nikt nie rodzi się w DOMU. Ciekawe, że takie sformułowania okazały się dość częste w wypowiedziach ankietowanych. W tym znaczeniu to także DOM jako ojczyzna:

[21] *Home is a place where you were born and from where you originate.* [ankieta]
[Dom to miejsce, gdzie się urodziłeś i z którego pochodzisz].

2.13. DOM jako kompleksowy konstrukt mentalny

Za J. Bartmińskim i I. Bielińską-Gardziel przyjęto koncepcję opisu integralnego rozpatrując koncept jako całość („gestalt”) z uwzględnieniem charakterystyk, społecznych (rodzina, ludzie, człowiek – w przypadku DOMU brytyjskiego często jest zamieszkanym przez jednostkę), funkcjonalnych (do

czego DOM służy), kulturowych (jakie wartości konotuje pojęcie DOM), także psychicznych i biologiczno-społecznych oraz psychospołecznych aspektów (podkreślanie związku z DOMEM rodziców, dziadków, z tradycjami tych DOMÓW). Jak wynika z analizy wszystkich danych S-A-T, głównym i bazowym sensem DOMU jest *mieszkanie*, ale w domu brytyjskim jest to przebywanie razem i realizacja potrzeb uczuciowych, potrzeby miłości, przyjaźni, komfortu, bliskości z innymi w ognisku domowym (*hearth*) oraz bezpieczeństwa, bycia pod opieką bliskich lub przeciwnie – pożądanej samotności, ciszy. Idea przebywania z kimś jest kluczem do semantyki kulturowej *home* i dotyczy to głównie ludzi, choć niekoniecznie rodziny. W aspekcie kulturowym bardzo ważne jest też odnawianie/„tworzenie” DOMU (*doing up the home*, DIY). „Prawdziwy” DOM dla Brytyjczyka to zatem DOM komfortowy, zapewniający prywatność, to ja i moja rodzina, to DOM rodziców, do którego się wraca we wspomnieniach, który się idealizuje i którego sielankowość wciąż da się zauważyć w literaturze i w dyskursach prasowych, choć pozornie wydaje się, iż wczesne usamodzielnianie się Brytyjczyków ma wpływ na rozluźnienie więzów emocjonalnych z najbliższą rodziną, czyli ze swoim *home*, to nie można wyciągnąć takiego wniosku ani z przeprowadzonych ankiet, ani z przestudiowanych tekstów.

„Prawdziwy” DOM to także ojczyzna (patrz wyżej).

2.14. Podmiot dla *home*:

Podmiot dla *home*: Znaczenie przenośne – rodzina i bliscy, w tym również zwierzęta, najczęściej pies.

Home jako koncept w języku angielskim sam w sobie konotuje rodzinę i jest podmiotowy w odróżnieniu od *house*. Nie ma wyraźnego odróżnienia miejsca przeznaczonego do zamieszkania przez ludzi, bo zwierzęta też zamieszkują *home*. *Home* zatem niekoniecznie jest „miejscem” dla ludzi i nie o miejsce tu chodzi, a raczej o stworzoną „rodzinną” atmosferę.

2.15. *Home* w relacji do innych wartości

Home w relacji do innych wartości: *home and family*, *home and love*, *home and happiness*, *home and safety*, *home and traditions*, *home and Britishness*. Niezmiernie ważne było, a współcześnie znów staje się, chronienie DOMU przed agresorami, a w szczególności przed terrorystami, którzy ten DOM zamieszkują.

W prasie i tekstach unaocznia się dbałość o bezpieczeństwo narodowe i stabilność państwa zapewnione przez rządzących i instytucje państwowe, których nazwy same w sobie oddają troskę o *home*, jakim jest Wielka Brytania: *The Home Office; the Home Secretary; the Home Counties*.

2.16. Zakres znaczeniowy *home*

Zakres znaczeniowy *home*: ludzie – rodzina, miejsce, w którym się przebywa z bliskimi; *home island* – wyspa DOM; ojczyzna.

2.17. Cechy *home* (LDCE)

Cechy *home* (LDCE): *comforting, cosy, comfortable, sweet, guarantees feeling of safety and feeling of being wanted, love, place where you grew up, place of first and good and happy memories, idealised world where you would wish to be able to come back when you run into problems, home of mum and dad, true home – where my family and friends are, traditional home, having atmosphere, being inhabited for a long time, British traditional home.*

2.18. Fundamenty *home*

Fundamenty *home*: rodzina, ludzie, miłość, szczęście, komfort psychiczny i fizyczny. Fundamentami *home* w języku angielskim brytyjskim są ludzie i pozytywne uczucia, jakich doświadczają i nierozzerwalnie wiąże się to z samym konceptem wyrażanym leksemem *home* w zestawieniu z leksemem *house*. Jest to poczucie bycia sobą, bycia kochanym i zawsze chcianym, mimo sprzeczek i napięć (patrz wyżej).

Mimo iż często mówi się o raczej luźnych więzach w angielskich rodzinach, szczególnie jeśli chodzi o więzy rodzice – dorosłe dzieci, to jednak sentymentalny aspekt DOMU rodziców często pojawia się w wierszach i piosenkach. W tym wariacie znaczeniowym wciąż obecna jest sielskość, spokój i swojskość angielskiej wsi, tak dobrze sportretowana choćby w powieściach detektywistycznych Agathy Christie. Angielski DOM łączy sielskość wsi z gwarem miast:

[22] *Imagine a peaceful country retreat, on a long distance footpath, within easy reach of large buzzy cities, with shopping, museums, art galleries, sports and rock concerts...* [The Guardian, Home Exchange section, 10.10. 2014]

[Wyobraź sobie spokojne wiejskie ustronie, przy długiej ścieżce, z łatwym dostępem do gwarnych miast, z zakupami, muzeami, galeriami sztuki, sportami i koncertami rocka...].

W angielskim brytyjskim silnie zakorzeniły się słowa *Green, green grass of home* [Zielona, zielona trawa domu] z piosenki Amerykanina Claude „Curly” Putnam z Nashville. Wykonanie Toma Jonesa przyczyniło się do upowszechnienia i piosenki i samego tytułowego wyrażenia⁴.

⁴ „The old home town looks the same,
As I step down from the train,
And there to meet me is my mama and papa
Down the road
I look and there runs Mary

Takie idylliczne wyobrażenie *home* i jego otoczenia towarzyszy Anglikom, gdy wspominają dawne czasy i DOM rodziców, czasem dziadków, ale właściwie nie ma mowy o wcześniejszych pokoleniach, chyba że jest to arystokratyczny rodowód.

Ważny jest proces, który z *house* czyni *home*:

[23] *Low Birk Hatt Farm has always been home for my family.* [BNC BN6 34]
[Farma Low Birk Hatt zawsze będzie domem dla mojej rodziny].

lub kładzie się nacisk na duchowe korzyści wynikające z posiadania *home*:

[24] *I knew I had found my spiritual home.* [BNC CHA 3721]
[Wiedziałem, że znalazłem mój duchowy dom].

Interesujące jest antonimiczne zestawienie dające metaforyczne określenie odczuwania samotności w DOMU, a zatem także wśród bliskich: *'homeless-at-home'*. Wyrażenie to zostało stworzone, by oddać dramat osób, szczególnie kobiet, które nie czują się dobrze w swym *home*, są samotne, wyobcowane lub nawet prześladowane [Wardhaugh 1999: 91–109].

2.19. *Home* jako obiekt, o który się dba

Dla Anglika wieczne konstruowanie, „poprawianie” i upiększanie DOMU, to wyrażanie jego tożsamości i choć wiąże się to ściśle, w sensie fizycznym, ze współłekssem *house*, to także w sensie metaforycznym jest mowa o „home improvements”:

[25] *Which brings me to the English mania for 'home improvements', or 'DIY'. When Pevsner described 'the proverbial Englishman' as 'busy in house and garden and garage with his own hands', he hit the proverbial nail on the head. Never mind football, this is the real national obsession. We are a nation of nestbuilders. Almost the entire population is involved in DIY, at least to some degree.* [Fox 2004: 43]

[To przypomina mi o angielskiej manii „poprawiania domu” lub Zrób To Sam. Kiedy Pevsner opisał „przysłowiowego Anglika” jako „pracującego w domu i ogrodzie własnymi rękoma” trafił w sedno. Zapomnijmy o piłce nożnej, to prawdziwa narodowa obsesja. Jesteśmy nacją budowniczych gniazd. Prawie cała populacja jest zaangażowana w Zrób To Sam, przynajmniej do pewnego stopnia].

Anglicy, chyba jak żadna inna nacja, przywiązują ogromną wagę do *do-it-yourself* (*DIY*) – zrób to sam. Majsterkowanie w DOMU, to zarówno męska,

---

(...)
Yes, they'll all be there to meet me,
Arms reaching, smiling sweetly
It's good to touch the green,
green grass of home.”

jak i kobieca forma spędzania wolnego czasu. W ten sposób DOM podlega nieustannym przemianom, stale jest tworzony, a w ten sposób jest wyrazem osobowości mieszkańców. Podobnie rzecz ma się z ogrodem na tyłach DOMU, bo to on znacznie częściej jest dumą właścicieli, ale i miejscem odpoczynku w miejscu, gdzie nikt nie narusza tak bardzo cenionej przez Anglików prywatności.

Ponadto:

[26] *The English obsession with home-improvements is not just about territorial marking, of course. It is also about self-expression in a wider sense: your home is not just your territory, it is your primary expression of your identity. Or at least that is how we like to think of it. Almost all of our DIY-temple sample saw themselves as exercising their creative talents, and other interviews with nestbuilders in furniture shops, department stores and homes confirm that although DIYing may be, for some, merely an economic necessity, we all see the arrangement, furnishing and decorating of our homes as an expression of our unique personal taste and artistic flair {sic!}*. [Fox 2004: 44]

[...urządzenie/dekorowanie naszych domów jako wyraz oryginalnego, indywidualnego gustu i artystycznego smaku].

Ciekawe, że ten element brytyjskiej kultury nie pojawia się w ogóle w ankietach.

2.20. *Granice home*

DOM jako „miejsce” moje/prywatne, do którego obcy lub/i ci, których nie chcę, nie mają wstępu, bo podmiot decyduje: „who comes and goes in it”. *Home* jako moje sanktuarium:

[27] *It also signifies a place where I can decide to have my own sanctuary even from my children and husband*. [ankieta]

[To także oznacza miejsce, gdzie mogę zdecydować o posiadaniu mojego własnego sanktuarium, nawet przed moimi dziećmi i mężem].

Są to też zatem granice, jakie stawiamy ludziom – i obcym, i tym, z którymi przebywamy na co dzień.

2.21. *Home jako obiekt dążeń*

Home się posiada, tęskni za nim, przywołuje się *home* we wspomnieniach, podmiot idealizuje swój *home* i chce go upodobnić do DOMU swoich rodziców, DOMU z czasów dzieciństwa.

2.22. Naruszenie granic *home*

Home jako ojczyzna, która ma być bezpiecznym DOMEM, i do której niechętnie wpuszczamy obcych, podobnie zresztą jak do swoich rodzinnych DOMÓW.

Po przestudiowaniu wielu materiałów źródłowych, zdecydowaliśmy się skupić na Anglii i potraktować zebrany materiał na temat różnic kulturowych i narodowościowych Wielkiej Brytanii – językowo-kulturowy obraz DOMU Szkocji, Walii i Irlandii Północnej – jako materiał do ewentualnych dalszych studiów. Jednak mimo takiego zawężenia, nie da się uniknąć, a zatem całkowicie pominąć, wzmianek dotyczących wymienionych wyżej części Zjednoczonego Królestwa, bo one współistnieją w życiu codziennym i współtworzą rzeczywistość w Wielkiej Brytanii. Anglicy przywiązują ogromną wagę do *Britishness* i *Englishness of home* jako ojczyzny, Anglii. Wyraźnie widoczna opozycja swój – obcy: *English – not English; Englishman – alien, non-Englishman*.

Przysłowie *An Englishman's home is his castel* oddaje jedną z najważniejszych cech nadrzędnych angielskiego DOMU – fakt, iż zapewnia możliwość zamknięcia się i odizolowania od innych. Występuje ono jednak w dwóch formach z wyrazem *home* lub rzadziej *house*: *An Englishman's house is his castle*. To przysłowie wywodzi się ze starego prawa sformułowanego przez prawnika Edwarda Coke'a (1552–1634)⁵.

Wielka Brytania – wyspa, której trzeba bronić wszelkimi sposobami tak w sensie dosłownym, to znaczy walcząc w razie potrzeby, jak i poprzez eksponowanie brytyjskiej/angielskiej kultury. Ta troska bycia w Europie, ale i jednocześnie poza nią, towarzyszyła Anglikom co najmniej od czasów najazdów Rzymian, ale współcześnie została wystawiona na ciężką próbę z powodu nasilenia się napływu imigrantów.

Konieczność obrony domu-ojczyzny najlepiej została unaoczniona przez Winstona Churchilla, przemawiającego do Izby Gmin House of Commons 4 czerwca 1940 r., zagrzewając do przeciwstawienia się napaści hitlerowców następującymi słowami:

[28] *We shall defend our island, whatever the cost may be, we shall fight on the beaches, we shall fight on the landing grounds, we shall fight in the fields and in the streets, we shall fight in the hills; we shall never surrender.* [Churchill 1940]

[Powinniśmy bronić naszej wyspy, bez względu na koszt, powinniśmy walczyć na plażach, powinniśmy walczyć na terenach do lądowania, powinniśmy walczyć na polach, powinniśmy walczyć na ulicach, powinniśmy walczyć na wzgórzach; nigdy nie powinniśmy się poddać].

⁵ „A person has the right to refuse entry to his home. For a man's house is his castle, et domus sua cuique”.

Od tamtej pory wyrażenie *we shall fight on the beaches* stało się metaforycznym odniesieniem do zamknięcia się Brytyjczyków przed napływem obcych do DOMU.

Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę metaforyczne „naruszanie” granic, w obie strony zresztą, to najczęściej takie sformułowania padają w odniesieniu do innych religii i ich obecności w Anglii, która stała się również DOMEM ludzi wyznających różne religie:

[29] *British jihadi fighters desperate to return home from Syria and Iraq*. [Tawnsend M., *The Guardian*, 25. 10. 2014]

[Brytyjscy bojownicy przeciwko dżihadowi desperacko pragnący wrócić do domu z Syrii i Iraku...].

2.23. *Home* ostoją brytyjskości

W tym kontekście bardzo ważną rolę odgrywa opozycja swój – obcy. *Home* to twierdza, w której jednak przebywają ludzie, którzy okazują sobie nawzajem uczucia i zrozumienie.

Tutaj mieści się także aspekt humorystyczny tak szalenie ważny w kulturze brytyjskiej. Nie możemy przemilczeć *British sense of humour*.

Anglika obowiązuje wiele niepisanych zasad, których dobrze wychowanemu „przedstawicielowi tej nacji” nie wypada złamać, jak np. wpychanie się do kolejki. Są też jednak rzeczy, które obowiązkowo trzeba mówić i chwalić, np. podczas wizyty w czyimś domu: odpowiedzią na czyjeś skargi dotyczące ogromu problemów, jakich dostarczył zakup i urządzenie domu powinno być współczucie wyrażone: „You must be exhausted!”; „What a nightmare!”. Właściciel powinien zaprzeczać pochwałom i powinien narzekać na trudy przy zakupie domu, jak i jego urządzaniu.

W tradycyjnym obrazie/modelu domu nie może zabraknąć „pana DOMU” i „pani DOMU”, kominka, czajniczka i filiżanek do herbaty, psa oraz ogrodu. Niemniej jednak coraz częściej dom to schronienie jednej osoby lub pary, co wskazuje na łatwo zauważalne zmiany społeczno-kulturowe ostatnich dekad.

Na religię zwrócono uwagę w jednej z ankiet oraz w dyskursie publicystycznym. Nie udało się tego wyraźnie wyodrębnić w tekstach, co nie musi oznaczać, że faktycznie jest nieobecny. Mniejsze poświęcanie uwagi sprawom wiary jest, jak się wydaje, spowodowane sakralizacją społeczeństwa brytyjskiego, choć we wcześniejszych latach duże znaczenie miał fakt, iż Brytyjczyk to człowiek biały wyznania chrześcijańskiego (patrz wyżej: Wstęp, tradycyjny model). W ostatnich dziesięcioleciach aspekty religijne DOMU to najczęściej podkreślanie różnic między religiami, a co za tym idzie – eksponowanie konfliktów na tle religijnym w *home*, jakim dla Brytyjczyków i imigrantów jest Wielka Brytania.

Postawa Anglika wobec sąsiadów, rodaków i w ogóle innych mieszkańców danej społeczności jest szczególna i obwarowana wieloma nakazami i zakazami kulturowymi, jak choćby nie zadawanie pytań na tematy osobiste lub np. związane z finansami.

To ostatnie znaczenie powiązane jest też z *British grooming-talk* – rozmowy kontrolowane. W rozmowach towarzyszy Anglikom wiele tematów objętych tabu, niedozwolonych, uznawanych za wykraczające poza dobre wychowanie (patrz wyżej).

Niemniej jednak bardzo ważna jest rutyna zachowań, jak np. wspólne picie herbaty po południu, choć współczesne społeczeństwo angielskie „zapomina” o *five o'clock tea time*, to świat zewnętrzny nie pozwala zaniechać tego zwyczaju.

Keep the home fires burning [Podtrzymywanie ogniska domowego] – oddaje jak ważna jest codzienna rutyna i zaspokajanie potrzeb w DOMU i w interakcjach ze społeczeństwem.

Jak wspomniano, kluczowy jest również aspekt humorystyczny, wręcz prześmiewczy w niektórych sytuacjach i umiejętność śmiania się z siebie:

[30] *If you are rich and single, I'm home.* [Napis na wycieracze]
[Jeśli jesteś bogatym kawalerem, jestem domem].

Kultura angielska jest powszechnie znana na świecie, a Anglicy z wyjątkową dbałością podchodzą do zabytków przeszłości i udostępniają je zwiedzającym nieodpłatnie (wyjątek stanowią kolekcje, muzea prywatne lub wystawy o szczególnym wydźwięku).

Mieści się tu też sportowe znaczenie *home*:

[31] *With the new Wembley in the making, England were forced to play a number of home games around the country.* [Collet M., *Daily Mail*, 8. 10. 2014]

2.24. Co znaczy *mieszkać/żyć (to live)* – eksplikacja domeny [ZDARZENIE]

To live znaczy w języku angielskim m.in.: [1] mieć swój DOM w konkretnym miejscu (*to have your home in a particular place*); [2] roślina lub zwierzę mieszka w jakimś miejscu, to znaczy rośnie tam lub ma tam DOM (*home*); [3] żyć w określonym czasie lub kiedy mają miejsce określone zdarzenia; [4] być gdzieś trzymanym (nieformalnie o rzeczach, przedmiotach); [5] wieść konkretny tryb życia, żyć w szczególny, konkretny sposób (*to have a particular type of life; to live in a particular way*); [6] żyć, być żywym (*to be alive*); [7] żyć ze sobą – odnośnie pary bez ślubu (*to live with/together*); [8] żyć dla kogoś lub czegoś (*to live for sbd/sth*; kolokacje, np.: *to live and breathe sth* – cieszyć się robieniem czegoś tak bardzo, że spędza się większość swojego czasu na tej czynności; *to live for the day when* – pragnąć, by coś się wydarzyło) oraz inne.

3. Profilowanie bazowego pojęcia *home*

Home jako wartość nie podlega wyraźnie widocznemu profilowaniu w brytyjskich dyskursach publicznych. Dają się wyróżnić wymiary: lokatywny (L), kiedy jest mowa o tym, iż wracamy skądś lub idziemy do DOMU; psychiczny (P), społeczny (S), narodowościowy (X), fizyczny (F) i ideologiczny (I). Jedynie w prasie feministycznej uwidocznił się profil *home* jako „narzędzia zniewolenia kobiety”, jednak znacznie częściej to praca jest miejscem wykorzystywania kobiet.

Słowniki odnotowują także poniższy tekst kliszowany odzwierciedlający tradycyjny sposób postrzegania ról społecznych kobiet i mężczyzn: *A woman's place is in the home* [Miejsce kobiety jest w domu].

Jest to powiedzenie obecne w bardzo wielu kulturach, które – jak by się mogło wydawać, powinno było stracić swą wymowę w społeczeństwie, gdzie od dawna kobiety pracują poza DOMEM, łączą pracę zawodową z obowiązkami rodzinnymi i zajmują czołowe stanowiska w rządzie.

Podstawowy koncept DOMU różni się, ale nieznacznie, w różnych typach brytyjskich dyskursów prasowych: centrolewicowy, centroprawicowy, feministyczny, angielski, szkocki, walijski, irlandzki. Choć profilowanie pojawia się w pismach, artykułach i książkach o charakterze feministycznym oraz powstających w ramach *gender studies*, to różnice te nie są bardzo wyraźne.

Przeanalizowaliśmy:

– centrolewicowe *The Guardian* jako broadsheet – gazeta dużego formatu i *Daily Mirror* brukowiec/tabloid,

– centroprawicowe *The Daily Telegraph* jako broadsheet – gazeta dużego formatu i *The Sun* jako brukowiec/tabloid.

W tabloidach, bez względu na profil polityczny, da się zaobserwować nacisk na brytyjskość DOMU w znaczeniu ogniska domowego, miejsca zamieszkania oraz kraju, skontrastowaną z niebezpieczną, śmieszną i niezrozumiałą zagranicą. *Island home* manifestował się zarówno w artykułach sportowych, jak i tych o tematyce politycznej. Bardzo dużą wagę przywiązuje się do „domowych” opowieści i wieści (*home stories, home news*), szczególnie jeśli mają sensacyjny wymiar. Zatem przykładowo – morderstwa, które opisują brukowce, to morderstwa w rodzinie, innymi słowy – morderstwa *at home*. Ponadto wiele jest mowy o *home décor*, ogrodach przydomowych, obcokrajowcach w DOMU, czyli w Anglii i o wojnach domowych.

Nie zabrakło też kwestii bezpieczeństwa, zapewniania ludziom możliwości i praw wspierających ochronę DOMU, jeśli bezpieczeństwo i prywatność zostały w pewien sposób naruszone, czy to poprzez włamanie, czy choćby niechciane odwiedziny akwizytorów reklamujących swoje produkty. *The Sun* podkreśla „konieczność” posiadania DOMU na własność, co zawsze było jednym z wio-

dających i tradycyjnych haseł Partii Konserwatywnej. Wreszcie – we wszystkich typach dyskursu w omawianej prasie łatwo zauważalne jest wsparcie polityki na rzecz kraju jako DOMU, na rzecz DOMU i rodziny – *for 'the home'*.

Gazety dużego formatu profilują koncept HOME w bardzo zbliżony sposób. Dużo się pisze o *home décor i doing up the home*: majsterkowanie w DOMU i w ogrodzie. Równie zdecydowanie podkreśla się „domową”, czyli brytyjską politykę, domowy rynek i brytyjskie wydarzenia kulturalne promujące wyspiarski kraj, spychając w cień zagranicę, ale z uwydatnieniem manifestującej się w wielu dziedzinach życia przewagi kultury brytyjskiej nad innymi.

Zatem, mimo wyraźnych rozbieżności w orientacji ideowej dotyczących wielu aspektów życia społecznego, w prasie centrolewicowej i centroprawicowej nie da się zaobserwować istotniejszych różnic w profilowaniu konceptu HOME. Nie są też one aż tak znaczące, jeśli chodzi o profilowanie pojęcia HOME w prasie dużego formatu i brukowej.

Można wyróżnić polityczny punkt widzenia, kiedy jest mowa o Ministerstwie Spraw Wewnętrznych *The Home Office; the Home Secretary; the Home Counties* jako hrabstwach położonych wokół Londynu, a zatem skoncentrowanych wokół głównego ośrodka rozwoju Anglii, ale i Wielkiej Brytanii w ogóle.

Wprawdzie wszelkie różnice między Brytyjczykami z różnych stron Wielkiej Brytanii, jak twierdził G. Orwell, a za nim K. Fox: *fade away the moment any two Britons are confronted by a European* [znikają w momencie, kiedy dwóch Brytyjczyków spotyka Europejczyka], niemniej jednak różnice między warstwami społecznymi są bardzo wyraźne. Klasowy punkt widzenia, choć jest właściwie związany z fizycznym aspektem DOMU, jego urządzeniem i rozmawianiem o DOMU jako *house*, co (jak wspomniano wyżej) wymaga, naszym zdaniem, odrębnego studium (patrz przypisy 1 i 4).

Możemy mówić o *British traditional home* (tradycyjnym brytyjskim *home*), że postrzega się go jako rodzinę mieszkającą w domu z ogrodem, najlepiej dwoma, oraz z psem. Na kominku stoją zdjęcia rodziny. Rano pani DOMU przynosi do łóżka herbatę z mlekiem, a w czasie *tea time* rodzina spotyka się przy filiżance popołudniowej herbaty.

Wyraźnie da się wyodrębnić **brytyjski punkt widzenia**, gdy Brytyjczycy myślą o ojczyźnie jako o swoim *home* i ma to szczególny wydźwięk i znaczenie w dyskursach politycznych i religijnych.

4. Podsumowanie

Angielski DOM (*home*), wnioskując na podstawie wszystkich typów danych S-A-T, jawi się jako miejsce, gdzie mieszkają bliscy sobie ludzie, a każdy z nich zyskuje tam bezpieczeństwo, komfort i twierdzą dla swej prywatności.

Home to rodzina, którą się tworzy, ale i w szczególności DOM rodziców oraz ojczyzna. Co ciekawe, znacznie częściej *home* nazywają Anglię potomkowie imigrantów. By DOM był DOMEM (*home*), powinien być własnością w sensie prawnym. DOM to zatem miejsce izolacji od społeczeństwa, ale i miejsce, do którego wracamy po pracy, po dniach aktywności:

[32] *Home is where you come to when you have nothing better to do.* [Margaret Thatcher Margaret, *Vanity Fair* 1991]

[Dom to miejsce, do którego przychodzisz, kiedy nie masz nic lepszego do roboty].

Leksem *home* jak do tej pory rzadko pojawia się w kontekście fizykalnym, jeśli już, to ogromną wagę przywiązuje się do posiadania DOMU z ogrodem (lub najlepiej dwoma) na własność. Ponadto, czasem rozmawianie o częściach DOMU, takich jak choćby toaleta czy ogród, jest traktowane jako brak dobrych manier. Musimy zawsze jednak pamiętać o wyraźnej klasowości angielskiego społeczeństwa i o tym, iż to, co wolno w niższych warstwach społecznych, bywa niewybaczalne w wyższych i odwrotnie:

[33] *'Toilet' is another word that makes the higher classes flinch – or exchange knowing looks, if it is uttered by a would-be social climber.* [Fox 2004: 31]

[Toaleta jest innym słowem, które sprawia, że wyższe klasy zżymają się – lub wymieniają porozumiewawcze spojrzenia, jeśli zostanie ono wypowiedziane przez wspinającego się po drabinie społecznej].

Home zatem, mimo jego wyraźnych konotacji metaforyczno-społeczno-kulturowych, jest symbolicznym stanem posiadania (z odwołaniami w presupozycji do fizykalnych aspektów i współkonceptu *house*), jest też nierozzerwalnie związany z osobą lub osobami, które go stworzyły, a jest to proces przemiany *house* w *home* (por. Finch, Hayes 1994).

Home jest na tyle określonym konceptem, iż w związkach frazeologicznych występuje bez przedimka i dotyczy to zarówno przedimka nieokreślonego *a*, jak i określonego *the*, np. *go home* 'iść do domu'; *get home* 'dotrzeć do domu'; *bring something home to somebody* 'sprawić, by ktoś zrozumiał, jak coś jest poważnego, trudnego lub niebezpiecznego'.

Ważnym zjawiskiem na terenie Wielkiej Brytanii była *homification of the public space* – „udomowienie” *przestrzeni publicznej* – to znaczy nadanie domowej przytulności stacjom kolejowym, barom, pubom, kawiarniom i herbaciarniom lub biurom.

Kate Fox jako antropolog kultury tak napisała o znaczeniu DOMU (*home*) dla jej rodaków Anglików:

[34] *But an Englishman's home is much more than just his castle, the embodiment of his privacy rules, it is also his identity, his main status-indicator and his prime obsession. And the same goes for English women. This is why a house is not just something that you passively 'have', it is something that you 'do', something that you 'work on'.* [Fox 2004: 43]

[Ale dom/home Anglika to o wiele więcej niż jego zamek, to uosobienie jego zasad prywatności, to także jego tożsamość, jego główny wskaźnik statusu i jego główna obsesja. I to samo dotyczy kobiet. To dlatego dom/house to nie po prostu coś, co się biernie 'posiada', to jest coś, co się 'robi', coś nad czym się 'pracuje'].

Choć poniższe słowa napisał Edgar A. Guest uważany za poetę amerykańskiego, to urodził się przecież w Anglii i Anglicy przyznaliby mu przypuszczalnie rację:

[35] *It takes a heap o' livin' in a house t' make it home.* [Edgar A. Guest]
[Kupę życia zabiera, żeby z budynku uczynić dom].

Konkludując, jak napisał jeden z ankietowanych:

[36] *A house is not a home as they say. True home to me at this point in time is where my family or friends are, I certainly hold some connection to the places I have lived in the past but I think in reality those are mostly memories of the time spent with the people there and the place itself is just the background.* [ankieta]

[House to nie home, jak mówią. Prawdziwy dom dla mnie w tym momencie jest tam, gdzie jest moja rodzina lub przyjaciele, odczuwam oczywiście pewien związek z miejscami, w których mieszkałem w przeszłości, ale myślę, że w rzeczywistości to są głównie wspomnienia czasu spędzonego tam z ludźmi, a samo miejsce jest tylko tłem].

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Altman Irwin, Werner Carole M. (red.), 1985, *Home Environments*, London-New York.
 Roger Avery, Goldscheider Frances, Speare Alden Jr, 1992, *Feathered Nest/Gilded Cage: Parental Income and Leaving Home in the Transition to Adulthood*, „Demography”, 29 (3), s. 375–88.
 Arén Eje, Benjamin David N., Saile David, Stea David, 1995, *The Home: Words, Interpretations, Meanings and Environments*, England-U.S.A.
 Chapman Tony, Hockey Jenny (red.), 1999, *Ideal Homes? Social Change and Domestic Life*, London.
 Crystal Ben, Russ Adam, 2013, *Sorry I'm British!*, London.
 Darke Jane, 1994, *Women and the Meaning of Home*, [w:] *Housing Women*, red. Rose Gilroy, Roberta Woods, London-New York.
 Douglas Mary, 1991, *The Idea of Home: A Kind of Space*, „Social Research”, 58 (1), s. 287–307.
 Finch Janet, Lynn Hayes, 1994, *Inheritance, Death and the Concept of Home*, „Sociology”, 28 (2), s. 417–433.

- Fox Kate, 2004, *Watching the English. The Hidden Rules of English Behaviour*, London.
- Fox Kate, 2014, *Przejrzeć Anglików. Ukryte zasady angielskiego zachowania*, tłum. Agnieszka Andrzejewska, Warszawa.
- Giles Judy, 1993, *A Home of One's Own: Women and Domesticity in England 1918–1950*, „Women's Studies International Forum”, 16 (3), s. 239–253.
- Gilroy Paul, 1982, *There ain't no black in the Union Jack*, London.
- Glyptis Sue, McInnes Hamish, Patmore John A., 1987, *Leisure and the Home*, London.
- Glyptis Susan A., Chambers Deborah A., 1982, *No Place Like Home*, „Leisure Studies”, 1 (1), s. 247–262.
- Gregson Nicky, Lowe Michelle, 1995, *Home-Making: On the Spatiality of Daily Social Reproduction in Contemporary Middle-Class Britain*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 20, s. 224–235.
- Gregson Nicky, Lowe Michelle, 1994, *Servicing the Middle Classes: Class, Gender and Waged Domestic Labour in Contemporary Britain*, London.
- Gumpert Gary, Drucker Susan J., 1998, *The Mediated Home in the Global Village*, „Communication Research”, 25 (4), s. 422–438.
- Gurney Craig M., 1997, *Half of Me Was Satisfied: Making Sense of Home Through Episodic Ethnographies*, „Women's Studies International Forum”, 30 (3), s. 373–386.
- Haraven Tamara K., 1991, *The Home and the Family in Historical Perspective*, „Social Research”, 58 (1), s. 253–285.
- Hockey Jenny, Chapman Tony, 1999, *Houses of Doom, [w:] Ideal Homes? Social Change and Domestic Life*, London.
- Hunt Pauline, 1989, *Gender and the Construction of Home Life, [w:] Home and Family: Creating the Domestic Sphere*, red. Allan Graham, Crow Graham, London, s. 66–81.
- Kearns Ade, Hiscock Rosemary, Ellaway Anne, Macintyre Sally, 2000, *Beyond Four Walls. The Psycho-Social Benefits of Home: Evidence From West Central Scotland*, „Housing Studies”, 15 (3), s. 387–410.
- Lawrence Roderick J., 1987, *What Makes a House a Home?*, „Environment and Behaviour”, 19 (2), s. 154–168.
- Madigan Ruth, Munro Moira, 1991, *Gender, House and Home: Social Meanings and Domestic Architecture*, „Journal of Architecture and Planning Research”, 8, s. 116–132.
- Madigan Ruth, Moira Munro, 1996, *House Beautiful: Style and Consumption in the Home*, „Sociology”, 30 (1), s. 41–57.
- Madigan Ruth, Munro Moira, Smith Susan J., 1990, *Gender and the Meaning of Home*, „International Journal of Urban and Regional Research”, 14 (2), s. 625–647.
- McCracken Grant, 1989, *Homeyness: A Cultural Account of One Constellation of Consumer Goods and Meanings, [w:] Interpretive Consumer Research*, red. Elizabeth C. Hirschman, Provo UT, s. 168–183.
- Moore Jeanne, 2000, *Placing Home in Context*, „Journal of Environmental Psychology”, 20 (3), s. 207–217.

- Mowl Graham, Pain Rachel, Talbot Carol, 2000, *The ageing body and homespace*, „Area”, 32 (2), s. 189–197.
- O’Bryant Shirley L., 1983, *The Subjective Value of ‘Home’ to Older Homeowners*, „Journal of Housing for the Elderly”, 1 (1), s. 29–43.
- Parke Ross D., 1978, *Children’s Home Environments: Social and Cognitive Effects*, [w:] *Children and the Environment*, red. Irwin Altman, Joachim F. Wohlwill, New York-London.
- Perkins Harvey C., Thorns David C., Winstanley Ann, Newton Bronwyn M., 2002, *The Study of ‘Home’ From a Social Scientific Perspective: An Annotated Bibliography Second Edition*, Canterbury-New Zeland.
- Putnam Tim, 1993, *Household Choices: Design in Domestic Consumption*, [w:] *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*, red. John Bird, Barry Curtis, George Robertson, Lisa Tickner, London.
- Roth Margot, 1991, *Family Language: Keeping Women Close to Home*, „Women’s Studies Journal”, 1, s. 1–13.
- Rullo Guiseppina, 1987, *People and Home Interiors, A Bibliography of Recent Psychological Research*, „Environment and Behaviour”, 19 (2), s. 250–259.
- Rybczyński Witold, 1987, *Home: A Short History of an Idea*, USA.
- Saunders Peter, 1989, *The Meaning of Home in Contemporary English Culture*, „Housing Studies”, 4 (3), s. 177–192.
- Saunders Peter, Williams Peter, 1988, *The Constitution of Home: Towards a Research Agenda*, „Housing Studies”, 3 (2), s. 81–93.
- Sibley David, 1995, *Geographies of Exclusion. Spaces of Exclusion: Home, Locality, Nation, in Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*, London.
- Somerville Peter, 1997, *The Social Construction of Home*, „Journal of Architectural and Planning Research”, 14 (3), s. 226–245.
- Terkenli Theano S., 1995, *Home as a Region*, „Geographical Review”, 85 (3), s. 324–334.
- Tomas Annabel, Dittmar Helga, 1995, *The Experience of Homeless Women: An Exploration of Housing Histories and the Meaning of Home*, „Housing Studies”, 10 (4), s. 493–515.
- Valentine Gill, 1999, *Eating In: Home, Consumption and Identity*, „The Sociological Review”, 47 (3), s. 491–524.
- Wardhaugh Julia, 1999, *The Unaccommodated Woman: Home, Homelessness and Identity*, „The Sociological Review”, 47 (1), s. 91–109.
- Wright Gwendolyn, 1991, *Prescribing the Model Home*, „Social Research”, 58 (1), s. 213–225.

Wykaz skrótów

sb – somebody (ktoś).

sth – something (coś).

CET – Collins English Thesaurus online: <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/englishthesaurus/home?showCookiePolicy=true> [15.09.2014].

CODP – *The Concise Oxford Dictionary of Proverbs*, Oxford 2003.

- LDCE – *Longman Dictionary of Contemporary English*, Essex: Longman Group.
 NOPDME – *The New Oxford Picture Dictionary Monolingual English Edition*, Oxford
 – New York: Oxford University Press.
 O OCD – *Online Oxford Collocation Dictionary*: <http://oxforddictionary.so8848.com/search?word=home> [15.09.2014]
 OT – *Thesaurus*, Oxford 2007.
 OTSQ – *Oxford Treasury of Sayings and Quotations*, Oxford 2011.
Domestic Space Bibliography: http://cgi.sfu.ca/~space/cgi-bin/domestic-space_bib.cgi?action=sort_user_pref_Title [15.09.2014]

The linguistic and cultural picture of HOME in contemporary British English

The authors aim at reconstructing the English concept of HOME, treating HOUSE as a co-concept with a distinctly physical meaning. Their analysis of S-Q-T data shows that the key to the cultural semantics of HOME is the idea of staying in someone's company (also important are associations with animals, especially the dog: a place inhabited by animals is also referred to as *home: dogs' home* or *cats' home* 'a shelter'). To a Britisher, a "true" home is cosy and comfortable, which guarantees privacy; a home is "me and my family" or, more generally, "me and my family and friends"; it is a home of one's parents or grandparents that one idealises. For an inhabitant of the British Isles, their homeland is also a "true" home.

The description takes into account the changing models of HOME: the traditional model, the ones of the war and post-war times, of the 80ties and 90ties and the model of the beginning of the 21st century. Tabloids and newspapers, regardless of their political background, portray HOME as *hearth and home*, putting emphasis on *home décor* and *doing up the home*; home is also understood here as the home country, opposed to the dangerous, ridiculous and incomprehensible foreign countries. Tabloids relish telling "home" stories. An important recent phenomenon in Great Britain is *homification of the public space*, i.e. giving public places a cosy, home-like feel.

DOM *à la française*: w poszukiwaniu pojęcia bazowego

Elżbieta Skibińska
Aline Viviand

Artykuł stanowi próbę zrekonstruowania francuskiego sposobu rozumienia pojęcia DOM w oparciu o dane pochodzące z trzech kategorii źródeł: systemowych, ankietowych i tekstowych.

Analiza materiału pozwala na wyodrębnienie dwóch sposobów francuskiego pojmowania DOMU: jako miejsca prywatnego i jako miejsca publicznego (instytucji, przedsiębiorstwa). Do takiego rozróżnienia skłaniają autorki zarówno definicje słownikowe, jak i użycia tekstowe, w których oba sposoby są obecne, przy czym źródła leksykograficzne definiują je oddzielnie.

W materiale empirycznym zaskakuje całkowita nieobecność domu jako miejsca publicznego, wyraźnie zaś pojawia się dom jako bezpieczna przystań (praktycznie nieobecna w tekstach).

Biorąc pod uwagę dane słownikowe, ankietowe i użycia tekstowe leksemu *maison*, autorki proponują szerokie rozumienie domu jako budynku, który daje długotrwałe schronienie, zapewnia poczucie bezpieczeństwa fizycznego i psychicznego osobom lub wspólnotom, wspólnotami tymi mogą być rodzina, ale też instytucja lub przedsiębiorstwo, charakteryzujące się swoistymi i specyficznymi zwyczajami, zasadami czy wartościami, decydującymi o ich odmienności od innych wspólnot.

1. Wstęp

Poniższe rozważania są próbą zrekonstruowania francuskiego sposobu rozumienia pojęcia DOM przy zastosowaniu założeń metodycznych projektu EUROJOS¹. Zgodnie z tymi założeniami opierają się one na danych pocho-

---

¹ Dla potrzeb prac prowadzonych w ramach międzynarodowego projektu „Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów na tle porównawczym” (EUROJOS), w wyniku dyskusji toczących się podczas wielu spotkań, została sformułowana tzw. „instrukcja metodologiczna” mająca służyć autorom opracowującym wybrane pojęcia aksjologiczne; jej syntetyczna wersja, która

dzących z trzech kategorii źródeł (tzw. S-A-T): systemowych (słowniki języka francuskiego: ogólne, etymologiczne, frazeologiczne, słowniki synonimów i antonimów), ankietowych (eksperymentalnych) i tekstowych (korpus: teksty języka ogólnego w jego wariacie najpowszechniejszym: potocznym, obiegowym²); o zastosowanym w tej pracy materiale patrz niżej 2.2.

Praca wykorzystuje wstępne wyniki badań przedstawionych w artykule Skibińskiej (2014)³. Niniejsze studium zmierza do pełniejszej rekonstrukcji francuskiego sposobu rozumienia interesującego nas pojęcia.

Zajmiemy się najpierw informacjami pochodzącymi kolejno ze słowników, tekstów i ankiet; następnie zaś – na ich podstawie – spróbujemy zrekonstruować francuski sposób pojmowania DOMU.

2. Dane systemowe

2.1. Słowniki

Za podstawę badań słownikowych uznałyśmy leksem *maison* (jako najbliższy leksykalny odpowiednik polskiego leksemu *dom*). Punktem wyjścia zaś uczyniłyśmy jego definicje zaproponowane przez autorów trzech słowników języka francuskiego:

1) *Trésor de la Langue Française* (TLF), czyli powstałego w latach 1971–1994 największego, szesnastotomowego (zawierającego ponad 100 000 słów i 270 tys. definicji) słownika francuszczyzny, opartego na korpusie składającym się w 80 % z tekstów literackich i w 20 % z naukowych (przede wszystkim z lat 1789–1965);

2) *Le Nouveau Petit Robert* (NPR), czyli słownika średniego (ponad 60 tys. słów i 300 tys. znaczeń). Słownik ten ukazuje się rokrocznie od 1967, najpierw jako *Le Petit Robert*, a od 1993 jako *Nouveau Petit Robert*; należy do najczęściej zalecanych słowników języka francuskiego, zbiera przede wszystkim słownictwo literackie;

3) popularnego encyklopedycznego słownika Larousse w wersji internetowej (<http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/maison>) – liczącego 135 tys. haseł.

---

ukazała się drukiem w 2009 roku (zob. Abramowicz, Bartmiński, Chlebda, 2009), jest podstawą przyjętego tu postępowania.

² Podstawowym typem tekstów są teksty reprezentujące styl popularnonaukowy i prasę wielkonakładową. Jeśli to możliwe, teksty współczesne wybierane są także z istniejących korpusów określonego języka.

³ Opierały się one na analizie znaczeń słownikowych leksemu *maison*, która posłużyła jako tło do pokazania sposobu pojmowania pojęcia DOM przez francuskich studentów z północno-wschodnich regionów Francji (departamenty Nord i Pas-de-Calais). Wnioski wypływające z tamtych badań miały charakter wstępnego rozpoznania.

Dane pochodzące z tych słowników uzupełnione zostały o materiał pochodzący z innych słowników języka francuskiego, ze słowników synonimów, etymologicznych oraz wyrażen frazeologicznych (patrz Bibliografia).

2.2. Etymologia

Słowo *maison* pochodzi od łacińskiego słowa *mansio* (w dop. *-onis*) w znaczeniu ‘miejsce pobytu, zamieszkania’. Według słownika TLF w końcu X wieku miało ono znaczenie ‘budynek mieszkalny’; od XV w. pojawiają się wyrażenia wskazujące na odesłania do mieszkania/schronienia zaspokajających potrzebę określonego rodzaju spędzania czasu, np. w wyrażeniach *maison de plaisance* (‘dom przyjemności’), *maison de campagne* (dosłownie: ‘dom na wsi’) lub *maison de chasse* (dosłownie: ‘dom na polowania’); można uznać to za wyłanianie się znaczenia ‘budynek specjalnego przeznaczenia’. Na początku XII wieku *maison* nabrało znaczenia ‘osoby, które żyją razem, które mieszkają w tym samym domu’ np. *maison du roi* (dosłownie: ‘dom króla, czyli zespół ludzi, którzy zapewniają funkcjonowanie dworu królewskiego’; również znaczenie: ‘rodzina’). Także w XII wieku można znaleźć we francuskiej literaturze nowe użycia w znaczeniu ‘budynek o specyficznym przeznaczeniu’, np. w wyrażeniach *maison Dieu* (‘dom Boga’, czyli miejsce, w którym można umieścić i leczyć chorych) albo w znaczeniu ‘klasztor, opactwo’; *maison de chartre* ‘więzienie’); w kolejnych stuleciach (szczególnie od XVIII wieku) pojawiają się nowe użycia (*maison de force* ‘więzienie’, *maison de retraite* ‘dom wycofania/oddalenia’, czyli ‘dom starców’, *maison de correction* ‘dom poprawczy’). Od końca XVIII stulecia coraz liczniej pojawiają się użycia *maison* w znaczeniu ‘instytucja’, ‘przedsiębiorstwo’: *maison de commerce*; *maison de prêt*; *maison de banque*. Od pierwszej połowy XX wieku notowana jest konstrukcja, w której *maison* występuje w opozycji do innego rzeczownika, ze znaczeniem ‘właściwy dla danej zbiorowości (instytucji, rodziny, przedsiębiorstwa)’.

2.3. Znaczenia leksemu *maison*

We wszystkich analizowanych słownikach rzeczownik *maison* ma po kilka znaczeń. W zależności od założeń leksykografów, ich definicje są opatrywane dodatkowymi uściśleniami, a także ilustrowane przykładami pochodzącymi z materiału autentycznego (TLF, NPR) lub preparowanymi (Larousse). Materiał egzemplifikacyjny różni się także liczbą podawanych kolokacji, w jakich stosowane jest interesujące nas słowo. Jednak wszystkie zawierają podobne definicje, które układają się w dwie grupy, odpowiadające dwóm głównym znaczeniom:

I. ‘mieszkanie człowieka’ (i znaczenia derywowane przez metonimię lub metaforę):

1) ‘budynek mieszkalny przeznaczony dla ludzi’.

Przykłady kolokacji podane w TLF zwracają uwagę na istnienie ścian, otworów w ścianach i dachu domu, a także na jego wielkość: *façade, mur, ouvertures, toit d'une maison* ‘fasada, ściana, otwory, dach domu’; *grande, petite maison* ‘duży, mały dom’; *maison à deux, trois étages, de quinze pièces* ‘dom dwu-, trzypiętrowy; dom piętnastoizbowy’); po nich następuje seria dotycząca „jakości” domu, związanej z przynależnością społeczną jego mieszkańców czy właścicieli: *maison bourgeoise, cossue, humble, modeste, riche, somptueuse* ‘dom mieszczański, dom świadczący o dużym majątku właściciela; dom ubogi; skromny, bogaty, wspaniały/zbytorny’, jego usytuowaniem w sąsiedztwie: *maison contiguë, individuelle, isolée, voisine* ‘dom szeregowy, wolnostojący, osobny, sąsiedzki’, budulcem: *maison de bois, de briques, de pierres* ‘dom drewniany, ceglany, kamienny’, a wreszcie „geograficznym” modelem domu, właściwym dla lokalnych zwyczajów architektonicznych: *maison arabe, basque, méridionale, provençale* ‘dom arabski, baskijski, śródziemnomorski, prowansalski’⁴;

2) ‘lokal (budynek mieszkalny lub jego część) służący jako mieszkanie’; to znaczenie jest podstawą znaczenia wyrażenia przysłówkowego *à la maison* ‘w domu’, synonimicznego wobec wyrażenia *chez soi* ‘u siebie’, ‘we własnym domu’⁵; przez metonimię, rzeczownik *maison* może oznaczyć także wnętrze domu i sposób jego urządzenia: *maison confortable* ‘wygodny dom’, *maison intime* ‘kameralny dom’, *maison en désordre* ‘dom, w którym panuje nieporządek’, *décorer une maison* ‘urządzić/udekorować dom’, *équiper une maison* ‘wyposażyć dom’, *installer une maison* ‘urządzić/stworzyć dom’.

3) ogół spraw domowych, gospodarstwo domowe: *maison bien tenue* ‘dom dobrze prowadzony, utrzymywany we właściwym porządku’; *administrer la maison* ‘zarządzać, gospodarować domem’; *maître/maîtresse de maison* ‘pan/pani domu, czyli gospodarz/gospodyni’; *faire sa maison* ‘dosłownie: robić swój

⁴ Można tu zwrócić uwagę na to, że w prawie francuskim *maison individuelle* (‘dom wolnostojący/indywidualny’) jest zdefiniowany jako budynek do użytku mieszkalnego lub zawodowego (*usage professionnel*) i mieszkalnego, nieobejmujący więcej niż dwóch mieszkań (Code de la construction et de l’habitation z 19 grudnia 1990, numer 90-1129, art. R 231-11, <http://www.codes-et-lois.fr/code-de-la-construction-et-de-l-habitation/texte-integral> 2015/04/15). Zob. także definicję zastosowaną w 1968 r., kiedy we Francji sporządzano spis nieruchomości służących jako główne miejsce zamieszkania : „on appelle «maison individuelle» toute construction entièrement ou principalement à usage d’habitation, et comportant un seul logement (est considéré comme logement d’habitation tout local séparé et indépendant, utilisé pour l’habitation)” (Durif, Bernard 1969 : 8)

⁵ To znaczenie wykorzystują też metaforyczne wyrażenia odsyłające do kościoła lub nieba jako domu Boga: *la maison de Dieu, du Seigneur* ‘dom Boga, dom Pana’: ‘kościół, świątynia’; *la maison du Père, la maison céleste, éternelle* ‘dom Ojca, dom niebieski, dom wieczny’, ‘niebo’, ‘raj’, ‘miejsce, gdzie udajemy się po śmierci’.

dom, czyli przyjąć pracowników domowych’; w tym ostatnim wyrażeniu *maison* znaczy ‘miejsce zatrudnienia służby domowej’, podobnie jak w wyrażeniach: *les gens de maison* ‘ludzie domu, czyli pracownicy domowi’, *entrer, se mettre en maison* ‘pójść na służbę’;

4) ‘osoby mieszkające w jednym domu (rodzina, domownicy)’: *une maison accueillante, amie, charitable* ‘dom gościnny, przyjazny, dobroczynny’, *le fils, la fille de la maison* ‘syn, córka domu’,

5) ‘ród, dynastia’: *être issu d’une Maison* ‘pochodzić z domu’; *grande, illustre Maison* ‘duży, sławny dom’; *maison souveraine* ‘dom panujący’; *maison d’Autriche, de France, de Lorraine* (dosł.) ‘dom Austrii, dom Francji, dom Lotaryngii’, czyli ‘dom austriacki, francuski, lotaryński’;

II. ‘instytucja, przedsiębiorstwo’

6) a. leksem *maison* wchodzi w skład syntagmy, która może być nazwą ogólną instytucji publicznej, powołanej do zaspokajania pewnych potrzeb społecznych (z czym wiąże się przebywanie w jej siedzibie, w określonym celu) – od najbardziej ogólnych: *maison commune, maison de ville* ‘dom komunalny, dom wspólny, ratusz’ – po jasno określone: *maison d’arrêt* (dosłownie ‘dom aresztowania’), ‘więzienie’; *maison de correction* (dosłownie ‘dom poprawiania’), ‘dom poprawczy’; *maison de retraite* (dosłownie ‘dom oddalenia’), ‘dom starców’; *maison de la culture* ‘dom kultury’; *maison close, publique* ‘dom zamknięty’, ‘publiczny’ (miejsce uprawiania prostytucji)⁶; za instytucję o specjalnym statusie można też uznać siedzibę zakonu, np. *la maison des Dominicains* oraz *maison de la recherche* (dosłownie ‘dom badań naukowych’) – część uniwersytetu francuskiego (także jego siedziby) obsługującą sferę badań naukowych po jej formalnym oddzieleniu od działalności dydaktycznej; często jest to odrębny budynek, a określenie *Maison de la recherche* jest używane jako nazwa własna, stąd zapis z użyciem wielkiej litery; inne przypadki, kiedy słowo *maison* wchodzi w skład nazwy własnej konkretnej instytucji i/lub jej siedziby, to *Maison de la Radio* (dosłownie ‘Dom Radia’ – Radio France, francuski nadawca publiczny) oraz *Maison Blanche* (‘Biały Dom’, siedziba prezydenta USA).

b. syntagma funkcjonuje także jako nazwa własna siedziby instytucji publicznej; *Maison de Presse, Maison du Livre, Maison de la Culture, Maison de la Recherche, Maison de la Radio*;

7) ‘przedsiębiorstwo handlowe lub przemysłowe’; tu należałoby także zwrócić uwagę na notowane przez wszystkie słowniki użycie przysłówkowe

⁶ Można tu zwrócić uwagę, że instytucja o specyficznej funkcji, za jaką można uznać dom publiczny (miejsce uprawiania prostytucji), ma jeszcze inne nazwy zbudowane z leksemem *maison*: *maison de claques, de joie, de passe, de prostitution, de rendez-vous, de tolérance* (BEI).

leksemu *maison*, w znaczeniach ‘zrobiony na miejscu, nie przemysłowo’ oraz ‘właściwy danej instytucji’: *esprit maison*, *formation maison*, *diplôme Maison* – nierzadko z elementem waloryzacji pozytywnej, jak w stosowanym w hotelarstwie i gastronomii określeniu takim, jak *pâté*, *tarte*, *vol-au-vent maison*, które podkreślają dobrą jakość potrawy, wynikającą z faktu, że została wykonana na miejscu, a nie kupiona czy zamówiona na zewnątrz.

III. ‘obszar nieba’

8) *astrol.*: niebo jest podzielone na 12 obszarów (domów), 12 *maisons*; konfiguracja cech w danym obszarze i w danym momencie może posłużyć jako podstawa przy analizie przyszłości danego człowieka (tworzeniu horoskopu).

2.4. Hiperonimy, hiponimy, synonimy⁷

Słowo *maison* wchodzi w związki bliskoznaczne z dwiema seriami słów:

– pierwsza uwydatnia znaczenie ‘budynek’: *bâtiment* ‘budynek, gmach’, *bâtisse* ‘budynek’, *construction* ‘budynek’, *édifice* ‘budynek, budowla’, *immeuble* ‘budynek w mieście, kilkupiętrowy, z lokalami mieszkalnymi, handlowymi lub służącymi jako siedziba instytucji’;

– druga uwydatnia znaczenie ‘miejsce, w którym się mieszka’: *habitation* ‘miejsce, gdzie się mieszka’, *domicile* ‘miejsce zamieszkania’, *logement* ‘mieszkanie’, *demeure* ‘mieszkanie’, *logis* w średniowieczu ‘dom seniora, rycerza, pana; dziś także: rodzaj hotelu, zajazd’, *habitacle* ‘przybytek’, *résidence* ‘rezydencja’.

Słowa te w większości mogą pojawić się jako *genus proximum* w definicji leksemu *maison*, można by więc uznać je za hiperonimy.

Samo słowo *maison*, definiowane jako ‘budynek mieszkalny’, może zostać użyte jako *genus proximum* w definicji wielu słów, które nazywają różne rodzaje czy odmiany budynków, służących jako mieszkanie człowieka, i które można by potraktować jako jego hiponimy, np.: *bungalow* ‘bungalow’, *cabane* ‘chałupa’, *cahutte* ‘chata’, *case* ‘chatka’, *chalet* ‘drewniany szałas górski; drewniany dom w Alpach, najczęściej z balkonem’, *château* ‘zamek’, *chaumière* ‘chata kryta strzechą’, *hôtel* ‘pałac miejski’; *hutte* ‘szalas’, *maisonnette* ‘domek’; *mas* ‘dom w Prowansji’; *manoir* ‘siedziba szlachecka’; *palais* ‘pałac’, *pavillon* ‘pawilon’, *villa* ‘willa’.

Słowa te odzwierciedlają zróżnicowanie domu (budynku mieszkalnego) ze względu na (a) wielkość, bogactwo, prestiż, (b) architekturę, związaną m. in. z regionem geograficznym. Zwrócić można też uwagę na istnienie pewnej liczby słów zawierających wartościowanie negatywne budynku, o którym mo-

⁷ Według danych CNRTL (Narodowe Centrum Danych Tekstowych i Leksykalnych; <http://www.cnrtl.fr/>), leksem *maison* nie posiada antonimów.

wa: *baraque* ‘budka, szopa, barak’, *bicoque* ‘rudera, mały i skromny domek’. Należy tu również anglicyzm *building* ‘nowoczesny budynek wielopiętrowy, wieżowiec, drapacz chmur’.

Zarówno słowa hiper-, jak i hiponimiczne wskazują na aspekt fizyczny domu, związany z jego wyglądem (wielkością, kształtem, elementami budulca). Niektóre z tych słów znajdują się w inwentarzu blisko 90. synonimów słowa *maison*, które podaje *Dictionnaire Électronique des Synonymes du Crisco* (DES)⁸. Są to oczywiście synonimy częściowe, tworzące serie, które uwydatniają wybrane elementy znaczenia interesującego nas słowa. Obok aspektu fizycznego (obok wymienionych wyżej należy tu wymienić te, które wnoszą znaczenie ‘część budynku, służąca jako mieszkanie’: *appartement* ‘mieszkanie, apartament’, *logement* ‘mieszkanie’; *suite* ‘apartament w hotelu’, *galeas* ‘poddasze’; *pigeonnier* ‘gołębnik, czyli klitka na poddaszu’⁹, *clapier* ‘królikarnia, czyli klitka’ znajdujemy tu takie, które uwydatniają:

– aspekt bytowy: a) miejsce zamieszkania: *domicile* ‘miejsce zamieszkania’, *logement*, *demeure* ‘mieszkanie’, *habitation* ‘miejsce zamieszkania’, *logis* ‘mieszkanie’, *habitable* ‘mieszkanie’, *résidence* ‘rezydencja’; b) schronienie: *abri*, *gîte* ‘schronisko’, *asile* ‘azyl, schronienie’, *retraite* ‘zaczysze’, *nid* ‘gniazdo’;

– aspekt społeczny: a) rodzina: *famille* ‘rodzina’, *foyer* ‘ognisko domowe’, *parents* ‘rodzice’, *lares* ‘lary, rodzinny dom’, *pénates* ‘penaty’, *bercail* ‘owczarnia, czyli dom rodzinny’; b) ród: *descendance* ‘pochodzenie, potomstwo’, *lignée* ‘potomstwo, linia’, *naissance* ‘urodzenie, pochodzenie’, *origine* ‘pochodzenie’, *dynastie* ‘dynastia’; c) osoby współtworzące gospodarstwo domowe: *ménage* ‘gospodarstwo domowe’, *gens*, *domesticité* ‘służba domowa’, *domestique* ‘sługa, służący, pracownik domowy’; d) osoby mieszkające w tym samym domu i należące do wspólnego gospodarstwa: *maisonnée* ‘domownicy’; d) instytucja publiczna: *institution* ‘instytucja’, *institut* ‘instytut’, *établissement* ‘instytucja’, *clinique* ‘klinika’, *hôpital* ‘szpital’, *prison* ‘więzienie’; e) przedsiębiorstwo: *commerce* ‘handel, sklep’, *entreprise* ‘przedsiębiorstwo’, *firme* ‘firma’, *ferme* ‘gospodarstwo rolne’; f) miejsce kultu religijnego: *temple* ‘świątynia’.

– aspekt psychiczny: dom jako własność, własny ką: *chacunière* ‘własne mieszkanie’, *chez-soi* ‘własny ką, u siebie w domu’, *nom* ‘nazwisko’,

⁸ Słownik elektroniczny, powstały na bazie siedmiu słowników „klasycznych”, zawiera 49 254 słów tworzących 202 776 wzajemnych związków (więcej: <http://www.crisco.unicaen.fr/Presentation-du-dictionnaire.html>).

⁹ Należy tu zwrócić uwagę, że niektóre z tych słów (*pigonnier*, *bercail*, *nid*, *clapier*...) to zleksykalizowane metafory, wykorzystujące podobieństwo mieszkania ludzkiego i „mieszkania” zwierząt.

propriété ‘własność’; tu można zaliczyć także anglicyzm *home* ‘u siebie, we własnym domu’.

Trzeba tu także wymienić określenia metonimiczne, które również podkreślają przede wszystkim fizyczny aspekt domu: *toit* ‘dach/dom’, *couvert* ‘schronienie’, *feu* ‘ogień’, *interieur* ‘wnętrze’, *séjour* ‘pobyt’.

3. Dane tekstowe

3.1. Informacje wstępne

Dane tekstowe oparte są na dwóch zbiorach cytatów:

a) pochodzących z bazy Frantexte, obejmującej teksty literackie, filozoficzne, naukowe i techniczne (ok. 10 %), opracowanej w latach 70. ubiegłego stulecia jako podstawa materiałowa słownika *Trésor de la Langue Française*. Po zakończeniu prac nad słownikiem jest nadal rozwijana i liczy dziś blisko 4 516 tekstów pochodzących z lat 1180–2012 (z tego 1026 tekstów powstałych po roku 1950)¹⁰. Wykorzystany przez nas zbiór obejmuje 130 cytatów wybranych przypadkowo z tekstów powstałych w latach 1960–2012.

b) pochodzących z elektronicznych wersji czasopism: *Le Monde* (centrolewicowego dziennika informacyjnego), *Midi Libre* (centrolewicowego dziennika informacyjnego regionu Languedoc-Roussillon), *Le Parisien* (dziennika informacyjnego regionu Île-de-France), *Notre Temps* (magazynu dla seniorów, informującego o emeryturach, przepisach prawa, zdrowiu itp.), *Marie Claire* (magazynu kobiecego o modzie i urodzie), *Gala* i *Closer* (czasopisma kobiece, poświęcone życiu celebrytów).

Zbiór obejmuje 150 cytatów wyekscerpowanych w okresie od 16. do 27. grudnia 2014 r. z numerów opublikowanych on-line w latach 2012–2014.

3.2. Dom na podstawie analizy materiału tekstowego z korpusu TLF

Poddany analizie materiał tekstowy w zasadniczym trzonie powtarza podane wyżej (pkt. 1.3) rozróżnienia sposobów rozumienia leksemu *maison*; odnajdujemy zatem dwa zasadnicze znaczenia słownikowe:

I. ‘mieszkanie człowieka’ (i znaczenia derywowane przez metonimię) oraz II. ‘instytucja, przedsiębiorstwo’. O ile jednak cytaty-segmenty, w których słowo *maison* pojawia się jako nazwa instytucji lub przedsiębiorstwa, nie wnoszą nowych elementów znaczenia, o tyle szczegóły kontekstowe wskazują takie cechy domu pojmowanego jako mieszkanie człowieka, których materiał słownikowy nie rejestruje.

¹⁰ Zob. http://www.frantext.fr/scripts/regular/7fmr.exe?CRITERE=QUI_FTX_QUEST_CE_DONC;ISIS=isis_bbibftx.txt;OUVRIR_MENU=1;s=s124f1b4c;ISIS=isis_bbibftx.txt

Trzeba tu jednak mocno podkreślić, że poszczególne użycia w konkretnym kontekście podlegają wpływowi znaczeń innych elementów współwystępujących, a to prowadzi do tego, że dana okurencja może kumulować w sobie kilka znaczeń, co pociąga za sobą niemożliwość ich ostrego rozgraniczenia. Zdarza się także, że pewne elementy znaczenia „neutralizują się” w danym użyciu, jak się to dzieje w przykładach [1] – [3]; słowo *maison* odsyła tu do budynku, najprawdopodobniej, acz niekoniecznie mieszkalnego. W [2] – [3] budynek widziany jest przede wszystkim jako punkt w przestrzeni, służący jako pewien punkt odniesienia (cel ruchu, element pozwalający usytuować inny element przestrzeni itp.):

[1] [...] *il faut bien en venir à la nécessité qu'a l'artiste de couvrir des murs, de décorer un intérieur ou un extérieur, de participer à l'édification d'une maison privée ou publique, et par là à la vie sociale.* [Cassou 1960]

[Jakieś dziesięć kroków od domu skręcili w lewo, żeby pozostać pod osłoną jabłoni [...] wkrótce przestali widzieć okno stajni. Podeszli jeszcze trochę, aż minęli dom].

[[...] prowadzi to do odczuwanej przez artystę potrzeby przykrywania ścian, dekorowania wnętrza albo części zewnętrznych, uczestniczenia w tworzeniu budynku publicznego lub prywatnego, a przez to – w życiu społecznym].

[2] *Il voulut se pencher vers la gauche pour regarder en direction de la maison, mais son pied porta sur une branche morte.* [Clavel 1960]

[Chciał pochylić się na lewo, żeby popatrzeć w stronę domu].

[3] [...] *le type commençant à infléchir sa course pour repartir vers la maison, ralentissant à peine [...].* [Simon 1960]

[[...] człowiek zaczynający zmieniać kierunek, żeby pobiec w stronę domu].

W następujących zdaniach zaś:

[4] *Au deuxième étage de la maison voisine, cet homme à sa fenêtre [...].* [Mauriac 1961]

[Na drugim piętrze sąsiedniego domu/budynku mężczyzna w oknie].

[5] *Nous arrivâmes à l'angle d'une petite rue, bordée de maisons basses en briques. À la porte de chaque maison, se tenait une femme en tablier blanc.* [Mac Orlan 1961]

[Dotarliśmy do rogu uliczki, przy której stały niskie ceglane domy. W drzwiach każdego domu stała kobieta w białym fartuchu].

[6] [...] *impossible, comme autrefois, de revenir en courant vers la maison depuis le coin le plus obscur du jardin.* [Sollers 1961]

[[...] niemożliwe, by wrócić biegiem do domu z najciemniejszego kąta ogrodu].

możemy zaobserwować wspomnianą wyżej kumulację cech: dom jest tu użyty przede wszystkim jako punkt odniesienia w przestrzeni, ale wskazane są także elementy jego wyglądu: budulec (*en briques*), wielkość (*maisons basses; deuxième étage*), składające się na całość elementy „konstrukcyjne” (*fenêtre*,

porte), a wreszcie specyficzne otoczenie (*jardin*; zob. także przykład 10).

Przykład [6] jest jednym z kilku, w których eksplicytnie wskazuje się obecność ogrodu (lub sadu, czasem przywołanego przez użycie nazw drzew owocowych, jak w przykładzie [7] jako element przestrzeni związanej z domem (podkreślona jest w ten sposób „jednorodzinność” budynku, jakim jest dom; w tej przestrzeni mogą także pojawiać się inne zabudowania (stajnie i inne budynki gospodarcze); podkreślony w ten sposób zostaje mieszkalny charakter domu (*maison*):

[7] *Arrivés à une dizaine de pas de la maison, ils obliquèrent à gauche pour rester sous le couvert des pommiers [...]. Bientôt, la fenêtre de l'écurie disparut à leur vue. Ils avancèrent encore jusqu'à dépasser la maison.* [Clavel 1960]

[8] *Sartre mangeait du pain d'épice ou du fromage que ma cousine Madeleine déposait avec mystère dans un pigeonnier abandonné, à côté de la «maison d'en bas».* [Beauvoir 1960]

[Sartre jadł piernik albo ser, zostawiany przez moją kuzynkę Madeleine w opuszczonym gołębniku, obok «domu w dole»].

[9] *A gauche, en contrebas, nous avons aperçu notre maison, le laurier, les sièges vides disposés autour, l'allée de cyprès qui joint la terrasse au chemin.* [Vrigny 1963]

[Na lewo, w dole, dostrzeżyliśmy nasz dom, krzak laurowy, rozstawione krzesła, aleję cyprysów, łączącą taras z drogą].

Inną jeszcze cechą domu – budynku mieszkalnego, ujawniającą się w materiale tekstowym, a wpisującą się w aspekt fizyczny, jest ta, którą można określić jako ‘przestrzeń zorganizowana [bardziej lub mniej] funkcjonalnie’:

[10] *Aux environs de mes douze ans, j'avais souffert de ne pas posséder à la maison un coin à moi.* [Beauvoir 1960]

[Koło dwunastego roku życia cierpiałam, że nie mam w domu własnego kąta].

[11] *L'un d'eux, fils unique, [...] n'avait le droit de faire du vélo que dans le garage de sa maison.* [Crocq 2011]

[Jeden z nich, jedynek [...] mógł jeździć na rowerze tylko w garażu swego domu].

[12] *Et d'abord pourquoi qu'il les loge pas chez lui il a une grande maison [...].* [Simon 1960]

[A przede wszystkim dlaczego nie mieszka u siebie, ma przecież wielki dom].

[13] *Je leur installai un vivier dans le lavoir de la maison.* [Crocq 2011]

[Urządziłem im sadzawkę w domowej pralni].

Obok tych nowoujawnionych cech (‘budynek jako punkt w przestrzeni’ i ‘przestrzeń zorganizowana (bardziej lub mniej) funkcjonalnie’) pojawia się także inna niezauważana dotychczas cecha, należąca raczej do aspektu psychicznego (a może bytowego?): dom postrzegany jako ‘własność danej

osoby' (widoczna jest ona już w przykładzie [9], gdzie kumuluje się z cechą 'punkt w przestrzeni'). Słowo *maison* występuje wówczas jako dopełnienie czasowników *avoir*, *posséder*, *acheter*, *vendre* itp., albo – jeśli pełni inną funkcję składniową, jak w [9] – towarzyszą mu elementy nominalne (zaimki dzierżawcze, przydawki) wskazujące właściciela:

[14] *Il y a combien d'années que j'ai vendu La Rossignollière ? [...] Une belle petite maison avec un beau petit jardin dans la rue Basse.* [Mauriac 1961]

[Ile to lat temu sprzedałem La Rossignollière? [...] Piękny domek z pięknym ogródkiem przy ulicy Basse].

[15] *Ses beaux-parents possédaient à Saint-Germain-en-Laye une maison construite et meublée dans un style ultramoderne.* [Beauvoir 1960]

[Jego teściowie mieli w Saint-Germain-en-Laye dom zbudowany i umeblowany w stylu ultramoderne].

[16] *Nous arrivons à Ferrolles, et je montre à Olga la maison de Mme J... [...].* [Beauvoir 1960]

[Docieramy do Ferrolles i pokazuję Oldze dom pani J...].

[17] *En cette première année de paix, Rigueur demeura près de quatre mois [...] dans la maison de ses frères.* [Oldenbourg 1961]

[W tym pierwszym roku po wojnie Rigueur przez prawie cztery miesiące mieszkał [...] w domu swych braci].

Poza tymi nowymi elementami materiał tekstowy dostarcza przykładów na użycia w znaczeniach znanych już z materiału słownikowego. Słowo *maison* odsyła zatem do:

– ogółu spraw domowych, gospodarstwa domowego:

[18] *Or, elle avait sept enfants et la maison à tenir, car ils n'étaient pas riches et Bertrand n'était jamais là.* [Oldenbourg 1961]

[Miała tymczasem siedmioro dzieci i dom do prowadzenia, bo nie byli bogaci, a Bernarda nigdy nie było].

[19] *Mais la maison reposait pratiquement sur moi [...].* [Rochefort 1961]

[Ale dom spoczywał praktycznie na moich barkach].

[20] [...] *de même l'organisation d'une maison riche donne une satisfaction d'un ordre appréciable [...].* [Gennari 1961]

[...] podobnie organizacja/prowadzenie bogatego domu przynosi dużą satysfakcję].

[21] [...] *préparer les jeunes filles à leur rôle d'épouse, de mère de famille et de maîtresse de maison [...].* [sans mention d'auteur 1960]

[...] przygotowanie dziewcząt do roli żony, matki i pani domu].

– osób mieszkających w jednym domu (rodzina, domownicy, w tym służba/pracownicy domowi):

[22] [...] *ils ont la marge nécessaire pour fonder une maison, avoir un enfant commun.* [Gennari 1961]

[[...] mają konieczny margines, żeby założyć dom, mieć wspólne dziecko].

[23] [...] *il devint un des familiers de la maison.* [Beauvoir 1960]

[[...] stał się jednym z przyjaciół domu].

[24] *Ce qu'il y a, je ne veux pas d'une autre femme à la maison.* [Mauriac 1961]

[Chodzi o to, że nie chcę innej kobiety w domu].

[25] *Sa fille est en maison à Lyon [...].* [Mac Orlan 1961]

[Jego córka jest służącą w Lyonie].

– ród, dynastia:

[26] [...] *qu'il s'agisse pour l'auteur de rendre des lettres de noblesse à la maison de Brandebourg [...].* [Gracq 1961]

[[...] autorowi chodziło o oddanie *lettres de noblesse* dynastii brandenburskiej].

Znaczenie drugie, 'instytucja, przedsiębiorstwo', także jest licznie reprezentowane w materiale tekstowym, zarówno jako nazwa instytucji publicznej, powołanej do zaspokajania pewnych potrzeb społecznych (z czym wiąże się przebywanie w jej siedzibie, w określonym celu) (przykłady 28–32), jak i określenie przedsiębiorstwa handlowego lub przemysłowego (przykłady 33–35):

– instytucja, organizacja; budynek będący jej siedzibą:

[27] [...] *on l'expédie dans une maison de santé à quelques kilomètres de la ville.* [Cassou 1960]

[[...] wysyłają go do kliniki kilka kilometrów od miasta].

[28] *Cet homme n'est pas aliéné. Son seul délire est celui du vice, et ce n'est point dans une maison consacrée au traitement médical de l'aliénation que cette espèce de vice peut être réprimée.* [Foucault 1961]

[Ten człowiek nie jest umysłowo chory. Jego jedynym obłędem jest zboczenie, ale to nie w szpitalu, w którym leczy się choroby umysłowe, taki rodzaj zboczenia można opanować].

[29] [...] *elle [...] ne parvient plus à percevoir un asile d'insensés comme un hôpital, mais tout au plus comme une maison de correction.* [Foucault 1961]

[[...] nie potrafi już postrzegać zakładu dla obłąkanych jako szpitala, co najwyżej jako dom poprawczy].

[30] [...] *un autre en bois imitant la campagne était marqué: «Maison des Jeunes et de la Culture».* [Rochefort 1961]

[[...] inny [budynek], drewniany, imitujący wieś, nosił napis: «Dom Młodzieży i Kultury»].

[31] *Un matin, on l'avait transférée à Versailles dans une petite maison d'arrêt réservée aux femmes [...].* [Osmont 2012]

[Któręś ranka przeniesiono ją do Wersalu, do małego aresztu dla kobiet].

– przedsiębiorstwo handlowe lub przemysłowe:

[32] [...] *Frances lui tendit une feuille qui portait l'en-tête de la maison.* [Mac Orlan 1961]

[[...] Frances podał mu kartkę z nagłówkiem firmy].

[33] [...] *le droit d'exploiter en France l'invention de Daimler eut été cédé à la maison Panhard et Levassor.* [Rousseau 1961]

[[...] prawo do użytkowania we Francji wynalazku Daimlera scedowano na przedsiębiorstwo/firmę Panhard et Levassor].

[34] [...] *la maison Saube-Liba construit un métier Rachel jacquard, modèle Liba-Textor.* [Thiébaud 1961]

[[...] w firmie Saube-Liba powstaje warsztat Rachel jacquard, model Liba-Textor].

Należałoby tu zwrócić uwagę, że materiał tekstowy nie zawiera przykładów użycia przysłówkowego leksemu *maison*, w znaczeniach 'zrobiony na miejscu, nie przemysłowo' oraz 'właściwy danej instytucji'. Wydaje się jednak, że przykład pośrednio odsyła do znaczenia 'właściwy danej instytucji / przedsiębiorstwu':

[35] *Très importante aussi est l'ambiance de la maison.* [Collectif 1960]

[Bardzo ważny jest także klimat panujący w przedsiębiorstwie].

3.3. Dom na podstawie analizy materiału tekstowego z elektronicznych wersji czasopism

Leksem *maison* został użyty najczęściej w znaczeniu 'budynek do mieszkania' (68 razy). Można go znaleźć we wszystkich źródłach (a szczególnie często na stronie magazynu *Gala*: 28 razy w 30. cytatach-segmentach) – zazwyczaj w relacjach dotyczących wydarzeń z życia sławnych ludzi (aktorów, członków rodzin panujących, celebrytów). Dom jest tu postrzegany przede wszystkim jako 'własność danej osoby' (cecha bytowa, widoczna już w materiale tekstowym TLF). W znacznej większości cytatów słowo *maison* występuje jako dopełnienie czasowników *vendre*, *céder* 'sprzedać', *acheter* 'kupić', *louer* 'wynająć', *léguer* 'zapisać testamentem', *offrir* 'podać' i oznacza przedmiot pewnej inwestycji albo transakcji; takie handlowe czy „towarowe” ujęcie domu wzmacnia często pojawiająca się obok informacja o cenie sprzedanego

lub nabytego domu. Własność może być wskazana także zaimkiem dzierżawczym lub przydawką:

[36] *Puis-je léguer ma maison à ma fille sans déshériter mon fils?* [„Notre Temps”]
[Czy mogę przekazać w spadku mój dom córce, nie wydziedziczając syna?]

[37] *Agent immobilier de profession, il a été casté par M6 pour lancer un nouveau concept sur des maisons et appartements à vendre/louer/acheter.* [„Closer”]

[Jako zawodowy agent nieruchomości został zatrudniony przez kanał telewizyjny M6 do programu o domach i mieszkaniach na sprzedaż albo do wynajęcia/kupienia].

[38] *Cette maison de Anmer Hall, dans le Norfolk, vient tout juste d'être rénovée.* [„Gala”]

[Ten dom z Anmer Hall w Norfolk właśnie odrestaurowano].

W drugiej kolejności słowo *maison* używane jest w znaczeniu ‘instytucji publicznej, powołanej do zaspokajania pewnych potrzeb społecznych’ (55 cytatów-segmentów). Bardzo licznie pojawia się ono jako część wyrażenia *maison de retraite* ‘dom starców’ (20 razy, w tym 16 na stronie magazynu *Notre Temps*, który jest przeznaczony dla starszych czytelników); obok znajdujemy nazwy ogólne innych instytucji, np. *maison d'arrêt*, *maison de syndicat* itp., a także nazwy własne instytucji, jak *Maison de la Radio* czy *Maison Blanche* (używanej jako synekdocha urzędu prezydenta USA, jego siedziby, ale też mieszkania Baracka Obamy):

[39] *La surpopulation de la maison d'arrêt de Meaux.* [„Le Parisien”]
[Przeludnienie w więzieniu w Meaux].

[40] *Peut-on se faire renvoyer de sa maison de retraite comme on se ferait renvoyer de l'école?* [„Marie Claire”]

[Czy można zostać wydalonym z domu starców tak jak ze szkoły?]

[41] *La CIA a empêché la supervision de son programme par la Maison Blanche.* [„Le Monde”]

[CIA zapobiegła nadzorowaniu swojego programu przez Białą Dom].

[42] [...] *il invitait les socialistes [...] à rassembler «toutes les forces progressistes» dans une nouvelle «maison commune».* [„Le Monde”]

[...] nakłonił socjalistów [...] do zgromadzenia «wszystkich lewicowych sił» w nowym «wspólnym domu»].

Słowo *maison* pojawia się 38 razy w znaczeniu ‘miejsce zamieszkania’, najczęściej w wyrażeniach takich jak *habiter une Maison* ‘mieszkać w domu’, *rentrer à la Maison* ‘wrócić do domu’. Można znaleźć je również w takim znaczeniu w każdym analizowanym źródle internetowym.

[43] *Aujourd'hui, une trentaine de familles y vivent dans des maisons mobiles, des baraquements rafistolés.* [„Le Monde”]

[Dzisiaj około trzydziestu rodzin żyje tam w domach na kółkach/przyczepach, w naprędce remontowanych barakach].

[44] «*Je suis heureux de rentrer à la maison, de voir mes parents et ma femme qui ne savent pas encore (que je suis libéré)*», a confié à l'AFP Artem Siourik, 28 ans, médecin des troupes de l'Intérieur, capturé il y a quatre mois. [„Le Parisien”]

[«Cieszę się, że wracam do domu, że zobaczę rodziców i żonę, którzy jeszcze nie wiedzą (że zostałem uwolniony)» – powiedział agencji AFP Artem Siourik, 28-letni lekarz oddziałów wewnętrznych, wzięty w niewolę cztery miesiące temu].

[45] *Stéphane, quadragénaire, habite une maison des années 1930 à Bourg-la-Reine.* [„Le Monde”]

[Czterdziestoletni Stéphane mieszka w domu z lat 30. w Bourg-la-Reine].

W znaczeniu ‘przedsiębiorstwo handlowe lub przemysłowe’ leksem *maison* pojawił się 25 razy. Na stronie magazynów *Marie Claire* i *Closer* odnosił się prawie wyłącznie do wielkich domów mody (*haute couture*), jak na przykład: *maison Gucci*, *maison Chanel*, *maison Hermès*. Natomiast na stronie *Le Monde* i *Le Parisien* chodziło o różne przedsiębiorstwa i firmy, np. *maison d'édition* ‘dom wydawniczy’, *maison mère* ‘siedziba firmy’, *une grande Maison* ‘duża firma’. To znaczenie nie pojawiło się natomiast ani razu na stronach *Notre Temps*, *Midi Libre* i *Gala*, które niewiele uwagi i miejsca poświęcają sprawom ekonomicznym lub modzie.

[46] *La directrice artistique Frida Giannini quitte la maison Gucci.* [„Marie Claire”]
[Dyrektorka artystyczna Frida Giannini rezygnuje z pracy w domu Gucci].

[47] *Le designer français a accepté cette collaboration avec une maison de champagne à une condition [...].* [„Le Monde”]

[Francuski projektant zaakceptował współpracę z firmą handlującą szampanem pod jednym warunkiem].

[48] *Le gérant depuis neuf ans du M. Bricolage, Jean-Luc Girard, s'était enchaîné devant son magasin pour empêcher la fermeture de sa boutique par la maison mère.* [„Le Parisien”]

[Kierownik sklepu M. Bricolage od dziewięciu lat, Jean-Luc Girard związał się przed swoim sklepem, aby przeszkodzić w zamknięciu swojego sklepu przez kierownictwo].

[49] *La maison d'édition bouquinerie Inclinaison [...], propose [...] une lecture de textes sumériens écrits sur des tablettes vieilles de 60000 ans [...].* [„Midi Libre”]

[Dom wydawniczy księgarnia Inclinaison [...] oferuje [...] możliwość przeczytania tekstów sumeryjskich napisanych na tabliczkach sprzed 60000 lat].

Znaczenie ‘zrobiony u siebie/ przez siebie’ pojawiło się 12 razy, na stronach każdego z badanych czasopism, oprócz *Le Parisien* i *Closer*. Jako przykład można podać wyrażenie *fait maison* czyli ‘zrobiony u siebie, przez siebie/w domu’ (a nie fabrycznie albo w specjalnym zakładzie usługowym), *manucure*

maison ‘manicure domowy’; trzeba tu zauważyć, że jako zaletę czynności wykonywanych samodzielnie w domu (albo ich efektów) wskazuje się często ich niższe niż w specjalistycznym miejscu koszty. Osobno zaś należy wskazać wyrażenie *spécialité maison* ‘specjalność zakładu/domu’.

[50] *Après le tirage de la tombola de l'école, l'association Rodilhanaise des parents d'élèves [...] a partagé des gâteaux faits maison avec l'équipe pédagogique.* [„Midi Libre”]

[Po losowaniu w loterii szkolnej stowarzyszenie rodziców uczniów z Rodilhan [...] poczęstowało kadrę nauczycielską własnoręcznie zrobionymi ciastami].

[51] *Une belle manucure met nos mains en valeur, mais une manucure maison n'est pas toujours facile à réaliser.* [„Marie Claire”]

[Ładny manicure upiększa dłonie, ale manicure zrobiony własnoręcznie / w domu nie zawsze jest łatwy do wykonania].

[52] *Quant à la spécialité maison, le hamburger, elle est emballée dans une vulgaire feuille d'aluminium.* [„Le Monde”]

[specjalność domu natomiast, czyli hamburger, jest zapakowany w zwyczajną folię aluminiową].

W znaczeniu ‘zespół osób mieszkających razem’ czyli: ‘rodzina, domownicy, służba/pracownicy domowi’ leksem *maison* pojawił się 6 razy w wyrażeniach *maison (familiale), personnel/ employés de maison* ‘pracownicy domowi’, *gardien de maison* ‘stróż’.

[53] *Comment se séparer d'une employée de maison?* [„Notre Temps”]

[Jak się rozstać z pracownicą domową?]

[54] *Et si vous deveniez gardien de maison?* [„Notre Temps”]

[A może zostałbyś dozorcą?]

[55] *Ses quatre frères et sœurs et leurs enfants seront réunis à ses côtés dans la maison familiale où habite sa mère.* [„Closer”]

[Jego czterej bracia i siostry oraz ich dzieci zbiorą się przy nim w domu rodzinnym, gdzie mieszka jego matka].

[56] *L'époque est malheureusement révolue puisque papa et maman viennent de demander à leur fille de 21 ans de quitter la maison.* [„Gala”]

[Te czasy się już skończyły, ponieważ mama i tata właśnie poprosili swoją 21-letnią córkę, aby opuściła dom].

Pięć razy zaś spotykamy słowo *maison* odsyłające do spraw domowych czy gospodarstwa domowego, jak w przykładzie *linge de maison*, dosłownie ‘bielizna domowa’ czyli pościel i obrusy, *gérer tout à la maison* ‘zajmować się wszystkim w domu’, *plaisanter avec l'éducation à la maison* ‘żartować z wychowania w domu’.

[57] *Voici tous nos conseils pour savoir choisir votre linge de maison, qui saura résister aux multiples utilisations.* [„Gala”]

[Oto nasze rady, jak wybrać pościel, która wytrzyma wielokrotne użycie].

[58] *Quand l'acteur de 36 ans doit travailler, c'est donc sa compagne qui gère tout [à] la maison.* [„Closer”]

[Kiedy 36-letni aktor musi pracować, to jego partnerka zarządza domem].

[59] *Mais, à la maison, il n'est pas question de plaisanter avec l'éducation et, par exemple, maman n'a pas envie que sa petite famille soit mis en danger par internet [...].* [„Closer”]

[Ale w domu nie ma miejsca na żarty w sprawie wychowania i, na przykład, mama nie ma ochoty, aby Internet stał się zagrożeniem dla rodziny].

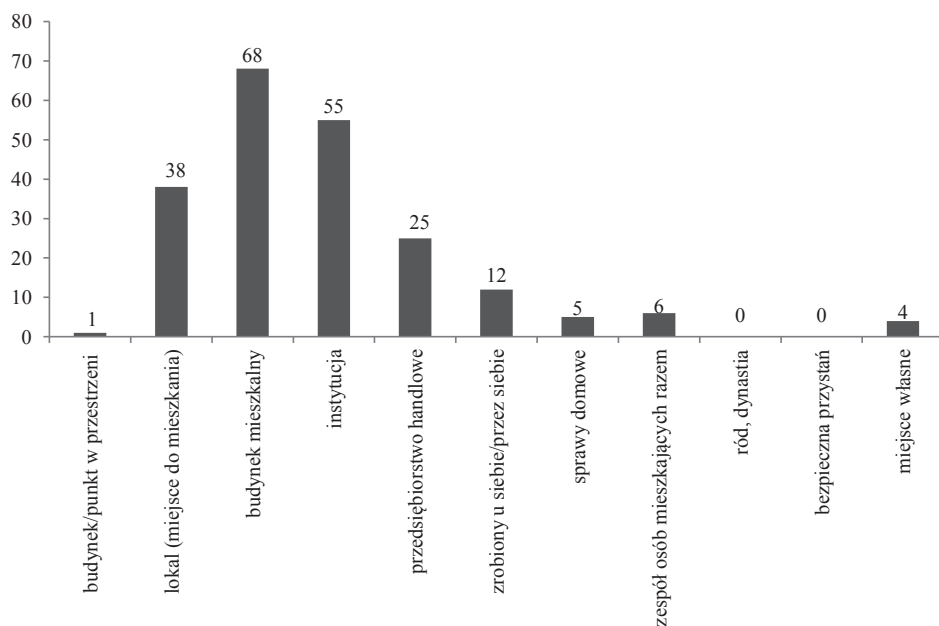
Raz wreszcie leksem został użyty w znaczeniu ‘budynek/punkt w przestrzeni’, w wyrażeniu *en face de la maison* (naprzeciwko domu):

[60] *«Ce sont les écolos, la police de l'eau, je les ai vus dans la rivière en face de ma maison, ils mesuraient les poissons et les anguilles, quelques jours avant l'inondation», s'indigne l'homme.* [„Le Monde”]

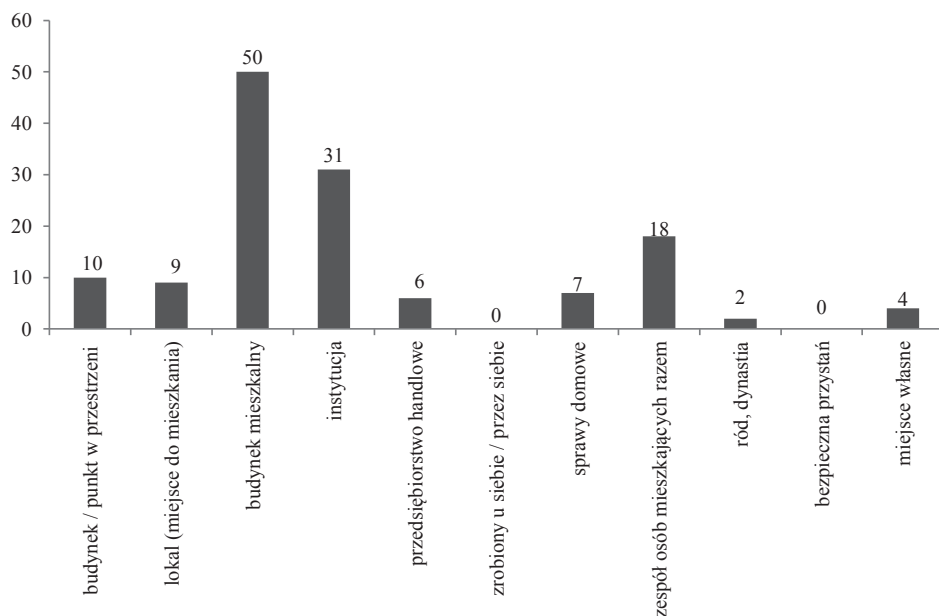
[«To ekolodzy, straż przybrzeżna, widziałem ich w rzece naprzeciwko mojego domu, mierzyli ryby i węgorze, kilka dni przed powodzią», oburza się mężczyzna].

3.4. Podsumowanie

Jak widać z przedstawionych wyżej wyników analizy dwóch zbiorów cytatów pochodzących z różnych tekstów, słowo *maison* jest w nich stosowane zasadniczo w tych samych znaczeniach, jakie notują słowniki. Z oczywistego powodu, jakim jest wpływ kontekstu oraz przedmiot czy tematyka tekstu, różne znaczenia aktualizują się z różną częstotliwością (zob. wykresy 1 i 2), jednak – zgodnie z założeniami EUROJOS – obserwacja frekwencji użyć nie jest zasadniczym celem pracy, a jedynie elementem pozwalającym na stwierdzenie, które ze znaczeń pojawiają się najliczniej. Na specjalne podkreślenie zasługuje w związku z tym częstość pojawiania się właściwie nieobecnej w materiale słownikowym (poza synonimem *propriété* ‘własność ziemska’) cechy domu, jaką jest ‘bycie własnością, rzeczą, którą się posiada, sprzedaje, nabywa itp’. Inna cecha, która ujawniła się w materiale tekstowym, to ujmowanie domu jako budynku służącego jako punkt odniesienia w przestrzeni.

Wykres 1. Częstość występowania leksemu *maison* w zależności od znaczenia w materiale prasowym

Wykres 2. Częstość występowania leksemu *maison* w zależności od znaczenia w materiale TLF

4. Dane ankietowe

4.1. Informacje wstępne

Podstawę rekonstrukcji rozumienia pojęcia DOM stanowią wyniki badań ankietowych, jakim poddano kilka grup francuskich studentów:

1) wiosną 2012. roku studentów cyklu *licence* (pierwsze trzy lata studiów) trzech uniwersytetów: Université Lille 3, Université du Littoral, Université Jules Verne (Amiens), na kierunkach: *linguistique, anglais, lettres modernes*, LCE (*lettres et civilisations étrangères*);

2) zimą 2014. roku studentów cyklu *licence* uniwersytetu Université de Haute Alsace (Miluza – *lettres modernes*) oraz uniwersytetów w Nantes (medycyna) i w Chambéry, na kierunkach: LLCER (*langues, littératures et civilisations étrangères et régionales*, LEA (*langues étrangères appliquées*), psychologia.

Należy tu wyjaśnić, że z badania wyłączono odpowiedzi osób, które zdały maturę inną niż francuska; w ten sposób można było uniknąć zakłóceń, wynikających z faktu, iż we francuskich salach uniwersyteckich – podobnie jak i w innych uczelniach Europy – można spotkać reprezentantów innych krajów i kultur (stypendystów, imigrantów i in.). Analizie poddano ostatecznie odpowiedzi stu osiemdziesięciu sześciu osób (139. kobiet, 47. mężczyzn w wieku od 17. do 25. lat; po jednej osobie miało odpowiednio 26 i 27 lat). Jej wyniki mają więc wartość wyłącznie pewnego przybliżenia: pokazują one sposoby pojmowania pojęcia DOM przez wybraną grupę młodych Francuzów, ograniczoną geograficznie (Francja północnowschodnia i wschodnia oraz kilka osób z Francji północnozachodniej) i wiekowo oraz ze względu na wykształcenie (studenci); nie przynoszą zaś konstatacji reprezentatywnych dla całej młodzieży francuskiej, a tym bardziej – dla „ogółu Francuzów”.

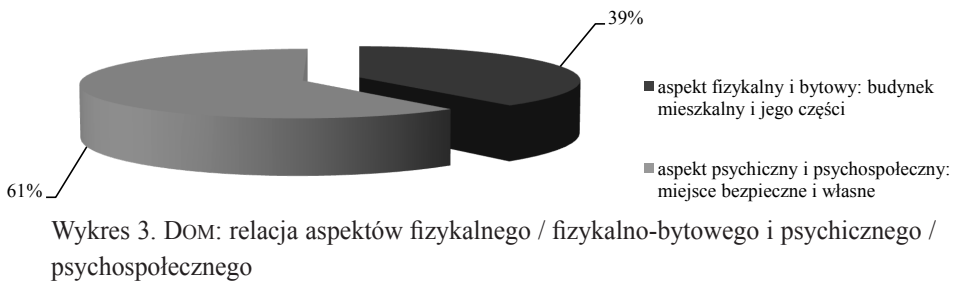
Zgodnie z zaleceniem projektu badawczego EUROJOS, ankieta miała postać pytania *Qu'est-ce que le propre d'une vraie maison pour toi?*, wzorowanego na pytaniu z ankiety ASA: *Co według ciebie stanowi o istocie prawdziwego X-a?*¹¹ Opracowując dane, posługiwaliśmy się zasadami i terminologią wykorzystanymi już we wcześniejszej pracy, a przedstawionymi w JWP 2006.

4.2. Wyniki ankiet

Analiza definicji zaproponowanych w odpowiedziach na pytanie ankiety pokazuje przede wszystkim, że dla respondentów istotne jest tylko pierwsze ze znaczeń podawanych przez słowniki: dom to dla nich ‘mieszkanie ludzkie’. Postrzegane są te jego cechy, które tworzą przede wszystkim dwa aspekty: fizyczny (fizykalno-bytowy) i psychiczny (psychospołeczny), przy czym – jak pokazuje wykres 3 – ten drugi jest liczbowo ważniejszy:

¹¹ Zob. Bartmiński (red.) 2006.

Jednocześnie musimy podkreślić, że granica między tymi aspektami jest płynna, sformułowania użyte w odpowiedziach mogą bowiem być rozumiane dosłownie (wtedy uwydatniany jest aspekt fizyczny), lub w skonwencjonalizowany sposób przenośny (wtedy uwydatniany jest aspekt psychospołeczny). Przykładem może być odpowiedź ‘dom to schronienie’ (*refuge*). To zastrzeżenie trzeba mieć w pamięci w dalszym ciągu, kiedy – dla potrzeb niniejszej pracy – dokonujemy kategoryzacji omawianych cech.

Na aspekt pierwszy składają się takie cechy, jak: wygląd zewnętrzny, wielkość, podział i organizacja przestrzeni wewnętrznej, wygoda, a także ewentualna obecność elementów dodatkowych (ogród, garaż). Wskazuje na to w sumie 149 określeń. Szczegółowo cechy te można ująć za pomocą następujących deskryptorów:

dom to budynek mieszkalny

– o określonych częściach i niezbędnych elementach architektonicznych (cztery ściany, dach: 27¹²; w tym: solidne ściany: 6; w tym ściany z cegły: 2; ma drzwi wejściowe 8; okna 9; komin 5; solidne fundamenty 3; jedno piętro 1);

– jednorodzinny 11;

– dla całej rodziny 9;

– z ogrodem 8; z podwórzem 2; z garażem 1;

– mieszka się tu w dobrych warunkach 12;

– posiada wszystko, co niezbędne do wygodnego życia (44, w tym: łazienka, kuchnia, salon, jadalnia, sypialnia rodziców, sypialnie dzieci 19; duże izby 5; każdy ma swój pokój (sypialnię) 5; elektryczność 5; wodę 3; ogrzewanie 4; jest funkcjonalne 3;

– schronienie przed niepogodą, złymi warunkami klimatycznymi;

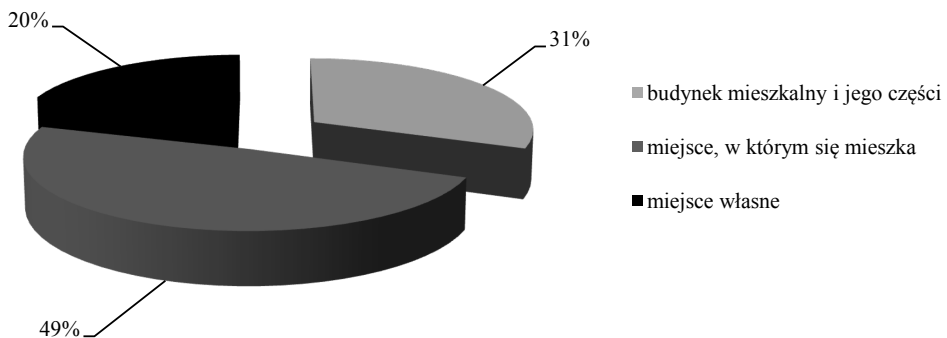
– pozwala ocenić przynależność mieszkańców do określonej klasy społecznej.

Jak widać z tego zestawienia, wśród określeń cech fizycznych, związanych z wyglądem, znajdują się takie, które konotują także cechy mogące należeć do domeny psychicznej (potrzeba bezpiecznego schronienia – w tym przed

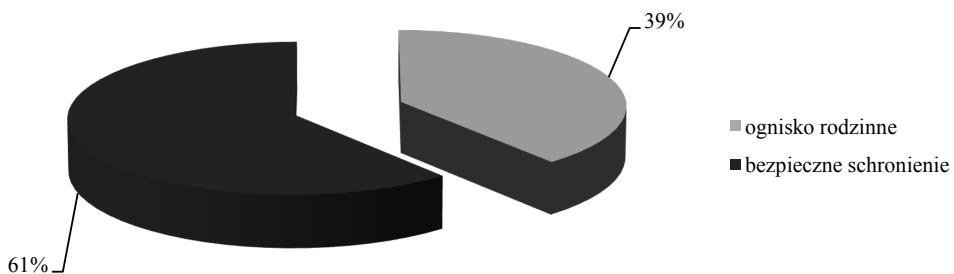
¹² Liczba wskazań w materiale ankietowym.

zjawiskami meteorologicznymi – przywoływana przez określenie *solidny*) oraz do domeny społecznej (*jednorodzinny; dla całej rodziny*). „Jednorodzinność” stawia dom w opozycji do budynku wielorodzinnego, „dla całej rodziny” wyznacza wielkość, wystarczającą dla kilku osób, które powinny żyć w dobrych warunkach materialnych. Te zaś polegają przede wszystkim na odpowiedniej liczbie izb i ich funkcji (kuchnia, łazienka, jadalnia, osobne sypialnie dla każdego członka rodziny, ale też – w skromniejszym ujęciu – oznaczają ogrzewanie i możliwość używania energii elektrycznej, wody, gazu). Można by interpretować te dane, uznając, że odzwierciedlają one doświadczenie francuskich dwudziestolatków (i ich rodzin): przeciętny francuski dom jest dość spory, ma garaż i ogród, a jednocześnie kwestie opłat za ogrzewanie i elektryczność są od dawna wydatkiem istotnym w budżecie domowym. To jednak tylko hipoteza, która wymagałaby szerszych badań socjolingwistycznych.

Cechy z domeny psychicznej lub psychospołecznej są wyrażone *explicite* w 331 wyrażeniach, na które składają się formuły ‘miejsce, w którym się mieszka’ oraz ‘miejsce własne’ (zob. wykres 4a):

Wykres 4a. DOM: relacja aspekt fizyczny vs aspekty psychiczny i psychospołeczny

Wykres 4b. DOM – miejsce, w którym się mieszka: relacja ‘ognisko rodzinne’ vs ‘bezpieczne schronienie’

Zanim przejdziemy do ich omówienia, należy zauważyć, że rozkładowi semantycznemu cech domu towarzyszy zróżnicowanie formy składniowej definicji formułowanych przez respondentów. O ile grupa odpowiedzi definiująca budynek mieszkalny i jego części ma najczęściej postać zdania opisującego, np.: *Prawdziwy dom ma cztery ściany, okna i drzwi*, lub wyliczenia: *Cztery ściany i dach*, sporadycznie zaś pojawia się odniesienie do *genus proximum* (*miejsce, w którym/ które...*), o tyle odpowiedzi podkreślające aspekt psychiczny lub psychospołeczny mają regularną postać dwuczłonowego *definiensa*: *miejsce, w którym ...*, rzadziej *miejsce + przydawka*, najrzadziej zaś – postać opisu.

Dom, pojmowany jako miejsce, w którym się mieszka, to przede wszystkim ognisko rodzinne, w którym mieszkają ludzie kochający się (rodzina); wśród 82. odpowiedzi podkreślających tę cechę znajduje się pięć wypowiedzi, w których dom równa się rodzina (a nie ‘rodzinne miejsce’); jednocześnie trzeba zauważyć, że w odpowiedziach na ankietę przeprowadzoną w 2014. roku znalazło się pięć, wg których osoby, tworzące ognisko domowe, to niekoniecznie członkowie rodziny (to za mała liczba, by wypowiedzieć się co do statusu zjawiska: czy uznać je za wskazówkę, że coraz powszechniejsze wspólne wynajmowanie mieszkania przez grupę rówieśników, tzw. kolokacja, może już wpływać na sposób rozumienia bliskości, czy też mamy do czynienia z całkowitym przypadkiem?). Wpisanemu w te definicje obrazowi wspólnoty bliskich sobie osób, połączonych więzami pokrewieństwa, solidarnych, towarzyszy obraz domu jako miejsca, w którym można czuć się bezpiecznie, schronienia, w którym panuje harmonia, spokój i ciepło, miejsca będącego przeciwieństwem świata zewnętrznego.

Osobną uwagę przyciągają odpowiedzi, w których dom jest ujmowany jako miejsce własne (*chez soi*): 96 odpowiedzi składa się na obraz domu jako miejsca, gdzie człowiek czuje się u siebie, swobodnie (69), gdzie można pokazać swoją osobowość, odpowiednio je urządzając (17); na podkreślenie zasługują stwierdzenia, że jest to dom, który się samemu wybrało (a nawet kupiło) (8), i że nie musi to być dom, w którym się dorastało. Szerszych badań socjolingwistycznych wymagałoby określenie, czy wskazanie tej cechy jest wyrazem poglądu młodego człowieka, który niedawno opuścił dom rodzicielski i właśnie rozwija skrzydła w samodzielnym życiu, czy może – odbiciem indywidualizmu – stereotypowego składnika obrazu charakteru Francuzów, żyjących często w jednoosobowych gospodarstwach.

4.3. Podsumowanie badań ankietowych

Jak widać z powyższego przeglądu, ze znaczeń notowanych przez słowniki w odpowiedziach ankietowanych osób obecne są tylko trzy, a mianowicie:

1. budynek mieszkalny człowieka;
2. lokal (budynek mieszkalny lub jego część) służący jako mieszkanie;
3. osoby mieszkające w jednym domu (rodzina, domownicy).

Uderza zaś całkowita nieobecność znaczenia „instytucjonalnego”, mimo że nazwy *Maison de la culture*, *Maison de la recherche*, *Maison de la retraite*, *Maison de la radio* itp. są często używanymi nazwami instytucji, zarówno w życiu codziennym, jak i w materiale prasowym (podobnie jak wyrażenia odnoszące się do zjawisk właściwych danej instytucji). Wnioskować z tego można, że „prawdziwy” dom to dla osób ankietowanych dom – mieszkanie.

W wyłaniającym się z ankiet obrazie domu ważny jest aspekt fizyczny, a w szczególności wygląd zewnętrzny oraz podział i organizacja przestrzeni wewnętrznej i wiążąca się z nimi wygoda. Pomieszczenia najczęściej wymieniane to kolejno: łazienka, kuchnia, salon, jadalnia oraz (osobne) sypialnia rodziców i sypialnie dzieci – wskazujące na chęć bycia „razem, ale osobno” i akcentowanie zaspokajania potrzeb indywidualnych. W takie postrzeganie domu można chyba wpisać również wymiar aksjologiczny, jest w nim bowiem obecna także wskazówka dotycząca stopnia ważności, jaki respondenci przypisują funkcjom wymienianych pomieszczeń, czy – patrząc w innej perspektywie – stopnia ważności potrzeb mieszkańców, jakie są w ten sposób zaspokajane. Za tym zaś idzie ich wartościowanie „hedonistyczne”. Z tym ostatnim zaś – już w grupie cech tworzących aspekt psychospołeczny – koresponduje widzenie domu jako miejsca własnego, miejsca, gdzie jesteśmy u siebie, *chez soi*, czyli takiego, gdzie czujemy się swobodnie i zachowujemy się tak, jak chcemy.

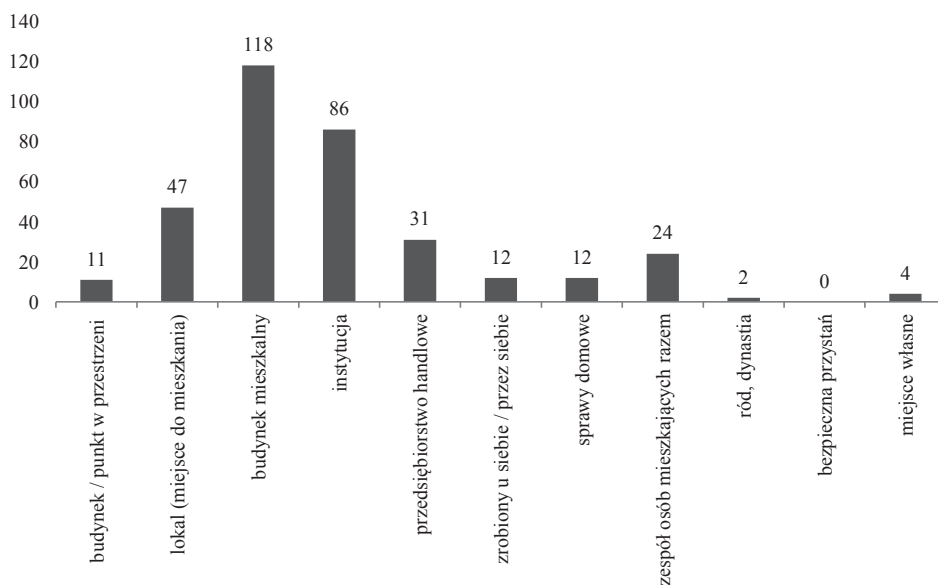
Inne elementy składające się na aspekt psychospołeczny, czyli pojmowanie domu (a) jako wspólnoty osób mieszkających pod wspólnym dachem (przede wszystkim rodziny, ale też innych bliskich sobie osób) oraz (b) miejsca, w którym można czuć się bezpiecznie; przeciwieństwa świata zewnętrznego, są w ankietach dużo ważniejsze niż w słownikach i materiale tekstowym; zauważyć też trzeba zdecydowanie pozytywne wartościowanie domu jako schronienia.

Należy tu także koniecznie podkreślić, że mimo zwiększenia liczby respondentów oraz ich zróżnicowania ze względu na region zamieszkania oraz kierunki studiów, wyłaniający się z danych ankietowych sposób pojmowania domu nie różni się zasadniczo od tego, jaki został opisany w artykule Skibińskiej (2014).

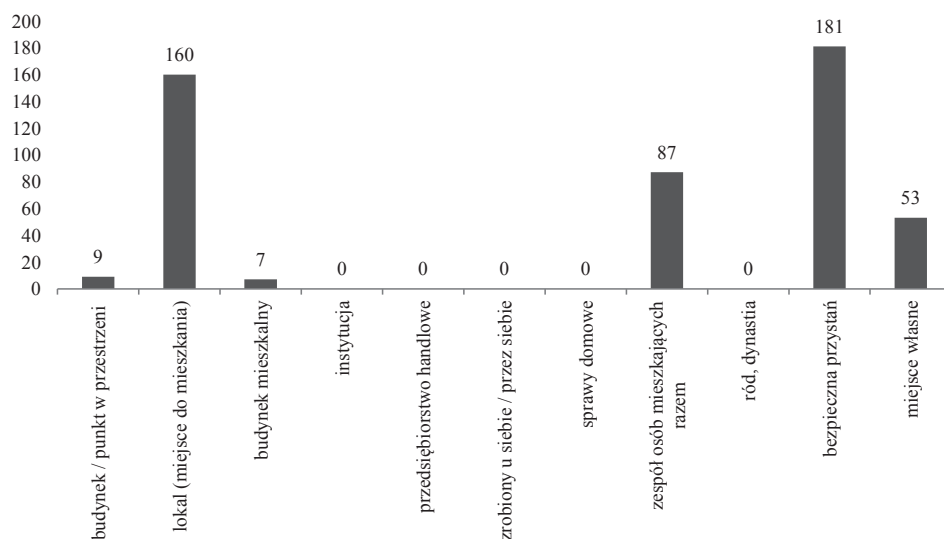
5. Zakończenie: bazowe pojęcie DOMU w języku francuskim (próba definicji)

Przedstawione wyżej wyniki analiz materiału pochodzącego z trzech kategorii źródeł (słowniki, teksty i ankiety) posłużą teraz jako podstawa rekonstrukcji francuskiego sposobu pojmowania DOMU.

Pierwszym wnioskiem wynikającym z obserwacji materiału jest stwierdzenie istnienia dwóch sposobów pojmowania DOMU: jako miejsca prywatnego i jako miejsca publicznego (instytucji, przedsiębiorstwa). Do takiego rozróżnienia skłaniają zarówno definicje słownikowe jak i użycia tekstowe, w których oba sposoby są obecne (ale w słownikach definiowane osobno), uderza całkowita nieobecność domu jako miejsca publicznego w materiale z ankiet (zob. wykresy 5 i 6). W materiale tym natomiast występuje silna koncentracja elementów składających się na obraz domu jako bezpiecznej przystani (praktycznie nieobecnych w materiale tekstowym).

Wykres 5. Udział poszczególnych znaczeń leksemu *maison* w materiale tekstowym

Wykres 6. Udział poszczególnych znaczeń leksemu *maison* w materiale ankietowym

Ograniczając się tylko do domu – miejsca prywatnego, można zaproponować następującą rekonstrukcję pojęcia DOM:

jest to budynek mieszkalny, służący w całości lub w części jako długotrwałe schronienie dla człowieka i osób mu bliskich, mogący być ich własnością; stanowi on przestrzeń odpowiednio zorganizowaną, czyli zapewniającą wygodę (aspekt fizyczny); w tej wspólnej przestrzeni istnieją też określone relacje międzyludzkie, związane z:

(a) organizowaniem gospodarstwa domowego czy spraw domowych (aspekty bytowe i społeczny);

(b) wiążącym się ze wspólnym mieszkaniem i życiem, poczuciem bliskości i bezpieczeństwa (aspekt psychospołeczny).

Obok tego wąskiego pojmowania DOMU można – uwzględniając wszystkie wskazania słownikowe i użycia tekstowe leksemu *maison* – zaproponować rekonstrukcję szerszą: jest to budynek, dający długotrwałe schronienie osobom lub wspólnotom; wspólnotą może być rodzina, ale też instytucja lub przedsiębiorstwo. Wspólnota ma charakterystyczne właściwości (zwyczaje, zasady, wartości...), odróżniające ją od innych wspólnot.

Funkcja schronienia łączy się z poczuciem bezpieczeństwa:

(a) fizycznego: ochrona przed zjawiskami atmosferycznymi; zapewnienie ciepła, wygody, własnego miejsca;

(b) psychicznego: własne miejsce oznacza akceptację wspólnoty i jej wartości; własne miejsce łączy się z byciem „u siebie”, w sposób odpowiadający mieszkańcowi.

Niezależnie od tego, czy za bazowe pojęcie DOMU przyjmujemy rekonstrukcję wąską czy szeroką, składają się na nie następujące elementy: miejsce (budynek lub jego część) będące długotrwałym schronieniem fizycznym dla grupy osób (rzadziej: jednej osoby), dające im poczucie bezpieczeństwa, które wynika z posiadania własnego miejsca i przynależności do pewnej wspólnoty, odrębnej od innych wspólnot (co przyczynia się do samoidentyfikacji)¹³.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Durif Pierre, Sylvie Berniard, 1969, *Les Français et la maison individuelle*, „Economie et statistique”, N°7, décembre, s. 3–16.
 Skibińska Elżbieta, 2014, *Dom à la française: obraz potoczny a obraz słownikowy (rekonesans)*, [w:] *WJOSS 2*, Lublin, s. 29–39.

Wykaz skrótów

- BEI – *Le Bouquet des expressions imagées*, Claude Duneton, Seuil, 1990.
 DEx – *Dictionnaire des Expressions et Locutions*, Alain Rey, Sophie Chantreau, Le Robert, 1991.
<http://fr.wiktionary.org/wiki/maison>.
<http://www.cnrtl.fr/synonymie/maison>.
<http://www.crisco.unicaen.fr/des/synonymes/maison> [Dictionnaire Electronique des Synonymes (DES) de l'Université de Caen].
 L – *Dictionnaire de français Larousse*, <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais> (akces: 27 marca 2015).
 Laf – *Dictionnaire des locutions idiomatiques françaises*, Bruno Lafleur, Duculot, 1991.
 Littré – *Dictionnaire de la langue française*, Émile Littré, Hachette, 1863–1877; réédition en 7 volumes, Hachette-Gallimard, 1961.
 NPR – *Le Nouveau Petit Robert. Dictionnaire, alphabétique et analogique de la langue française*, Dictionnaires Le Robert, Paris 1993.
 TLF – *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XXe siècle (1789–1960)*, CNRS/Klincksieck-Gallimard, 1971–1994.

¹³ Samoidentyfikacja poprzez postawienie się wobec tego, co inne, na zewnątrz („poza domem”), koresponduje z opozycją dom-świat opisaną w Bartmiński 2006. Jest to zagadnienie, które mogłoby stać się przedmiotem odrębnej refleksji.

MAISON à la française: in search of the base concept

The study is an attempt at reconstructing the French understanding the concept of MAISON ‘house, home’ on the basis of data coming from three categories of sources: systemic, questionnaire and textual.

The analysis of the material shows that the French understand MAISON in two ways: as a private and as a public place (an institution, a company). This distinction is clear in both dictionary definitions and in textual uses, with lexicographic sources defining the two meanings separately.

The empirical material stands in contrast to dictionary and textual data in that it contains no references to home understood as a public place; instead, home is conceptualised by respondents as a safe haven (a meaning that is practically absent in the texts).

Considering the dictionary and survey data and textual uses of the lexeme *maison*, the authors propose a broad understanding of the concept it evokes as a building that provides a long-term shelter and a sense of physical and mental safety to persons or communities. The latter can be a family, but also larger communities such as an institution or a company, which are characterized by specific customs, principles or values that determine their distinctness with respect to other communities.

CASA – portugalski dom*

Zuzanna Bułat Silva

Dla Portugalczyków *casa* oprócz miejsca zamieszkania oznacza również ludzi, rodzinę, czasem także wszystkich domowników. Dom jest miejscem, do którego się wraca. Ten motyw powrotu do domu, *regresso a casa*, a także oczekiwania na tych, którzy mają powrócić, związany jest z morską historią Portugalii, kraju żeglarzy i odkrywców. Zaprezentowana analiza pojęcia DOMU w języku portugalskim opiera się, zgodnie z metodologią etnolingwistycznej szkoły lubelskiej, na trzech typach danych: systemowych (S), ankietowych (A) oraz tekstowych (T). Portugalski leksem *casa* zaskakuje dużą ilością znaczeń. Poza ‘strukturą przeznaczoną do mieszkania’, ‘wolnostojącym budynkiem’, to także np. ‘zbiór mebli’, ‘dziurka na guzik’, ‘własne boisko’. Omówiono synonimy, hiponimy, antonimy słowa *casa*, derywaty od słowa, frazeologizmy. Zreferowano wyniki ankiety i wydzielono najważniejsze syndromy składające się na obraz portugalskiego domu: funkcjonalna przestrzeń do mieszkania; rodzina; bezpieczna przystań; własny kąt; budynek; miejsce dobrych wspomnień. Podano syntetyczną definicję kognitywną, z wydzieleniem wymiarów (społeczny, bytowy, psychiczny, fizyczny, psychospołeczny, lokatywny, aksjologiczny). Wyróżniono dwa główne profile pojęcia CASA w języku portugalskim: profil tradycyjnego domu portugalskiego i profil domu nowoczesnego.

1. Wstęp

Dom, *casa*, jest bardzo ważnym dla kultury portugalskiej pojęciem, jej słowem – kluczem. Już Camões (1572) pisał o swojej ojczyźnie jako o „małym luzytańskim domu”, *pequena casa lusitana*, w którym nie zabraknie dzielnych czynów w obronie chrześcijaństwa:

*Mas, em tanto que cegos e sedentos
Andais de vosso sangue, ó gente insana*

* Publikacja przygotowana i finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015, nr umowy 0132/NPRH2/M12/81/2012.

Não faltarão cristãos atrevidos

Nesta pequena casa lusitana

[...]

E, se mais mundo houvera, lá chegara.

[Lecz gdy wy chciwi w zaślepienia szale

Krwawym obłędem kroki swe znaczyście,

Luz ze swej ciasnej ojczyzny – wytrwale

Niesie chrześcijaństwu ramię swe i życie:

[...]

Znajdźcie świat inny – Luzy i tam wkroczą!]

(Luís Vaz de Camões, 1572, *Os Lusíadas*, pieśń VII, 20,

w tłumaczeniu Zofii Trzeszczkowskiej [1890] 2013)

Stereotypowy portugalski dom, *uma casa portuguesa*, pojawia się w piórze pod tym samym tytułem, rozślawionej przez najwybitniejszą śpiewaczkę *fado*, Amalię Rodrigues. W domu tym, skromnym, pobielonym wapnem, ale z obowiązkowymi kaflami *azulejos* i ogrodem pełnym ziół i kwiatów, jest „wino i chleb na stole” oraz „dostatek czułości” (choć, jak pisze anonimowy internauta, teraz zamiast wina i chleba jest to raczej kawa i bułka¹). Taki właśnie obraz skromnego portugalskiego domu – ideału był wykorzystywany w czasach dyktatury Salazara (*Estado Novo*, 1933–1974) w celach propagandowych (Garcia Ramos 2004: 667)².

Dla Portugalczyków *casa* oznacza również ludzi, rodzinę, czasem także wszystkich domowników. Pojęcie rodziny rozszerzonej, obejmującej dalszych krewnych i przyjaciół, wcale nie straciło na aktualności w Portugalii. Jak pisze Pina-Cabral (1997: 100), portugalskie domy (nawet jeśli są nimi małe mieszkania w mieście, por. popularna piosenka rockowego zespołu *Xutos e Pontapés* o małym domku „na skromnym pierwszym piętrze licząc od góry”³) są dla swoich mieszkańców „punktami odniesienia, a co za tym idzie, niezwykle ważnymi wyznacznikami tożsamości jednostkowej oraz przynależności do rodziny”, „którym towarzyszy zawsze cała sieć relacji”⁴. Portugalczycy (podobnie zresztą jak Polacy) gotowi są wyjeżdżać za granicę na wiele lat, po to tylko, żeby potem móc wrócić do domu, który zbudowali w swoich rodzinnych

¹ Zob. <http://diadasmentiras.blogs.sapo.pt/70350.html>.

² Koniec dyktatury również wiązał się, w sposób symboliczny, z domem: w 1968 roku Salazar spadł z krzesła w swoim letnim domu i na skutek doznanego urazu głowy stracił władze fizyczne i umysłowe (por. Fernandes da Silveira 1999: 13).

³ *As saudades que eu já tinha/ Da minha alegre casinha/ Tão modesta quanto eu./ Meu Deus como é bom morar/ Modesto primeiro andar/ A contar vindo do céu (A Minha Casinha, Xutos e Pontapés).*

⁴ Jeśli nie zostało to zaznaczone inaczej, wszystkie tłumaczenia z angielskiego i portugalskiego są mojego autorstwa (ZBS).

stronach (por. Klimt 1989). Ten motyw powrotu do domu, *regresso a casa*, a także oczekiwania na tych, którzy mają powrócić, związany jest nie tylko z masową emigracją w latach 60. i 70. (Wall 2005: 45), ale także z morską historią Portugalii, kraju żeglarzy i odkrywców, od zawsze spoglądającego ze słodko-gorzką tęsknotą *saudade* w bezmiar Oceanu Atlantyckiego. Kraju marzycieli, którzy po Rewolucji Goździków (1974) musieli zrezygnować ze snów o kolonialnej potędze i zostać w domu, *ficar em casa*.

1.2. Stan badań

W ostatnich latach powstało sporo prac poświęconych portugalskiemu domowi, głównie socjologicznych (por. np. Marques Pereira 2012; Wall 2005) i etnograficznych (Klimt 1989; Pais de Brito, O'Neill 1991; Giles 1997; Brettell 1999; Leal 2000; Pina-Cabral 1986, 1997)⁵. Jeśli chodzi o prace socjologiczne, warto tu wymienić książkę *Dom i przemiany społeczne* Sandry Marques Perreiry (2012) analizującą, w jakim stopniu przestrzeń domowa ucieleśnia zmiany, które zaszły w społeczeństwie portugalskim w ostatnich latach i w jaki sposób owe zmiany społeczne odbijają się w sposobie konstruowania domu i bycia w nim. Godna uwagi jest także praca Karin Wall *Rodzina w Portugalii* (2005), która skupia się na zmianach modelu portugalskiej rodziny, coraz mniej zinstytucjonalizowanej, a bardziej indywidualistycznej. Z badań etnograficznych należy wspomnieć tom *Tutejsze miejsca* poświęcony różnym portugalskim pojęciom związanym z miejscem – takim jak *terra* 'ziemia', *freguesia* 'gmina', czy *lugar* 'wioska' – wśród których CASA zajmuje ważne miejsce (Pais de Brito, O'Neill 1991). Istotnością domu w kulturze portugalskiej zajmuje się też znany antropolog i etnograf, João de Pina-Cabral, który w latach 80. prowadził badania terenowe dotyczące domu i rodziny w Alto Minho (Pina-Cabral 1986, 1991). Należy także wspomnieć o tekstach Andrei Klimt (1989) i Wenony Giles (1997) poświęconych wartości, jaką ma dom dla portugalskich emigrantów (dokładniejsze omówienie obu tekstów zob. Bułat Silva 2012b). Z kolei u João Leala (2000) znaleźć można krytyczne omówienie klasycznych prac Raula Lino (np. [1933] 1992), które na wiele lat ukształtowały portugalskie wyobrażenia o tym, jak prawdziwy portugalski dom powinien wyglądać.

Poza obszarem nauk społecznych na temat domu niewiele się pisze. Wyjątkiem jest bardzo ciekawy tom zbiorowy poświęcony domowi w XIX- i XX-wiecznej literaturze portugalskojęzycznej *Escrever a casa portuguesa* [*Napisać portugalski dom*] (Fernandes da Silveira 1999), który szuka nowych interpretacji

---

⁵ Trzeba tu zauważyć, że etnografowie portugalscy interesowali się tematem domu już pod koniec XIX i na początku XX wieku (zob. Lino 1933).

domu w wyobraźniowości Portugalczyków, dawniej jednego z najbardziej podróżujących narodów europejskich, a także zorientowane językoznawczo artykuły autorki niniejszego tekstu (Bułat Silva 2012a i b, 2014a i b; Bułat Silva, Stępień 2014).

1.3. Charakterystyka zebranego materiału językowego

Zaprezentowana niżej analiza pojęcia DOMU w języku portugalskim opiera się na trzech typach danych: systemowych (S), ankietowych (A) oraz tekstowych (T)⁶. Dane systemowe pochodzą przede wszystkim z trzech słowników: wydanego w 2001. roku dwutomowego *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea* Akademii Nauk w Lizbonie (DicLP), wydanego w 2003. roku w Lizbonie trzypięciotomowego *Dicionário Houaiss da Língua Portuguesa* (DLP Houaiss) oraz wydanego 1981. roku, pod redakcją José Pedro Machado, dwunastotomowego *Grande Dicionário da Língua Portuguesa* (GDLP Mach). Wykorzystano również słowniki XVIII- (DLP Mor) i XIX-wieczne (NDLP Far, NDCELP Sol) oraz słowniki etymologiczne (DE Mach, NDCELP Sol), frazeologiczne (DEC Nev, NDEI Nog, DEPP Sim), synonimów i antonimów (DS, DSA Fer, DSA Houaiss), a także słowniki dwujęzyczne, portugalsko-angielskie (DPI) i portugalsko-polskie (DIPP Plec, DPP).

Dane ankietowe pochodzą z ankiet przeprowadzonych w 2012. roku wśród studentów Universidade Nova w Lizbonie. Ilość respondentów wyniosła 112 (N), w tym 50 kobiet i 62. mężczyzn, 74 osoby z kierunków humanistycznych, a 38 z kierunków ścisłych. Ponad osiemdziesiąt procent uczestników lizbońskiej ankiety miało mniej niż 26 lat (wiek typowego studenta), co pozwala na porównanie wyników badania z wynikami zespołu Jerzego Bartmińskiego (JWP 2006) oraz wynikami ankiet przeprowadzonych w innych krajach Europy przez międzynarodowy zespół EUROJOS (np. Pazio-Wlazłowska, Rotmistrowa 2014, Skibińska 2014). Z odpowiedzi respondentów lizbońskiej ankiety wyodrębniono 270 cytatów – segmentów (W), które przyporządkowano do czterdziestu pięciu deskryptorów (D). Dwadzieścia deskryptorów przekroczyło próg czterech wskazań, do dwóch najliczniejszych zaliczono odpowiednio 40 (D1) i 22 (D2) cytaty – segmenty. Wskaźnik stereotypizacji portugalskiego DOMU wyniósł więc 22,96 %⁷.

Materiał tekstowy, zgodnie z wytycznymi EUROJOS (zob. Bartmiński, Chlebda 2008), pochodzi z dwóch źródeł: dostępnego on-line korpusu *Corpus*

⁶ Być może zasadniejsze byłoby jednak mówienie o czterech typach danych: systemowych, ankietowych, tekstowych (wybieranych) oraz korpusowych (losowanych), por. (Bartmiński, Chlebda 2008: 19).

⁷ Dokładne omówienie ankiety można znaleźć w Bułat Silva 2014b oraz Bułat Silva w druku (=BS).

de Referência do Português Contemporâneo (CRPC), opracowanego przez Centro de Linguística da Universidade de Lisboa oraz z prasy współczesnej. Liczący ok. 15 milionów form wyrazowych korpus (CRPC, korpus języka pisanego) składa się z tekstów prasowych, literatury pięknej oraz książek technicznych i naukowych. Formy wyrazowe *casa* i *casas* (liczba mnoga) wystąpiły w nim 8433 razy. Do badania wylosowano z korpusu 200 przykładów (analizowane dalej korpusowe przykłady prasowe pochodzą z lat 1995–2001, a przykłady książkowe z lat 1935–1995)⁸. Oprócz 200. przykładów z korpusu, analizie poddano również 100 przykładów wybranych z prasy współczesnej (cztery tytuły obejmujące lata 2011–2014). Ponieważ wydaje się, że prasa portugalska nie dzieli się w sposób tak oczywisty jak polska na dyskurs lewicowy i centroprawicowy (por. Żywicka 2007, Bielińska-Gardziel 2009), pod uwagę wzięto przede wszystkim dwa najpopularniejsze dzienniki portugalskie *Diário de Notícias* i *Jornal de Notícias*. Materiał prasowy wzbogacono o teksty o charakterze eseistycznym, pochodzące z poświęconego kulturze dwutygodnika *Jornal de Letras, Artes e Ideias*, do którego pisują najwybitniejsi współcześni portugalscy pisarze i intelektualiści. Włączono doń także kilkanaście kontekstów zdaniowych z *Casa Dez*, miesięcznika poświęconego dekoracji wnętrz. Należy tu zauważyć, że zarówno dane pochodzące ze słowników (przykłady zdaniowe i przysłowia), jak i miniteksty wywołane, czyli odpowiedzi respondentów ankiety, a także cytaty z prac socjologów czy etnografów mogą wzbogacić zbiór otrzymanych z korpusu i prasy danych tekstowych (a co za tym idzie, mogą być pomocne przy dokonywaniu operacji profilowania). Dlatego w niniejszym artykule do obowiązkowych 300. kontekstów dolicza się przykłady zdaniowe pochodzące ze słowników, artykułów naukowych oraz ankiet, zyskując tym samym ok. 450 dodatkowych kontekstów.

2. Rekonstrukcja wyobrażenia bazowego pojęcia DOMU w języku portugalskim

2.1. Przegląd znaczeń leksemu *casa*

Przeglądając słowniki języka portugalskiego, od XVIII-wiecznych po te wydane w wieku XX i XXI, możemy zaobserwować wzrost liczby znaczeń słowa *casa*.

I tak, XVIII-wieczny *Słownik języka portugalskiego* pod redakcją António Moraesa Silvy (DLP Mor 1789) wyróżnia tylko 10 znaczeń *casa*. W definicji wyraźna jest dominacja aspektu lokatywnego – nawet znaczenia, takie jak

---

⁸ Dokładne omówienie analizy danych korpusowych znaleźć można w Bułat Silva 2014a oraz Bułat Silva, Stępień 2014.

‘rada miasta’, które dzisiaj podporządkujemy raczej do kategorii nadrzędnej *grupa ludzi*, mają w definiensie *miejsce*.

Ciekawą interpretację relacji łączących znaczenia leksemu *casa* daje XIX-wieczny *Nowy słownik języka portugalskiego* pod redakcją Eduardo Farii (NDLP Far 1851). Według NDLP Far *casa* ma tylko pięć znaczeń głównych: (1) budynek przeznaczony do mieszkania; (2) miejsce, gdzie spotyka się rada miasta lub sąd; (3) *przenośnie* wszystkie osoby, które mieszkają razem lub tworzą rodzinę; (4) w *astronomii* przestrzeń, którą zajmuje każdy z dwunastu znaków zodiaku i (5) zamalowane kwadratowe pole na planszy do gry w warcaby lub w szachy. Pozostałe znaczenia, na co wskazują użyte znaki interpunkcyjne, przynależą do tych pięciu kategorii głównych. Tutaj również widoczny jest prymat *miejsca* nad *wspólnotą ludzką* (znaczenie odnoszące się do rodziny ma kwantyfikator *przenośnie*).

Zarówno XX-wieczny *Wielki słownik języka portugalskiego* pod redakcją José Pedro Machado (GDLP Mach 1981), jak i wydany już w XXI wieku *Współczesny słownik języka portugalskiego* (DicLP 2001) podają dla hasła *casa* dwadzieścia trzy znaczenia. W DicLP 2001 są to: 1) jakkolwiek rodzaj struktury przeznaczonej do mieszkania, 2) posiadłość ziemska, 3) wolnostojący dom, często z ogrodem, 4) wewnątrz domu, mieszkanie, 5) dowolne pomieszczenie w domu, 6) miejsce lub pomieszczenie będące aneksem do budynku głównego, 7) instytucja handlowa, 8) przedsiębiorstwo, 9) grupa osób, które tworzą rodzinę albo mieszkają razem, 10) (dużą literą) rodzina królewska lub szlachecka, 11) grupa osób, cywilnych lub wojskowych, które pomagają królowi lub głowie państwa, 12) zbiór mebli i innych przedmiotów, które są potrzebne w domu, 13) wszystkie wydatki domowe rodziny, szczególnie te związane z czynszem, wodą, prądem, telefonem, 14) wszystkie dobra rodzinne, 15) urząd lub instytucja publiczna, 16) pole wynikające z podziału pewnej powierzchni, szczególnie szachownicy lub planszy do warcabów, 17) podział odcinka czasowego, szczególnie w odniesieniu do czyjegoś życia, 18) pozycja jednej cyfry w stosunku do innych, z którymi tworzy ona liczbę, 19) miejsce w tabliczce mnożenia, 20) miejsce schronienia zwierząt, 21) dziurka na guzik, 22) każda z dwunastu sfer, na które astrologowie dzielą niebo, odpowiadająca jednemu z dwunastu znaków zodiaku⁹, 23) (w sporcie) boisko należące do klubu sportowego. *Słownik języka portugalskiego* pod redakcją Antônio Houaissa i in. (DLP Houaiss 2003) podaje najwięcej, bo aż 27 znaczeń słowa *casa*. W słowniku tym pojawia się siedem znaczeń nie notowanych we wcześniejszych słownikach,

---

⁹ Warto tu zauważyć, że polskie słowo *dom* dawniej posiadało analogiczne znaczenie, zob. ‘dom planetów’ (Żywicka 2007: 39).

są to jednak w większości znaczenia marginalne, bardzo specjalistyczne (np. używane na Azorach, ‘pozostałości poporodowe’, ‘łożysko’).

Nie wszystkie znaczenia leksemu *casa* są relewantne w odniesieniu do naszych badań nad pojęciem DOMU w języku portugalskim. Na pewno jednak coś nam o domu mówią. Znaczenia, takie jak: ‘komórka w plastrze miodu’, ‘pole na planszy lub na mapie’ czy ‘pokój’ pokazują, że *casa* to ‘przestrzeń zamknięta, wydzielona, ograniczona’ [1]¹⁰. Znaczenia odnoszące się do *grupy ludzi*, takie jak: ‘rodzina’, ‘instytucja publiczna’, ‘widownia’ czy ‘zakon’ pokazują, jak ważny dla pojęcia DOMU w języku portugalskim jest aspekt społeczny – jednym z komponentów znaczenia *casa* jest ‘wspólnota ludzi przebywających razem i mających podobne cele’ [2]. Znaczenia mówiące o tym, że dom to także ‘zbiór mebli i innych przedmiotów’, ‘naczynia, pościel’ (GDLP Mach 1981) pokazują pośrednio, że dom jest przestrzenią funkcjonalną, a co za tym idzie – wyposażoną w pewne przedmioty, które umożliwiają człowiekowi odpoczynek [3] czy przygotowywanie jedzenia [4]. Przede wszystkim zaś dom to ‘miejsce przeznaczone do mieszkania’ [5], i właśnie to znaczenie będzie punktem wyjścia do dalszych rozważań¹¹.

2.2. Etymologia słowa *casa*

Słowniki etymologiczne podają, że portugalskie słowo *casa* pochodzi od łacińskiego *casa* ‘chata’, ‘szalas’, czyli ‘dom wiejski’ (NDLP Far, DE Mach, NDCELP Sol). Wyraźnie widoczny jest tu aspekt materialny domu, miejsca schronienia. Łacińskie *domus* ‘dom arystokracji’ (por. Stępień 2012: 108) zachowało się jedynie w derywatach *domar*, *domesticar* ‘oswoić’, ‘udomowić’, *doméstico* ‘domowy’ (dawniej także ‘służący’), *domicilio* ‘miejsce zamieszkania’ (MSPP Sachs). XIX-wieczny słownik etymologiczny (NDCELP Sol 1863) podaje – jak się jednak wydaje błędnie – że słowo *casa* pochodzi od imiesłowu lub od supinum łacińskiego czasownika *cado*, *cadere* (*casus*), dosłownie ‘upaść’, w znaczeniu ‘kłaść się’. Autor słownika słusznie tłumaczy tę etymologię tym, że ‘dom to miejsce schronienia [6], gdzie człowiek odpoczywa i spędza noc’ [7] (NDCELP Sol). Dawna pisownia słowa *casa* to *cassa*, używano także formy skróconej *cas* (DE Mach).

¹⁰ Numery w nawiasach kwadratowych odnoszą się do poszczególnych komponentów syntetycznej definicji kognitywnej.

¹¹ Dokładniejsze omówienie sieci relacji pomiędzy poszczególnymi znaczeniami *casa* można znaleźć w Bułat Silva (2012a, b).

2.3. Synonimy i opposita

Słownik synonimów (DS 1995) podaje aż 43 synonimy do słowa *casa*, jednak do interesującego nas tu znaczenia ‘miejsce przeznaczone do mieszkania’ odnosi się mniej niż połowa z nich. Jako hiperonimy słowa *casa* można potraktować słowa *aposeno*, *domicilio*, *habitação*, *morada*, *moradia*, *vivenda*, wszystkie odnoszące się ogólnie do ‘miejsca zamieszkania’. Na konkretny kształt tego miejsca wskazują słowa *edificio* i *prédio*, oznaczające ‘budynek’ [8]. Do aspektu psychospołecznego domu, miejsca zapewniającego schronienie [6] i jednocześnie miejsca pochodzenia, miejsca, gdzie wychowuje się dzieci [7], odnosi się inny wyraz bliskoznaczny, *ninho*, czyli ‘gniazdo’. Na dom rodzinny, miejsce, z którego pochodzimy, wskazują również synonimiczne *penates* (*regressou a penates*, ‘wrócił do rodzinnego domu’, DPLP; por. także polskie *lary* i *penaty*) oraz *terra* ‘ziemia’, ‘strony rodzinne’.

Ciekawe, ze względu na swój związek z ogniem i gotowaniem [4], są synonimy partonimiczne słowa *casa*, takie jak *lar*, dosłownie ‘palenisko’ (por. polskie *ognisko domowe*) oraz *fogo* ‘ogień’¹², tak jak w zdaniu *uma vila com centena de fogos* ‘wioska, w której było sto dymów’ (DLP Houaiss, por. polskie *dym*). Inny synonim partonimiczny *teto*, ‘dach’ (por. polskie *dach nad głową*) odnosi się do ochraniającej funkcji domu (*embora casado, continua vivendo sob o teto paterno* ‘choć się ożenił, wciąż mieszka pod ojcowskim dachem’, DLP Houaiss) [6]. Rzadziej używany synonim partonimiczny *porta* ‘drzwi’ podkreśla, że dom to miejsce, do którego się wchodzi, miejsce zamknięte, oddzielone od świata [1], a jednocześnie takie, które na świat się otwiera [9] (DS).

Do hiponimów słowa *casa* zaliczyć można nazwy różnych rodzajów domów, takie jak na przykład: *cabana* ‘chata’, *chalé* ‘dom w stylu alpejskim’, *choupana* ‘chałupa kryta strzechą’, *choça* ‘szałas’, *mansão* ‘duży, zamożny dom’, *monte* ‘dom wiejski w Alentejo, zwykle położony na wzgórzu’, *solar* ‘rezydencja szlachecka’, *vila* ‘willa’, a także *apartamento* ‘mieszkanie’, *casa de apartamentos* ‘blok mieszkalny’, czy *gaioleiro* ‘kamienica czynszowa’¹³.

Słowniki (DSA Fer, DSA Houaiss, DLP Houaiss) nie podają żadnych antonimów słowa *casa*, wydaje się jednak, że jako takowe potraktować można (tak, jak to czynią Żywicka 2007: 39 oraz Bartmiński i Bielińska-Gardziel 2012: 17 w odniesieniu do polskiego *domu*) słowa nacechowane negatywnie, takie jak: *casebre* ‘rudera’, *covil* ‘kryjówka’, *pardieiro* ‘ruina’ oraz *tugúrio* ‘nora’.

¹² Dawniej w odniesieniu do domu używano także wyrazu *fogueira*, ‘ognisko’ (DLP Houaiss).

¹³ Do hiponimów *casa* można także zaliczyć takie wyrażenia z tym słowem, jak: *casa de campo*, ‘domek na wsi’, *casa de praia*, ‘domek na plaży’ (oba przeznaczone do spędzania w nich wakacji) czy odnoszące się do wyglądu domu *casa térrea*, ‘dom parterowy’, *casa de sobrado*, ‘dom piętrowy’ (DicLP).

Wszystkie one wskazują na fakt, że dom powinien mieć określony kształt, być zadbane i w dobrym stanie [10]. Pejoratywne brzmienie mają również niektóre deminutywy utworzone od słowa *casa*, takie jak: *casinhola*, *casinholo*, *casinhota* i *casinhoto*, które oznaczają ‘dom mały i biedny’ (DicLP), co może wskazywać na fakt, że prawdziwy dom powinien być na tyle duży, żeby zapewnić swoim mieszkańcom odpowiednią ilość przestrzeni [11].

Jako antonimy *casa* w tekstach pojawiają się takie słowa, jak: *rua* ‘ulica’ (zob. przysłowie *Quem não tem casa sua, anda sempre na rua* ‘Kto nie ma swojego domu, ten zawsze jest na ulicy’), *escola* ‘szkoła’, *trabalho* ‘praca’, *cidade* ‘miasto’, *qualquer lugar público* ‘jakikolwiek miejsce publiczne’ (Bułat Silva 2014a: 45), *mundo exterior* ‘świat zewnętrzny’ (Lino 1992: 24, cytowany w Leal 2000: 136). Jasno pokazują one, że dom to miejsce prywatne, swoje [12]. W analizach tekstów literackich znajdujemy także przeciwstawienia takie jak *casa – nau* ‘dom – statek’ (Berardinelli 1999: 440) i *casa – mar* ‘dom – morze’ (Fernandes da Silveira 1999: 19), w których ujawnia się jeszcze jedna cecha domu, jego trwałość [13]. W przypadku jednego z heteronimów Fernando Pessoa, Alvaro de Camposa, pojawia się opozycja *casa – eu* ‘dom – ja’, dom to miejsce, w którym panuje pokój [32], „we mnie nigdy pokoju nie będzie” (F. Pessoa, w: Berardinelli 1999: 423):

[1] *No quintal da minha casa provinciana e pequena –
Casa como a que têm milhões não como eu no mundo –
Deve haver paz a esta hora, sem mim.*

Mas em mim é que nunca haverá paz (...)

[Na podwórku mego domu na prowincji, niewielkiego
Domu, jaki mają miliony ludzi nie takich jak ja na świecie
Powinien teraz panować pokój, mnie tam nie ma
Ale we mnie, we mnie nigdy pokoju nie będzie (...)]

2.4. Partonimy i endonimy

Najważniejszym pomieszczeniem w portugalskim domu wydaje się być kuchnia (dawniej także jadalnia). *Cozinha* ‘kuchnia’ była najczęściej wskazywana w ankiecie (BS, CASA 2012) jako pomieszczenie niezbędne w każdym prawdziwym domu (7 wskazań, BS). Na temat jadalni tak pisze Raul Lino ([1933]1992: 87):

[2] *Em geral os portugueses gostam de possuir uma sala de jantar muito grande.
Se por um lado este costume lembra a tradicional hospitalidade portuguesa, por outro
lado coaduna-se indiscretamente com a proverbial gulodice nacional.*

[Portugalczyki lubią mieć w domu bardzo dużą jadalnię. Zwyczaj ten z jednej strony przypomina o tradycyjnej portugalskiej gościnności, z drugiej zaś niedyskretnie przytakuje naszemu przysłowiowemu narodowemu łakomstwu].

Pina-Cabral (1986: 41) pisze natomiast o 'jedzeniu razem' [26] jako podstawowym wyznaczniku istnienia domu:

[3] *While doing fieldwork I was repeatedly reminded that the ultimate determining factor for the existence of a household was commensality – 'those who eat together' (os que comem juntos).*

[Podczas moich badań terenowych wciąż przypomniano mi, że ostatecznym czynnikiem determinującym istnienie domu była wspólnota ludzi, którzy razem jedzą].

Równie ważne jest wytwarzanie w domu jedzenia [4], szczególnie w tym tradycyjnym, wiejskim: *numa casa portuguesa fica bem / pão e vinho sobre a mesa* 'do portugalskiego domu pasuje / wino i chleb na stole' (*Casa portuguesa*)¹⁴. Potwierdzają ten fakt wspomniane wyżej synonimy partonimiczne, takie jak *lar* 'palenisko' i *fogo* 'ogień', a także inny, ważny partonim portugalskiego domu – komin, czyli *chaminé*¹⁵.

Dom to dach, *teto* (zob. punkt 2. Synonimy i opposita), a więc zapewnia schronienie [6], jest miejscem oddzielnym od reszty świata, ograniczonym [1] – w ankietach pojawiają się 'cztery ściany i dach' (Bułat Silva 2014b). Dom to także drzwi, *porta*, oraz wymienione w ankietach *janelas amplas* 'duże okna' (Bułat Silva 2014b), które umożliwiają otwarcie się na świat [9], oraz zapewniają odpowiednią ilość światła dziennego [14]. Na dom jako miejsce odpoczynku [3] wskazują z kolei wymieniane przez studentów sprzęty domowe, takie jak sofa i fotel [30] (Bułat Silva 2014b). Zarówno dane słownikowe (zob. znaczenie trzecie w DicLP), jak i ankiety (2 wskazania) pokazują, że ważnym składnikiem portugalskiego domu jest ogród [15].

2.5. Derywaty

Najczęściej używanym czasownikiem pochodzącym od słowa *casa* jest *casar* 'żenić się / wychodzić za mąż', a także 'wydawać za mąż / żenić' (por. polskie *zalożyć dom*)¹⁶. Dawniej *casar* znaczyło także 'osiedlić się', 'osiąść' (DLP Houaiss, NDCELP Far). Od *casar* pochodzą takie wyrazy, jak *casada/o* 'zameżna/żonaty'¹⁷; *casadoiro* (lub *casadouro*) 'gotowy do wyjścia za mąż'; *casal* 'para (małżeńska)'; *casamento* 'małżeństwo', 'oże-

¹⁴ Zob. także Pina-Cabral (1986: 40): *wine is the symbol of the pride and worth of the males of the household, which is offered to anyone who visits the casa.*

¹⁵ Lino (1992: 96) pisał o *chaminés hospitaleiras*, 'gościnnych kominach'.

¹⁶ Przenośnie *casar* oznacza także 'pasować do siebie', tak jak w zdaniu *Preto e amarelo não casam*, 'czarny i żółty nie pasują do siebie' (DLP Houaiss).

¹⁷ Zdrobienie od *casado*, czyli *casadinho*, jest nazwą biszkoptowego ciastka składającego się z dwóch połówek zlepionych dżemem lub galaretką (DLP Houaiss).

nek¹⁸; a także *casamentear* ‘swatać’ i *casamenteiro* ‘swat’. Derywaty powyższe pokazują jasno, że dla pojęcia DOMU w języku portugalskim istotna jest rodzina [16], dom zaczyna się od związku mężczyzny i kobiety.

Przymiotnik *caseiro* ‘domowy’, używany w takich zwrotach jak *comida caseira* ‘domowe jedzenie’, *pão caseiro* ‘domowy chleb’ czy *remédio caseiro* ‘domowe lekarstwo’ (DicLP) konotuje cechę ‘tradycyjny’, ‘zrobiony tradycyjnymi metodami’ [17]. Może również oznaczać ‘prosty’, ‘skromny’ [18], tak jak w zdaniu *é apenas uma festinha caseira para reunir os amigos* ‘to tylko takie domowe przyjęcie, żeby spotkać się z przyjaciółmi’ (DicLP), czy w wyrażeniu *roupa caseira* ‘ubranie po domu, niewyszukane’ (DLP Houaiss). *Caseiro* oznacza również ‘osobę lubiącą przebywać w domu’, ‘domatora’ (*marido caseiro* ‘mąż domator’, DLP Houaiss). Jako rzeczownik *caseiro* to ‘dzierżawca’ bądź ‘najemca’¹⁹.

Pozostałe derywaty to głównie nazwy różnych rodzajów domów: wspomniane w punkcie 2.3. formy zdrobniałe *casinhola*, *casinholo*, *casinhota* i *casinhoto*, oznaczające ‘dom mały i biedny, zaniedbany’ (DicLP)²⁰ i pokazujące wagę przestrzeni, jaką dom ma zapewniać swoim mieszkańcom [11]; zgrubienia *casão*, *casarão* czyli ‘wielki dom’, ‘domiszcze’; i wreszcie pejoratywne *casaréu* ‘ruina’, *casebre* ‘rudera’, wskazujące na fakt, że dom powinien być zadbane, w dobrym stanie [10]. Rzeczownik *casamata* ‘kazamata’ (pochodzący prawdopodobnie od włoskiego *casa matta*, ‘fałszywy dom’, czyli ‘coś, co wygląda jak dom’, DLP Houaiss) może wskazywać na obecność komponentu znaczeniowego ‘schronienie’ [6]. Homonimiczny do czasownika ‘żenić się’ rzeczownik *casar* oznaczał dawniej ‘przysiółek’ (NDCELP Far), pochodzące od niego słowo *casario* (*casaria*) to ‘zabudowania’.

2.6. Kolokacje i frazeologizmy

Kolokacje i wyrażenia frazeologiczne ze słowem *casa* możemy podzielić na te, które odnoszą się do ‘pomieszczenia’ (np. *casa de banho* ‘łazienka’, *casa de entrada* ‘sień’, *casa da guarda* ‘wartownia’, *casa mortuária* ‘kostnica’, *casa das máquinas* ‘maszynownia’); ‘budynku’ (np. *casa de apartamentos* ‘blok mieszkalny’, *bruto como as casas / uma casa* ‘głupi jak domy / dom’, odpowiednik polskiego ‘głupi jak but’²¹), ‘instytucji’ (np. *Casa da Câmara* ‘ratusz’, *Santa*

¹⁸ Słownik DLP Houaiss notuje zwrot frazeologiczny *casamento de polaco* ‘ożenek Polaka’, który w Brazylii oznacza ‘wesele polskich osadników lub ich potomków, które trwa trzy lub więcej dni’.

¹⁹ Warto tu wspomnieć, że forma żeńska *caseira*, ‘domówka’ oznacza często występujące choroby, takie jak przeziębienie, biegunka lub hemoroidy (DLP Houaiss).

²⁰ Inna forma zdrobniała, *casinha*, ‘domek’ oznacza także ‘wychodek’ (DLP Houaiss).

²¹ Jest to chyba jedyne poświadczenie leksykalne, w którym ‘domowi’ przypisywana jest wartość negatywna.

Casa da Misericórdia ‘Święty Dom Miłosierdzia’²², *casa da moeda* ‘mennica’, *casa de correção* ‘dom poprawczy’, *casa de orates* ‘dom wariatów’, *casa de repouso* ‘dom spokojnej starości’); ‘firmy handlowo-usługowej’ (tutaj oprócz wyrażen takich jak *casa bancária* ‘bank’, *casa commercial* ‘dom handlowy’, *casa de câmbio* ‘kantor’, *casa de penhores* ‘lombard’, wymienić należy nazwy różnego rodzaju restauracji, takie jak *casa de chá* ‘herbaciarnia’, *casa de pasto* ‘jadłodajnia’, *casa de fados* ‘restauracja, w której śpiewa się *fado*’); ‘miejsca zamieszkania’ (*em casa do diabo* ‘w domu diabła, czyli ‘daleko’); ‘rodziny’ (*ó da casa!* ‘hej, jest tam kto?’, *fazer as honras da casa* ‘czynić honory domu’, *ser da casa* ‘być przyjacielem domu’, *ser o homem da casa* ‘być mężczyzną w domu’ czyli ‘być tą osobą w rodzinie, która podejmuje decyzje’); ‘dóbr osobistych’ (*prata da casa* ‘srebra domowe’, *montar/ por casa*, a także *fazer casa* ‘urządzać dom’), ‘własnego miejsca’ (*jogar em casa* ‘grać u siebie, na własnym boisku’; *meter em casa*²³ dawniej ‘przynieść’)²⁴.

Sporo frazeologizmów wskazuje na wagę porządku w domu [19]: *arrumar a casa* ‘posprzątać’²⁵; *casa da mãe Joana* ‘dom matki Joanny’ oraz *casa de sogra* ‘dom teściowej’, czyli ‘miejsce, w którym panuje chaos, bałagan’; *deitar a casa abaixo* ‘przewrócić dom do góry nogami’, czyli ‘zrobić dużo zamieszania’; *dona da casa* ‘gospodyni domowa’, czyli ta, która dba o dom; *pôr a casa em ordem*, dosłownie ‘doprowadzić dom do porządku’ oznacza ‘zaprowadzić gdzieś porządek’, ‘rozwiązać trudną sytuację’.

Równie liczne są utarte zwroty wskazujące na dom jako przestrzeń prywatną, własną [12]. Mamy więc *casa de passe* ‘dom na przepustkę’, inaczej *lupanar*; *entrar em casa de alguém* ‘wchodzić komuś do domu’, czyli ‘kpić z kogoś, ale niezbyt złośliwie’; *estar de casa e pucarinho* ‘dzielić z kimś dom’ (zwłaszcza o parze żyjącej ze sobą bez ślubu); *levar um insulto para casa* ‘schować obrazę w domu’, czyli ‘przełknąć zniewagę’; *meter-se em casa* ‘zaszyć się w domu’ i wreszcie zwrot *mexer em casa de maribondo* ‘grzebać w domu szerszenia’, czyli ‘robić coś, co spowoduje czyjaś gwałtowną reakcję’, odwołujący się do naruszania czyichś granic.

²² Nazwa portugalskiej instytucji charytatywnej.

²³ *O conselho mão mette em casa a perdição*, ‘zła rada przynosi zgubę’ (DLP Mor 1789, pisownia zgodna z oryginałem).

²⁴ Nie omawiam tutaj kolokacji ze słowem *casa* w znaczeniach bardziej peryferyjnych, takich jak *casa das unidades*, ‘rząd jedności’, *casas pretas e casas brancas*, ‘czarne i białe pola’, *estar na casa dos quarenta*, ‘mieć około czterdziestu lat’ i in. Dokładniejsze omówienie tych znaczeń odnaleźć można w Bułat Silva (2012a, b).

²⁵ Niekoniecznie w domu. Podczas mojego ostatniego pobytu w Lizbonie usłyszałam następujące zdanie, które wypowiedziała doktorantka po schowaniu komputera i rzutnika do szafy w sali wykładowej: *Ó profesora, a casa já está arrumada!*, ‘Już posprzątane, pani profesor!’.

Z prywatnością związane jest również poczucie swobody [20] widoczne w zwrotach *estar (como) em sua casa* ‘być (jak) u siebie w domu’, *sentir-se em casa* ‘czuć się swobodnie (także w jakiejś dziedzinie wiedzy)’. Dom pokazany jest także jako miejsce odpoczynku [3], stojące w opozycji do miejsca pracy (por. punkt 2.3.): *ir para casa* ‘pójść do domu’ oznacza także ‘odejść na emeryturę’, *ficar em casa* ‘zostać w domu’ (w domyśle ‘nie pójść do pracy, szkoły’). Ale już zwroty *trabalho de casa* ‘zadanie domowe’ oraz *feito em casa* ‘zrobiony w domu’, ‘domowy’ wskazują na to, że dom bywa też miejscem pracy [21], szczególnie tej związanej z wytwarzaniem czegoś domowymi sposobami (zob. także punkt 2.5.).

Zwroty *andar com a casa às costas* ‘nosić swój dom na plecach’, czyli ‘nie mieć stałego miejsca zamieszkania’ oraz *casa rolante* ‘dom na kółkach’, ‘kamper’, pokazują stałość domu i, podobnie jak frazeologizm *casa de pouca permanência* ‘dom o krótkim okresie przebywania’, czyli ‘dom publiczny’²⁶, presuponują, że normalny dom to takie miejsce, w którym mieszkamy przez długi czas [13].

W wyrażeniach *dentro de casa / fora de casa* ‘w domu / na dworze’ widoczna jest konceptualizacja domu jako ‘przestrzeni zamkniętej, ograniczonej’ [1]. Wyrażenia takie, jak *casa de estudantes* ‘dom studencki’, *casa de malta* ‘dom zbieraniny’, inaczej ‘noclegownia’ oraz *casa de hóspedes* ‘dom gości’, czyli ‘pensjonat’, wskazują na to, że prototypowy dom zamieszkuje rodzina [16]²⁷. W zdaniu *estar como vilão em casa de sogro* ‘być jak wieśniak w domu teścia’, czyli ‘nadużywać czyjejs dobroci’, w presupozycji występuje założenie, że dom to miejsce gościnne, miejsce, do którego należy zapraszać innych ludzi [9] i troszczyć się o nich [27].

2.7. Rozszerzenia metaforyczne

Jako metaforyczne rozszerzenie znaczenia *casa* należy potraktować wspomniane we wstępie *casa-país*, innymi słowy dom w znaczeniu ‘kraj’, ‘ojczyzna’. Zacytowany tamże fragment Luzyjad Camõesa mówi o *pequena casa lusitana* ‘małym luzytańskim domu’, czyli Portugalii – jest to znaczenie w ogóle nie notowane w słownikach²⁸. Można je natomiast znaleźć w tekstach prasowych:

²⁶ Inne nazwy domu publicznego to: *casa da luz vermelha*, ‘dom z czerwonym światłem’, *casa de má nota*, ‘dom o złej sławie’, *casa de tolerância*, ‘dom tolerancji’ i *casa suspeita*, ‘po-dejrzany dom’.

²⁷ Na to zaś, że prototypowa rodzina powinna być duża, wskazują zwroty *para uma casa de família*, ‘dla całego domu’, czyli ‘w dużych ilościach’ oraz *ser uma casa cheia*, ‘być pełnym domem’, czyli ‘być ożywionym, rozgadany’.

²⁸ Znaczenie ‘kraj’, ‘ojczyzna’ (a także ‘rodzinne strony’) posiada natomiast leksem *lar*.

[4] (...) *lembro-me de um tempo em que não era possível vencer uma eleição sem prometer fazer regressar as tropas a casa, do Iraque, do Afeganistão*. [JN, 2.09.2014]

[...] pamiętam czasy, kiedy nie można było wygrać wyborów nie obiecując, że oddziały wojskowe wrócą do kraju, z Iraku czy Afganistanu].

W tomie *Escrever a casa portuguesa* (Fernandes da Silveira 1999) pojawia się także znaczenie *casa-mundo* ‘świat’ jako dom, odnoszące się do kolonialnej przeszłości Portugalii. Ciekawym rozszerzeniem metaforycznym jest użycie słowa *casa* w odniesieniu do pojedynczego człowieka, tak jak w utartych zwrotach *casa com escritos* ‘dom do wynajęcia’, czyli ‘wdowa’, ‘wdowiec’ oraz *casa velha tem baratas* ‘stary dom ma karaluchy’, czyli ‘starsza osoba ma swoje dolegliwości / złe nawyki’ (DEPP Sim). Podobne znaczenie znajdziemy w dedykacji dla żony, którą portugalski noblista José Saramago zamieścił w swojej książce *As intermitências da morte* (2005): *A Pilar, minha casa* ‘Dla Pilar, mojego domu’²⁹.

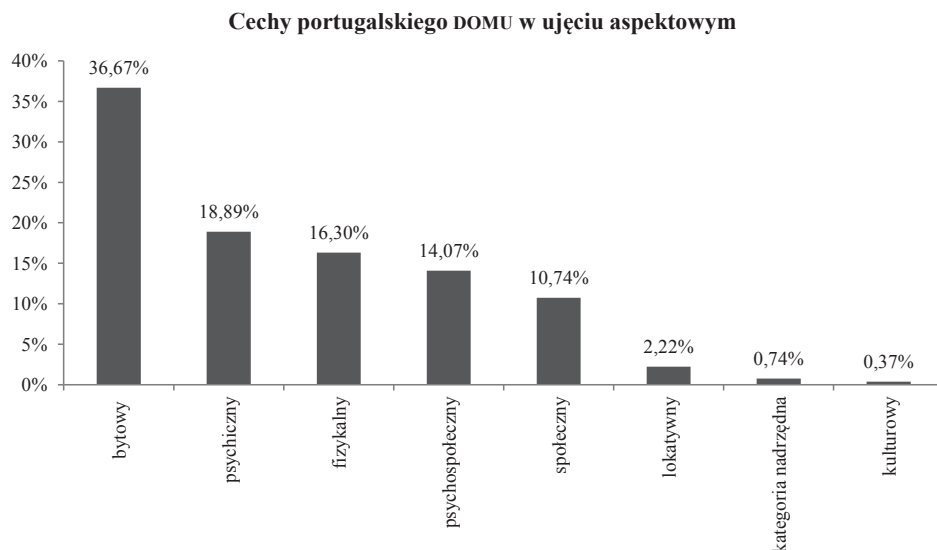
2.8. CASA w świetle badań ankietowych (2012)

Dla studentów portugalskich będących respondentami ankiety „prawdziwy” DOM jest przede wszystkim wygodnym miejscem (D1) [22], które zaspokaja potrzeby życiowe swoich mieszkańców (D2) [3, 4, 6] i zapewnia poczucie bezpieczeństwa (D3) [23]. Studenci definiują dom m.in. jako *construção fechada que permite a habitação das pessoas* ‘zamkniętą konstrukcję, która pozwala na zamieszkiwanie w niej ludzi’ [1, 5] (BS). Jak widać z powyższego, młodzi Portugalczycy zwracają uwagę przede wszystkim na aspekt bytowy DOMU (prawie 37%, por. wykres 1.), a w dalszej kolejności na jego aspekt psychiczny (*co czuję*, ok. 19%) i fizyczny (ok. 16%). Dom widziany przez pryzmat cech psychospołecznych (*co czuję w stosunku do innych ludzi*, A) obejmuje jedynie 14% cytatów – segmentów³⁰. Portugalski dom wartościowany jest jednoznacznie pozytywnie [24] (w ankietach nie pojawiła się ani jedna wypowiedź, która wskazywałaby na negatywne cechy domu) – dom jest jednak widziany głównie jako wartość hedonistyczna, służąca zaspokajaniu potrzeb jednostki (*dobre jest to, co jest dobre dla mnie*)³¹.

²⁹ Ponieważ *casa* jest rodzaju żeńskiego, powyższa dedykacja po portugalsku brzmi lepiej niż po polsku.

³⁰ Piszę tu *tylko*, ponieważ w ankiecie ASA 2000 do aspektu społecznego polskiego domu odnosiło się aż 58% odpowiedzi (zob. Żywicka 2007: 55).

³¹ Podobny obraz domu widoczny jest wśród studentów francuskich, por. Skibińska 2014.

Wykres 1. Portugalski DOM w ujęciu aspektowym

2.9. Bazowe syndromy portugalskiego DOMU

Cechy portugalskiego DOMU zarówno te pojawiające się w słownikach, w tekstach prasowych i korpusowych, jak i te widoczne w odpowiedziach respondentów ankiety, układają się w syndromy, czyli wiązki łączące cechy należące niejednokrotnie do różnych aspektów (Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 78). Poniżej wymienione są w kolejności najważniejsze syndromy składające się na obraz portugalskiego domu:

2.9.1. Funkcjonalna przestrzeń / miejsce do mieszkania

Dom widziany jako funkcjonalna przestrzeń do życia pojawia się aż 104 razy w odpowiedziach respondentów ankiety (na 270 wyodrębnionych cytatów – segmentów), 75 razy (na 200 poddanych analizie przykładów) w korpusie CRPC (zob. Bułat Silva 2014a) oraz 46 razy (na 100) w kontekstach prasowych (2011–2014). Tak jak zostało to już powiedziane wyżej (2.8.), najważniejszym wyznacznikiem prawdziwego domu jest dla studentów (respondentów ankiety CASA 2012) komfort, wygoda [22]³². Studenci podkreślają funkcjonalność domu, który *zaspokaja wszystkie podstawowe potrzeby mieszkańców (woda, światło, ogrzewanie, łazienka, sprzęty AGD)* (BS). Jest więc *casa* miejscem,

³² Posiadanie wygodnego domu jest również przyczyną, dla której wielu Portugalczyków zdecydowało się na emigrację: *the desire to acquire a comfortable home for their family figures prominently in migrants' explanations of why they came to Germany* (Klimt 1989: 68).

które chroni przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi [6], umożliwia odpoczynek [3] i dbanie o higienę osobistą [25]. Sam dom też powinien być miejscem schludnym, czystym [19]:

[5] *A limpeza, sei bem, é que é fundamental. A minha mãe vai adorar. As nossas casas são perfeitas quando passam no aval das mães. Levar o lixo à rua, deixar a banca sempre desengordurada, as toalhas nas casas-de-banho postas de novo a cada dia.* [Valter Hugo Mãe, JLAI, maj 2014]

[Czystość to sprawa pierwszej wagi. Mamie się spodoba. Nasze domy są doskonałe, kiedy przejdą matczyny sprawdzian czystości. Wynieść śmieci, przetrzeć zlewozmywak, codziennie nowe ręczniki w łazience].

W domu się je [26] (zob. przysłowie *Casa onde não há pão, todos ralham e ninguém tem razão* ‘W domu, w którym nie ma chleba, wszyscy się kłócą i nikt racji nie ma’) i przygotowuje jedzenie [4] (*o colmo da casa isolada, por onde se escapa um aroma de ovos com toucinho* ‘strzecha samotnego domu, spod której dobywa się zapach jajek na boczku’, Botelho, *Esta noite*). Dom powinien być jasny [14] (*Casa sem luz, tumba de vivos* ‘Dom bez światła jest żywym grobowcem’) i przestronny [11], *ter espaço para todos* ‘zapewnić odpowiednią ilość przestrzeni dla wszystkich’ (BS). *Luminosa, ampla e muito funcional. É assim esta casa situada perto de Madrid* ‘Pełen światła, obszerny i bardzo funkcjonalny. Taki jest ten dom w okolicach Madrytu’ (CD, kwiecień 2014). Powinien także posiadać określone sprzęty [30], takie jak sofa i fotel umożliwiające odpoczynek (BS) oraz pomieszczenia [31], wśród których najważniejsza jest kuchnia (zob. 2.4.).

Ważna jest również lokalizacja domu, w cichej [33] i ładnej okolicy [36] (*boa localização (...) de preferência no cima duma colina, com vista para o mar* ‘dobra lokalizacja (...) najlepiej na wzgórzu, z widokiem na morze’; *estar localizada numa zona sossegada e sem poluição* ‘położony w spokojnej okolicy, bez spalin’, BS), w otoczeniu zieleni [34] (*localização verde* ‘zielona lokalizacja’, BS).

2.9.2. Rodzina

Rodzina jako deskryptor pojawia się dopiero na czwartym miejscu w ankietach, w tekstach etnograficznych natomiast podkreśla się jej wagę w tworzeniu domu. Cytowana przez Klimt (1989: 58) przedstawicielka emigracji portugalskiej w Niemczech mówi:

[6] *We in Portugal, we love our families. We have large families and we like to be together. And here [in Germany] it's different. I think people here are isolated; the nuclear family includes parents and children and nobody else.*

[My w Portugalii kochamy swoje rodziny. Mamy duże rodziny i lubimy być razem. A tutaj [w Niemczech] jest inaczej. Myślę, że ludzie tutaj bardziej się izolują; rodzina nuklearna to dzieci i rodzice, nikogo więcej].

Tak, jak to zostało wspomniane wyżej (2.5.), także derywaty (*casar*; *casamento*, *casal*) wskazują na konstytutywną rolę rodziny, pary małżeńskiej w tworzeniu domu [16]³³. Fakt ten potwierdzają również przysłowia: *Casa sem homem, nem a candeia dá luz* ‘Żadna świeca nie oświetli domu, w którym nie ma mężczyzny’, *A casa sem mulher é corpo sem alma* ‘Dom bez kobiety jest jak ciało bez duszy’. W przysłowiach obecny jest też obraz domu jako miejsca wychowania dzieci [7]: *A verdadeira caridade começa em casa* ‘Prawdziwa dobroczynność zaczyna się w domu’, *Casa do pai, escola do filho* ‘Dom ojca jest szkołą dla syna’³⁴. W korpusie dwa razy mowa jest o dzieciach (*não faltam crianças nesta casa* ‘w tym domu nie brakuje dzieci’, Dinis, *A Morgadinha*), w ankiecie studenckiej dzieci nie pojawiają się wcale. Uwypuklona w tej ostatniej jest natomiast rola więzi łączących domowników: miłości [27] (*casa é amor* ‘dom to miłość’), przyjaźni (*amizade entre os residentes* ‘przyjaźń między domownikami’), panującej w domu harmonii, dobrej atmosfery [28] i pokoju [32] (*espaço de convivência familiar em paz e harmonia* ‘przestrzeń, w której rodzina żyje w pokoju i harmonii’, BS). Zarówno studenci, jak i etnografowie (Lino 1992: 87) podkreślają wagę, jaką przywiązuje się w Portugalii do gościnności [9], cechy potwierdzonej także systemowo (por. 2.6.) – *que uma pessoa se sinta bem acolhida neste lugar* ‘żeby człowiek czuł się tam dobrze przyjęty’ (BS). Cechę tę widać również w przysłowiach: *Casa amiga, boa casa* ‘Dobry dom to dom przyjacielski’.

Ogólnie rodzina, wspólnota ludzi razem mieszkających i troszczących się o siebie, pojawiła się 63 razy w ankietach, 14 razy w korpusie³⁵ i 5 razy w tekstach prasowych.

2.9.3. Bezpieczna przystań

Konstytutywną cechą portugalskiego domu jest bezpieczeństwo, w ankietach pojawia się ono na trzecim miejscu (28 wskazań). Studenci mówią, że dom to *espaço onde nos sentimos seguros* ‘przestrzeń, w której czujemy się bezpiecznie’, *porto seguro* ‘bezpieczny port’ [23]. W korpusie brak jest przykładów bezpośrednio wskazujących na to, że dom jest miejscem bezpiecznym, ale

³³ Zob. także Pina Cabral (1986: 47): *most households, whether peasant or urban, are centered around a married couple*, ‘większość gospodarstw domowych, czy to wiejskich, czy miejskich, opiera się na parze małżeńskiej’.

³⁴ Słowniki tłumaczą to przysłowie na polski jako: *Jaki pan, taki kram* (DIPP Plec).

³⁵ Jeśli policzymy metonimiczne rozszerzenia tego znaczenia takie, jak ‘instytucja’ i ‘widownia’, to w korpusie będziemy mieli 45 wystąpień.

cecha ta pojawia się w presupozycji. Zarówno w przysłowiach, jak i w pracach socjologicznych, pojawia się dom jako miejsce schronienia: *O bom da viagem é quando se chega a casa* ‘Najlepszy w podróży jest powrót do domu’, *a casa tem que ser um porto de abrigo* ‘dom ma być schronieniem’ (Marques Pereira 2012: 170). W tekstach prasowych również pojawia się dom jako miejsce bezpieczne (*Jennifer Aniston fecha-se em casa para evitar críticas* ‘Jennifer Aniston zamyka się u siebie w domu, żeby uniknąć przykrych komentarzy’, DN 20.08.2014), ale częściej cecha bezpieczeństwa jest w nich aktualizowana w presupozycji (*Também em agosto, a ONU estima que 600 mil pessoas tenham fugido das suas casas* ‘Również w sierpniu, ONZ szacuje, że 600 tysięcy osób musiało uciekać ze swoich domów’, JN, 1.09.2014).

2.9.4. Własny kąta

Syndrom ‘własnego kąta’ jest dość mocno akcentowany w ankietach (22 cytaty), w prasie (13/100) oraz w korpusie (14/200)³⁶. Jest on także poświadczony gramatycznie (brak rodzajnika, por. cytaty poniżej, DLP Houaiss) i w przysłowiach: *Cada um é senhor em sua casa* ‘Każdy jest panem we własnym domu’, *Casa própria é tesouro, não se paga nem com ouro* ‘Własny dom to skarb, za który nawet złotem nie zapłacisz’ [24]:

[7] [...] *o substantivo casa não é acompanhado de artigo quando indica a casa de quem fala: vou a casa e volto (= vou a minha casa e volto)*. [DLP Houaiss 2003: 830]

[[...] rzeczownik *casa* nie posiada rodzajnika wtedy, gdy wskazuje na dom nadawcy: *idę do domu i wracam (= idę do swojego domu i wracam)*].

Dla respondentów ankiety ważny jest osobisty (a może należałoby dzisiaj powiedzieć ‘spersonalizowany’?) charakter domu [37]. Piszą oni, że dom *deve reflectir a personalidade de quem lá vive*, ‘powinien wyrażać osobowość mieszkającej w nim osoby’, *que tenha a minha “assinatura”* ‘nosić mój podpis’ (BS). Cecha ta znajduje również odzwierciedlenie w prasie:

[8] [*casa*] *é o lugar onde somos sem máscaras e sem mediação. Não nos mediamos. Tudo está, de algum modo, preparado para nos corresponder. Como se tudo gostasse de nós. [...] Estar em casa é isso, rodearmo-nos de todas as coisas que nos amam e que, por isso, nos servem para a felicidade [...]*. [VH Mãe, JLA, listopad 2011]

{dom} to miejsce, w którym nie nosimy masek, nie zasłaniamy się niczym. Jesteśmy sobą. Wszystkie domowe sprzęty są, w pewien sposób, gotowe, żeby się do nas dopasować. Tak, jakby wszystkie, bez wyjątku, nas lubiły. [...] Być w domu to jest właśnie to, otaczać się rzeczami, które nas kochają, i które w ten właśnie sposób przyczyniają się do naszego szczęścia].

³⁶ Syndrom ‘własnego kąta’ aktualizowany jest także w zwrocie *venha a minha casa*, odpowiedniku angielskiej frazy *come to my place* (DPI), czy też polskiego zwrotu ‘wpadnij do mnie’.

Coraz częściej dom zamieszkuje nie rodzina, ale jednostka; ma to związek z dużą wartością, jaką obecnie przypisuje się prawu jednostki do stanowienia o sobie. Marques Pereira (2012: 2) pisze o rodzinie i jednostce jako protagonistach przestrzeni domowej. Dom postrzegany jest jako *espaço da privacidade* ‘przestrzeń prywatna’ (Marques Pereira 2012: 127), „*templo*” *onde só os íntimos podem entrar* ‘„świątynia”, do której mogą wejść tylko najbliżsi’ [12] (BS). *Privacidade torna-se sinónimo de casa, de habitar e de família* ‘synonimem domu, zamieszkiwania, rodziny staje się prywatność’ (Garcia Ramos 2004: 426).

2.9.5. Budynek

Syndrom domu jako ‘budynku’ [8] najlepiej widoczny jest w korpusie (42 wskazania) i w prasie (18 wskazań), szczególnie w kontekstach, w których mowa jest o różnych rodzajach domów: *casas de campo* ‘domkach letniskowych’ (BL, 23.08.2000), *pitorescas casas rurais* ‘malowniczych wiejskich domach’ (JN, 31.08.2014), a także o częściach domu, takich jak ‘drzwi’, ‘okna’ czy ‘dach’ (*A parte de trás da casa era virada ao poente* ‘Tył domu zwrócony był w stronę zachodzącego słońca’, Andresen, *Contos*) i o jego wyglądzie (*Esta casa conta com dois pisos* ‘Ten dom ma dwa piętra’, CD, kwiecień 2014).

Syndrom ten znajduje także potwierdzenie w przysłowiach: *Não se começa a casa pelo telhado* ‘Nie zaczyna się domu od dachu’. Również studenci wskazują w ankiecie na fizyczny wymiar domu, definiując go jako *imóvel com as formas e tamanhos diferentes*, ‘nieruchomość, która może przybierać różne formy i rozmiary’ (razem 12 cytatów, BS).

Syndrom ‘budynku’ podświetla materialną wartość domu – obiektu kupna i sprzedaży³⁷ [38]: *Nas décadas de 60 e 70 aumentou consideravelmente o número de portugueses que adquiriram casa própria* ‘W latach 60-tych i 70-tych wzrosła znacznie liczba Portugalczyków, którzy nabyli własny dom’ (CP, 12.1995)³⁸.

2.9.6. Miejsce dobrych wspomnień

Zarówno w ankietach (4 cytaty), jak i w korpusie (3) oraz w prasie (4) pojawia się *casa* jako ‘miejsce dobrych wspomnień’ (*um local que detém boas recordações* ‘miejsce, które przechowuje dobre wspomnienia’, BS). Cecha ta związana jest w oczywisty sposób z trwaniem, trwałością prototypowego domu [13]:

³⁷ Podobnie jest w przypadku polskiego domu, gdzie w tekstach prasowych również eksponuje się dom jako wartość materialną (Żywicka 2007: 64).

³⁸ W powyższym przykładzie mowa jest oczywiście o konkretnym rodzaju budynku, czyli domku jednorodzinny. A swoją drogą, jak pisze Reis Janeiro (1998: 55), w 1986 roku tylko 9,3% całej populacji Portugalii mieszkało w mieszkaniach, 1,7% było bezdomnych, natomiast aż 90,6% populacji mieszkało w domach wolnostojących lub szeregówkach.

[9] *No caso de uma casa (...) o espaço se adensa através de uma lenta incorporação do tempo: qualquer casa verdadeira é, para utilizarmos uma expressão de Régio, “a velha casa”, e deve estar “cheia dos maus e bons cheiros/ das casas que têm histórias”.* [Eduardo Prato Coelho, w: *Fernandes da Silveira* 1999, okładka]

[W przypadku domu (...) przestrzeń zągęszcza się poprzez powolne wchłanianie czasu: jakikolwiek prawdziwy dom, jest, używając słów Régio, „starym domem” i powinien być „pełen dobrych i złych zapachów/ domów, które mają swoją historię”].

Niedawno zmarły (25.03.2015) wybitny portugalski poeta, Herberto Helder pisał:

[10] *sobre os meses (...) as casas encontram seu inocente jeito de durar ‘ponad miesiącami (...) domy znajdują swój niewinny dar trwania’.* [Helder 2009, *Ofício cantante*]

Ze wspomnieniami o domu nieodłącznie związana jest tęsknota za domem [39] (zob. *ter saudades de casa* ‘tęsknić za domem’, DPI) – trzeba tu zresztą powiedzieć, że portugalskie słowo *saudades* oznacza zarówno ‘uczucie w rodzaju tęsknoty’, jak i ‘wspomnienie’ (MSPP Sachs): *As saudades são muitas. O que quero mesmo é ir para casa* ‘Bardzo tęsknię. I chcę po prostu wrócić do domu’ (BL, 18.08.2000). W poezji Fernando Pessoa dom staje się *espaço da saudade* ‘przestrzenią tęsknoty / wspomnień’ (Berardinelli 1999: 440). Tęsknota za domem rodzi chęć powrotu:

[11] *Há uma intensidade demasiada que se sente no regresso, algo que nos ilude acerca de uma casa ser quase gente, pensar, esperar por nós tanto quanto a queremos, tanto quanto temos saudades dela, mesmo que não seja perfeita [...].* [VHMãe, JLAJ, listopad 2011]

[Powroty są zbyt intensywne, coś każe nam myśleć, że dom jest jak człowiek, myśli, czeka na nas, tym bardziej, im bardziej go kochamy, im bardziej za nim tęsknimy, nawet jeśli nie jest doskonały].

Dom to prototypowe miejsce, do którego się wraca [40] (kolokacje *regressar a casa* i *voltar a casa* ‘wrócić do domu’ to jedne z najczęstszych połączeń z wyrazem *casa*, zob. Google search; w prasie wystąpiły aż 12 razy na 100):

[12] *Os rapazes da rua de São João também haviam de sentir a minha falta no caminho de regresso a casa e depois, na hora de jogar à bola.* [Peixoto, JLAJ, wrzesień 2014]

[Chłopakom z ulicy Świętego Jana także musiało mnie brakować, kiedy wracali do domu, i potem, jak szli grać w piłkę].

Emigranci, którzy mają dwa lub więcej domów, za swój prawdziwy dom, do którego kiedyś na pewno wrócą, uważają zazwyczaj ten, który wybudowali w Portugalii (nawet jeśli spędzają w nim tylko wakacje, zob. Klimt 1989). To w niego inwestują czas i pieniądze, na co dzień zadowolając się tanim mieszkaniem w Niemczech:

[13] *Having a „permanent” home in Portugal and maintain a “temporary” residence in Germany constitute the crucial proof of a migrant’s continued commitment to return.* [Klimt 1989: 66]

[Posiadanie „stałego” domu w Portugalii i utrzymywanie „tymczasowego” miejsca zamieszkania w Niemczech jest koronnym dowodem na to, że emigranci wciąż odczuwają wewnętrzną potrzebę powrotu].

Przykład powyższy pokazuje, że *casa* to nie tylko budynek i zamieszkujący go ludzie. Dom to także najbliższa okolica, sąsiedzi – czyli te elementy „bycia u siebie”, których nie da się przenieść.

Chociaż nie ma zbyt wielu poświadczeń, syndrom ten wydaje się być ważny w obrazie portugalskiego domu.

2.10. Syntetyczna definicja kognitywna

Na podstawie analizy wszystkich powyższych typów danych: systemowych, tekstowych i wywołanych, wyodrębnionych zostało 40 cech definicyjnych pojęcia DOMU w języku portugalskim. Pogrupowane według aspektów (wymiarów) tworzą one kognitywną definicję tego pojęcia.

CASA, dom w języku portugalskim to:

I. wymiar nadrzędny

- [1] miejsce zamknięte, wydzielone z otaczającej je przestrzeni,
- [5] przeznaczone do mieszkania,
- [13] przez długi czas.

II. wymiar społeczny

- [2] grupy ludzi,
- [16] najczęściej tworzących rodzinę
- [7] i wychowujących w nim dzieci.

III. wymiar bytowy

- [6] zapewnia swoim mieszkańcom schronienie przed złymi warunkami atmosferycznymi,
- [3] umożliwiał im odpoczynek, zwłaszcza w nocy,
- [4] przygotowywanie jedzenia,
- [26] jedzenie
- [25] i mycie się,
- [22] zapewnia swoim mieszkańcom dobre warunki życia,
- [11] odpowiednią ilość przestrzeni,
- [37] odzwierciedla charakter swojego właściciela,
- [19] panuje w nim porządek,
- [18] jest skromne, proste,

- [17] ludzie robią w nim pewne rzeczy w taki sam sposób od wielu lat,
[21] czasem w nim pracują.

IV. wymiar psychiczny

- [12] jest to miejsce własne, prywatne,
[20] jego mieszkańcy czują się w nim swobodnie,
[23] czują się w nim bezpiecznie,
[29] nic złego nie może im się stać,
[40] chcą do niego wracać,
[39] tęsknią za nim, gdy są w innym miejscu.

V. wymiar fizyczny

- [8] najczęściej jest to budynek lub część budynku,
[10] zadbane, w dobrym stanie,
[31] podzielony na pomieszczenia, w których ludzie mogą spać, jeść, myć się, odpoczywać, przygotowywać jedzenie,
[30] posiada określone sprzęty,
[14] posiada okna zapewniające wystarczającą ilość światła dziennego,
[15] często z ogrodem,
[38] można go sprzedać i kupić.

VI. wymiar psychospołeczny

- [9] jest gościnne, otwarte na świat,
[28] panuje w nim dobra atmosfera
[32] panuje w nim pokój,
[27] ludzie troszczą się o siebie nawzajem.

VII. wymiar lokacyjny

- [33] jest położone w cichej,
[35] czystej
[36] i ładnej okolicy,
[34] w otoczeniu zieleni.

VIII. wymiar aksjologiczny

- [24] dobrze jeśli ludzie mają takie miejsce.

3. Rekonstrukcja wariantów znaczeniowych (profil) pojęcia DOMU w języku portugalskim

Z poddanych analizie tekstów (razem ok. 750 przykładów zdaniowych) wyłaniają się dwa główne profile pojęcia CASA w języku portugalskim: 1) profil

tradycyjnego domu portugalskiego (*casa portuguesa*) i 2) profil domu nowoczesnego, widzianego z perspektywy człowieka młodego, raczej mieszkańca miasta.

3.1. Profil tradycyjnego domu portugalskiego (*casa portuguesa*)

Profil tradycyjnego domu portugalskiego (*casa portuguesa*) prezentuje historyczno-romantyczny punkt widzenia, w którym gloryfikuje się prostotę, skromność i życie blisko natury (Leal 2000: 135). Profil ten obecny jest we frazeologizmach (zob. 2.6.), przysłowiach, tradycyjnych pieśniach i tekstach etnografów z pierwszej połowy XX wieku (np. Lino 1933/1992). Pojedynczo pojawia się także w prasie i korpusie. Był przywoływany jako ideał i używany w celach propagandowych w czasie dyktatury Salazara³⁹. W architekturze największą popularnością cieszył się w latach 40. i 50. XX wieku (styl znany pod nazwą *português suave*, Marques Pereira 2012: 4), potem powrócił jeszcze w latach 90., inspirowany budynkami opisywanymi przez Raula Lino (1933), które powstały w XVII i XVIII wieku.

Taki prawdziwy portugalski dom jest zazwyczaj:

a) biały (pobielony wapnem) [41]:

[14] *Essas casitas sorridentes, sempre alegres na sua variada caiação; casas dum branco radiante como o da roupa corada ao sol, outras da cor de rosa com os beirais verdes, dando-nos uma impressão de frescura que lembra melancias acabadas de retalhar.* [Lino 1992: 96]

[Te śmiejące się domki, zawsze zadowolone, pobielone wapnem; domy promieniście białe jak wysuszona na słońcu bielizna, inne znów różowe z zielonym okapem, przypominające świeżo przekrojonego arbuza].

b) skromny, prosty [18]:

[15] *Cozinha moderada, casa bem governada* ‘Skromna kuchnia, to znak, że dom jest dobrze rządzony’;

[16] *basta pouco, poucochinho p’ra alegrar uma existência singela* ‘mało trzeba, malutko, by cieszyć się prostym życiem’ (*Casa Portuguesa*);

c) z niebiesko-białymi kafłami *azulejos* na zewnątrz [42]:

[17] *um São José de azulejo, mais o sol da primavera* ‘Święty Józef na kafelkach, i jeszcze wiosenne słońce’. [*Casa Portuguesa*, zob. także Leal 200: 130];

---

³⁹ Profil ten widoczny jest także w nazwach restauracji serwujących tradycyjną portugalską kuchnię (*Casa Portuguesa*).

d) z werandą [43], która zapewnia cień w lecie, a światło w zimie (Leal 2000: 136)⁴⁰;

e) z ogrodem pełnym ziół i kwiatów (Pina-Cabral 1986: 38) [15];

f) położony w spokojnej okolicy [33]:

[18] *Há sossego, silêncio, muito verde, algumas pitorescas casas rurais* ‘Cisza, spokój, dużo zieleni, kilka malowniczych wiejskich domków’. [JN, 31.08.2014]

Co ważne, dom ten nie jest po prostu budynkiem, który może stać się obiektem kupna i sprzedaży (vide punkt widzenia obecny w korpusie i w prasie). Pojęcie domu rozszerza się na najbliższą okolicę [44], dzięki niemu zyskuje się prawa do drogi, rzeki czy lasu [45]. W wymiarze społecznym zaś posiadanie domu narzuca prawa i obowiązki wobec sąsiadów [46]:

[19] *Ora a casa rural, não pode ser compreendida como um simples edifício: um objecto sujeito a troca, venda ou arrendamento. A casa é também uma entidade social por meio da qual se adquirem direitos sobre águas, hortas, árvores, acessos, espaços públicos, assim como outros direitos mais vagos, nomeadamente os de “cidadania de lugar” (...) As pessoas que emigram não querem abandonar todos esses direitos. É essa, aliás, uma das razões que os leva a construir casas onde, em muitos casos, nunca chegam a habitar permanentemente.* [Pina-Cabral 1991: 126]

[Bo domu wiejskiego nie można rozumieć jako zwykłego budynku: obiektu, który można wymienić, sprzedać czy wynająć. Dom to także byt społeczny, przez który nabywa się prawa do rzek i strumieni, warzywniaków, drzew, dróg dojazdowych, przestrzeni publicznej, a także inne, bardziej niezdefiniowane prawa, tzw. miejscowego obywatelstwa. (...) Osoby, które emigrują, nie chcą się tych praw pozbywać. Być może dlatego budują domy tam, gdzie w wielu przypadkach nigdy nie zamieszkają na stałe].

Dom wiejski jest często miejscem pracy [21], wytwarzane są w nim produkty spożywcze, hodowane są zwierzęta, także na sprzedaż. Sfera pracy i sfera rodziny nakładają się na siebie (Pina Cabral 1986: 38):

[20] *Temos um [material] que não podemos revelar que é de produção mesmo aqui da casa.* [DN, 15.08.2014]

[Mamy taki (materiał), którego szczegółów nie możemy zdradzić, który produkujemy tutaj w domu].

Dom widziany jest jako obowiązek (*Casa grande, trabalhos grandes*, ‘Duży dom to dużo pracy’).

Jeśli chodzi o wymiar wspólnotowy, to tradycyjny dom portugalski jest zwykle wielopokoleniowy [47], ludzie się w nim kochają (*uma promessa de*

⁴⁰ W tekstach etnograficznych znaleźć można informację, że portugalskie domy nie mają natomiast patia (Lino 1992: 89).

beijos, dois braços à minha espera, ‘obietnica pocałunków, ramiona czekające na mój powrót’, *Casa Portuguesa*) i troszczą o siebie [27] (*no conforto po-brezinho do meu lar, há fartura de carinho*, ‘w ubogim zaciszu mojego domu, jest dostatek czułości’, *CP*), panuje w nim harmonia [28], jest gościnny [9] (*e se à porta humildemente bate alguém, senta-se à mesa co’a gente*, ‘a jeśli ktoś po cichu zapuka do drzwi, to zaprosimy go, by usiadł z nami do stołu’, *CP*), wesoły [48] (*A casa não importa ser pequena, importa que tenha alegria* ‘Nieważne, że dom jest mały, ważne, żeby panowała w nim radość’). Trzeba jednak powiedzieć, że prywatność przestrzeni domowej jest w niektórych regionach Portugalii ważniejsza od gościnności [12]:

[21] (...) *ninguém em Paço estava disposto a ter um estranho em sua casa: o que, em si, já diz algo sobre a intensa privacidade do espaço doméstico no Alto Minho, que distingue esta região de outras de Portugal.* [Pina-Cabral 1991: 125]

[...] nikt w Paço nie był gotowy, żeby przyjąć do domu obcego: to samo w sobie już coś mówi o tym, jak niezwykle prywatna jest przestrzeń domu w Alto Minho, co zresztą odróżnia ten region od reszty Portugalii].

Ta niechęć do obcych związana jest ze wspomnianymi wyżej prawami, które daje zamieszkiwanie i obawa, że ktoś, kto zbyt długo mieszkałby w czyimś domu miałby do niego te same prawa, co właściciel (Pina-Cabral 1991: 126). W domu tradycyjnym obowiązuje bowiem pojęcie rodziny rozszerzonej, jak pisze Pina-Cabral (1986: 38) należą doń wszyscy, którzy w domu razem pracują, jedzą i mieszkają [49] (a także zwierzęta, budynki gospodarskie, najbliższa okolica, a nawet zmarli krewni, Pina-Cabral 1986: 38). Obecność zwierząt jest także potwierdzona w przysłowiach: *Em casa de vilão, nem gato, nem cão* ‘W domu złoczyńcy ni kota, ni psa’ [50].

Podsumowując, w profilu domu tradycyjnego widoczna jest większa waga wymiarów społecznego (kolektywistyczny charakter domu, zob. cechy 46, 47, 49 i 50), psychospołecznego oraz fizykalnego (wygląd domu, zob. cechy 41, 42, 43, 44), mniejszą rolę pełni natomiast wymiar bytowy.

3.2. Profil domu nowoczesnego

Profil domu nowoczesnego prezentuje punkt widzenia współczesnego Portugalczyka, człowieka młodego, najczęściej mieszkańca miasta. Profil ten najlepiej widoczny jest w ankietach studenckich, a także w korpusie, w prasie i w pracach socjologicznych.

Taki dom musi być przede wszystkim:

a) wygodny, komfortowy [22]: *acima de tudo confortável para quem lá habita* ‘przede wszystkim wygodny dla swoich mieszkańców’ (BS);

b) zapewniający bezpieczeństwo [23]: *sentirmo-nos seguros lá* ‘żebyśmy czuli się tam bezpiecznie’ (BS);

c) zapewniający schronienie zarówno przed deszczem jak i słońcem [6]: *que protege do sol, do vento, da chuva; protecção do exterior* ‘chroni od słońca, wiatru, deszczu; chroni od świat zewnętrznego’ (BS); także izolujący od hałasu ulicy [51];

d) wyposażony we wszystkie niezbędne media i sprzęty [30]; w domu tradycyjnym był to raczej stół, w ankietach studenckich pojawia się jedynie stół do snookera, *wi fi também é bom* ‘przydałoby się także wi-fi’ (BS);

e) podzielony na pomieszczenia [31] (*tem de ter, no mínimo, certas divisões que separam as diferentes atividades que se realizam numa casa como cozinha, sala, wc, corredor, etc.* ‘musi mieć przynajmniej kilka pomieszczeń, osobnych dla różnych rzeczy, które robi się w domu, takich jak kuchnia, salon, wc, korytarz, itp.’, BS) i zapewniający swoim mieszkańcom prywatność [12] oraz wystarczającą ilość przestrzeni [11] (*Como ganhar amplitude. Truques e ideias decorativas para conseguir que a sua casa pareça maior.* ‘Jak zyskać więcej przestrzeni. Sztuczki i pomysły, które sprawią, że Twój dom wyda się większy’, CD, kwiecień 2014);

f) jasny, z dużymi oknami [14];

g) czysty, zadbane [19]: *Dê brilho à sua casa. Quer eliminar a sujidade em qualquer superfície (...)?* - ‘Rozjaśnij swój dom. Chcesz pozbyć się brudu z dowolnej powierzchni (...)?’ (CD, kwiecień 2014);

h) położony w zielonej [34], spokojnej [33] i nie zanieczyszczonej okolicy [35] (BS, Marques Pereira 2012: 169);

i) zamożny, świadczący o wysokim statusie materialnym właściciela [52]: *um jardim, com um carro com teto de abrir* ‘ogród, a w nim samochód z otwieranym dachem’ (BS).

W porównaniu z fizykalnym opisem domu tradycyjnego, powyższa charakterystyka kładzie akcent raczej na wymiar bytowy, na funkcję domu, a nie na jego wygląd. Lokalizacja ważna jest o tyle, o ile zapewnia dobre warunki, zielen i czyste powietrze; dom młodego Portugalczyka nie musi leżeć ‘w rodzinnych stronach’, *na terra*, w przeciwieństwie bowiem do tradycyjnego domu wiejskiego, nie daje praw do najbliższej okolicy, a ma raczej od niej izolować [51]. Powinien za to odzwierciedlać charakter swojego właściciela [37], który przechowuje w nim ważne dla siebie przedmioty [59]:

[22] *De volta a casa, por um breve dia. Apetece-me passar o tempo todo abraçado ao Santo António da Júlia Côta, ao edredão branco pintalgado pelos marcadores de todas as cores, aos quadros da Isabel Lhano ou aos discos do Antony. Como não quero ser sentimental, imagino que as minhas coisas se sentem sozinhas.* [VH Mãe, JLAI, listopad 2011]

[Z powrotem w domu, na krótką chwilę. Lubię spędzać czas przytulony do Świętego Antoniego zrobionego przez Julię Côta, do białej narzuty poplamionej kolorowymi markerami, do obrazów Isabel Lhano i do płyt Antony’ego. Ponieważ nie chcę wydawać się sentymentalny, wyobrażam sobie, że moje rzeczy czują się samotne].

Dom współczesny jest miejscem, gdzie człowiek czuje się swobodnie, u siebie [20], gdzie może robić to, na co ma ochotę [53], jest miejscem odpoczynku, a nie pracy [3]: *Eu não trabalho em casa. Muito raramente. É um princípio* ‘Ja w domu nie pracuję. Bardzo rzadko. Z zasady’ (Marques Pereira 2012: 170).

Dom współczesny może być równie dobrze domem jednostki [55], pary albo rodziny [16] (*habitada por uma família ou um indivíduo no mínimo* ‘zamieszkały przez rodzinę lub przynajmniej jedną osobę’, BS); raczej jest to jednak rodzina nuklearna (Wall 2005: 46). Najważniejsze, żeby człowiek czuł się w swoim domu dobrze [54]: *que me sinta feliz* ‘żebym się tam czuł szczęśliwy’ (BS). Mimo widocznego nastawienia na indywidualizm, ważną funkcją współczesnego domu jest zapewnianie wsparcia [56] (Wall 2005: 45). Ludzie się kochają i troszczą o siebie [27]: dom jest miejscem *onde a família desfruta o seu amor* ‘gdzie rodzina cieszy się swoją miłością’ (BS). Panuje w nim pokój [32] (*casa é paz* ‘dom to pokój’, BS), chociaż bywa też źródłem niepokoju [58]:

[23] *A casa, de verdade, é um certo anúncio de guerra. É uma mentira achar que serve absolutamente para a paz. Nada disso. Entre as linhas, vemos fraturas violentas e o susto. Estamos sempre aflitos para que corra tudo bem.* [VH Mãe, JLAJ, marzec 2014]

[Dom, tak naprawdę, jest jak wypowiedzenie wojny. To kłamstwo myśleć, że jego funkcją jest pokój. Nic takiego. Między wierszami, czytamy gwałtowne pęknięcia i strach. Wciąż martwimy się, żeby wszystko poszło dobrze].

Ten strach brać się może z zagrożeń, jakie dla trwałości domu, zarówno w sensie fizycznym jak i społecznym, niesie współczesny świat, rozdarty między przyjemnością a obowiązkiem, pędzący coraz szybciej do przodu, nasza coraz bardziej ‘płynna nowoczesność’ (Bauman 2011). Być może jednak przyczyna zmartwienia jest bardziej prozaiczna, w związku z kryzysem coraz trudniej jest bowiem wejść w posiadanie własnego lokum. W prasie jest sporo wzmianek o tym, że ktoś odłożył decyzję o kupnie domu z powodu braku środków (DN, 13.08.2014), albo też o młodych, którzy zwlekają z wyprowadzką z domu rodziców (DN, 11.08.2014). Jest mowa także o kredytach mieszkaniowych [57], które co prawda łatwiej od jakiegoś czasu zaciągnąć (DN, 13.08.2014), ale jednocześnie przybywa osób, które nie są w stanie spłacać już zaciągniętych rat (*Processos de cobrança contra pais fiadores de filhos que não pagam prestações das casas estão a aumentar* – ‘Zwiększa się liczba procesów ko-

mornicznych wobec rodziców żyrantów kredytów dla swoich dzieci, które nie spłacają rat', DN, 12.08.2014).

W profilu domu nowoczesnego widoczna jest przewaga wymiarów bytowego (dom ten ma być luksusowy [52], nawet kosztem kredytu [57]) i psychicznego (dobrostan jednostki ponad wszystko [53, 54]), odpowiedzialnych za wartości hedonistyczne, nad wymiarem społecznym, konotującym wartości wspólnotowe. W wymiarze psychospołecznym pojawia się natomiast nowa cecha konotująca wsparcie i wzajemną pomoc [56].

3.3. Podsumowanie – próba konfrontacji profili

Profil domu współczesnego odzwierciedla wartości globalistycznego świata, zapewnia wygodę, bezpieczeństwo, przyjemność. Jest bardziej 'ogólny' (bardziej europejski?), nie posiada tylu cech lokalnych, związanych z klimatem i kulturą Portugalii, co profil domu tradycyjnego. W obu profilach ważna jest obecność kuchni, miejsca przygotowywania jedzenia, ważna jest troska o współmieszkańców. W obu podkreśla się, że dom to schronienie przed światem i złą pogodą. Zarówno dom tradycyjny, jak i współczesny powinny mieć duże okna i ogród, zapewniające kontakt z przyrodą (Leal 2000: 136).

Dom tradycyjny jest jednak zintegrowany z otaczającym go światem, najbliższym sąsiedztwem, daje prawo do ziemi, dom współczesny ma raczej izolować, zapewniać prywatność, jest odseparowany od najbliższego otoczenia. Dom tradycyjny jest skromny i prosty, nowoczesny – funkcjonalny, pełen wygód. Pierwszy jest miejscem pracy – drugi raczej miejscem odpoczynku. Dom tradycyjny oparty jest na wspólnocie, jest kolektywistyczny, to dom-instytucja (Wall 2005: 46) – dom współczesny jest indywidualistyczny, zaspokajający przede wszystkim potrzeby jednostki (Bułat Silva 2014b, Wall 2005: 46).

* * *

Powyższe badanie pozwala odpowiedzieć twierdząco na pytanie Jerzego Bartmińskiego (2014: 20) o to, czy istnieje wspólny dla Europy kanon wartości. W definicji kognitywnej domu portugalskiego zapisane są, jak się wydaje, wartości paneuropejskie, zarówno hedonistyczne (wygoda), jak i altruistyczne (troska o drugiego człowieka).

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Andresen Sophia de Mello Breyner, [1922] s.d., *Contos Exemplares*, Lisboa.
 Berardinelli Cleonice, 1999, *Casa na poesia de Fernando Pessoa*, [w:] Jorge Fernandes da Silveira, *Escrever a casa portuguesa*, Belo Horizonte, s. 419–441.
 Botelho Fernanda, 1988, *Esta noite sonhei com Brueghel*, Lisboa.

- Brettell Caroline B., 1999, *The casa of José dos Santos Caldas: family and household in a northwestern Portuguese village, 1850–1993*, [w:] *House life: space, place and family in Europe*, Donna Birdwell-Pheasant, Denise Lawrence-Zúñiga, Oxford-New York, s. 39–72.
- Bułat Silva Zuzanna, 2012a, *O conceito de casa em português europeu*, [w:] *Avanços em Ciências da Linguagem*, red. Petar Petrov, Pedro Quintino de Sousa, Samartim Roberto López-Iglésias, Elias J. Torres Feijó, Santiago de Compostela, s. 343–358.
- Bułat Silva Zuzanna, Stępień Maciej A., 2014, *La imagen lingüística de CASA en español y portugués*, [w:] Zuzanna Bułat Silva, Monika Głowicka, Justyna Wesola, *Variación, contraste, circulación. Perspectivas lingüísticas en el hispanismo actual*, Wrocław, s. 97–108.
- Camões Luís Vaz de, [1572] 1890/2013, *Luzjady*, tłum. Zofia Trzeszczkowska, Sandomierz.
- Dinis Júlio, 1935, *A Morgadinha dos Canaviais*, Porto.
- Fernandes da Silveira Jorge (red.), 1999, *Escrever a casa portuguesa*, Belo Horizonte.
- Garcia Ramos Rui Jorge, 2004, *A Casa Unifamiliar Burguesa na Arquitectura Portuguesa: mudança e continuidade no espaço doméstico na primeira metade do século XX*, Universidade do Porto (praca doktorska).
- Giles Wenona, 1997, *Re/membering the Portuguese household in Toronto: culture, contradictions and resistance*, „Women’s Studies International Forum”, 20, s. 387–396.
- Helder Herberto, 2009, *Ofício cantante: poesia completa*, Lisboa.
- Klimt Andrea, 1989, *Returning „home”: Portuguese migrants notions of temporariness, permanence and commitment*, „New German Critique”, s. 47–70.
- Leal João, 2000, *Etnografias portuguesas (1870–1970). Cultura popular e identidade nacional*, Lisboa.
- Lino Raul, [1933] 1992, *Casas portuguesas: alguns apontamentos sobre o arquitectar das casas simples*, Lisboa.
- Marques Pereira Sandra, 2012, *Casa e mudança social – uma leitura das transformações da sociedade portuguesa a partir da casa*, Lisboa.
- Pais de Brito Joaquim, O’Neill Brian (red.), 1991, *Lugares de Aqui: Actas do seminário ‘Terrenos Portugueses’*, Lisboa.
- Pina-Cabral João, 1986, *Sons of Adam, Daughters of Eve*, Oxford.
- Pina-Cabral João, 1991, *A ‘minha’ casa em Paço: um estudo de caso*, [w:] Joaquim Pais de Brito, Brian O’Neill (red.), 1991, *Lugares de Aqui: Actas do seminário ‘Terrenos Portugueses’*, Lisboa, s. 119–140.
- Pina-Cabral João, 1997, *Houses and legends: family as community of practice in urban Portugal*, [w:] Marianne Gullestad, Martine Segalen (red.), *Family and kinship in Europe*, London, s. 77–102.
- Reis Janeiro, Carlos Alberto, 1998, *A casa e a migração das formas, o flexopragmatismo na arquitectura doméstica com expressão da raiz cultural portuguesa*, Lisboa (niepublikowana praca magisterska).
- Wall Karin (red.), 2005, *Famílias em Portugal*, Lisboa.

Wykaz skrótów

- DicLP = Academia das Ciências de Lisboa, 2001, *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea*, Lisboa.
- DPI = *Dicionário de português-inglês*, 1998, Porto.
- DS = *Dicionário de sinónimos*, [1977] 1995, Porto.
- DPLP = *Dicionário Priberam da Língua Portuguesa*, [on-line], 2008–2013, <http://www.priberam.pt/dlpo/chave>.
- DPP = Długosz Cezary, 2000, *Dicionário de polaco-português e português-polaco*, Porto.
- NDLP Far = Faria Eduardo de, 1851, *Novo dicionário da língua portuguesa*, 2^a ed., Lisboa.
- DSA Fer = Fernandes Francisco, [1945] 2000, *Dicionário de sinónimos e antónimos da língua portuguesa*, São Paulo.
- DLP Houaiss = Houaiss António et al., 2003, *Dicionário Houaiss da Língua Portuguesa*, Lisboa.
- DSA Houaiss = Houaiss António, Salles Villar Mauro, Mello Franco, Francisco Manoel, 2003, *Dicionário Houaiss de sinónimos e antónimos*, Rio de Janeiro.
- DE Mach = Machado José Pedro, [1952] 1977, *Dicionário etimológico da língua portuguesa*, Lisboa.
- GDLP Mach = Machado José Pedro (red.), 1981, *Grande Dicionário da Língua Portuguesa*, Lisboa.
- DLP Mor = Moraes Silva António, 1789, *Diccionario da lingua portugueza composto pelo Padre D. Rafael Bluteau, reformado, e acrescentado por Antonio Moraes Silva, natural do Rio de Janeiro*, Lisboa.
- DEC Nev = Neves Orlando, 2000, *Dicionário de expressões correntes*, Louçã.
- NDEI Nog = Nogueira Santos António, 1988, *Novos dicionários de expressões idiomáticas*, Lisboa.
- DIPP Plec = Pleciński Jacek, 1998, *Dicionário idiomático português-polaco*, Poznań.
- MSPP Sachs = Sachs Viola Ignacy, 1969, *Mały słownik portugalsko-polski*, Warszawa.
- DEPP Sim = Simões Guilherme Augusto, 2000, *Dicionário de expressões populares portuguesas*, Lisboa.
- DEPOLP Sil = Silva Bastos José Timoteo da, 1928, *Dicionário etimológico, prosódico e ortográfico da língua portuguesa*, Lisboa.
- NDCELP Sol = Solano Constancio Francisco, 1863, *Novo dicionário crítico e etimológico da língua portuguesa*, 8ª edição, Paris.
- BS = Bułat Silva Zuzanna, w druku, *Badanie ankietowe CASA 2012*, Lublin.
- BL = *A Bola*.
- CD = *Casa Dez*.
- CP = *A Capital*.
- DN = *Diário de Notícias*.
- EX = *Expresso*.
- JLAI = *Jornal de Letras, Artes e Ideias*.
- JN = *Jornal de Notícias*.
- P = *Público*.

CASA – the Portuguese house and home

For the Portuguese, *casa*, apart from a place of residence, also means people, the family, sometimes also all household members. *CASA* is a place to which one returns. This motif of returning home, *regresso a casa*, as well as waiting for those who are to return, is associated with the maritime history of Portugal, a country of sailors and explorers. The present analysis of the concept of *CASA* in the Portuguese language is based, in accordance with the methodology of the Lublin School of Ethnolinguistics, on three types of data: systemic (S), questionnaire (Q) and textual (T). The Portuguese lexeme *casa* has a surprisingly large number of meanings. Apart from ‘a habitable structure’ and ‘a detached building’, it can also stand for ‘a collection of furniture’, ‘a buttonhole’ and ‘one’s own playground’. The article discusses synonyms, hyponyms, antonyms and derivatives of the word, as well as idioms containing this word. The author reports on the results of a questionnaire and identifies the most important features that make up the picture of the Portuguese house and home: a functional living space; the family; a safe haven; a place of one’s own; a building; a place of good memories. A synthetic cognitive definition of the concept *CASA* is presented with a division into dimensions (social, economic, psychological, physical, psychosocial, locative and axiological). Two main profiles of the concept are identified: traditional and modern.

NYUMBA – DOM w języku i kulturze suahili*

Iwona Kraska-Szlenk

Językowym korelatem pojęcia DOMU jest w suahili leksem *nyumba*, który etymologicznie znaczy tyle co ‘gliniana chata, lepianka’. Zbadano jego funkcjonowanie na podstawie słowników, korpusu elektronicznego języka suahili, zbiorów przysłów i tekstów literackich. Podobnie jak *dom* w języku polskim, suahilijski wyraz *nyumba* cechuje różnorodność rozwinięć semantycznych układających się w rozbudowaną sieć znaczeń i odcieni funkcjonujących w zależności od kontekstu językowego i sytuacyjnego, a połączonych wzajemnie relacjami, takimi jak: metonimia, metafora czy rozszerzenie/zawężenie znaczenia. Wszystkie te sensory tworzą spójną całość – rozbudowane pojęcie o wymiarze fizycznym (domu jako budynku), społecznym (ludzka „zawartość” domu to rodzina; jedno ze znaczeń *nyumba* to ‘żona’, a *nyumba ndogo* ‘mały dom’ to określenie konkubiny/kochanki) i funkcjonalnym (zapewnienia człowiekowi schronienia przed światem zewnętrznym). Dom jako schronienie ma wymiar aksjologiczny. Metaforycznie koncept DOMU jest rzutowany w domenę świata zwierząt, np. *nyumba ya kuku* ‘kurnik’ (dosł. ‘dom kur’) czy *nyumba ya kondoo* ‘owczarnia’ (dosł. ‘dom owiec’).

1. Wprowadzenie

Niniejszy artykuł poświęcony jest pojęciu DOM w języku i kulturze suahili, a w szczególności analizie semantycznej leksemu *nyumba* będącego najczęstszym językowym korelatem tego pojęcia¹. Podobnie jak *dom* w języku polskim, suahilijski wyraz *nyumba* cechuje różnorodność rozwinięć semantycznych układających się w rozbudowaną sieć znaczeń i odcieni funkcjonujących w zależności od kontekstu językowego i sytuacyjnego, a połączonych wzajemnie relacjami, takimi jak: metonimia, metafora czy rozszerzenie/zawężenie

---

* Artykuł jest zmodyfikowaną wersją tekstu opublikowanego w „Etnolingwistyce” 22, Lublin 2010, s. 145–160.

¹ Pragnę podziękować p. Marcinowi Jarząbkowi za wzbogacenie przedstawionego w tym artykule materiału języka suahili o kilka interesujących przykładów.

znaczenia. Wszystkie te sensory tworzą spójną całość – rozbudowane pojęcie o wymiarze fizycznym, społecznym i kulturowym.

Materiał językowy dla celów tego artykułu zebrany został przede wszystkim na podstawie dwu- i jednojęzycznych słowników oraz korpusu elektronicznego języka suahili będącego własnością Uniwersytetu Helsińskiego, a udostępnionego autorce dzięki grzeczności prof. Arvi Hurskainena. Korzystałam też z kilku źródeł dodatkowych, takich jak zbiory przysłów, teksty literackie oraz przykłady zebrane z różnych stron internetowych w języku suahili. Ten różnorodny materiał reprezentuje suahili w formie standardowej (w odróżnieniu do kilkunastu dialektów regionalnych), obowiązującej w całej Tanzanii oraz na znacznym obszarze Kenii jako język narodowy i (obok angielskiego) oficjalny. Poza tym, w różnorodnych swoich odmianach, suahili rozciąga się na znacznie większym terytorium Afryki Wschodniej, na północy sięgając krańców południowej Somalii, na południu – obrzeży północnego Mozambiku, na zachodzie docierając do Ugandy, Rwandy, Burundi i Konga, a na wschodzie do przybrzeżnych wysp Oceanu Indyjskiego. Dokładna liczba wszystkich użytkowników tego języka trudna jest do oszacowania ze względu na występującą na tym obszarze wielojęzyczność, a także ze względu na bardzo zróżnicowany stopień znajomości suahili przez mieszkańców różnych regionów czy wręcz poszczególne osoby; najczęściej źródła podają liczbę ok. 60–80 mln (Amidu 1995, Marten 2006, Ohly et al. 1998).

Wszyscy badacze podkreślają synkretyzm kultury suahili (por. Knappert 1979, Middleton 1992, Nurse i Spear 1985, Prins 1961); jej arabsko-muzułmański charakter przejawia się w największym stopniu w religii i związanej z nią obrzędowości i obyczajowości, a jej najwyraźniejszym uzewnętrznieniem bantuskim jest właśnie język. Mimo, iż sama nazwa *suahili* (w oryginalnym brzmieniu *kiswahili*) ma źródłosłów arabski (z ar. *sawahili* ‘[język] ludzi wybrzeża’), suahili jest językiem z grupy bantu rodziny nigeryjsko-kongijskiej, blisko spokrewnionym z sąsiadującymi z nim innymi językami tej grupy. Istnienie licznych zapożyczeń arabskich, zwłaszcza w słownictwie religijnym, marynistycznym i innych domenach tradycyjnie związanych z kulturą mużułmańską w niczym nie umniejsza bantuskiego rodowodu i charakteru języka suahili².

Podczas gdy dla Suahilijczyków z wybrzeża język stanowi część ich tożsamości i kultury uformowanej przez wiele stuleci, dla ludności interioru suahili jest przede wszystkim ponadetnicznym środkiem porozumiewania się i narzędziem formowania wspólnoty narodowej (zwłaszcza w Tanzanii, w mniejszym stopniu również w Kenii i Ugandzie). Poza tym, że służy celowi

---

² W przeszłości było to kwestią sporną i suahili traktowany był jako język „mieszany” (por. dyskusję w Nurse i Hinnebusch 1993, Nurse i Spear 1985, Piłaszewicz i Rzewuski 2004).

komunikacji międzyetnicznej³, jest też językiem edukacji, mediów, polityki, literatury, życia publicznego w różnorodnych jego odmianach, a coraz częściej też życia prywatnego, wypierając języki etniczne. Reasumując, język suahili z jednej strony reprezentuje kulturę Suahili w ścisłym znaczeniu, a z drugiej wiąże się z licznymi innymi kulturami Afryki Wschodniej. Wielokulturowość ludności posługującej się językiem suahili niewątpliwie znajduje odzwierciedlenie w samym języku, który nieustannie wzbogaca się o nowe wyrażenia czerpiąc z dziedzictwa kultur etnicznych, ale też kontynuuje i upowszechnia elementy bogatej tradycji Suahilijczyków. Wzajemne przenikanie ułatwia z jednej strony wspomniane wcześniej bantuskie zakorzenienie kultury suahili, ale także istnienie wielu wspólnych wartości muzułmańskich i rodzimych afrykańskich, jak na przykład silne poczucie więzi rodzinnej, poszanowanie współpracy i wzajemnej pomocy, wielożeństwo. Widać to między innymi w przysłowiach, zagadkach, wyrażeniach kliszowanych, które często wyrażają podobne treści niezależnie od tego, czy pochodzą z Zanzibaru, czy zebrane zostały w głębi interioru (i niekiedy przetłumaczone z lokalnych języków etnicznych).

W niniejszej pracy przyjmuje się założenie, że jakkolwiek suahili nie ma charakteru homogenicznego, tworzy koherentną całość; niektóre jednak części tej całości nie muszą być reprezentatywne dla wszystkich osób posługujących się tym językiem.

Jeśli idzie o metodę opisu, przyjmuję istotne założenie szeroko pojętego światowego językoznawstwa kognitywnego (por. m.in. Croft, Cruse 2004, Geeraerts 1997, Lakoff 1987, Langacker 1987, Tabakowska 2001, Taylor 2001) oraz polskiego modelu znanego od ponad trzydziestu lat pod nazwą *językowy obraz świata* (por. Bartmiński 2009c oraz literatura tamże), że w analizie semantologicznej poszczególne sensy leksemu tworzą elastyczną, rozbudowaną sieć powiązanych ze sobą sensów, które składają się na wielowymiarowe rozumienie określonego pojęcia w języku i kulturze danej społeczności. Przy tym ujęciu tradycyjne rozróżnienie denotacji i konotacji, a szerzej: semantyki i pragmatyki, traci ostrość, a wszystkie kontekstowe użycia wyrazu, zarówno w jego „dosłownym” słownikowym znaczeniu, utartym metaforycznym czy całkowicie nowatorskim, wspólnie kreują językowy obraz danego leksemu, chociaż niektóre z sensów mogą być częstsze, bardziej zakorzenione, a więc bardziej istotne niż inne⁴.

³ W samej Tanzanii jest prawie 130, a w Kenii około 70 różnych języków.

⁴ Badania korpusowe umożliwiają niekiedy procentowe oszacowanie częstości użycia poszczególnych sensów, co jest interesujące zwłaszcza dla celów porównawczych. W badaniach leksyki suahili taka metodologia zastosowana była dotychczas w moich wcześniejszych pracach: Kraska-Szlenk (2004b, 2005b), oraz porównawczo z materiałem polskim, w Kraska-Szlenk (2004a, 2005a,c). Dla celów niniejszego badania taki szacunek byłby niezwykle trudny ze względu na niemożność

Wszystkie przykłady suahili podane są w oficjalnej ortografii, której zasady są bardzo proste: samogłoski (*a, e, i, o, u*) wymawia się podobnie jak w języku polskim, a większość spółgłosek jak w języku angielskim. Szczególna pisownia dotyczy tylko następujących spółgłosek: *ny* – nosowa palatalna (jak pol. *ń*), *ng* – nosowa welarna (jak pol. *n* w wyrazie *bank*), *j* – zwarta dźwięczna palatalna (zbliżona do pol. *j, dź*) oraz *dh* – dźwięczna międzyzębowa (jak w ang. *the*).

2. Podstawowe znaczenie *nyumba*

Wyraz *nyumba* (lp. = lm.) ma przejrzystą etymologię, choć biorąc pod uwagę jego stosunkowo duże rozprzestrzenienie wśród różnych języków bantu, należy zaliczyć go do najdawniejszej warstwy słownictwa. Morfologicznie *nyumba* utworzony jest za pomocą przedrostka tzw. klasy rzeczownikowej⁵ *ny-* od czasownika *umba*, który w przeszłości najprawdopodobniej znaczył ‘lepić z gliny’ (por. Meinhof 1932), a więc etymologicznie *nyumba* to ‘gliniana chata’ czy ‘lepianka’ – typowe mieszkanie wczesnych Bantu. Obecnie czasownik *umba* prawie całkowicie zatracił swoje oryginalne znaczenie (wyparty przez inny czasownik *finyanga*) i używany jest w bardziej abstrakcyjnym sensie ‘tworzyć (zwłaszcza o Bogu), kształtować, nadawać formę’. Wszystkie derywaty z tym rdzeniem albo wiążą się z nowym znaczeniem czasownika, np. *kiumba* ‘stworzenie’, *muumba/mwumba* ‘stworzyciel (Bóg)’, *umbile, umbo* ‘kształt, konstrukcja’ (dosł. to co stworzone), *maumbile* ‘przyroda’ (dosł. to, co stworzone, lm.), albo ze znaczeniem ‘dom’, np. *jumba* ‘duży dom, pałac’, *chumba* ‘pokój’ (etym. ‘mały dom’), *unyumba* ‘życie/pożycie małżeńskie’, *ki-nyumba* ‘wspólne mieszkanie, współżycie’. Bardzo często rzeczownik *nyumba* występuje z sufiksem lokatywnym *-ni* (*nyumbani*) oznaczającym jakąkolwiek relację przestrzenną, której precyzyjną interpretację umożliwiała kontekst, np. *ametoka nyumbani* ‘wyszedł z domu’, *amekuja nyumbani* ‘przyszedł do domu’, *anafanya kazi nyumbani* ‘pracuje w domu’.

---

interpretacji wielu użyć leksemu *nyumba* bez większego kontekstu, a także ze względu na trudność z dyskretyzacją niektórych sensów, gradualnie przechodzących jeden w drugi; ograniczam się zatem do podawania przykładów, posługując się własną intuicją w formułowaniu bardzo ogólnych stwierdzeń co do typowości/rzadkości danej frazy/znaczenia.

⁵ Klasy rzeczownikowe pełnią w językach bantu podobną funkcję co rodzaj gramatyczny np. w języku polskim. W suahili wyróżnia się 12 klas gramatycznych (oraz trzy dodatkowe klasy lokatywne), z których każda charakteryzuje się odpowiednim przedrostkiem w rzeczowniku i wyznacza związki zgody w zdaniu (por. Ohly *et al.* 1998). Rzeczownik *nyumba* w l. poj. należy do klasy o umownej (ogólnobantuskiej) numeracji 9, a tak samo brzmiący *nyumba* w l. mn. do klasy nr 10: różnica między nimi zaznacza się w związku zgody, por. *nyumba hii imejengwa* ‘ten dom został zbudowany’ oraz *nyumba hizi zimejengwa* ‘te domy zostały zbudowane’.

Tradycyjny dom miejski ludności Suahili nazywa się *nyumba ya mawe* dosł. ‘dom z kamienia’⁶ i zbudowany jest z białego koralowca (*tumbawe*) łączonego zaprawą murarską. Zgodnie z obowiązującymi kanonami architektonicznymi dom taki ma budowę piętrową (*nyumba ya juu/nyumba ya ghorofa*) i płaski dach (*dari*). Część mieszkalna ulokowana jest na wyższych kondygnacjach, zaś pomieszczenia parteru przeznacza się na biura, sklepy, a dawniej również na kwatery służby i niewolników. Dom tego typu ma dziedziniec wewnętrzny (*behewa*) otoczony koralową kolumnadą oraz wychodzącą na ulicę zadaszoną werandę (*baraza*). W ścianach górnych pięter znajdują się liczne okna (*dirisha*, lm. *madirisha*) oraz okrągłe otwory ułatwiające cyrkulację powietrza (por. Prins 1961: 77). Charakterystyczną cechą domów suahilijskich, które do dziś można podziwiać na wybrzeżu Wschodniej Afryki są pięknie rzeźbione drewniane drzwi (*mlango*, lm. *milango*). Domy wiejskie budowane są również na planie prostokąta, ale mniej okazałe, parterowe (*nyumba ya chini*), z czterospadowym dachem, którego przedłużenie tworzy zadaszone tarasy (*upenu*, lm. *penu*). Ściany domów wiejskich mogą być murowane (nazywane są wtedy *ukuta*, lm. *kuta/makuta*) lub konstruowane z mniej trwałych materiałów (nazywane *kiambaa*, lm. *viambaa*).

Współcześnie większość domów w Afryce Wschodniej swym kształtem architektonicznym odbiega zarówno od pierwotnej glinianej chaty, jak i od tradycyjnego domu z Zanzibaru czy Lamu. Sam wyraz *nyumba* można z powodzeniem stosować do domu mieszkalnego wykonanego z jakiegokolwiek budulca, którego nazwa może wystąpić jako przydawka po rzeczowniku, np. *nyumba ya miti* (dom z drewna), *nyumba ya udongo* (dom z gliny), *nyumba ya makuti* (dom z dachem z liści palmy kokosowej), *nyumba ya mabati* (dom z dachem z blachy falistej) itd. Równie dobrze desygnatem *nyumba* może być mieszkanie w bloku.

Leksem *nyumba* należy do słownictwa poziomu podstawowego, o bardzo wysokiej częstotliwości użycia. Słownik synonimów (Mohamed i Mohamed 2004) wyróżnia kilka wyrazów bliskoznacznych do *nyumba* (w pierwszym znaczeniu), z których dwa (*makao* i *makazi*, oba w znaczeniu ‘miejsce zamieszkania, siedziba’) derywowane są od rodzimego rdzenia *kaa* ‘siedzieć, mieszkać’, a pozostałe są zapożyczeniami z języka arabskiego. W porównaniu do *nyumba* wszystkie te wyrazy są znacznie rzadziej używane, a niektóre z nich występują prawie wyłącznie w języku poetyckim, por. ich liczbę wystąpień w korpusie:

---

⁶ Por. też nazwę *mji wa mawe* ‘miasto z kamienia’ – zwyczajowa nazwa starej części miasta Zanzibar i innych miast suahilijskiego wybrzeża, która przeszła do języka angielskiego jako *Stone Town*.

nyumba (łącznie z *nyumbani*)⁷ 1773, *makao* 71, *makazi* 39, *maskani* 13, *manzili* 4, *mastakimu* 3, *hashuo* 2, *baiti* 0.

Jako wyraz często używany *nyumba* cechuje się znaczną polisemią i łatwością tworzenia połączeń frazeologicznych oraz nowych odcieni znaczeniowych na bazie innych, dobrze zakorzenionych w użyciu językowym.

W analizie kognitywnej, poszczególne znaczenia przechodzą płynnie w nowe, tworząc ciągi (łańcuchy) rozwinięć semantycznych o prototypowej organizacji, a nie niezależne od siebie sensory o wyraźnie określonych granicach. Dla przykładu, w niektórych słownikach jednojęzycznych (np. *Kamusi* 2004, Mohamed i Mohamed 2004), jak i w dwujęzycznych (np. Miachina 1987), poza znaczeniem *nyumba* jak podanym wyżej, wymienia się, między innymi, odrębne znaczenie ‘żona’ (którego synonimem i „zwykłym” korelatem językowym jest *mke*), niekiedy zaznaczając, że użycie to ogranicza się do zwrotów przysłowiowych czy metaforycznych. Skonstruowanie ciągu semantycznego w naturalny sposób spaja oba te, pozornie bardzo różne sensory, tłumacząc jednocześnie, dlaczego *nyumba* w znaczeniu ‘żona’ podlega pewnym ograniczeniom, których nie znajdujemy w przypadku *mke*.

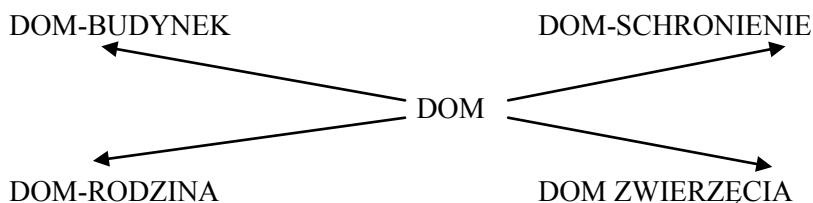
Podobnie jak *dom* w języku polskim, *nyumba* w swoim podstawowym znaczeniu łączy aspekt fizyczny domu jako budynku (pomieszczenia) oraz jego aspekt funkcjonalny – zapewnienia człowiekowi (rodzinie) schronienia przed światem zewnętrznym. Oba te elementy znajdują odzwierciedlenie w definicjach słownikowych, w których takie rozumienie *nyumba* pojawia się zwykle jako pierwsze. Dla przykładu, w internetowej Wikipedii hasło *nyumba* rozpoczyna się następującymi słowami: *Nyumba ni jengo yenye shabaha ya kuwapa watu makazi na nafasi ya kuishi humo*. ‘Dom to budynek, którego celem jest zapewnienie ludziom siedziby i możliwości mieszkania (życia) tam’⁸. Podobną, choć nieco krótszą definicję podaje jednojęzyczny słownik *Kamusi* (2004). Wydaje się ponadto, że dodatkową cechą prototypowego *nyumba*, jak i polskiego *domu*, jest pozytywne nacechowanie aksjologiczne (por. Bartmiński 2008, 2009a). W swym podstawowym znaczeniu *nyumba* stanowi pojęciowy *Gestalt* łączący w spójną całość różne atrybuty: budynku, miejsca do mieszkania, schronienia dla rodziny. W proponowanej tu analizie semazjologicznej przyjmuję, że tak scharakteryzowany *Gestalt*, umownie nazwany DOMEM stanowi centrum kategorii leksykalnej *nyumba* oraz podstawę dla rozwinięć semantycznych, dla których znamienne jest to, że profilują niektóre tylko atrybuty prototypowego DOMU, usuwając w cień inne. Można wyróżnić cztery główne gałęzie rozwinięć

⁷ Pozostałych wyrazów nie używa się z lokatywnym przyrostkiem *-ni*. Dla celów tego porównania użyto części *Books* Korpusu Helsińskiego.

⁸ Wszystkie tłumaczenia z suahili pochodzą od autorki.

semantycznych, które z kolei inicjują następne ciągi powiązanych sensów, omówionych w dalszych częściach tego artykułu.

Pierwsze odgałęzienie to DOM – BUDYNEK, które wiąże się z aspektem fizycznym DOMU. W następnym, nazwanym DOM – SCHRONIENIE, mocno uwidocznia się aspekt aksjologiczny DOMU, a jego fizyczny wymiar rozciąga się na szeroko pojęte własne miejsce. Trzecie z kolei, uwarunkowane metonimiczną relacją pomiędzy DOMEM a jego ludzką „zawartością” to: DOM – RODZINA. Czwarte i ostatnie wyróżnione rozwinięcie opiera się na metaforycznym rzutowaniu DOMU w domenę świata zwierząt. DOM ZWIERZĘCIA widzimy w takich wyrażeniach jak: *nyumba ya kuku* (kurnik, dosł. ‘dom kur’) czy *nyumba ya kondoo* (owczarnia, dosł. ‘dom owiec’), które oznaczają pomieszczenia lub zagrody budowane przez człowieka dla zwierząt hodowlanych, jak też w różnego rodzaju wyrażeniach denotujących struktury budowane przez zwierzęta i przez nie zamieszkiwane, np. *nyumba ya mbayu* ‘gniazdo jaskółcze’, dosł. ‘dom jaskółki’. W odróżnieniu od trzech wcześniej wspomnianych rozwinięć, DOM ZWIERZĘCIA nie tworzy złożonego łańcucha semantycznego i z tego powodu zostanie pominięty w dalszych rozważaniach. Ponadto, konstrukcje o formie *nyumba ya X*, gdzie *X* jest nazwą zwierzęcia, mimo iż tworzą klasę otwartą i są całkowicie transparentne semantycznie, mają niewielkie znaczenie z punktu widzenia użycia językowego, gdyż w suahili, podobnie jak w języku polskim, istnieją bardziej precyzyjne, wyspecjalizowane leksemy oznaczające różnego rodzaju „mieszkania” zwierząt, np. *shimo* ‘nora’, *tundu* ‘gniazdo’, *mzinga (ya nyuki)* ‘ul (pszczele)’ itp.

3. *Nyumba* jako BUDYNEK

Aspekt fizyczny niewątpliwie wybija się jako jeden z najbardziej zakorzenionych atrybutów *nyumba*, co znajduje wyraz w niektórych definicjach słownikowych, gdzie znaczenie ‘budynek’ (konstruowany z różnych materiałów, służący różnym celom) wymienia się czasem jako pierwsze (np. Johnson 1978, Miachina 1987). W tekstach *nyumba* o tym sensie występuje w kontekście takich czasowników jak: *jenga* ‘budować’, *bomoa* ‘zburzyć, wyburzyć’, *pangisha* ‘wynająć (komuś)’, *panga / kodi* ‘wynająć (dla siebie)’ itp. Podobnie jak każdą inną rzeczą, człowiek może dysponować swym fizy-

kalnym domem na różne sposoby, co widać w wyrażeniach takich jak: *nunua / uza / miliki nyumba* ‘kupić / sprzedać / posiadać dom’, *mkopo wa nyumba* ‘kredyt mieszkaniowy’ itp.

Obraz *nyumba* jako przedmiotu o określonym kształcie i strukturze jest stale obecny w literaturze ustnej suahili, zwłaszcza w przysłowiach i zagadkach⁹. W przypadku tych drugich, stosunkowo rzadko *nyumba* jest rozwiązaniem zagadki, choć takie przykłady też można znaleźć, por. *Huanzwa chini na kupandishwa juu (nyumba)* ‘Zaczyna się na dole / na ziemi i wznosi do góry (dom)’, *Wako karibu lakini hawasalimiani (nyumba ama kuta zinazoelekeana)* ‘Są blisko, ale się nie pozdrawiają, tzn. nie spotkają (domy lub ściany naprzeciw siebie)’. O wiele częściej *nyumba* pojawia się w treści suahilijskich zagadek, które opisują różnego rodzaju rzeczy, przyrodę, a także pojęcia abstrakcyjne, nawiązując do wizualnego przedstawienia domu jako zwartej, zamkniętego obiektu o określonych częściach. Zatem jajko to metaforycznie dom bez drzwi, por. *Nyumba yangu kubwa, haina mlango (yai)* ‘Mój dom jest duży, [ale] nie ma drzwi (jajko)’. Z kolei wiele „drzwi” – otworów mają na przykład pułapka na ryby czy mrowisko, por. *Nyumba yangu ijaa milango (dema)* ‘Mój dom ma mnóstwo (dosł. jest wypełniony) drzwi (pułapka na ryby)’, *Nyumba yangu ina milango mingi (kichuguu)* ‘Mój dom ma wiele drzwi (mrowisko / kopiec termitów)’. Dom z jednym słupem/filarem to grzyb lub parasolka, por. *Nyumba yangu ina nguzo moja (uyoga)* ‘Mój dom ma jeden słup (grzyb)’, *Nyumba yangu ijengwa juu ya mti mmoja (mwamvuli)* ‘Mój dom zbudowany jest na jednym drzewie (parasol)’. Dom bez światła to grób, por. *Nyumba yangu kubwa, haina taa (kaburi)* ‘Mój dom jest duży, [ale] nie ma światła (grób)’. Grób to także dom z jednym tylko lokatorem; z kolei wielu lokatorów zamieszkuje pudełko zapalek, por. *Nyumba ya bibi imejaa wapangaji (kibiriti na njiti zake)* ‘Dom babci przepelniają lokatorzy (pudełko zapalek)’. Oprócz walorów rozrywkowych, zagadki suahili mają często wartość edukacyjną, jak w poniższym przykładzie, który uczy, że śmierć jest nieuchronna: *Kila mtu atapitia mlango huo (kifo)* ‘Każdy człowiek przejdzie przez te drzwi (śmierć).’

Dom tworzący pewną zorganizowaną całość jest pojęciem tak mocno przyswojonym i oczywistym, że często stanowi punkt odniesienia w przysłowiach, aby przekazać jakieś prawdy ogólne. Do logicznej struktury domu, gdzie każda rzecz powinna mieć swoją funkcję, nawiązują takie przysłowia jak: *Kila nyumba na mlango wake* ‘Każdy dom ma swoje drzwi’ (tzn. na wszystko jest jakiś sposób), *Nyumba isiyolala ndani huijui ila yake* ‘Nie poznasz wad domu,

⁹ Przykłady przysłów i zagadek cytowanych w tym artykule pochodzą z następujących zbiorów: *Fasihi-Simulizi* (1983, 1985), *Farsi* (1958, 1973), *Mohamed* (1973), *Scheven* (1981), *Vitendawili* (1960).

jeśli w nim nie spałeś’, *Nyumba kuu haina nafasi* ‘W wielkim domu nie ma miejsca’ (tzn. nie należy niczego marnotrawić). Kolejny przykład nawiązuje do procesu budowy domu niosąc przesłanie, że nie należy ociągać się z pracą, bo efekty będą słabe, por. *Nyumba ya usiri ni nyumba mbaya* ‘Dom spóźniony to dom marny’.

Dom-budynek może też stanowić metaforę ludzkiej natury, jak w przysłowiu, które opisuje człowieka wybuchowego, nieumiejącego panować nad swoimi emocjami, a więc takiego, którego można łatwo „zburzyć”, por. *Nyumba ya udongo haihimili vishindo* ‘Gliniany dom nie znieśie uderzeń’. Następne przysłowie przekazuje z kolei myśl, że człowiek powinien mieć pełną kontrolę nad swoimi słowami wychodzącymi z „domu” – metaforycznych ust: *Kinywa ni jumba la maneno* ‘Usta to pałac (lub ‘duży dom’) słów’. Do typowych przysłów należą też takie, w których ludzka wada bądź zaleta metaforyzowana jest jako konstruktor / budowniczy domu, mającego w konsekwencji odpowiednie cechy „zamieszkujące” ten dom, por. *Ajizi / uvivu nyumba ya njaa* ‘Niezdeterminowanie / lenistwo jest domem głodu’.

W suahili, podobnie jak w języku polskim, istnieje leksem, którego podstawowym denotatem jest ‘budynek’, a mianowicie *jengo* (por. *jenga* ‘budować’). *Nyumba*-budynek różni się od *jengo* w podobny sposób jak polski *dom* w wyrażeniach typu: *dom wczasowy*, *dom książki* itp. kontrastuje z typowymi użyciami wyrazu *budynek*. Ogólnie rzecz biorąc, odmiennosc bierze się stąd, że podczas gdy ‘budynek’ jest znaczeniem podstawowym dla *budynku* czy *jengo*, *nyumba*-budynek (*dom*-budynek) stanowi skonwencjonalizowaną metaforę bazującą przede wszystkim na fizycznym aspekcie domu, ale również na jego cechach funkcjonalnych. W suahili znajdujemy liczne i bardzo produktywne wyrażenia o strukturze konstrukcji dopełniaczowej *nyumba ya X* ‘dom X-a’, gdzie *X* może być nazwą rzeczy, osoby lub czynności, a które określają przeznaczenie owego budynku lub szerzej pojętego miejsca. Najbardziej transparentne semantycznie są wyrażenia, w których człon określający denotuje grupę osób – metaforyczną „rodzinę” zamieszkującą przeznaczone dla niej miejsce, jak w następujących przykładach: *nyumba ya mayatima* ‘sierociniec’, *nyumba ya (matunzo ya) wazee* ‘dom starców’, *nyumba za walimu* ‘domy dla nauczycieli’, *nyumba za wauguzi* ‘domy dla pielęgniarek’. Do tej kategorii można też włączyć miejsce spoczynku człowieka po śmierci, w formie fizycznej – w *nyumba ya maiti* ‘kostnica’ (dosł. ‘dom zwłok’) bądź w *nyumba ya milele* ‘wiecznym domu’ – będącym eufemistyczną nazwą grobu, bądź w formie duchowej w ‘domu ostatecznym’: *nyumba ya mwisho* (dosł. ‘dom końcowy’) lub *nyumba ya akhera* (dosł. ‘dom życia pozagrobowego’). W metaforycznym „domu” mieszka też Bóg, por. *nyumba ya Mungu/Allah* ‘dom Boga / Allaha’.

W kolejnych rozwinięciach metaforycznych *nyumba* nie określa miejsca permanentnego zamieszkania, ale czasowego przebywania, por. *nyumba ya maaskari* ‘koszary’ (dosł. ‘dom żołnierzy’), *nyumba ya ulezi* ‘przedszkole’ (dosł. ‘dom wychowania’), które może też służyć wykonywaniu określonych czynności, por. *nyumba ya ibada* (dosł. ‘dom czczenia’) lub *nyumba ya sala* ‘dom modlitwy’ oznaczające kościół bądź meczet, *nyumba ya kulala* ‘dom noclegowy’ (dosł. ‘dom do spania’), *nyumba ya biashara* ‘lokal użytkowy’ (dosł. ‘dom do celów handlowych / biznesowych’), *nyumba ya uchapishaji* ‘drukarnia’ (dosł. ‘dom drukowania’). Wyrażenia tego typu są dalej uogólnione na nazwy różnego rodzaju obiektów, w których człon określający precyzuje nie tylko ich funkcje, ale również rzeczy bądź instytucje w nich się znajdujące, por. *nyumba ya makumbusho* ‘skansen’ (dosł. ‘dom pamięci’) *nyumba ya sanaa* ‘galeria, muzeum sztuki’ (dosł. ‘dom sztuki’), *nyumba ya simu* ‘biuro telegraficzne / telefoniczne’ (dosł. ‘dom telegrafu / telefonu’).

Wreszcie, jako ostatnie ogniwo w łańcuchu semantycznym, bardzo rzadko występujące w suahili w postaci skonwencjonalizowanej, pojawia się metaforyczne użycie *nyumba* jako nazwa nie budynku lub miejsca, ale rzeczy przeznaczonych do czegoś, jak w *nyumba ya uzazi* ‘macica’ (dosł. ‘dom rodzenia’), por. *saratani ya nyumba ya uzazi* ‘rak macicy / dróg rodnych’. W ostatnich latach, jako kalka z angielskiego powstało inne wyrażenie, w którym *nyumba* niewiele ma wspólnego z fizycznym miejscem, lecz z jego wirtualnym wyobrażeniem, a mianowicie *nyumbani* (dosł. ‘w domu’) oznaczające domową stronę internetową.

4. *Nyumba* jako schronienie

Muyaka bin Haji Al-Ghassaniy (1776–1840), mistrz krótkiej formy klasycznego wiersza suahili, swój składający się zaledwie z czterech wersów utwór opisujący kolejne stadia budowania domu, kończy następującymi słowami (za Abdulaziz 1979: 326): *Nyumba njema si mlango, fungua uingie ndani*. ‘Dobry dom to nie drzwi, otwórz i wejdź do środka’.

Mimo iż wiersz ten można interpretować na wiele sposobów, odnosząc do różnych osób, rzeczy czy sytuacji życiowych, niewątpliwie zawiera on w sobie supozycję, że o wartości domu świadczy nie jego fizyczny kształt, ale to co oferuje wewnątrz, a więc ciepło rodzinne, bezpieczeństwo, poczucie przynależności. Podobnie jak w przypadku relacji *dom-świat* w języku polskim (por. Bartmiński 2006), *nyumba* jako miejsce przyjazne, w którym człowiek znajduje oparcie, przeciwstawia się groźnemu światu (suah. *dunia, ulimwengu*), który z kolei nie rozpieszca i któremu trzeba stawić czoła. Ilustruje to inny wiersz Muyaki, w którym każda z trzech strof rozwija metaforę określającą *dunia* ‘świat’ (za: Abdulaziz 1979: 63). Zatem w pierwszej strofie: *dunia mti*

mkavu ‘świat to suche drzewo’, o które nie można się oprzeć; w drugiej: *dunia mwendo wa ngisi* ‘świat porusza się jak meduza’ (dosł. ‘jest poruszaniem się meduzy’), w sposób śliski, pokrętny; w trzeciej: *dunia kitu dhaifu* ‘świat jest rzeczą mizerną’, a więc kruchą, nieprzewidywalną. Każda ze strof tego wiersza kończy się mało optymistycznym refrenem: *Usione kwenda mbele, kurudi nyuma si kazi* ‘Nie sądz, że posunąłeś się do przodu, w każdej chwili możesz się cofnąć’. Warto dodać, że cytaty z tych dwóch wierszy Muyaki weszły na stałe do języka suahili i używane są jako utarte zwroty.

Motyw dychotomii: dobry dom-zły świat często pojawia się również w ludowej literaturze ustnej suahili, co ilustrują następujące przysłowia: *Dunia ni nyumba ya mtu asiye na nyumba* ‘Świat jest domem tego, kto nie ma domu’, *Asiyefunzwa na mamaye, hufunzwa na ulimwengu* ‘Kogo nie nauczyła matka, tego nauczy świat’ (tzn. dostanie nauczkę, wpadnie w tarapaty), *Dunia haina shukrani* ‘Świat nie zna (dosł. nie ma) wdzięczności’. O człowieku w kłopotach mówi się, że błąka się jak ptak pozbawiony domu: *Kidege hakina nyumba, nyumba yake mti* ‘Ptaszek nie ma domu, jego dom to drzewo’. Do domu wraca się po eksplorowaniu świata: *Mwisho wa njia ni nyumbani* ‘Koniec drogi jest w domu’.

Nyumbani ‘w domu’ lub *kwetu* ‘u nas’ może podobnie jak w analogicznych frazach w języku polskim określać szeroko pojęte własne miejsce, jak czytając wieś rodzinną lub kraj. Fraza *kurudi nyumbani* ‘wrócić do domu’ może odnosić się do kogoś, kto po niefortunnych przeżyciach w mieście przeprowadza się z powrotem do „swoich” na wsi, ale też do piłkarzy wracających do kraju po zagranicznym meczu. W przypadku suahili, metaforyczny dom może rozciągać się nawet na cały kontynent afrykański, co ilustruje fragment z piosenki w stylu reggae autorstwa Jhikomana Manyiki: *Ukombozi wetu, upo mikononi mwetu! Amka binti wa Afrika, Amka mwana wa Afrika! Nyumba yetu inaungua, Nyumba yetu inafuka moshi Waafrika!* ‘Nasze wyzwolenie jest w naszych rękach! Zbudź się, córko Afryki, Zbudź się, synu Afryki! Nasz dom płonie, Nasz dom dymi, Afrykanie!’

W języku codziennym odnotować można wiele subtelnych niuansów sugerujących pozytywne nacechowanie *nyumba* jako miejsca własnego, dającego szczególnie komfort. Jednak wyłonienie tego rodzaju przykładów z korpusu nastręcza pewną trudność ze względu na brak szerszego kontekstu, który pozwoliłby stwierdzić, czy fraza typu *kurudi nyumbani* ‘wrócić do domu’ dotyczy zwykłej czynności czy też zawiera pewien ładunek emocjonalny.

5. *Nyumba* jako RODZINA

Podstawę rozwinięcia tego łańcucha semantycznego stanowi ‘dom jako wspólnota rodzinna’, co, jak już wspomniano, oparte jest na metonimicznej

relacji między domem-budynkiem a zamieszkującymi go osobami. Metonimię między domem-budynkiem a rodziną można rozumieć jako zależność przylegania (zawierania się) w sensie czysto fizycznym, ale ma ona też aspekt przyczynowy, gdyż dom służy zasadniczo do tego, aby mieszkała w nim rodzina. To podwójne, silne sprzężenie metonimiczne sprawia, że w wielu językach obserwujemy naturalną derywację semantyczną leksemu o podstawowym znaczeniu 'dom' (fizyczny) w kierunku sensu 'rodzina'.

Nawiązanie do tych dwóch możliwych interpretacji *nyumba* często pojawia się w literaturze ludowej odwołującej się do wartości rodziny, która jest dla człowieka najważniejsza i która tak jak dom w znaczeniu fizycznym potrzebuje zarówno solidnego filaru, tj. głowy rodziny, ale również innych elementów konstrukcyjnych, tzn. współpracy całej rodziny, por. *Nyumba kwa kuwa na nguvu, lazima iwe na mwamba* 'Aby dom był mocny, musi mieć centralną belkę', *Nguzo moja haijengi nyumba* 'Jeden filar nie zbuduje domu'.

Przejście między sensem 'dom' a 'rodzina' ma charakter gradualny, co ilustruje następujące zdanie z korpusu, w którym *nyumba* łączy oba aspekty: *Siri za nyumbani zinasikika toka nyumba hadi nyumba* 'Sekrety domowe słyhać od domu do domu'. W następnych przykładach aspekt fizyczny znacznie słabnie, ale nadal jest obecny w tle, por. *Nyumba moja kuwa ina watoto wanane hata kumi* 'Jedna rodzina (dom / domostwo) może mieć ośmioro dzieci, a nawet dziesięcioro', [...] *alifungua mtoto wa kike ambaye alikuwa msichana wa pekee hapo nyumbani* '[...] urodziła córkę, która była jedyną dziewczynką w domu'. W kolejnym zdaniu można w zależności od kontekstu interpretować *nyumba* albo w sensie fizycznym albo jako domowników (dotkniętych nieszczęściem, podczas gdy dom-budynek niekoniecznie ucierpiał), por. *Tukio hilo la kusikitisha limotokea jana jioni na nyumba iliyokutwa na zahama hilo ni ya mtu mmoja ajulikanaye kama [...]* 'To smutne zdarzenie miało miejsce wczoraj wieczorem, a dom, którego dotknęło, należy do człowieka znanego jako [...]'. W następnym przykładzie z korpusu, mówiący *explicite* wyjaśnia, że *nyumba* i *familia* 'rodzina' to synonimy: *Takwimu za Umoja wa Mataifa zinaonyesha kuwa nusu ya familia au kila nyumba nchini Tanzania inaishi kwa kipato ambacho ni chini ya dola moja ya Marekani* 'Statystyki ONZ pokazują, że połowa rodzin bądź domostw w Tanzanii żyje z dochodu poniżej jednego dolara amerykańskiego'.

Fraza lokatywna *nyumbani* dosł. 'w domu' w wielu kontekstach odnosi się do domowników, jak w popularnym pozdrowieniu *Hawajambo nyumbani?*, które w dosłownym tłumaczeniu znaczy: 'Jak się mają w domu?', tzn. 'Jak się ma twoja rodzina / domownicy?'

Mimo iż metaforycznym filarem domu-rodziny jest w patriarchalnym społeczeństwie wschodnioafrykańskim ojciec, na kobiety spadają wszystkie bez mała obowiązki domowe. W tekstach różnego rodzaju wyrażenie *kazi / shughuli za*

nyumbani ‘prace / zajęcia związane z (opieką nad) domem (rodziną)’ prawie zawsze występuje w kolokacji z *mke / mwanamke* ‘żona / kobieta’, a niemal nigdy w połączeniu z wyrazami oznaczającymi męskich przedstawicieli rodziny. Współcześnie coraz częściej o pracy kobiet w domu mówi się w kontekście nierówności i wykorzystywania, co pokazują następujące przykłady z korpusu: *ubaguzi uliopo nyumbani na katika jamii kwa jumla* ‘dyskryminacja, która ma miejsce w domu i w ogóle w społeczeństwie’, *uchunguzi mwingi uliofanywa juu ya wanawake unatoa hoja kwamba wanawake wanaonewa nyumbani na katika jamii nzima ya Tanzania ya leo* ‘wiele badań nad sytuacją kobiet dostarcza argumentów, że kobiety uciskane są w domu i w całym społeczeństwie współczesnej Tanzanii’, *ni lazima wadhibiti kazi za uzalishaji mali na kazi za nyumbani zinazofanywa na wanawake* ‘muszą [mężczyźni] docenić (dosł. dbać) wytwarzanie kapitału przez kobiety oraz wykonywane przez nie prace w domu’.

Biorąc pod uwagę wyjątkowo silne tradycyjne przywiązanie kobiety do domu z jego wszystkimi obowiązkami, nie dziwi nas wspomniany już wcześniej fakt, że słowniki suahili jako jedno ze znaczeń *nyumba* podają ‘żona’. Warto dodać, że w takim metaforycznym użyciu występuje również wyraz *jiko* dosł. ‘kuchnia’, por. *Umeshapata nyumba / jiko?* (dosł. ‘Czy znalazłeś już dom / kuchnię?’) w znaczeniu ‘Czy już się ożeniłeś?’ Obie te metafory o solidnej metonimicznej podstawie aż nadto klarownie pokazują rolę żony jako pani domu i karmicielki. Na pocieszenie warto jednak dodać, że podobnie jak w kulturze polskiej, kobietę, a zwłaszcza matkę, ceni się nie tylko za wykonywane prace, ale również za wnoszenie do domu przysłowiowego „ciepła rodzinnego”. Ilustruje to fragment pochodzący ze współczesnej powieści, w której nastoletnia bohaterka ubolewa nad faktem opuszczenia domu przez matkę (zmuszoną do tego przez męża, który sprowadził do domu kochankę): *Nyumba baridi... imepooza... Kweli mama ni faraja, mama ni pendo... ni uzima katika nyumba. Nyumba isiyo na mama haina uhai*. ‘Zimny dom ... wystygł... Naprawdę mama jest ukojeniem, mama to miłość... to zdrowie w domu. Dom bez matki nie ma życia’.

Skoro, jak wspomniano wyżej, *nyumba* może w suahili oznaczać żonę, wyrażeniem *nyumba ndogo* ‘mały dom’ można nazwać przenośnie konkubinę / kochankę. Derywaty *unyumba* lub *kinyumba* oznaczają życie / pożycie małżeńskie, ten ostatni z silnym podtekstem stosunków seksualnych. Wiąza się one z jeszcze innym rozszerzeniem znaczenia *nyumba*, a mianowicie na sferę małżeńską, stąd skonwencjonalizowane wyrażenie *vunja nyumba* ‘rozbić [czyjeś] małżeństwo’ (dosł. ‘rozbić dom’) i jego bardziej nowatorski wariant w tym samym znaczeniu *bomoa nyumba* (dosł. ‘zburzyć dom’). Być może oba rozwinięcia semantyczne *nyumba* > ‘żona’ oraz *nyumba* > ‘małżeństwo’ można interpretować jako swego rodzaju metonimię *pars pro toto* w stosunku do szerszego znaczenia ‘rodzina’.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Abdulaziz Mohamed H., 1979, *Muyaka. 19th century Swahili popular poetry*, Nairobi.
- Amidu, A. A., 1995, *Kiswahili: People, language, literature and lingua franca*, „Nordic Journal of African Studies”, 4/1, s. 104–125.
- Fasihi-simulizi ya Mtanzania. Vitendawili*, 1985, Dar-es-Salaam.
- Fasihi-simulizi Zanzibar*, 1983, Dar-es-Salaam.
- Farsi Shaaban S., 1958, *Swahili sayings from Zanzibar*, Arusha.
- Farsi Shaaban S., 1973, *Swahili idioms*, Nairobi.
- Geeraerts Dirk, 1997, *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology*, Oxford.
- Johnson Frederick, 1939/1978, *A Standard Swahili-English Dictionary*, Oxford.
- Kamusi ya Kiswahili sanifu*, 2004, Oxford.
- Knappert Jan, 1979, *Four centuries of Swahili verse: A literary history and anthology*, London.
- Kraska-Szlenk Iwona, 2004a, *Leksem ręka w języku polskim w porównaniu do mkono w suahili*, [w:] *Języki Afryki a kultura*, red. Nina Pawlak, Zofia Podobińska, Warszawa, s. 174–199.
- Kraska-Szlenk Iwona, 2004b, *Metaphorical uses of Swahili lexeme jasho ‘sweat’*, „Studies of the Department of African Languages and Cultures”, 34, s. 43–57.
- Kraska-Szlenk Iwona, 2005a, *Metaphor and metonymy in the semantics of body parts: A contrastive analysis*, [w:] *Metonymy-metaphor collage*, red. Elżbieta Górka, Günter Radden, Warszawa, s. 157–175.
- Kraska-Szlenk Iwona, 2005b, *The semantic network of Swahili moyo ‘heart’: A corpus-based cognitive analysis*, „Studies of the Department of African Languages and Cultures”, 37, s. 47–80.
- Kraska-Szlenk Iwona, 2005c, *Serce w polskim i moyo w suahili w metaforach wyrażających emocje*, [w:] *Anatomia szczęścia – emocje pozytywne w językach i kulturach świata*, red. Anna Duszak, Nina Pawlak, Warszawa, s. 137–146.
- Lakoff George, 1987, *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*, Chicago-Londyn.
- Langacker Ronald W., 1987, *Foundations of cognitive grammar. Volume 1: Theoretical prerequisites*, Stanford.
- Marten Lutz, 2006, *Swahili*, [w:] *Encyclopedia of languages and linguistics*, red. Keith Brown, Oxford, t. 12, s. 304–308.
- Meinhof Carl, 1932, *Introduction to the phonology of the Bantu languages*, Berlin.
- Miachina Ekaterina N. (red.), 1987, *Kamusi ya Kiswahili-Kirusi*, Moskwa.
- Middleton John, 1992, *The world of the Swahili: An African mercantile civilization*, New Haven-London.
- Mohamed Said A., 1973, *Vito vya hekima, simo na maneno ya mshangao*, Nairobi.
- Mohamed Abdulla M., Mohamed Said A., 2004, *Kamusi ya visawe. Swahili dictionary of synonyms*, Nairobi.
- Nurse Derek, Hinnebusch Thomas, 1993, *Swahili and Sabaki: A linguistic history*, Berkley.

- Nurse Derek, Spear Thomas, 1985, *The Swahili: reconstructing the history and language of an African society, 800–1500*, Philadelphia.
- Ohly Rajmund, Kraska-Szlenk Iwona, Podobińska Zofia, 1998, *Język suahili*, Warszawa.
- Piłaszewicz Stanisław, Rzewuski Eugeniusz, 2004, *Wstęp do afrykanistyki*, Warszawa.
- Prins Adriaan H. J., 1961, *The Swahili-speaking peoples of Zanzibar and the East African coast (Arabs, Shirazi and Swahili)*, London.
- Scheven Albert, 1981, *Swahili Proverbs*, Waszyngton.
- Vitendawili kutoka makabila mbalimbali ya Tanganyika*, 1960, Nairobi.

NYUMBA ‘hut, home’ in the Swahili language and culture

In Swahili, the linguistic correlate of the concepts of HOUSE and HOME is the lexeme *nyumba*, which etymologically means ‘a clay hut, a mud hut’. The functioning of this lexeme was examined on the basis of data from dictionaries, an electronic corpus of the Swahili language, as well as collections of proverbs and literary texts. Similarly to the Polish *dom*, the Swahili word *nyumba* is characterized by a variety of semantic extensions that form a complex network of meanings whose function depends on the linguistic and situational context, and which are interconnected by the relations of metonymy, metaphor, meaning extension or narrowing, and others. All the senses of the word form a coherent whole – an extensive concept with three dimensions: physical (*NYUMBA* as a building), social (the human “content” of *NYUMBA* is the family; one of the meanings of *nyumba* is ‘wife’, and *nyumba ndogo* ‘a small home’ stands for a concubine / mistress), and functional (*NYUMBA* protects humans from the outside world). Home as a shelter has an axiological dimension. Metaphorically, the concept of *NYUMBA* is projected onto the domain of the animal world, for example, *nyumba ya kuku* is a ‘henhouse’ (literally, ‘house of hens’) and *nyumba ya kondoo* means a ‘sheepfold’ (literally, ‘house of sheep’).

DOM koczowników saharyjskich w świetle opozycji DOM: ŚWIAT*

Marta Jackowska-Uwadizu

Tematem artykułu jest kulturowy obraz domu u Tuaregów – społeczności afrykańskich nomadów. Autorka, opisując aspekt materialny dom, sposób jego budowy oraz jego funkcje symboliczne, skupia się w głównej mierze na relacji łączącej DOM i ŚWIAT utrwalonej w języku Tuaregów – *tamaszek*. W pracy wykorzystuje, oprócz danych słownikowych, także dane korpusowe, pochodzące z tekstów oryginalnych w języku *tamaszek*, oraz z tekstów francusko i angielskojęzycznych. Ciekawym materiałem uzupełniającym są badania ankietowe przeprowadzone przez autorkę w Nigrze w 2012. roku.

W języku *tamaszek* funkcjonują dwie nazwy DOMU – *ehen* ‘miejsce zamieszkania (dom, namiot, chatka)’, również ‘para małżeńska’, ‘małżeństwo’ lub sama ‘żona’ i *aghiwan*, ‘skupisko namiotów’; ‘wielka rodzina’, które różnią się jedynie użyciem kontekstowym.

Koncepcja DOMU saharyjskich plemion opiera się na wyraźnym rozgraniczeniu obszaru żeńskiego i męskiego. *Ehen*, który znajduje się w centrum świata tuareskiego, jest utożsamiany z kobietą, a samo budowanie namiotu nawiązuje do budowy wszechświata, dawania nowego życia, przedłużania rodu i tradycji. *Aghiwan* z kolei należy do mężczyzny, bardziej związanego z pustynią, z tym co otacza *ehen*.

1. Wstęp

Tematem artykułu jest kulturowo zdefiniowane pojęcie DOM u Tuaregów, społeczności afrykańskich nomadów, którzy mimo zmieniających się warunków i stylu życia uznają koczownictwo za główny element swej tożsamości. Zwracając uwagę na materialny aspekt domu, sposób jego budowy, ale też jego funkcje symboliczne, chcę przede wszystkim skupić się na relacji DOMU

---

* Artykuł jest zmodyfikowaną wersją tekstu opublikowanego w „Etnolingwistyce” 26, Lublin 2014, s. 107–129.

i ŚWIATA, utrwalonej w języku Tuaregów – *tamaszek*¹. Będę szukać potwierdzenia w danych językowych, jak funkcjonuje opozycja DOMU względem ŚWIATA i jakie są wspólne podstawy konceptualizacji DOMU i ŚWIATA.

Metodologiczne usytuowanie takich badań odnajduję w koncepcji językowego obrazu świata (JOS) Jerzego Bartmińskiego, według której „w języku zawiera się różnie zwerbalizowana interpretacja rzeczywistości, dająca się ująć w postaci sądów o świecie. Mogą to być sądy «utrwalone», czyli mające oparcie w samej materii języka, a więc w gramatyce, słownictwie, w kliszowanych tekstach (np. przysłowia), ale także sądy presuponowane, tj. implikowane przez formy językowe, utrwalone na poziomie społecznej wiedzy, przekonania, mitów, rytuałów” (Bartmiński 2006: 12). Badania opierają się na podstawach metodologicznych określonych jako S-A-T, czyli system, ankieta i tekst (Bartmiński 2006: 20). W pracy przedstawię dane pochodzące ze słowników, gramatyk oraz dane korpusowe, pochodzące z tekstów oryginalnych w języku *tamaszek* jak i w tekstach francuskich i angielskich. Materiałem uzupełniającym są własne ankiety przeprowadzone w Nigrze w 2012. roku.

2. Tuaregowie i ich język: dane systemowe

Tuaregowie to koczownicy zamieszkujący Saharę. Nazwa *tuareg* nie jest etnonimem rodzimym, pochodzi z języka arabskiego². Nazwy używane przez Tuaregów w odniesieniu do samych siebie, zawierają cechy identyfikacyjno-różnicujące, takie jak przynależność do określonego terytorium, grupy językowej, czy też wyróżniających cech kulturowych, związanych z zachowaniem lub wyglądem³. Podstawę identyfikacji Tuaregów jako wspólnoty stanowi ich kod kulturowy (*assak*), pozwalający odróżnić *amajagh* (pl. *imajaghen*), czyli każdego, kto przynależy do tuareskiego świata wartości, od obcych. W wąskim pojęciu *imajaghen* oznacza szlachtę w hierarchii tuareskiej. Jednak w pojęciu szerszym oznacza tego, kto potrafi zachować się w sposób podkreślający pożądane walory – takie jak honor, odpowiednie zachowanie i osobowość, sposób używania języka i wygląd (Claudot-Hawad 1989). *Amajagh* może też oznaczać pasterza koczownika lub, po prostu, każdego mówiącego językiem *tamaszek* (Rybiński 1999). Również w nazwach nadawanych przez Europejczyków,

¹ Używam spolszczonej nazwy języka Tuaregów – *tamaszek*, która odnosi się do wszystkich określeń języka, używanych w poszczególnych krajach zamieszkałych przez Tuaregów.

² Określenie to etymologicznie nawiązuje do arabskiego słowa *tarek*, czyli ‘opuszczony’, które oznacza opuszczonych przez Boga, a więc nieprzestrzegających zasad islamu (Rybiński 1999).

³ W ten sposób Tuaregowie z gór Air to Kel Air, czyli ‘ludzie z Air’, Tuaregowie z rejonu Hoggar to Kel Hoggar, z Azdżeru – Kel Azdżer itd. Nazwa ogólna *Kel tagelmust* wyróżnia Tuaregów jako ludzi noszących zasłonę *tagelmust*, charakterystyczne nakrycie głowy i zasłaniająca twarze mężczyzn.

takich jak „niebiescy ludzie” czy „błękitni ludzie” widoczne jest postrzeganie Tuaregów jako wspólnoty, tym razem przez pryzmat ich charakterystycznego stroju: turbanów i szat farbowanych indygo (por. Dayak 1996: 44).

Tuaregowie mówią językiem tamaszek. Jest on używany głównie w Algierii, Libii, Mali, Nigrze i Burkinie Faso; mówi nim około 2 miliony ludzi. Tamaszek należy do języków berberskich. Istotną cechą strukturalną tych języków, podobnie jak języków semickich, jest rdzeń spółgłoskowy, będący nośnikiem znaczenia. Tamaszek nie jest językiem jednolitym. W ślad za zróżnicowaniem regionalnym Tuaregów następuje też zróżnicowanie dialektalne ich języka⁴. Elementem wspólnym jest unikatowe pismo *tifnagh* (Tymowski 1996), ma ono jednak ograniczone zastosowanie do zapisu tekstów⁵. Istniejące źródła pisane (słownikowe, tekstowe) powstały w większości w alfabecie łacińskim. Są one dość liczne, natomiast odnoszą się do różnych dialektów języka. Na potrzeby artykułu pomijam różnice dialektalne na korzyść zapisu ze słownika Ghoubaida Alojaly’ego, Karla Prasse’a, Ghabdouane’a Mohameda (2003).

3. Leksykalne ekwiwalenty pojęcia DOM

W przypadku nomadów pojęcie DOM od samego początku wydaje się niejednoznaczne i mało oczywiste. W języku tamaszek mamy dwie nazwy DOMU – czyli *ehen* i *aghiwan*, różniące się użyciem kontekstowym. Ponieważ oba są wymieniane w słownikach, definiowanie ich cech rozpocznę od etymologii. W słowniku Jeffreya Heath’a (2006) pod rdzeniem *hn*, jaki odpowiada słowu *ehen*, znajdziemy znaczenie: ‘miejsce zamieszkania (dom, namiot, chatka)’. U Charlesade Foucauld *ehen* oznacza ‘namiot’. U Karla G. Prasse’a (*et al.*) *ehen* to zarówno ‘namiot’ jak i ‘dom, pokój, pomieszczenie (mieszkalne)’. Ten sam rdzeń *hn*, występujący w słowie *ehen*, oznacza też ‘parę małżeńską’ (Heath 2006: 210) lub samą ‘żonę’ np.: *Ehen en Kenan Hekkou* ‘żona Kenana to Hekkou’; *Ehen em Moussa iuos-ed* ‘żona Moussy przybyła tutaj’; *Yela ehen* ‘on ma żonę’ (De Foucauld, Heath, Prasse et al.). Rozszerzeniem tego znaczenia jest też użycie wyrazu *ehen* w znaczeniu ‘małżeństwa’. Analiza połączeń rzeczownika *ehen* z czasownikami pokazuje, że DOM oznacza namiot, ale jednocześnie wy-

⁴ Nazwa języka też ma zróżnicowane wersje. W Mali *tamaszek* jest nazywany *tamasag*, w Nigrze *temajeq*, a w Algierii *tamahaq*.

⁵ Dawniej *tifnagh* był używany głównie do zapisu krótkich przekazów informujących o położeniu geograficznym. Współcześnie pojawia się coraz więcej prób standaryzacji i rewitalizacji tego kodu, jak na przykład powstanie pisma *neo-tifnagh*. Znaki *tifnagh* znajdują zastosowanie w zapisywaniu nazw miast, placówek, tekstów piosenek, a także jako symbole czy nawet dłuższe teksty w niektórych publikacjach. Poza odniesieniem do nazw geograficznych, pojawiają się również jako ornament używany w biżuterii, kaletnictwie czy krawiectwie. Nadal jednak całe publikacje w *tifnagh* są rzadkością.

rażenie *ekres ehen* ‘postawić namiot’ lub *egu ehen* ‘zbudować namiot’ odnosi się do znaczenia ‘zawrzeć małżeństwo’, np.: *Toufat en nekres ehen em Moussa* ‘jutro stawiamy namiot Moussa’/ ‘jutro Moussa się żeni’. *Ehen* w określeniu ‘małżeństwa’ pojawia się w innych wyrażeniach, takich jak np. *ark-ehen* ‘me-zalians’ czy *ehen xaraman* ‘małżeństwo zakazane, niedozwolone’ (z przyczyn religijnych lub prawnych). Wyrażenia *ekres ehen* czy *egu ehen* oznaczać też mogą ‘zakładanie rodziny’. W świetle tych przykładów można stwierdzić, że wyraz *ehen* odnosi się przede wszystkim do znaczenia DOMU jako ‘rodziny’. Takie znaczenie podaje bezpośrednio słownik Prasse et al. (2003). W nim znajdziemy również odniesienie do rdzenia protoberberskiego *ahl* oznaczającego rodzinę.

Jednocześnie *ehen* znajdziemy w wyrażeniach związanych z pochodzeniem, takich jak: *Igmad ehan maqqaran* ‘pochodzi z wielkiej rodziny’; *Walet ahn in* ‘kobieta z mojego namiotu’; *Set nan nanagh* ‘kobiety z naszych namiotów, od nas’; lub: *Ehen Mallan* (dosł. ‘z białego namiotu’), dawna nazwa plemion szlacheckich z Hoggaru, Azdżeru i Taytoqów; *Ehen Sattafan* (dosł. ‘z czarnego namiotu’), dawna nazwa szlacheckich plemion Iwellemmeden nadana przez Kel Hoggar (Prasse et al. 2003).

Rodzina i pochodzenie to komponent semantyczny koncepcji DOMU, zaświadczony w wielu językach, co świadczy o jego uniwersalności (por. Kopa-liński 1990). Jak pisze Jerzy Bartmiński (2006: 170), przytaczając przykłady z języka polskiego i hebrajskiego, założenie domu równe jest założeniu rodziny, wyjściu za mąż, ożenкови. W przypadku Tuaregów zobaczymy jednak, iż *ehen* związany jest raczej z rodziną w znaczeniu pary małżeńskiej z małymi dziećmi, niż rodziną wielką, której bliższe jest określenie *aghiwan*, oznaczające ‘skupisko namiotów; wielką rodzinę’ (Heath 2006: 192). W słowniku Charlesa de Foucauld (2006: 1747) hasło to jest zdefiniowane jako ‘małe obozowisko nomadów (mniejsze niż 10 namiotów)’. Słownik Karla G. Prasse’a (Prasse et al. 2003: 315) podaje, iż *aghiwan* to ‘obozowisko, domostwo, dom, rodzina, dzielnica miasta’. Należy zwrócić uwagę, iż jedynie ostatni z wymienionych słowników podaje wyraz *dom* jako odpowiednik *aghiwan*.

Dane słownikowe pozwalają rozgraniczyć zakres pojęcia DOM, wyrażany za pomocą odpowiedników *aghiwan* i *ehen*. *Ehen* jest najmniejszą komórką mieszkalną, rodziną nuklearną, a *aghiwan* to skupisko kilku *ehen*. Na pytanie zadane w języku europejskim (francuskim, angielskim): „Jak w *tamaszek* powiedzieć dom?” Tuaregowie odpowiedzą: „*Aghiwan*”. O *ehen* zaś powiedzą, iż słowo to oznacza ‘namiot’. *Aghiwan* jest określeniem szerszym, z tego powodu ma więcej odniesień do różnych form architektonicznych, może być stosowane jako określenie jakiegokolwiek domu czy to domu miejskiego, czy domu europejskiego. *Ehen* pozostanie zawsze określeniem związanym z konkretnym aspektem fizycznym tradycyjnego tuareskiego namiotu. Koncepcja

DOMU Tuaregów jest więc złożona, a wyrażające ją odpowiedniki *ehen* i *aghiwan* wzajemnie się uzupełniają, choć odnoszą się do różnych aspektów czy stylów życia. Poniżej przedstawię treść *ehen* i *aghiwan* w relacji do pojęcia DOM i opozycji do ŚWIATA.

4. Styl życia nomadów a tuareski dom

Aby odpowiedzieć na pytanie, czym jest DOM dla Tuarega, niezbędne jest przybliżenie charakteru koczowniczego stylu życia i jego współczesnych problemów. Rozwój współczesnego świata nie sprzyja podtrzymywaniu tradycji koczownictwa. W globalnym świecie kontaktów kulturowych Tuaregowie stanęli wobec wielu wyzwań i pokus, które te tradycje zaprzeczają. Wielu porzuciło wędrowny styl życia, jednak pamięć i idealizacja przeszłości, przekonanie o słuszności tradycyjnego stylu życia towarzyszy współczesnym Tuaregom, którzy niejednokrotnie są już kolejnym pokoleniem żyjącym w mieście⁶. Relacja człowiek-pustynia⁷, wydaje się być kluczowa dla zrozumienia kultury tuareskiej. Jak pisze Mano Dayak, bohater narodowy Tuaregów (Dayak 1996: 233–234):

[1] *Człowiek jest zawsze naznaczony miejscem, w którym żyje. Jego osobowość wykuta jest na wzór ziemi. Pustynia jest idealnym przykładem takiego przystosowania. Tuareg potrafi ukorzyć się, by przeżyć, na ziemi, którą zamieszkuje, ale też jest surowy i silny, aby móc się bronić. Wie, że aby przeżyć, musi dostosować się do pustyni, zrozumieć ją, nauczyć się jej słuchać, bo pustynia będzie zawsze silniejsza od człowieka. Aby na niej żyć, potrzeba tyle pokory, co odwagi*⁸.

Dostosowanie to realizuje się przez koczowniczy styl życia, oznaczający przemierzanie pustyni na wielbłędach, z czym wiąże się brak przywiązania do miejsca, ale jednocześnie poczucie wolności i niezależności. Za romantyczną wizją kryje się też niezwykła znajomość pustyni, pokora wobec środowiska i zdolność przystosowania się do trudnych pustynnych warunków. Każdy element życia nomady jest związany z pustynią i jej podporządkowany. Transformacje kolonialne i postkolonialne przyniosły jednak społeczeństwu Tuaregów wiele zmian, które dotyczą zarówno sfery materialnej, jak i organizacji życia spo-

⁶ Miasto przeciwstawiam tu pustyni, nie kierując się kryteriami liczbowymi czy administracyjnymi, a raczej stylem życia.

⁷ Rozszerzeniem relacji człowiek-pustynia jest trójkat człowiek-zwierzę-pustynia. Taki trójkat wpisuje się w teorię stabilności systemu gospodarczego, opartego na równowadze 3. elementów: grupy ludzi, stada i źródeł naturalnych. Uważa się, iż system taki w trudnych warunkach jest jedynym racjonalnym (por. Jackowska 2007).

⁸ Tłumaczenie własne z języka francuskiego.

leczno⁹. Pojęcie DOM funkcjonujące wśród społeczności osiadłych musiało nabrać treści innych niż te, które niosła kultura koczowników, choć wiele z jego cech prototypowych przetrwało także w innych warunkach.

Na podstawie materiałów źródłowych w dalszej części postaram się prześledzić najważniejsze cechy domu Tuarega przystosowanego do życia na pustyni i pokazać jego prototypowy wymiar fizyczny i społeczny. Jaki może być dom koczownika? Nie można spodziewać się, by był trwały, ufortyfikowany. Siły, trwałości i wytrzymałości tuareskiego domu szukać należy niekoniecznie w jego fizycznej konstrukcji.

5. Fizyczne aspekty *ehen*

Na podstawie 19. tekstów zebranych przez Adolphe'a Hanoteau przeprowadziłam badania korpusowe dotyczące DOMU. *Ehen* pojawia się w nich 35 razy. *Aghiwan* ani razu. Nadmienić należy jednak, iż teksty Adolphe'a Hanoteau zebrane były wyłącznie w Algierii. Wzbogacając zawarte w tych tekstach informacje własnymi badaniami terenowymi, przedstawię kulturowe treści tradycyjnego domu tuareskiego w jego aspekcie fizycznym.

Ehen, czyli namiot, jest najmniejszą budowlą mieszkalną. Istnieje kilka rodzajów namiotów. Wszystkie mieszczą się pod wspólną nazwą *ehen imajaghen*, czyli dosłownie „namioty tuareskie”. Możliwe jest dalsze rozróżnienie uwzględniające sposób wykonania i rodzaj użytego materiału. Ze względu na konstrukcję namioty można podzielić na *titek* i *igagan*. Pierwszy z nich spotykany jest w regionach Azdżar, Hoggar i Tadmekka. W konstrukcji tego namiotu wyróżnia się centralny pał, wspierający całą obudowę i otaczające go niższe pale boczne. Ponadto namiot przedzielony jest ‘parawanem’ tworzącym oddzielne przestrzenie wewnętrzne.

W namiotach charakterystycznych dla regionu Air, wyróżnia się drugi typ konstrukcji, na którym się dalej skoncentruję. Pokrycie namiotu stanowią maty zrobione z włókien palmy dum¹⁰. Obłożony nimi jest dach i ściany namiotu. Szkielet składa się z różnego rodzaju pali. Można je podzielić na kilka grup:

- *egegu* (pl. *igagan*), czyli łuki,
- *taqqeqqewait* i *anebetter*, czyli pale centralne. Pierwsze słowo jest nazwą własną, drugie oznacza ‘tego, który nie pozwala się zepsuć’. *Taqqeqqewait* nie mógłby stać, gdyby nie podtrzymywał go *anebetter*,
- *alellew* (pl. *ilellewan*), czyli pale poprzeczne; jest ich około dziesięciu par,

⁹ W społeczeństwie tuareskim zawsze było miejsce na grupę osiadłych Tuaregów, należących do niższych kast. Osiedłość była jednak postrzegana pejoratywnie. O zmianie trybu życia decyduje wiele czynników. Są to susze, brak programów rządowych dla koczowników, konkurencja na trasach karawanowych, przemysł. Proces osiadania koczowników pogłębia się.

¹⁰ Widlica tebańska.

- *esseger* (pl. *izgar*), czyli pale boczne (w liczbie dwóch),
- *tagettewt* (pl. *tigettawin*) – są to cztery pale ustawione po jednym w każdym rogu namiotu. Samo słowo oznacza ‘podporę, filar’. Pale te uznawane są za najważniejszą część, szkielet namiotu, jego fundament,
- *tesedlewt* (pl. *tisedelawin*) to wsporniki.

Stawianie namiotu odbywa się zawsze w taki sam sposób. Rozpoczyna je ułożenie pali poprzecznych na linii północ – południe. Następnie w ziemi wierci się dołki, w które wbite zostaną filary namiotu. Zaczynając od strony zachodniej, wbija się w ziemię łuki, do których przywiązane zostają pale poprzeczne. Poszczególne pale namiotu wiązuje się sznurami¹¹. Na koniec namiot przykrywa się matami, układając je w kierunku wschód-zachód według ich długości. Maty bowiem nie są jednakowe. Różnią się rozmiarem i rodzajem splotu. Również one posiadają swoje nazwy, które tu pominię. Maty układa się od góry, od punktu centralnego namiotu, i przywiązuje do pali. Najdłuższymi matami okłada się namiot naokoło (Casajus 1978).

Nawet tak mała przestrzeń jak namiot, jest podzielona na sektory i posiada punkty graniczne. Wejście do namiotu powinno być skierowane na zachód, tył namiotu na wschód. Mówi się, iż namiot patrzy na zachód (*ehen isaggad i staram*). Patrzy, ponieważ jest jak człowiek, utożsamia się z nim (por. Kopalinski 1990)¹². Każdy element namiotu jest skojarzony z konkretną częścią ciała, jak wejście z głową. I tak, jak pewna określona pozycja siedząca człowieka uważana jest za najbardziej odpowiednią, tak namiot również powinien zostać odpowiednio usadowiony w przestrzeni. Zachodnia część namiotu to sfera codziennych obowiązków, wschód zaś jest kojarzony z frywolnością, zdradą, seksem. „Wchodzić do namiotu od wschodu” oznacza ‘odwiedzać kobietę, której mąż jest nieobecny’. Tą stroną wchodzi też do namiotu mężowie powracający z dalekich wędrówek, aby od razu znaleźć się blisko małżonki. Warto dodać, że po stronie wschodniej odbywają się też modlitwy, kierujące się w stronę Mekki (Casajus 1987).

Podobnie jak z opozycją strony wschodniej i zachodniej, jest ze stronami północną i południową namiotu. Południowa strona jest stroną bezpieczną, a północna niebezpieczną i szkodliwą. Południowa to strona kobieca, północna męska. Na północy bowiem czają się *kel esuf*, przed którymi bronić kobiet mogą tylko prawdziwi mężczyźni. *Kel esuf* to złe duchy, które zazwyczaj pojawiają się po zmierzchu. Strona południowa to strona dobra, kojarzona z błogosławieństwem *albaraka*. Łóżko ustawia się w pozycji wschód – zachód, mąż śpi od strony północnej, żona – południowej. Według Tuaregów w Nigrze, ta

¹¹ Pracę tę tradycyjnie wykonywali niewolnicy (por. przypis 13).

¹² Idea ta pojawia się również w pojęciu domu w języku polskim (Bartmiński 2006: 173).

symbolika odwołuje się do warunków naturalnych. Na południu Nigru ziemię są żyzne, na północy tylko pustynia i głód (Casajus 1987).

W powyższych cechach namiotu tuareckiego wyraźnie akcentowany jest aspekt bezpieczeństwa. Namiot ma chronić przed zagrożeniami z pustyni i reszty świata. Jan Adamowski (Adamowski 1991) czy Mircea Eliade (Eliade 1974) piszą o granicznych punktach przestrzeni domu, takich jak próg czy płot. W przypadku namiotu mamy do czynienia z prawidłowym usytuowaniem w przestrzeni oraz utrwalonej tradycją kolejności instalowania elementów, takich jak pale czy maty. Służy to wyznaczeniu fizycznej, ale też symbolicznej granicy bezpieczeństwa. Namiot wykrawa część amorficznej przestrzeni świata, i oswaja ją, czyniąc „naszym światem” (por. Eliade 1974). Jednocześnie namiot jest tożsamy ze światem. Jego forma kulista symbolicznie nawiązuje do wszechświata (por. *Leksykon symboli* 1992). Według wierzeń Tuaregowie ujrzeni tę kulę, patrząc w niebo, gdzie dostrzegli też cztery filary podtrzymujące sklepienie niebieskie, rozpoznane jako Gwiazdozbiór Pegaza. Ponieważ świat stanowi wzór dla domu, ta struktura jest odwzorowana w konstrukcji namiotu poprzez cztery filary podtrzymujące namiot.

6. Opozycja DOM : ŚWIAT w świetle opozycji płci

Obserwując tradycyjne role płci u Tuaregów, można łatwo zauważyć odwzorowanie struktury binarnej męski : żeński w koncepcji DOMU i ŚWIATA. W tym zestawieniu kobieta związana jest z domem, mężczyzna ze światem zewnętrznym. Granica tych światów jest jednak płynna. Z jednej strony DOM stanowi przeciwieństwo ŚWIATA, ale jednocześnie sam jest ŚWIATEM. Zanim jednak ŚWIAT stanie się DOMEM, trzeba przeprowadzić szereg czynności wyznaczonych przez tradycję. Każda z płci ma tutaj jasno określone zadania do wykonania.

7. Namiot tuarecki – dom kobiety

7.1. Budowanie

W społeczeństwie Tuaregów to kobieta buduje namiot, który staje się jej własnością. Praca nad namiotem zaczyna się już wówczas, kiedy dziewczynka jest mała, a tak naprawdę jest to praca wykonywana stale w sposób zapewniający ciągłość pokoleniową. Kobiety plotą maty na namiot, wykorzystując każdą wolną chwilę, a małe dziewczynki podpatrują swoje mamy i starają się im pomagać. Wkrótce to one będą musiały przejąć ten obowiązek.

Jak już wspominałam, świadectwa językowe potwierdzają, że stawianie namiotu oznacza dla Tuaregów ożenek czy zamążpójście. Kiedy nadchodzi czas ślubu, panna młoda wyrusza do swojego przyszłego męża zaopatrzona we wszystkie potrzebne do życia przedmioty. Kobieta tuarecka jest niezależna

gospodarczo, do małżeństwa wnosi swoje zwierzęta, naczynia, niewolników i dom¹³. Zwykle ma przy tym wsparcie swojej rodziny. Wujek ze strony matki dba o to, by panna miała wiano, od matki zaś dziewczyna dostaje namiot. Część tego namiotu pochodzi z namiotu matki, co symbolicznie zaświadcza przedłużenie rodu matrylinearnego. Powiedzenie tuareskie: *ehen n tamtut i n anna nnet*, oznacza ‘namiot kobiety to namiot jej matki’ (Casajus 1987). Można więc powiedzieć, że namiot symbolizuje pewne continuum matki i córki, a także dziedziczenie w linii żeńskiej. Poza trwałymi częściami namiotu (pale) dziewczyna dostaje maty, które tkła matka, lub które tkwały razem. Od momentu jednak założenia swojego domu, sama już będzie musiała dbać o jego stan, wciąż tkając nowe maty, aż w końcu przygotuje je dla swoich córek. Poza matami, części do namiotu zwykle wykonują *iklan* ‘niewolnicy’, jednak to kobiety składają je w całość. Namiot ma określoną konstrukcję i powinien być postawiony według określonych i dobrze znanych zasad, opisanych wyżej. Zasady te znane są tylko kobietom. Ponadto przez cały czas trwania małżeństwa namiot pozostaje ich własnością i w przypadku rozwodu to kobiety zabierają swój namiot (Rasmussen 1998: 166). Powiedzenie *egu ehen* ‘stawiać namiot’, wypowiedane przez mężczyznę można zatem uznać za przewrotne. Nie oni bowiem namiot stawiają. Trzeba jednak dodać, że znaczenie ożenku lub zamążpójścia może być wyrażone także innymi określeniami.

7.2. Dziecko

W pojęciach związanych z *ehen* zauważalna jest bliskość kobiety i namiotu. Do językowych dowodów tej wspólnoty należy derywowanie zarówno znaczenia ‘żona’ jak i ‘namiot’ od rdzenia *hn*, zaświadczone jako *henni* ‘żona’ (Heath 2006: 210, Prasse et al. 2003: 335) i *ehen* ‘namiot’. Podobnie kobieta i namiot są początkiem nowego życia i jego kontynuacją. *Ehen n barar*, dosłownie ‘namiot dziecka’, to ‘macica’ lub ‘kobieta ciężarna’, czyli kobieta dająca schronienie i nowe życie. Od pierwszych dni życia kobieta musi bowiem zapewnić dziecku bezpieczeństwo, znaleźć sposoby na odgonienie *kel esuf*, złych duchów, które mogą dziecku zagrozić. Nikt nie jest bardziej narażony na ich działanie niż nowo narodzone dziecko. Uważa się, iż to dlatego, że jest bliskie *kel esuf* i ich przypomina: nie mówi, nie chodzi, jest bliskie ziemi i nienazwane. O *kel esuf* nigdy nie mówi się w liczbie pojedynczej, to zbyt niebezpieczne, bowiem nie wiadomo jak *kel esuf* wyglądają. Tak więc nie wypowiada się nazwy *kel esuf*,

¹³ Społeczeństwo tuareskie jest silnie zhierarchizowane. Niewolnicy reprezentują najniższy szczebel drabiny społecznej. Nazywani są *iklan*. Mimo iż pogardzani, byli i nadal są częścią rodziny tuareskiej. Obecnie niewolnictwo jest oficjalnie zakazane. Zachowane są nadal jednak dawne relacje między ludźmi wolnymi a niewolnikami, odpowiadające tym, jakie istniały kiedyś.

a jeśli się o nich mówi, to szeptem. Dziecko po urodzeniu też nie ma imienia i do czasu, kiedy się mu je nada przypomina *kel esuf* i przez to może być przez nie zabrane. Nazywane jest nawet ‘obcym’, ze względu na bliski związek ze światem poza domem (Rasmussen 1998: 166). Matka musi wiedzieć, jakich zaklęć i sztuczek użyć, aby nie wpuścić *kel esuf* do namiotu, oszukać je. Z tego powodu przez pierwsze 7 dni życia dziecko śpi zawsze wtulone w matkę.

Dom jest dla dzieci koczowników pierwszą, a czasem jedyną szkołą. Kobiety są w niej nauczycielkami, na ich barkach spoczywa wychowanie i edukacja dzieci. Edukacja najmłodszych polega na przekazywaniu im wiedzy o życiu na pustyni, orientacji w terenie, oporządzaniu zwierząt, wiedzy o roślinach, wodzie, ziemi. W ten sposób przekazywana jest także wiedza o tradycjach i wartościach kultury tuareckiej. Ważnym elementem tej kultury jest tuareckie pismo *tifnagh*, które przetrwało głównie dzięki kobietom, chociaż *tifnagh* uczono zarówno dziewczynki, jak i chłopców. Dziewczynki nabywały też umiejętność gry na instrumencie zwanym *imzad*, będącym rodzajem wioli. Instrument ten stał się symbolem tuareckiej twórczości artystycznej, ale można mu też przypisać funkcje instytucji kontrolnej w społeczeństwie¹⁴.

7.3. Wnętrze

Jak widać namiot jest miejscem kojarzonym zwłaszcza z kobietą, ale też z małymi dziećmi. Mężczyzna natomiast jest w namiocie elementem obcym. Nie potrafi budować namiotu i nie jest to czynność od mężczyzn społecznie wymagana. W razie rozwodu mężczyzna pozostaje więc bezdomny, ponieważ sam nie jest w stanie zbudować sobie nowego namiotu, może jedynie wrócić do namiotu matki. Ta sytuacja determinuje postawę Tuarega względem domu. Jako chłopiec może on żyć w matczym namiocie i dopóki nie osiągnie dojrzałości jest dzieckiem, nie mężczyzną. Nie zagraża więc ‘kobiecu światu’ i może przebywać w sferze żeńskiej. Kiedy jednak podrośnie i osiągnie dojrzałość zarówno płciową jak i społeczną, niejako zyska płęć, musi opuścić sferę żeńską. Najważniejszym celem jego życia staje się wtedy poszukiwanie nowego domu. Można powiedzieć za Jerzym Bartmińskim (2006: 168), iż zostaje „zmuszony do bezdomności”, a jego poszukiwania będą wędrówką poza wnętrze, reprezentowane przez *ehen*, należący do kobiety. Mężczyzna zaś związany jest z zewnątrz. Ten podział utrwalony jest w wielu sferach. Nawet zwierzęta należące do kobiet i mężczyzn są różne i mieszkają w różnych częściach domu. W skład trzody będącej w posiadaniu kobiety mogą

¹⁴ Kobiety grające na *imzad* decydowały o pozycji mężczyzny w społeczeństwie. Bohaterów opiewały chwalebne pieśni, tchórzów wyśmiewały. Było to tak ważne, iż znieważony mężczyzna ze wstydu mógł nawet opuścić daną społeczność.

wchodzić kozy, owce i osły. Te ostatnie, używane jako środek transportu, są zwierzętami należącymi wyłącznie do kobiet. Mężczyźni mogą mieć kozy lub owce, ale nigdy nie posiadają osłów. Zwierzęciem męskim jest zaś wielbłąd, o czym będzie mowa dalej.

Odrębność statusu kobiety i mężczyzny wobec namiotu potwierdza ceremonia małżeństwa. Kobieta jest z namiotem związana i – w przeciwieństwie do mężczyzny – namiot nie jest jej obcy. Mężczyzna natomiast musi odpowiednio się zachować i spełnić pewne wymogi, aby mógł w namiocie żyć i być uważany za pana domu. Powinien wejść do namiotu od strony północnej, ponieważ jest to strona niebezpieczna, uważana przy tym za stronę męską. Przez pierwsze trzy dni małżeństwa musi jednak pełnić role typowo żeńskie, będąc dla swojej żony pierwszym dniem jak matka, drugiego jak siostra, a dopiero trzeciego może stać się mężczyzną i skosztować małżeństwa (Casajus 1978). W ten sposób mężczyzna zaznacza swoją pozycję obrońcy domu, ale też potwierdza swój status obcego, należącego do świata zewnętrznego. Świat obcych pozostaje poza granicami *ehen*, bo namiot ma chronić i wydzielać wnętrze, stanowiące sferę bezpieczeństwa. Kobieta jest strażniczką domu pojmowanego jako ‘sfera żeńska’, symbolicznie niedostępna dla mężczyzn.

8. Obozowisko i pustynia – świat mężczyzny

Świat mężczyzny usytuowany jest poza namiotem, gdzie pojawia się DOM, będący ‘sferą męską’. O jego cechach nie decydują granice przestrzenne, wynikają one raczej z relacji społecznych, które określają pozycję mężczyzny oraz rodzaj podejmowanych przez niego zajęć.

8.1. Obozowisko

Aghiwan, czyli skupisko kilku namiotów, obozowisko, mieści się w nadrzędnym pojęciu DOM. Reprezentuje ono sferę typowo męską, choć przebywają w nim też kobiety. O ile *ehen* należy do kobiety, o tyle *aghiwan* ma swojego pana (*amghar aghiwan*). Współcześnie domy miejskie również nazywane są *aghiwan*. Kiedy chcemy spytać (w formie pozdrowienia): „Jak twój dom?” spytamy właśnie: *mani aghiwan?*, a nie *mani ehen?* Wynika to z faktu, iż *ehen* jest sferą bardziej intymną, w istocie namiotem pary małżeńskiej i miejscem przebywania małych dzieci. *Aghiwan* zaś to sfera całej rodziny. Pytając: *mani aghiwan?* tak naprawdę pytamy właśnie o rodzinę. Miejsce, jako określony wycinek przestrzeni, ma dla nomadów mniejsze znaczenie niż ludzie, którzy w tym miejscu przebywają. Jak mówi tuareskie przysłowie: *Sini midjjet ihenan nowam zenemiazam ulhawan nowan*, czyli ‘Prawdziwie dobre sąsiedztwo zawiera się w sercu’ (dosł. ‘oddalcie swoje namioty, przybliżcie serca’). W nomadycznym świecie miejsce zamieszkania często ulega zmianie, ludzie zaś

zawsze pozostają razem, wszędzie mogą się spotkać i wszędzie mogą trafić na swoich. *Idhaghan ghass awar ni timinhiy* ‘tylko góry nie spotkają się’. „Swoi” to ludzie dobrze znani, po których wiadomo, czego możemy się spodziewać. Z tych względów Tuaregowie preferowali zawsze małżeństwa zawarte z krewnymi, bowiem ludzie z zewnątrz byli nieznanymi i mogli być niebezpiecznymi lub niegodnymi. Ludzie ci mogli być *kel esuf*, czyli dżinami, złymi istotami zamieszkującymi, a raczej należącymi do *esuf*, strefy, o której mowa będzie dalej. Nawet osoby dobrze znane, oddalające się od domostwa, podróżujące lub przebywające u innych, są narażone na działanie złych duchów i czarów, które mogą wywołać zachowania haniebne (Rasmussen 2008: 164). Dom musi chronić przed tymi niebezpieczeństwami, dlatego nie jest to miejsce, które udostępnia się gościom. Świat wraz z gośćmi może pojawić się w *aghiwan*. To strefa męska, a zadaniem mężczyzny jest radzenie sobie ze światem zewnętrznym.

W tuareckiej koncepcji ŚWIATA, dostępnej na podstawie danych językowych, DOM jest ogniwem łączącym człowieka ze światem, ale jest to relacja dwubiegunowa. Bliska relacja DOM – człowiek dotyczy ‘domu kobiety’, a więc *ehen*. Natomiast relacja człowiek – świat odwołuje się do dalekości, oddalania od wnętrza i jest to relacja męczyzna – *aghiwan*, i dalej, męczyzna – pustynia. Relacja ta jest możliwa za sprawą wielbłąda. Świat męczyzny jest szerszy niż świat kobiety. Wielbłąd pozwala Tuaregowi realizować jego przeznaczenie wędrowcy, bo męczyzna, tak jak wielbłąd, związany jest z *aghiwan i esuf*, a nie z *ehen*.

8.2. Wędrowka

W czasie swojego życia Tuareg podejmuje kilka rodzajów wędrowek. Dla męczyzny podróżowanie jest przeznaczeniem i częścią tuareckiego etosu. Czy to oznacza, że koczownicy nie mają domu? Aleksandra Kunce zadaje retoryczne pytanie: „Nawet przy wiedzy o tym, że jest się skazanym na wędrowkę i że nigdy nie odnajdzie się utraconego domu, czy można wędrować bez idei domu i lokalności?” (Kunce 2011). Jak zostało opisane powyżej, Tuaregowie rozgraniczają pojęcie DOMU należącego do kobiety i domu zarządzanego przez męczyznę.

DOM męczyzny nie ma cech statycznych, jest dynamiczny. Wprawdzie ideę domu męczyzna wynosi z namiotu matki i na początku życia widzi go przez pryzmat kobiecego świata, ale dalej kształtuje go sam. Pierwsza wędrowka zaczyna się po osiągnięciu społecznej płci, kiedy chłopiec musi opuścić *ehen* matki. Nie należy już do strefy wewnętrznej, kobiecej. Jego przeznaczeniem jest przekraczanie tej granicy i jednocześnie szukanie swojego domu. Od tej pory będzie on realizować swoje przeznaczenie, polegające na wyzbyciu się narzuconej w ten sposób bezdomności. W *tamaszek* powiemy: *Elys ygmay*

ehen, czyli ‘Mężczyzna szuka namiotu’, co także może znaczyć ‘Mężczyzna szuka żony’. Kresem tej wędrówki jest założenie własnego *aghiwan* z pomocą kobiety, która postawi w nim namiot – *ehen*. Niektóre metafory posługują się ideą wędrówki w celu wyrażenia znaczenia zawierania małżeństwa. Oprócz *egu ehen* (dosł. ‘zbudować namiot’), które kojarzy się bardziej z zamążpójściem (poprzez fakt budowania namiotu przez kobiety), znaczenie ‘ożenek, zamążpójście’ wyraża także wyraz *yedwa*. Rdzeń *dw* oznacza ‘popołudniowe spacerowanie, wracanie’ (Heath 2006). Kojarzenie tego znaczenia z ożenkiem wynika z faktu, że popołudniowy spacer (*tadwat*) ma odniesienie również do momentu ceremonii zaślubin, kiedy pan młody prowadzony jest do namiotu. Znaczenie ‘ożenek’ jest więc procesem pozbywania się bezdomności, utożsamianym z wędrówką.

Postawienie namiotu i stworzenie *aghiwan* nie oznacza jednak ostatecznego wytyczenia granicy domu. Kolejną wędrówką jest bowiem „zasiedlanie przestrzeni” (Kulas za: Heidegger 2011: 59), które sprawia, że DOM i ŚWIAT zamieniają się rolami. Namiot, jak i całe obozowisko, wędrują razem z koczownikiem, przemieszczając się wzdłuż tras rokrocznych wypasów zwierząt. *Ehen* wędruje, zagarniając pustynię, zamieniając w ten sposób zewnątrz we wnętrze, obcy świat w „nasz”, który przestaje być wrogi. Wędrówka jest stawianiem czoła zewnątrz i światu, ale też zagarnianiem tego świata dla siebie. Jak pisze Eliade (1974: 50, 56):

[2] *Aby żyć w świecie, trzeba go ustanowić. [...] ich (ludzi) okolica, to „świat” (ściślej rzecz biorąc „nasz świat”), kosmos; reszta – to już nie kosmos, to coś w rodzaju „zaświatu”, obszar obcy, bezładny, zamieszkały przez poczwary, demony, obcych.*

W tym procesie „ustanawiania świata” sprawcą jest mężczyzna. Rolą kobiety jest zachowanie niezmienności *ehen*, mimo zmiany miejsca i biegu czasu. Mężczyzna oswaja zewnątrz, które kobieta czyni domem. Mężczyzna jest zatem jednocześnie ‘światowy’, jak i ‘domowy’ (por. Rasmussen 1998: 156), co wyraźnie akcentuje jego związek z pustynią.

8.3. Pustynia

Świat pustyni w przypadku Tuarega – nomady jest zewnątrz. Leksykalnych odpowiedników pustyni w języku *tamaszek* jest jednak więcej niż jeden. Prześledzę znaczenie dwóch z nich: *tenere* i *esuf*. Wydaje się jednak, że *tenere* ma odniesienie do przestrzeni oswojonej, konkretnej, podczas gdy *es uf* ‘pustka’ oznacza pustynię, która jest jeszcze nieoswojona. W przeciwieństwie do *esuf*, *tenere* jest domem nomady, azylem dla mężczyzny. Tuareg nie powie, że pojedzie w *esuf*, tylko w *tenere* (informacja własna z wywiadu). *Tenere* to konkretne miejsce, posiadające znaki graniczne, punkty w przestrzeni. Jest

to miejsce nazwane, a zatem, w myśleniu magicznym, oswojone. Ilustracją takiego postrzegania pustyni jest poezja tuareska:

[3] *Pustynia,
Nie sprzedam jej,
Ja ją kocham.*
[Kedou ag Ossad www.issikta.com]¹⁵

Tuaregowie uważają pustynię za swój dom, kolebkę, ziemię ojczystą i kraj. (por. Kopaliniński 1990: 69) O *tenere* (a nie *esuf*) pisze się tak:

[4] *Ziemio przodków,
Ziemio mityczna,
Ziemio magiczna,
Mówią, żeś okrutna,
Ja mówię, żeś ojczysta [...]
Twe wydmy nie są filiżankami z piaskiem bez życia
Twe wydmy żyją, [...]
Jesteś miejscem mych narodzin,
I śmierci.*
[Fragment wiersza Rhissy Rhosseya www.issikta.com]¹⁶

Esuf zaś, zamieszkane przez *kel esuf*, nie ma granic, jest tam, gdzie nie ma życia ludzkiego lub gdzie ludzie nie chcą się zagłębiać, a więc jest miejscem poza „naszym światem”.

[5] *Aniguran odpoczywał w cieniu skal. Był to moment najgorętszych godzin dnia. Ten, w którym wędrowiec nie przemieszcza się, pozostawiając busz i pustynię [esuf, przyp. aut.] dżinom i tumanom kurzu.* [Rivailee, Decoudras 1993: 17]

To *esuf* jest zatem prawdziwą opozycją DOMU. Tam, gdzie Tuareg potrafi postawić swój namiot, *esuf* znika, zamieniając się w sferę *sacrum*, bezpieczną, wewnętrzną.

Mimo przeciwieństwa, wspólnotę znaczeniową *tenere* i *esuf* potwierdza fakt, że obydwa pojęcia mogą też oznaczać tęsknotę, nostalgię, uczucie osamotnienia (Prasse et al.):

[6] *Co mam począć z tą wieczną tęsknotą (esuf)
Która zamieszkuje me serce i pali duszę [...]
Świat śpi, a ja liczę gwiazdy
Liczenie pomaga ugasić moje płonące serce
Podczas gdy wszystko spoczywa we śnie*

¹⁵ Tłumaczenie własne z języka francuskiego.

¹⁶ Tłumaczenie własne z języka francuskiego.

Esuf wypełnia moje serce i duszę.

[*Tinariwen Esuf* www.maxilyrics.com]¹⁷

W semantyce pustyni jest bowiem zawarte znaczenie azylu dla zakochanego Tuarega, samotnego wędrowca, pola działań dla dzielnego wojownika, rzuconego na obce ziemie współczesnego *ishumara*¹⁸, tymczasowego domu dla kupca karawanowego i pasterza. Potwierdzenie znajdziemy w poezji:

[7] *Jeśli zostawi cię dla innego, pożegnaj ją i idź na pustynię, by ją zapomnieć w meczecie wyścielonym piaskiem.* [Foucauld 1925: 25]¹⁹

Pustynia daje Tuaregom natchnienie i wytchnienie:

[8] *Godzinami mogłem siedzieć i patrzeć na wydmy. Był to niespotykany spektakl. W przeciągu godzin wydma ruszała się i zmieniała kolory. Przed tą grą wiatru i piasku życie nabierało innych barw. Moje ciało przestawało istnieć. Skóra jednoczyła się z duszą. Doświadczałem Świątości.* [Dayak 1996: 68]²⁰

Pustynia, która z jednej strony jest pełna niebezpieczeństw, jest także miejscem, które Tuaregów chroni. Jest jak namiot rozpięty nad Tuaregami. Tak jak za domem, Tuareg tęskni za pustynią i tak, jak do domu, wraca na pustynię, aby odzyskać punkt odniesienia, bo pustynia „oczyszcza duszę” (Dayak 1996: 12) i jest źródłem mądrości. Metaforycznie pustynia reprezentuje DOM, chroniąc Tuaregów przed tym, co jest na zewnątrz. Nikt bowiem poza nimi nie ośmiela się na pustynię wkroczyć, bo nie potrafiłby na niej żyć. Tylko Tuaregowie potrafią, ponieważ nie zagrabiają pustyni, tylko czerpią z niej mądrość, szanują i kochają. Pustynia stanowi więc swoistą podwójną barierę ochronną. Dla tych, co wewnątrz, i dla tych, co na zewnątrz.

9. Relacja DOM: ŚWIAT jako opozycja dynamiczna

Koncepcja DOMU u tuareckich koczowników potwierdza jej ścisły związek z koncepcją ŚWIATA (por. Bartmiński 2006), lecz nie jest to opozycja utrwalona na stałe w kulturowym schemacie pojęciowym koczowników, lecz charakteryzuje się ruchomością, jak nomadyczny styl życia. Koncepcja ta może jednak być schematycznie rozrysowana za pomocą okręgów oznaczających poszczególne przestrzenie życia Tuaregów. Schemat ten można porównać do idei Eliadego

¹⁷ Tłumaczenie własne z języka angielskiego.

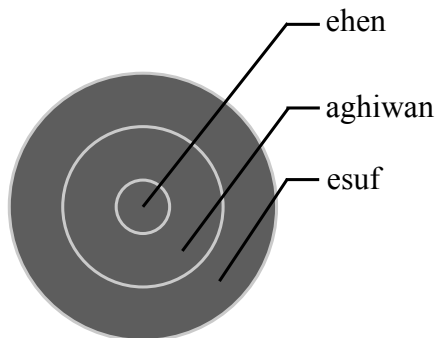
¹⁸ *Ishumar*, od francuskiego *chomeur*, ‘bezrobotny’, oznacza współczesnych Tuaregów zmuszonych do poszukiwania pracy i lepszego życia poza granicami koczowniczego świata, w krajach Maghrebu i w Europie.

¹⁹ Tłumaczenie własne z języka francuskiego.

²⁰ Tłumaczenie własne z języka francuskiego.

(1974) o znanej przestrzeni „świata” i nieznaney „zaświata”. Tutaj światem będzie wnętrze a zaświatem zewnątrz.

Punktem centralnym ŚWIATA będzie *ehen*. Stanowi on najmniejszą, najbardziej wewnętrzną, a zatem najbezpieczniejszą komórkę przestrzeni tuareckiej. Następną przestrzenią jest *aghiwan*, większą i odleglejszą. Im dalej od *ehen*, tym bardziej DOM otwiera się na ŚWIAT i tym bliżej „zaświatu”. *Ehen* pozostaje sferą kobiet. Im dalej od centrum, tym ŚWIAT staje się bardziej męski, a jednocześnie bardziej niebezpieczny, i, w końcu, nieznan, jak *esuf*. Dla Tuaregów opozycja między ich DOMEM a ŚWIATEM nie jest opozycją stałą. Dla Tuaregów wewnątrz, w postaci *ehen*, *aghiwan* czy nawet *tenere*, jest wydzielone, a o zewnątrz cały czas toczy się walka. Świat „nie nasz” jest bytem, przed którym trzeba się bronić, pokonywać trudne warunki klimatyczne, ale też walczyć z zamieszkującymi pustynię *kel esuf*. Męczyzna wydziera z zewnątrz sfery stające się bardziej wewnętrzne, a więc bezpieczne. Narzędziem takiej walki staje się namiot, który zakreśla najbezpieczniejszy, wewnętrzny krąg. Mężczyźni jednak nie wypada chować się w *ehen*, on musi wyjść światu naprzeciw. Szacunek do pustyni to szacunek do silnego wroga, którego nie mamy szans pokonać, możemy jedynie zawrzeć z nim układ. Tuaregowie korzystają z pustyni trzymając się określonych zasad. Wiedzą, na co mogą sobie pozwolić, jednocześnie czują strach i nie pozwalają sobie na więcej, niż powinni.

10. Podsumowanie

Tuaregowie są nomadami pustyni. Koncepcja ich domu odzwierciedla styl życia i warunki, do jakich muszą się dostosować, żeby przeżyć. W tej koncepcji dom stanowi połączenie idei opartych na przeciwieństwach, których wzajemne relacje zmieniają się. W tej sytuacji trudna do uchwycenia jest granica między DOMEM i ŚWIATEM, ponieważ namiot, obozowisko i pustynia odpowiadają za-

równie koncepcji DOMU, jak i ŚWIATA. W definiowaniu relacji między DOMEM i ŚWIATEM najważniejsze jest poczucie bezpieczeństwa.

Na podstawie przedstawionych powyżej danych można wyodrębnić następujące elementy, układające się w przeciwstawne pary, które tworzą ideę domu Tuaregów:

1. Symboliczne rozgraniczenie sfery żeńskiej i męskiej, z mocno zaznaczoną rolą kobiety jako strażniczki ogniska domowego, kontynuatorki tradycji i wychowawczyni nowych pokoleń. W koncepcji DOMU wyróżnia się więc obszary żeńskie i męskie, w których, odpowiednio, ujawnia się aktywność kobiet bądź mężczyzn. *Ehen*, który jest samym centrum świata tuareckiego, należy do kobiet. Samo budowanie namiotu ma nawiązywać do budowy wszechświata. Według tradycyjnych wierzeń kobieta pojawiła się na świecie pierwsza, przed mężczyzną, dała więc początek całej ludzkości (Claudot-Hawad 2005). I namiot, i kobieta nie tylko nowe życie dają, ale też życie uwieczniają. Dzięki nim ród i tradycja mogą trwać. *Aghiwan* należy do mężczyzny. Otacza *ehen* i broni go, tak jak mężczyzna ochrania kobietę.

2. Część wewnętrzna i część zewnętrzna DOMU.

Do tej pierwszej należy zarówno *ehen* jak i *aghiwan*. Pomiedzy wnętrzem i zewnątrzem nie ma jednak ustalonych stałych, realnych linii demarkacyjnych. *Ehen* i *aghiwan* są ruchome i ich przynależność do wnętrza opiera się na ustaleniu równowagi sił pomiędzy DOMEM a ŚWIATEM. Strefa wewnętrzna bowiem jest tam, gdzie uda się człowiekowi wyrwać przestrzeń od świata i nadać jej ludzki, domowy charakter. To budowa namiotu ogranicza wewnętrzną przestrzeń, która zostaje wyrwana zewnątrz. Zewnątrz natomiast jest równie mobilne, a nawet agresywne. *Esuf* próbuje wdzierać się w strefę wewnętrzną za pomocą swych emisariuszy, *kel esuf*.

3. Część bezpieczna i niebezpieczna DOMU.

Najbardziej bezpieczną częścią ŚWIATA Tuaregów jest *ehen*, ale to *aghiwan* pełni rolę nad *ehen*. Też jest bezpieczny, ale stoi na granicy z *esuf* i na straży bezpieczeństwa. Rolą człowieka, mężczyzny, jest zapewnienie bezpieczeństwa domowi, ale mężczyzna odgania niebezpieczeństwo i odsuwa *esuf*. Potrafi oswoić *esuf*, nazywając pustynię, nadając jej znany, domowy charakter. Aby stworzyć najbardziej bezpieczną komórkę potrzebuje kobiety, która zbuduje *ehen* i znanymi sobie sposobami stworzy w nim sferę bezpieczeństwa oraz uchroni od *esuf* dziecko.

Z odniesienia do tych elementów tworzy się koncepcja życia Tuarega. Cykl życia zatacza krąg od namiotu do namiotu. Człowiek rodzi się w południowej części namiotu, części żeńskiej, najbardziej wewnętrznej i najbardziej bezpiecznej. Jednocześnie jest w momencie narodzin bardzo bliski zewnątrz, podobny do *kel esuf*. Całe życie zatem walczy o strefę bezpieczną,

aby po śmierci stać się *kel esuf*, oddać się zewnątrz i nawiedzać namioty. W przeznaczeniu tym zawiera się miejsce DOMU w znaczeniu namiotu i świata. Na każdym etapie życia przeznaczenie realizuje się niejako poprzez walkę namiotu ze światem, a walka ta sprawia, iż namiot staje się ze światem tożsamy. Namiot bowiem zagarnia coraz to inną część świata. Tworzy nowe kręgi, w których świat przesuwany jest na dalsze pozycje.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Casajus Dominique, 1987, *La tente dans la solitude. La societe et les morts chez le Touaregs Kel Ferwan*, Paris.
- Claudot-Hawad Helene, 1986, *La conquete du „vide” ou la necessite d’etre nomade chez les Touaregs*, „Revue de l’Occident musulman et de la Mediterranee”, 41–42, s. 397–412.
- Claudot-Hawad Hélène, 2005, „*Woman the shelter” and „man the traveller”*. *The representation of gender among the Tuaregs*, [w:] *Societes of Peace*, 2nd World Congress on Matriarchal Studies, San Marcos and Austin, Texas, USA, 29–30 September-October 1–2, 2005.
- Dayak Mano, 1996, *Je suis né avec du sable dans les yeux*, Paris.
- De Foucauld Charles, 1925, *Poésies touarègues. Dialecte de l’Ahagga*, Paris.
- De Foucauld Charles, 1951, *Dictionnaire touareg-francais. Dialecte de l’Ahaggar*, vol. 1–4, Paris.
- Hanoteau Adolphe, 1896, *Essai de grammaire de la langue tamachek’: renfermant les principes du langage parlé par les Imouchar’ ou Touareg*, Alger.
- Hawad Mahmoudan, Claudot Helene, 1984, *Ebawel/Essuf, les notions d’interieur et d’exterieur dans la Societe Touaregue*, „Revue de l’Occident et de la Mediterranee”, 38, s. 171–179.
- Heath Jeffrey, 2006, *Dictionnaire touareg du Mali. Tamachek-anglais-francais*, Paris.
- Jackowska Marta, 2007, *Wpływ modernizacji Etiopii na zmiany w społeczności Afarów etiopskich*, Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr Laury Łykowskiej, Warszawa.
- Klimiuk Maciej, 2010, *Mieszkańcy pustyni, miast i wsi, czyli o nazwach domu w literackim języku arabskim*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 22, s. 16–175.
- Kossmann Maarten, 2011, *A grammar of ayer Tuareg (Niger)*, „Berber Studies”, 30, Köln.
- Kraska-Szlenk Iwona, 2010, *Nyumba ‘dom’ w języku i kulturze suahili*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 22, s. 145–161.
- Pawlak Nina, 2010, *Dom w opozycji do buszu i świata. Perspektywa kulturowa pojęcia gida w języku hausa*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 22, s. 129–145.
- Prasse Karl Gotfried, Alojaly Ghoubeid, Mohamed Ghabdouane, 2003, *Dictionnaire Touareg-Francais (Niger)*, translated by Poul Tørnoe, Copenhagen.

- Rasmussen Susan, 1998, *Within the tent and at the crossroads: travel and gender identity among the Tuareg of Niger*, „Ethos”, vol. 26, nr 2, s. 153–182.
- Rasmussen Susan, 2008, *The people of solitude: recalling and reinventing essuf (the wild) in traditional and emergent Tuareg cultural spaces*, „Journal of the Royal Anthropological Institute”, 14, s. 609–627.
- Rivaille Laurence, Decoudras Pierre-Marie, 1993, *Contes et legendes touareg du Niger*, Paris.
- Rybiński Adam, 1999, *Tuaregowie z Sahary*, Warszawa.
- Tymowski Michał (red.), 1996, *Historia Afryki do początku XIX wieku*, Wrocław.

Źródła internetowe

- <http://www.issikta.com/poesie-lyrics/90-tenere.html>, dostęp: 15.04.2013.
- <http://www.issikta.com/poesie-lyrics/77-le-desert-je-ne-le-vends-pas.html>, dostęp: 15.04.2013.
- <http://www.maxilyrics.com/tinariwen-assouf-lyrics-4e36.html>, dostęp: 12.04.2013.

The EHEN / AGHIWAN ‘house, home’ of Sahara nomads in the light of the opposition between the house/home and the world

The subject of this article is the cultural picture of *EHEN / AGHIWAN* ‘house, home’ of the Tuareg – a community of African nomads. Describing the material aspect of the house, how it is built, and what symbolic functions it has, the author focuses mainly on the relationship between the house / home and the world as entrenched in Tamajaq (Tamasheq), the language of the Tuareg. In addition to dictionary data, the study is based on corpus data derived from original texts in Tamajaq, as well as texts written in French and English. Interesting supplementary material is provided by data from a questionnaire conducted by the author in Niger in 2012.

Tamajaq has two names for house/home: *ehen* ‘a place of residence (house, tent, cabin)’, also ‘a married couple’, ‘marriage’ or ‘wife’ alone, and *aghiwan*, ‘a cluster of tents’ and ‘the big family’, which differ only in contextual usage.

The concepts of *EHEN / AGHIWAN* in the language of Saharan tribes is based on a clear division between the female and male space. *EHEN*, which is at the centre of the Tuareg world, is identified with the woman, and the very act of building a tent relates to the structure of the universe, giving new life and prolonging the family line and tradition. *AGHIWAN*, in turn, belongs to the man, who is more strongly connected with the desert, with that which surrounds the “*ehen*”.

DOM w opozycji do buszu i świata. Perspektywa kulturowa pojęcia *GIDA* w języku hausa*

Nina Pawlak

Pojęcie DOMU w afrykańskim języku hausa, jest oddawane słowem *gida*, od którego są tworzone liczne derywaty słowotwórcze oraz metafory. W świetle etymologii za znaczenie podstawowe wyrazu *gida* w języku hausa można uznać ‘miejsce odpoczynku’. Autorka omawia kontekstowe użycia wyrazu *gida*, formacje słowotwórcze oparte na słowie *gida* i jego synonimy, także nazwy części domu i osób zamieszkujących dom, współtworzących rodzinę.

W kulturze Hausa pojęcie DOMU obejmuje zarówno aspekty fizyczne i organizację przestrzenną (zespół zabudowań zwykle z gliny), jak i aspekty społeczne (rodzina, domownicy). Relacje rodzinne są podporządkowane celom związanym z funkcjonowaniem domu. Religia muzułmańska podtrzymuje koncepcję domu jako wydzielonego miejsca dla rodziny, miejsca bezpiecznego, domu twierdzy, odgradzającej domowników, a zwłaszcza kobiety, od innych. W kompleksie mieszkalnym określanym terminem *gida* przebywa jeden mężczyzna (głowa rodziny) z żoną (żonami) i ich dziećmi. Dominującą pozycję ma *mai gida* ‘gospodarz’, ‘pan domu’.

1. Wprowadzenie

Hausa jest największym językiem etnicznym Afryki Zachodniej. Ma około 20-milionową społeczność rodzimych użytkowników, pełni ponadto funkcję języka kontaktowego na obszarach zróżnicowanych etnicznie i językowo. Jest zaliczany do języków czadyjskich, tworzących odgałęzienie w obrębie wielkiej rodziny afroazjatyckiej, do której należą języki semickie, berberskie, kuszyckie i język staroegipski. Lud Hausa (Hausańczycy, Hausowie, nazwa własna *Hausawa*) zamieszkuje tereny północnej Nigerii i południowego Nigru, w geograficznej strefie *sahelu* tworzącego pas na południe od Sahary. Przez

---

* Artykuł jest zmodyfikowaną wersją tekstu opublikowanego w „Etnolingwistyce” 22, Lublin 2010, s. 129–144.

wieki był to teren styku kulturowego, gdzie przenikały się wpływy cywilizacyjne Afryki Północnej i tzw. Afryki Czarnej. W samej Nigerii „kraj Hausa” (*Hausaland*) stanowi obszar homogeniczny pod względem językowym i kulturowym, z powszechnie wyznawaną religią muzułmańską.

Hausańcy są rolnikami, uprawiają zboża (proso), warzywa, prowadzą hodowlę bydła, ale w Afryce Zachodniej są bardziej znani jako handlarze. Sławę przynoszą im także uczeni muzułmańscy, tym bardziej zaszczytną, że islam uważany jest za religię dominującą nie tylko w samej społeczności Hausa, ale także wśród innych hausajęzycznych ludów tej części Afryki.

Na tle innych ludów Afryki Hausańcy wyróżniają się mocno zhierarchizowaną strukturą społeczną w różnych jej wymiarach. W życiu rodzinnym panuje poligynia, co oznacza, że zgodnie z zasadami islamu mężczyzna może mieć więcej niż jedną żonę (akceptowane przez religię ograniczenie mówi o możliwości posiadania czterech żon).

2. Termin *gida* i jego synonimy

Terminem, który odpowiada pojęciu DOMU w języku hausa, jest *gida* (lm. *gidaje* [czyt. gidadże]). Wyraz ten ma dość wysoką pozycję na liście frekwencyjnej słownictwa tego języka. Od niego tworzą się liczne pochodne od domu derywaty słowotwórcze oraz metafory i inne określenia wyrażające znaczenia odmienne od znaczenia konkretnego. Jest to termin podstawowy dla pojęcia domu, interpretowanego zarówno w jego wymiarze fizycznym (‘miejsce zamieszkania’) jak i społecznym (‘rodzina, domownicy’). W określonych kontekstach w charakterze synonimów użyte mogą być wyrażenia, których wymiar znaczeniowy jest szerszy, takie jak *wurin zama* ‘miejsce pobytu’, *wurin iyali* ‘u rodziny’ lub węższy, odwołujący się do jednej z części składowych domu jako budynku, takich jak *d’aki* ‘chatka, pomieszczenie jednoizbowe, pokój’ albo *zaure* - miejsce, w którym wita się gości, czyli ‘ganek, przedsionek, przedpokój’, odpowiednio do uwarunkowań architektonicznych. Terminem *gida* określa się zarówno tradycyjne wiejskie domostwo, jak i pomieszczenia mieszkalne w zabudowie miejskiej. W odniesieniu do tych ostatnich możliwe są jednak nazwy alternatywne, wskazujące bardziej dokładnie na charakter zabudowy. Do takich wyrazów należy *soro* – pierwotnie ‘prostokątny dom z gliny’, charakterystyczny dla tradycyjnej zabudowy miejskiej, ale występujący także jako odrębne zabudowanie w domostwie wiejskim. Ten rodzaj zabudowy przypuszczalnie pojawił się na ziemiach Hausa wraz z innymi nowinkami cywilizacyjnymi świata arabskiego. Dziś tym terminem określa się również budowle wielokondygnacyjne, także część recepcyjną lub duży hall w budynku, a wspólną nazwę wszystkie te desygnaty zawdzięczają temu, że przykryte są płaskim dachem (też niekiedy nazywanym *soro*). Oprócz *soro*, synonimem

gida rozumianego jako ‘mieszkanie wielopokojowe’ w budownictwie nowoczesnym jest także *babban daki*, czyli dosłownie ‘wielkie pomieszczenie’, ‘wielka izba’.

3. *Gida* w świetle etymologii

Etymologia wyrazu *gida* nie jest łatwa do ustalenia. Śledząc listy słownictwa wspólnego języków czadyjskich (Jungrauthmayr, Ibriszimow 1994; Newman 1977) odnajdziemy rdzeń *gd-*, z którego pochodzą niektóre współczesne nazwy ‘domu’, ‘domostwa’, jak też nazwy pojedynczej ‘chatki’¹. Brak rozróżnienia w tej rekonstrukcji bardziej złożonego pojęcia ‘domu’ i pojedynczej ‘chatki’ wskazuje, że na tym obszarze kulturowym nie odróżnia się tych pojęć w słownictwie źródłowym. Wspomniana wyżej dokumentacja słownictwa wspólnego pokazuje, że rozwinięcia semantyczne tego samego rdzenia leksykalnego prowadzą w jednym języku do szerszego pojęcia (domostwa), a w innym do węższego (chatki).

Dość osobliwie rysują się porównania czadyjskiego rdzenia *gd-* z rdzeniem **gid* rekonstruowanym dla języków rodziny nilosaharyjskiej, w których ten rdzeń jest nośnikiem znaczenia ‘układać się w pozycji pólleżącej, odpoczywać’².

W odniesieniu do czadyjskiego rdzenia *gd-* można więc mówić o semantycznym powiązaniu koncepcji ‘domu’ z ‘miejscem odpoczynku’ i taka relacja uzasadniona jest nie tylko procesami zachodzącymi na obszarach konwergencji językowej, ale przede wszystkim aspektem funkcjonalnym domu. W świetle tej etymologii ‘miejsce odpoczynku’ można uznać za znaczenie podstawowe wyrazu *gida* w języku hausa.

4. Dom (*gida*) jako świadectwo kultury materialnej

Gida – nazwa tradycyjnego, wiejskiego domu hausańskiego - odnosi się do całego zespołu zabudowań (zwykle powstałych z gliny), otoczonych płotem z łądyg roślinnych lub bardziej zwartym ogrodzeniem z plecionych mat (*danga*); możliwe są także mury budowane z gliny (*katanga*). Taka ‘zagroda’ (ang. *compound*) tworzy mało dostępne terytorium, oddzielające życie toczące się za ogrodzeniem od tego, co jest poza nim.

Wewnątrz tego wydzielonego obszaru znajdują się odrębne budynki, wśród nich jednoizbowe domki (‘chatki’) zwane *d’akuna* (lp. *d’aki*). Są one pomieszczeniami konkretnych domowników, tak więc odrębne chatki mają żony

¹ Od tego rdzenia wywodzą się takie określenia domu jak *girga* w języku jimi oraz *gishi* w języku boghom (Jungrauthmayr, Ibriszimow 1994: 99).

² W używanych współcześnie językach nilosaharyjskich rdzeń **gid* identyfikowany jest w wyrazach o znaczeniu ‘leżeć’, ‘spać’, jak *jirbi* w języku songhay lub ‘być leniwym, ospałym, powolnym’, jak *giddi-* w języku kunama (Ehret 2001: 356).

gospodarza całego domostwa, zajmują je razem z nieletnimi dziećmi. Często w obrębie *gida* znajduje się większe pomieszczenie (*soro*), gdzie w odrębnych izbach mieszkają rodzice gospodarza oraz inni dorośli członkowie rodziny. W domach zamożniejszych wydziela się odrębne miejsce dla służby. Wejście do domostwa jest jednocześnie bramą i pomieszczeniem reprezentacyjnym (tzw. *zaure*). To tu przyjmuje się gości, gdyż wstęp do domostwa poza obręb *zaure* osobom obcym jest właściwie zabroniony.

Na terenie *gida* usytuowany jest (zwykle w części mało uczęszczanej) spichlerz (*rumbu*), w którym przechowuje się zboża i inne płody rolne. W obrębie *gida* przewidziane są także zagrody dla zwierząt (kóz, owiec) i pomieszczenia dla domowego ptactwa (kury, perliczki). Na środku domostwa (na otwartej przestrzeni) znajduje się miejsce do przygotowywania posiłku dla całej rodziny. Palenisko (*murfu*) wyznaczone jest trzema jednakowej wielkości kamieniami, które pozwalają umieścić garnek nad ogniem. To miejsce ma wartość symboliczną dla tradycyjnej rodziny, skupia bowiem domowników podczas posiłku i sprzyja ich integracji. Przeniesienie tej tradycji do innych realiów współczesności, związanych bardziej z życiem miejskim, znajduje między innymi wyraz w zachowaniu nazwy *murfu* w odniesieniu do piekarnika, kuchenki, a w określonych kontekstach nawet do całej kuchni. Warto tu jednak dodać, że w domach współczesnych, w zabudowie miejskiej, to nie kuchnia służy zacieśnianiu kontaktów rodzinnych. Tym miejscem stał się salon, kulturowo nowa przestrzeń domu, przenosząca funkcję tradycyjnego pomieszczenia reprezentacyjnego (*zaure*) w świat nowych wzorów cywilizacyjnych. Nazwa *falo* wskazuje, że na określenie tego pomieszczenia zabrakło językowych odpowiedników wśród rodzimego słownictwa i została zaadaptowana nazwa zapożyczona (ang. *parlour*).

Desygnaty słowa *gida* są dość istotnie odmienne przy zabudowie tradycyjnej i współczesnej, mają one jednak tę wspólną cechę, że stanowią obszar zamknięty, ogrodzony, który nie jest jedną przestrzenią. Przy tej koncepcji dość łatwo znaleźć uzasadnienie dla użycia terminu *gida* w znaczeniu 'segment mieszkalny w budownictwie wielorodzinnym' czy wreszcie 'mieszkanie we współczesnym bloku'. Także określenie *d'aki* funkcjonuje w języku w dość konkretnym znaczeniu. O ile w tradycyjnej zabudowie *d'aki* oznacza samodzielny jednoizbowy domek ('chatka'), należący do żony (jednej z żon), to w zabudowie bardziej zwartej będzie to oddzielny pokój.

5. Treść kulturowa *gida*: opozycja dom-busz

Gida należy do słów przekazujących podstawowe wartości i symbole kulturowe Hausa. Jego treść uwarunkowana jest przede wszystkim faktem, że w kompleksie mieszkalnym określanym terminem *gida* przebywa jeden męż-

czyzna (głowa rodziny) z żoną (żonami) i ich dziećmi. *Mai gida*³ ‘gospodarz’, ‘pan domu’ (dosł. ‘ten, który posiada dom’) jest określeniem używanym tylko w liczbie pojedynczej. Istnieje wprawdzie gramatyczny odpowiednik tego terminu w liczbie mnogiej (*masu gida*), ale znaczy on ‘domownicy’, czyli wszyscy ci, którzy podlegają *mai gida*.

5.1. O pozycji *mai gida* w rodzinie świadczy wiele użyć kontekstowych tego terminu. Przede wszystkim jest on mężczyzną żonatym. Zdanie *Mai gida ne* (dosł. ‘jest gospodarzem’) znaczy ‘(on) jest żonaty’, to samo znaczenie wyraża także fraza *an yi masa gida* (dosł. ‘ustanowiono mu dom’). Zdanie *ba ya gida* może być użyte dosłownie (znaczy wówczas ‘nie ma go w domu’) lub w charakterze eufemizmu wyrażającego znaczenie ‘on jest impotentem’⁴. Termin *Mai gida* jest w hausa formą adresu, używaną powszechnie zarówno przez osoby spoza rodziny jak i domowników. *Sannu Mai gida!* ‘Witaj gospodarzu!’ jest grzecznym powitaniem w ustach przybysza, ale tak zwracają się do najważniejszej osoby w rodzinie także domownicy. Żona nazwie tak swojego męża zarówno w rozmowie z domownikami jak i z osobami obcymi (np. *mai gida ba ya nan* ‘męża nie ma w domu’, dosł. ‘pana nie ma w domu’). Warto przy tym dodać, że także w ustach osób trzecich określenia *mijinta* (dosł. ‘jej mąż’) i *mai gidanta* (dosł. ‘jej pan’) są równoważne.

5.2. Patriarchalna organizacja życia rodzinnego przejawia się także w zaimkach dzierżawczych używanych wraz z wyrazem *gida* ‘dom’. Znaczenie ‘on jest w domu’ wyraża fraza *yana gidansa*, dosł. ‘on jest w swoim/jego domu’, podczas gdy znaczenie ‘ona jest w domu’ ma kulturowo (nie gramatycznie) uwarunkowaną formę zaimka dzierżawczego liczby mnogiej, a więc *tana gidansu*, dosł. ‘ona jest w ich domu’ (Abraham 1962: 317). Wiele innych fraz o podobnym charakterze wskazuje, że dom, w którym mieszka kobieta to ‘ich dom’, podczas gdy dom, w którym mieszka mężczyzna to ‘jego dom’⁵.

5.3. Wśród kobiet zamieszkujących domostwo (żon gospodarza) wyróżnia się ta, która była poślubiona jako pierwsza. Nazywa się ją *uwar gida* (dosł.

³ Wyraz *mai* jest regularnym prefiksem derywacyjnym, wnoszącym znaczenie posiadania (przedmiotu, obiektu, cechy), np. *mai mota* ‘właściciel samochodu’, *mai hankali* ‘mądry’ (dosł. posiadający mądrość). Dwuwyrzowy człon *mai gida* jest we współczesnym języku formacją zleksykalizowaną, co w ortografii bywa (w niektórych źródłach) zaznaczane pisownią łączną (*maigida*).

⁴ Kojarzenie pojęcia domu z małżeństwem i życiem seksualnym może się także odnosić do kobiety, na co wskazuje fraza *ta shigo gida* (dosł. ‘ona wstąpiła do domu’) wyrażająca znaczenie ‘ona osiągnęła dojrzałość płciową’ (Abraham 1962: 318).

⁵ Podobne zasady używania zaimków dzierżawczych przewidziane są dla wyrazu *gari* ‘miasto’. Mieszkańcy (poddani władcy tradycyjnego) używają zwrotu ‘nasze miasto’ i tylko władca (*sarki*) ma prawo użycia zaimka 1. osoby ‘moje miasto’ (Abraham 1962: 305).

‘matka domu’) i jest to odpowiednik ‘pani domu’⁶. Tytuł ten przysługuje także jedynej żonie i jest on używany jako forma adresu w relacjach tak wewnątrzrodzinnych jak i w kontaktach zewnętrznych. W tym kontekście wyrażenie *uwar gida* należy do repertuaru form grzecznościowych hausa. Tak mówią o swoich pierwszych żonach (i tak zwracają się do nich) osoby starsze, pielęgnujące wzory zachowań tradycyjnych, ale tak też zwracają się do jedynej żony ludzie młodzi, współcześnie coraz częściej odrzucający wielożeństwo. Używając terminu *uwar gida*, a nie *mata* ‘żona, kobieta’, okazuje się kobiecie szacunek. Semantyczna derywacja od ‘matki / pani domu’ do ‘małżonki’ wskazuje na kulturową wartość rodziny w społeczeństwie Hausa.

W rodzinach poligynicznych pozycja żon innych niż *uwar gida* nie jest z góry naznaczona. Jako *kishiyoyi* (lp. *kishiya*), czyli ‘rywalki’ są one skazane na zabieganie o względy męża, choć zdarzają się przykłady harmonii rodzinnej i współpracy w podziale domowych obowiązków. Najwięcej kontrowersji zwykle wzbudza ta, która zyskała status *mowa* ‘ulubienicy’, ‘żony faworyzowanej’, natomiast problemy z funkcjonowaniem w rodzinie ma *bora* ‘żona niekochana’.

5.4. *Gida* ‘dom’ to miejsce, w którym mieszkają także członkowie starszego pokolenia, rodzice pana domu. Nazywani są odpowiednio *tsoho* ‘stary’ i *tsohuwa* ‘stara’ i są to określenia wyrażające szacunek. *Mai gida* konsultuje się z rodzicami w ważnych sprawach rodzinnych, a na co dzień okazuje im respekt m.in. poprzez gesty i zrytualizowane formuły pozdrowień.

A zatem w kulturze Hausa pojęcie domu obejmuje zarówno aspekty fizyczne i organizację przestrzenną, jak i aspekty społeczne. Relacje rodzinne są podporządkowane celom związanym z funkcjonowaniem domu. Przede wszystkim jednak w rodzinie hausańskiej dominującą pozycję ma *mai gida* ‘gospodarz’, ‘pan domu’. Dom jest w istocie sferą wyznaczoną granicami jego kontroli emocjonalnej nad resztą rodziny. Nie oznacza to jednak stałego nadzoru mężczyzny-pana domu nad codziennymi działaniami domowników. W obrębie domostwa reguły zachowań kształtują w dużym stopniu domownicy. Natomiast ogrodzenie domostwa, czyli granice fizyczne domu, dość wyraźnie oddzielają życie rodzinne od pozarodzinnego. W kulturze Hausa ogrodzenie, którego wygląd jest oznaką prestiżu gospodarza, może tworzyć istotną barierę w kontaktach zewnętrznych. W niektórych rodzinach przetrwał do czasów współczesnych zwyczaj *kulle* polegający na zakazie opuszczania domostwa przez kobiety w wieku rozrodczym. Zwyczaj ten potwierdza, że prokreacja jest wartością, która w dużym stopniu determinuje funkcjonowanie rodziny hausańskiej.

⁶ Na brak symetrii w podziale ról między małżonkami wskazuje określenie *uban gida* (dosł. ‘ojciec domu’), które nie odnosi się do ‘pana domu’ tylko do ‘zwierzchnika służby’).

5.5. Wyraz *gida* ‘dom’, ‘domostwo’ może być zastąpiony wyrazem *giji*, ale nie są to warianty pozwalające na swobodną zamianę w każdym kontekście. *Giji* występuje w zwrotach utartych, frazach spetryfikowanych, takich jak *za ni giji* ‘będę poza domem’, *yan giji* ‘młode pokolenie (w rodzinie)’, dosł. ‘synowie domu’, w eufemizmach językowych, np. *giji ta zo* ‘on/ona nie żyje’, dosł. ‘dom przyszedł’ (Bargery: 1934). Wyraz *giji* pojawia się też w przysłowiaach, np. *bokan giji ba ya cin kaza* ‘lekarz (tu: czarownik) należący do rodziny nie pobiera opłaty (tu: nie je kury)’.

5.6. Przysłowia zawierające wyraz *gida* (*giji*) nawiązują najczęściej do znaczenia ‘wspólnota rodzinna’⁷. Podkreśla się w nich potrzebę utrzymywania kontaktów z rodziną (*Kowa ya bar gida, gida ya bar shi* ‘ten, kto odejdzie od rodziny, (musi się liczyć z tym), że rodzina odejdzie od niego’), znaczenie rodziny w kontaktach zewnętrznych (*Kowa ya ga gidanka, ka ga nasa* ‘jeśli kogoś zaprosisz do swojego domu, on zaprosi ciebie’)⁸. Dom utożsamia spokój, porządek, bezpieczeństwo, stąd *hankalinsa ba ya gida* ‘jego rozum nie jest w domu’, czyli ‘z nim nie wszystko jest w porządku’. Przynajmniej jednak dom (rodzina) symbolizuje wsparcie, gotowość, a nawet obowiązek niesienia pomocy (*hannu ya san na giji*, dosł. ‘ręka rozpoznaje domownika’, czyli ‘szczodrość kieruje się najczęściej ku swoim’, *kowa ya ga na gida ya kashe ahu* ‘gdy spotkasz krewniaka, zapomnij o zysku’. Wyraz *gida* w znaczeniu ‘domownicy, rodzina’ jest używany w formułach stosowanych w pozdrowieniach, np. *yaya gida* ‘jak (się czuje) rodzina/domownicy?’ (dosł. ‘jak dom?’) czy we frazie *ka gai mini da gida* ‘pozdrów ode mnie rodzinę’ (dosł. ‘pozdrów ode mnie dom’).

5.7. Jako pojęcie przeciwstawne do *gida*, w przysłowiaach często pojawia się wyraz *daji* ‘busz’, np. *tsoro na daji, kunya na gida* ‘strach w buszu, wstyd w domu’, *ganin gida kare ya kan zagi kura, amma ba a daji ba* ‘znajdując się blisko domu pies będzie szczekać na hienę, ale nie zrobi tego, gdy spotka się z nią w buszu’. Wyraz *daji* ma warianty fonologiczne *jeji* i *dawa* (wszystkie wyrażają znaczenie ‘busz’) i – podobnie jak *giji* – należy on do najstarszego zasobu słownictwa hausa. Treść semantyczna *daji/dawa/jeji* jest w przysłowiaach i frazeologii hausa najczęściej negatywna, wyraz ten przedstawia obszar nieznan, w którym brak reguł, brak wzajemnego zaufania, np. *dawa ya taa shi* (dosł. ‘busz go dotknął’) ‘dotknęła go choroba nieznanego pochodzenia’, *son uwar dawa* (dosł. ‘miłość do matki buszu’) ‘nieszczera

⁷ Przysłowia zamieszczone w tym artykule pochodzą ze zbioru *Karin Magana* (1966) oraz *Dandali – Hausa Proverbs* (www.dandali.com).

⁸ Odrębnie można rozpatrywać przesłanie tego przysłowia, które jest takie, jak w polskim „Jak ty komu, tak on tobie”.

przyjaźń’, *ya ja dawa* (dosł. ‘pociągnął w busz’) ‘nabył (towar) niewiarygodnie tanio (czyli niezgodnie z zasadami)’. Opozycja dom – busz, zaznaczona w treści utartych zwrotów językowych, przeciwstawia miejsce bezpieczne, znane, swoje, temu, co niebezpieczne, nieznanne, obce. Można sądzić, że to przeciwstawienie stanowiło ramy konceptualne domu w najstarszej tradycji Hausa.

5.8. Większość cech semantycznych wyrazu *gida* ujawnia się w połączeniach z innymi wyrazami. W takich kompozycjach leksykalnych *gida* funkcjonuje bardziej w roli morfemu derywacyjnego niż odrębnego leksemu, np. *gidan abinci* ‘restauracja’ (dosł. ‘dom jedzenia’), *gidan tawada* ‘kałamarz’ (dosł. ‘dom atramentu’), *gidan baya* ‘tylne siedzenie (w samochodzie)’ (dosł. ‘dom tyłu’). Rozbudowana derywacja słowotwórcza ma swoje podstawy w złożonej semantyce tego wyrazu. Jest on bardzo produktywny w tworzeniu nazw odwołujących się do znaczenia domu jako pomieszczenia, wśród nich licznych określeń więzienia (*gidan kurkuku*, dosł. ‘dom więzienia’, *gidan sark’a*, dosł. ‘dom łańcucha’, *gidan gizo* ‘dom pająka’). Koncepcja DOMU w ujęciu symbolicznym ma także liczne rozwinięcia derywacyjne, takie jak *gidan tsira* (dosł. ‘dom zbawienia’), *gidan gobe* (dosł. ‘dom jutra’), *gidan gaskiya* (dosł. ‘dom prawdy’) – wszystkie są nazwami ‘tamtego świata’, natomiast *gidan k’arya* (dosł. ‘dom kłamstwa’) to ‘ten świat’. Zleksykalizowane połączenie *Ubangiji* ‘Bóg’ (dosł. ‘ojciec domu’) dość znamienne utworzone jest z użyciem starszej formy wyrazu *gida*, czyli *giji*.

6. Transformacje pojęcia *gida*: opozycja ojczyzna – świat

Gramatyka, słownictwo i bogata frazeologia hausa stanowią ciekawy materiał do badań historycznych, między innymi takich, które dotyczą powiększania się treści komunikacyjnej języka w wyniku rozwoju i zmian cywilizacyjnych obejmujących użytkowników. Najstarszy okres, poznany w dużym stopniu na podstawie tradycji ustnej i rekonstrukcji językowych, zarejestrowany jest w słownictwie wspólnym dla rozległego obszaru geograficznego Sahelu. Lud Hausa, który powstał „z przemieszania wielu grup etnicznych o różnym pochodzeniu” (Piłaszewicz 1995: 13) na końcu pierwszego tysiąclecia stworzył struktury polityczne o charakterze miast-państw. Stanowiły one ośrodki władzy feudalnej, w ramach których tworzyły się nowe więzi społeczne i nowa, pozarodzinna hierarchia. Tradycyjny władca, *sarki*, był (i jest w czasach współczesnych) zwierzchnikiem na swoim terytorium, które w hausa określa się terminem *gari*⁹. Pojęcia ‘dom’ i ‘miasto’ (w znaczeniu: ‘obszar podległy

⁹ Rzeczownik *gari* funkcjonuje dziś głównie w znaczeniu ‘miasto’, ale jego rodowód dotyczy szerzej podległego terytorium, na co wskazuje określenie *mai gari* ‘naczelnik wsi, sołtys’ (dosł. ‘ten, który zarządza wsią’).

władcy tradycyjnemu’) nie wydają się przeciwstawne i raczej nawzajem się uzupełniają. *Gari* utożsamia przestrzeń publiczną, w której aktywność przejawiają głównie mężczyźni. Działają w niej także kobiety, ale islam wprowadza tu wiele ograniczeń natury obyczajowej, a nawet prawnej.

Religia muzułmańska, której początki w kraju Hausa datuje się na wiek XIV, zdominowała życie codzienne, wprowadziła nowe instytucje życia publicznego (m.in. szkoły koraniczne, sądy), otworzyła nowe perspektywy w postrzeganiu świata zewnętrznego. Z języka arabskiego zapożyczony został wyraz *duniya* ‘świat’, a wraz z nim nowe pojęcia dotyczące wartości życia i wyobrażenia, jak ten świat funkcjonuje. O ile jednak w języku znajduje odzwierciedlenie opozycja dom – świat (*na gida-na duniya*), która przeciwstawia to, co bliskie, znane, temu, co odległe, nieznane (Bartmiński 2006: 172), można powiedzieć, że nie widać w niej postrzegania świata jako przestrzeni obcej, wrogiej. Źródła językowe i pozajęzykowe dowodzą raczej, że kultura Hausa w swym wymiarze etnicznym jest otwarta na świat zewnętrzny. Tradycja wypraw karawanowych w odległe zakątki Afryki przyniosła Hausańczykom sławę w Afryce, a ich samych wzbogaciła o wiedzę dotyczącą innych kultur. Miarą takiego nastawienia do ‘innych’ jest kulturowy status gościa, obcego, określanego terminem *bak’o* (lm. *bak’i*). Przysłowie *ba bak’o ruwa ka sha labari* ‘daj gościowi wody, a usłyszysz nowiny’ mówi o tym, że przybyszowi z innego miasta (kraju) należy okazać gościnność, ponieważ jest on źródłem wiedzy o tym, co dzieje się poza kręgiem lokalnej społeczności. Nawet uciążliwość wynikająca z zajmowania się gościem nie jest przeszkodą w okazywaniu tej gościnności, jak mówi przysłowie *shasahanci, gaba da bak’o* ‘głupotą jest wrogość wobec obcego’ (Balewicz 2007: 49).

Burzliwe wydarzenia na kontynencie afrykańskim w XIX i XX wieku, w tym głównie te, które wynikały z kolonializmu, dostarczyły nowych punktów odniesienia w postrzeganiu przestrzeni zewnętrznej wobec domu. Na mapie Afryki pojawiła się Nigeria, państwo postkolonialne, które uzyskało niepodległość w roku 1960. W języku pojawiła się potrzeba nazywania nowych zjawisk, pojęć, potrzeba stworzenia terminologii wyrażającej zmiany cywilizacyjne. W hausa nazwa ‘państwo’ (*k’asa*) została przejęta z pierwotnie bardzo ogólnego terminu ‘ziemia’. Takie pojęcia jak ‘miasto’, ‘państwo’, ‘świat’ nie naruszyły kulturowych granic domu, ponieważ były one względem domu komplementarne, dostarczyły jednak nowych punktów odniesienia w budowaniu tożsamości zbiorowej, a niekiedy także indywidualnej. W tej rzeczywistości nowego znaczenia nabrało natomiast samo pojęcie *gida*, którego semantyka zaczęła ewaluować w kierunku pojęcia ‘kraj’, ‘ojczyzna’. Ten proces tworzenia się nowego znaczenia jest szczególnie wyraźny w języku mediów, tu odnotowany na przykładzie tekstów umieszczonych na hausajęzycznym portalu

gumel.com. *Mulkin bayan gida* (dosł. ‘władza spoza domu’) czyli ‘władza innego państwa’, *yan gudun hijira a cikin gida* (dosł. ‘uciekierzy w domu’) ‘migracje wewnętrzne’. W tekstach politycznych przeciwstawia się z użyciem wyrazu *gida* sprawy wewnętrzne (krajowe) sprawom międzynarodowym, jest więc *manufofin cikin gida na gwamnatin Ehiopia* ‘polityka wewnętrzna rządu Etiopii’ (dosł. ‘zadania rządu Etiopii wobec wnętrza domu’), *gyare-gyare a gida* ‘reformy wewnętrzne’ (dosł. ‘naprawy w domu’), *labaru na cikin gida da kasashen duniya* ‘wiadomości z kraju i ze świata’ (dosł. ‘wiadomości z domu i z krajów świata’). To ostatnie znaczenie może też być wyrażone terminem *labarai na cikin gida da duniya baki daya* (dosł. ‘wiadomości z domu i ze świata’).

Kulturowe cechy domu wykorzystywane są w tworzeniu terminologii politycznej, która służy wzmocnieniu integracji narodowej, tworzeniu narodu i internalizowaniu pojęć związanych ze wspólnotą w ramach państwa. Takie przesłanie odnajdujemy w stworzeniu terminu *tarihin gado na gida* (dosł. ‘historia dziedziczenia w obrębie domu’) odpowiadającym znaczeniu ‘kultura ludowa’.

Obok nowego kontekstu znaczeniowego wyrazu *gida*, w języku współczesnym powstaje wiele nowych derywatów semantycznych odwołujących się do wcześniej wykształconych znaczeń ogólnych, np. *gidan labarai* ‘rozgłośnia radiowa’ (dosł. ‘dom wiadomości’), *gidan jarida* ‘centrum prasowe’ (dosł. ‘dom gazety’), *gidan tarihi* ‘muzeum’.

7. Granice domu i granice świata

Złożona treść pojęcia DOM i różne sposoby jego konceptualizacji zyskują pewną przejrzystość w perspektywie historycznej. Interpretacja znaczeń wyrazu *gida* w języku hausa w kontekście rzeczywistości pozajęzykowej, do jakiej odnoszą się analizowane przykłady, pozwala mówić o zmianach w konceptualizacji tego pojęcia i wzajemnej zależności między tym, co jest domem a tym, co domem nie jest. Ta zależność oparta jest na ‘oswajaniu świata’, poszerzaniu granic kontroli nad przyrodą i jest miarą tworzenia się wspólnot, w których człowiek czuje się bezpiecznie. W tym kontekście można mówić przede wszystkim o wytyczaniu granic, w obrębie których świat obcy staje się światem znanych reguł. Do takich wspólnot należy miasto, państwo, taką wspólnotą jest też świat kontrolowany przez Boga.

Poszerzanie granic świata, pojmowanego jako dom, idzie jednocześnie w parze z definiowaniem granic domu, pojmowanego jako miejsce własne, bliskie, centralne w całej przestrzeni, w jakiej człowiek funkcjonuje. W tym ujęciu granice domu odnoszą się przede wszystkim do najbliższej rodziny, ale mogą one być wytyczone szerzej, z uwzględnieniem wspólnoty opartej na

wartościach innych niż więzy krwi. Na takich zasadach budowana jest tożsamość zbiorowa, nawiązująca do wspólnoty duchowej, którą wyrażają słowa „naród” i „ojczyzna”.

Lud Hausa, zamieszkujący tereny oddalone od cywilizacyjnie rozwiniętych rejonów świata, swoje wielkie otwarcie na świat uzyskał poprzez przyjęcie islamu i wpływy kultury muzułmańskiej. Religia muzułmańska nie wpłynęła jednak na zmianę koncepcji domu jako wydzielonego miejsca dla rodziny, miejsca bezpiecznego. Islam sprzyjał rozwinięciu tej koncepcji w kierunku stworzenia z domu twierdzy, odgradzającej domowników, a zwłaszcza kobiety, od innych, nawet w obrębie własnej społeczności.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Abraham Clive R., 1962, *Dictionary of the Hausa Language*, London.
- Bargery G. P., 1934, *A Hausa-English Dictionary and English-Hausa Vocabulary*, London.
- Balewicz Izabela, 2007, *Znaczenie pojęcia bak'o w języku i kulturze Hausa*, praca magisterska, Zakład Języków i Kultur Afryki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dandali – Hausa Proverbs* (<http://www.dandali.com/cgi-bin/proverbs/proverbs.php>).
- Ehret Christopher, 2001, *A Comparative Historical Reconstruction of Proto-Nilo-Saharan*, Cologne.
- Jungraithmayr Herrmann, Ibrizimow Dymitr, 1994, *Chadic Lexical Roots*, Berlin.
- Karin Magana, 1966, (autor nieznany), Zaria.
- Newman Paul, 1977, *Chadic Classification and Reconstructions*, „Afroasiatic Linguistics”, 5,1, s.1–42.
- Piłaszewicz Stanisław, 1995, *Egzotyczny świat sawanny. Kultura i cywilizacja ludu Hausa*, Warszawa.

**The Hausa GIDA ‘house, home’ in opposition
to the bush and the world. The cultural perspective**

The concept of HOUSE/HOME in the African language Hausa, is expressed with the word *gida*, which provides a basis for many derivatives and metaphors. In the light of its etymology, the basic meaning of the word *gida* in Hausa is ‘a place of rest’. The author discusses the contextual usages of the word *gida*, word forms based on this lexeme, its synonyms as well as names for parts of the house/home and names for people inhabiting a home who constitute a family.

In Hausa culture, the concept GIDA embraces the physical aspects and spatial organization of the house (a complex of buildings, usually made of clay) as well as the social aspects of the home (the family, household members). Family relationships are subordinated to goals associated with the functioning of home. The Muslim religion promotes the concept of home as a dedicated place for the family, a safe

place, a home–stronghold which separates family members, especially women, from others. The dwelling complex referred to with the term *gida* is inhabited by one man (the head of the family), his wife (wives) and their children. The dominant position is occupied by *mai Gida* ‘the host’, ‘the master of the house’.

Leksem *IE* – DOM w językowo-kulturowej tradycji Japonii*

Katarzyna Wyszpolska

Zarys konceptu DOM w językowym obrazie świata Japończyków autorka buduje, wykorzystując definicje i przykłady zawarte w słownikach języka japońskiego, cytaty z literatury klasycznej, przysłowia oraz opinie respondentów. Stosuje metodologię zbliżoną do metodologii etnolingwistów lubelskich. W centrum rozważań znajduje się kolejno najpierw fizyczny, następnie społeczny wymiar domu. Japońska nazwa DOMU: *ie* ma cztery główne znaczenia: ‘mieszkanie’, ‘ród’, ‘szkoła rzemiosła’, ‘rodzina-domownicy’. Z użyciem leksemu *ie* oraz wyrazów złożonych z *ke* wyłania się rdzennie japoński obraz domu rozbudowanego, wielopokoleniowego, którego domowników często łączy wspólny zawód. Taka konceptualizacja DOMU znacznie różni się od doświadczeń przedstawicieli kultur Europy. Natomiast z analizy wyrazów złożonych z leksemem *ka* wyłania się dom rozumiany jako rodzina atomarna, z ugruntowanym statusem prawnym i społecznym, który odbiega od japońskiej tradycji i raczej wydaje się należeć do współczesnej kultury międzynarodowej.

Niniejszy szkic jest zarysem definicji kognitywnej *ie* 家 ‘dom’¹ w języku japońskim, a jednocześnie próbą umiejscowienia domu w debacie nad uniwersaliami językowymi, w tym semantycznymi. Dom wydaje się pojęciem o dużym stopniu uniwersalności. Nie należy na pewno do pojęć unikatowych, charakterystycznych tylko dla jednej kultury i społeczeństwa jak „kołchoz, gułag, kibuc czy kamikadze” (Wierzbicka 1999: 488), nie jest pojęciem tak złożonym semantycznie jak ojczyzna czy społeczeństwo, nie jest też pojęciem abstrakcyjnym jak nazwy uczuć czy wrażeń, które w oczywisty sposób są róż-

---

* Artykuł jest zmodyfikowaną wersją tekstu opublikowanego w „Etnolingwistyce” 22, Lublin 2010, s. 173–182.

¹ W tym artykule kursywą zapisuję leksemy w ich oryginalnym brzmieniu, następnie podaję oryginalny zapis znakowy oraz tłumaczenia na język polski z użyciem apostrofów ‘’. Do transliteracji wyrazów japońskich wykorzystuję transkrypcję Hepburna. Nazwiska japońskie zapisuję w kolejności japońskiej, czyli najpierw nazwisko, potem imię.

nie kategoryzowane w różnych językach (por. m.in. *Anatomia gniewu: Emocje negatywne w językach i kulturach świata* 2003). Jesteśmy więc raczej skłonni uznać, że dom należy do pojęć podstawowych, „wyznacza krąg elementarnych doświadczeń każdego człowieka i tkwi w samym centrum powszechnie uznanego systemu wartości” (Bartmiński 2007: 167). Można przypuszczać, że w wymiarze fizycznym dom będzie aspirować do uniwersalności z pewnymi modyfikacjami w zależności od typu schronienia w danym obszarze geograficzno-językowym. Ponieważ jednak schronienie to jest zamieszkiwane przez osoby pozostające ze sobą w określonych relacjach, dom może mieć również swój wymiar społeczny. Dwuwymiarowość wyrazu ‘dom’ znamy z języka polskiego. W języku polskim ‘dom’ „jest definiowany w słownikach po pierwsze jako budynek mieszkalny, po drugie jako ‘ród, rodzina, domownicy’ – oba te znaczenia są poświadczone są w *Słowniku języka polskiego* pod red. Doroszewskiego i we wszystkich innych słownikach polszczyzny, od staropolskiego poczynając” (Bartmiński 2007: 170). Podobnie jest w wielu innych językach, również w języku japońskim. W centrum moich rozważań znajdzie się kolejno najpierw fizyczny, następnie społeczny wymiar domu. Nawiązując do badań nad domem w języku polskim (Bartmiński) oraz korzystając z opracowań na temat kultury Japonii (Cho, Sen), postaram się przybliżyć do odpowiedzi na pytanie, czy konceptualizacja DOMU w języku japońskim bliska jest rozumieniu pojęcia domu przez użytkownika języka polskiego, czy raczej wzorce kulturowe, które japoński dom niesie ze sobą, są specyficzne i właściwe kulturze Japonii.

Żeby odtworzyć obraz domu w języku i kulturze japońskiej wykorzystuję definicje oraz przykłady zawarte w słownikach języka japońskiego, głównie w słowniku *Kōjien (Słownik encyklopedyczny języka japońskiego, 1998, dalej jako SEJJ)*, w którym znajdziemy zarówno współczesne definicje wyrazów, jak i przykłady ich występowania w literaturze klasycznej. Ponadto korzystam ze słowników znakowych *The new Nelson Japanese-English character dictionary* (1997, dalej jako NNCD) oraz *Kanji gen (Słownik znaków, 2003, dalej jako SZ)*. Słowniki zostały wydane lub poprawione i wydane ponownie w ciągu ostatnich 12. lat, co między innymi zadecydowało o ich wyborze. SEJJ oraz SZ są w formie elektronicznej. Wykorzystuję również zbiór kilkuset przykładów zastosowania w zdaniach leksemu *ie* ze słownika internetowego *Dual Wisdom waei jiten (Słownik japońsko-angielski Dual Wisdom)*, cytaty z literatury klasycznej, przysłowia oraz opinie respondentów. Stosuję więc metodologię zbliżoną do metodologii S-A-T (system językowy, badania ankietowe, teksty) opartej na założeniach przedstawionych w pracach Bartmińskiego (zob. Bartmiński 2007: 11–21), przy części ankietowej ograniczonej do opinii kilku respondentów ze względu na niemożność techniczną przeprowadzenia pełnej ankiety. Znaczną część analizy systemu języka stanowi analiza wyrazów złożonych, których jest

w języku japońskim ogromna ilość – od typowych kompozitów, aż po wyrazy, które są bardziej zbliżone do derywacji niż kompozycji.

Niniejszy artykuł dotyczy przede wszystkim leksemu *ie* ‘dom’ o postaci graficznej 家, który najlepiej odpowiada pojęciu domu w języku japońskim. *Ie* jest leksemem rodzimym japońskim, znaleźć go można w przysłowiach, a także w najstarszych znanych zabytkach literatury japońskiej, w mitologii i w poezji, których fragmenty datuje się na V wiek. Ponadto *ie* jako morfem jest dobrze rozpoznawany fonetycznie² przez użytkowników języka. Jednak tym samym ideogramem 家 zapisuje się również inne leksemy: *ya* ‘dom, budynek’, leksem samodzielny głównie w literaturze klasycznej japońskiej w znaczeniu ‘dom’, a współcześnie występujący jako morfem oraz sinojapońskie *ke* i *ka* występujące w połączeniach przynajmniej dwumorfemowych. Morfemy *ke* i *ka* nie występują samodzielnie w zdaniach jako ‘dom’, ale mają identyczny zapis jak *ie* i pochodne znaczenie w wyrazach złożonych³. Zważywszy, że pismo pełni w komunikacji Japończyków znacznie większą rolę, niż ma to miejsce w przypadku języków używających alfabetów fonetycznych⁴, przy konstruowaniu definicji domu podaję również zarys znaczenia powyższych morfemów, traktując je jako uzupełnienie definicji. *Ka* i *ke* należą do grupy morfemów zapożyczonych z języka chińskiego, są więc późniejsze niż rodzime japońskie *ie* i *ya*. Wyrazy złożone z *ka* i *ke* nie występują więc w najstarszej literaturze japońskiej, często pojawiają się jednak w tekstach współczesnych. Ideogramem 家 zapisuje się też czasem samodzielny leksem *uchi* ‘dom’, ‘mieszkanie’ występujący tylko w kolokwialnej odmianie języka⁵.

² Przykładowo jak *powieść* w polskim wyrazie złożonym *powieściopisarz*.

³ W niniejszym artykule nie stosuję rozróżnienia na kompozita i derywaty w przypadku wyrazów złożonych z morfemów sinojapońskich, bowiem trudno oddzielić derywację od kompozycji. Jeśli traktować je jak derywaty, oznaczałoby to, że wyrazy sinojapońskie składają się z samych afiksów. Z drugiej strony trudno uznać za kompozita wyrazy, których elementy, jak na przykład *ka* i *ke*, nie mają samodzielności leksykalno-składniowej (zob. Huszcza 2003: 47).

⁴ Pismo ma silny wpływ również na komunikację bezpośrednią. Użytkownikom języka japońskiego zdarza się w czasie rozmowy rysować znaki na dłoni lub w powietrzu.

⁵ Status *uchi* jako niezależnego leksemu oznaczającego dom nie jest identyczny w słownikach języka japońskiego i stanowi pewien problem w klasyfikacji. Niejasności wynikają z jego pokrewieństwa semantycznego z *uchi* 内 lub うち, który podstawowo znaczy ‘wewnątrz’, ‘w’, ‘w środku’, ‘w trakcie’, a także odnosi się do przedmiotów, miejsc, przeżyć psychicznych, które są ‘moje’, ‘u mnie’, ‘związane ze mną’, ‘pochodzące z mojej sfery życia’. Ponadto wedle profesora Sadanobu Toshiyukiego od niedawna niektórzy mężczyźni z regionu Kansai używają leksemu *uchi* うち w znaczeniu ‘ja’ (konsultacje w dniu 5.4.2010). W blogach internetowych można spotkać nawet liczbę mnogą tego wyrazu *uchira* うちら ‘my’ (Satchin 2010.04.05). Zastosowanie leksemu *uchi* zmienia się więc gwałtownie i nie jest do końca oczywiste, czy w przypadku *uchi* 家 mamy do czynienia z oddzielnym leksemem, czy jedynie z rozszerzeniem metonimicznym ‘mojej sfery’ i ‘wnętrza’ na ‘własne mieszkanie’, choć odrębna postać graficzna wskazywałaby na słowotwórstwo.

Wynikiem analizy są cztery główne znaczenia *ie*: mieszkanie, ród, szkoła rzemiosła, rodzina-domownicy, które jednak nie są tak samo ważne dla stereotypowego obrazu domu w języku i kulturze japońskiej.

MIESZKANIE

SEJJ jako pierwsze znaczenie *ie* podaje „Budynek przeznaczony do mieszkania. Budynek, w którym mieszkają ludzie (zwykle jedna rodzina). Szczególnie własny dom. Przykł. *Ie ni kaeru* 家に帰る ‘wracać do domu / do swojego domu’”. Znaczenie *ie* jako budynku mieszkalnego potwierdzają wyrazy złożone z *ie*. W większości tych wyrazów *ie* odnosi się mniej lub bardziej przenośnie do budynków, np. *ienami* 家並み ‘rząd domów’, *iekazu* 家数 ‘liczba domów’, *iegamae* 家構え ‘struktura, wygląd domu’, *ienushi* 家主 ‘właściciel domu’, *iezakura* 家桜 ‘drzewo wiśni przy domu’, *ieari* 家蟻 ‘mrówka domowa’. Wszystkie wymienione tu wyrazy oraz bardzo wiele innych zawierających leksem *ie* i funkcjonujących we współczesnym języku to kompozita. Stosunkowo duża ilość kompozitów świadczy o tym, że omawiane znaczenie *ie* ‘budynek mieszkalny’ jest mocno ugruntowane i zakorzenione w języku.

Najstarsze użycia *ie* znane z literatury potwierdzałyby, że *ie* jako mieszkanie jest jednym z najstarszych użyc leksemu. *Ihe* (starsza forma *ie*) pojawia się w *Man’yōshū* (*Dziesięć tysięcy liści*), najstarszej zachowanej antologii poezji japońskiej, zredagowanej w VIII wieku⁶. *Ie* jest semantycznie pokrewne z *iho* oznaczającego chatę (Cho 1988: 22), które występuje w słynnym wierszu *Hinkyū mondō no uta* (*Dialog o nędzy*) Yamanoue no Okura (660?–773):

[...]

A w chacie (*iho* – przyp.) mojej, zapadłej, zrujnowanej,
Na gołej ziemi, pokrytej żdźbłami słomy,
Rodzice spoczną tuż obok mojej głowy,
A żona z dziećmi zasypia u stóp moich...
Tak leżą wokół i nieraz płaczą, jęczą...

[...]

(*Dziesięć tysięcy liści* 1961: 98. Por. *The Manyōshū*, 1938: 161).

Istnieją przypuszczenia, że *iho* mogło się odnosić do mieszkań biednych (‘chata’), a *ihe* do wystawniejszych i bardziej kompleksowych rezydencji, w poezji *ihe* pojawia się bowiem w odniesieniu do domów arystokracji (Cho 1988: 22).

SEJJ wyróżnia osobne znaczenie dla *ie* – własny dom. Takie znaczenie wynika też z podanego przykładu, zdania o wysokiej frekwencji *Ie ni kaeru*

⁶ Wykorzystany system pisma w *Dziesięciu tysiącach liści* to *man’yōgana*, w którym znaki chińskie używane były dla ich wartości fonetycznej, z pominięciem znaczenia znaku.

家に帰る ‘wracać do [swojego] domu’. Kolokwialnie ideogram 家 w powyższym zdaniu często jest odczytywany jako *uchi*, a znaczenie zdania *Uchi ni kaeru* 家に帰る zbliża się do ‘wracać do siebie’. Podobnie jak w języku polskim, gdzie ‘dom’ „funkcjonuje stereotypowo w wyrażeniach z przydawką dzierżawczą *mój, jego, jej; dom ojca, dom rodzinny, własny dom*” (Bartmiński 2007: 174), w języku japońskim również występują konstrukcje posesywne związane z *ie*. Przykładem może być przysłowie *Waga ie ni masaru tokoro wa nai* ‘Nie ma nic lepszego niż własny dom’, gdzie *waga ie* znaczy dosłownie ‘mój własny dom’.

Fizyczny aspekt domu jest charakterystyczny dla wyrazów złożonych z leksemem *ya*. *Ya*, leksem niesamodzielny we współczesnym języku, jest komponentem wyrazów złożonych związanych głównie z domem jako budynkiem, np. *yachin* 家賃 ‘czynsz’, *ōya* 大家 ‘właściciel domu’. Część wyrazów mających na początku *ie* może być również użyta zamiennie z *ya*: *ienushi* lub *yanushi* 家主 ‘właściciel domu’, *iemori* lub *yamori* 家守 ‘gospodarz’, *iekazu* lub *yakazu* 家数 ‘liczba domów’ itd., ale wciąż są to wyrażenia związane z domem w znaczeniu budynku. Wedle jednej z hipotez początkowo *ihe* oraz *ya* odnosiły się do zupełnie innych elementów – *ihe* oznaczało ogólnie rezydencję, zespół budynków, a *ya* konkretny budynek. W jednym z wierszy *Dziesięciu...* autorstwa Kakinomoto no Hitomaro (?662–710) *ihe* pojawia się w opozycji do *ya*: „Kiedy wracam do *ihe* i widzę moje *ya*...” (cyt. za Cho 1988: 22). Wynikałoby z tego, że najstarszym znaczeniem *ihe* jest rezydencja jako całość, a *ya* było tylko elementem. Potwierdzały to również cytaty z *Kojiki* (*Księga dawnych wydarzeń*), dzieła mitologiczno-kronikarskiego z 712 roku. Tam cesarz Yūryaku pyta: „Do kogo należy *ihe*, którego *ya* jest uwieńczone konstrukcją z belek drewnianych? [...] To jest *ihe* wielkiego pana Shiki” (*Kojiki* 1968: 308)⁷.

RÓD

Kolejnym dającym się wyróżnić znaczeniem *ie* jest ‘ród’, co znane nam jest również z języka polskiego. SEJJ definiuje w tym aspekcie *ie* w następujący sposób: „Wspólnota pokoleniowa. Grupa związana pokrewieństwem, pochodząca od wspólnych przodków”.

Ie w znaczeniu ‘rodu’ pojawia się w wyrazach złożonych *niemoto* 家元 ‘głowa szkoły, rodu’, *iegara* 家柄 ‘rodowód, pochodzenie’, *besuji* 家筋

⁷ W tym fragmencie *ie* zapisane jest znakiem 家, *ya* natomiast znakiem 舍. Badacze starożytnej literatury japońskiej nie są zgodni co do znaczenia *ya* w tym fragmencie. Cho uważa, że jest to niezależny budynek (Cho 1988: 22), a według tłumaczenia Kotańskiego *ya* oznacza dach (Kotański 1993: 248).

‘linia rodowa’. Do omawianego znaczenia odnosi się często również morfem *ke*. Występuje w wyrazach *honke* 本家 ‘główna gałąź rodu’, *ōke* 王家 ‘ród królewski’.

Tradycyjny dom japoński jest wielopokoleniowy. Charakterystyczna dla jego domowników jest ich świeckość. W *Tsurezuregusa* (*Zapiski dla zabicia czasu*) Yoshidy Kenkō, esejach z XIV wieku, pojawia się sformułowanie *ie ni ari hito* ‘człowiek mieszkający w domu’ (cyt. za SEJJ) i metaforycznie oznacza właśnie człowieka, który prowadzi życie świeckie. To znaczenie wyrazu *ie* podkreśla jego społeczny charakter, dom to nie tylko budynek, ale również styl życia, który się z nim wiąże. Potwierdzają to również wyrazy złożone z leksemem *ke*. *Zaike* 在家 ‘przebywający w domu’ znaczy tyle, co ‘laik, świecki’, a *shukke* 出家 ‘opuszczenie domu’ oznacza wstąpienie do klasztoru. Dom jest bazowy, podstawowy, dany, można natomiast go opuścić i wybrać inny styl życia i inne miejsce w społeczeństwie (por. Bartmiński 2007: 174). W przeszłości dla wielu Japończyków mieszkających na wyspach była to jedyna możliwość zmiany środowiska.

W historii i literaturze japońskiej można odnaleźć wiele przykładów na to, że w poczet członków rodu wliczano również osoby niespokrewnione. Cho (1988: 21) uważa, że już w starożytności to nie fakt spokrewnienia, a właśnie cele łączące członków domu i wspólna praca zapewniały jego ciągłość. Porównując to z domem w Chinach i Korei dochodzi do wniosku, że w przeciwieństwie do powyższych, w Japonii dom zawsze miał strukturę korporacji zrzeszającej również osoby niespokrewnione i że w najstarszych znaczeniach wyrazu *ie* już jest zawarty pewien porządek społeczny. Uważa tę odzwierciedloną w języku cechę „korporacyjności” japońskiego domu za charakterystyczną dla kultury japońskiej i kluczową dla rozwoju konceptu państwa rodzinnego w okresie nowoczesności (1868–1945), które miało działać na takich zasadach, jak dom (Cho 1988: 3,4). Tak jak członkowie rodziny pracujący dla wspólnego dobra, obywatele państwa mieli również działać wspólnie. Pojęcie domu odegrało więc istotną rolę w kształtowaniu się nowoczesnej Japonii, a sposób jego użycia i jego konotacje wskazują na odmienne kulturowo rozumienie rodziny, państwa i roli jednostki w społeczeństwie. Podobnie jak w języku polskim (Bartmiński 2007: 168), również w języku japońskim pojęcie ojczyzny będzie odwoływać się do pojęcia domu. Ta analogia, zestawienie domu i państwa pojawia się również w przysłowiu np. *ie ni nezumi kuni ni nusubito* 家にねずみ国に盗人 ‘W domu szczury, a w kraju złodzieje’.

SZKOŁA RZEMIOSŁA

O ile „ród” jest kategorią dobrze znaną z języka polskiego, zaskakujące wydaje się rozwinięcie tego znaczenia na „szkoła rzemiosła”. W SEJJ oba

te znaczenia są zdefiniowane w jednym punkcie, określone jako „wspólnota pokoleniowa”, co wskazuje na zastosowanie przez redaktorów słownika „pokoleniowości” jako kategorii semantycznej. „Wspólnota pokoleniowa” to według SEJJ „grupa związana pokrewieństwem, pochodząca od wspólnych przodków” oraz „nazwisko rodowe przekazane przez przodków. Nazwa domu, rodu, fachu przekazywanego z pokolenia na pokolenie, dziedziny sztuki lub szkoły walk, którą dom kultuwyje”. Z europejskiego punktu widzenia druga poddefinicja zasługiwałaby prawdopodobnie na swoją własną kategorię, gdyż oznacza bardzo szeroki zakres doświadczeń, nie mający wiele wspólnego z pokrewieństwem. Stworzenie takiej kategorii przez redaktorów słownika jest z pewnością wskaźnikiem priorytetów w kulturze i społeczeństwie japońskim, a ponadto sugeruje ciągłość pokoleniową jako istotny atrybut domu. Szczególnie istotna wydaje się ta ciągłość w przypadku sztuki tradycyjnej i sztuk walki, w których nauczanie odbywa się poprzez naśladownictwo i przekazywanie technik przez mistrza kolejnemu przyszlęmu mistrzowi. W przypadku niektórych sztuk tradycja jest przekazywana przez wiele stuleci. Do takich należy muzyka, taniec, teatr, ikebana, jak również ceremonia herbaciana, w której do mistrzostwa doprowadzana jest sztuka parzenia herbaty oraz etykieta przy podejmowaniu gości. Do dziś istnieją kilkusetletnie już rody kultuwujące określone sztuki, sporty i rzemiosła. Odpowiedzialność i przywiązanie do tradycji wydaje się ogromne (zob. Trzeciak 2009: 354). Sen Sōshitsu, piętnasta głowa rodu drogi herbaty Urasenke, wyjaśnia w przedmowie motywy napisania książki *O duchu herbaty*: „Autor tej książki w zasadzie nie jest historykiem. Nie jest też bibliografem. Jednak jako głowa rodu drogi herbaty jestem obarczony odpowiedzialnością za przekazywanie tradycji *chanoyu* (‘ceremonii herbacianej’)” (Sen 2007: 11). Należy przy tym zwrócić na nazwę szkoły Urasenke 裏千家, w której *ke* oznacza właśnie ‘dom’, ‘ród’, ‘szkołę’. Leksemem *ke* często zakończone są nazwy szkół sztuki tradycyjnej.

Interesujące przesunięcie znaczenia występuje w przypadku *ka* znajdującego się na końcu niektórych wyrazów. *Ka* może mieć charakter typowego sufiksu (Huszczka 2003: 94) i oznaczać wykonawcę prestiżowego zawodu, o charakterze specjalistycznym, artystycznym bądź rzemieślniczym np. *sak-ka* 作家 ‘pisarz’, *gaka* 画家 ‘malarz’, *juka* 儒家 ‘konfucjanista’, *shoka* 書家 ‘kaligraf’, *sakkyokuka* 作曲家 ‘kompozytor’. Wydaje się, że nastąpiło w tym miejscu rozszerzenie znaczenia *ie* ‘ród’, ‘fach’ na osobę, która wykonuje zawód. Można z tego również wnioskować, że stereotypowo dom zapewnia pewien certyfikat jakości, swoją tradycją potwierdza dobrą markę. Działania, które prowadzą do uszczerbku na statusie domu określa się zwrotem *Ie o logosu* 家を汚す ‘sprofanować dobre imię rodziny’, dosł. ‘splamić dom’.

Również w świecie biznesu można znaleźć przykłady na to, że we współczesnej Japonii przywiązuje się wagę do nazwisk rodowych oraz kulturuje wartości charakterystyczne dla wielopokoleniowych domów-organizacji. Nazwy wielu japońskich firm o randze międzynarodowej to nazwiska rodowe ich pierwotnych właścicieli. Do takich firm należą na przykład Honda, Suzuki, Mazda, Toyota, Yamaha, Mitsubishi czy Toshiba. Z kolei bank Mitsuo-Sumitomo jest firmą o kilkusetletniej tradycji, stanowiącą dziedzictwo domu kupieckiego założonego w XVII wieku. Wzmacnianie poczucia wspólnoty i zachęcanie do pracy dla dobra firmy, postawa powszechna we współczesnych firmach japońskich, również wydaje się czerpać z tradycji domów kupieckich, klasycznych domów-organizacji okresu nowożytności (1600–1868).

RODZINA – DOMOWNICY

Ie może mieć również znaczenie ‘rodzina’, domownicy’. Według SEJJ jedno ze znaczeń *ie*, to „Grupa ludzi mieszkająca w jednym domu. Gospodarstwo domowe. Rodzina mieszkająca w jednym domu. Przykł. *Kekkon shite*, *ie o motsu* 結婚して家を持つ ‘poślubić kogoś i mieć własny dom’”. Takie zastosowanie leksemu *ie* jest jednak nieczęste. Większość funkcjonujących współcześnie wyrazów związanych z rodziną i domownikami to wyrazy złożone z leksemem *ka*, jak na przykład *katei* 家庭 ‘gospodarstwo domowe’, ‘dom’ i *kazoku* 家族 ‘krewni’, ‘rodzina’, które są elementami wielu innych kompozitów: *kateikyōshi* 家庭教師 ‘prywatny nauczyciel’, *kateikyōiku* 家庭教育 ‘edukacja w domu’, *kateiteki* 家庭的 ‘domowe [sprawy]’, *kateiyōhin* 家庭用品 ‘artykuły użytku domowego’ oraz *kazokuhō* 家族法 ‘prawo rodzinne’, *kazokuseki* 家族席 ‘siedzenia dla rodziny’. Nauczyciel w wyrazie *kateikyōshi* jest nauczycielem przychodzącym do kogoś z domowników, *kazokuhō* to prawo, które dotyczy blisko spokrewnionych osób. O ile więc w aspekcie społecznym leksem *ie* znaczy raczej ‘ród’, leksem *ka* często oznacza ‘rodzinę atomiczną’. Jednak udział tych leksemów w kształtowaniu obrazu świata Japończyków nie jest identyczny. Leksem *ie* bowiem występuje w literaturze klasycznej, w przysłowiach, jest samodzielny, rodzimy oraz, jak już wspomniano, dobrze rozpoznawany fonetycznie przez użytkowników języka. Ideę domu jako rodu czy szkoły rzemiosła można więc uznać za najsilniej eksponowaną przez język, pierwotną i właściwą tradycyjnej kulturze japońskiej. Tymczasem morfem *ka* jest niesamodzielny i zapożyczony z języka chińskiego, a wyrazy, których jest elementem, są nowe i często słabiej zakorzenione w języku. Stosunkowo nowa wydaje się być też w kulturze japońskiej idea domu w znaczeniu rodziny atomarnej.

Duża liczba nowych wyrazów złożonych odnoszących się do współczesnych zjawisk, takich jak prawo rodzinne czy edukacja w domu, z pewnością świadczy o gwałtownych zmianach zachodzących w stylu życia w Japonii,

której obywatele coraz częściej mieszkają w małych mieszkaniach zamiast w dużych domach wraz z całym rodem. Użytkownicy języka japońskiego wydają się być świadomi silnego nacechowania leksemu *ie* i jego związku z tradycyjnym obrazem domu, dlatego *ie* bywa zastępowany wyrazami złożonymi z *ka*. W niektórych przypadkach wyrazy złożone z *ka* są wręcz politycznie faworyzowane i promowane. W powstałej po wojnie konstytucji, tworzonej pod naciskiem amerykańskiej armii okupacyjnej, zastąpiono wyraz *ie* ‘dom’ wyrazem *katei* ‘gospodarstwo domowe’, by uniknąć skojarzeń z ogromnymi, wielopokoleniowymi domami zajmującymi się handlem, czy przemysłem i często mającymi monopole w danej gałęzi (Cho 1988: 24).

Podsumowując, z analizy definicji słownikowych, systemu języka, tekstów, a także z opracowań na temat kultury Japonii, wynika następujący zarys domu w językowym obrazie świata Japończyków. Analiza wszystkich omawianych leksemów potwierdza jego znaczenie jako budynku mieszkalnego. Z kolei w wymiarze społecznym obraz wydaje się bardziej skomplikowany. Z analizy *ie* oraz wyrazów złożonych z *ke* wynika rdzennie japoński obraz domu rozbudowanego, wielopokoleniowego, którego domowników często łączy wspólny zawód. Taka konceptualizacja DOMU znacznie różni się od doświadczeń przedstawicieli kultur Europy. Natomiast z analizy wyrazów złożonych z leksemem *ka* wyłania się dom rozumiany jako rodzina atomarna, z ugruntowanym statusem prawnym i społecznym, który odbiega od japońskiej tradycji i raczej wydaje się należeć do współczesnej kultury międzynarodowej.

Bibliografia (Wybór; zob. też Bibliografia zbiorcza)

- Cho Sumi, 1988, *Japanese family ideology in the light of the Chinese and Korean moral philosophies*, Stockholm.
- Dual Wisdom waei jiten, Dual ウイズダム和英辞典 – Słownik japońsko-angielski Dual Wisdom, <http://wdmj1.dual-d.net/corpusmainnew.cgi>, dostęp 30.04.2010.
- Kotański Wiesław (red.), 1961, *Dziesięć tysięcy liści*, Warszawa.
- Huszczka Romuald, Ikushima Maho, Majewski Jan i in., 2003, *Gramatyka japońska*, t. 2, Kraków.
- Kanji gen*, 2003, 漢字源 – Słownik znaków, Tokyo.
- Kōjien*, 2004, 広辞苑 – Słownik encyklopedyczny języka japońskiego, Tokyo.
- Kojiki*, 1968, 古事記 *Księga dawnych wydarzeń*, Tokyo.
- Kotański Wiesław, 1993, *Kojiki*, Warszawa.
- Satchin, Kimura Takuya no „What’s up Smap” (wattsu) repo 2010/4/2, 木村拓哉の „What’s up Smap”(ワッツ)レポ Reportaż z wypowiedzi Kimury Takui, <http://takumin1113repo.blog31.fc2.com/blog-entry-670.html>, dostęp 30.04.2010.
- Sen Sōshitsu, 2007, *O duchu herbaty*, Poznań.
- Pierson Jan Lodewijk (red.), 1938, *The Manyōshū*, t. 5, Leyden.
- The new Nelson Japanese-English character dictionary*, 1997, Rutland, Tokyo.

Trzeciak Przemysław, *Powieki bodhidharmy*, 2009, Zalesie Górne.

Wykaz skrótów

SEJJ – *Słownik encyklopedyczny języka japońskiego*, 1998.

NNCD – *The new Nelson Japanese-English character dictionary*, 1997.

SZ – *Kanji gen (Słownik znaków)*, 2003.

***IE* ‘home / household’ in the linguistic and cultural tradition of Japan**

The author builds an outline of the concept of HOME / HOUSEHOLD in the Japanese linguistic worldview using definitions and examples found in dictionaries of the Japanese language, quotes from classical literature, proverbs and opinions of respondents to a questionnaire. The methodology used in the article is similar to that employed by Lublin ethnolinguists. The discussion is centred around the physical and, then, the social dimension of *IE*. The Japanese *ie* has four main meanings: ‘dwelling’, ‘family lineage’, ‘craft school’, ‘family – household members’. From the uses of the lexeme and compound words with *ke*, there emerges an indigenously Japanese picture of an extended multi-generational household, whose members often share a common profession. Such a conceptualisation of home differs significantly from the experiences of representatives of European cultures. On the other hand, an analysis of compound words with the lexeme *ka* brings to light a picture of home understood as a nuclear family of a well-grounded legal and social status, which diverges from the Japanese tradition and seems to belong to contemporary international culture.

BIBLIOGRAFIA ZBIORCZA

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A”* (10 VI 2009), „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 21, Lublin, s. 341–342.
- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2011, *Punkty sporne i bezsporne w programie EUROJOS. Odpowiedź na pytania i wątpliwości Profesor Jadwigi Puzyniny*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 23, Lublin, s. 227–233.
- Adamowski Jan, 1991, *Kulturowe funkcje między*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 4, Lublin, s. 65–83.
- Apresjan Jurij, 1974/1980, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Warszawa.
- Apresjan Jurij, 1994, *Naiwny obraz świata a leksykografia*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 6, Lublin, s. 5–12.
- Apresjan Jurij, 2012, *Z warsztatu leksykografa*, Warszawa.
- Arutjunowa Nina D. (red.), 1997, *Logičeskij analiz jazyka*, Moskwa.
- Awdiejew Aleksy (red.) 1999, *Gramatyka komunikacyjna*, Warszawa-Kraków.
- Bachelard Gaston, 1975a, *Wyobrażenia poetycka*, Warszawa.
- Bachelard Gaston, 1975b, *Poetyka przestrzeni*, [w:] Gaston Bachelard, *Wyobrażenia poetycka: wybór pism*, tłum. Henryk Chudak, Anna Tatarkiewicz, Warszawa.
- Bachelard Gaston, 1976, *Poetyka przestrzeni: szuflada, kufry i szafy*, „Pamiętnik Literacki”, 1, tłum. Wiktoria Krzemień, s. 233–243.
- Bachelard Gaston, 2009, *Poetika prostoru*, Praha.
- Bajburin Albert K., 1983, *Žilišče v obrjadach i predstavlenijach vostočnych Slavjan*, Leningrad 1983.
- Barbur Eli, 2010, *Przestrzeń domu straconego*, „Konteksty”, 2–3, s. 49–51.
- Bartmiński Jerzy, 1984/2007, *Definicja leksykograficzna a opis języka*, [w:] *Słownictwo w opisie języka*, red. Kazimierz Polański, Katowice, s. 9–21 [Przedruk w r. 2007 w tomie *Językowe podstawy obrazu świata*, s. 43–51].
- Bartmiński Jerzy, 1988/2007, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–185.
- Bartmiński Jerzy (red.), 1993a, *Profilowanie pojęć. Wybór prac*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 1993b, *O profilowaniu pojęć w słowniku etnolingwistycznym*, [w:] *Profilowanie pojęć. Wybór prac*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 7–17.
- Bartmiński Jerzy (red.), 1993c, *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 1997, *Dom i świat – opozycja czy współdziałanie*, [w:] *Dom w języku i kulturze. Materiały z konferencji Dom w języku i kulturze, zorganizowanej*

- w Uniwersytecie Szczecińskim przez Zakład Etnolingwistyki w dniach 22–24 marca 1995 roku, red. Grażyna Sawicka, Szczecin, s. 11–22.
- Bartmiński Jerzy (red.), 1999a, *Językowy obraz świata*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 1999b, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 109–127.
- Bartmiński Jerzy, 2000, *Językowy obraz Polaków w okresie przemian*, [w:] *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*, red. Stanisław Gajda, Opole, s. 179–195.
- Bartmiński Jerzy, 2001, *Operatory „typowy” i „prawdziwy” w strukturze semantycznej tekstu*, „Prace Filologiczne”, 46, s. 41–47.
- Bartmiński Jerzy, 2005a, *Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 40, s. 259–280.
- Bartmiński Jerzy, 2005b, *Языковой образ мира: Очерки по этнолингвистике*, Москва.
- Bartmiński Jerzy (red.), 2006a, *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Raport opracował zespół w składzie: Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, Brzozowska Małgorzata, Lappo Irina, Majer-Baranowska Urszula, Żywicka Beata, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2006b/2007, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2006c, *Dom i świat – opozycja i komplementarność*, [w:] Jerzy Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin, s. 167–177.
- Bartmiński Jerzy, 2007, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2009a, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London.
- Bartmiński Jerzy, 2009b, *The Polish DOM (house / home) in its physical, social, and cultural aspects*, [w:] Jerzy Bartmiński, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London, s. 149–161.
- Bartmiński Jerzy, 2009c, *The Polish OJCZYŻNA (homeland): its base stereotype and ideological profiles*, [w:] *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London, s. 162–177.
- Bartmiński Jerzy, 2009d, *The Polish stereotype of the mother: towards a cognitive definition*, [w:] Jerzy Bartmiński, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London, s. 132–149.
- Bartmiński Jerzy, 2009e, *Kakie cennosti učastvujut v formirovanii jazykovoj kartiny mira Slavijan?*, [w:] *Etnolingvistička proučavanja srpskog i drugih slovenskih jezika. U čast akademika Svetlane Tolstoj*, red. Ljubinko Radenković, Beograd, s. 59–70.
- Bartmiński Jerzy, 2009f, *O pojęciu językowego obrazu świata*, [w:] Jerzy Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin, s. 11–21.
- Bartmiński Jerzy, 2010a, *Jaké hodnoty spoluutvářejí jazykový obraz světa Slovanů?*, „Slovo a Slovesnot”, 71, Praha, s. 329–339.

- Bartmiński Jerzy, 2010b, *Pojęcie językowego obrazu świata i sposoby jego operacjonalizacji*, [w:] *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, red. Przemysław Czapliński, Anna Legeżyńska, Marcin Telicki, Poznań, s. 155–178.
- Bartmiński Jerzy, 2011, *Језик – слика – свет: Етнолингвистичке студије*, Београд.
- Bartmiński Jerzy, 2014a, *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *WJOSS 3*, Lublin, s. 279–308.
- Bartmiński Jerzy, 2014b, *Polskie wartości w europejskiej aksjoserze*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2014c, *Jakie wartości współtworzą językowy obraz świata Słowian?*, [w:] Jerzy Bartmiński, *Polskie wartości w europejskiej aksjoserze*, Lublin, s. 21–28.
- Bartmiński Jerzy, 2015, *O językowym obrazie świata – raz jeszcze*, „Poradnik Językowy”, 1, s. 14–29.
- Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, 2012, *Polski językowo-kulturowy obraz domu (cz. I)*, [w:] *WJOSS 1*, Lublin, s. 9–46.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 29, Lublin, s. 11–27.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2013, *Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu EUROPY*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 25, Lublin, s. 69–95.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2014, *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 26, Lublin, s. 21–44.
- Bartmiński Jerzy, Mazurkiewicz-Brzozowska Małgorzata (red.), 1993, *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne I*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława (red.), 1996–2012, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. I. *Kosmos*, cz. 1–4, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1998, *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 211–224.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2008, *Miejsce informacji kulturowej w znaczeniu słowa i w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Bunt tradycji – tradycja buntu*, red. Grażyna Szwał-Gyłybow, Magdalena Bogusławska, Warszawa, s. 65–77.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 21, Lublin, s. 47–67.
- Bauman Zygmunt, 2008, *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*, Kraków.
- Bauman Zygmunt, 2011, *Kultura w płynnej nowoczesności*, Warszawa.
- Becker Udo, 2007, *Slovník symbolů*, Praha.
- Benedyktowiczowie Danuta i Zbigniew, 1992, *Dom w tradycji ludowej*, Wrocław.

- Benveniste Emile, 1993, *Indoeuropäische Institutionen. Wortschatz, Geschichte, Funktionen*, Frankfurt am Main.
- Benveniste Emile, 1969, *Le vocabulaire des institutions indoeuropéennes. I. Economie, parenté, société*, Paris.
- Bielińska-Gardziel Iwona, 2009a, *RODZINA i jej profile we współczesnej polszczyźnie*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 21, Lublin, s. 121–138.
- Bielińska-Gardziel Iwona, 2009b, *Stereotyp RODZINY we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa.
- Bielińska-Gardziel Iwona, 2010, *Problem przystawalności definicji leksykograficznych do innych danych zawartych w słownikach (na przykładzie pojęć z pola rodziny)*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom dedykowany Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. Wojciech Chlebda, Opole, s. 83–92.
- Birdwell-Pheasant Dona, Lawrence-Zúñiga Denise (red.), 1999, *House life: space, place and family in Europe*, Oxford-New York.
- Boryś Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Božić-Šejić Rafaela, *Dom (na materiale ruskiej i horvatskoj lingvokul'tur*, [w:] *Slavjanskaja konceptosfera v sopostavitel'nom osveščenii: Leksikon*, red. Evgenij Stefanskij, Samara 2011, s. 156–160.
- Brosz Maciej, 2007, *(Za)mieszk(iw)anie. Przestrzeń konstruowana*, [w:] *Co znaczy mieszkać. Szkice antropologiczne*, red. Grażyna Woroniecka, Warszawa, s. 73–87.
- Brückner Aleksander, 1985, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Brunner Otto, Conze Werner, Koselleck Reinhart, 1972–1997, *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart.
- Brydon Diana, 2007, *Canadian writers negotiating home within global imaginaries*, Adelaide.
- Bryson Bill, 2013, *W domu. Krótka historia rzeczy codziennego użytku*, tłum. Tomasz Bieroń, Poznań.
- Brzozowska Małgorzata, 2006, *O przebiegu badań nad zmianami w rozumieniu nazw wartości w latach 1990–2000*, [w:] *JWP*, Lublin, s. 37–43.
- Buczyńska-Garewicz Hanna, 2006, *Miejsca, strony, okolice. Przyczynek do fenomenologii przestrzeni*, Kraków.
- Bułat Silva Zuzanna, 2008, *Fado – podejście semantyczne. Próba interpretacji słów kluczy*, Wrocław.
- Chevalier Jean, Gheerbrant Alain, 1969, *Dictionnaire des symboles*, Paryż.
- Chlebda Wojciech, 1993a, *Frazematyka*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 327–334.
- Chlebda Wojciech, 1993b, *Słownik a „dwiuczne postrzeganie świata”*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 195–205.
- Chlebda Wojciech, 2000, *Plaszczyzny oglądu językowego obrazu świata w opisie semantycznym języka*, [w:] *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*, red. Stanisław Gajda, Opole, s. 163–178.

- Chlebda Wojciech (red.), 2010a, *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom dedykowany Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, Opole.
- Chlebda Wojciech, 2010b, *W jakim zakresie słownik dwujęzyczny może być źródłem informacji leksykograficznej?*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom dedykowany Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. Wojciech Chlebda, Opole, s. 201–208.
- Chlebda Wojciech, 2010c, *W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu świata Słowian*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom dedykowany Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. Wojciech Chlebda, Opole, s. 7–20.
- Chlebda Wojciech, 2010d, *Wstępne założenia analizy słownikowej w projekcie badawczym EUROJOS*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom dedykowany Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. Wojciech Chlebda, Opole, s. 219–226.
- Cirlot Juan, 2012, *Słownik symboli*, Kraków.
- Croft William, Cruse Alan D., 2004, *Cognitive Linguistics*, Cambridge.
- Cywjn Tatiana, 1978, *Dom w folklorystycznym modelu świata (na materiale bałkańskich zagadek)*, „Literatura Ludowa”, 3, s. 50–68.
- Dąbek-Wirgowa Teresa, Makowiecki Andrzej Z. (red.), 1997, *Obraz domu w kulturach słowiańskich*, Warszawa.
- Długosz-Kurczabowa Krystyna, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Duć-Fajfer Helena, 2008, *Po obu stronach słowa*, Gorlice-Legnica.
- Duszek Anna, Pawlak Nina (red.), 2003, *Anatomia gniewu. Emocje negatywne w językach i kulturach świata*, Warszawa.
- Eliade Mircea, 1974, *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów*, Warszawa.
- Eliade Mircea, 1988, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1, Warszawa.
- Ernout Alfred, Meillet Antoine, 1951, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 3-ème éd., Paris.
- Fleischer Michael, 2003, *Stabilność polskiej symboliki kolektywnej*, [w:] *Język w kręgu wartości*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 107–143.
- Gajda Stanisław (red.), 2000, *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*, Opole.
- Gład Adam, 2014, *Koncepcja etnolingwistyki według Jamesa Underhilla*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 26, Lublin, s. 141–154.
- Goddard Cliff, Wierzbicka Anna (red.), 2002, *Meaning and Universal Grammar. Theory and Empirical Findings*, t. 1–2, Amsterdam/Philadelphia.
- Graham Allan, Graham Crow (red.), 1989, *Home and Family*, London.
- Gryshkova Nina, 2014, *Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych*, [w:] *WJOSS 3*, s. 21–50.
- Grzegorzczkova Renata, 2001, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa, (wyd. III, popr. i rozszerzone).
- Grzegorzczkova Renata, 2009, *Punkty dyskusyjne w rozumieniu pojęcia językowego obrazu świata – widziane z perspektywy badań porównawczych*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 21, Lublin, s. 15–29.

- Grzegorzyczkowa Renata, 2011, *Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 23, Lublin, s. 217–225.
- Grzeszczak Monika, 2013, *Polski HONOR w świetle danych słownikowych*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 25, Lublin, s. 23–38.
- Handke Kwiryna, 1995, *Polski język familijny*, Warszawa.
- Heidegger Martin, 1977, *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*, tłum. Krzysztof Michalski, Warszawa.
- Heinz-Mohr Gerd, 1991, *Lexikon der Symbole*, Freiburg (wyd. 5).
- Herder, *Leksykon symboli*, 1992, oprac. Marianne Oesterreicher-Mollwo, tłum. Jerzy Prokopiuk, Warszawa.
- Johnson Mark, Lakoff George, 1980/1988, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.
- JWP – *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Raport opracował zespół w składzie: Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, Brzozowska Małgorzata, Lappo Irina, Majer-Baranowska Urszula, Żywicka Beata, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006.
- Klikovac Duška, 2004, *Metafore u jeziku i mišljenju*, Beograd.
- Klimiuk Maciej, 2010, *Mieszkańcy pustyni, miast i wsi, czyli o nazwach domu w literackim języku arabskim*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 22, Lublin, s. 161–175.
- Kopaliński Władysław, 1990, *Słownik symboli*, Warszawa.
- Kossmann Maarten G., 2011, *A Grammar of Ayer Tuareg (Niger)*, Köln.
- Kowalski Piotr, 1998, *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa.
- Kulas Dariusz, 2011, *Dom – to, co istotne*, „Anthropos?”, 16–17, s. 59–65, wydanie internetowe, dostęp: 01.12.2012.
- Kunce Aleksandra, 2011, *Dom na szczytach lokalności*, „Anthropos?”, 16–17, s. 45–58, wydanie internetowe, dostęp: 01.12.2012.
- Langacker Ronald, 1988/2004, *Semantyka językoznawcza*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 16, Lublin, s. 29–73.
- Léon-Dufour Xavier (red.), 1985, *Słownik teologii biblijnej*, Poznań-Warszawa (wyd. 3).
- Léon-Dufour Xavier, 1981, *Słownik Nowego Testamentu*. Przekład i opracowanie ks. Kazimierz Romaniuk, Poznań.
- Levinson Steven, 2003, *Space in language and cognition*, Cambridge.
- Lurker Manfred, 2005, *Słownik symboli*, Praha.
- Lurker Manfred, 1989, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań.
- Łotman Jurij, 1978, *Lalki w systemie kultury*, „Teksty”, 6.
- Łotman Jurij, 1987, *Dom w „Mistrzu i Małgorzacie” Michaiła Bułhakowa*, „Pamiętnik Literacki”, 4, s. 311 – 319.
- Łukasiewicz Paweł, Siciński Andrzej (red.), 1992, *Dom we współczesnej Polsce*, Wrocław.
- Misiak Małgorzata, 2007, *Pour une écologie de la traduction*, [w:] *La traduction de qualité ou l'essence du texte préservée*, red. Maryla Laurent, Paryż.

- Nevskaja Lidija, 1981, *Semantika doma i smežnych predstavlenij v pogrebal'nom fo'lklore*, [w:] *Balto-slavjanskie issledovanija*, Moskwa, s. 106–121.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2007, *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2013, *Projekt badawczy ETNO(EUROJOS) a program etnolingwistyki kognitywnej*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 25, s. 267–281.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*, [w:] *WJOSS 3*, Lublin, s. 71–102.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2015, *O profilowaniu językowego obrazu świata*, „Poradnik Językowy”, 1, s. 30–44.
- Nikitina Serafima, Kukuškina Elena, 2000, *Dom v svadebnych pričitanijach i duchovnyh stichach. Opyt tezaurusnogo opisanija*, Moskwa.
- Pawlak Nina, 2010, *Dom w opozycji do buszu i świata. Perspektywa kulturowa pojęcia gida w języku hausa*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 22, Lublin, s. 129–145.
- Pazio-Wlazłowska Dorota, Rotmistrowa Olga W., 2014, *DOM w aksjosferze współczesnych Rosjan*, [w:] *WJOSS 2*, Lublin, s. 11–28.
- Plotnikova Anna, Usačeva V. V., 1999, *Dom* [hasło w:] *Slavjanskie drevnosti. Ètnolingvi-stičeskij slovar'* pod obščej redakcijej N. I. Tolstogo, Moskwa 1999, s. 116–120.
- Průka Miloslav, 2009, *Péče o oikos. Dům v dějinách myšlení*, Brno.
- Puzynina Jadwiga, 2010, *Z problemów opisu językowego obrazu świata – pytania i wątpliwości*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 22, Lublin s. 39–51.
- Quasthoff Uta, 1973, *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main, s. 30–49.
- Reichan Jerzy (red.), 1992–93, *Słownik gwar polskich*, Kraków.
- Rybczyński Witold, 2015, *Dom. Krótka historia idei*, Kraków.
- Sandomirskaja Irina, 1999, *Rodina, otečestvo, otčizna v diskusivnyh praktikah sovremennogo russkogo jazyka. Opyt analiza kul'turnoj idiomy*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 11, s. 51–68.
- Sawicka Grażyna (red.), 1997, *Dom w języku i kulturze. Materiały z konferencji Dom w języku i kulturze, zorganizowanej w Uniwersytecie Szczecińskim przez Zakład Etnolingwistyki w dniach 22–24 marca 1995 roku*, Szczecin.
- Sedakowa Irina (red.), 2011, *Evoljucija cennostej v jazykach i kulturach*, Moskwa.
- Sieroń-Galusek Dorota, Galusek Łukasz, 2012, *Pogranicze. O odradzaniu się kultury*, Wrocław.
- Skibińska Elżbieta, 2014, *Dom à la française: obraz potoczny a obraz słownikowy (rekonesans)*, [w:] *WJOSS 2*, Lublin, s. 29–40.
- Sławek Tadeusz, 2011, *Gdzie? Rozważania oikologiczne*, „Anthropos?”, 16–17, s. 1–21, wydanie internetowe, dostęp: 01.12.2012.
- Sławski Franciszek (red.), 1974, *Słownik prasłowiański*, t. 4, Wrocław.

- Stefanski Jewgienij (red.), 2011, *Slavjanskaja konceptosfera v sopostavitel'nom osveščanii. Leksikon*, Samara.
- Stępień Maciej, 2012, *Hiszpański językowy obraz DOMU*, [w:] *WJOSS 1*, Lublin, s. 107–122.
- Tabakowska Elżbieta (red.), 2001, *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Kraków.
- Taylor John R., 2001, *Kategoryzacja w języku: prototypy w teorii językoznawczej*, Kraków.
- Tischner Józef, 1998, *Przestrzeń jako projekt wolności*, [w:] *Europa. Fundamenty jedności*, red. Aniela Dylus, Warszawa.
- Tolstaja Svetlana, 2006, *Postulaty moskowskiej etnolingwistyki*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 18, Lublin, s. 7–27.
- Tolstoj Nikita Iljicz, 1992, *Język a kultura (Niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki)*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 5, Lublin, s. 15–25.
- Toporkov Andrej, 1995, *Dom*, [w:] *Slavjanskaja mifologija*, Moskwa, s. 168.
- Tuan Yi-Fu, 1987, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa.
- Tyszka Andrzej, 2000, *O wartościach narodowych i potrzebie ich obrony*, [w:] *Kultura w kręgu wartości*, red. Leon Dyczewski, Lublin, s. 48–66.
- Underhill James, 2007, *Humboldt, Worldview and Language*, Edinburgh.
- Underhill James, 2011, *Creating Worldviews. Metaphor, Ideology and Language*, Edinburgh.
- Underhill James, 2014, *Thumacząc home i homeland. Od poetyki do polityki*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 26, Lublin, s. 88–105.
- van Dijk Teun, 2003, *Dyskurs polityczny a ideologia*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 15, Lublin, s. 7–28.
- Vaňková Irena, Nebeská Iva, Saicová Římalová Lucie, Šlédrová Jasňa, 2005, *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivny lingvistiky*, Praha.
- Vasmer Max, 1950–1958, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- Vinogradova Ljudmila, Levkiewskaja Elena, 1999, *Duhi domašnie*, [w:] *Slavjanskie drevnosti. Ėtnolingvističeskij slovar' pod obščej red. N. I. Tolstogo*, t. 2, Moskwa s. 153–155.
- Whorf Benjamin L., 1940/2002, *Język, myśl i rzeczywistość*, Warszawa.
- Wierzbicka Anna, 1985, *Lexicography and Conceptual Analysis*, Ann Arbor.
- Wierzbicka Anna, 1992, *Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts In Culture-Specific Configuration*, New York.
- Wierzbicka Anna, 1993, *Nazwy zwierząt*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 251–267.
- Wierzbicka Anna, 1996, *Semantics. Primes and universals*, Oxford.
- Wierzbicka Anna, 1997, *Lexikon as a Key to History, Nation, and Society: „Homeland” and „Fatherland” in German, Polish, and Russian*, [w:] Anna Wierzbicka, *Understanding Cultures through Their Key Words*, New York-Oxford, s. 156–197.
- Wierzbicka Anna, 1997/2007, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Warszawa.

- Wierzbicka Anna, 1999, *Język, umysł, kultura*, wybór prac pod red. Jerzego Bartmińskiego, Warszawa.
- Wierzbicka Anna, 2005, *W poszukiwaniu lepszego zrozumienia słów eucharystycznych Chrystusa*, „Znak”, 9, s. 33–55.
- Wierzbicka Anna, 2006, *English. Meaning and Culture*, Oxford.
- Wierzbicka Anna, 2006, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin.
- Wierzbicka Anna, 2009, *Reciprocity. An NSM approach to linguistic typology and social universals*, „Studies in Language”, 33, s. 103–174.
- WJOSS 1 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 1*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin 2012.
- WJOSS 2 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 2, Wokół europejskiej aksjofery*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014.
- WJOSS 3 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 3, Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin 2014.
- Wojtyła-Świerżowska Maria, 2005, *Przestrzeń domu u Słowian*, [w:] *Przestrzeń w języku i w kulturze*, red. Jan Adamowski, Lublin, s. 187–193.
- Woroniecka Grażyna (red.), 2007, *Co znaczy mieszkać. Szkice antropologiczne*, Warszawa.
- Zaśko-Zielińska Monika, 1997, *Dom w polszczyźnie i innych językach słowiańskich*, [w:] *Dom w języku i kulturze. Materiały z konferencji Dom w języku i kulturze, zorganizowanej w Uniwersytecie Szczecińskim przez Zakład Etnolingwistyki w dniach 22–24 marca 1995 roku*, red. Grażyna Sawicka, Szczecin, s. 43–52.
- Ždanova Vladislava, 2006, *Russkaja kul’turno-jazykovaja model’ prostranstva i osobennosti individual’noj orientacii v nej*, [w:] *Russkie i <russkost’>. Lingvokul’turologičeskietudy. Sostavitel’ V.V. Krasnyh. Moskva*, 2006, s. 7–178.
- Żywicka Beata, 2006, *DOM*, [w:] *JWP*, Lublin, s. 163–167.
- Żywicka Beata, 2007, *Miejsca i wartości. Zmiany w językowym obrazie przestrzeni we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.

* * *

- Алефиренко Николай Ф., 2011, *Лингвокультуральная природа ментальности*, „Язык. Словесность. Культура”, №1, Москва, s. 23–43, <http://publishing-vak.ru/archive/philology-2011-1-alefirenko.htm>.
- Байбуурин Альберт К., 1983, *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян*, Ленинград.
- Бъчварова Боряна (ред.), 2011, *Дискурсите на дома*, София.
- Гвоздев Вячеслав В., 1983, *Место пословиц как структурно-семантических образований в языке: Автореферат диссертации кандидат филологических наук*, Москва.

- Глебович Дубов И., 1993, *Феномен менталитета: психологический анализ*, „Вопросы психологии”, №5, Москва, с. 20–29.
- Дубянецкі Эдуард (уклад.), 2003, *Культуралогія: Энцыклапедычны даведнік* (архетып, архетып культурны, дом), Минск.
- Жуков Влас П., 1990, *Предисловие к Словарю русских пословиц и поговорок*, Москва.
- Зализняк Анна А., Левонтина Ирина Б., Шмелев Алексей Д., 2005, *Ключевые идеи русской языковой картины мира*, Москва.
- Иванова Елена В., 2006, *Мир английских и русских пословицах*, Санкт-Петербург.
- Китанова Мария, 2009, Материалы к словорю болгарских терминов родства. *Категория родства в языке и культуре*, Москва, с. 279–303.
- Климова С. В. *Социально-философские аспекты анализа архетипических функций дома* // Интернет ресурс: <http://anthropology.ru/ru/texts/klimova/function.html>
- Левин Юрий И., 1984, *Провербиальное пространство*, [в:] *Паремнологические исследования. Сборник статей*, Москва, с. 108–126.
- Ленсу Яков Ю., 2009, *Дом во времени и пространстве*, Минск.
- Маслова Валентина А., 2001, *Лингвокультурология*, Москва.
- Маслова Валентина А., 2004, *Когнитивная лингвистика*, Минск.
- Маслова Валентина А., 2006, *Введение в когнитивную лингвистику*, Москва.
- Невская Лидия Г., 1982, *Семантика дома и смежных представлений в погребальном фольклоре*, [в:] Владимир Н. Топоров, *Балто-славянские исследования*, Москва.
- Пермяков Григорий Л., 1970, *От поговорки до сказки*, Москва.
- Потураева Евгения А., 2010, *Метафорические обозначения концепта „ДОМ” в русской языковой картине мира*, „Язык и культура”, №1, Томск, <http://vesnik.tsu.ru/luanguage>
- Рашидова Валеева Д., 2010, *Репрезентация концепта дом в русской языковой картине мира*. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Казань.
- Садоўская Анжаліка Л., 2009, *Паняцце канатацыі ў сучаснай лінгвістыцы і яго роля ў плане вывучэння культурна-нацыянальнай спецыфікі фразеалагімаў*, „Роднае слова”, №1, с. 45–49.
- Серль Джон Р., 1990, *Метафора*, [в:] *Теория метафоры М.*, сост. Арутюнова Нина Д., Москва, с. 307–341.
- Степанов Юрий С., 1994, *Пространство и миры – новый, «воображаемый» и прочие*, [в:] *Философия языка: в границах и вне границ*, Харьков, т. 2, с. 3–18.
- Стоянова Елена В., 2012, *Дом в русской лингвокультуре. Епископ-Константинови чтения, т. 18, Календар и време*, Шумен, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, с. 201–209.
- Телия Вероника Н., 1996, *Русская фразеология*, Москва.
- Толстой Никита И. (red.), 1995–2012, *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, т. 1–5, Москва.

- Трубачев Олег Н., 2006, *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*, Москва.
- Уфимцева Наталья В., 2001, *Сопоставительное исследование языкового сознания славян*, [в:] *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*, red. Иосиф А. Стернин, Воронеж, с. 65–71.
- Цивьян Татьяна В., 1978, *Дом в фольклорной модели мира (на материале балканских загадок)*. *Труды по знаковым системам*, Тарту.
- Черных Павел Я., 1995, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. 1–2, изд. 3, Москва.
- Шляков Алексей В., 2014, *Нарратив дома в пространстве культуры оседлости и номадности*, „Вестник Кемеровского государственного университета”, № 2 (58), т. 2, с. 219–223.
- Яворская Галина, 2013, *Европа в украинских текстах (к проблеме вариативности концепта)*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 25, Lublin, s. 45–58.

NOTY O AUTORACH

Prof. dr hab. **Jerzy Bartmiński** – Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie / Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; e-mail: jerzy.bartminski@poczta.umcs.lublin.pl

Dr **Iwona Bielińska-Gardziel** – Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie; e-mail: iwbg@wp.pl

Dr **Zuzanna Bulat Silva** – Instytut Filologii Romańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego; e-mail: zuzanna.bulat@gmail.com

Prof. dr hab. **Ludmiła Fiodorowa** – Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M. W. Łomonosowa, Rosja; e-mail: lfvoux@yandex.ru

Dr **Monika Grzeszczak** – Instytut Filologii Germańskiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: monika.grzeszczak@op.pl

Dr **Jo B. Harper** – doktor socjologii, Polskie Radio Biuro tłumaczeń oraz „The Varsovian” (online journal); e-mail: joharper5@gmail.com

Dr **Marta Jackowska-Uwadizu** – Katedra Języków i Kultur Afryki, Uniwersytet Warszawski; e-mail: relleri@wp.pl

Prof. dr hab. **Amir Kapetanovič** – Chorwacka Akademia Nauk i Sztuk, Zagrzeb, Chorwacja; e-mail: akapetan@ihjj.hr

Prof. **Mariya Kitanova-Markova** – Instytut Języka Bułgarskiego BAS, Sofia, Bułgaria; e-mail: miyak@abv.bg

Dr **Jadwiga Kozłowska-Doda** – Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; e-mail: j.doda@wp.pl

Dr hab. **Iwona Kraska-Szlenk** – Katedra Języków i Kultur Afryki, Uniwersytet Warszawski; e-mail: i.kraska@uw.edu.pl

Dr **Ivana Lazić-Konjik** – Instytut Języka Serbskiego SANU (Serbskiej Akademii Nauk i Umiejętności), Belgrad; e-mail: ivana.konjik@gmail.com

Assistant Professor **Christina Markou** – Democritus University of Thrace, Komotini, Grecja; e-mail: cmarkou@bscc.duth.gr

Dr **Małgorzata Misiak** – Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego; e-mail: malgorzatomisiak@yahoo.fr

Prof. dr hab. **Nina Pawlak** – Katedra Języków i Kultur Afryki, Uniwersytet Warszawski; e-mail: n.pawlak@uw.edu.pl

Dr **Dorota Pazio-Wlazłowska** – Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie; e-mail: d.pazio@ispan.waw.pl

- Dr **Joanna Popielska-Grzybowska** – Instytut Antropologii i Archeologii Akademii Humanistycznej w Pułtusk; e-mail: joannpopielskag@hotmail.com
- Prof. dr hab. **Stana Ristić** – Instytut Języka Serbskiego SANU (Serbskiej Akademii Nauk i Umiejętności), Belgrad; e-mail: stana.ristic@isj.sanu.ac.rs
- Doc. dr **Kristina Rutkovska** – Katedra Polonistyki Uniwersytetu Wileńskiego, Litwa; e-mail: kristina.rutkovska@gmail.com
- Prof. dr hab. **Elżbieta Skibińska** – Instytut Filologii Romańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego; e-mail: skibin@uni.wroc.pl
- Doc. PhDr **Irena Vaňková** – Ústav českého jazyka a teorie komunikace, Filozofická Fakulta Univerzita Karlova, Praha, Czechy; e-mail: irena.vankova@ff.cuni.cz
- Dr **Aline Viviand** – Instytut Filologii Romańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego; e-mail: alineviviand@googlemail.com
- Dr **Katarzyna Wyszpolska** – Wydział Orientalistyczny Uniwersytetu Warszawskiego; e-mail: wyszpolska_katarzyna@yahoo.co.jp
- Dr **Beata Żywicka** – Zakład Filologii Polskiej, Instytut Humanistyczny Państwowej Wyższej Szkoły Wschodnioeuropejskiej w Przemysłu; e-mail: beata_zywic-ka@o2.pl

